2.12.6

(a poem)
Sanscrit

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अथवीरमित्रोदयाख्यधर्मशास्त्रंलिख्यते ॥ ० ॥ तत्रप्रथमंव्यवहाराख्यप्रकरणम् ॥ * ॥

॥ पुरतःप्रविलोक्यभर्गचापम्परतःकामपिकामकार्मुकश्रियम् । पुलकाञ्चितपीनबाहुदण्डःकुशलन्नःकुरुताद्रघुप्रकाण्डः ॥ १ ॥ स्वस्तिश्रीयुतवीरसिंहनृपतेराज्ञावशादुत्सुकःश्रीमित्राभिधपण्डितःप्रतिदिशङ्कीर्त्यानिशंमण्डितः । नानानिर्णयवर्णनंव्याव निनांसंख्यावताम्प्रीतिदंसम्प्राप्तव्यवहारसाधकमिमंकुर्वेप्रकाशम्परम् ॥ २ ॥ उद्धूतप्रभवप्रजापरिभवप्राग्भारभङ्गाद्भुतानन्ताकारमरागमत्सरबुधाराध्यन्निदिध्यासनैः । धर्मैकाश्रयमाश्रयंमुनिगिरामुद्दामसद्वारकम्प्रस्तौमिव्यवहारमच्युतमिवप्राज्यप्रस्तुतप्राक्तनैः ॥ ३ ॥ परिभाषापरिष्कारःप्रमाणानान्निरूपणम् । विवादपदनिर्देशःप्रकीर्णकविवेचनम् ॥ ४ ॥ एवम्प्रकरणान्यत्रचत्वारिप्रथमेपुनः । लक्षणंव्यवहारस्यनिरुक्तिर्मुनिभाषिता ॥ ५ ॥ व्यवहारस्यभेदाश्चस्वलक्षणविचक्षणाः । सामान्यतोविशेषाच्चपरिभाषाप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ सामान्यपरिभाषायान्धर्माधिकरणेक्षणम् । दर्शनेव्यवहारस्यराज्ञोविधिविवेचनम् ॥ ७ ॥ प्राड्विवाकस्वरूपञ्चसभापतिसभासदाम् । निरूपणञ्चसभ्यानांसयुक्तिकबलाबलम् ॥ ८ ॥ केषाञ्चित्सभ्यभिन्नानामपिस्थानंसभास्थले । तत्प्रयोजनमादेयानादेयव्यवहारयोः ॥ ९ ॥ विवेचनमथोकार्य्येसद्दुष्टकसभापतेः । प्रतिष्ठानस्यहेतूनांपदानांसिद्धिशालिनाम् ॥ १० ॥ निरूपणमसद्दृष्टावदृष्टेचसभापतेः । सद्दुष्टकस्यदोषोक्तिःसभ्यकृद्दुष्टेफलाभिधा ॥ ११ ॥ विशेषपरिभाषायांप्रत्यभियोगनिर्णयः । निह्नवादौविधिस्तत्रनिह्नवादिविवेचनम् ॥ १२ ॥ विलंबोत्तरदानस्यक्वचिन्नैवविलम्बनम् । आद्येप्रकरणेत्वर्थाविविच्यन्तेक्रमादमी ॥ १३ ॥ उपोद्घातप्रसङ्गाद्यैरन्येपितदनुव्रताः । द्वितीयेकेतुसाक्ष्यादिलक्षणान्तत्रसाक्षिणः ॥ १४ ॥ असाक्षिणस्तत्रहेतुःसाक्षिप्रश्नविधिस्ततः । तद्द्वैधेनिर्णयःकौटसाक्ष्येक्वचिददोषता ॥ १५ ॥ निर्णयोलिखितस्याथतद्भेदास्तत्परीक्षणम् । साक्षिणांलिखितस्यापिशङ्कत्वेनप्रमाणता ॥ १६ ॥ भुक्तिर्विशेषणान्यस्याश्चार्थापत्त्यनुमानता । लौकिकानाम्प्रमाणानामभावेदिव्यभावना ॥ १७ ॥ दिव्यभेदास्तदावश्यादेशकालाधिकारिणः । त

न्यानुक्रमाद्दिशेव विधयो विविधाक्रमात् ॥ १८ ॥ तेषामपि च शङ्कोत्याऽनुमानत्वेन मानतः । एतेष्वेव विविच्यन्ते येतासां नीयकेन नःक्रमात् ॥ १९ ॥ व्यवहारपदान्यष्टादशोद्दिष्टानि लक्षणम् । तेषां सामान्यमथ तद्भिदानां विविधा विधा ॥ २० ॥ एतेषां सत्यग् च तत्तेनुरीयेतु प्रकीर्णकम् । यत्नोक्तमुपयुक्तं तद्विविच्य प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥ अथ कोऽयं व्यवहारः ॥ ० ॥ प्रमाणकर्तृकोपन्यस्तपक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति चेन्न । वादादेरपि तत्त्वापत्तेः । लिखितादिः प्रमाणविशेषः परिगृह्यत इति चेत् । तथापि तस्य मूल्यविरोधात् । अनुमानादावबहिर्भावाच्च तेषामव्यापकत्वात् । अत एवान्यविरोधेन स्वसंबन्धितया कथनमित्यपि परास्तम् । प्रमाणान्तर्भावेन स्वरूपनिरूपणानौचित्यात्मककथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे व्यवहारस्वरूपः पश्येदित्यादावनन्वयाच्च । उच्यते । ऋणादानादिलौकिकार्थविषयककथैव व्यवहारः । कथाव्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थविषयत्वात् । अभिकरणादिव्यपदेशोऽयं यथावैदिकार्थविषयककथायां तत्र व्यवहारव्यपदेशः । अत एव यथायथं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम् । तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते । चतुष्पात्त्वमपि तस्य तद्विशेष्येवेत्युपपादयिष्यते । यत्तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेच्छया वादस्तत्त्वमेवास्येति मिथ्यमतत्त्वेनोपन्यस्यजयभङ्गफलकत्वात् स्थापनावसानत्वाच्च जल्पमेवायमिति वर्णितं तदप्यसमयुक्तम् । पञ्चतत्त्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात् । वैतण्डिकस्य व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डात्वम्परमसम्भवि । अन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिवचोऽप्येवं सतिनायुक्तम् । न च पश्येदित्यनन्वयः । निर्णयार्थकथनतया सर्वेनियमनमभिलप्याख्यानात् । स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदान्यृणादानादीनि सामान्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसंवित्संवेद्यतया ततः प्रतीयते । तस्मायमर्थः । स्मृत्याचारादिधर्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्याऽन्यैरभिभूतः पूर्वोवासजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तद्विनदावेदनमनन्तरं तत्प्रभृति व्यवहारस्य पदं विषयः । इतीति प्रसिद्धमृणादानादि लक्ष्यत्वेन मन्वाद्युक्तमुपधि

न्नमिति । एवञ्चार्थित्वमाधर्षकस्यप्रत्यर्थित्वन्तयोर्विवादस्सव्यवहारइतिप्रतीयते । इदमेवचमिताक्षरायामन्य
विरोधेनेत्यादिनानिष्कृष्टमुक्तम् । अन्यविरोधेनेत्यनुक्तेप्रश्नोत्तरादिरूपेणस्वसंबन्धिकथनमपिव्यवहारःस्यात् । स्वसम्बन्धि
तयेत्यनुक्तेएकसम्बन्धितयासाक्षिणाकथनमन्यविरोधिभवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतःस्वसम्बन्धितयेति ॥ इदंचोत्तरचतुष्ट
येप्यनुगतं । नचसम्प्रतिपत्तावव्याप्तिःतत्रापिसाध्यतयावादिनानिर्द्दिष्टस्यसिद्धतयानिर्द्देशेतद्विरोधपर्य्यवसानात् । अन्य
थोत्तरत्वभङ्गप्रसंगात् । यत्रापिद्धावपिभाषावादिनौतत्रापिपरस्परविरोधावश्यभावान्नाव्याप्तिः । इदंचाग्रेव्यक्तिभविष्यति ।
यच्चकात्यायनेनोक्तं । प्रयत्नसाध्येविछिन्नेधर्माख्येन्यायविस्तरे । साध्यमूलस्तुयोवादोव्यवहारःसउच्यतइति । एतच्चव्यवहा
रहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरंतथामाधवीयपारिजातादिष्वेवंव्याख्यातम् । विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्येधर्मा
ख्येवस्तुनिविछिन्नेविप्लुतेसतीतिव्यवहारहेतुरुक्तः ॥ धर्माधर्मविप्लवस्यैवव्यवहारहेतुत्वात् । तथाचनारदः ॥ मनुःप्रजा
पतिर्यस्मिन्कालेराज्यमबूभुजत् । धर्मैकतानाःपुरुषास्तदासन्सत्यवादिनः । तदानव्यवहारोभून्नद्वेषोनापिमत्सरः । नष्टे
धर्मेमनुष्येषुव्यवहारःप्रवर्त्ततइति । वृहस्पतिरपि । धर्मप्रधानाःपुरुषाःपूर्वमासन्नहिंसकाः । लोभद्वेषाभिभूतानांव्यवहारः
प्रवर्त्ततइति । न्यायेत्यादिनाव्यवहारस्वरूपमुक्तम् । तच्चमाधवीयव्याख्यानम् । न्यायःशिष्टसम्प्रतिपन्नंलौकिकमाचरणं
तस्यविस्तरइदंयुक्तमिदमयुक्तमिति । उपपत्तिपुरःसरोनिर्णयः । तस्मिन्विषयभूतेतत्प्रवर्त्तकोर्थिप्रत्यर्थिनोःसाध्यमूलसा
ध्यमृणादानादिपदंतन्मूलस्तद्विषयकोयोविवादस्सव्यवहारइति । मदनरत्नेतुन्यायःप्रमाणन्तस्यविस्तरःप्रवृत्तिर्यस्यत
॥ ८ ॥ स्मिन्विषयइति । साध्यमूलेत्यादितुल्यम् । मदनरत्नाकरस्मृतिचन्द्रिकाकल्पतरुकारैःसर्वमेवेदंवचनंव्यवहारस्वरूपप
॥ ९० ॥ रतयापिव्याख्यानमुक्तम् । प्रयत्नसाध्येकष्टसाध्येपराभिभवेनस्वेच्छयाभोक्तुमशक्येगृहक्षेत्रादौसतिन्यायःप्रमाणंविस्तार्यते
॥ ११० । १० ॥ प्रपंच्यतेयस्मिन्तस्मिन्धर्माधिकरणेसदसिसाध्यमूलेत्यादिपूर्ववत् । तेनापिप्रागुक्तमेवविवक्षितमतस्तत्रान्यपदकृत्येना

नीयपतितव्यं । वयन्तु सर्वे सप्तम्यन्तसामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे । विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायवि-
स्तरे । नीयन्तेऽर्था अनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्यन्ते प्रवर्त्यन्तेऽस्मिन् श्रुत्यादिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने विविधं छिन्ने प्रमा-
णापरिज्ञानतत्तात्पर्यानवधारणादिना दुर्ज्ञेये सति । यद्वा । धर्मश्चाख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् । न्या-
यविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति । हारीतः । स्वधर्मस्य य-
था प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् । न्यायेन क्रियते तत्तु व्यवहारः स उच्यत इति । न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम्
॥ इति व्यवहारलक्षणम् ॥ * ॥ निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽमुमेवार्थमुपलक्षयति । सा च कात्यायनेनोक्ता । विनानार्थेऽव
संदेहो हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृत इति । अथ व्यवहारभेदाः नारदः । सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञे-
यो द्विलक्षणः । सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखपूर्वकः पण इति । यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डमभ्यधिकमेतावद्दा-
स्यामीति यत्र लिखनपूर्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः । तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थादुक्तं भवति । स एव चायं दशप्रकारं निब-
न्धनानवान्तरभेदानुद्दिश्य विवृतवान् । यथाह । चतुष्पाच्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च । चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च
कीर्त्तितः । त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा । अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च । धर्मश्च व्यवहारश्च चरि-
त्रं राजशासनम् । चतुष्पाद् व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः । तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं तु स्वीकरणे रा-
जाज्ञायां तु शासनम् । सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते । चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः । कर्त्तृनथो साक्षिणश्च
सभ्यान् राजानमेव च । व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः । धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपंक्तेस्तथैव च । चतुर्णां करणा-
देव चतुःकारी प्रकीर्त्तितः । कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्त्तते । त्रियोनिः कीर्त्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् । द्व्यभियो-
गस्तु विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः । शंका सतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् । पक्षद्वयाभिसंबन्धाद् द्विद्वारः समुदाहृतः ।

पूर्ववादस्तयोः पक्षप्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः । भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलं
। राजा सपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ । हिरण्यमग्निरुदकमष्टांगः समुदाहृतः । ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमे
व च । दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च । वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः । विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव
च । समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसः । वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारु
ष्यमेव च । द्यूतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादश पदः स्मृतः । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते इति । यद्यपि प्रतिज्ञादीनां
वक्ष्यमाणानां साक्षाद्व्यवहारस्वरूपघटकत्वाद्व्यवहारपादकत्वं युक्तम् । धर्मादीनान्तु तत्र सत्ये स्थितो धर्म इत्यनारदोक्त
प्रकारेणैव निर्णयमात्रहेतुत्वान्न साक्षाद्व्यवहारपादत्वमर्हं । याज्ञवल्क्यादिभिरत एव तेषामेव व्यवहारपादत्वमनुक्त्वाद्व
चनाभिव्ययेप्रदर्शयिष्यन्ते । तथापि निर्णयाख्यचतुर्थव्यवहारपादहेतुत्वेन गौणमेव व्यवहारपादत्वमेषामत्रोक्तं । व्यव
हारपदेनं निर्णय एव वा लक्ष्यते । तद्धेतुत्वात्तत्पादत्वमिति तद्द्रष्टव्यम् । तथा च बृहस्पतिः । धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं स
एवमेवाह । धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया । चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णय इति । गौणानामेषां धर्मादि
पादानामधिकरणकथनम् । तत्र सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिना । अत्र माधवीये चरित्रं तु स्वीकरणम् इति पाठं लिखित्वा देशाचार
चरित्रं स्वीकारे सद्देशनिर्णयहेतुरिति व्याख्यातम् । कात्यायनवचनं तत्र । यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा । देशस्या
चरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम् । चण्डेश्वरेण तु चरित्रं तु पुस्तकरणमिति पठित्वा पुस्तं पञ्जिका सर्वः । तत्करणमधिकर
णं यस्येति व्याख्यातं तन्न दूढिहीनात्वचनान्तरासम्वादाच्च हेयम् । तेषां निर्णयहेतुत्वं प्रपञ्चितं कात्यायनेन । दोषाकारी तु कर्तृत्वं
धनहारी स्वकं धनं । विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः । वाक्पारुष्यस्तेयादिदोषकारी व्यवहारप्रवर्तनमंतरेणैवाऽ
नुतापादिना धर्माभिमुखोऽधर्माद्भीतस्स्वस्य दोषकर्तृत्वं स्वयमभ्युपैति । यत्र धनस्वामी धर्माभिमुखाद्धर्मभीरोश्चाऽधम

णादेर्व्यवहारं विनैव स्वकीयं धनमाप्नोति तत्रोभयत्र संप्रतिपत्त्युत्तरइतियावत्। धर्मेणैव निर्णय इत्यर्थः॥ अत एवोक्तं तत्र सत्ये स्थितो धर्म इति। स्मृतिशास्त्रानुयत्किंचित्प्रथितं धर्मसाधकैः। कार्याणां नियमार्थं तु व्यवहारः स्मृतो हि सः। धर्मसाधकैः सभ्यैः स्मृतिशास्त्रं साक्ष्यादिक्रियाप्रत्यायकमर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयार्थं प्रथितं प्रख्यापितं यत्र तत् अनुष्ठानाद्व्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णयकरणमिति यावत्। तत्र व्यवहारो निर्णयहेतुरित्यर्थः॥ अत एवोक्तं। व्यवहारस्तु साक्षिषु तिष्ठति। साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम्। चरित्रविषयं वचनं पूर्वमेवोपवर्णितम्। न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च। यं धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम्। न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृत्यादिशास्त्रम्। तदविरोधेन देशदृष्टेर्देशाचारस्याविरोधेनेति। सम्प्रत्यान्तर्गतस्यानिष्कृष्यान्वयः राजा यं धर्मं स्थापयेदाज्ञापयेत् न्याय्यमुक्तं राजशासनं अन्यदन्याय्यमित्यर्थात्। तादृशशासनानुरोधेन निर्णयः कर्त्तव्य इत्यर्थः। धर्मादीनामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वबाधकमुत्तरत्र विवक्ष्यते। अथ तेषां विषये स्तेयादीनां संसर्गात्पारदार्यस्तेयादिशंकातयाभियोगः। होडालिंगं चौर्यादिचिह्नं तद्दर्शनात्साक्षाद्दर्शनं वा होडादर्शनं तस्मादनेनैव चौर्यादिकृतमिति निश्चयरूपेणाभियोगस्तत्त्वाभियोग इत्यर्थः॥ हिरण्याग्न्युदकानां यथासम्भवं व्यवहाराङ्गत्वं अष्टादशपदानां निरूपयिष्यन्ते क्रियाभेदादेकैकव्यवहारपदसम्बन्धिव्यापारभेदादनन्तरप्रकारत्वं शाश्वतम्॥ इति व्यवहारभेदः॥ * ॥ अथ सामान्यपरिभाषा॥ तत्र धर्माधिकरणाख्यसभानिरूपणम्। बृहस्पतिः। दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक्। प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम्। माल्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम्। प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथेति। लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन तु लक्षिताम्। अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वंद्वः। सभायां धर्माधिकरणत्वं कात्यायन आह। धर्मशास्त्रानुसारेणार्थशास्त्रविवेचनम्। यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति। तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः। यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्राह्मणांस्तां सभां विदुरिति। त्रय इत्युपलक्षणम्। अधिकानामपि स्मृतत्वा

न्। तच्चवक्ष्यते। अधिकृतो विद्वान्प्राड्विवाकः अत्र प्रविशेत्सभाम्। सभामेव प्रविश्येदित्यादिवचनात्सभामुख्यं व्यवहारद
र्शनस्थानम्। अन्यान्यथ मुख्यानि व्यवहारवचनादवगंतव्यानि। दशस्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः। निर्णयं येन
गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः। आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा। सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः।
उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम्। कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः। ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च
वर्गिणः। कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्तान्नृपतिस्तथेति। स्वकैरारण्यकैः ग्रामेपीत्यपिशब्दाद्ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति तैरु
भयवासिभिर्निर्णयं कुर्युरुभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषां कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः। सार्थो ग्रामदेवयात्रादौ मिलितो जनसंघः तन्मु
ख्याः सार्थवाहादयः। पुरं मुख्यनगरम्। तस्मादर्वाचीनो ग्रामः इति पुरग्रामनिवासिनो भेद सार्थः कुलिकादीनि पञ्च स्थाना
नि तानि चारण्यकादीनामेव ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि। ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः। पौरः पुरवासिनां
समूहः। श्रेण्यो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः। चातुर्विद्यः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः। वर्गिणो गणप्रभृतयः। इ
ति सभानिरूपणम्॥ * ॥ अथ व्यवहारदर्शनविधिः। तत्र मनुः। व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रि
भिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम्। तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्। विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्।
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः। अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक्। धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहि
तः। प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेदिति। व्यवहारान्पूर्वलक्षितान्दिदृक्षुर्निर्णिनीषुः। पार्थिवोऽभिषिक्तक्षत्रियः। त
मेवाधिकृत्य प्रजापालनव्यवहारदर्शनादिविधानात्। यथा वृत्तो भवेन्नृप इत्यादिषु। नृपग्रहणात्तु अन्यस्यापि तत्स्थानापन्न
स्य प्रजापालनौपयिकं धर्मजातं भवतीति गम्यते। आसीनः स्थितो वेति सामर्थ्याद्यनुसारेण पूज्यापूज्यार्थिप्रत्यर्थ्यपेक्षया वा व्यव
स्थितो विकल्पः। दक्षिणपाण्युद्यमनं कार्यिणामवधानबोधनार्थं। विनीतवेषाभरणत्वं तेषामपि प्रतिभानिवृत्त्यर्थमुपात्तं। प्र

ण्यहमित्यनेनाह्निकवद्व्यवहारदर्शनस्यावश्यकतोक्ता । देशदृष्टाः श्रुतिस्मृत्यनुक्ता अपि देशाचाररूपास्तदविरुद्धा हेतवो युक्ति
कलापाः । यथोदीच्यमध्यमानां कन्यायाचितुमागताय भोजनदानं कन्याप्रतिश्रवणाप्रतिबद्धमतस्तस्मिन् कृते अवश्यं तस्मै कन्या
दातव्येति निर्णेतव्यम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । यथाह कात्यायनः । यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः । श्रुतिस्मृत्यनुरोधे
न देशदृष्टः स उच्यत इति । मार्गेषु व्यवहारपदेषु । निबद्धानि संबद्धानि धर्मनिर्णयोपयोगित्वाद्धर्मासनं । सम्प्रीतांगो वस्त्राद्या
वृतशरीर इत्यनेन नीतिशास्त्रोक्तं कर्मणादि परिहारोपयोगि सर्वमुपलक्षितम् । समाहितो विक्षेपशून्यः । विक्षेपदशायां तत्त्व
प्रतिभासायोग्यत्वाच्चित्तस्य लोकपालप्रमाणोऽपि तदुपयोगी । याज्ञवल्क्यः । व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह । धर्मशा
स्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति । अत्र व्यवहारान् स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहमित्यनेनैव याज्ञवल्क्येन विहितस्य व्यवहा
रदर्शनस्यानुवादो ब्राह्मणसाहित्यादिविधानार्थः । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादिव्युदासाय । सहयुक्तेऽप्रधान इति व्याकर
णस्मृतेः । सहार्थतृतीयया तेषामप्राधान्यं गम्यत इति । तत्प्रयोजनमदर्शनान्यथादर्शनयोर्न्न तेषां दोषः । किन्तु राज्ञ एवे
ति बोधनम् । धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव क्रोधलोभविवर्जिते सिद्धे तद्वर्जनोपादानं क्रोधलोभाभ्यामदर्शनान्यथादर्शनयोर्दो
षातिशयप्रदर्शनार्थम् । न च क्रियानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः । दर्शनकर्तृतया वाक्यान्तरप्राप्ते तावद्विशेषणवैशि
ष्ट्यस्यैकार्थस्य बोधनात्तदनापत्तेः । पौरुषेयवाक्ये तात्पर्यानुरोधेन तस्यादोषत्वाच्च । ननु सर्वैपि व्यवहारदर्शनविधयो नतावाक्ये
बलाद्दृष्टार्थः । प्रजापालनौपयिकदुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य दृष्टस्यावश्यकत्वात् । अत एव विज्ञानेश्वरः । अभिषेकादिगु
णयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनम्परमो धर्मस्तच्च दुष्टनिग्रहं विना न सम्भवति । तत्परिज्ञानञ्च न व्यवहारदर्शनं विनेति व्यवहारदर्श
नमहरहः कर्तव्यमित्युक्तम् । व्यवहारान् स्वयं पश्येदित्यादि । न च तद्देवफलमिति वाच्यम् । स्वर्गादिफलस्यादर्शनान्यथाद
र्शनयोः प्रत्यवायस्य वचनान्तरैर्बोधनात् । तथा च कात्यायनः । स प्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको रा

। एवमपूर्वपर्यवसायिविधिसम्भवेपिश्रुत्याद्यभावेऽनारम्भविधेरस्यावबोधकत्वात्। अन्यथाध्ययनाध्यापनयोरप्यस्यत्वाप त्तेः। ज्ञानस्यतुवाक्यादेवांगत्वंयदेवकरोतीतिश्रवणात्। येनकर्मणेच्छेत्तत्तज्जयानुजुहुयात्। एवंवितानमभ्यनूद्यग्रहांश्चै वविधानतः। कर्मणांफलमाप्नोतिइतिचश्रवणाज्जपहोमविनायकस्नपनग्रहयज्ञानामिवस्मृत्याद्यधिकारनिवृत्तिश्च। तद्वि धिबोधिताध्ययनोपायकज्ञानाग्निलाभरूपायान्तरस्यज्ञानाग्निद्वारकक्षेपप्रतिक्षेपात्। प्रजापालनंपरंज्योतिष्टोमाद्यपूर्वमेवस्व फलापूर्वञ्जनयतीत्यन्यदेतत्। अत्रब्रूमः। व्यवहारदर्शनोपनतावेवविधेस्तात्पर्यम्। अन्येनुविषयस्वरूपनिमित्तफलोपा धिभेदेनाधिकारविषयःप्रयोगभेदश्चाग्निहोत्रंजुहोतीत्युत्पन्नस्ययावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयात्। अग्निहोत्रंजुहुया त्स्वर्गकाम इत्यत्रेव। अतोनवैरूप्यादिदोषः। दृष्टार्थतयातुनविधिरयम्प्रमाणान्तरसिद्धत्वात्तस्मात्सःयद्यपिव्यवहार शास्त्रेन्यायसिद्धानुवादकास्सर्वप्रायोविषयइत्येतस्यापितथात्वेनबाधकत्वात्तथापिविधित्वेसम्भवत्यनुवादत्वमङ्गीकर्तुमनर्हम्। यत्रतुनदसम्भवस्तत्रनदेवाश्रीयतेव्यवहारशास्त्रत्वादितिसकलनिबन्धस्वरसायातःसमाधिः दृष्टादृष्टपरिज्ञानेनुयद्युपा यान्तरप्राप्त्याव्यवहारदर्शनस्यपाक्षिकत्वंतदास्यनियमविधित्वमेवाध्यापनादिविधीनामिवार्जनोपायतयानइष्टदेवोपास नात्तदर्जनेप्रत्यवायकल्पनवदुपायान्तरात्तद्दृष्टादृष्टपरीक्षयाप्रजापालनेप्यवसेयम्। स्मृत्यादीनाञ्चत्रैवर्णिकत्वानुवर्णा धिकारिकत्वात्। म्लेच्छादीनांयथाकथञ्चिद्दृष्टादृष्टपरिज्ञानेनप्रजापालनेपिनक्षतिः। नचैवंप्रजापालनविधेरप्यभिवि क्तक्षत्रियाधिकारिकत्वादन्येषान्तत्रफलाभावेनाप्रवृत्तिः। दृष्टादृष्ट्यादिलाभार्थंकथंचित्प्रवृत्तावपितस्याधर्माभावप्रसङ्गो न्यथादर्शनादर्शनन्यायप्रवृत्त्यादिनाप्रत्यवायाभावापत्तिश्चेतिवक्तव्यम्। दयाहिंसादिसाधारणधर्मान्तर्भावेणप्रजापाल नस्यतेषामपिधर्मजनकत्वात्। नृपपदेनतत्संयमसम्भवाच्च। तस्मादयमत्रनिष्कर्षः। स्वर्गापवादादिमूलभूतान्वयव्य तिरेकादिन्यायमूलकतायसम्भवतितादृशव्यवहारशास्त्रस्यसर्वस्यसमूलकताकल्प्यते। यदंयोतदसम्भवस्तत्रादृष्टार्थक

॥वी॰मि॰॥
॥ व्य॰ ॥
॥ ६ ॥

हणञ्चापस्तंबेनैतच्छद्मपरामृष्टंद्वादशवार्षिकंप्रायश्चित्तमुपदिष्टं। केचित्तु। गुरुम्वाबालवृद्धौवाब्राह्मणंवाबहुश्रुतम्। आ
ततायिनमायान्तंहन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधेदोषोहन्तुर्भवतिकश्चन। प्रच्छन्नंवाप्रकाशंवामन्युस्तंमन्युमृच्छति।
मन्युःक्रोधोमन्युंहन्तिनतुपुरुषःपुरुषान्तरमित्यर्थवादः। तथा आततायिनमायान्तमपिवेदान्तगंरणे। जिघांसन्तञ्जिघां
सीयान्नतेनब्रह्महाभवेत्। जिघांसीयात्सन्नियाद्दृच्छेदित्यर्थःइत्यादि। अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदार
हरश्चैवषडेतेह्याततायिनः धनग्रहणेनप्राप्तावपिपृथक्क्षेत्रग्रहणम्स्वल्पस्यापिक्षेत्रस्यशासनाद्यारूढस्यहर्त्ताधनस्यचबहुत
रस्ययेनवृत्तिच्छेदएवमभवितनावतोहर्त्ताततायीतिद्रष्टव्यम्। तथा उद्यतासिविषाग्निश्चशापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेनहं
ताचपिशुनश्चापिराजनि। यदभिधानेनावश्यम्प्राणात्ययोभवतीतितादृशपैशून्यस्यराजगामिनःकर्त्ता। भार्यातिक्रमकारीच
रंध्रान्वेषणतत्परःएवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः। एवमाद्यानित्यनेनवधतुल्यस्वपीडाकारिणइत्युक्तम्भवति।
उद्यतादिपदसमभिव्यवहारात्प्रवृत्तक्रियाएवाततायिनोनभूतभाविक्रिया। एतेषामाततायिनांवधेदोषाभावप्रतिपादकंव
चनकदंकमर्थशास्त्रम्। आत्मरक्षणार्थत्वात्। इयंविशुद्धिरुदिताप्रमाप्याकामतोद्विजम्। कामतोब्राह्मणवधेनिष्कृति
र्नविधीयतइत्यादिधर्मशास्त्रम्। दृष्टार्थत्वाभावात्। अनयोर्विरोधेसम्भवत्यपिआततायनाततायिविषयत्वेनसामान्यविशे
षभावेनवाध्यबाधकभावविपर्य्ययेधर्म्मशास्त्रत्वान्नान्यशास्त्रमेवबलवत्। आततायिवधेदोषाभावप्रतिपादनन्तुकथञ्चिदन्य
थात्मरक्षणासम्भवेआततायिवधमात्मरक्षणार्थंकुर्वतोऽनपराधत्वाद्राजदण्डाभावमात्रपरमर्थशास्त्रत्वात्। दुर्बलमित्युदा
हरणमर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधःस्यात्। अत्रविज्ञानेश्वरः। दोषाभावमाततायिवधेप्रतिपादयतांगुरुंवेत्यादिवचसांवि
ध्यन्तरशेषत्वादपिशष्टवाशष्टादीनांविधिशक्तिप्रतिबन्धकानांश्रवणाच्चनस्वार्थेपरत्वंकिन्तुशस्त्रंद्विजातिभिर्ग्राह्यंधर्मो
यत्रोपरुध्यतइत्युपक्रम्य। आत्मनश्चपरित्राणेदक्षिणानाञ्चसंगरे। स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौचघ्नन्धर्मेणनदुष्यतीतिआत्मार

क्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां रक्षणे युद्धे च स्त्रीविप्रानुग्रहनिमित्तञ्चाततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन्न दोषभागिति दण्डाभा
वमुक्त्वा तदर्थवादोयमुच्यते। गुरुं वेत्यादि गुर्वादीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनो घ्नतो न दोषः। किमुत यदन्यानिति कैमुतिक
न्यायेन स्तुतिप्रतीतेर्न गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः। स्वार्थपरत्वे गुर्वादीनामाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति स्मृत
न्त्यनुवचनविरोधश्च। यच्च। आचार्यञ्च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुम्। न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः इति मनु
वचनम्। तदपि ब्राह्मणादिहननस्य वचनान्तरैरेव निषिद्धत्वादाततायिनामपि तेषां वधो न कार्य इति। अर्थकात्वरएवार्थव
दिति। तद्विरोधेपि गुर्वाद्याततायिवधस्य दोषाजनकत्वे। ननु गुरुं वेत्यादिवचसां त्वन्मते स्तुतिपरत्वेनाततायिवधदोषाभा
वाप्रतिपादकत्वात् प्रसक्तदोषाभावप्रतिप्रसवत्वे च यच्चेमित्यनाततायिनामेव तेषां वधे दोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेन मानवस्या
र्थवत्त्वमिति न तद्विरोध इति चेत्। नैवम्। यस्य मते तेषां वचनानामाततायिवधे दोषाभावप्रतिपादकत्वं तं प्रति प्रतिप्रसवार्थ
त्वापादने विरोधपादने विज्ञानेश्वरतात्पर्यात् तर्हि तस्य भवन्मते दोषातिशयार्थत्वावश्यम्भावात्तन्मतेपि तथैवास्तु। क्वचिद्विरो
ध इति चेत्। भ्रान्तोसि। उभयत्र गुर्वाद्युपादाने विरोधप्रसक्तेरपरिहार्यत्वात्। विज्ञानेश्वरमते त्वर्थवादकल्पयोरन्यग
त्यसम्भवे हिंसानभिसन्धिनात्मरक्षणे प्रमादोपजातगुर्वाद्याततायिभिन्नाततायिवधे राजदण्डाभाव लघुप्रायश्चित्तयोर्गुर्वा
दिविषये त्वपवादार्थमनुवचनमित्यदोषः। वस्तुतस्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमित्यनेनोक्तस्याततायिवधे दोषाभावस्य प्राय
श्चित्तराजदण्डाभावयोश्चाचार्यादिविषयेऽपवादार्थं मानवम्। आततायिवधे दोषाभावश्च पलायनादिनाकेनापि प्रकारेणा
त्मरक्षणासम्भवे बोध्यः। अन्यथा वचनस्यादृष्टार्थत्वं हिंसादोषप्रतिपादकशास्त्रस्याततायिदोषेऽत्यन्तावाधश्चेत्युभ
यमप्यन्यायमापद्येत। गुर्वादिविषयकदोषाभावस्य प्रतिपादकार्थवादस्य वानाततायिगुर्वादिवधापेक्षयाततायितद्वधे
दोषाल्पत्वप्रायश्चित्ताल्पत्वे राजदण्डाभावश्चेत्यर्थं वचनानि स्तुत्युपयोगिगुणवाद इति ॥ * ॥ अत्र भट्टभवदेवः ॥ ● ॥ स्वा

ध्यायिनं कुले जातं हन्यादेवाततायिनम्। न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति। वसिष्ठवचनात्तदेकवाक्यतया वा शस्त्रा
दिग्रहणेऽपि गुर्वादिवाक्यानाम्प्रतिप्रसवविधित्वमेव न त्वर्थवादत्वम्। न च सुमन्तुवचनेनाततायिवधदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादि
त्यनेन विरोधः। सूत्रच्छेदापरिज्ञानात्। तथाहि। सूत्रत्रयमिदम्। आततायिवधेनेत्येकं १। दोषोऽन्यत्रेत्यपरम् २। गोब्रा
ह्मणात्स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्यत् ३। तत्र ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् आयस्तैः सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमित्यभिधा
यसुमन्तुराह। आततायिवधेनेति। आततायिनो ब्राह्मणस्य वधे न तेन प्रायत्तमिति प्रथमस्य सूत्रस्यार्थः। दोषोऽन्यत्र। आ
ततायिव्यतिरिक्ते दोष इति द्वितीयस्य। गोब्राह्मणात्स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्ताङ्गस्नानविधायकम्। तत्र गोहेतु
कं स्नानम्। व्यास आह। श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः। अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य चेति। ब्राह्म
णशब्देनात्र विधायकं वाक्यमुच्यते। तद्धेतुकं स्नानमघमर्षणादिजपादिपूर्वकम्। द्वन्द्वैकवद्भावश्च गोब्राह्मणादिति। तेन
गोहेतुकब्राह्मणहेतुकस्नानाभ्यां प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न स्नानमात्रेणेति तृतीयस्येति। यदपि भविष्यपुराणवचनम्।
हत्वानुप्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम्। कामतोऽपि चरेद्वीरं द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् इति। तदपि नाततायिवधविषयम्। प्र
हारशब्दस्य वधायकत्वात्। तेनायमर्थः। यच्चक्षुराद्यवयवानाम्प्रकर्षेण हरणे प्रवृत्तस्तद्वधेऽपि कामतोऽपि द्वादशवार्षिकमेव
प्रायश्चित्तमित्यर्थ इत्याह। तदयुक्तम्। आचार्यं चेत्यस्य मानवस्योक्तयुक्तिवशादाततायिन्याचार्यादिवधे दोषप्रतिप्रसवार्थत्व
स्यापादितत्वात्तदेकमूलतया सुमन्तुवचनस्य भिन्नाक्षरोक्तच्छेदेनैव व्याख्यातुमर्हत्वात्। तदुक्तच्छेदे दोषोऽन्यत्रेत्यस्य वैयर्थ्या
पत्तेश्च। गोब्राह्मणादित्यस्य स्नानहेतुत्वे पञ्चमीति व्याख्याने गोशब्दस्यावयविवाचकस्याऽवयवशृङ्गलक्षणायां लक्षितलक्षणापत्तेः
। गोस्नानाहेतुत्वात्। ब्राह्मणस्य ज्ञापकहेतुत्वाद्गोश्च कारकहेतुत्वस्य क्लिष्टस्य ग्रहणाद्वैरूप्यादिदोषप्रसङ्गाच्च। यदपि भविष्य
पुराणीयवचनव्याख्यानं तत्तु न्यायनयबहिर्मुद्रम्। ताडनादिवधपर्यन्तं तद्देहपीडने रूढस्य प्रहरतेश्चक्षुराद्यवयवप्राकर्षण

हरणेयोगग्रहणस्यरथकारनयविपरीतत्वात् । किञ्च । चक्षुराद्यवयवोद्धरणप्रवृत्तब्राह्मणवधेकामकृतेपिद्वादशाब्दमेवब्र
ह्मवधप्रायश्चित्तंनतुकामकृताऽन्यब्रह्मवधवत्प्रायश्चित्तद्वैगुण्यंमरणांतिकंवेत्यस्यैतद्वचनादिसंहितस्यप्रायश्चित्तह्रासप्रयो
जकदोषाल्पत्वस्याततायित्वमेवनिमित्तमन्यासम्भवात्स्वपाणित्वेताततायित्वन्तस्यैवसत्वाच्च । तथाचनाततायिविषयमिद
मित्यसम्बन्धंचाततायिन्यदोषोन्यत्र । गोब्राह्मणंयदाहन्यात्तदाप्रायश्चित्तंकुर्य्यात् । शिखावानपिगोविप्रंनहन्याद्वैकदाच
नेत्याभ्यांसंवर्त्तभविष्यवचनाभ्यांविरोधस्यसर्वथादुष्परिहरत्वाच्चविध्यंतरशेषभूतस्यविधिशक्तिप्रतिबन्धकापिशब्दादिमतोर्गुर्वा
दिवाक्यप्रतिप्रसवविधित्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च । नचविध्यशेषभूतानांवसिष्ठादिवचसामर्थवादत्वमसम्भवतीतिगुर
वेत्यादीनामपिनार्थवादत्वंविध्यन्तरशेषत्वात्तेषामर्थवादत्वेपिवास्मदभिप्रेतत्वार्थसिद्धेर्वचनान्तरैःपरतन्त्रैरङ्गीकृतत्वान्नक्ष
तिरितिवाच्यम् । यतस्तेषामपिगोब्राह्मणाद्याततायिवधदोषप्रतिपादकबहुतरवचनान्तरविरोधाद्दोषाल्पत्वप्रतिपादक
त्वेनतदेकमूलकतालाभायोचिताऽन्यथादुःपरिहरत्वाद्विरोधस्येत्येतावत्तुविस्तरः । शूलपाणिस्तु । नाततायिवधेदोषात्किल्वि
षंप्राप्नुयात्क्वचित् । विनाशार्थिनमायान्तंघातयन्नापराध्नुयादितिबृहस्पतिवचनम् । आततायिवधस्यादोषताप्रमाणत्वेना
पन्यस्यकिल्विषाभावःप्रायश्चित्तनिषेधार्थः । अपराधाभावस्तुदण्डनिषेधार्थइतिचव्याख्यापयतसर्वतआत्मानंगोपायेदिति
श्रुतिमूलकमिदमतःपलायनादिनाप्यात्मरक्षणासम्भवपरमितितत्तात्पर्यमुपवर्ण्यगुरवेत्यादिमन्वादिवचनान्यपितदुपष्ट
म्भकतयाप्रदर्श्यआततायिन्यदोषइत्यादिसंवर्त्तवचनंशिखावानित्यादिभविष्यवचनञ्चपूर्वोक्तत्वाद्विरोधित्वेनाशंक्यव्यवस्था
मेवमुक्तवान् । इत्यपेक्षयातपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टोब्राह्मणगुर्वादिराततायिनवध्यः । समोपकृष्टस्तुवध्यः । तथाच
कात्यानः । आततायिनिचोत्कृष्टेतपःस्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्रतुनैवस्यात्पापंहिनवधेतुनेति । अतएवगीतायामुक्तम्
। पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनइति । एतान्भीष्मादिनस्मत्तोप्यत्युत्कृष्टानाततायिनोपिहत्वाऽस्मान्पापमेवाश्र

येदेवेत्यर्थः । उत्कृष्टाततायिहनननान्निवृत्तौपातकमप्युक्तम् । बृहस्पतिना । आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतं । योन
हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलंलभेदिति । तेनोत्कृष्टाततायिवधनिवृत्तौतद्वधप्रसक्तप्रत्यवायपरिहारोऽश्वमेधफलञ्चसंयोगपृ
थक्त्वन्यायात् । यद्यपिगुरुम्वेत्युक्तंहन्यादितिश्रूयतेगुरोश्चशिष्यापेक्षयोत्कृष्टत्वमेवेतितत्रव्यवस्थेयंदुःखस्थातथापिगुरो
रपिसकाशात्कुलविद्यातपःप्रभृतिभिर्गुणैःशिष्यस्याप्युत्कर्षःसम्भवतीतिसुस्थैवतत्रापिव्यवस्थेयम् । गौस्त्वाततायिन्यप्यविशेषे
णावध्येतिविरोधिवचनाभावात् । एतेषाञ्चाततायितापयोजकव्यापारगोचरवर्त्तमानप्रवृत्तिकानामेवहन्तव्यानामप्याततायि
नांहननेदोषाभावोनतुनिवृत्तव्यापारकाणामपि । उद्यतानांतुपापानांहन्तुर्दोषोनविद्यते । निवृत्तानान्तथारम्भाद्ग्रहणन्नव
धःस्मृतइतिकात्यायनवचनादिति । तदपिनक्षोदक्षमम् । तथाहि । नहिंस्यादितिनिषेधावधारितस्यदोषस्यशस्त्रंद्विजा
तिभिर्ग्राह्यमित्यादिनाआततायिविषयेऽपवादमभिधायतदर्थवादत्वेनगुरुंवेत्याद्युक्त्वामनुसुमन्तुसम्वर्त्तभविष्यादिवचनेगौब्राह्म
णादिविषयेतत्प्रतिप्रसूयचरितार्थेषुसर्वेषुवचनेषुकात्यायनीयमाततायिनिचोत्कृष्टाइत्यादिवचोपिमन्वादिवचनोपात्ताचा
र्यब्राह्मणाद्युत्कर्षमेवादायतदेकार्थकमेवोचितंनतुतेषामुत्कृष्टाचार्यादिविषयकतयासंकोचकं । तपःस्वाध्यायजन्मतश्चेत्य
नेनापिब्राह्मणत्वादिकृतोत्कर्षस्यैवोपलक्षणात् । किञ्चाततायिवधेदोषाभावस्योत्कर्षमात्रेणापवादस्तवाभिमतः । गीतास्थ
स्यैतत्पदस्यतदुपष्टम्भकत्वमधमवर्णावध्यत्वमुत्तमवर्णाततायिनोवदतः । तथाचसामान्यतोब्राह्मणत्वादिपुरस्कारेणतदप
वादकवाक्यानामानर्थक्यमेवस्यात् । तस्योपसंहारविषयत्वात् । यत्रहिमित्रविन्दावत् द्वयोरर्थवत्त्वंतत्रसामान्यविशेषोपसं
हारःस्वीक्रियते । अनुत्कृष्टतद्वधेऽपिदोषाभावस्यैवाभ्युपेतत्वात् । गुरुम्वेत्यादिवचनञ्चसाम्प्रतिप्रसवविधित्वेनत्वयाभ्युपे
तानांकात्यायनीयैकवचोनुरोधेनोत्कृष्टमात्रेणोपलक्षणत्वमानर्थक्यापरपर्यायएव । यद्वागोत्वब्राह्मणत्वादिनिमित्तप्रति
प्रसवेकृतेकात्यायनीयमुत्कर्षनिमित्तदोषातिशयप्रतिपादकम्भविष्यतीतिसमस्तवचनसामञ्जस्यसम्भवेवचनस्वरसभङ्गाणी

उत्कृष्टवदनिमित्तोपकारितायोग्यत्वम् । संयोगपृथक्त्वात् । तथाप्यश्वमेधपदमन्यार्थेनैव

करणाभ्युपगमाङ्गीकरणमेव । प्रायश्चित्तरूपम [illegible]

प्रसङ्गादविवक्षितमथवा तत्र श्रुतब्रह्महत्यातरणान्तःकरणापापानुपपत्तेः । फलाभावादिति प्राच्यामेव व्याख्यानं साधीयः । तारतम्ये

येते । फलपदन्तु पक्षेऽस्मिन्न समञ्जसं निषिद्धनिवृत्तौ पापानुपपत्तेः । किञ्च । आततायिब्राह्मणादिवधस्यादोषताप्रतिपादकतया

तथाश्वमेधफलमत्रापि भवतीति तात्पर्यानर्थक्यमिति समाधेयम् । भ्रूणमपीत्यादीनामुत्कर्षप्रतिपादकत्वात् । कथमुत्कर्षदोषपरं कात्या

यनाभिमतेषु कात्यायनदेवलादिवचनेष्वपि वेदान्तगं भ्रूणम् । यच्च देवलवचनम्भवतोदाहृतम् । उद्यम्यमानमाया

यनीयमानमाततायिनिर्घोत्कृष्ट इति वचनस्तद्विरोधसमाधानमसहं स्यात् । भ्रूणः उत्तमब्राह्मणविशेषः । दोषप्रसक्ति

त्कम्भ्रूणमप्याततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेदिति ।

नियमार्थमिति व्याख्यातञ्च । तदप्यसम्बद्धम् । नह्याततायिहनने दोषः कस्यापि संमतः । किन्तु तद्धनने दोषाभावमात्रम् । त

स्मादन्यथात्मरक्षणासम्भवे तद्धनने स हत्यैव भ्रूणहत्या प्रसज्यत इत्यात्मरक्षणविधिप्राप्तानुवादमात्रमेतदिति व्याख्येयम्

। तस्मादाततायिनि चोत्कृष्ट इत्यादिकात्यायनवचनमस्मदुक्तरीत्यास्तु मन्तु संवर्त्तादिवचः समानार्थतयोत्कर्षप्रयुक्तदोषाभि

प्रायपरतया वा वर्णनीयम् । ननु विरोधेऽप्यवस्थापकतयेत्यलमतिदूरङ्गत्वा मम तु प्रतिभाति यद्यपि गुरुत्वेऽप्यादीनाम्प्रतिप्र

सवविधित्वेन तेषामर्थशास्त्रत्वम् । अदृष्टदोषाभावस्याप्यदृष्टत्वेन दृष्टार्थत्वाभावात् । तथात्मरक्षणमात्रार्थेन तथा समि

प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । तत्तेन ब्रह्महा भवेत् । आततायिन्यदोषेऽन्यत्र गोब्राह्मणाश्चुदाहन्यात्तदा प्रायश्चित्तं कु

र्यात्पापमेवाश्रयेदस्मानित्यादिषु पापतद्भावयोरस्पष्टमवगमात् । तस्मात्सर्वं मते पृथग्धर्मशास्त्रविरोधोदाहरणमिदमि

त्यसङ्गतमिवेत्यलम्प्रसक्तानुप्रसक्तविचारप्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः । व्यवहारदर्शनकालमाह । कात्यायनः । समास्था

नेषु पूर्वाह्णे कार्याणां निर्णयं नृपः । कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्षणः । दिवसस्याष्टमम्भागं मुक्त्वा भागत्रयन्तु यत् । स

कालोव्यवहाराणांशास्त्रदृष्टःपरःस्मृतइति। अत्रसभास्थानेष्वित्यादिसर्वमनुवादः। कात्यायनेनैववचनान्तरैर्विहितत्वात्।
पूर्वाह्णमात्रंविधेयन्तदपिदृष्टार्थंतदाबुद्धिप्रसादात्कार्यान्तराव्यावृतत्वाच्च। तत्रविशेषोदिवसस्याष्टमंभागमित्यादिनोक्तः।
अष्टमोभागःप्रथमप्रहरार्द्धम्। भागत्रयन्तदुत्तरमावर्त्तनात्प्राक्तनम्। अन्यथापूर्वाह्णविधिविरोधात्। प्रथमप्रहरार्द्धस्या
गोपिनित्यहोमादिबाधपरिहारौपयिकंतयादृष्टार्थएव। अत्रवर्ज्यास्तिथीराह। संवर्त्तः। चतुर्दशीममावास्यापौर्णमासीत
थाष्टमी। तिथिष्वासुनपश्येत्तुव्यवहारंविचक्षणइति। एतत्प्रतिषेधस्त्वदृष्टार्थएवदृष्टासम्भवात्। भोजनाश्रितदिगा
दिप्रतिषेधवत्। स्पष्टशास्त्रानुपलम्भेतुदेशव्यवहारानुरोध्येवनिर्णयः। कार्यइत्यप्याहसएव। तस्माच्छास्त्रानुसारेण
राज्ञाकार्याणिसाधयेत्। वाक्याभावेतुसर्वेषांदेशदृष्टमतंनयेत्। अत्रपूर्वार्द्धमनुवादः। उत्तरार्धन्तुन्यायमूलकम्। म
नुः। जातिजानपदान्धर्म्मान्श्रेणीधर्मांस्तथैवच। समीक्ष्यकुलधर्मांश्चस्वधर्मंप्रतिपालयेत्। जातिजानपदान्। जातिप्रयु
क्तान्देशप्रयुक्तांश्चधर्मान्। श्रेणयएककर्मोपजीविनोवणिक्कृषीवलादयः। स्वधर्मेराजप्रवर्त्तितंधर्मं। मदनरत्नेतुस्वधर्मंदु
ष्टदण्डेनरूपमितिव्याख्यातम्। तदनुवादमात्रत्वापत्तेर्हेयम्। कुलधर्मलक्षणमभिहितम्। कात्यायनेन। गोत्रस्थितिस्तुया
येषांक्रमादायातिधर्मतः। कुलधर्मन्तुतंप्राज्ञःपालयेत्तत्तथैवतु। बृहस्पतिः। देशजातिकुलानांचयेधर्माःप्राक्प्रवर्तिताः।
तथैवतेपालनीयाःप्रजाप्रक्षुभ्यतेऽन्यथा॥ जनापरक्तिर्भवतिबलंकोशश्चनश्यति। उद्ह्यतेदाक्षिणात्यैर्मातुलस्यसुताद्विजैः
॥ मध्यदेशेकर्मकराःशिल्पिनश्चगवाशिनः। मत्स्यादाश्चनराःसर्वेव्यभिचाररताःस्त्रियः॥ उत्तरेमद्यपानार्य्यःस्पृश्यान्नृणांरज
स्वलाः। खशजाताःप्रगृह्णन्तिभ्रातृभार्यामभर्तृकाम्॥ अनेनकर्मणानैतेप्रायश्चित्तदमार्हकाइतिसर्वइत्यनेनस्मृतिविरोधउ
क्तः। पूर्वइतिकल्पतरौपाठः। तत्रपूर्वदेशइत्यर्थः। दमोदण्डः। यत्तुस्मृत्यन्तरेष्वेतत्कर्मकरणेप्रायश्चित्तदण्डस्मरणन्त
देतद्वचनानुपात्तदेशविषयमिति। मदनरत्नाकरः। वयन्तुप्रजाप्रक्षोभादिदृष्टदोषकथनाद्ग्राह्यातत्रदण्डोनकार्यएव। प्रा

श्चित्ताभावस्तुव्यवहारविषयः । परलोकसुखार्थम्प्रायश्चित्तंभवेदित्येवेतिनस्मृत्यंतरविरोधः । तत्रहेयव्यापकश्रुतिस्मृति
विरुद्धाचरणोव्यवहारप्रतिबन्धिकाशक्तिस्तज्जन्यपापस्यनाशिनरकजनिकास्त्वेव । उपक्रमपर्यालोचनादेतावदर्थकत्तयेव
चैतद्वचनोपपत्तौसर्वथादोषाभावकल्पनस्यानुचितत्वात् । अतएवाप्रसक्तमेवेनोक्तं । देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः । प्र
माणमिति । येषांपरंपराप्राप्ताःपूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । तएवतैर्नदुष्येयुराचारान्नेतरेपुनरिति । नदुष्येयुरव्यवहार्यास्सजदृश्या
श्चनभवेयुरित्यर्थः । अन्यथैतयोरेववचनयोःपरस्परविरोधाद्व्यवहारःस्यादितिब्रूमः । यानितुवचनानिश्चासः । वर्णशि
ल्पिप्रभृतिषुकृषिरंगोपजीविषु । अशक्योनिर्णयोह्यन्यैस्तज्जैरेवतुकारयेत् । बृहस्पतिः । कीनाशाःकारुकाःशिल्पिकुशीदि
श्रेणिनर्तकाः । लिङ्गिनस्तस्कराःकुर्युःस्वेनधर्मेणनिर्णयम् । कीनाशाःकर्षकाः । कारुकावर्धक्यादयः । शिल्पिनश्चित्रकारा
दयः । कुशीदिनोवार्द्धुषिकाः । लिंगिनःपाशुपतप्रभृतयः । मनुः । आश्रमेषुद्विजातीनांकार्येविवदतांमिथः । नविब्रूयान्नृ
पोधर्मंचिकीर्षुर्हितमात्मनः । यथार्हमेतानभ्यर्च्यब्राह्मणैःसहपार्थिवः । सान्त्वेनप्रशमय्यादौस्वधर्मंप्रतिपादयेत् । आश्र
मेषुकार्य्ये । आश्रमसम्बन्धिनिकार्य्येविब्रूयात् । विरुद्धवचनस्यसामान्यतएवप्रतिषिद्धत्वात् । प्रशमय्यकोपमपनीय । बृ
हस्पतिः । तपस्विनांतुकार्य्याणित्रैविद्यैरेवकारयेत् । मायायोगविदाचैवनस्वयंकोपकारणात् । कोपकारणात्तेषांकोपप्रसं
गात् । कात्यायनः । सम्यक्विज्ञानसम्पन्नेनोपदेशम्प्रकल्पयेत् । उत्कृष्टजातिशीलानांगुर्वाचार्य्यतपस्विनाम् । सम्यग्विज्ञा
नसम्पन्नेनेतितृतीयांतम्पदम् । तथाचतज्ज्ञानोत्कृष्टजातिशीलानांगुर्वाचार्य्यतपस्विनामुपदेशम्प्रकल्पयेत् । कारयेत् । न
स्वयमुपदेशम्प्रकल्पयेत् । कारयेत् । नस्वयमुपदेशन्तेषांकुर्य्यादित्यर्थः । तानितःसर्वथाराज्ञोव्यवहारदर्शनप्रतिषेधप
राणिकिन्तुतत्तत्कार्य्येवणिकादीनामभियुक्तत्वात्तान्विहायनव्यवहारनिर्णयः । करणीयइत्येवम्पराणियथाक्रः । अभियुक्ता
श्चयेयत्रयन्निबन्धनियोजनाः । तत्तत्गुणदोषाणान्तएवहिविचारकाइति ॥ तत्रतत्तमभियोगविशेषात्स्यादितिजैमिनिरः

पिसाधुशब्दाधिकरणेऽसूचयामास। अतएव चिकीर्षुर्हितमात्मनः। सान्त्वेन प्रशमव्याकोपकारणादित्यादिहेतुप्रदर्शनम्। यथा तत्त्वावधारणं स्यादनिष्टनिवारणञ्च भवति तथा कौशलेन निर्वाहणीयमित्यत्र तात्पर्यम्॥ * ॥ अथ प्राड्विवाकलक्षणम्। विवादे पृच्छति प्रश्नम्प्रतिप्रश्नन्तथैव च। प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः। इति बृहस्पतिः। व्यासोपि। विवादानुगतं पृष्ट्वा स सभ्यस्तत्प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत इति। गौतमेन तु बृहस्पतिवद्योगार्थः। प्राड्विवाकशब्दस्य दर्शितः। प्राड्विवाके वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य ब्रवीतीति विवाक इति। बृहस्पतिना। विचारयत्यभिधानाद्विविनक्तीति विवाकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता विवक्तीति विवाक इति। इति गौतमेन। नारदहारीतौ। यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तितः। प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः। इति। शल्यश्चाधर्म्मस्याधर्ममिश्रणम्। यथा च मनुः। विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते। शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासद इति अयञ्च राज्ञा स्वयं व्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽसहायः स प्राड्विवाक इति स्मरणात्। यदा तु सभाकार्यान्तरव्यग्रतया स्वास्थ्याभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः। यदा स्वयं न कुर्य्यात्तु नृपतिः कार्य्यदर्शनम्। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्य्यदर्शने। सोऽस्य कार्य्याणि सम्पश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः। सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव सः। इति मनुवचनात्। सभ्यग्रहणादमात्यादिनिवृत्तिः त्रिग्रहणात्संख्यान्तरनिवृत्तिः। सभ्यानामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। तच्चादृष्टार्थत्वप्रसंगादयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यं त्रयस्य नाह्यर्थवशाद्व्यवहारानपेक्षत्वात्। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्। इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। यदा न कुर्य्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम्। तदा तत्र नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम्। दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम्। परत्रभीरुं धर्म्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् इति। कात्यायनस्मरणाच्च। शास्त्रपारगं वक्ष्यमाणशास्त्राभियोगशालिनम्। यथाह कात्यायन एव। एकशास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिर्णयम्। तस्माद्बह्वागमः कार्य्यो विवादेषूत्तमो नृपैः। एवंविधब्राह्मणाभावे क्षत्रि

नःस्वकादिव्याभिर्निर्णयकामाधिकारयोस्तस्यैवयद्दयाप्रजापालनाधिकारश्च ॥ ७ ॥ अथसभ्याः । तत्रयोगीश्वरः । श्रुताध्यय
नसम्पन्नाःधर्मज्ञाःसत्यवादिनः । राज्ञासभासदःकार्यारिपौमित्रेचयेसमाइति । श्रुतेनमीमांसाव्याकरणादिश्रवणेनवेदाध्यय
नेनचसंपन्नाःधर्मज्ञाःसत्यवादिनः । सत्यवदनशीलाःरिपौमित्रेचसमाःद्वेषरागशून्याःएवंविधासभासदःसभायांसदसियथा
सीदंतियथादानमानसत्कारैःराज्ञाकर्तव्याःसभ्यत्वेनवरीतव्याइत्यर्थः । अतस्तेषामुपादेयत्वात्स्वाध्यायोध्येतव्योपूर्वविधिनापुरो
हितस्तत्प्रवृत्तीत्यादिवत्सभ्यपिकर्तव्येनुबद्ध्यत्वात्तद्वत्तैकवदुक्तत्वंविवक्षितम् । यच्चयद्यपिकपिञ्जलनयेनत्रित्वमात्रेणापि
चरितार्थस्तथापिस्मृत्यंतरैकवाक्यत्वविकल्पपरम् । तथाचवृहस्पतिः । लोकवेदज्ञधर्मज्ञाःसप्तपञ्चत्रयोपिवा । यत्रोपविष्टावि
प्राःस्युःसायज्ञसदृशीसभेति । मनुनातुत्रयएवोक्ताः । यस्मिन्देशेनिषीदन्तिविप्रावेदविदस्त्रयइति । अत्रत्रिभ्योन्यूनाः
सप्तभ्योधिकाश्चनकार्याइत्यत्रतात्पर्यंसंख्यावैषम्यन्तुभूयोल्पविरोधेभूयसांस्यात् । स्वधर्मत्वमितिन्यायेनविप्रतिपत्तावधिकसंख्या
वचनमादरणीयंगुणसाम्यैः । तद्वैषम्येतुशतमप्यन्धानान्नपश्यतीतिन्यायेनगुणवत्तरवचनमेवेतिप्रदर्शनार्थम् । य
त्तुचत्वारोधर्मज्ञाःपर्षत्त्रैविद्यमेववा । साब्रूतेयंसधर्मःस्यादेकोवाध्यात्मवित्तमइति । योगीश्वरेणविषमसंख्यत्वमपिवक्तव्यम
पिचानादृतम् । ननुपूर्वोक्तानान्धर्मकारकज्ञापकहेतूनांसन्देहनिर्णयविषयप्रक्रमात् । व्यवहारविषयेतुत्र्यवराणांविषम
संख्यानामेवसभ्यत्वंविशेषविधानादित्यवसेयम् । एतेचब्राह्मणाएव । मनुवृहस्पतिभ्यांविप्रपदोपादानात् । सतुसभ्यैःस्थि
रैर्युक्तःप्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरितिद्विजोत्तमपदस्यचकात्यायनेनोपादानात् । नार
दः । राज्ञातुधार्मिकान्सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरंवोढुंयेशक्ताःपुङ्गवाइव । धर्मशास्त्रेषुकुशलाःकुली
नाःसत्यवादिनः । समाःशत्रौचमित्रेचनृपतेःस्युःसभासदइति । पुङ्गवाइवेतिस्मृतिचन्द्रिकायांपाठः । मदनरत्नेतुसद्गवा
इतिपठित्वासद्गवाउत्तमवृषभाइतिव्याख्यातम् । कल्पतरावपिसद्गवाइतिएवपाठः । सब्राह्मणपुरोहितःसभ्यइतिपूर्वादा

त्वात् । अथ सभ्यानां बलाबलम् । याज्ञवल्क्यः । नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च । पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहार
विधौ नृणामिति । नृपेण सज्ञाधिकृता व्यवहारदर्शने नियुक्ताः । पूगाः समूहाः । भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थान
वासिनां ग्रामनगरादिस्थानाम् । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः । हेडावुकतांबूलिककुविन्दचर्म
कारादीनाम् । कुलानि ज्ञातिसम्बन्धिबन्धूनां समुदायाः । एतेषां यत्पूर्वं पूर्वं पाठक्रमेण प्रथमावगतं तत्तद्गुरु बलवद्वेदितव्यं व्य
वहारिणां व्यवहारविधौ व्यवहारनिर्णये कार्ये । उत्तरोत्तरनिर्णीतो व्यवहारः कुदृष्टबुद्ध्याऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यापरितो
षेण नृपाधिकृतपर्यन्तं सम्प्रवर्तते । न तु पूर्वकृत उत्तरेणेतरनिकर इत्यर्थः । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतनिर्णीतेऽन्यपरसभ्येऽप्य
वर्तनं इत्युक्तम् । कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां पूर्वेषामुत्तरोत्तरमिति । अत्र नृपपर्यन्तगणस्याधि
कारोपलक्षणं नृपाधिकृतापेक्षया तस्याधिकत्वात् । तथा च नृपाधिकृतः प्राड्विवाकः सविधे नृपः सविधेऽपरावर्तनमि
त्यर्थः । तत्र नृपगमने सोत्तरः सभ्यैः सज्ञापूर्वैः सह सम्यग्व्यवहारे निर्णीयमाने यदि कुदृष्टवादी पराजितस्तदा द्विगुणं स
सोऽदण्ड्यः । यदि जयति तदा पूर्वसभ्या दण्ड्या यथाशास्त्रं वक्ष्यन्ते । ननु पूगादीनां व्यवहारद्रष्टृत्वमेवासम्भावि । कुतस्तेषां
बलाबलम् । तथा हि राजनियोगेन वा व्यवहारद्रष्टृत्वं तेषां स्यात्स्वयं वा । नाद्यः सहायत्वेन प्रतिनिधित्वेन प्राड्विवाकस्य पुरो
हितामात्यसभ्यानां च सहायत्वेनैव नियोगविधानात् । न द्वितीयः प्रजापालनाधिकृतानामेव व्यवहारदर्शनाधिकारस्यैव नान्ये
षां स्वातन्त्र्यासम्भवात् । अत्र पूर्वोपन्यस्तैर्वणिक्शिल्पप्रभृतीन्वण्यादिभिर्व्यासबृहस्पत्यादिवचनैः पूर्वोपन्यस्तैर्व्यवहारद्रष्टृ
त्वेन नियोगावगमात् वणिगादिव्यवहारद्रष्टृत्वं पूगादीनां राजनियोगेनैव विनिमन्तव्यम् । तथा सति राजप्राड्विवाकाभिज्ञानां
तन्नैरपेक्ष्येण द्रष्टृत्वाभावात् सर्वव्यवहारद्रष्टृत्वं प्राधान्येन व्यपदेशाभावं नीतिन्यायेन तयोरेवेति कुलादिद्रष्टृत्वे व्यवहारः प्रा
मौ तद्ध्यनुपपन्नं द्रष्टृत्वाभावात् । शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति निषेधात्पूगादीनां च प्रायः शूद्रत्वात् धर्मप्रतिज्ञा सत्कृत्य प्रति

निधिनयापि केवलानां तद्दृष्टत्वाभावादिति । अत्रोच्यते । मास्तु तेषां व्यवहारदर्शने कैवल्येन तथापि वणिगादिव्यवहारे तेषाम
भियोगाद्राजादीनामपि तत्र तत्प्रत्ययेन निर्णायकत्वात्तत्कृतप्राधान्यमादाय तत्कृतत्वव्यपदेशसम्भवात् दृष्टबुध्यापराधृष्यपुन
र्व्यवहारप्रवर्त्तनाय बलाबलं तेषामनेन वचनेनोच्यतेऽन्यथास्य वचनस्य निर्विषयतापत्तेः । वस्तुतस्तु । अदृष्टयत्नेन तवर्थार्द
व्यनेन प्रतिषिद्धप्रतिनिधिभावानामपि पूगादीनां पूगादिव्यवहारे प्रतिप्रसवः । प्रतिनिधिभावस्य व्यासादिवचनैरभियोगावि
शेषान्न क्रियत इति । प्राड्विवाकवाक्यैवल्यमपि वक्तुं शक्यत इति न किंचिदनुपपन्नम् । बृहस्पतिस्त्वमुमेवार्थं स्फुटयति । तथाचा
ह । राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणिगणादयः । साहसन्यायवर्ज्जानि कुर्युः कार्य्याणि ते नृणाम् ॥ कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः प्रो
क्ता निर्णयकारिणः । येषामपि निश्चितस्य प्रतिष्ठानूत्तरो नराः ॥ विचार्य्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम् । गणैश्च श्रेण्यविख्या
तं गणाज्ञानन्नियुक्तकैः ॥ कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः । सर्वेषामधिको राजा धर्म्यं यत्तेन निश्चितम् ॥
उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात् । उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इति ॥ कुलादिपदार्थो व्याख्यातः गणश्च
श्च पूगपर्य्यायः । आदिपदेन सभ्यादिग्रहणम् । नियुक्तकाः सभ्याः । साहसाख्यं व्यवहारपदम् । युक्तिश्चात्रेयम् । कुलादी
नां ज्ञात्यादिरूपाणां दाक्षिण्यादिनान्यथा दर्शनमपि सम्भाव्यत इति कुदृष्टचोद्भावकवचनेन राजादीनामसंवः श्रेणीनामुदासी
नतया ततो बलवत्ता । पूगानान्त्वेकस्थाननिवासमात्रसम्बन्धेपि भिन्नजातितया भिन्नवृत्तितया च ततोपि मिथो नपेक्षत्वादौदास्याद्
बलवत्त्वम् । नृपाधिकृतानान्तु ततोपि निःसम्बन्धतया राज्ञा परीक्ष्याधिकृतानां राजभयादपि पक्षपातदाक्षिण्याद्यसम्भव इति
पूगेभ्यो बलवत्तरत्वम्प्राड्विवाकस्य पुरोहितामात्यानाञ्च सुतरां प्रागुक्तहेतुद्वयादाधिक्यम् । नृपस्य साक्षादेव नृपाणां प्रजापालना
धिकाराद्विपक्षपातकीभूतदोषाधिक्यादन्यायं कुरुते यदि पतिः कस्तं निरोद्धुं क्षम इति न्याये प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टस्पष्टदोषभया
दवश्यमपक्षपातता सम्भवतीति सर्वेतो बलवत्तरत्वम् । बुद्धितारतम्यमपि बृहस्पतिवचने स्पष्टमिति ॥ ॥ अथ केषांचित्तु

||वी० मि०||

|| व्य० ||

|| १३ ||

अथ भिन्नानामपि सभावस्थानं निरूप्यते ॥ कात्यायनः ॥ कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः । वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभू-
तैरधिष्ठितम् । अधिष्ठितं सद इति प्रक्रमात् । कुलभूतैर्वृद्धैरित्यर्थः । तेषामुपयोगश्चोक्तस्तेनैव । श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त-
व्या दर्शिता इति । गणकलेखकसाध्यपालाख्यराजपुरुषाणामपि सभावस्थानमाह । कार्यकथनमुखेन बृहस्पतिः । नृपोऽधि-
कृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश । एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः । न्या-
यान्पश्येत्कृतमतिः सा सभाध्वरसंमिता । दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक्पृथक् । वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरी-
क्षकाः ॥ स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं दमं तथा । शपथार्थे हिरण्याग्नी अम्बु तृषितक्षुब्धयोः । गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायं च
लेखकः । प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणां च स्वपूरुषः । कुर्यादधमर्णरक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा । एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां मुखं
चाधिकृतः स्मृतः । बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बु दृशौ हृत्त्वपादौ स्वपुरुषस्तथेति । अत्राधिकृतश-
ब्देन प्राड्विवाको गृह्यते । एतादृशाङ्गकं सभारूपं शरीरं दशाङ्गमित्यर्थः । यस्यां सभायां शरीरं तु अध्यास्य पार्थिवः एवमद्-
ध्यास्याधिष्ठानं कृत्वा । अनेन क्षेत्रज्ञः शरीरमिव साङ्गां सभां समधिष्ठाय अन्तर्यामिवत्सर्वचरितानि पश्यंस्तदनुरूपसदसत्फल-
भोक्ता दाता च भवतीति सूचितम् । स्वपुरुषलक्षणं बृहस्पतिरेवाह । आकारयेद्रक्षेच्च साक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम् । सभ्याधी-
नः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वपूरुषः । अयं च साध्यपालनामा शूद्र एव । तथा च व्यासः । साध्यपालस्तु कर्तव्योऽशठः साध्यसा-
धकः । क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थित इति । गणकलेखकौ च द्विगुणायुतौ कर्तव्याविव्याह बृहस्पतिरेव । शब्दाभिधानत-
त्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची । नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ । व्यासोऽपि । त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं स्फुटं प्रत्ययकारकम्
। श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं धारयेन्नृपः । स्फुटवर्णमयुक्तं च शब्दलाक्षणिकं शुचिम् । स्फुटाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादि-
नम् । त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं संहितार्थाभेदयुक्तं च कल्ये । निःशास्त्रं तद्वेदिनम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नमित्युक्तोऽत्र लेखको द्विजातिसत्तमः

रुदाहृतमित्यस्याप्ययमर्थः। पुरराष्ट्रविरुद्धोयत्रनगरेराष्ट्रेचयाव्यवस्थाप्रसन्नीतद्विरोधापादकोव्यवहारोनादेयः। पौर
जानपदक्षोभापादकत्वात्। केनचिन्निमित्तेनप्राचीनोपिराज्ञास्वराष्ट्रेप्रतिषिद्धःसोपिराज्ञास्वराष्ट्रेप्रतिषिद्धःसोपिराजाज्ञाभं
गप्रसङ्गान्नाङ्गीकर्तव्यइति। यत्तुस्मरन्ति। गुरोःशिष्येपितुःपुत्रेदम्पत्योःस्वामिभृत्ययोः। विरोधेतुमिथस्तेषांव्यवहारोनसिद्ध्य
तीति। ननुगुरुशिष्यादीनामन्योन्यमात्यंतिकव्यवहारानुपादानपरत्वंभवति। तेषामपिधनिकाधमर्णत्वादिनाव्यवहारनि
वृत्तेरप्रत्यूहत्वात्। नचगुरुत्वशिष्यत्वपितृपुत्रत्वादिप्रयुक्तव्यवहारानादेयतापरमिदमितिवाच्यम्। तादृशस्याप्यनादेय
त्वेनिर्णयाभावप्रसङ्गेनयुक्तिविरोधात्। नचाप्रसक्तस्यानुवादमात्रमनादेयत्वाभिधानमितियुक्तम्। प्रसक्तेरुक्तत्वात्। तथाहि।
भार्य्यापुत्रश्चदासश्चशिष्योभ्राताचसोदरः। प्राप्तापराधास्ताड्याःस्युरज्ज्वावेणुदलेनवा॥ पृष्ठतस्तुशरीरस्यनोत्तमाङ्गेक
थञ्चन। अतोन्यथातुप्रहरन्प्राप्तस्याच्चौरकिल्बिषम्। शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौवेणुविदलाभ्यांतनुभ्यामन्येनघ्नन्राज्ञाशा
स्यइत्यादिभिर्मनुगौतमादिवचनैःशिष्यस्यशासनप्रकारविशेषनियतमादानादिक्रमेणगुरुर्य्यदिमहतादण्डेनोत्तमाङ्गेशि
ष्यंकोपावेशवशात्ताडयतितदास्मृत्याचारव्यपेतमार्गेणगुरुणाधर्षितः। शिष्योवैयात्याद्धर्माधिकरणम्प्रविशतिचेत्तद्दण्डपा
रुष्यरूपंव्यवहारपदत्वंभवतीतिवक्तुमनर्हम्। तथादायभागप्रकरणेवक्ष्यमाणभूर्य्यापितामहोपात्तेत्यादिवचनात्पिताम
होपार्जितभूम्यादौपितापुत्रयोःस्वाम्यसाम्येयदिपितामहेविषमविभागादिचिकीर्षति। तदापितापुत्रयोर्दायभागाख्यविवा
दपदमादायव्यवहारःप्रसज्यमानोनापह्नोतुंशक्यःतथा। दुर्भिक्षेधर्मकार्य्येचव्याधौसम्प्रतिरोधके। गृहीतंस्त्रीधनंभर्त्ताना
कामोदातुमर्हतीतिवचनात्। दुर्भिक्षादिनिमित्तंविनैवयदिस्त्रीधनम्भर्त्तागृहीत्वाव्ययीकरोति। तयाचयाच्यमानोविद्यमान
धनोपिशपान्नप्रत्यर्पयति। तदस्त्रीदानपदमादायजायापत्योरपिव्यवहारप्रवृत्तिःकेननिरोद्धुंशक्या। एवंस्त्रीपुन्धर्माख्यवि
वादपदोपादानेनतुतयोरेवव्यवहारआवश्यकः। तस्मादनन्यविषयत्वात्दृष्टादृष्टव्यवहारपदान्तर्गतानामन्वादिस्मृतिषु

न्मत्तप्रलपितमेव स्यात्। स्वामिभृत्ययोस्तु व्यवहारो वेतनादाननिरूपणे वक्ष्यते। गर्भदासादीनधिकृत्य च। यश्चैषां स्वामिनं
कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात्। दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति॥ नारदोक्तेस्तादृशानां नैषां न्याय्याद्दासत्वान्मोचने पुत्रभा-
गादाने च स्वामिना सह विवादो दुर्वारः। तस्मादिदं वचनं गुर्वादिभिः सह शिष्यादीनां व्यवहारकरणे लोकद्वयेन श्रेयद् इ
निन्दावहत्वादमुत्र नरकजनकत्वादित्येतत्परमेव। राजादिभिस्तु नायमुचितो व्यवहारो लोकद्वयहानिकारणादिति निवार्य-
माणा अपि शिष्यादयो न परितुष्यन्ति चेत्तदा तेषां यथाशास्त्रं निर्णयकरणमदोष एव। गुर्वादिभिः सह व्यवहारः शिष्यादी-
नामनादेयो राज्ञेत्यभिधानात्तु त्वाद्यनिवारणपरं दृष्टादृष्टदोषद इति ध्येयम्। गुरुशिष्यौ पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ। ए-
तेषां समवेतानां व्यवहारो न विद्यते॥ इति मदनरत्नधृतबृहस्पतिवचनमप्येतदभिप्रायकमेव। मदनरत्नकल्पतरुरत्नाक-
रेषु तु राज्ञा यथाकथञ्चिदर्थमाकलय्य विवादोपशमं कुर्यान्न तु प्रतितरलेखकपूर्वकं विचारं कुर्यादिति व्याख्यातं तदसत्। कथं-
चिदर्थानाकलने च तुष्याद्व्यवहारप्रवर्त्तनस्यावश्यकत्वात्। पूर्वप्रदर्शिततात्पर्यवर्णनमन्तरा गत्यभावात्। एकस्य बहुभिः सा-
र्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च। अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः। इति नारदवचनम्। तस्यापि भिन्नार्थैरनेकैरेकस्य युग-
पद्व्यवहारो नादेय इत्यर्थः। गवाद्यर्थं हरेद्यस्तु सर्वविदं लङ्घयेच्च यः। एकघ्नानां बहूनां चेत्यादिस्मरणाद्व्यवहारिण एकस्य
बहुभिस्ताडितस्य वा गणेन ताडयितृभिश्च सर्वैः कार्ये युगपदपि व्यवहारस्य युक्तत्वात्। भिन्नार्थैरपि क्रमेणापि व्यवहारादर्शनेन
तत्तदर्थानिर्णयप्रसंगात्। प्रतिज्ञादोषा अपि वक्ष्यमाणास्तादृग्व्यवहारमादेयत्व एव पर्यवस्यन्ति॥ ●॥ अथ सदृष्टकसभाप-
तेः कार्यं निरूप्यते। तत्रावेदयितुः प्रश्नप्रकारमाह। कात्यायनः। काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम्। किंका-
र्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम्। एवं पृष्टः कार्यं यथावेदयेत्तत्प्रकारमाह
। याज्ञवल्क्यः। स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तदिति॥ चेदित्यनेन यदि केन

चिन्निमित्तेनसमावेदयेत्र्यर्हिनबलाद्वादयेदित्युक्तम्। तथाचमनुः। नोत्पादयेत्स्वयङ्कार्य्यंराजानाप्यस्यपूरुषः इति। पिता
महोपि। नतुपश्येत्समुत्प्रेक्ष्यस्वयंवापुरुषेणवेति। नारदोपि। नतुराजावशित्वेनधनलोभेनवापुनः। उत्पादयेत्कार्य्याणि
मनुजानामविवादिनाम्॥ तयोत्पन्नमपिकार्य्यंकार्यिणानत्स्वभिमावाऽनिवेदितङ्कयञ्चिद्वगम्यापिनराजादिभिर्बलाद्गाह
नीयमित्यप्याहमनुः। नचप्रापितमन्येनग्रसेदर्थङ्कयञ्चनेति। अन्येनासम्बद्धेनकथञ्चनरागलोभादिना। अर्थंकार्य्यंय
सेत्स्ववशंकुर्य्यात्। अतएवपितामहः। नरागेणनलोभेननक्रोधेनग्रसेन्नृपः। परैरप्रापितानर्थान्नचापिस्वमनीषयेति। परैः
कार्य्यितत्समृद्धैःकार्य्येसम्बन्धाःपुत्रभ्रात्रादयः। योनभ्राताननपितानपुत्रोननियोगकृत्। परार्थवादीदण्ड्यःस्याद्व्यवहारेषु
विब्रुवन्॥ इतिनारदवचनात्। अर्थिनासंनियुक्तोवाप्रत्यर्थिप्रहितोपिवा। योयस्यार्थेविवदतेतयोर्जयपराजयौ। इतिका
त्यायनवचनाच्च। पितामहोमुमर्थंस्पष्टमाह। पितामातासुहृद्वापिबन्धुःसम्बन्धिनोपिवा। यदिकुर्य्युरुपस्थानंवादंतत्रप्रव
र्तयेदिति॥ यःकश्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगाद्येनकेनचित्। तत्तेनैवकृतंज्ञेयमनिवर्त्यंहितत्स्मृतमिति॥ अनिवेदितामादा
नापवादमाहसएव। छलानिचापराधांश्चपदानिनृपतेस्तथा। स्वयमेतानिगृह्णीयान्नृपस्त्वावेदकैर्विनेति। छलान्याहसए
व। पथिभङ्गीपराक्षेपीप्राकारोपरिलङ्घकः। निपानस्यविनाशीचतथाचायतनस्यच। परिखापूरकश्चैवराजच्छिद्रप्रकाशकः
। अन्तःपुरंवासगृहंभाण्डागारंमहानसम्। प्रविशत्यनियुक्तोयोभोजनञ्चनिरीक्षते। विण्मूत्रश्लेष्मवातानांक्षेप्ताकामान्नृपा
ग्रतः। पर्य्यङ्कासनबन्धीचाप्यग्रस्थाननिरोधकः। राज्ञोतिरिक्तवेषश्चविधृतःप्रविशेत्तुयः। यश्चापद्वारेणविशेद्वेलायामन्त
थैवच। शय्यासनेपादुकेचशयनासनरोहणे। राजन्यासन्नशयनेयस्तिष्ठतिसमीपतः। राज्ञोविद्विष्टसेवीचाप्यदत्तविहिता
सनः। वस्त्राभरणयोश्चैवसुवर्णपरिधायकः। स्वयंग्राहेणताम्बूलंगृहीत्वाभक्षयेत्तुयः। अनियुक्तःप्रभाषीचनृपस्याक्रोशकस्त
एवच। एकवासास्तथाभ्यक्तोमुक्तकेशोवगुण्ठितः। विचित्रिताङ्गःस्रग्वीचपरीधानविधूनकः। शिरःप्रच्छादकश्चैवच्छिद्रान्वे

च्छ इति माधवीयपाठः । विनीतवेषो विवदेदिति नात्यपेयम् । यदावेदकवचनं लेखकः फलकादिषु राजाज्ञया लिखेदित्याह नारदः । रागादिना यदेकेन कोपितः करणे वदेत् । तदोमिति लिखेत्पूर्वं लेखकः फलकादिष्विति । करणे धर्माधिकरणे । ओमित्यनेन यथावेदितं तत्तथैव लिखेदित्युक्तम् । लिखनानन्तरकृत्यमाह । कात्यायनः । एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह । विचार्य कार्य्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेदिति । न्याय्यं न्यायादनपेतं मया जन्मान्तरे सोढव्यं मृष्यं यन्न प्रत्यर्पयतीति इत्यादिवद्व्यवहारायोग्यं यन्न भवतीत्यर्थः । तस्मिन्नावेदके पुरुषं साध्यपालनामानम् । आह्वानार्थमभियुक्तस्येत्यर्थात् । तथा च बृहस्पतिः । यस्याभियोगं कुरुते तत्त्वेनाशङ्कयाथवा । तमेवाह्वानयेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥ उत्तरदाने तस्यैवाधिकारादिति भावः । कात्यायनः । अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्य सङ्गतेरिति । इतरस्याभियुक्तादेकार्थेभिन्नस्य । असंगतेरसम्बन्धात् । अभियुक्तानामपि केषाञ्चिदनाह्वानमाह । स एव । अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ॥ कार्य्यातिपातिव्यसनीनृपकार्योत्सवाकुलान् । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः । अकल्पो व्याधितः । विषमस्थः सङ्कटापन्नः । क्रियाकुलो नित्यनैमित्तिककर्म्मकरणव्यग्रः । कार्य्यातिपाती । यस्य तदानीमागच्छतो गुरुतरकार्य्यहानिः । व्यसनी । इष्टवियोगादिजन्यशोकवान् । मत्तो मदनीयसेवनेन च्युतमतिः । उन्मत्तो ग्रहाद्याविष्टः । प्रमत्तस्तदानीं सर्वथानवधानवान् । आर्त्तो विषादवान् । भृत्यग्रहणमस्वतन्त्रोपलक्षणम् । अत एव न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृता । इत्यत्रास्वतन्त्रस्त्रीणामाह्वानम्प्रतिषिद्धं स्वतन्त्राणान्तासामाह्वानमाह । स एव । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः । निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यत इति । नारदः । निर्वेष्टुकामो रोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा । गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः । शिल्पिनश्चापि तत्कालं आयुधीयाश्च विग्रहे । अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती विष

मस्याश्चनासाध्यानचैतानाह्वयेन्नृप इति । निर्वेष्टुकामो विवाहेच्छुन्मुखः । एते चाकालानर्हा आह्वानस्य । यदा तु तत्काला
ह्वानमावश्यकं तदा पुत्रादिर्यत्प्रतिनिधयः । इदमाह बृहस्पतिः । अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् । पूर्वोत्तरं व
देद्बन्धुर्नियुक्तोऽथवा नरः । बन्धुः पुत्रादिस्तस्य परार्थवादित्वाभावात् । नियुक्तस्य तत्त्वादेव । प्रतिनिध्याह्वानेन यदि नाति
षां हः कालातिपातासहत्वं यत्र च प्रतिनिधिकरणप्रतिषेधस्तत्र यथाकथञ्चिदकल्याद्याह्वानमाह स एव । कालं देशं च
विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् । अकल्यादीनपि शनैर्यानैराह्वापयेन्नृपः । ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्या
ह्वापयेद्राजा गुरुकार्य्येष्वकोपयन् । गुरुकार्येष्वाह्वापयेदिति सम्बन्धः । निमित्तसप्तमी चेयम् । गुरुकार्यनिमित्तमाह्वा
पयेदित्यर्थः । अकोपयन् सान्त्वयन् । प्रतिनिधिप्रतिषेधं क्वचिदाह कात्यायनः । ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वङ्गनागमे । अ
न्येषु चातिपापेषु प्रतिवादी न दीयते ॥ मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शने । अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥ पा
रुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च । प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्तापि विवदेत्स्वयमिति ॥ पुनस्तेयग्रहणं सुवर्णस्तेये प्रतिनिधि
प्रतिषेधार्थमिति मदनरत्नाकरः । पूर्वं स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसंदंशात्सुवर्णस्तेयपरमिति नियमः । प्रतिवादी वादिप्र
तिवादिनोः प्रतिनिधिरीदृशेषु गुरुकार्येषु न ग्राह्य इत्यर्थः । राजाह्वानमतिक्रामतो दण्डो बृहस्पतिनोक्तः । आहूतो यस्तु ना
गच्छेद्दर्पाद्बन्धुबलान्वितः । अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ अभियोगभेदेन दण्डभेदस्तु कात्यायनेनोक्तः ।
आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनात् । तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ हीनेकर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शताव
रः । गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः । गुरुकार्येषु नित्यमाशङ्कितविशेषणादापन्नानागमने दण्डो नास्तीति का
यितम् । व्यासेन तु स्पष्टमुक्तम् । पत्नीकहत्वे देशदुर्भिक्षव्याधिपीडिते । कुर्वीत न पुनराह्वानदण्डेन परिकल्पयेत् । आपन्ना
नामनागमनासम्भवहेतुभूतं विवक्षितम् । आवेदनाय जिगमिषतोऽकृतावेदनेन वा कार्य्यान्तरवैयग्र्यादिना राजाह्वानविषयं

वेराजशपथादिनाप्रतिवादिनःप्रतिरोधश्चासेधापरपर्य्यायःकार्यइत्याह कात्यायनः । उत्पादयतियोहिंसान्देयम्वानप्र
यच्छति । याच्यमानायदौःशील्यादाकृष्योसौन्नृपाज्ञया ॥ आवेद्यतुनृपेकार्य्यमसन्दिग्धेप्रतिश्रुते । तदासेधंप्रयुञ्जीतया
वदाह्वानदर्शनमिति । प्रतिश्रुतेविचार्यत्वेननिश्चितेप्रतिज्ञातेच । नारदोपि । वक्तव्येऽर्थेनतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तञ्चतद्वचः ।
आसेधयेद्विवादार्थीयावदाह्वानदर्शनमिति । वक्तव्येनिर्णीतव्ये । आसेधस्यचातुर्विध्यमाहसएव । स्थानासेधःकालकृतःप्र
वासात्कर्मणस्तथा । चतुर्विधःस्यादासेधोनासिद्धस्तंविलंघयेत् ॥ स्थानासेधोयावन्निर्णयमस्मात्स्थानात्पदमपिनचलित
व्यमित्यादिरूपः । कालासेधःएतावन्तंकालङ्कार्यान्तरंनकरणीयमनिर्णीयामुंव्यवहारमितीदृशः । निर्णयावधिविदेशग
मनन्नकार्यन्त्वयेत्येवंविधःप्रवासासेधः । देशकालावधिरहितोनिर्णयमात्रावधिकःस्नानादिकर्मनिरोधःकर्मासेधःक्वचिदासे
धनिषेधस्तेनैवोक्तः । नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तम्परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् । आसिद्धस्याप
राधाभावमुखेननिषेधउक्तः । दुर्देशेतिमाधवीयपाठोदुर्देशाद्दुरवस्थेतितत्त्वार्थः । अतएवासेधामर्हासेधएवप्रत्युतदण्डउ
क्तः । कात्यायनेन । आसेधयंस्तुनासेध्यंराज्ञाशास्यइतिस्थितिरितिनारदोपि । यस्त्विन्द्रियनिरोधेनव्याहारोच्छ्वासनादि
भिः । आसेधयदनासेधैःसदण्ड्योनत्वतिक्रमम् । सएव । आसेधकालआसिद्धआसेधंयोतिवर्त्तते । सविनेयोन्यथाकुर्वन्नासे
द्धादण्डभाग्भवेत् । कात्यायनः । आसेधयोग्यआसिद्धउत्क्रामन्दण्डमर्हति । अनासेध्याउक्तास्तेनैव । वृक्षपर्वतमारूढा
हस्त्यश्वरथनौस्थिताः । विषमस्थाश्चतेसर्वेनासेध्याःकार्यसाधकैः । व्याध्यार्त्ताव्यसनस्थाश्चयजमानास्तथैवचेति । निर्वे
ष्टुकामइत्याद्याह्वाननिषेधप्रसंगेनासेधकर्मपिनारदवचनप्रागलेखि । बृहस्पतिरपि । शास्त्रोद्वाहोद्यतोरोगीशोकार्त्तो
न्मत्तबालकाः । मत्तोवृद्धोभियुक्तश्चनृपकार्योद्यतोव्रती । आसन्नेसैनिकःसंख्येकर्षकोवापसंग्रहे । विषमस्थाश्चनासेध्याःस्त्री
सनाथास्तथैवचेति । संख्येयुद्धे । वापसङ्ग्रहइत्येकवद्भावोद्वंद्वे । तथाचबीजवापेतत्संग्रहेचेत्यर्थः । स्त्रियःसनाथाश्चेत्ययमपि

ज्ञापकानुसरणमन्यथाप्रसङ्गादित्ययुक्तम् । केचित्प्रतिभुवो न ग्राह्या इत्याह । कात्यायनः । न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधि
कृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थो न कुत्रचित् । नैव रिक्थी न रिक्तश्च न चैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यनियुक्ताश्च
ये च वै प्रव्रजिता नराः । नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति । रिक्थी भ्रात्रादिः
। रिक्तो निर्धनः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति मिताक्षरादिषु । अन्यत्रवासिन इति पठित्वा देशान्तरवासिन इ
ति मदनरत्ने व्याख्यातम् । अविज्ञातो विशेषतोऽपरिचितः । याज्ञवल्क्यः । भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्राति
भाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम् । नारदः । साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः
परस्परम् । इदमपि दृष्टार्थम् । तथा प्रतिभूभेदास्तत्कार्यं चर्णादानप्रस्तावे वक्ष्यते । प्रतिभुवो यद्युभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर
न्यतरस्य तदा किं कार्यमित्यपेक्षित आह कात्यायनः । अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृ
त्याय वेतनम् । भृत्याय रक्षकाय साध्यपालाख्याय । अत्रैकत्वमविवक्षितम् । वादिन इत्युपलक्षणं प्रतिवादि
नोऽपि ॥ ● ॥ अथ व्यवहारपादाः प्रतिज्ञादयः प्रस्तूयन्ते । ते चत्वारः । परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्याय्य
व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥ भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत इति
वचनात् बृहस्पतिः । भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादस्तथैव च । प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पद इति । कात्यायनो
ऽपि । पूर्वपक्षश्चोत्तरपक्षश्च प्रत्याकलितमेव च । क्रियापादश्च तेनायं चतुष्पात्समुदाहृतः ॥ बृहस्पतिः । मिथ्यायां च चतुरः पादाः प्रत्य
वस्कन्दने तथा । प्राङ्न्याये च स तु ज्ञेयो द्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु । तृतीयतुरीयपादयोः सम्प्रतिपत्तावसम्भवात् द्विपात्त्वमिति । अत्र
विज्ञानयोगिना । साध्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति । विपरीतमतोऽन्यथेति योगीश्वरोक्तेऽयं पक्षः तथावधारणान्तलब्धश्च
तुर्थपादः इत्यभिधायोत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रियेत्यादिपरामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेणा

रमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपात्तैश्चद्रव्यसंख्यानजातिस्वरूपगृहादिस्थानवेलाक्षमालिंगा
दिभिर्ययोपयोगश्चिह्नितमितिकार्यमात्रमावेदनकालेलिखितमधुनोपयुक्तविशेषणसहितंलिख्यतइतिनानर्थक्यमितिभावः।
आदिशब्दग्राह्याणिचकात्यायनआह। निवेश्यकालंवर्षंचमासम्पक्षन्तिथिन्तथा। वेलाम्प्रदेशंविषयंस्थानंजात्याकृतीवयः
।साध्यम्प्रमाणंद्रव्यञ्चसंख्यांनामतथात्मनः। राज्ञांचक्रमशोनामनिवासंसाध्यनामच। क्रमात्पितृणांनामानिपीडामाहर्तृदा
यकौ। क्षमालिङ्गानिचान्यानिपक्षंसङ्कल्प्यकीर्तयेत्। कालोधनप्रयोगादिकालः। वर्षं पत्रलिखनकालीनंमासपक्षतिथयोवि
संध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितःकालोवेला। प्रदेशःक्षेत्रादिस्थलविशेषः। विषयोऽन्तर्वेद्यादिदेशः। स्थानंविवादास्पदीभूत
गृहादिग्रामादि। आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः। वयस्तारुण्यादि। प्रमाणंनिवर्तनप्रस्थादि। आत्मनोराज्ञांचक्षेत्रादिभो
गकालीनाम्नउच्चवचनत्वदीयपित्रादिप्राप्त्यर्थं। निवासोनिकटगृहादिः। पितरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोस्त्रियः। पीडाप्रतिभूप्रभृतीनाम्
निकादिकृता। आहर्ताप्रतिग्रहादिविषयवस्तुनिश्चायनेना। दायकोदातृविक्रेतादिः। क्षमालिङ्गान्यात्मीयधनादेः। परोपभो
गाद्युपसंधसहनचिह्नानि ॥ ७ ॥ अन्यस्तु बोधंसंग्रहकारोपि। अर्थवद्धर्मसंयुक्तंपरिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्वाचकपदम्प्र
कृतार्थानुबन्धिच॥ प्रसिद्धमविरुद्धञ्चनिश्चितंसाधनक्षमम्। संक्षिप्तन्निखिलार्थंचदेशकालाविरोधिच। वर्षर्तुमासपक्षाहो
वेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्। साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामच। परात्मपूर्वजा
नेकराजनामभिरंकितम्। क्षमालिंगात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम्। यदावेदयतेराज्ञेतद्भाषेत्यभिधीयते। इतिअर्थवत्
। प्रयोजनवत्। धर्मसंयुक्तम्। अल्पाक्षरप्रभूतार्थत्वादिगुणयुक्तम्। परिपूर्णमध्याहाराद्यनपेक्षम्। अनाकुलमसन्दिग्धा
क्षरम्। साध्यवत्। साधनीयार्थयुतम्। वाचकपदम्। गौणलाक्षणिकपदरहितं। प्रकृतार्थाविरोधिप्रागावेदितार्थेनसहसम्ब
न्धादि। प्रसिद्धंलोकप्रसिद्ध्यनतिक्रान्तं। अविरुद्धम्पुरराष्ट्रप्राड्विवाकराजाद्यविरुद्धम्। पूर्वापराविरुद्धंव्यवहारिकधर्म्मा

प्रपञ्चितम्। तत्र नारदः। अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम्। लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः। एतांश्च
एव विवृतवान्। अर्थे साधारणे यत्रैको सम्बन्धो यो यानियुक्तकः। लेखयेदन्यभाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः। गणकार्य्यमेकोवाय
द्यसम्बन्धी तद् नियुक्तो वा लेखयेद्यस्यां भाषायामित्यर्थः। ब्रह्मघ्नायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेन्नृपः। साध्यं च मोचयेत्पश्चाद
र्थहीनां तु तां विदुः। उक्तं साध्यवादिना यस्यां न्यूज्यते सा भाषार्थहीनेत्यर्थः। गणितेन तु लिखितेमेयेतं प्राक्षेत्रगृहादिषु। यत्र
संख्यान निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता। संख्यानं संख्येति व्युत्पत्त्या संख्या अहनं गणनं तेन तन्मानं मानानां परिग्रहः। विक्रया प्राप्त
र्थार्थं यथं कीर्तनं क्रमागतम्। न चैवं लिख्यते यत्र सा भाषा त्वनागमा। समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च। यत्रैतानि न वि
द्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः। अवश्यं यद्यत्र पूर्वोत्तरीयानि लेख्यान्तर्रूपाणि चालेख्यहीनेत्यर्थः। लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथो
त्तरे। निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिकान्तां विनिर्दिशेत्। साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणं। व्युत्क्रमादत्राधिकं तेनाप्राप्तकालता
कथिता। यत्र स्थानु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना। सन्दिग्धमेव लेख्ये समग्रष्टा भाषा तां तु तां विदुः। उभयं पूर्वमिति पाठे पक्षद्व
यमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः। कात्यायनः। अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनम्। असाध्यं वा विरुद्धं वा प
क्षाभासं विवर्जयेत्। अप्रसिद्धमाह। बृहस्पतिः। न केनचित्कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः। यथा। फलवत्सस्तस्तष्टक्षेत्र
मपहृतमिति। मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि अप्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः। बृहस्पतिनाप्यदमसाध्योदाहर
णमुक्तं तच्च वक्ष्यते। निराबाधमित्यत्र व्यर्थमस्मन्मन्दिरदीप्यमानदीपकप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीति प्रभृति निरर्थम
भिधेयहीनं मदीयं कचटतपजबगडदशं गृहीत्वा न ददातीत्यादि विज्ञानयोगी। बृहस्पतिवचनात्त्वन्यथा निरर्थकपदार्थः प्रती
यते। यथाह। स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृत इति। एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायां। अहमनेन सस्मितमीक्षि
तः। मामको शिक्षातेनापहृतेत्यादीनि। निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तो अस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीत इत्यादि मिताक्षरा स्मृतिच

स्त्यजेत्। परस्परविरुद्धानियःपदानिनिवेशयेत्। विरुद्धपदसंकीर्णाभावात्तस्यनसिध्यतीति। यत्तु। पुरसष्ट्रविरुद्धश्च
यश्चराज्ञाविवर्जितः। अनेकपदसंकीर्णःपूर्वपक्षोनसिध्यतीतिस्मरणात्तस्यायमर्थः। राज्ञाविवर्जितोराजन्यकस्मृत्यादिविष
यकर्णादानादिपदमिश्रितस्तुक्रियाभेदेनयुगपन्नसिद्ध्यतीति। मदीयारूपकाङ्यन्तोनयावृद्ध्यानेनगृहीताःसुवर्णञ्चयद
स्यहस्तेमयानिक्षेपीकृतमयमिदंमदीयक्षेत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापिपक्षस्यक्रमेणाप्यनुपादेयत्वेतत्वनिर्णयाभाव
प्रसंगेनयुक्तिविरोधात्। बहुप्रतिज्ञंयत्कार्यंव्यवहारेषुनिश्चितम्। कामन्तदपिगृह्णीयाद्राजातत्त्वबुभुत्सयेतिकात्यायनवच
नविरोधाच्च। तस्माद्युगपत्पक्षाभासतैवेवरमणीयम्। अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्त्वपदसम्बद्धम्। हिरण्यरूपकवा
संसिस्वानेनमत्तोवृद्ध्यागृहीतान्यस्यहस्तेमयानिःक्षिप्तान्यनेनापहृतानिवेत्येकस्मिन्नपिपदेयुगपदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्ट
त्वात्। साध्यंचविधिमुखेनप्रतिषेधमुखेनवापक्षनिक्षेपणीयमित्याहकात्यायनः। न्यायंमत्तोऽकृतेकर्त्तुमन्यायंवाकरोत्ययम्।
नलेखयतियस्त्वेवंतस्यपक्षोनसिध्यति। न्यायंस्वमित्यनेनममैतावद्धनमादायनददातीत्यादिप्रतिवन्धमुखतोपिलक्षिता।
अन्यायंवेत्यनेनममेदमपहरतीत्यादिविधिमुखताप्रदर्शिता। वृहस्पतिरपि। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तंसाध्यंसत्कारणान्वित
म्। निश्चितंलोकसिद्धञ्चपक्षम्पक्षविदोविदुरिति। प्रतिज्ञादोषैःप्रतिज्ञासंन्यासादिभिर्मुक्तंरहितम्। तेचदर्शिताःप्रा
क्। साध्यंसाध्यार्हम्। प्रत्यार्थिधर्म्मविशिष्टधर्मिवचनमितियावत्। सत्कारणान्वितंस्फुटदोषरहितहेतुसहितम्। नि
श्चितंसन्देहाजनकंवाक्यरचनायुक्तन्नतुस्वयमेवनिश्चितंविप्रतिपन्नावर्थेनिश्चयाभावात्। लोकसिद्धंव्यावहारिकधर्मावि
रुद्धम्। अतएवमनुः। सत्यानभाषाभवतियद्यपिस्यात्प्रतिष्ठिता। बहिश्चेद्भाष्यतेधर्म्मान्नियताद्व्यावहारिकात्। प्रतिष्ठि
ताप्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्तादिभाषाप्रतिज्ञाव्यावहारिकधर्म्माविरुद्धाचसत्याग्राह्यानभवतिराजादीनामित्यर्थः। भवदेव
स्तु। यत्रश्रुतमात्रमेवसतिलोकानांसम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्धन्तेननिर्धनकृतोलक्षादिसंख्यधनाक्षेपोनपक्षइतिव्याचख्यौतद्वा

धरूपप्रतिज्ञादोषवत्त्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात्। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थे। अयञ्च पक्षः प्राक् पाण्डुलेख्यं भूमिफलकादौ कारयित्वा शोधितः पश्चात् पत्रे लेखनीयः। तथा च बृहस्पतिः। अधिकाञ्छातयेदर्थान्न्यूनांश्च परिपूरयेत्। भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्थो विनिश्चितः। शातयेदुद्धरेत्। भूमाविति पाण्डुलेख्ययोग्याधारोपलक्षणम्। अत एवाह। स एव। पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितमिति। स्वभावोक्तन्न भयाद्युपाधिनोक्तम्। व्यासोऽपि। पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। ऊनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्। शोधनञ्चोत्तरयोग्यतावधि विधेयम्। न ततः परमनवस्थापत्तेरदृष्टार्थतापाताच्च। तथा च नारदः। शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शने। अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनम्भवेत्। अवष्टब्धस्योत्तरयोग्यस्य यस्त्वर्थी प्रगल्भत्वात् पक्षदोषगुणहानादानाभ्यां शोधयितुमसक्तस्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य सभ्यैरेव संशोधनीयः। यथाह बृहस्पतिः। अभियोक्ता प्रगल्भत्वाद्वक्तुन्नोत्सहते यदा। सभ्यैस्तु शोधनन्तस्य कार्यमर्थानुरूपतइति। यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरन्दापयन्ति सभ्यास्तदा रागाल्लोभाद्भयाद्वापीत्याद्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञालेखनपूर्वकं व्यवहारः। प्रवर्त्तनीयो राज्ञेति तात्पर्य्यम्। यदार्त्तार्थिप्रत्यर्थिनोर्लेखनापाठवन्नृपकीयलेखकद्वारा तौ भाषोत्तरे लेखयतः। स चान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखत्यन्यथा राजा चौरवद्दण्डयेदित्याह कात्यायनः। अन्यदुक्तं लिखेदन्यद्योऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः। चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिरिति। अत्र शासयेदित्युक्तेस्तत्प्रयोजनम्पुनस्तादृशकार्ये वृत्तिनिरोधे॥ स्मृतितत्त्वे तु चौरवच्छासयेदित्येव पठितम्॥●॥ एवमुक्तलक्षणः पक्षश्चतुर्विधः। तथा च बृहस्पतिः। शंकाभियोगस्तत्त्वञ्च लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थिनन्तथा। वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः। चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च। चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः॥ भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तत्त्वन्तत्त्वार्थदर्शनम्। लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहस्तथा वृत्ते पुनः क्रियेति। नारदः। सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता। तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्। उत्तर उत्कृष्टो विज

येतियावत्। यद्यपिन्यायाख्यपञ्चावयववाक्यान्तर्गतप्रतिज्ञास्वरूपंसाध्यधर्मविशिष्टधर्म्मिवचनमात्रंतथाप्यत्रसत्कारणान्वि
तमित्युक्तत्वात्सहेतुकसाध्यविशिष्टधर्मिवचनंप्रतिज्ञेतिगम्यते। हेतोश्चपक्षभूताऽधमर्णादिनिष्ठत्वन्तदनंगीकृतंक्रियापा
देनसिध्यतीतिध्येयम्। तथासतिस्थापनानुमानप्रयोगएवप्रतिज्ञा। प्रतिस्थापनानुमानप्रयोगएवचोत्तरमत्रपर्यवस्य
ति। अतएवस्मृत्युक्ता।उभयाभासायथायथमर्थान्तरमप्यनुयोज्यानुयोगासिद्ध्यादिनिग्रहस्थानहेत्वाभासादिष्वेवपर्यव
स्यन्ति। ततश्चत्वंशतंमह्यन्धारयसि। घटत्वेनमत्तोगृहीततावद्धनत्वादितिभाषाशरीरम्। नधारयाम्यगृहीतत्वात्प्रति
दत्तत्वाद्वेत्याद्युत्तरशरीरम्। अत्रचनसाधुशब्दनियमस्तदनभिज्ञानामर्थार्थिप्रत्यर्थित्वदर्शनात्। बोधकास्तुयेषांयेशब्दाः
प्रसिद्धास्तैरेवभाषालिखनीयम्। प्रतिवादिसभ्यादीनांतदभिज्ञत्वेभाषाद्वयाद्यभिज्ञैस्तैरेवबोधनीयाइत्याद्यूह्यम्। अतए
वविष्णुधर्मेष्वापनेपिसाधुशब्दनियमान्नारदउक्तः। संस्कृतैःप्राकृतैर्वाक्यैर्यःशिष्यमनुरूपतः। देशभाषाद्युपायैश्चबोधये
त्सगुरुःस्मृतइति। इतिप्रतिज्ञापादोनिरूपितः॥●॥ अथोत्तरपादोनिरूप्यते। तच्चनिर्दोषायाम्भाषायांनिश्चितन्तदर्थेन
प्रत्यर्थिनोत्तरन्देयम्। तथाचबृहस्पतिः॥ विनिश्चितेपूर्वपक्षेग्राह्याग्राह्यविशोधिते। प्रतिज्ञार्थेस्थिरीभूतेलेखयेदुत्तरन्त
तः। विनिश्चितेसंशयरहितज्ञानगोचरीकृतार्थेविशोधितेऽतएवस्थिरीभूतेलेखयेदितिवाचयेदित्यस्याप्युपलक्षणंवाचनपू
र्वकत्वाल्लेखनस्य। इदञ्चार्थिसन्निधावेवलेखनीयमित्याह। याज्ञवल्क्यः। श्रुतार्थस्योत्तरंलेख्यंपूर्वावेदकसन्निधौ। श्रु
तोभाषार्थोयेनप्रत्यर्थिनासःश्रुतार्थस्तस्येतिकर्त्तरिषष्ठी। तेनलेख्यमित्यर्थः। पूर्वावेदकोर्थीपूर्वपक्षादुत्तरोपन्यासइत्युत्तरंपू
पक्षोपमर्दकमुच्यतेयथाहतुनारदप्रजापती। पक्षस्यव्यापकंसारमसन्दिग्धमनाकुलं। अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्विदो
विदुरिति। पक्षस्यव्यापकंनिराकरणसमर्थं। सारंन्याय्यम्। असन्दिग्धंसन्देहजनकनानार्थादिशब्दरहितं। अनाकुलंपूर्वा
पराविरुद्धम्। अव्याख्यागम्यमप्रसिद्धदेशभाषाभिधानेनाप्रसिद्धार्थपददुश्लिष्टविभक्तिसमासव्यवहितयोजनाद्यवधारण

कल्पनाविपरीतामसाध्याहारमभिधानेनवाचयन् क्लिष्टव्याख्यानेनदुर्गमार्थेनभवति । हारीतोपि । पूर्वपक्षार्थसम्बन्धमनेकार्थ
मनाकुलम् । उपयुक्तमव्यस्तपदंव्यापकंनातिभूरि च । सारभूतमसन्दिग्धंस्वपक्षैकान्तसम्भवम् । अर्थिअव्यमगूढार्थन्देय
मुत्तरमीदृशमिति । अनेकार्थमनेकेऽर्थाउपयुक्ताविशेषणादयोयत्रतत्तथा । नत्वनेकार्थपदयुक्तन्तस्यसन्दिग्धत्वेनदुष्ट
त्वात् । अनाकुलमुत्तार्थम् । उपयुक्तशब्दैरन्यूनमनल्पं । अव्यस्तानिव्यत्यासयोजनानपेक्षाणिपदानियत्रतदव्यस्तपद
म् । व्यापकम्परिपूर्णार्थं । नातिभूरि अनुपयोगिव्यस्तरहितम् । सारभूतत्वासन्दिग्धत्वेव्याख्याते । स्वपक्षैकान्तसम्भवम् ।
स्वपरिगृहीतपक्षएवैकान्तेननियमेनसम्भवतिनकथञ्चिदपिपक्षान्तरकक्षामवगाहतेतत् । अन्यद्व्यक्तार्थम् । शाठ्यदर्पा
दिभिर्य्यदोत्तरंनददातिप्रतिवादीतदाकथञ्चित्सभ्यप्राड्विवाकेनराज्ञोत्तरन्दापनीयमित्याह । बृहस्पतिः । पूर्वपक्षेयथा
र्थन्तुनदद्यादुत्तरन्तुयः । प्रत्यर्थीदापनीयःस्यात् सामादिभिरुपक्रमैः । प्रियपूर्वंवचःसामभेदस्तूभयदर्शनम् । अर्था
पकर्षणान्दण्डस्ताडनंबन्धनन्तथा । उभयैश्चोद्यमानस्तुनदद्यादुत्तरन्तुयः । अतिक्रान्तेसप्तरात्रेजितोसौदण्डमर्हति ।
उभयैर्मृदुभिस्तीव्रैश्चोपायैरित्यर्थः । कात्यायनः । यथार्थमुत्तरन्दद्यादयच्छन्नञ्चदापयेत् । मोहाद्वायदिवाशाठ्याद्यन्नोक्तं
पूर्ववादिना । उत्तरान्तर्गतंवापितद्ग्राह्यमुभयोरपि । मोहादिवशात्पूर्ववादिनाप्रागनुक्तमप्युत्तरान्तर्गतमुत्तराभिधानसम
यएवप्रोच्यमानमुभयोरुत्तरवादिव्यवहारदर्शिनोर्ग्राह्यंग्रहणार्हम्भवतीत्यर्थः । उत्तरलेखनोत्तरन्तुनग्राह्यमित्यर्थसि
द्धमपिस्पष्टार्थमाह । सएव । उभयोर्लिखितेवाच्येप्रारब्धेकार्यनिर्णये । अयुक्तन्तत्रयोब्रूयात्तस्मादर्थात्सहीयतेइति ॥
● ॥ अथोत्तरभेदाः । तत्रकात्यायनः । सत्यंमिथ्योत्तरञ्चैवप्रत्यवस्कन्दनन्तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरंस्याच्चतुर्वि
धमिति ॥ सत्यंसम्प्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दनङ्कारणोत्तरम् । व्यासः । साध्यस्यसत्यवचनंप्रतिपत्तिरुदाहृता । यथारूप
कम्भृतंमह्यन्धारयसीत्युक्तेसत्यन्धारयामिदास्यामीतिच । यद्यपिभाषार्थस्यानिरुकरणादनुत्तरत्वमस्याभाति । तथाप्य

भियोक्तासाध्यतयोपन्यस्तस्यसिद्धत्वोपन्यासात्साध्यत्वनिराकरणादुत्तरत्वमस्यावसेयम्। तथाचस्मरणम्। अनुक्त्वाकारणं यत्रपक्षवादीप्रपद्यते। प्रतिपत्तिस्तुसाज्ञेयाकारणेदूषणंपृथक्॥ कारणम्परोक्तहेतुदूषणं। वादीप्रत्यर्थी। कारणेकारणोत्तरेपृथक्दूषणम्भवेदित्यर्थः। नचास्याःसिद्धसाधनत्वेनसदुत्तरत्वेपूर्ववादिनोनिग्रहस्थानंस्यादितिशङ्क्यंइष्टापत्तेः। पराजयेपिपूर्ववादिनोदण्डःपरंनभवति अपराधाभावात्। वाचस्पतिस्तुतत्त्वनिर्णिनीषुकथायाःसिद्धसाधनस्यादोषत्वान्ननिग्रहोपीत्याह। नचैवन्धर्माधिकरणप्रवेशपक्षलिखनेपूर्ववादिनोवृथेतिवाच्यम्। प्राग्विप्रतिपन्नस्यानुतापवतःप्रत्यर्थिनःपश्चादपिसंप्रतिसम्भवात्सन्धिकरणोत्तरमिव। सन्धिकरणञ्चनिरूपयिष्यते॥●॥ मिथ्योत्तरन्तुनधारयामीत्यादि। यथाहकात्यायनः। अभियुक्तोऽभियोगस्ययदिकुर्यादपह्नवम्। मिथ्यातत्तुविजानीयादुत्तरंव्यवहारतइति॥ व्यासोपि। मिथ्यास्यात्साध्यनिह्नुतिरिति। साध्यस्यसहेतुकसाध्यस्यशब्दतोर्थतोवानिह्नवोमिथ्योत्तरमित्यर्थः। केवलसाध्यनिह्नवस्यसंप्रतिपत्तिभिन्नोत्तरान्तरेष्वपिप्रसंगादितिवाचस्पतिः। तच्चिन्त्यं। सहेतुकसाध्यनिह्नवस्यतत्रापिसम्भवात्। तस्मादपह्नवमात्रंकारणाद्यसंवलितंमिथ्योत्तरम्। कारणप्राङ्न्यायसम्वलितन्तूत्तरान्तरेइतिवयम्॥●॥ एतच्चमिथ्योत्तरञ्चतुर्विधम्। मिथ्यैतन्नाभिजानामितदातत्रनसन्निधिः। अजातश्चास्मितत्कालइतिमिथ्याचतुर्विधमितिव्याससमरणात्। अत्रचमिथ्यैतदितिकण्ठतोपह्नवोनजानामीत्यादिरर्थतः। अतएवाहकात्यायनः। श्रुत्वाभाषार्थमन्यस्तुयदितम्प्रतिषेधति। अर्थतःशब्दतोवापिमिथ्यातज्ज्ञेयमुत्तरमिति। अत्रवाचस्पतिः। भाषार्थस्यसहेतुसाध्यस्यमिथ्योत्तरेणनिह्नवेपिहेत्वपह्नवांशएवस्वरूपासिद्धिरुपस्थापनादोषः। साध्यापह्नवांशस्तुकारणोत्तरादिव्यवच्छेदकतयान्तर्भाव्यते। तथाहि। गृहीतत्वाद्धारणभावावादिनासाध्यउपन्यस्तेकालदेशविशेषगर्भायान्तस्यांमयानगृहीतइतिहेत्वभावशब्देनैवोच्यते। कालविशेषगर्भायान्तुतदानाहंजातइत्यर्थात्। देशविशेषगर्भायामपितदातत्राहंनासनित्यर्थात्। अतएवार्थिकभावाप्रतिषेधस्त्रिविधःसोपादेशमि

थ्योत्तरम्। आद्यस्तु केवलमिथ्योत्तरमिति। नचैवंग्रहणास्कन्दनयोरसन्निधानाजन्मनोरेवप्रतिपाद्यतास्तु किमार्थि
काग्रहणपर्य्यन्ततात्पर्य्येणेतिवाच्यम्। यद्यपि तदाजातस्तत्र संस्तथापि न गृह्णातीति तादृशांस्त्वेषांग्रहणाभावात्ततः सन्निधा
नजन्ममात्रस्यग्रहणाद्याप्यत्वाद्व्यापकाभावात्। व्याप्यग्रहणाभावासिद्धेस्तत्कालीनजन्माभावसन्निधानाभावयोरेवग्रहणाभा
वसाधकता। नह्यनुत्पन्नो गृह्णात्यसन्निहितो वेति सम्भवतीति तावत्पर्य्यन्ततात्पर्य्यावश्यम्भावात्। अत एव सर्वस्मिन्नपि मिथ्यो
त्तरे स्थापकस्यग्रहणस्थापनाय क्रियोपन्यास इत्याह। नन्वुक्तं। साध्यानालिंगितहेत्वभावमात्रोपन्यासेऽर्थान्तरत्वापात्ता
त्। हेतुत्वस्य साध्यनिरूपितत्वेन तदभावमुखेन साध्याभावव्यवस्थापन एव स्थापनादूषणासम्भवात्। उत्तरान्तरव्यवच्छेद
मात्रस्यादृष्टतार्थपत्तेस्व। यत्र तु पूर्ववादिमः पित्रर्णादिग्रहणहेतुकधारणादिप्रतिज्ञातत्राज्ञानद्वारकसाक्षाद्ज्ञानदपह्नवो मि
थ्योत्तरम्। तत्कालाजन्मतद्देशासन्निधानयोरेतदीययोस्तदीययोस्तदीयग्रहणाभावसाधकत्वात्। अत एव प्रकाशस्वामि
क्रयेनाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपि प्रमापणीयमित्यभियुक्तस्मरणमपि संगच्छते। अन्यथा दूषणादत्तत्वाद्यनुपन्यासादत्तत्वा
दिप्रमापणमधिकं स्यात्। तेन तत्प्रतिपादनेदत्तत्वादेर्नाष्टिकोक्तत्त्वास्कन्दकत्वादस्य प्रत्यवस्कन्दनरूपत्वात्तस्यैव तत्साध
नापत्तेर्मिथ्याक्रियापूर्ववाद इति विरुद्धमेव। इष्टापत्तावुच्यमानार्थां मिथ्योत्तरभेदत्वोक्तिविरोधात्। प्रत्यवस्कन्दनन्नाम सर्व
गृहीतम्परन्तु प्रतिदत्तम्प्रतिग्रहस्थेयं वेत्यादि। यथाह नारदः। अर्थिनालेखितोयोर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा। प्रपद्य कारणं
ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति। प्रपद्य स्वीकृत्य। यद्यपि भाषार्थस्य न सर्वांशस्वीकारोत्र सम्प्रतिपत्तित्वापत्तेः। कारणाभ्या
नर्थक्यापाताच्च। तथाच ग्रहणेन धारणेन तेन च प्रत्यर्पणीयत्वे साध्यत्वेन प्रतिज्ञाते न ग्रहणांशमभ्युपेत्य प्रतिदानेन प्रतिग्रहादि
नावाधारणाम्प्रत्यर्पणीयत्वाभावम्प्रत्यर्थी साधयति। मिथ्योत्तरादत एवास्य भेदः। तत्र भाषार्थस्य सर्वस्यापह्नवात्तत्त्वेकदेशा
नपह्नवात्। प्राङ्न्याये तु यथा यथमुभयसंभव इति ततोपि भेदः। तच्चनन्तरं वक्ष्यामः। यत्तु प्राङ्न्यायो धार्यमाणत्वादि सा

मान्याभावज्ञापकःकारणोत्तरन्तु तद्वत्सज्ञापकमिति तयोर्भेद इति वाचस्पतिनोक्तम्। तत्तुच्छम्। प्राङ्न्यायेनापि कारणमुखे नोभयोरपि ज्ञापनसम्भवात्। तस्मादस्मादुक्तमेव भेदकं न्याय्यः। त्रिविधञ्चैतत्। स्थापनाधिकबलन्तत्समबलवत्तदून बलञ्चेति। उदाहृतमेवाधिकबलम्। तत्र हि मह्यमयं शतस्य धारयः। प्रतिदेयतया मत्तो गृहीततावद्धनत्वादित्यादिभाषायाङ्क्रिय्यीतननादिस्थलेऽव्यभिचारवारणायेदानीन्तनधारणार्थापत्तिगम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमर्थिनो वक्तुर्हृदिस्थमास्थेयन्तथा च प्रतिज्ञानादुपन्यासेन तत्सिद्धिः। प्रत्यर्थिनोक्ता भवतीति ध्येयम्। कात्यायनोऽपि स्पष्टमाचष्टे। प्रत्यर्थिनाभिहितो ह्यर्थः प्रत्यर्थी यदि तत्तथा। प्रपन्नकारणं ब्रूयादाधर्ष्यं भृगुरब्रवीत्। इति। आधर्ष्यमधरत्वन्दुर्बलत्वमिति यावत्। पूर्वपक्षस्येति शेषः। पूर्वपक्षदौर्बल्योत्तरस्य प्राबल्यमर्थात्तदुक्तम्। अत एव नारदः। आधर्ष्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत्। विवादे साक्षिग्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम्। प्रदीपकृतस्तु। धार्यमाणत्वे कारणं गृहीतत्वं प्रपन्नं ब्रूयात्। परिशोधनादिकमिति शेषः। अपरिशोधितत्वादिकञ्च स्थापनाहेतुविशेषणङ्कारणोत्तरे वाज्ञेयमित्याहुः। तन्न। व्यवहितयोजनाध्याहारयोर्विनाकारणमनुचितत्वात्। कारणम्प्रपद्यत्यन्वये तमित्यस्य साकांक्षत्वेनानन्वयप्रसङ्गाच्च। अन्ये तु प्रपद्य स्थापनाहेतुमभ्युपेत्य यत्तद्विपरीतवचनन्तत्कारणोत्तरमिति त्रितयपरमेवेदं वचनमिति वदन्ति। अत्राधिकसमबलकारणोत्तरयोः स्थापनायामाधर्ष्यसम्भवेनैतद्वाक्यस्य त्रितयविषयत्वायोग इति वाचस्पत्युक्तम्। दूषणाङ्कारणोत्तरस्य त्रैविध्यन्तदुक्तंखण्डयद्भिरनुपदमेवोद्धरिष्यते। समबलमियम्भूर्भटीयाक्रमागतत्वादित्येकेन भाषितेऽपरोऽपि तदेवोत्तरयति सप्रतिपक्षरीत्येति। दुर्बलं कारणोत्तरन्तु मयेयं विंशतिवर्षावधिभूमिरमुकस्वामिकाधीनेतीभाषायां स्वामिनैव पञ्चवर्षावधिमप्याहितत्वान्मदीयेति सप्रतिपक्षरीत्योत्तरितस्याधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति वचनाद्दुर्बलम्। अत्र चाधिकबले प्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधिकारः पूर्वजयसाधनाय। अन्ययोस्तु पूर्ववादिन एव। गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया

भवेत्। दुर्बलेवादिनःप्रोक्तानुक्त्योःपूर्वक्रियैवचेतिस्मरणात्। कारणात्पूर्वपक्षोपिउत्तरत्वम्प्रपद्यते। अतःक्रियासदाप्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधिनी॥ इतिकारणाद्दुर्बलत्वात्। उत्तरत्वमुत्तमत्वम्। पूर्वपक्षबलवत्त्वहेतुकांपूर्ववादिनःक्रियाम्प्रतिपादयिता कात्यायनेनोत्तरस्यापिबलवत्त्वउत्तरवादिनःक्रियेत्युक्तम्भवति। इदंवाचस्पतिमिश्रोक्तम्। व्यवहारतत्त्वकारस्त्वभ्युपेतञ्चकार णोत्तरत्रैविध्यमयुक्तम्। वचनानारूढत्वाद्युक्त्यभावाच्च। तथाहि। अर्थिनालेखितइत्यादिनारदवाक्यस्याधिकबलवत्कार णविषयत्वेनकिञ्चिद्बीजमस्ति। प्रत्युततस्यतन्मात्रविषयत्वेत्रितयसाधारणकारणोत्तरस्वरूपाभिधायकवचनान्तराभावात्स्व रूपाज्ञानप्रसंगः। भवतापितस्यत्रितयसाधारण्याभ्युपगमाच्च। समानबलोनबलविषयवचनान्तराभावाच्च। यत्तोक्तंतेका त्यायनीये। अर्थिनाभिहितोह्यर्थःप्रत्यर्थीयदितन्तथाप्रपद्यकारणंइत्यादिवाक्येनारदीयेवाधर्ष्ये पूर्वपक्षस्येत्यादिवाक्येनावदा धर्षैश्च हेतूपादानात्समानबलकारणोत्तरैकविषयीभवतुमर्हे तदेकवाक्यतयार्थिनालिखितोर्थःप्रत्यर्थीइत्यपिनारदवाक्यमधि कबलवत्कारणोत्तरविषयमेवेति। तदबुद्धिपूर्वकम्। तथासतिनारदीयमेववचनद्वयमनर्थकम्प्रसज्यतइतिसामान्यविशे षविषयत्वमेवतस्याभ्युपगन्तव्यम्। अस्त्वेवन्तथापितिसामान्यलक्षणानभिधानदोषोपिप्रतिक्षिप्तः। आधर्ष्येपितवबचनयो स्तूक्तयुक्त्योर्वैचमात्रविषयत्वम्। समबलातिबलयोस्त्वाधर्ष्याभावात्तदाक्षिप्तंलक्षणान्तरमूह्यमितिसर्वंसुस्थमितिचेन्न आधर्ष्यमुपमर्दकत्वंवाद्युपन्यस्तग्रहणांगीकारेसाधारणादिकारणप्रतिदानाद्युपन्यासेतस्यैवसाध्यत्वविर्भावेनतदुक्तग्रहण योःप्रमाणोपन्यासानपेक्षत्वमेव। इदमेवाभिप्रेत्यकल्पतरौलक्ष्मीधरेणाह। आधर्ष्येप्रमाणानर्हत्वम्पूर्वपक्षस्येत्यर्थइति। अतएवकारणेप्रतिवादिनीतिसामान्यतएवकारणोत्तरेप्रतिवादिनएवक्रियावक्ष्यते। तेनयत्त्रितयसाधारणत्वमस्यवच सोन्यमतमुपन्यस्याधर्ष्येकिंविरोधाद्दूषितम्। तदप्युक्तम्। वस्तुतस्तुप्रमाणोपन्यासेनसामीचीन्यासामीचीन्यकृतंत्रैविध्य मुत्तरान्तरेपिपारमार्थिकंसम्भवत्येवेतिकारणोत्तरमात्रेतदभिधानमर्हन्ततःपूर्वन्तत्रापिदुर्ज्ञेयम्। स्वस्वाभिमानेनतुपक्षोत्त

रयोः सार्वत्रिकमधिकबलत्वमेव। अन्यथा विवादाप्रवृत्तिप्रसक्तेः प्रमाणोक्तिप्रत्याकलितयोस्तद्विवेचनार्थयोरत एवोपयोगो न्यथाधिकबलकारणोत्तरे तयोरनुपयोगाद्विफलत्वप्रसङ्गः। संप्रतिपत्तिवत्। गुरवभिहिते हेताविथ्यादेस्तु स्मरणस्य नका रणोत्तरचैविध्येन क्रियाव्यवस्थापकत्वम्। कारणे प्रतिवादिनीति सामान्यवचनसंकोचस्य निर्युक्तिकस्य प्रसक्तेः किन्तु मिथ्या द्युत्तरत्रैविध्येन। तथाहि गुरौ पूर्वपक्षोक्तहेत्वभ्युपगमेन कारणोत्तरे कारणोपन्यासात्प्राङ्न्याये च तदुपन्यासात्तयोः साध्यत्वा विर्भावेवाद्युक्तसाध्ये साध्यत्वतिरोधानात्प्रतिवादिनि क्रिया। दुर्बले तूत्तरे मिथ्याख्ये भावरूपत्वेन भावप्रमाणाभावमात्रेण सिद्धेः साध्यत्वानर्हे वादि साध्यस्य साध्यत्वातिरोधानात्तस्य क्रिया। तुल्ये द्वयोरपि भावसाधकयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वक्रिया पूर्वं मममे दमिति वदतोऽन्यतरस्येत्यर्थः। इदञ्च साक्षिषूभयतः सत्स्वित्यादिवचनं व्याचक्षाणा निपुणतरमुपपादयिष्यामः। कारणापू र्वपक्षोपीति कात्यायनीयन्तु प्रामाणिकत्वनिबन्धनपूर्वपक्षस्योत्तमत्वम्प्रतिपादतः यद्युच पूर्ववादिनः क्रियावाक्यान्तरेणोक्तात्द्विय यत्वेनाप्युपपद्यत इति न किञ्चिदेतत्। अत एव मिताक्षराकल्पतरुरत्नाकरमदनरत्नस्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरिदमुपेक्षितम् ॥ ● ॥ प्राङ्न्यायलक्षणमाह। हारीतः। अस्मिन्नर्थे समानेन वादः पूर्वमभूत्तदा। जितोऽयमिति चेद्ब्रूयात्प्राङ्न्यायः स्यात्तदुत्त रम्। कात्यायनबृहस्पती। आचारेणावसन्नोपि पुनर्लेखयते यदि। सोभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यत इति। अतः प्रा ङ्न्यायपदमन्वर्थम्। प्राङ्न्यायस्य च प्रागवस्थायां मिथ्याकारणान्यतरोत्तरोपादानेनैव व्यवहारप्रवृत्तिरिति प्राङ्न्यायसाधने तद्दे षसिद्धम्भवतीति सम्भवति धार्यमाणत्वादि सामान्याभावतद्वंसोभयज्ञापकता प्राङ्न्यायस्येति मिथ्याकारणोत्तराभ्यामस्य भेदः। त्रिप्रकारश्च प्राङ्न्यायः। तथा च कात्यायनः॥ विभावयामि कुलिकैः साक्षिभिर्लिखितेन वा। जितश्चैवमयायम्प्राक्प्राङ्न्यायस्त्रि प्रकारकः। कुलिकैरिति प्राक्तनव्यवहारदर्शिनामुपलक्षणम्। इत्युत्तरभेदाः॥ ● ॥ अथोत्तराभासा। यद्यप्युत्तरलक्षणर हित्यादेवोत्तराभासत्वमर्थसिद्धम्भवतीति नोत्तराभासा पृथग्वाच्या। योगीश्वरादिभिरत एव नोक्ताः। तथापि सस्पष्टीकरणाय

कैश्चिदुक्ताः तथाच मिताक्षराधृतवचनम्। संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च। पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत्।
इति। एतच्च तत्रैवोदाहरणनिष्ठतया व्याख्यातम्। सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषकशतं
चेत्येवं सन्दिग्धमुत्तरम्भवेदिति। प्रकृतादन्यत्सुवर्णशताभियोगे पणशतन्धारयामीति। अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे पञ्च
धारयामीति। सुवर्णशताभियोगे पञ्चशतानि धारयामीत्यतिभूरि। पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राभियोगे हिरण्यं गृहीत
मित्येतावन्मात्राभिधानम्। व्यस्तपदम्पदान्तरेणाभियोगपदान्तरमादायोत्तरम्। यथा मदीयमेतावद्द्रव्यं धारयतीत्यभि
योगेऽनेनाहन्ताडित इत्यादि। अव्यापि देशस्थानादिभाषाविशेषेणाव्यापि। यथा मध्यदेशे वाराणस्याम्पूर्वदिगवस्थित
मदीयमनेन नक्षत्रमपहृतमित्यभियोगे नक्षत्रमपहृतमिति। निगूढार्थं मह्यं सुवर्णशतं धारयतीत्यभियोगे किमहमेवास्मै धा
रयामीति। अत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्या वर्था वान्यस्मै कस्मैचिद्वा धारयतीत्यादि सूचनसंभवान्निगूढार्थमिदम्। पूर्वापर
विरुद्धमाकुलं यथा सुवर्णशतं मह्यं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परन्तु गृहीतमेव नेति गृहीतम्परन्तु न धारयामीति वा कार
णाद्युपन्यासमधारणादावकृत्वैवोत्तरम्। व्याख्यागम्यम्। दुश्लिष्टसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वेन मेयार्थम्। यथा सुवर्णश
तविषये पितृकृतर्णाभियोगे गृहीतवचनात्सुवर्णानां पितुर्न जानामीति। अत्र गृहीतशतसुवर्णस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं
गृहीतमिति न जानामीत्यर्थे विवक्षायामीदृक्षमसमर्थसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वादुक्तकृतस्वाभिमतार्थपरव्याख्यावगम्यार्थं।
असारं। न्यायविरुद्धम्। यथा सुवर्णशतमनेन मत्तो वृद्ध्या गृहीतन्तस्य वृद्धिरेव दत्तानमूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्मया द
त्ता मूलं तु न गृहीतमिति। अत्र क्वचित्पूर्वपक्षानिराकरणात्क्वचिदसम्बद्धार्थत्वात्क्वापि विलंवितार्थप्रत्यायकत्वाद्यथायथम
नुत्तरत्वमवसेयम्। यद्यप्युदाहृतमसारम्पूर्वापरविरोध एव पर्य्यवस्यति। तथापि क्वचित्साक्षात्क्वचिन्न्यायविरोधात्तथात्व
मिति भेदकन्द्रष्टव्यम्। स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु काकदन्तसद्भावोत्तरमिष्यत इति। कात्यायनवचनञ्च तत्र संवादितवान्। का

कस्य दत्तानो सन्ति सन्तीत्यादि यदुत्तरम् । असारमिति तत्तेन समन्नोत्तरमिष्यत इति । कात्यायनेनान्येप्युत्तराभासा उक्ताः
। अप्रसिद्धं विरुद्धं यद्यत्यल्पमतिभूरि च । सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थं चातिदोषवत् । यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढा
र्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय इति । एतान्स्वयमेव स व्याचष्टे । चिह्नाकारसहस्रन्तु समयं चावि
जानता । भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् । प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया न हीति । यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्ध
न्तादिहोत्तरम् । जितः पुरा मया वाद्य यस्मिन्नर्थे विवक्षिते । पुरा मयाथमिति यत्तदूनं चोत्तरं स्मृतम् । गृहीतमिति वाच्ये तु का
र्त्स्न्येन कृतं मया । पुरा गृहीतं यद्द्रव्यमित्येतदतिभूरि तु । देयं मयेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम् । सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहा
रेषु बुधैः सदा । मया देयमित्यत्राकारप्रश्लेषस्यापि सम्भवात्सन्दिग्धमिदम् । असम्भवमस्माभिर्देयन्धनमस्मत्प्रपौत्रपुत्रे स्वद
त्तमित्येवमादि । अव्यक्तं सुखेन यदक्षराण्येव निर्णेतुमशक्यानि । एतावुत्तराभासावुदिष्टावपि स्पष्टाविति तेनेन न लक्षितौ ।
बलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा । अनुक्रमेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् । एतेन च बलेन प्राबल्येन अबलेन दौर्बल्ये
न च पुरा साहसं मनुष्यमारणादि स्थापितं हत्वा गोपितमिति यावत् । इत्यादि प्रकृतानुपयोगित्वादन्यार्थमित्यर्थः ॥ व्यस्तपद
म्पदान्तरेणाभियोगे कृते पदान्तरसंक्रमेणोत्तरमिति सोदाहरणं मिताक्षरायां व्याख्यातन्तत्प्रागेवोक्तम् । स्मृतिचन्द्रिकाया
न्तु पूर्वपक्षनिश्चयात्प्रागुच्यमानं सर्वमेवोत्तरं व्यस्तपदमिति व्याख्यातम् । व्यस्तम्पदं स्थानमुपन्यासो वस्य यस्येति व्युत्पत्तेः । भ
वदेवेन तु अव्यस्तपदव्यापीति पाठं लिखित्वाऽनन्वितार्थपदव्याप्तमिति व्याख्यातं व्यवहारतिलके । तन्नु दोषान्तरसंकरदयुक्तमि
ति प्राच्यमेव व्याख्याद्वयमनुसन्धेयम् । उत्तरमित्येकवचनाद्ग्राहवत्कोऽयादुत्तरसङ्करादप्युत्तराभासत्वं सूचितम् । कात्याय
नादिभिः स्पष्टमुक्तम् । पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरमिति । संकरादनुत्तर
त्वबीजं कात्यायनेनैवोक्तं ॥ न चैकस्मिन्विवादे तु क्रियास्याद्वादिनोर्द्वयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति । मि

ण्याकारणोत्तरयोः संकरेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियोपन्यासः प्रसज्यते। मिथ्याक्रियापूर्ववादे कारणे प्रतिवादि-
नीति स्मरणात्। मिथ्यामिथ्योत्तरे। पूर्ववादे क्रियार्थिनः क्रियोपन्यास इत्यर्थः। यथा सुवर्णशतं रूपकशतं च त्वयानेन गृहीत-
मित्यभियोगे सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं तु गृहीतं किन्तु प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धं मिथ्यादि। द्वयोरेकक्रियोपन्यासाभावे च
व्यवहारघटकभेदे व्यवहारद्वयप्रसक्तावेकस्मान्नाव्यवहारान्तरप्रवर्तनौचित्याद्युगपद्व्यवहारासम्भवरूपा युक्तिर्बीजम्।
अत एव तत्र तस्यांशस्य तत्प्रमाणमात्रसाध्यत्वेऽक्रमेणोत्तरत्वमेवेति न्याय्यमिकं व्यवहारद्वयं तयोरेव प्रवर्तनीयमित्युक्तं मिताक्षरास्मृति-
चन्द्रिकादिग्रन्थेषु। कारणे प्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयं प्रसज्यते। कारणे प्रतिवादिनि प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु
प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियामिति स्मरणात्। यथा पूर्वोदाहरणमेव। यद्येवं ब्रूयात्सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं तु प्राग्यं
व्यवहारमार्गेण मया पराजित इति। अत्र यद्यप्येकस्यैव प्रमाणाद्द्वयोपन्यासस्तथापि प्रागुक्तयायुक्त्या युगपद्व्यवहारासंभवरू-
पानुसरणेनैवोक्तेत्रापि क्रमिकव्यवहारप्रवृत्तिरिष्टैव। कारणोत्तरे साक्षिलेख्यादिभिस्तद्विभावनीयम्। प्राङ्न्यायस्तु तद्द-
र्शिभिर्जयपत्रेणावेति क्रमश्चावश्यकः। एवमुत्तरत्रसङ्करेऽपि। यथानेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे स-
त्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं च रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये प्राक्पराजित इति। अत्र द्वयोः क्रिययोः पूर्वन्यायेन एकस्य क्रियाद्वय-
मिति द्वयमप्यनुत्तरत्वे बीजम्। सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावाच्चतुःसङ्करेणोदाहार्य्यः सङ्करसम्भवमात्रेण तु मिताक्षराकारेणैव चतुःस-
ङ्करोऽप्युक्तम्। अत एवापि यत्र सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरेण सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तनीयः। सम्प्रतिपत्तौ क्रि-
याभावादिति तेनैवोक्तं। सङ्करस्यैव क्रमिकव्यवहारश्चावश्यके क्रमोऽर्थिप्रत्यर्थिसभ्यानामन्यतरेच्छया बोध्यः। यत्र तु प्रभूता-
र्थविषयं च समन्वतरोत्तरस्य फलवत्तरत्वम्, व्यवहाराकरणेऽन्यतरस्य पीडातिरेकादिकं वा प्राप्नोति निर्गमकमस्ति तत्र तदुत्तरोपादा-
नेनैव प्रथमो व्यवहारः प्रवर्तनीय इत्याह। हारीतः। यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम्। उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकी-

र्णमितोन्यथा । असंकीर्णसङ्करप्रयुक्तव्यवहारयौगपद्यासम्भवदोषाभावात् । अतोन्यथासङ्कीर्णमितिशेषः । तेनतत्रेच्छा
क्रमेणव्यवहारक्रमइतिभावः । सङ्करादनुत्तरत्वेप्रागुक्तियुक्तिरनेनसूचिता । अतएवमिथ्योत्तरकारणास्यानामेकत्र
चेदुभे । सत्यंवापिसहान्येनतत्रग्राह्यंकिमुत्तरमित्युक्त्वातदुक्तंहारीतेन । उदाहरणंतुयथानेनसुवर्णरूपकशतंवस्त्राणिच
गृहीत्वाऽयंअप्रयच्छतीत्यभियोगेसुवर्णरूपकशतञ्चनगृहीतंवस्त्राणिगृहीतानिप्रतिदत्तानीत्युत्तरेऽत्रमिथ्योत्तरस्यप्रभूतार्थवि
षयत्वात्तदुपादायक्रियार्थिनःप्रथमंव्यवहारोद्रष्टव्यः । पश्चाद्वस्त्रविषयेकारणोत्तरमादायप्रत्यर्थिक्रियाऽवलंबनेनव्यवहारः
। एवंमिथ्याप्राङ्न्यायसङ्करेपिबोध्यं । सम्प्रतिपत्तिर्यदिसुवर्णादौतत्रक्रियाफलाभावादल्पविषयमप्युत्तरोत्तरमादायैवव्यवहा
रोभवति । एवंतुल्यार्थविषयत्वेप्युत्तरयोर्यत्रप्रथमदृष्टेफलन्तदुत्तरावलम्बनेनव्यवहारोद्रष्टव्यः । तथाचोक्तं । यत्रवास्याक्रि
याफलमिति । अहंपूर्वंकथायानावर्थिप्रत्यर्थिनौयदा । वादोवर्णानुपूर्व्यासग्राह्यःपीडामवेक्ष्यचेतिबृहस्पतिः । अत्रवाचस्प
तिमिश्राः । भिन्नभिन्नावच्छेदेनकारणादिसंसर्गिसङ्करादनुत्तरमिति । पक्षैकदेशेयत्सत्यमिथ्यादिवाक्यार्थएवनसम्भवति ।
अवच्छेदभेदेनसांकर्य्यस्यैवाभावात् । किन्तुपक्षस्यैकदेशेविषयेयदुत्तरंसङ्कीर्ण्यंतेनतदनुत्तरं । शेषमेकदेशपदद्वयमनुवा
दः यथाशतन्नगृहीतंगृहीतमपिपरिशोधितंवानधारयाम्येवेत्यादि । यत्तु । शताभियोगेपञ्चशतंपरिशोधिताःपञ्चविंशतिस्तुनै
वगृहीताः । पञ्चविंशतिस्तुधार्य्यन्तेदेयाइत्युत्तरं । यच्चवस्तुभेदेनप्रागुदाहृतमत्तत्रयत्प्रभूतार्थविषयमितिवचनात् । कारणो
त्तरमादायप्रथमंविचारःकार्यः । पश्चात्तुपञ्चविंशतिरपह्नुतार्थिप्रमाणेनवासाध्याःप्रत्यर्थिप्रमाणेनवासाध्याः । नचैवन्नचैक
स्मिन्निर्णयेतद्वचनविरोधः । न्यायमूलकत्वेनैतद्वचनस्यलब्धार्थप्रमाणापरिग्रहाबाधकत्वात् । सतिचनिर्णयप्रमाणेतदंशसंश
यस्यावश्यनिरस्यत्वात् । नचयत्प्रभूतार्थविषयमित्येतद्वचनबलादेवलब्धार्थप्रमाणग्राह्यता । तथासत्येतत्स्मृतीनांश्रुतिमूलक
तापत्तेःनचेष्टापत्तिः । असम्भवंमूलान्तरत्वस्यैवश्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात् । यूपहस्त्यादिस्मृतौतथासिद्धान्तवचनात् । अ

अचन्यायमूलकत्वस्यैवासम्भवात्। नचतादृशविषयासम्भव एव नचैकस्मिन्निति वचनस्यमूलमितियुक्तम्। वक्तुर्दोषविषयद र्शनात्। नचेदृशमुत्तरंनदेयमित्युपदेशार्थमिदम्। यथावस्थितार्थकथनस्यनिषेद्धुमशक्तेः। विज्ञाएवविवदन्तेनत्वज्ञाइ त्यपिवक्तुमशक्यम्। नचातएव तेपर्य्यनुयोज्याः। छलंनिरस्यभूतेभ्यः व्यवहारान्नयेन्नृपइतिवचनात्तादृशामपितन्मतेबोध्यत्वा त्। नचवचनादेवास्योत्तरस्यहेयता। वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः। अपिच। श्रुतन्नगृहीतमित्यस्यन ग्रहणमात्रमर्थः। श्रुतप दानर्थक्यप्रसङ्गात्। नापिश्रुताग्रहणं। विशेषनिषेधेशेषाभ्यनुज्ञापत्तेः। नापिश्रुतपदम्पक्षप्राप्तानुवादः। एवंसत्येकदे शस्यगृहीतत्वविभावनादेवस्थापकोनिह्नुतेलिखितेनैकमितिवचनादेतावद्वचनान्निरपवादमेवलभेतेत्यनिष्टापादकमेवेदमुत्त रंस्यात्। मिथ्याकारणयोर्वापीत्यादिवचनमप्येवन्नेयम्। तस्माद्यावत्प्रकृतविषयः संशयोनुवर्त्ततेतन्निर्णायकञ्चप्रमाणंलभ्यते तावद्विचारणीयमितिपरमार्थः। भवदेवप्रदीपादयोप्येवम्। तस्मादस्मदुक्तमेवपक्षैकदेशेयत्साध्यमित्यादेरर्थमिति। त देतद्वागाडंवरमात्रार्थक्षोदक्षमम्। तथाहि। तिमाक्षरादुक्तरीत्यादृष्टार्थतयैवसकलवचनस्वरसाभङ्गसम्भवात्। नचै कस्मिन्नित्यादिवचनपर्य्यालोचनयायुगपदनुत्तरत्वस्यैवास्यवर्णितत्वात्। क्रमिकान्तरत्वस्यसर्वैरपीष्टत्वात्। नचायौगपद्य मेवनिर्वीजम्। युगपद्व्यवहारासम्भवस्यैतादृशविषयेउपपादितत्वात्। व्यवहारस्यचतुष्पात्त्वात्। क्रियारूपपादभेदेसा ध्यभेदेनभाषारूपपादभेदेचानद्धढितव्यवहारभेदप्रसङ्गस्यसचेतसादुरपह्नवत्वात्। किञ्चभवदुक्तरीत्यान्यायाभासमूलक तयानचैकस्मिन्नित्यादेरप्रमाण्यप्रसङ्गः। यच्चैकदेशपदस्यैकविषयपरत्ववर्णनमेकदेशपदद्वयस्यचानुवादत्वप्रतिपादन न्तदतिमन्दम्। एकदेशपदेरूढित्यागप्रसङ्गात्। सम्भवत्यस्मदर्थेनार्थवत्वेनिरर्थकानुवादस्यानर्थक्यापरपर्य्यायस्याभ्युप गमानौचित्याच्च। यच्चैकविषयसङ्करउदाहृतन्तदपिसन्दिग्धादिदोषसङ्कीर्णमसाधारण्येनैतद्वचनविषयतानर्हमितिस मस्तवचनानर्थक्यं। यदप्युक्तं। असम्भवंमूलान्तरत्वस्यश्रुतिमूलकत्वंप्रयोजकत्वमिति। तदपिमीमांसानध्ययननिवन्धनम्।

नह्यसम्भवमूलकत्वमष्टकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वे प्रयोजकम्। तथा सति तुलापुरुषादिस्मृतीनां लोभादिमूलकत्वस्य सुतरां सम्भवाच्छ्रुतिमूलकत्वाभावप्रसङ्गः। यथाहुर्वार्त्तिककाराः। रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धता। कथानोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः इति। यूपहस्त्यादिस्मृतीषु मुक्तकत्वेनाप्तप्रणीतत्वानवधारणान्मूलभूतश्रुत्यकल्पनं कर्तृसामान्याभावादिति। भाष्याभिमताप्रामाण्ये मूलयुक्तिः। हेतुदर्शनन्तदुपष्टम्भकमन्वाचयमात्रमिति तन्त्रैव व्याचक्षाणमाकरे। वार्त्तिककारणानुदृढतरवैदिकपरिग्रहीतप्रामाण्यमेव तासामभिमतमित्यपि तदभियोगभाजां न दुर्लभम्। यद्यप्यपि वेत्याद्यसम्भवदुक्तिकस्वकपोलकल्पितविकल्पजालमुञ्जाव्यखण्डितत्वादपि प्रस्तुतप्रतीपम्। तादृशोत्तरस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात्। श्रुतग्रहणाभावस्य तदर्थस्यादुष्टत्वाच्च। अयमत्र सकलवचनसन्दर्भसमाधानान्निष्कृष्टोऽर्थः। क्रियालिखितादिप्रमाणरूपाप्रत्यवस्कन्दने प्राङ्न्याये च प्रत्यर्थिन एव भवति। मिथ्योत्तरे चार्थिन एव। सम्प्रतिपत्तौ न कस्यापीति व्युत्पादयिष्यते। एवञ्च सत्येन यत्रेतरेषां त्रयाणामुत्तराणां सङ्करस्तत्र प्रत्यर्थिनः कारणप्राङ्न्यायसाधनाय प्रमाणद्वयमर्थिनश्च स्वसाध्यसाधनायैकम्प्रमाणम्प्राप्नोति यत्र कारणप्राङ्न्याययोस्तत्र प्रत्यर्थिनः प्रमाणद्वयम्। यत्र पुनर्मिथ्याकारणमिथ्याप्राङ्न्याययोर्वा तत्रार्थिप्रत्यर्थिनोरेकैकम्प्रमाणम्। न च यथाप्राप्तमेवमेवास्त्विति वाच्यम्। प्रमाणं हि साध्यसिध्यर्थं एकस्मिन्व्यवहारे चैकमेव साध्यमेकस्यैवोचितम्। तेन तत्र नोभयोः प्रमाणमेकस्य वा प्रमाणद्वयम्भवितुमर्हं। उभयोः साध्याभावादेकसाध्यस्य चैकेनैव प्रमाणेन सिद्धावितरवैयर्थ्यात्। तस्माद्युक्तमुक्तं सङ्करस्तदनुत्तरमिति। तथा च सर्वत्र पक्षव्यापकमेवोत्तरं देयं स्थापनीयञ्च। यत्र पुनः सर्वथा तथाविधमुत्तरं न लभ्यते किन्त्वेकैकांशव्यापकमनेकमेवोत्तरम्। तत्र नानोत्तरवशेन नाना प्रतिज्ञाः कृत्वा क्रमेणैकैकप्रतिज्ञायामेकैकोत्तरोपादानेन व्यवहारः प्रवर्त्तनीयोऽन्यथा तत्र निर्णयाभावप्रसङ्गं स चानुचितः। छलं निरस्येत्यादिवचनात्। सङ्करात्तुत्तरमिति हेतूपादानादुक्तविधया सङ्करे निराकृते स्यादेवोत्तरत्वमित्यभिप्रायः। एतदेव व्यतिरेकमुखेनोक्तम्। यत्प्रभूतार्थै

विषयंयच्चवास्यात्क्रियाफलम्। उत्तरन्त्वत्रतज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोन्यथेति। अतोन्यथायौगपद्येसंकीर्णंस्यादितिप्रागेवव्या
ख्यातं। पक्षव्यापकानेकोत्तरविकल्पेतुनजातुचित्सङ्करावसरः। तस्मान्नक्कापिसङ्करेसदुत्तरत्वमिति॥●॥ अथक्रियापादः। त
त्रतदुपयोगिप्रत्याकलितम्प्रथमंनिरूप्यते। विज्ञानयोगिनानस्यव्यवहारपादत्वानभ्युपगमेपिक्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमा
त्। अन्यैस्तुव्यवहारपादत्वस्यैवस्वीकारात्। क्रियापादप्रागभावस्तूभयसंमतः। प्रत्याकलितन्नामसभ्यैरुत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थि
भ्यांलेखितयोःक्रियोपन्यासनमन्वयोनयोर्मध्येकस्यस्यात्कार्यास्मिन्पदेक्रियास्याद्धीनपादौवानयोर्मध्येकइत्यादिःसभ्यप्राड्विवा
कस्यसभापतेः। सभ्यस्यप्राड्विवाकस्यवापरामर्श उच्यते। तथाचवृहस्पतिः। येतुतिष्ठन्तिकरणेतेषांसभ्यैर्विभावना। कल
यित्वोत्तरंसभ्यैर्दातव्यैकस्यवादिनः। करणेधर्माधिकरणे। येनतिष्ठन्तिवादिनःप्रतिवादिनस्तुतेषामुत्तरंमिथ्यादिचतुर्भेदं
कलयित्वाविचार्य्यएतदुत्तरेकस्यक्रियोपन्यासउचितइति। निर्धार्य्यविभाव्यतेसाध्यमनयेतिविभावनाक्रियाप्रमाणमिति
यावत्। एकस्यवादिनोर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरस्यसभ्यैर्दातव्या। उपन्यसनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः॥ कात्यायनोपि। लिखिते
शोधितेसम्यक्सतिनिर्दोषउत्तरे। अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापिक्रियाकरणमिष्यते। क्रियाकरणंक्रियोपन्यासः। पुनर्वृहस्पतिः।
श्रुत्वापूर्वोत्तरंसभ्यैर्निर्दिष्टायस्यभावना। विभावयेत्प्रतिज्ञातंसोखिलंलिखितादिना। विभाव्यतेसाध्यतेसाध्यमनयेतिविभाव
नाक्रियैव। पूर्वोत्तरम्पूर्वपक्षमुत्तरञ्चेत्यर्थः। द्वंद्वैकवद्भावः। निर्दिष्टाब्रुहीत्युपदिष्टा। कस्मिन्नुत्तरेकस्यक्रियाक्रियारहि
तञ्चकिमुत्तरमित्यपेक्षयामाह। व्यासः। प्राङ्न्यायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्द्दिशेत्क्रियाम्। मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसा
भवेत्। प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोःप्राङ्न्यायेकारणेचसाधितेऽर्थीसाध्यस्यग्रहणस्यधारणासाधकत्वाद्युंधेसाधनम्प्रत्यर्थिनाभ्युप
गमाच्चेमितत्वेवसाध्यत्वाविर्भावात्तदुपन्यासकारिणएवप्रत्यर्थिनःप्रमाणोपन्यासस्तत्साधनायोचितः। अर्थिसम्बन्धविरहप्र
त्यर्थिसम्बन्धयोर्द्वयोरपितत्तैर्वानिर्णयात्। मिथ्योत्तरेतुवादिनःप्रमाणदुर्भिक्षंयदिप्रतिज्ञातेऽर्थेप्रमाणाभावादेवप्रत्यर्थ्यभि

मतेऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः सिध्यतीति तत्परिहाराय भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्यादर्थिन एव क्रिया । सम्प्रतिप
त्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात्क्रियैव नास्तीत्यर्थः । बृहस्पतिः । प्रतिज्ञां भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणं तथा । प्रा
ग्वृत्तवादिविजये जयपत्रेण भावयेदिति । प्राग्वृत्तं प्राङ्न्यायः प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातार्थम् इदं च परिशेषान्मिथ्योत्तरविषयम् । जयप
त्रेणेति प्राङ्न्यायदर्शिप्रभृत्युपलक्षणम् । मनुः । अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्य
दुद्दिशेत् । दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देश्यः साक्षी । मेधातिथिस्तु । ऋणादिप्रयोगदेशवर्तिनः । साक्षिणो देश
शब्देन लक्ष्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणम्प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि । मेधातिथिना तु करणं वा समुद्दिशेदिति पठित्वा क
रणशब्दः । प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोबलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकरणमाचष्टे । पृथगुपादानात् । कारणं वा समुद्दिशे
दिति पाठेऽप्ययमेवार्थ इत्युक्तम् । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः कात्स्नपक्षव्यापिताः । यथा कश्चिच्छृङ्गग्राहिकया कश्चिदभियुङ्क्ते म
दीयेयङ्गौरमुकस्मिन्काले नष्टास्य गृहे दृष्टा यतः । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्यैतत् । एतत्प्रदर्शितनाशकालात्प्रागेवास्मद्
गृहेऽवस्थितत्वादिति इदन्तावत्पक्षप्रतिक्षेपक्षमत्वमभित्यनुत्तरत्वानर्हम् । कारणोपन्यासात्तु शुद्धमिथ्योत्तरम् । एकदेशा
भ्युपगमाभावाच्चार्थिनालेखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं नास्कन्दति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावा
च्च न पक्षैकदेशे यत्तस्याभियुक्तसङ्करवद्युगपद्व्यवहारासम्भवकृतं युगपदनुत्तरम् । तस्मात्कारणमिथ्योत्तरमेवेदम् । अन्य
तरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र मिथ्याक्रियापूर्ववाद इति वचनात्कारणे प्रतिवादिनीति वचनाच्चान्यतरस्य यथा
र्थक्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्याक्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्कारणे प्रतिवादिनीति
वचनात् । प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । न चास्यापि शुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाभावप्रसङ्गेन कस्यापि क्रियाप्रा
प्तेरिति निर्णयप्रतिबन्ध एवेति वाच्यम् । यतः प्रसिद्धप्रत्यवस्कन्दनेऽपि यद्ग्रहणाद्यभ्युपगमेन प्रतिदानादिकारणोत्तरतैवास्या

सम्भाविनीति वाच्यम् । एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात् । कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासंकीर्णतया नञ्लक्षणत्वावश्यंभा
वात् । एवं कृत्स्नपक्षव्यापि सप्राङ्न्यायं मिथ्योत्तरमपि द्रष्टव्यम् । यथा प्राङ्न्यायेनाभियोग एव । यद्येवं प्रतिवदति मिथ्यैतत् । यतः
प्रागयमस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्रापि प्राङ्न्यायकारणोक्तावित्यादि प्राक्प्रदर्शितवचनात्प्रत्य
र्थिन एव क्रियोपन्यासः । प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानात् स्वशुद्धप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवादेतादृ
शप्राङ्न्यायविषयतायाश्चावर्जनीयत्वात् । पक्षप्रतिक्षेपक्षमस्यास्य प्राग्वदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात् । यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः
कृत्स्नपक्षव्यापितयैकोत्तरत्वं तत्र प्रत्यर्थिना प्राङ्न्याय एव साधनीयः । कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात् । यथा रूपकशतम
नेन मामकं गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चादिदानीमस्मै न धारयामि । अस्मिन्नेवार्थे प्रागमुनाहमभि
युक्तस्तत्राद्यव्यवहाररीत्यामुम्पराजितवानिति । इदानीं हीनपरिज्ञानोपायः । तत्र मनुः । बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्ग
तं नृणाम् । स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च । स्वरो विकृतो गद्गदत्वादिः । वर्णोप्यस्वाभाविकः कृष्णतादिः । इङ्गितं स्वे
दवेपथुरोमाञ्चादि । आकारो विकृतो भ्रुवक्रिमादिः । चक्षुः कातरम् । चेष्टितं वृथा स्थानात् स्थानान्तरगमनादि । याज्ञव
ल्क्यः । देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च । ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं ब
हु भाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि । स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः । अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दु
ष्टः स परिकीर्तितः । मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत न भयादिनिमित्तमसावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्ति
तः । मनः प्रकृतिविकृतिरेव विविच्य दर्शयति । देशान्तरं याति न चैकत्रावतिष्ठते । सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुनः प
रिघट्टयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदबिन्दुवृन्दाङ्कितं भवति । मुखं वैवर्ण्यं वर्णान्यत्वम्पाण्डुत्वकृष्णत्वादि ।
एति प्राप्नोतीति । कायस्य परिशुष्यन् स्खलद्वाक्यः । परिशुष्यत्वगद्गदं स्खलद्व्यस्तपदवर्णं वाक्यं यस्य सः । बहु अनुपयुक्तमपि

शब्दं पूर्वापरविरोधवद्भाषत इति वाचः ॥ परेङ्गिताद्यप्रतिवचनदानेन । चक्षुश्च परस्य प्रतिवीक्षणेन न पूजयति नाभिनन्दती
ति मनोविकृतेर्लिङ्गम् परकीयमनोविकृतेरप्रत्यक्षत्वात् । तथाचोष्ठौ निर्भुजति वक्त्रवर्त्मपर्यधोभावेन चालयतीति कायस्यैव
विकृतिः । मनुरेव । आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः । कात्यायनः । आका
रेङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत् । प्रतिवादी भवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते । कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशोषाभिमर्षणम् ।
भूलेखनं स्थानत्यागस्तिर्यगूर्ध्वनिरीक्षणम् ॥ स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिणः । प्रतिवादीग्रहणेन परस्परप्रतिपक्ष
वादित्वादुभयोर्ग्रहणम् । अभिमर्षणञ्चिह्नयोष्ठप्रान्तावलेहनं द्वन्द्वैकवद्भावः । श्रीरामायणे । आकारश्छाद्यमानोऽपि न श
क्यो विनिगूहितुम् । बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् । अनेन च पराजयसम्भावनामात्रं प्रतिपाद्यते न तस्य च फलं क्रिया
दिपरामर्शी सभ्यादीनामवधानेन व्यवहारस्यैव विचारः । न चैतावता पराजयनिश्चयः साध्यनिर्णयो वा नैसर्गिकनैमित्तिकवि
कारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेकुमशक्यत्वात् । यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिर्विवेक्तुं शक्नुयात्तथापि न पराजयनिमित्तमसाक्षित्वं निबन्ध
नं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति । न हि निपुणाभिषङ्गाभियोगमूलकमरणनिश्चयेऽपि मृतकार्यमार्याः समाचरन्ति । योगीश्वरः ।
सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् । न चाहूतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः । सन्दिग्धमधमर्णादिभिरनभ्यु
पगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः । प्रमाणानिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्योऽनिवेद्यैव तस्माज्जिघृक्षति तदुपरि दण्डाद्या
दयति वा स हीनो दण्ड्यश्च भवति । न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वतन्त्र्यनिबन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति । यश्च स्वय
मभ्युपेतं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत् । पलायेत सोऽपि तथा दण्ड्यः । साधितं धनं च दाप्यः । यश्चाहूतोऽभियुक्तो राज्ञा
चाहूतः सदसि न किञ्चिद्वदति स प्रकृतार्थहानिं दण्डं च प्राप्नोति । प्रकरणात् दुष्टपरिज्ञानमेव माभूदिति दण्ड्यग्रहणं सन्द
ण्ड्योऽपि सोऽप्यर्थान्न हीयत इति स्वार्थान्न हीयत इत्यर्थाद्धीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणं नारदोऽपि । अन्यवादी क्रि

याद्द्वेषीनोपस्थातानिरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः॥ अन्यवादी तथा हीनः स एव विवृतवान्। पूर्ववादम्परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः॥ कात्यायनेनापि। आवेदयित्वा यदा कार्यं त्यजेदन्यद्वदेदसौ। अन्यपक्षाश्रयस्तेन ततो वादी स हीयते॥ यस्तु कश्चिदभियुञ्जनादिमेनमभियुञ्जत इत्येवं विरुद्धमभिदधाति सोऽप्यन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव। न मयाभिलिखितं कार्यं समभियुञ्ज्य परं वदेत्। विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनं तमपि निर्दिशेत्॥ तथा पत्रे विलिखितम्पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव। लेखयित्वा तु यो वाक्यं न्यूनं वाभ्यधिकम्पुनः। वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगं तु सोऽर्हति। अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः। क्रियाद्वेषी योऽनुपस्थातुश्च हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम्। सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः। तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्क्रियाद्वेषी स उच्यते॥ आह्वानादनुपस्थानात्सद्य एव स हीयते। निरुत्तरस्तथा हीनमप्याह स एव॥ ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात्सद्यः स दण्डनमर्हति। द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धिर्विद्यात्तस्य पराजयम्। पराजयम्पराजयचिह्नं हीनताम्। अत एव हारीतः। सोपदेशं हरेत्कालमब्रुवंश्चापसंसदि। उक्त्वा वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम्। सोपदेशं सव्याजम्। यथाह कात्यायनः। व्याजेनैव तु यत्रासौ दीर्घकालमतिक्रमेत्। सोपदेशन्तु तद्विद्याद्वादहानिकरं स्मृतमिति। आहूतप्रपलायी। अभियोगपरिहारार्थमाह्वानबुद्ध्या प्रच्छन्नचारी। एतेषामुत्तरोत्तरस्य हीनता गुर्वीति ज्ञापयितुं हीनम्पञ्चविध इत्युक्तं न परिसंख्यार्थमन्येषामपि हीनत्वस्मरणात्। हीनत्वगुरुत्वज्ञापनन्तु दण्डगुरुत्वार्थं। तदुक्तं कात्यायनेन। अन्यवादी पणान्पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश। नोपस्थाता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च पणान्दाप्यस्तु विंशतिम्। अन्योऽपि विशेष उक्तस्तेनैव। त्रिराहूतमनायातमाहूतप्रपलायिनम्। पञ्चरात्रमतिक्रान्तं निर्जयेत्तं महीपतिः। कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीनलक्षणः। आवितव्यवहाराणामेकं यत्प्रभेदयेत्। वादिनं चोभयेश्चैव हीनं तमपि निर्दिशेत्। आवितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभेदयेत्।

अन्यद्वारानुरोधाद्युत्पादनेनेत्यर्थः । बृहस्पतिरपि । भयंकुर्वीतभेदंवाभीषणंवानिरोधनम् । एतानिवादिनोयस्तुव्यवहारे
सहीयते । भयादीनिव्यस्तसमस्तानियेनकृतानिसहीयतइत्यर्थः । भयंकरोतिभीषणमन्यमुखेनभयोत्पादनमितिशेषः ।
मनुरपि । अदेश्यंयश्चदिशतिनिर्दिश्यापह्नुतेचयः । यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते । अपदिश्यापदेश्यञ्चपुनर्यस्
त्वपधावति । सम्यक्प्रणिहितञ्चार्थंपृष्टःसन्नाभिनन्दति । असम्भाष्येसाक्षिभिश्चदेशेसम्भाषतेमिथः । निरुच्यमानम्प्र
श्नञ्चनेच्छेद्यश्चापिनिष्पतेत् । ब्रूहीत्युक्तश्चनब्रूयादुक्तञ्चनविभावयेत् । नचपूर्वापरंविद्यात्तस्मादर्थात्सहीयते । ज्ञातारः
सन्तिमेत्युक्त्वादिशेत्युक्तोदिशेन्नयः । धर्मस्थःकारणैरेतैर्हीनन्तमपिनिर्दिशेत् । अदेश्यमनुपयोगासभ्यत्वादिनानिर्देष्टानर्हं
दिशतिकथयतियः । यश्चकथितमपिनमयेदमुक्तमित्यपलपति । यश्चाधरोत्तरानर्थान्पूर्वापराभिहितान्विगीतान्विरुद्धां
स्त्वेननावबुध्यते । यश्चापदेशंव्याजंपीडादिकमपदिश्योक्त्वाव्यापधावतिअपसरतिसभातः । यश्चसम्यक्प्रणिहितंसम्य
क्प्रणिधानेनाकलितमपिपरोक्तमर्थंपृष्टःसन्नाभिनन्दतिअनुवादप्रत्युत्तरदानादिनानाद्रियन्ते । मेधातिथिस्त्वदेशमि
तिपठित्वाभाषावादिविरहितदेशभिन्नमसम्भावितंवादेशम् । यद्वाभियोक्तादिशेद्देशमित्यत्रैवदेशशब्देनसाक्षिणोव्याख्याय
साक्षिनिर्देशअकालेअसम्भावितःसाक्षिणोनिर्दिशतिव्याचख्यौ । यश्चज्ञातारःसाक्षिणोमदुक्तेऽर्थेसन्तीतिसभायामुक्त्वाकेते
वदेत्युक्तोनवदेत्तान् । अथमामांज्ञातारः । यथार्थवाद्यहमितिजानानाःसाक्षिण इतियावत् । द्वितीयैकवचनान्तस्यास्म
च्छब्दस्यद्वितीयायाइत्यनेनमांइत्यस्यमाइत्यादेशः । ननुमेइतिषष्ठ्यन्तमेतत् । खलर्थतृनमितितन्निषेधात् । तेनमेतिसन्धि
रपिसमाहितइतिमेधातिथिः । आचार्यास्तु । व्याकरणाधिकरणेसन्धिकरणमत्रापशब्दइतिपूर्वपक्षप्रसङ्गेनवदन्तःष
ष्ठ्यंततामेवास्यमन्यन्तेमेसन्तीतिसम्बन्धान्नतृतीयसम्बन्धप्रयुक्तषष्ठीप्रतिषेधावकाशइतितेषामभिसन्धिः । सन्तिज्ञातारइत्यु
क्तेतिकल्पतरुलिखितपाठस्त्वनाकरएवाचार्यमेधातिथिभ्यामधृतत्वादितिध्येयम् । सिद्धान्तेत्वाचार्याणांछान्दसत्वमसमा

धिरभिमतः। एतैः कारणैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीनं निर्दिशेदित्यर्थः। हीनवादितया दण्डार्हतामात्रं न
प्रकृतार्थहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायम्प्रपञ्चः। छलं निरस्येत्यादिवचनात्। अत एव नारदोपि। सर्वेष्वर्थविवादेषु
वाक्छलेनावसीदति। परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योप्यर्थान्न हीयत इति। अस्यार्थः। अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभि
धाने पूर्वं प्रपञ्चितेपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्न हीयते। अत्र चोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि। एतेषु प्रमादाभिधानेपि शास्यो द
ण्ड्योपि यथा न प्रकृतार्थाद्धीयते। एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्वित्यर्थः। अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत्। अर्थविवादोपा
दानान्मन्युकृतेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थादुक्तम्भवति। यथाह मनेन पादेन शिरसि ताडित इत्यावेद्य भाषादिसमये ह
स्तेन पादेन ताडित इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति। मन्युकृतावेवादश्च देवताडनादिकमयमस्मिन्नारोप्यावेदितवान्
धर्माधिकरण इति प्रतीतेः। अत एव दोषानुरूपं संग्राह्यम्पुनर्वादो न विद्यत इति वार्हस्पत्यः पुनर्वादनिषेधोपि मन्युकृ
तव्यवहारविषय एव। ग्राह्यो दण्ड इत्यर्थात्। असम्भाव्ये सम्भावयानर्हे विजन इति यावत्। नेच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतवत्कु
र्य्यात्। राजकार्य्यादिव्याजमुत्पाद्य ग्रामान्तरं गच्छेत्। ब्रूहीत्यादिगतार्थम्। अन्नादेरित्यादौ ब्रूहीत्यादौ च वक्तव्योपि
पथ्यम्वदितव्यमिति शावरभाष्योक्तरीत्यास्मिन्प्रकरणे पुनरुक्तिर्न दोष इति भगवान्मेधातिथिराह। क्वचिदर्थविवादेप्यर्थहा
निः। सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता। नारदोप्याह। अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्त्तते। प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न
सिध्यति। प्रवर्त्तते साधयति बलादिनेत्यर्थः। बृहस्पतिरपि। आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षिपराजितः। स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च ही
नवादी चतुर्विधः। साक्षिपराजितः साक्षिवचनाद्यो पराजितः। स्ववाक्यप्रतिपन्नः स्वः प्रतिपन्नोत्तरदाता। अनयोर्दृष्टान्तत्वे
नोपादानम्। यथाऽनयोरविप्रतिपन्नार्थहानिस्तथान्ययोरपीत्यर्थः। अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्यप्रतिपादनार्थं चतुर्विधग्र
हणं न परिसंख्यार्थमन्यथान्येषान्तत्कथं न विरुध्येत। कस्मिन्कदा हीनकार्यमित्यत्र कालावधिरुक्तस्तेनैव। प्रपलायी चिप

क्षेपमेनं कृत्वा पुनर्भिर्दिनैः । साक्षिभिन्नस्तथ्येन प्रतिपन्नश्च हीन इति । साक्षिभिन्नस्तु पराजितः यश्च सामान्यः साक्षिणो नि
र्दिश्य पश्चाद्द्विमिथ्या निर्दिशन्ननुनाज्ञातार इत्यनेन हीनतयोक्तस्तत्रापि कालावधिर्बृहस्पतिरेवाह । साक्षिणस्तु समुद्दि
श्य यस्तु तान्न विवादयेत् । त्रिंशद्द्वाविपक्षाद्धानस्य हानिः प्रजायत इति । दैविकराजिकान्तराये त्ववध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्य
प्याह स एव । आचारकरणे दिव्ये कृत्वोपस्थातनिर्णयं । नोपस्थितो यदा कश्चिच्छलन्त्रनकारयेत् । दैवराजकृतो दोषस्त
स्मिन्काले यदा भवेत् । अवधिव्यागमात्रेण न भवेत्स पराजितः ॥ इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । छलन्त्र कारयेदिति
वदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रतिपादिता न चैव पुनर्विवादाभावो न्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्तनीय एवेति सू
चितं यत आह । कात्यायनः । पलायते वानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा । हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य चेति । स्ववाक्य
जितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणं तेनैव विवृतमिदम् । यो हीनश्चिह्नेन जितस्तस्योद्धारस्त्विद् वुधा । स्ववाक्यहीनो य
स्तु स्यात्तस्योद्धारो न विद्यत इति । उद्धारः पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवा
दमुपक्रम्य राजानं वस्तुयित्वान्योऽन्यं यो वादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादान्निवर्तेते तयोरुभयोरपि दण्डमाह बृहस्पतिः । पू
र्वोत्तरे संनिविष्टे विचारे सम्प्रवर्तिते । प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् । मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्वैवान्यो
न्यमिति युक्तेः राजवचनमवगम्यते । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह । आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रशमं यान्ति ये मिथः । सर्वे द्विगुणदण्डाः स्यु
र्विप्रलम्भान्नृपस्य त इति । द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया । ननु विवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्यविवादेष्व
व्याप्तेः । राज्ञे निवेद्यान्योन्यं ह त्वा सजातु संधते वा सन्धि करणे तु न दण्ड इत्यर्थः । सिद्धं स्फुटीकृतं बृहस्पतिना । पूर्वोत्तरे
ऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये । द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्यादयः स्पष्टकारिव । साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि । दो
षायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ । प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः । तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते ।

धर्मार्थोपग्रहः कीर्त्तिर्भवेच्छाम्येन भूभृतः । न क्लिश्यन्ते साक्षिसभ्या वैरञ्च विनिवर्त्तते । निग्रहानुग्रहन्दण्डं धर्मं प्राप्नुय यशोऽयशः । विग्रहाज्जायते नृणां पुनर्दोषस्तथैव च । तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः । अद्वेषलोभाद्युक्तास्ते कर्त्तव्यं विजानतेति । साक्षिसभ्यविकल्प इति । उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति साक्षिसभ्यविषयको विकल्पो भवेत्तत्र कार्य्यनिर्णये दोलायमानौ सन्देहदोलारूढौ यावर्थिप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताप्रतिष्ठादितिरोधानादित्यर्थ इति कल्पतरुः । रत्नाकरस्तु साक्षिणां सभ्यानाञ्च विकल्पः परस्परविरोध इत्याह । प्रमाणसमतेति । यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणसाम्यं प्रतिभाति । यत्र च शास्त्रचरित्रयोर्भेदः शास्त्रेण शास्त्रान्तरेण चरित्रेण व्यवहारेण चरित्रान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्न तु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परं भेद इति व्याख्यानं धर्मशास्त्रविरोधे व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् । तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्य्यत्वेन प्रशस्यते । धर्म्मार्थोपचयादिहेतुत्वात् । निग्रहानुग्रहाद्यव्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च । तस्मादित्यादिना राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजवचनयेति प्रतिपाद्यते । एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यैर्वश्यमादर्त्तव्यमित्याह नारदः । प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः । सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः । अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः । अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणानां कर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यन्ते । ते सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति । वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानुग्राहकैस्तर्कैः प्रमाणानि साक्ष्यादीनि सीदन्ति निर्णयाक्षमाणि भवन्ति हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि यत्नतः परिपाल्यानि स्वतर्कं परिष्कृत्यानुग्रहेण तत्त्वनिर्णयफलानि कार्य्याणीति व्याचक्ष्महे । अनयोश्च व्याख्यानयोस्तारतम्यन्तु विद्वद्भिर्विवेचनीयम् । इदञ्च प्रत्याकलितव्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाद्व्यवहारदर्शिमात्रकर्त्तृकत्वान्न व्यवहारपादचतुष्टयान्तर्भूतमिति मिता-

साध्यतेऽनेनेति साधनम्प्रमाणम् । साध्यादि लौकिकमलौकिकं वा लेखयेत् । लेखकद्वारा स्वयम्वा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् । दृष्टार्थत्वात् । अत्र सद्य इतिवदनुत्तराभिधाने कालविलंबनमप्यनुमन्यते । तच्च विशेषपरिभाषायां विवक्ष्यते । अर्थी लेखयेदित्यनेन संप्रतिपत्त्यैन कस्याप्यर्थित्वमिति न केऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः । तथा चोक्तं द्विपात्संप्रतिपत्तिरुक्तेति मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात्स एव साधनं लेखयेत् । कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थ्येव साध्यत्वात्कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्तम्भवति । तेन प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्न्याये पितथैव स्यात्प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति व्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थोऽर्थिपदेन संक्षेपतः । सर्व एवोक्तो भवति । अत्र चण्डेश्वरः । साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृत इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरं दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलंबप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राङ्न्यायवादिपक्षलिखने विलम्बो न्याय्यः प्राप्नुः । प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात्तदैव घटते नान्यथेत्येतद्व्याख्यानेयदर्थिपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोः प्रत्यर्थ्येवाऽर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति । प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारैर्व्याख्यानन्तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह । तदति साहसम् । भावोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासानुपपत्तेः । सन्दर्भविरोधाच्च । साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकांक्षितत्वात् । साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखनस्य स्वार्थाक्षिप्तोत्तरलेखनविलंबापवादोपपत्तेः । तथोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलंबानुमतिविमर्शयोस्तत्प्रत्यर्थ्येव प्रतिपादनमर्हमिति वाच्यम् । एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपादकवचनस्यार्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणाग्रहे नियामकाभावात् । प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि ग्रहणमर्थिपदेनैतस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति मिताक्षरायाम्पूर्वापरविरोधा

पादनमज्ञानविलसितमित्यलन्तावत् ॥ * ॥ वृहस्पतिः । द्विप्रकाराक्रियाप्रोक्तामानुषीदैविकीतथा । एकैकानेकधाभिन्नामु
निभिस्तत्त्ववादिभिः । साक्षिलेख्यानुमानञ्चत्रिविधामानुषीक्रिया ॥ साक्षिलेख्यानुमानमितिद्वन्द्वैकवद्भावः । साक्षीद्वादशभे
दस्तुलिखितन्दशधास्मृतम् । अनुमानन्तुद्विविधन्नवधादैविकीक्रिया । इदंसंख्याभिधानन्नियमायभेदान्तराणामपिप्र
माणप्रकरणेवक्ष्यमाणत्वात् । कात्यायनः । लिखितंसाक्षिणोभुक्तिःप्रमाणन्त्रिविधंविदुः । लेशोद्देशस्तुयुक्तिःस्याद्दिव्यानी
त्यविषादयः । लेशोन्यथानुपपन्नोधर्मस्तस्योद्देशोविमर्शोयुक्तिरित्यर्थः । पूर्ववादेपिलिखितेयथाक्षरमशेषतः । अर्थीतृ
तीयपादेतुक्रिययाप्रतिपादयेत् । पूर्ववादोभाषालिखितम्पूर्वपक्षतयालिखितञ्चोत्तरमितियावत् । तृतीयपादःप्रत्याकलि
तस्यतस्मिन्नुतिक्रिययाप्रमाणेनप्रतिपादयेत्साध्यमितिशेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रयेसतिक्रिययास्वकार्य्य
मर्थीसाधयेदितितात्पर्य्यार्थः । कार्य्यक्रियाशब्दौव्याचष्टेव्यासः । कार्य्यंहिसाध्यमित्युक्तंसाधनन्तुक्रियोच्यते । द्विभेदासा
प्युनर्ज्ञेयामानुषीदैविकीतथेति । साधनम्प्रमाणम्प्रत्याकलितस्यतृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छतास्मृतिचन्द्रिकाकारे
णैवमिदम्वचोव्याख्यातं । मिताक्षराकारमतेतुतृतीयपादक्रिययेतिसंमुखएवार्थः । साक्षीद्वादशभेदइत्यादिप्रमाणप्रकरणे
प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः । प्रमाणंलिखितम्भुक्तिःसाक्षिणश्चेतिकीर्त्तितम् । एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यतइ
ति । दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः । कात्यायनः । यद्येकोमानुषींब्रूयादन्योब्रूयात्तुदैविकीं । मानुषीन्तत्रगृह्णीयान्नतुदैवींक्रियांनृ
पः । यद्येकदेशप्राप्तापिक्रियाविद्येतमानुषी । साग्राह्यानतुपूर्णापिदैविकीवदतांनृणाम् । एकदेशप्राप्तासाध्यैकदेशवि
षया । अत्रयद्येकोवादीमानुषींसाक्ष्याद्यन्यतमांक्रियांस्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यत्यन्यस्तुतत्प्रतिपक्षतयादैविकीन्तदर्थ्युत्
तरवादिपक्षसिद्ध्यसिद्ध्योःसुलभत्वेननदिव्यापेक्षेतिप्रथमवचनार्थः । एवमेकोपिवादीसाध्यानेकत्वेसाध्यैकदेशमपियदि
प्रमाणेनसाधयतितदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापिसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वान्नदिव्यावसरइतिद्वितीयवचनार्थः । दि

वविधिर्दृष्टः सर्वार्थोषु सर्वेषु चेति । कात्यायनः । गूढसाक्षिकामानुप्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् । युक्तिलेख्योक्तिनाकारसाक्ष्य
पेक्षितैर्नृणाम् । अन्वेषणसाक्षिके दैवीं अथवा हार्दे विनिर्दिशेत् । दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् । बृहस्पतिः । मणि
मुक्ताप्रवालानां कूटकन्यापहारकः । हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा । महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणेषु च ।
दिव्यैः कार्य्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु । चिरन्तनोपांशुकृते चिरनष्टेषु साक्षिषु । प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्य्यं विशो
धयेत् । अत्र सत्स्वपि साक्षिष्विति वचनेनैवादृष्टविषये साक्षिणः एव न भवन्ति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटत्वात् प्रायः प्रदु
ष्टा इति विवक्षितमनुपयोगश्च । चिरन्तनकृते उपांशुकृते रहसिकृत इत्यनेन बाध्यत्वसम्भवमेवोपलक्षयति । अतएवा
से चिरनष्टेषु प्रदुष्टेषु समानेष्वित्यनेनासाक्षिवत्त्वमित्यनुपपत्तिरिति भावः । व्यासः । प्रथमे यदभियुक्तो साक्षिणस्तथाप
रे । परेभ्यश्च तथा चान्यो नैव वादं शपथैर्नयेत् । मिथस्ते विप्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः । समकं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोध
येत् । प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु । दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत तु साक्षिणः । साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दो
षावष्टम्भेन दिव्यमाश्रयेदित्यर्थः । समकं साक्षिणां यत्रेति । कर्त्तासाध्यं चाथवा वादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः संख्या
तश्च तुल्यत्वमित्यर्थः । व्यासः । न मर्य्यादाकृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रं अर्थे दिव्येन निर्णयः । लेख्यदोषोद्भा
वनेन लेख्यैर्निर्णयात् स्मृते तदा तत्र साक्षिषु सत्सु न तत्र स्याल्लेख्यं पूर्वकं स्यात् येन दोषोद्भावनान्मानुषासम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः
। प्रजापतिः । यत्रामगोचैर्व्ययैल्लेख्यं तत्तुल्यं लेख्यं कञ्चिद्भवेत् । अगृहीतधनेनैव कार्य्यो दिव्येन निर्णयः । मूललेख्येन नाम गो
चैस्तुल्यं लेख्यान्तरं विपरीतार्थं यदा तदा तद्ग्रमाणं मत्वा दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । कात्यायनः । यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं त
द्राह्यं साक्षिनं यदि । शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्म्मासनस्थितः । सोपधं यत्र तत्त्वतं यत्र मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नो
त्तरवादिन इति प्रागुक्तत्वात् पूर्ववादिनो मानुषप्रमाणसम्भवादुत्तरवादिनस्तत्र दसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यानवसरा

दितिन्यायोमूलमिति । यदि तत्रापिभाषावादिनोदिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदानकश्चिदभियोक्तारन्दिव्येषुविनियोजयेत् ।
अभियुक्तायदातव्यन्दिव्यन्दिव्यविशारदैरितिकात्यायनीयादुत्तरवादिनएवदिव्यन्देयम् । पूर्वार्द्धेनार्थिनोदिव्यनिषेधात्प्र
त्यर्थिनोर्थात्सिद्धौपुनःपरार्धेनतद्विधानस्यसिद्धेसत्यारम्भोनियमार्थेतिन्यायेननिषेधदार्ढ्यार्थत्वात् । प्राङ्न्यायकारणोत्तर
योःक्रियापदमुभयक्रियापरमपिमिथ्योत्तरेमानुषमात्रपरंकात्यायनीयानुरोधात् । नचैवमनुषङ्गानुपपत्तिः । तदर्थकतयो
भयान्वयस्यानुषङ्गहेतुत्वन्नयावदर्थकत्वस्यविरुद्धार्थकत्वेव्रीहियवतुल्यविधिवाधेनानुषङ्गस्यतुल्ययोगितानिबन्धनस्यभङ्गः
। किञ्चिदर्थान्वयेपितुल्ययोग्यतायाःसत्त्वान्नदभङ्गात् । यदातुप्रत्यर्थीसन्दिहानस्तदातस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानु
षप्रमाणाभावेपिनदिव्यंकिन्त्वर्थिनोधिकारनिश्चयादितिध्येयम् । नचनकश्चिदितिकात्यायनवचनविरोधः । अधिकारानि
श्चयेतत्प्रवृत्त्यसम्भवात् । धनन्धनीसाधयतीतिलोकप्रवादोपोवृत्त्विषयाभिप्रायकएव । यत्रविवादविषयेप्रत्यर्थीसन्दिहा
नस्तत्रतस्योत्तरानर्हतयेतिव्यवहारतत्त्वलिखनन्त्वतत्त्वमेव । अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात् । अज्ञानस्यनिश्चयाभावरूपस्यस
न्देहेपिसम्भवात् । प्रत्यर्थिनएवसर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदातुद्वयोरपिमानुषप्रमाणाभावोदिव्यानध्यवसायश्चतदानिर्ण
योपायमाह । पितामहः । लेख्यंयत्रनविद्येतनभुक्तिर्नचसाक्षिणः । नचदिव्यावतारोस्तिप्रमाणन्तत्रपार्थिवः । निश्चेतुंयेन
शक्याःस्युर्वादाःसन्दिग्धरूपिणः । तेषांनृपःप्रमाणंस्यात्सर्वस्यप्रभुरिष्यतइति । तादृग्व्यवहारेनृपेणोभयापीडयास्वेच्छ
याकाचनव्यवस्थाकल्प्यादेयासोभाभ्यामनतिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादिसर्वंदिव्यप्रकरणेवक्ष्यामः ॥ ० ॥ अथ
निर्णयापरपर्य्यायःसिद्धिपादः । येषांप्रत्याकलितंव्यवहारपादइत्यभिमतन्तेषांसिद्धेःफलत्वाद्व्यवहारपृथग्भावोऽन्येषा
म्प्रत्याकलितस्यचतुष्पात्त्वमेवतुसर्वंमतेव्यवहारस्य । याज्ञवल्क्यः । तत्सिद्धौसिद्धिमाप्नोतिविपरीतमथोन्यथेति । तस्य
प्रमाणस्यसिद्धौनिःशङ्कप्रामाण्यव्यवस्थितौसत्यांप्रमाणोपन्यासकर्त्तासिद्धिञ्जयलक्षणामाप्नोति । अन्यथाप्रामाण्यसिद्धौवि

परीक्षमविकुम्पराजयलक्षणमाप्नोति । नारदः । सारस्तुव्यवहाराणांप्रतिज्ञासमुदाहृता । तद्धानौहीयतेवादीतरंस्ता
मुत्तरोभवेत् ॥ तरन्निर्वाहयन् । उत्तरःउत्कृष्टोविजयीतियावत् । निर्णयप्रकाशनमाह । व्यासः । प्रमाणैर्हेतुचरितैःश
पथेनन्टपाज्ञया । वादीसंप्रतिपत्त्यावानिर्णयोऽष्टविधःस्मृतः ॥ विवृतवानेतत्सएव । लिखितंसाक्षिणोभुक्तिःप्रमाणांत्रिविधंस्मृ
तम् । अनुमानंविदुर्हेतुस्तर्कश्चेतिमनीषिणः । देशस्थितिःपूर्वकृताच्चरितंसमुदाहृतम् । स्वर्थानुरूपाश्शपथाःस्मृताःसत्य
धटादयः ॥ तेषामभावेराजाज्ञांनिर्णयन्तुविदुर्बुधाः । इतिप्रमाणत्रयंसतर्कोपष्टम्भमनुमानञ्चरितादिचतुष्टयमित्यष्ट
विधहेतुकत्वान्निर्णयस्याप्यष्टविधत्वंयद्यपिभुक्तिरप्यनुमानमेव । तथापिप्रत्याकलितकालीनसभ्यानामनुमानमिहानु
मानपदेनविवक्षितम् । धर्मेणव्यवहारेणचरित्रेणनृपाज्ञया । चतुःप्रकारोभिहितःसन्दिग्धेर्थेविनिर्णयइतिवृहस्पत्यु
क्तानान्धर्मादीनांनिर्णयहेतुत्वंप्रागेवतत्रसत्येस्थितोधर्मइत्यादिनातेनैवविवृतंप्रागेवनिरूपितंसएव । एकैकोद्विविधःप्रो
क्तःक्रियाभेदान्मनीषिभिः । क्रियाभेदात्मानुषदैविकक्रियाभेदात् । धर्मनिर्णयस्यद्वैधमाहसएव । सम्यग्विचार्यकार्य्ये
न्तुयुक्त्यासम्परिकल्पितम् । परीक्षितन्तुशपथैःसज्ञेयोधर्मनिर्णयः । प्रतिवादीप्रपद्येतयत्रधर्मःसनिर्णयः । दिव्यैर्विशो
धितःसम्यक्द्वितीयःसउदाहृतः । प्रतिवादीप्रपद्येतेत्यस्यकाकाक्षिवदुभयत्रसम्बन्धः । यत्रप्रतिवादीयुक्त्यासम्यग्विचार्य
सम्परिकल्पितन्निर्धारितम्पुनःशपथैःपुत्रशिरःस्पर्शादिभिःपरीक्षितंकार्यम्प्रपद्येतांगीकुर्य्यात्सआद्योधर्मनिर्णयःदिव्यैर्धटा
दिभिर्विशोध्यतःप्रतिवादीयत्रकार्य्यम्प्रपद्येतसद्वितीयोधर्माख्योनिर्णयइत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापिद्वैविध्यमाहसएव
। प्रमाणैर्निश्चयोयस्तुव्यवहारःसउच्यते । वाक्छलानुसरत्वेनद्वितीयःपरिकीर्त्तितः । प्रमाणपदेनात्रसाक्षिणोलिखित
ञ्च । व्यक्त्यभिप्रायेणचवकुवचनम् । भुक्तेरनुमानत्वाद्दिव्यस्यधर्मनिर्णयान्तर्भावात् । वाक्छलानुसरत्वेन । वाक्छले
नानुसरत्वेनचयोनिश्चयोद्वितीयोव्यवहारसइत्यर्थः । चरित्रनिर्णयस्यापिभेदद्वयन्तेनैवाभिहितम् । अनुमानेननिर्णी

तच्चरित्रमितिकीर्त्तितम् । देशस्थित्याद्वितीयन्तुशास्त्रविद्भिरुदाहृतम् । अनुमानेनभुक्तिमुक्तिरूपेणयोनिर्णयस्तदेकञ्च
रित्रम् । देशस्थित्यायोनिर्णयस्तद्द्वितीयञ्चरित्रमित्यर्थः । राजाज्ञानिर्णयस्यापिद्विभेदताभिहितास्तेनैव । प्रमाणसहितास्तु
स्तुराजाज्ञानिर्णयःस्मृतः । शास्त्रसभ्यविरोधेचतथान्यःपरिकीर्त्तितः । प्रमाणसहितासुराजाज्ञाआद्योनिर्णयइत्यन्वयः । शास्त्रा
णांसभ्यानाञ्चविरोधेपरस्परंविप्रतिपत्तौयाराजाज्ञासाद्वितीयोराजाज्ञारूपोनिर्णयइत्यर्थः । ननुशास्त्राणांसभ्यानाञ्चविरोध
स्यासम्भवोस्मृत्यपेतादिकारिणांसभ्यानान्दण्ड्यत्वात् । नचशास्त्राणाम्परस्परविरोधेसभ्यानाञ्चेत्यर्थइतिवाच्यम् । सभ्यविरो
धोपन्यासानर्थक्यात् । शास्त्रविरोधेन्यायोपलब्धशास्त्रानुसारेणनिर्णयःकार्यइत्यस्यार्थस्यस्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यव
हारतः । धर्म्मशास्त्रविरोधेतुयुक्तियुक्तोविधिस्मृतः । केवलंशास्त्रमाश्रित्यनकर्त्तव्योहिनिर्णयः ॥ युक्तिहीनविचारेहिधर्म्म
हानिःप्रजायते । न्यायाधिगमेतर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्यूह्ययथास्थानंगमयेदित्यादियोगीश्वरनारदबृहस्पतिगौतमादिवचोभि
र्निर्धारितत्वात् । नावृष्टिविषयेराजाज्ञानवसरात् । अनीदृशराजाज्ञायानिषिद्धत्वाच्चेतिचेत् । उच्यते । यत्रशास्त्रविरोधेब
लवान्न्यायोन्यतरार्थविनिगमकःसस्मृत्यप्राड्विवाकस्यसमापतेर्नहृदयमारोहतिचिरंतरंमीमांसितोपिमादृशांशास्त्रविरोधेतुमू
लकेवासमाधेयेसभ्यविरोधेराजकृतव्यवस्थावादिप्रतिवादिभ्यांमन्तव्येत्येतदर्थकमिदंवचनम् । अतएवपितामहः । वचनं
प्राग्लिखितम्भिन्नेष्वतुयेनशास्त्राःस्युरित्यादि । धर्मादीनाञ्चतुर्णाम्पूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षयादुर्बलत्वमाहनारदः । धर्मश्चव्यवहा
रश्चचरित्रंराजशासनम् । चतुष्पाद्व्यवहारोयमुत्तरःपूर्वबाधकइति । व्यवहारस्यधर्मबाधकतामाह । बृहस्पतिः । शा
स्त्रंकेवलमाश्रित्यक्रियतेयत्रनिर्णयः । व्यवहारःसविज्ञेयोधर्म्मस्तेनावहीयते । शास्त्रशब्देनशास्त्रोक्तसाक्ष्यादिप्रमाणजन्योयो
निर्णयःक्रियतेसव्यवहारः । तेनधर्मःशपथादिजन्योनिर्णयोवहीयतेबाध्यते । मानुषप्रमाणेसतिदिव्यानवसरात् । अतए
वाहकात्यायनः । युक्तियुक्तानुकार्येस्याद्दिव्यंयत्रविवर्जितम् । धर्मस्तुव्यवहारेणबाध्यतेतत्रनान्यथा । चरित्रव्यवहा

रवाधकतामाह । बृहस्पतिः । देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा । क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते । नैगमाः पौ
रवासिनः । नैगमानुमतेनानुमानेनेति सम्बन्धः सामानाधिकरण्येन । बाधश्चात्र देशस्थित्यपेक्षः । अमुमेवार्थं स्फुटयति का
त्यायनः । प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु । विरुद्धं नियतं प्राज्ञस्तन्धर्मेन विचारयेत् । निर्णयं तु यदा कुर्य्यात्तेन ध
र्मेण पार्थिवः । व्यवहारश्चरित्रेण तदा तेनैव बाध्यते इति । स्मृतिविरुद्धमपि नियतं तान्न विचारयेद्राजा । राजशासनस्य
चरित्रबाधकमाह । बृहस्पतिः । विहाय चारित्राचारं यत्र कुर्यात्पुनर्नृपः । निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तयेति । चरि
त्राचारं पूर्वपूर्वाचरितमाचारम् । यद्यपि तन्धर्मेण विचारयेदित्युक्तमतु विहाय चरित्राचारमित्युच्यते । तेन विरोधः प्रतिभा
ति । तथापि यदि तद्विचारणे पुरराष्ट्रादिक्षोभो न भवति । तदा स्मृत्यादिविरुद्धत्वात् दूरीकृत्य स्मृत्याद्यविरोधी राजाज्ञया नि
र्णयः कार्य्य इति तात्पर्यम् । अत एव पुरराष्ट्रस्य विरुद्धस्य विवादस्यासादे यत्नमुक्तम् । पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया । तदना
पादकतया तु स्मृत्याद्यनुरोध एव कार्य्यो राज्ञेति । अत एवाह कात्यायनः । विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरित्रं कल्प्यते बुधैः । एवं तत्
अनिरस्येत चरित्रं तु नन्तुमुत्पादयेति । स्वपैर्यब्याय विरुद्धं चरित्रं नयनम्भूमिति कल्प्यते । तत्रम्हपाद्य यात्र चरित्रं निरस्तं वा
ध्यत इत्यर्थः । यथोक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारे तेषां बाध्यबाधकताकल्पने दोषमाह । कात्यायनः । अनेन विधिना युक्तं बाधकं च
च्युदुत्तरम् । अन्यथा बाधनं यत्र तत्र धर्मो विहन्यत इति । इति निर्णयपादः ॥ ● ॥ पुनर्न्यायः । यद्यपि निर्णयानन्तरं स्वयच
चेत्ते पराजितस्य दण्डार्हत्वं तथापि यदि स पराजितमपि स्वयमपराजितमेव मनुते पूर्वव्यवहारे कुदृष्टबुध्या तदा द्विगुणं द
ण्डमभ्युपगमय्य राज्ञा सभ्यान्तरोपादानेन पुनर्व्यवहारः सादोयो द्रष्टव्य इत्याह नारदः । तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विध
र्मतः । द्विगुणं दण्डमादाय पुनस्तत्कार्यमुद्धरेत् । तीरितं समापितं निर्णयपर्यन्तं प्रापितमिति यावत् । पारतीरकर्म समाप्ता
वित्यस्य निष्ठान्तं रूपम् । अनुशिष्टमर्थिप्रत्यर्थिनोः प्रतिकथितं जयपराजयपत्रे वारोपितम् । विधर्मतो धर्मविपरीतं कुदृष्ट

मितियावत्। योऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरो मन्येत स पराजयनिमित्तं दण्डं द्विगुणमादायांगीकृत्य तत्कार्यम्पुनरुद्धरेत्। चतुष्पाद्व्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णाययेत्। याज्ञवल्क्यः। दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु। सभ्याः सजयिनो दण्ड्या द्विवादाद्द्विगुणं दमम्। यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। सभायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम्। अस्यापवादमाह। मनुः। तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन यद्भवेत्। कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्त्तयेत्। धर्मतः कृतं न्यायेन कृतमेव विद्यादित्यर्थः। नारदः। साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनम्पुनः। स्वचर्यावसितानान्तु प्रोक्तः पौनर्भवो विधिः। साक्षिसभ्यावसन्नानां साक्षिद्वारेण सभ्यद्वारेण वावसन्नानाम्पराजितानां दूषणे साक्षिषु सभ्येषु वा दोषोद्भावनेऽन्यतरेण कृते पुनर्दर्शनं व्यवहारदर्शनम्। राज्ञा कार्य्यमिति शेषः॥ स्वचर्यावसितानां स्वचर्यया स्वव्यापारेण पूर्वापरविरुद्धभाषणादिनाऽवसितानाम्पराजितानान्तु पौनर्भवः पुनरुद्भवः पुनर्भवः पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरिति यावत्। तत्सम्बन्धिविधिर्नोक्तः कर्त्तव्यत्वेनाभिहितो मुनिभिरित्यर्थः॥ बृहस्पतिः। पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण च। हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु। वादो गृह्यते पुनर्न्यायो भवतीत्यर्थः। स्ववाक्येन पूर्वापरविरुद्धेनोत्तरापरिस्फूर्त्यादिना तेन वा यो जितस्तस्य तु न भवतीत्यर्थः॥ बृहस्पतिकात्यायनौ। कुलादिभिर्निश्चितेऽपि सन्तोषं न गतस्तु यः। विचार्य तत्कृतं राजा कृतं तत्पुनरुद्धरेत्। बृहस्पतिः। निश्चित्य बहुभिः सार्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः। दण्डयेज्जयिना सार्धं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः। जयिना पूर्वव्यवहारजयिना। नारदः। दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तं दण्डमाप्नुयुः॥ नहि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते। मनुः। अमात्यः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा। तं स्वयं नृपतिः कुर्य्यात्तान्सहस्रन्तु दण्डयेत्। सहस्रपणान्दण्डं व्यवहारेऽनुक्तसंख्यया संख्यायाः पणगतत्वेन परिभाषितत्वात्। एतच्च दण्डनिरूपणप्रस्तावे विवेचयिष्यामः। यत्र द्विगुणदण्डः सहस्राधिकस्तत्रामात्यप्राड्विवाकयोरपि स एव। अन्यत्र सहस्रमेव। अमात्यप्राड्विवाकयोर्मुख्यत्वेन दण्डाधिक्यस्योचितत्वात्। इति पुनर्न्यायः॥ ●॥ निर्णयानन्तरं जयपत्र

यिनेजयपत्रदानम्। पराजिताद्दण्डादानम्। सपणविवादेपणादानम्। धनिनेधनदापनञ्च। तथाचव्यासः। व्यवहारान्स्वयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाप्राड्विवाकतः। जयपत्रन्ततोदद्यात्परिज्ञानायपार्थिवः॥ पुनर्न्यायादिप्रसक्तौप्राङ्न्यायपरिज्ञानाय। वृहस्पतिः। प्रतिज्ञाभावनाद्वादीप्राड्विवाकादिपूजनात्। जयपत्रस्यचादानाज्जयीलोकैर्निगद्यते। योगीश्वरः। सपणश्चेद्विवादःस्यात्तत्रहीनन्तुदापयेत्। दण्डञ्चस्वपणञ्चैवधनिनेधनमेवच॥ वृहस्पतिः। अपराधानुरूपश्चदण्डोत्रपरिकल्पितइतितत्रजयपत्रप्रकारंलेख्यप्रस्तावे। दण्डपणादानेदण्डनिरूपणेधनिनेधनदानमृणादानप्रकरणेवक्ष्यामः॥

● ॥ अथसभ्यःप्राड्विवाकसहितस्यसभापतेरन्यथाव्यवहारदर्शनेसर्वथादर्शनाभावेचदोषकथनम्। तत्रान्यथादर्शनेदोषमाह। मनुः। यस्त्वधर्मेणकार्य्याणिमोहात्कुर्य्यान्नराधिपः। अचिरात्तंदुरात्मानंवशेकुर्वन्तिशत्रवः॥ कात्यायनः। अस्वर्ग्यालोकनाशायापरानीकभयावहा। आयुर्बीजहरीराज्ञामस्तिवाक्येस्वयंकृतिः॥ तस्माच्छास्त्रानुसारेणराजाकार्याणिसाधयेत्। वाक्याभावेतुसर्वेषांदेशदृष्टेनसंनयेत्॥ अदर्शनेदोषमाह। महाभारतेकृष्णद्वैपायनः। अर्थिनामुपसन्नानांयस्तुनोपैतिदर्शनम्। सुखेषुसक्तोन्टपतिःसतप्येतन्टगोयथेति। न्टगोनामराजा। रामायणेवाल्मीकिः। पौरकार्येह्नियोराजानकरोतिसमास्थितः। व्यक्तंसनरकेघोरेपच्यतेनात्रसंशयइति। समास्थितःसुस्थितः। अनेनदुःस्थितस्यादर्शनेनदोषइतिसूचितम्। अतएवानुकल्पतयादुःस्थितस्यस्वप्रतिनिधिप्राड्विवाकनियोगःप्रागुक्तः। प्राड्विवाकस्यसभ्यानाञ्चान्यथादर्शनादर्शनयोर्दोषइतिप्रागेवप्रपञ्चितंव्यवहारदर्शनविधिविचारप्रस्तावे। सम्यग्व्यवहारदर्शनेफलमप्याह मनुः। कामक्रोधौतुसंयम्ययोर्थान्धर्म्मेणपश्यति। प्रजास्तमनुवर्त्तन्तेसमुद्रमिवसिन्धवः। इदंदृष्टफलम्। अदृष्टमपिफलमाहनारदः। एवंपश्येत्सदाराजाव्यवहारान्समाहितः। वितत्येहयशोलोकेवृह्नःप्राप्नस्त्रिपिष्टपम्॥ वृहस्पतिः। एवंशास्त्रोदितंराजाकुर्वन्निर्णयपालनम्। वितत्येहयशोलोकेमहेन्द्रसचिवोभवेत्। फलान्तरण्यपिव्यवहारदर्शनविधिप्र

स्थानेभिहितानि ॥ ● ॥ अथ कृतनिवृत्तिः । तत्र मनुविष्णू । यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्य्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ नारदः । स्त्रीपुंसयोर्बहिर्ग्रामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु । व्यवहारः कृतोप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात् ॥ मनुनारदौ । सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता । बहिश्चेद्भाष्यते धर्म्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ नियताद्व्यावहारिकात् । नियतव्यावहारिकधर्मबाह्यविषयाया भाषा सा यद्यपि प्रतिष्ठिता साक्षिलेख्यादिप्रमाणवती भवति तथापि सत्या ग्राह्या न भवति । यथा पुत्राद्यन्वयापेतं कश्चिदभियुङ्क्ते सर्वस्वं मह्यमनेन प्रतिश्रुतमिदानीं न ददातीति । मनुः । योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् । सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् । योगश्छद्म । आधमनमाधीकरणम् । उपधिश्छलम् । पूर्वोत्तरश्लोकाभ्यां बलकृतस्य सर्वव्यवहाराणां निवर्त्तनं सार्वत्रिकमित्युक्तम्भवति । एवमुत्तरश्लोकेऽपि बलकृतसर्वव्यवहाराणामपि । योगीश्वरः । मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा । असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति । अध्यधीनो दासः । अधिकमधीन इति व्युत्पत्तेः । असम्बद्धेन वादीप्रतिवाद्यसम्बद्धेन कृतस्तत्प्रतिनिधिभूय सम्पादितः । समासान्तर्गतमपि कृतपदम्प्राक्तनतृतीयान्तैरपि बुध्यानिष्कृष्य सम्बन्धनीयम् । नारदः । यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च । अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः । स्वतन्त्रोपि हि यत्कार्य्यं कुर्य्यादप्रकृतिङ्गतः । तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रः स हेतुतः ॥ कामक्रोधाभिभूतार्त्तभयव्यसनपीडिताः । रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिङ्गताः ॥ तथा दासकृतं कार्य्यमकृतम्परिचक्षते । अन्यत्र स्वामिसंदेशान्न दासः प्रभुरात्मनः । पुत्रेण यत्कृतं कार्य्यं यत्स्यादच्छंदतः पितुः ॥ तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ ॥ कात्यायनः । नक्षत्रगृहदासानां दानाधमनविक्रया । अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिम्प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः । नानुवर्णिताः स्वतंत्रेण पित्रादिनानानुमताः । अनुमतास्सिद्ध्येयुरेवेत्यर्थादुक्तम्भवति । अत एवाह । स एव । प्रमाणं सर्व एवैते पण्यानां क्रयविक्रये । यदि संव्यवहारं ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥ क्षे

त्रादीनान्तथैवास्तुर्भ्राताभ्रातृसुतःसुतः। निसृष्टाःकार्यकरणेगुरुणायदिगच्छता। निसृष्टार्थस्तुयोयस्मिंस्तस्मिन्नर्थे प्रभु
स्तु सः। तद्गुर्भातत्कृतंकार्येनान्यथाकर्तुमर्हति। बृहस्पतिरपि। यःस्वामिनानियुक्तस्तुधनायव्ययपालने। कुसीदकृषिवा
णिज्येनिसृष्टार्थस्तुसःस्मृतः॥ प्रमाणन्तत्कृतंसर्वंलाभालाभव्ययोदयम्। स्वदेशेवाविदेशेवास्वामीतन्नविसंवदेत्। अनुम
त्यभावेपिकुटुम्बभरणार्थमस्वतंत्रकृतमष्टगुणादिव्यवहारंस्वतंत्रोननिवर्तयेदित्याह। मनुः। कुटुंबार्थेप्यधीनोपिव्यवहा
रंयमाचरेत्। स्वदेशेवाविदेशेवातंस्वामीनविचालयेत्। अध्यधीनःपुत्रभ्रातृपुत्रदासादिः॥ * ॥ अथस्वतंत्रास्वतंत्रलक्ष
णम्। तत्रनारदः। स्वातन्त्र्यंतुस्मृतंज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यंगुणवयःकृतम्। तथा। अस्वतंत्राःप्रजाःसर्वाःस्वतन्त्रःपृथिवीपतिः। अस्वतं
त्रःस्मृतःशिष्यआचार्येतुस्वतंत्रता॥ अस्वतंत्राःस्त्रियःपुत्रादासादयश्चपरिग्रहः। गर्भस्थैःसदृशोज्ञेयःआष्टमाद्वत्सराच्छि
शुः। बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेतिशब्द्यते। परतोव्यवहारज्ञःस्वतंत्रःपितरावृते। जीवतोरस्वतंत्रःस्याज्जरयापि
समन्वितः। तयोरपिपिताश्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात्। अभावेबीजिनोमातातदभावेतुपूर्वजः। कात्यायनः। पितास्वतं
त्रःपितृमान्भ्राताभ्रातृव्यएवच। कनिष्ठोवाऽविभक्तस्वोदासःकर्मकरस्तथा। पितृमान्पिताथस्वतंत्रइत्यर्थः। अविभक्तस्वःअ
विभक्तधनः। हारीतः। दानार्थेवाधनार्थेवाधर्मार्थेवाविशेषतः। आदानेवाविसर्गेवानस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति। नारदः। स्वतं
त्राःसर्वएवैतेपरतन्त्रेषुनित्यशः। अनुशिष्टौविसर्गेचविक्रयेचेश्वरामताः। एतेपूर्वोक्ताराजादयः। स्वतंत्रस्यापिवादेरपिवि
षयविशेषेणस्वातन्त्र्यमित्याह। कात्यायनः। सुतस्यसुतदाराणांवशित्वमनुशासने। विक्रयेचैवदानेचवशित्वन्नसुतेपितुः
। एतदप्यनापदीतिवक्ष्यते। इतिसामान्यपरिभाषा॥ ● ॥ अथविशेषपरिभाषा। तत्रयाज्ञवल्क्यः। अभियोगमनिस्ती
र्यनैनंप्रत्यभियोजयेत्। अभियुक्तश्चनान्येननोक्तंविप्रकृतिंनयेत्॥ अभियुज्यतइत्यभियोगोऽपराधःकरणंमदीयंगृहीत्वान
प्रत्यर्पयत्ययमित्यादिरर्थिनोपन्यस्तस्तमनिस्तीर्यापरिहृत्यैनमभियोक्तारन्नप्रत्यभियोजयेत्। युगपद्व्यवहारस्याप्रतिज्ञाभे

देनासम्भवात्। प्रत्यभियोगानर्थक्यात्। इत्ययम्प्रत्यभियोगानर्थक्यादित्ययम्प्रत्यर्थिनं प्रत्युपदेशोऽन्यवादित्वेन हीनतापरि
हारार्थः। यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपमेव। तथापि स्वापराधपरिहारार्थत्वादनेन न प्रतिषिध्यते। अन्येनाभियुक्तं चा
निस्तीर्णं तदीयाभियोगमर्थी नाभियुञ्जीत। अन्याभियोगापेक्षयात्र प्रत्यभियोगशब्दोऽनुवादत्वेन यथाकथंचिन्नेयः। अयम
पि युगपद्व्यवहारासम्भवनिबन्धनोऽर्थिनम्प्रत्युपदेशः। किञ्चोक्तमावेदनसमये यदुक्तन्तद्धि प्रकृतिं विरुद्धस्वभावतां न नयेत्।
न प्रापयेत्। यद्वस्तु यत्प्रकारेणावेदनसमये निवेदितन्तत्तथैव तद्भाषायां लेखनीयं नान्यथेत्ययमप्यर्थिन एवान्यवादित्वनिब
न्धनहीनतापरिहारार्थ एवोपदेशः। यद्यपि यथावेदितमर्थिनेत्यनेनैवेदमुक्तमिति पुनरुक्तमाभाति तथापि तद्वस्त्वन्तरावेदनप्र
तिषेधकमिदन्तु पदान्तरसंक्रमनिवारकमित्यपुनरुक्तता। तद्यथा रूपकशतं मदीयम्वृद्ध्यानुगृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यावेद्य
भाषायां वस्त्रशतं वृद्ध्या गृहीत्वा न प्रयच्छतीति ऋणादानपद एव वस्त्वन्तरगमनम्। रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वा मदीयेन प्रय
च्छतीत्यावेद्य भाषायां रूपकशतं मदीयम्बलादपहृतवानिति तस्मिन्नेव वस्तुनि साहसाख्यं विवादपदं लेखयतीति। तत्र यथाश
ब्दोपादानाच्च विप्रकृतिपदोपादानात्। वस्त्वन्तरगमने ह्येकत्रैव विवादपदे प्रकारभेदमात्रं प्रकारवाचिथाल्प्रत्ययेन प्र
त्याय्यते। पदान्तरसंक्रमे तु विरुद्धस्वभावताव्यक्तेति भावः। अभियोगमनिस्तीर्य्येत्यस्यापवादमाह स एव। कुर्यात्प्रत्यभियो
गन्तु कलहे साहसेषु च। कलहे वाग्दण्डपारुष्यरूपे। साहसेषु च। विषशस्त्रादिकृतप्राणव्यापादनादिषु यदि सम्भवति
प्रत्यभियोगस्तदा स्वाभियोगमनिस्तीर्य्याप्यभियोक्तारम्प्रत्यभियोजयेत्। ननु प्रतिज्ञान्तरत्वापत्तेर्युगपद्व्यवहारासम्भवस्य
प्रत्यभियोगप्रतिषेधबीजस्यात्रापि सत्त्वात्कथन्तत्प्रतिप्रसवः। प्राङ्न्यायप्रत्यवस्कन्दनयोस्तु पूर्वपक्षोपमर्दकत्वेनोत्तरलक्ष
णलक्षितयोः प्रत्यभियोगत्वेपि न प्रतिज्ञान्तरापत्त्या युगपद्व्यवहारासम्भवदोष इति वैषम्यम्। अन्यथा तयोरुत्तरत्वमेव न स्यादित्य
त्रैवैतत्प्रतिषेधप्रसक्त्वादिति चेन्न यद्यप्यत्रापि युगपद्व्यवहारासम्भवस्तुल्यस्तथापि न्यूनदण्डप्राप्त्यर्थेऽधिकदण्डनिवृत्तये च

लहं साहसयोः प्रत्यभियोगः ॥ सार्थकोऽन्यत्र निरर्थक इति प्रतिप्रसवोपदेशः ॥ तथाहि । अनेनाहं हन्ताडितः शप्तो वा पूर्वं मं
यं मत्प्राणव्ययायव्यापारं कृतवानित्यभियुक्तोऽयद्याह । सत्यमेतत्तथापि मत्तः पूर्वतरमयं मत्ताडनादि ममकृतवानिति प्रत्यभियो
गे तस्मिंश्च साधिते दण्डाल्पत्वं प्रत्यभियोक्तुः फलम् । तथा च नारदः । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः
सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुरिति । विनयो दण्डः । यदा तु युगपद्द्वयोस्ताडनादिषु प्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिः प्रत्यभियो
गफलम् । तदप्याह स एव । पारुष्ये साहसे चैव युगपत्सम्प्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति । तेनाय
मत्र तात्पर्यार्थः ॥ पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञोत्तरत्वेन युगपद्व्यवहारासम्भवरूपप्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञोत्तरत्वेन
युगपद्व्यवहारासम्भवेऽरूपदोषाभावादेवाप्रतिषिद्धत्वम् । कलहादिषु युगपद्व्यवहारासम्भवे सत्यप्यर्थवान्प्रत्यभियोगः क्रिय
माणो न दुष्यति । पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपोऽनर्थकश्च प्रत्यभियोगो न कार्य्यः ऋणादानादिषु विवादेष्विति । यथायं मदीयमृणमि
यदि यत्नाद्वृद्ध्या गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यभियोगे मह्यमप्ययं धारयतीति प्रत्यभियोगो न कार्य्यो निष्प्रयोजकत्वात्प्रतिज्ञान्तरत्वाच्चेति
। इति प्रत्यभियोगनिर्णयः ॥ ● ॥ अथ निह्नवादिविधिर्निह्नवादिविवेचनञ्च । तत्र याज्ञवल्क्यः । निह्नुते लिखितं नैकमेकदे
शविभावितः । दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः । नैकमनेकं । निषेधार्थनकारस्यासमासत्वान्नलोपो नञ् इति नका
रलोपाभावे नैकधेतिवद्रूपम् । अर्थिनाभियुक्तं सुवर्णरजतवस्त्रादि वस्तु भाषालियां लिखितमुत्तरलेखनवेलायाम्प्रत्यर्थी यः सर्वमे
व निह्नुते मिथ्यैतदित्यपलपति । सोऽर्थिनैकदेशे प्रतिज्ञाविषयभूतकतिपयवस्तुनि भाविते लिखितं साक्ष्यादिप्रमाणवशादङ्गीका
रितः सर्वमप्यर्थिप्रतिज्ञातं नृपेण दाप्योऽर्थिने दापनीयः । यस्त्वर्थोऽर्थिनैव व्यामोहप्रमादादिना भाषापत्रशोधनावधि न नि
वेदितः पश्चान्निवेद्यते प्राक्प्रमादादिना विस्मृतमयेदमिति स नृपेण न ग्राह्यो नादर्तव्यः प्रमाणादिप्रत्याकलनेनेत्यर्थः । न
नु छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृप इत्यनेन विरुद्धमिदम् । तथाहि । भूतन्तत्त्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाभिहितं छलमित्युक्तेभूतेन

वस्तुतत्त्वानुसरणेन छलप्रमादामर्षाद्युभिहितं निरस्य व्यवहाराननृपो नयेन्निर्णीय यत्पश्चात्तं प्रापयेत्। तस्मादप्यर्थिप्रत्यर्थिनौ तावद्यमेव निवेदयतः। साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव साक्ष्यादयोपि शपथादिभिर्भाविताः स्वयमेव प्रतिपादयन्ति तथा सभ्येन सभापतिना यतितव्यमिति भावः। एवञ्चैकदेशस्य प्रमाणसिद्धावप्येकदेशान्तरस्य सिद्धिः कुतस्त्या अन्यविषयप्रमाणेनान्यसिद्धेरसम्भवात्। छलप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात्। एवं प्रमादादिविस्मृतस्य प्रामाणिकस्यार्थस्यानादरे छलं व्यक्तमेव। कात्यायनवचनविरोधश्चैवं सति। यदाह। अनेकार्थाभियोगेपि यावत्संसाधयेद्धनी। साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनमिति साक्षियहणं लेख्याद्युपलक्षणम्। अत्रापरार्कः। अपह्नववादिनः सावष्टम्भयत् मिथ्योत्तरत्वाद्विषयं निह्नुत इत्यादि। यथाद्यर्थिनाभियुक्तः प्रत्यर्थी वमुत्तरयति भवदभियुक्तानामर्थानां मध्ये यद्येकमपि भवान्साधयति तदा सर्वमहं दास्यामीति छलोदाहरणात्तस्य कात्यायनवचनन्त्वसावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयन्तेनासाधितांशेऽर्थिना प्रमाणान्तरमुपादेयन्तदभावेपि साधितमात्रलाभेन सन्तोष्टव्यम्। अनेकार्थाभियोगेतु सर्वार्थव्यपलायिना। विभाविनैकदेशेन देयं यदभियुज्यत इति नारदवचोपि सावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयमेवेत्याह। तदनुपपन्नम्। सपणश्चेद्विवादः स्यादित्यनेनास्य गतार्थतापत्तेः। ईदृशावष्टम्भस्य पणादनतिरेकात्। न च पणस्य राज्ञा ग्रहणमस्य त्वर्थिनेति भेद इति वाच्यम्। एतादृशभेदस्याप्रयोजकत्वात्। सपणान्दापयेदित्येतावन्मात्रस्यैव तदर्थत्वात्। प्रतिज्ञानुरोधित्वात्पणत्वस्य निह्नवमात्रस्यात्र प्रतीतेः सावष्टम्भनिह्नवविषयत्वाकल्पनाया अप्रमाणकत्वाच्च। एवं नारदवाक्येपि न च तत्र व्यपलायिनेति विशेषोपादानादवष्टम्भसहितनिह्नवप्रतीतिरिति वाच्यम्॥ अन्यथासिद्धतात्पर्यग्राहकाभावे सावष्टम्भत्वरूपविशेषपरत्वस्यानियतत्वात्। वाचस्पतिचण्डेश्वरौ त्वाहतुः। यत्रैकदेशसिद्धिरेकदेशान्तरसिद्ध्यविनाभूता तद्विषयं योगीश्वरनारदयोर्वचनन्तदतिरिक्तविषयन्तु कात्यायनीयमिति। तदप्यसत्। निह्नवोपादानवैयर्थ्यात्। अनिह्नवेपि तस्य युक्तियुक्तत्वात्। प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्यायोत्तरयोरप्येकदेशे कारणादिसाधने तद्विनाभूतैकदेशान्त

रेकारणादिविरुद्धैर्दुर्वारत्वात् ॥ यत्तु वाचस्पतिनाऽपसव्यान्तःपेय्यादि मासपक्षच्छेदित्यादि तन्मयोगौश्वरवचनएवसंवादि
मत्त्वेनस्पष्टमेवगतार्थत्वंप्रदर्शितमितिमहान्प्रमादः विज्ञानयोगिनस्त्वाहुः । यथाभूतानुसरणेनछलनिरासेनचव्यवहारनिर्ण
यो भवति तथा विधेयमिति मुख्यः कल्पः । तत्र हेतुः । भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतइति तस्यायमर्थः । यतो भूतं वस्तु तत्त्वम
प्यनुपन्यस्तमकथितं वादिप्रतिवाद्यन्यतरेण साक्ष्यादिना वा तद्व्यवहारतो व्यवहाररीत्या हीयते । यद्यपि पश्चात्प्रमाणेन साध्य
ते प्रमाणं विनैव चैकदेशविभावनेन तथापि वादिप्रतिवादिसम्बन्धत्वेन हीनं भवति । पश्चाद्वादिना प्रमाणान्तरेण साधितमपि प्रा
क्प्रतिज्ञाकालेननिवेदितत्वेन लभ्यते । तथा सर्वोपह्नवकारिणा कतिपयानि वस्तूनि साक्ष्यादिभिरङ्गीकारितेनान्यपि साक्ष्यात्प्र
माणेनासाधितान्यप्यभियोक्त्रे दातव्यतया प्रतिवादिनः सकाशाद्धीयंतइति । तस्माद्वादीप्रतिवादिनोः साक्ष्यादिषु वादिगूढा
श्रयता कूटकारित्वादिना यदा भूतानुसरणमशक्यं तदा चतुष्पाद्व्यवहारमार्गेण प्रवर्तिते व्यवहारे भूतानुसरणाभावेपि सत्स
भ्यसभापतेर्दोषलेशो नास्ति रागलोभादिभिरन्यथाशास्त्रकारित्वाभावादित्यर्थः । अत्रोदाहरणं । निह्नुते लिखितं नैकमिति
। एकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वे निश्चितेऽन्यविषयेपि मिथ्यावादित्वसम्भवात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयेऽन्य
विषयेपि सत्यवादित्वसम्भवादितीदृशसम्भावनात्मकतर्कानुगृहीतात्तस्मादेव वचनात्सर्वमर्थिने प्रत्यर्थी राज्ञा दापनीयः । प्रति
ज्ञाकाले वा निवेदितमिदानीमुपन्यस्तमेकदेशविभावनानिमित्तान्यलाभेनेदानीमुपन्यस्यतीति सम्भावनारूपतर्कानुगृहीतमे
तदेव वचनमनिवेदितस्यादापने प्रमाणमित्येतत्तर्को वाक्यानुसारेण सत्सभ्येन सभापतिना निर्णये क्रियमाणे यदि सहस्रशतमे
प्यंशे वस्तुनोन्यथात्वं भवति । तर्हि तस्य न दोष इति तात्पर्यं एतदभिप्रायकमेव गौतमवचनम् । न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्ते
नाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेदिति । अयं च तेनैवोपसंहृतं तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्याविति तच्चैकदेशविभावितप्रागनिवेदितनिवे
दकयोर्वादिप्रतिवादिनोर्हीनतामात्रप्रतिपादकमिदं याज्ञवल्क्यादिवचनमिति वाच्यम् । सर्वदाप्येनयाह्यः देयं यदभि

युज्यत इतिवचनात्। हीनतामात्रप्रतिपादनपरत्वे तदभिधानानर्थक्यात्। कात्यायनवचनन्तु। यत्रपित्र्यादिगृहीतबह्वर्थ
विषयाभियोगः पुत्रादेस्तद्रिक्थहरस्य क्रियते। सचाभियुक्तोऽहन्तावदत्र किमपि न जानामि यावत्प्रमाणेनायं साधयति तावद्दा
स्यामीत्युत्तरयति। तत्रासौ निह्नववादी न भवति। तेनैकदेशविभावितोपि न कश्चिद्दण्ड्यः सत्यवादीति पूर्वोक्ततर्कानवतारात्तदनुगृ
हीतमेतद्वचनमत्र न प्रवर्त्तत इति सामान्यविषयत्वान्निह्नवोत्तरमपहायाज्ञानोत्तर ईदृशे प्रवर्त्तत इति न तेन सहास्य विरोधः
भिन्नविषयत्वात्। ननु ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्। ऊनेवाभ्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यन्न सिध्यति। अर्थिनायावा
नर्थो भाषायां लिखितस्ततोन्यूनेऽधिके वार्थे साक्षिभिः प्रोक्ते सर्वमेव साध्यं न सिध्यतीति प्रतिज्ञाप्रमाणयोर्विसंवादित्यर्थकेनानेनका
त्यायनवचनेन प्रत्युत साध्याद्यादि विभावितैकदेशस्याप्यसिद्धिरायाति। तन्निर्ज्ञातदविभावितैकदेशसिद्धिर्दूरापास्ता। उच्य
ते। यत्र वादी सकलप्रतिज्ञातार्थसाधनत्वेन साक्षिलेख्यादिकमुपन्यस्यति। ततश्च न्यूनोधिको वार्थो विभाव्यते। तत्रकूटसम्भा
वनया कृत्स्नसाध्यासिद्धिः। तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात्संशयनादवस्थे प्रमाणान्तरेण सम्भवता निर्णयः कार्य्यः। कृ
त्स्नं निरस्येति नियमात्। इति कात्यायनीयस्यास्य वचनस्यार्थः। यत्र तु वाद्येवम्वदति। एतावत्यंशे मम ते साक्षिणो लेख्यं वास्ति
। अन्यमंशमलौकिकप्रमाणेन विभावयिष्यामीति तत्रोक्ततर्कानुगृहीतान्निह्नुत इत्यादियोगीश्वरनारदवचनादेकदेशवि
भावनेपि कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्न्नालौकिकप्रमाणं प्रतीक्षेत योगीश्वरवचनस्य अज्ञानोत्तरे तु यावानंशो लौकिकेन प्रमाणेन प्रमितस्ता
वानेव ततो निर्धार्य्योन्यस्तु दिव्यात्तदसम्भवेन सिध्यत्येव। अनेकार्थाभियोगेपीति वचनात्। अत एवाभिप्रायात्। प्रागुपन्य
स्तं वचनम्। यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी। सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणामिति। कात्यायनीयन्तेन
न कापि विरोधलेश इति। वयन्तु कृत्स्नं निरस्येत्यस्य विधेर्हेतुरयं भूतमप्यनुपन्यस्तमित्युपोद्बलकः। यतो भूतन्तत्त्वमप्यनुपन्यस्तं
व्यवहारतो हीयते वादिप्रतिवादिभ्यामनुपन्यस्तम्प्रमाणतोऽसाधितं हीयते हानिमाप्नोति व्यवहारतो व्यवहाररीत्येति तस्यार्थः

। तदुपपादनंनिह्नुतेलिखितंनैकमित्यादिनस्यायमर्थः । वादिनः कतिपयांशेसत्यवादिनोन्यांशेपिसत्यवादित्वसम्भवा
त्प्रतिवादिनश्चसर्वापह्नववादिनः कतिपयांशेमिथ्यावादित्वनिश्चयादन्यांशेपितत्सम्भवात्सर्वमर्थमल्पेनार्थिनेदाप्योदाप
यितुंयोग्योभवति । निरुत्तरत्वात् । एवंप्रागनिवेदितोर्थिनार्थोभूतोपिप्रामाणिकोपिनग्राह्योग्रहणादीनियदितवाय
मर्थःसत्यःस्याद्भाषायामेवनिवेदितःस्यादित्याक्षेपेऽर्थिनोपिनिरुत्तरत्वात् । तस्मादुत्तरदानसमयेप्रत्यर्थिभिरुजादि
भिरेवंबोधनीयोयावद्येवांशेनवमिथ्यात्वनिश्चयस्तावदेवापह्नोतव्यमन्यत्सम्प्रतिपत्तव्यम् । कश्चिदप्यंशेनेनभवदुपरिसा
धितेनतवनिरुत्तरत्वापत्तेः । एवंवाद्यपिभाषासमयेसावधानेनत्वयास्वीयंयावदस्तिसाध्यमेतदुपरितत्सर्वंस्मारंस्मारंलेखनी
यमन्यथातदंशेनिरुत्तरतातवापद्येतेतिबोधनीयः । एवंसाक्षिणोपिप्रमादादिभ्यःप्रच्यावनीयाः । तथासत्यनायासेनतत्त्वा
नुसरणम्भवति । नचावश्यकमन्यथादित्यादिनातत्त्वानुसरणंकर्तव्यंस्यादितिसर्वथातत्त्वानुसरणेनैवव्यवहारपर्य्यवसानंवि
धेयमितिछलंनिरस्येत्यस्यैवविधेःसर्वोयंशेषोनस्वतन्त्रोविधिर्यन्नदापनंसर्वस्यविधीयतेत्रनिवेदितग्रहणंवाप्रतिषिध्येत ।
नारदवाक्येपिदेयन्दातुंयोग्यमित्येवार्थः । नचैवंदाप्यइत्यादीनामानर्थक्यमेवस्यादितिवाच्यम् । यतोलौकिकव्यवहारावष्ट
म्भेनैवमेवंप्रतिभातितस्मात्तत्त्वानुसरणायान्यतरस्मादीदृशिविषयेदित्यमेवग्राह्यमित्यत्रतात्पर्य्यात् । कात्यायनादिवचनाना
मप्यत्रैवतात्पर्य्यम् । छलादिषुविवादेष्वित्यतोप्ययमेवार्थोदृढतामुपैति । यतःप्रमाणप्रतिज्ञाविसम्वादिमतेनिश्चयाभाव
स्ततस्तत्त्वानुसरणायप्रमाणान्तरादरश्चावश्यकइति । अतएवाहसाहसादौप्रतिज्ञार्थैकदेशविभावनेपिनैकदेशेप्रमाणान्त
रानुसरणेसाहसिनोहिरुजदण्डमात्रन्नप्रत्यर्पणंकस्मैचिद्गृह्यपिचौर्य्येप्रत्यर्पणमस्ति । तथापिकतिपयचौरःसर्वदाप्यतइ
तिलोकेप्रसिद्धतरत्वाद्यदिमद्गृहात्तावदियच्चौर्य्येणागतमस्यचसविधेप्रमाणमितमियदस्तीतिचौराभियोक्तासाधयतितदात
तएवसर्वंलभ्यते । यदितनष्टमपिकियन्नष्टसाधनावष्टम्भेनलघुमुपन्यस्यतितर्हिमिथ्यावादित्वान्नाष्टिकएकदण्ड्योभवति

इत्यपि लोके प्रसिद्धतरम् । अनेनैवाभिप्रायेणाह कात्यायनः । साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् । स्त्रीसङ्गे सा
हसे चौर्य्ये यत्साध्यम्परिकीर्त्तितमिति । तत्त्वानुसरणं स्मृत्योर्विरोधे कथं स्यादित्यपेक्षायामाह । स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्
व्यवहारत इति । व्याख्यातञ्चैतत्प्रागेव । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रानुसरणेनैव तत्त्वानुसरणमित्याह । अर्थशा
स्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति । इदमपि प्रपञ्चितम्प्राक् । तस्मादस्मन्मते छलं निरस्येत्याशेषतदन्तप्रघट्टकेन छलं
निरासतत्त्वानुसरणावश्यम्भावप्रतिपादनमेवैकवाक्यतया लभ्यत इति ब्रूमः । इति निह्नववादिविचारः ॥ ● ॥ अथोत्तरदाने वि
लम्बाविलम्बव्यवस्था । तत्र योगीश्वरेण । ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति क्रियोपन्यासे सद्यस्त्वं विदधतोत्तरदा
ने विलम्बोऽप्यनुमत इति प्रतीयते । तदाह बृहस्पतिः । आलीनत्वाद्भयात्त्रासात्प्रत्यर्थी स्मृतिविभ्रमात् । कालम्प्रार्थयते यत्र तत्रै
मं लब्धुमर्हति । एकाहं त्र्यहं पञ्चाहं सप्ताहम्पक्षमेव वा । मासं चतुष्टयं वर्षं लभते भक्त्यपेक्षयेति । कात्यायनः । समहत्तेषु का
र्येषु सद्य एव विवादयेत् । कालातीतेषु वा कालं दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः । प्रभुर्विचारकः । श्रुत्वा लेखयतां ह्यर्थं प्रत्यर्थी कारणा
द्यदि । कालं विवादं याचेत तस्य देयो न संशयः । सद्यो वैकाहं पञ्चाहं त्र्यहं वा गुरुलाघवात् । लभेतासौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं वा
ऽष्टमादिषु । अत्र व्यवस्था तेनैवोक्ता । सद्यः कृते सद्य एव वादः समातीते दिनं क्षिपेत् । षडहिके त्रिरात्रं तु सप्ताहं द्वादशाहि
के । विंशत्यहे दशाहं तु मासार्द्धं वा लभेत सः । मासं विंशत्समातीते त्रिपक्षम्परतो लभेत् । कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्याणाञ्च ब
लाबलम् । अल्पं वा बहु कालं वा दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः । यो वा यस्मिन्समाचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः । तम्प्रतीक्ष्य यथान्यायं दाप
येदुत्तरं नृपः । मूलं वा साक्षिणो वापि परदेशस्थिता यदा । तत्कालो भवेत्पुंसां स्वदेशे वक्तुमागमान् । दिनमासार्द्धमासम्वा चत्व
तुः संवत्सरेऽपि वा । क्रियास्वित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु । लेखयतः अर्थिन इति शेषः । अर्थं श्रुत्वेत्यन्वयः । कालो देयोऽ
र्हति शेषः । समातीते संवत्सरातीते । यस्मिन्देशे कुचादौ मूलशब्देन विवादास्पदीभूतधनमनुष्यात्पुरुषाल्लब्धव्यमिति वादी

थं कथयतीत्युच्यते । तत्र विषयेषु समूलभूतानां साक्षिणां वा स्वदेशे आगमादागमनावधि यत्कालमुत्तरन्दातुं कालो भवेत् । दात
व्य इत्यर्थः । अत्रापवादमाह याज्ञवल्क्यः । साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छ
या स्मृतः ॥ साहसं विषशस्त्रादिभिः प्राणव्यापादनमित्यादि । सहसाबलावष्टम्भेनापकृतम् । गौर्दोग्ध्री । अभिशापः पातका
भिशंसनं । अत्ययः प्राणधनातिपातः । द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनं । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्रविषये विवादे । दास्यां स्त्रियां स्वत्व
विवादे कर्मकरणकालातिपातविषये विवादे । सद्य एव प्रागुक्तकालप्रतीक्षामकृत्वैव विवादयेदुत्तरन्दापयेत् । अन्यत्रेत
द्भिन्नक्षेत्रादिविवादे कालस्तूत्तरदानकाल इच्छयार्थिसभ्यसभापतीनामनुमत्या स्मृतस्तूक्तो मन्वादिभिः । अत्ययो विवादवि
षयीभूतवस्तुविनाश इति । कल्पतरौ साहसादिषूत्तरकालदानविलम्बेऽन्यतरस्य क्षतिरवश्यंभाविनीति सद्य एवोत्तरलेखन
मक्षेत्रादिषु विलम्बेऽपि न क्षतिस्तस्येति सोऽप्यनुमतः । स चैकाहादिरूपेण प्रागुक्तवचनैर्विवक्षितो यत्र तु नवापनिकी व्यवस्था तत्त्वा
र्थादीक्षयेति तात्पर्य्यम् । अत एवाह नारदः । गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि । ऋणादिषु हरेत्कालं कामन्त
त्त्वबुभुत्सयेति । नारदः । गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यात्ययिकेषु च । साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥ अभिशाप
पापाभिशंसनम् । तस्य पारुष्यत्वेन ग्रहणेऽप्यादरार्थं पुनर्वचनम् । आत्ययिकं कात्यायनेनोक्तम् । यथेति गौरवं यत्र विना
शस्यागस्य वच । कालं तत्र न कुर्वीत कार्यमात्ययिकं हि तदिति । अन्यत्रापि सद्य एवोत्तरदानमाह । कात्यायनः । धेनावनडु
ह क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा । विनाशे याचितके न्यासे तथैव क्रयविक्रये । कन्यायां दूषणे चैव कलहे साहसे निधौ । उपधौ कौट
साक्ष्ये च सद्य एव विवादयेत् । प्रजननमत्र विवाहः । अन्यत्र विवादासम्भवात् । उपधिः कूटगणकादिकृतव्यवहारः ।
विनाशे व्याग इति न सामानाधिकरण्ये । किन्तु विनाशे सति यत्याग एव सम्पद्यत इत्यर्थेनैक एव विषय इति कल्पतरौ करम्ब
करौ । तन्न । सति सप्तम्यनुषङ्गयोः प्रतीतिविपरीतयोः कल्पनानुपपत्तेर्विनाशेत्वरया च पृथग्विषयताया एवोचित्यात् । वस्तु

मस्तुविनाशस्त्यागएववेतिप्रथमान्तएवपाठस्तथाचायमर्थः । यद्योत्तरदानविलम्बे सतिगौरवंवस्तुनोमूल्यादिहृतंव्यपे
तिवस्तुनएववाविनाशोध्वंसस्त्यागःप्रच्यवोवाभवतितद्योत्तरदानकालमेकाहादिरूपंनकुर्वीतसद्यएवोत्तरंदापयेदित्यभिप्रा
यः । बृहस्पतिकात्यायनौ । साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापेतथात्यये । भूमौविवादयेक्षिप्रमकालेपिबृहस्पतिः ॥ अभिशापे
तोद्वंद्वेकवद्भावः । अकालेराज्यादावपि । बृहस्पतिरिदमाहेत्यर्थः । इत्युत्तरदानेविलम्बाविलम्बव्यवस्थासमाप्ता चविशे
षपरिभाषा ॥ ● ॥ इतिश्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराज
प्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरी
कविकाशदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीण
जगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धेव्यवहारप्रकाशेपरिभाषा
परिष्काराख्यंव्यवहारमातृकापरपर्यायम्प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥
॥ अथप्रमाणनिरूपणाख्यंद्वितीयम्प्रकरणमारभ्यते । तत्रप्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थेक्रियापादप्रस्तावेविविक्ते । अ
धुनासाक्ष्यादिप्रमाणानामवान्तरभेदःप्रस्तूयते । तत्रसाक्षिस्वरूपमाह मनुः । समक्षदर्शनात्साक्ष्यंश्रवणाच्चैवसिध्यतीति
। समक्षदर्शनस्यसाक्ष्यहेतुत्वम्पाणिनिरपिस्मरति । साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामिति । तत्तुव्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् । श्रुत
साक्ष्यादीनामपिसाक्षिव्यवहारविषयत्वात् । अतएवश्रवणादित्युपलक्षणम्प्रमाणमात्रस्यविवादविषयप्रमातासाक्षीतिवि
वक्षितम् । साक्षीप्रयोजनमाह । नारदः । सन्दिग्धेषुतुकार्येषुद्वयोर्विवदमानयोः । दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्योव्यक्तिदर्श
नमिति । दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः । यद्वा । दृष्टत्वात्श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः । अनुभूतत्वादित्यनेनचगोवृषन्याये
नप्रमाणान्तरजन्योनुभवोगृह्यते । व्यक्तिदर्शनंविवेकज्ञानम् । कात्यायनः । अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतन्तुयद्भवेत् । यद्वा

यैरेव भावयेत्। वादयेदित्युपलक्षणम्। वाद्यपि प्रतिवादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः। तथा च नारदः। श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः। बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिण इति। मनुरपि। स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः। शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः॥ श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोवृषन्यायेन। प्रयोजनन्त्वात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम्। वर्गिणश्च दर्शिताः। कात्यायनेन। लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्व्रातास्तथापरे। समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः॥ दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम्। प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः॥ तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः। अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविशेषणोपादानमदोषाय अन्तभावनाभीरुत्वसत्यवदनशीलत्वस्यैव साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात्तेषां॥ ● ॥ ते च साक्षिणः कियत्संख्याकाः कुत्र ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह। वृहस्पतिः। नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा। उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत्कदाचन॥ लिखितादिषु स एवाह। लिखितोष्टौ तथा गूढौ त्रिचतुष्पञ्च लेखिताः। यदृच्छास्मारिता कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः॥ दूतकः खटिकायाही कार्य्यमध्यगतस्तथा। एक एव प्रमाणं स्यान्नृपो ध्यक्षस्तथैव च। खटिकायाहीगणकः एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षया नैकं पृच्छेत्कदाचनेत्यनेनोक्ताया अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसंगात्। त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इति योगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेव लिखितादीनामुभयानुमतत्वग्राह्यत्वमेकस्यापीत्याह योगीश्वरः। उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोपि धर्म्मवित्। यद्यपि श्रौतस्मार्त्तक्रियापरधर्मप्रधानाद्याद्यादिविशेषणोपादानात्त्र्यवराणामपि धर्मवित्त्वं समानन्तथापि तेषामुभयानुमतानामपि भवत्येव साक्षित्वं द्वयोरेकस्य चोभयानुमत्यैवेति भेदः इति मिताक्षरा। नारदोपि। उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः। स साक्ष्येकोपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि। आप्तत्वेन राजादिभिरवधारिताप्येकः साक्षीत्याह व्यासः। शुचिः क्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक्। प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः। इति। अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमिता वाग्वाक्यमस्येत्यनुभूतवाक्। कात्यायनः। अभ्यंतरस्तु

निःक्षेपेष्वसाक्ष्यमेकोऽपि याच्यते । अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥ याचितइति निःक्षेपविशेषणं । न्यायनीत्यादत्र अपीति वाचस्पतिः । मदनरत्ने तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचित्वा गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह । निःक्षेपविशेषणवैयर्थ्याद्याचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्य साक्षित्वप्रसङ्गाद्व्यवहितमान्वयप्रसक्तेश्चापरैर्व्याख्याप्रयासानुपपत्त्यादिपरत्वविवादे तन्निर्मातैकोऽपि साक्षीत्याह । स एव । संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् । एक एव प्रमाणं तु विवादे तत्र कीर्तितः ॥ इदं च बहूनामसंभवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमतिप्रदर्शनार्थेन नियमार्थम् । अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् ॥ ● ॥ असाक्षि असाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यमुक्तं तेनाक्षेपयितुमसाक्षिणोऽपि स्मृतिषूक्ताः । तत्र वक्ष्यविप्रलाभेऽप्रतिषिद्धानुमत्यैश्चाह कतिपयप्रतिषेधवत् । नारदः । असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतो भेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तर इति । श्रोत्रियाद्यास्तु वचनात्स्तेनाद्या दोषदर्शनात् । भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥ स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥ मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताहृते । वचनादसाक्षिणः श्रोत्रियाद्यानाह । स एव । श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृत इति । तापसा वानप्रस्थाः प्रव्रजितादय इत्यादिशब्देन शङ्खवचनोक्तयोग्याप्राप्ताः पित्रा विवदमानादयो गृह्यन्ते । तथा च शङ्खः । पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्था असाक्षिण इति । पित्रा विवदमाननिर्ग्रन्थयोर्दोषादप्यसाक्षित्वसम्भवे वचनादप्यसाक्षित्वेन विरोधः । दोषादसाक्षिणोऽपि तेनैव दर्शिताः । स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते । चण्डाः कोपनाः । कितवा द्यूतकृतः । योगीश्वरस्त्वसाक्षित्वमात्रविवक्षया सर्वानेतानेकीकृत्याह । स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः । रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥ पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिण इति । अत्र वृद्धग्रहणं श्रोत्रियादीनां वचनादसाक्षित्वान्नारदाद्युक्तानामुपलक्षण

म् । स्त्रीबालादिग्रहणमन्येषामपि दोषादसाक्षिणां सूचनार्थं तत्राभिहितानाम् । बाल्यग्रहणाद्भेदादसाक्षित्वासत्यमुक्तमन्तरं
रस्यव्यवहाराम् । न च स्त्रिया असाक्षित्वं स्त्रीकृतव्यवहारातिरिक्ते स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति वचनात् । बालोऽप्राप्तव्यवहारः
वृद्धोऽशीतिकावधिः मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो ग्रहाद्याविष्टः । अभिशस्तो महापातकाभिशस्तः । स्तार्थैकः । रङ्गावता
रीचारणः । पाखण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्कपटलेख्यादिकारी । विकलः श्रोत्रेन्द्रियादिदोषवान् । पतितो निश्चितब्रह्म
हत्यादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसम्बन्धि विप्रतिपद्यमानार्थसम्बन्धी । सहायः एककार्यकारी । रिपुः शत्रुरन्यतरस्य । साहसी
बलावष्टम्भेन कार्य्यकारः । दृष्टदोषो दृष्टासत्यवचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । भेदादसाक्षित्वं च संख्यागुणसाम्ये । अन्यथा
द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां वचः । गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः । बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः । स
मेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमानिति याज्ञवल्क्यमन्वादिवचनविरोधापत्तिः । अनुसाक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टा
नाञ्च वादिनाम् । तेषामेकोऽन्यथा ब्रूते भेदात्सर्वे च साक्षिण इति । कात्यायनेनैकस्यान्यथावादित्वे सर्वेषामेव भेदादसाक्षि
त्वमुक्तं तद्विरोध इति चेन्न । त्रयाणां साक्षिणामेकस्यान्यथावादे द्वितीयस्य तत्तुल्यस्य विप्रतिपत्तिस्तत्र तृतीयस्य चैकतरानपे
क्षिते न निर्णय इत्यतः कात्यायनतात्पर्यात् । सम्प्रतिपत्तिर्वा विशिष्टानामनेकत्वे तत्र एव निर्णय इत्यत्र च याज्ञवल्क्यमनुपक्षी
न् । मूलभूतन्यायविरोधेऽनयोर्वचनयोरैक्यमवश्यं संकोचनादिति वाचस्पतिः । पञ्चषष्ठोऽपि साक्षिष्वधिकगुणस्यैकस्याप्यन्य
थावादित्वे तद्विरुद्धार्थाभिधायिनां सर्वेषामन्येषामसाक्षित्वम् । अधिकगुणस्याप्येकस्य तत्तुल्यविरुद्धाभिधानादसाक्षित्व
मिति सर्वेऽपि ते न साक्षिण इति न मन्वादिविरोध इति मदनरत्नकारः । वयन्तु गुणवत्स्वेव तन्मध्यस्थानां न पक्षनिरूपकेना
पि बहूनामप्रतिबन्धाच्चेत्यादिन्यायेन प्राधान्यात गुणवत्साम्ये वादिनिर्दिष्टानामेकस्याप्यन्यथावादित्वे संख्याधिक्येऽपि गुणव
त्तरत्वाभावे सर्वेष्वसाक्षित्वं द्वैधे बहूनामित्यत्रापि विनिगमकान्तराभावे बहुत्वमेव विनिगमकमतस्तत्र संख्यानपेक्षमेव गुणवत्त

मत्वमात्रं याज्ञवल्क्यवचनत्वे हेतुमाहेति ब्रूमः । स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपि विवृतं कात्यायनेन । यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव देशितः । ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधम इति । अयमत्र साक्षीति ज्ञानवानान्तरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरः समृतोऽयस्येति मृतान्तरस्यासाक्षित्वमपि सहेतुकं विवृतं नारदेनैव । योऽर्थः श्रावितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । कृतं तदनुसाक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तर इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा योऽर्थः स्वीयः श्रावयितव्यः स्यात् श्रावणीयत्वेनाभिमतो भवेत्तस्मिन्नर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्मिन्नसति मृते प्रोषिते वाऽभिमतार्थं वा निरूपिते तस्य साक्षित्वं कस्मिन्नर्थे वद तु कस्य वा कृते वदत्वित्यर्थः । सामान्यतो यश्रावयोः कश्चिद्व्यवहारसम्बन्धोऽस्ति तत्त्वं साक्षिणा भाव्यमित्येतावान्मात्रमुक्तं विशिष्य च व्यवहारविषयो न तस्मै श्रावितः श्रावयिता च नास्ति स पृष्टोऽपि विशिष्य विषयाज्ञानादसाक्षीति यावत् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तं मुमूर्षुः श्रावितादृत इति । मुमूर्षुग्रहणमश्रावणप्रयोजकाभावपरम् । तथा च स एव । श्रावितो नातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः ॥ मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यादट्सु चान्वाहितादिष्वित्याह । अत्र श्रोत्रियादयो न साक्षिणः कार्यास्तेषां रागादिशून्यानां सत्यवादित्वातिशयेऽपि तपःस्वाध्यायाग्निहोत्रादिव्यासङ्गेन श्रावितार्थविस्मरणसम्भवात् तत्पूज्यानां धर्माधिकरणप्रवेशाह्वानाद्यनौचित्याच्चेत्यर्थः । अकृतास्तु तत्त्वं जानन्तो भवन्त्येव साक्षिणः । अत एवोक्तं मुनिभिस्तु श्रोत्रियो ग्राह्याविप्र्यादि । अन्यथा सर्वथा साक्षित्वनिषेधे तद्विरोधः स्यात् । तथा च नात्र हेतुः सत्यवादित्वप्रयोजको हेतुः स मन्वादिनोदाहृत इत्यर्थः । वचनादित्यस्यापि साक्षित्वकरणनिषेधकवचनादित्यर्थः । एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः । स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येऽपि ये वृता इति मनुः । अलुब्ध एकोऽपि पुमान्साक्षी भवति बह्व्यः शुच्यो लोभादिदोषरहिता अपि स्त्रियः साक्षिण्यो न भवन्ति तत्र हेतुः स्त्रीबुद्धेरिति । एको लुब्धस्त्वसाक्षीति मेधातिथिनान्याभिमतत्वेन सम्पाठमभिप्रेत्यान्ये त्वकारप्रश्लेषेणालुब्धोऽप्येको न साक्षी किम्पुनर्लुब्ध इत्येवं व्याचक्षते । तथा द्वयोरभ्यनुज्ञानं भवति । स्त्रियस्त्वलुब्धा बह्व्योऽपि न साक्ष्यार्हाः किमुताशुचय इति भणितम् । तत्रान्ये

त्विप्यस्त्वरसबीजमेकस्य प्रागेव निरस्तत्वात्स्त्रीसाक्ष्यपर्युदासायानुवादे तु यथोक्तपातेप्युपपन्ने सत्र चैकस्यालुब्धस्य पुंस्त्वेन प्र तिप्रसवपूर्वकं स्त्रीणां सर्वथा निषेधपरत्वे सन्दर्भसामञ्जस्यमिति। अलुब्ध इत्यकारप्रश्लेषं विनैव पूर्वपाठ एव लुब्धस्त्वेदेकोन सा क्षी अलुब्धस्त्वेकोपि पुमान्साक्षीति जीमूतवाहनेनैवं व्याख्यानम्। तत्र लुब्धानां बहूनामप्यसाक्षित्वे एकपदवैयर्थ्यमिति व्यवहार तत्त्वे दूषणमुक्तं तदप्युत्तरवाक्यशेषत्वादस्यानस्यागतिरदुष्टत्वम्। शुचिर्मा निर्जोपशान्दसो गुणवचनादुकारान्तादेव वोतो गु णवचनादिति तद्विधानात्तर्हि दिकारादक्तिन इति वा समर्थनीयम्। अन्येपि स्त्रीव्यतिरिक्ता अपि रागद्वेषादिदोषायेवृता आ क्षिप्तास्तेपि न साक्षिणः। यद्यपि केचन स्पष्टा असाक्षितया पृथगप्युक्तास्तथापि सर्वेषां पृष्टाकोटेन बकुमशक्यतयाऽनुक्तत्वं स्पष्टार्थमिदमुक्तम्। अत एव मेधातिथिः। सामान्यविशेषाभिधानं हि सर्वैर्यन्थकारैराश्रयन्त इत्याह। मनुरेव। नार्थसम्बन्धि नो नाप्ता न सहाया न वैरिणः। न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः। न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ। न श्रो त्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः। नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत्। न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः। नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः। न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्कर इति। अत्र सर्वविशेषणैरसत्यसंभा वना विस्मरणादिकमसाक्ष्यनिमित्तमुपलक्ष्यते। अत एव वृद्धविकलेन्द्रियविकर्मकृत्तस्करादीनां गोवृषन्यायेन पुनरुपादानं अत्र बहवः शङ्काः स्पष्टार्थाः। अन्ये मेधातिथ्यानुसारेणाविव्रियन्ते। अर्थसम्बन्धिन उत्तमर्णाधमर्णाद्याः उत्तमर्णो ह्यधमर्णवच नेन पराजीयमानस्तदानीमेवशेषाविष्टो धमर्णादृणं प्राप्यादातुमप्रयतत इति तच्चितानुवृत्तिरधमर्णस्य तदनुगुणाकौटसाक्ष्यहेतु त्वेन संभाव्यते। उत्तमर्णो निर्धनेऽधमर्णे स्वसाक्षितया धनं प्राप्स्यत्यसौ न दर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणावादी सम्भाव्यते। न थार्थः प्रयोजनं तत्सम्बन्धिनो वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्माद्येषां तु प्रयोजनं सिसाधयिषितं तत्रेप्युपकारगन्धान्नसाक्ष्यार्हा इत्यादि सर्वत्र कौटसाक्ष्यसम्भावनोन्नेया दृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः। व्याध्यार्तावचनविसंवादापादकव्याधिपीड़ा

वन्तः । दूषिता अभिशस्ताः । नृपतेरसाक्षित्वं तदभिप्रायेण तेन प्राक्तननारदोक्तिविरोधः लिंगस्थोपपत्यादिः । संगेभ्यो विनि-र्गतः परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् वृद्धानुपसेवनात्तस्यासत्यसम्भवना । अध्यधीनो बंधकीकृतः । तस्य तदाज्ञावशवर्ति-त्वात् । वक्तव्यो निन्द्यस्तदम् । विकर्मकृत् अधर्मभीरुः । वृद्ध विकलेन्द्रिययोर्वार्द्धकस्वभावहेतुकेन्द्रियवैकल्येन भेदः । आर्त्तः शोकेन । नारदोऽपि । दासनैकृतिकाश्राद्धवृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवग्रामयाजकाः । महापथि-कसामुद्रवणिक्प्रव्रजितातुराः । व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीबकुशीलवाः । नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः । ए-कस्थालीसहायारिचरज्ञातिसनाभयः । प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः । गरदाग्निदकीनाशशूद्रापुत्रोपपातिनाः । क्लान्तसाहसिकाश्रान्तनिर्धूतान्यावसायिनः । भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः । भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः । अघशंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः । कुनखिश्यावदन्तश्वित्रिमित्रध्रुक्शठशौण्डिकाः । ऐन्द्रजालिकलुब्धोग्रश्रेणीगणवि-रोधिनः । वधकश्चित्रकृन्मुंडः पतितः कूटकारकः । कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः । मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बु-सर्पिषाम् । विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्द्धुषिकश्च यः । च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः । पितावि(वा)दमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः । श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्चेद्द्वेष्यतामियात् । तस्य तेभ्यो न साक्ष्यं स्याद्द्वेष्टारः सर्व एव ते । नैःकृतिकः प-रापकारशीलः । चाक्रिकस्तैलिकः । प्रमत्तः सदाऽनवहितः महापथिको महापथगामी । सामुद्रवणिग्वहित्रवाही एकः श्रो-त्रियो द्वयोरनुमतेः । एकः श्रोत्रिय इति पृथग्वा प्राय श्लोकं च प्रागेवमतत् । अपरार्के तु युग्मैकेति पठित्वा युग्मौ द्वाविति व्याख्या-तम् । एकस्थालीसहाय एकपाकभोजीति । सहाय्योऽन्यतरसाहाय्यकारी मिश्रचाण्डेश्वरौ । मदनरत्नकारस्तु । ए-कस्थालीसहाय इति विशेषणद्वयम्पृथक्कृत्य एकस्थाली स्थाल्यधिकरणकः पाको लक्ष्यते । स एको यस्येत्येकस्थालीति व्याच-ख्यौ । समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्र न ट्टुतश्चेति न कप् । अर्द्धपिप्पलीत्यादिवन्न ह्रस्व इति च समादधे । अरिच

रः भूतपूर्वः शत्रुः। भूतपूर्वं चरट्। कल्पतरौ चरिधर इति पठित्वा शस्त्रधर इति व्याख्यातम्। ज्ञातयः सगोत्राः सनाभयो मातुल-
तत्सुतमातृष्वस्रीयादयः। शैलूषः स्त्रीणां नर्त्तयिता। कुशीलवस्तु रंगोपजीवी नट इति भेदः। वीषजीवी विषक्रयजीवीति
मदनरत्ने। विषवैद्य इति जीवी रत्नाकरे। अहितुण्डिकः। सर्पक्रीडोपजीवी व्यालग्राही। कीनाशः कर्कशः क्षुद्रो वा। कृपण
इति तु मदनरत्ने। उपपातित उपपातकीति कल्पतरुः। मदनरत्ने तूपपातक इति पठितम्। उपसमीपम्पातकं यस्येति
विगृह्य पातकयुक्त इति व्याख्यातञ्च। क्लान्तो निखिन्नः अश्रान्तोऽनवरतकर्मकारीति मदनरत्ने। अशान्त इति पठित्वाऽयोग्य
कर्मकारीति रत्नाकरे। निर्बन्धुतो बान्धवैस्त्यक्त इति मदनरत्ने। ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निस्सारित इति रत्नाकरे। लो
कभयशून्य इति भवदेवः। मूलं विप्रलंभस्तत्कारीति कल्पतरुः। मूलकर्म तु कार्म्मणमित्यमरकोशात्तत्कारीति तु युक्तम्। अ
परार्कें तु पैपिक इति पठित्वा पैपिकपूपादिविक्रयीति व्याकृतम्। वर्षसूचको वृष्टिशकुनवेदी। नक्षत्रसूचको ज्यौतिषि
कः। अद्गुप्तसी परकीयपापप्रकाशकः। हीनाङ्ग उचितपरिमाणान्न्यूनाङ्गः। व्यङ्गस्तु छिन्नाङ्गुल्यादिरिति भेदः। भग
वृत्तिर्भार्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी शङ्खः वृषभनर्त्तनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः। कुहको दाम्भिकः। प्रत्यवसितः प्र
व्रज्यादिच्युतः। कुलिको राज्ञा व्यवहारपरिच्छेदकतया नियुक्तः। अस्य च साक्षित्वकरणे निषेधो विधिस्त्वकृतसाक्ष्य इति क
ल्पतरुः। मदनरत्ने तु कुलं ब्राह्मणादिगणास्तदधिकारी कुलिक इति व्याख्यातम्। सूचको राज्ञा परदोषान्वेषणपूर्वकं तस्मै त
न्निवेदने नियुक्तः। भेदकृन्मित्रादिप्रीतिभङ्गकर्मा। श्रेण्यादिष्विन्द्यस्याय मर्थः। येषु श्रेण्यादिषु यस्यैकापि द्वेष्यतां प्र त्रुता
मापन्नस्तदीयविवादे तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः सर्व एव न साक्षिणस्तत्र हेतुर्द्वेष्टारः सर्व एव त इति। तच्छ्रेण्यान्तर्गतैकद्वेष्यनुरोधक
तवैरनिर्य्यातनार्थमन्यथावादित्वसम्भवात्। अत एव नारदः। वालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्। विब्रूयाद्बा
न्धवस्नेहाद्वैरनिर्य्यातनादरिरिति। कात्यायनः। तद्वृत्तिजीवि नो ये च तत्सेवा हितकारिणः। तद्बन्धुसुहृदो भृत्या आप्तास्ते

तु न साक्षिणः । मातृष्वसुः सुताश्चैव पितृष्वसुः सुतास्तथा । मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्य्यसुतमातुलाः ॥ एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् । कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपतिः । पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ॥ तथा बृहस्पतिः । मातुः पिता पितृव्यश्च भार्य्याया भ्रातृमातुलौ । भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः । परस्त्रीपानसक्ताश्च कितवाः सर्वदूषकाः । उन्मत्तार्त्ताः साहसिका नास्तिकाश्च न साक्षिण इति । अत्र मातृष्वस्रादिशब्दानां संबंधिशब्दत्वादर्थेनोरन्यतरस्य एतादृशसंबन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनि स्नेहादन्यत्र वैरसम्भवादिति ध्येयं ॥ शंखलिखितौ । शुल्कगुल्माधिकृतौ दूतो वेष्टितशिराः स्त्रियः कुलवासिनः परिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थाः शंखाव्याधिता इति असाक्षिण इति प्रकृतं शुल्काधिकृतः शुल्कग्रहणस्थानाधिकारी । गुल्मः स्वस्थाननिवेशितः पदातिसमूहस्तदधिकृतः वेष्टितशिराः उष्णवेषो मूर्द्धव्याध्यभिभूतो वा इतरे प्रसिद्धा व्याख्याततराश्च । अनेन प्रपञ्चेन लोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम् । यथाह मनुः । लोभान्मोहाद्भयात्क्रोधान्मैत्र्यात्कामात्तथैव च । अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्षी वितथ उच्यत इति ॥ ● ॥ असाक्षित्वेनोक्तानां क्वचित्प्रतिप्रसवमाह नारदः ॥ असाक्षिणोपि निर्दिष्टा दासनैष्कृतिकादयः । कार्य्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेपि साक्षिणः । स्त्रियाप्यसम्भवे कार्य्यं बालेन स्थविरेण वा । शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा । मनुरप्येवमेव द्वितीयं वचनं पठितवान् । इदञ्चासत्यवादित्वनिश्चयाभावे साक्ष्यन्तरस्य तद्गुणविशिष्टस्यासम्भवे बोध्यम् । स्त्रीसंग्रहणादिषु योगीश्वरः । सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्य्यपारुष्यसाहसे । अत्र च मनुष्यमारणचौर्य्यपरदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधमिति वचनात्स्त्रीसंग्रहणादीनां सत्यपि साहसत्वे बलानवष्टम्भेन क्रियमाणानां तेषामसाहसत्वात्तत्संग्रहार्थं तेषां पृथगुपादानं । उशना । दासोन्धो वधिरः कुष्ठी स्त्रीबालः स्थविरादयः । एतेप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः । अनभिसम्बन्धा विवादगोचरीभूतार्थासम्बन्धिनः । अपक्षपातिन इति मदनरत्ने । मनुनारदौ । साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च । वाग्दण्ड

योऽपारुष्येनपरीक्ष्येतसाक्षिणः । मनुः । अनुभावीतियःकश्चित्कुर्यात्साक्ष्यंविवादिनाम् । अन्तर्वेश्मन्यरण्येवाशरीरस्या
पिवात्यये । अनुभावीतदर्थानुभवशीलः । यत्तु । ऋणादिषुपरीक्ष्येतसाक्षिणःस्थिरकर्मसु । साहसात्ययिकेचापिपरीक्षाकुत्र
चिन्नस्मृतेति । परीक्षाभिधानन्तस्यस्पष्टासत्यवादिदोषविषयमतएवकुत्रचिदित्युक्तं । अस्मिंश्चप्रघट्टकेप्रकटदोषानभिषङ्गे
क्वचित्कविसम्वादादिदोषपुरस्कारेणसहसादिसाक्षितानकथाकरणीयेत्यत्रतात्पर्यं । अतएवविज्ञानयोगिनोक्तं । दोषाद
साक्षिणोभेदादसाक्षिणःस्वयमुक्तिश्चात्रापिवसाक्षित्वोभवतिसत्याभावादितिहेतोरनपगमादिति । अपरार्केऽपिसर्वैर्नगुण
वानेवेत्यर्थः । दोषवांस्तत्रापिपरिहरणीयएव । वक्तृदोषाणांवचनप्रामाण्यहेतुत्वादित्याह । तस्यापिसर्वदोषाभावेनतात्पर्यं
प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । यत्तुकेनचिदुक्तंसाक्षिगुणदोषप्रतिप्रसवायथाश्रुताएवग्राह्या अन्यथातत्रतत्रतत्तद्विशेषणोपादानमन
र्थकमुपलक्षणंवाप्रसज्येतेति । तद्बालिश्यम् । न्यायमूलकत्वात्तेषान्तदविरोधेनैवनेयत्वात् । अतएवन्यूनाधिकविशेषणो
पादानमविरुद्धम् । अदृष्टार्थत्वेतद्विरोधेदुष्परिहरःस्यात् ॥०॥ एवमन्यतरेणसाक्षिषूपन्यस्तेषुसत्सुतद्दोषेष्वपरस्तामुप
न्यस्तेऽसदुद्भावनेदण्डइत्याह । बृहस्पतिः । साक्षिणोऽर्थीसमुद्दिष्टान्यस्तुदोषैर्दूषयेत् । अदुष्टान्दूषयन्वादीतत्समन्द
ण्डमर्हति । तत्समंविवादविषयसममितिवह्वर्थस्तदर्थोविषयोविवादेष्वव्यापकमितितत्समंकूटसाक्षिदण्डसममितिव्याख्येयम्
। साक्षिदूषणेऽन्यतरेणोद्भावितेप्रत्यक्षेषुवाल्यादिदूषणेषुतेनैवनिर्णयः । अयोग्येषुलोकप्रसिद्ध्यादिनानसाक्ष्यन्तरेणअ
नवस्थापत्तेः । तथाचव्यासः । सभासदांप्रसिद्धंयल्लोकसिद्धमथापिवा । साक्षिणांदूषणंग्राह्यमसाध्यन्दोषवर्जनात् ॥ अन्यै
स्तुसाक्षिभिःसाध्येदूषणेपूर्वसाक्षिणाम् । अनवस्थाभवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवादिति । असाध्यंलोकादिसिद्धत्वात्साधना
र्हंयतइतिहेतुगर्भमिति । दोषवर्जनादनवस्थादोषाभावादित्यर्थः । यद्यपिलोकसभ्यप्रसिद्धिरपिसाक्षिप्रसिद्धिरेवपर्य
वस्यति । तथापितत्रसाक्षित्वोद्भावनानपेक्षत्वान्नानवस्था । अतएवातिगूढवादिप्रतिवादिमात्रविदितदूषणंसाधनमन्यत

रेणालौकिकप्रमाणेनक्रियमाणंनदुष्यतीत्यभिप्रायः । नचसाक्षिदूषणाविभावनंव्यवहारान्तरत्वादयुक्तमितिवाच्यम् । प्रकृ
तोपयोगित्वेनार्थान्तरत्वानापत्तेः । कात्यायनःस्फुटमेतदेवाह । प्रत्यर्थिनार्थिनावापिसाक्षिदूषणसाधने । प्रस्तुतार्थोपयो
गित्वाद्व्यवहारान्तरंनचेति । अविद्यमानदोषोद्भावनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्वैकल्पिकौहानिदण्डौ अन्यतरज्ञाताज्ञातसभ्यैरेववाज्ञा
तास्साक्षिदोषास्तदातैरेवसाक्षित्वेनोपादेयाइति । सएवाह । नानर्थेनप्रमाणान्तुदोषेणैवतुदूषयेत् । मिथ्याभियोगेदण्ड्यः
स्यात्साध्यार्थाद्वापिहीयते । प्रमाणस्यहियेदोषावक्तव्यास्तेविवादिना । गूढास्तुप्रकटाःसभ्यैःकालेशास्त्रप्रदर्शनादिति । येगू
ढाःप्रत्यर्थिनानज्ञातास्तेकालेसाक्षिवादात्पूर्वकालेकार्याइतिशेषः । शास्त्रप्रदर्शनात् । दुष्टानांशास्त्रेसाक्षित्वेनानुपादेयत्वदर्श
नात् । छलंनिरस्येतिचछलंनिरासस्यावश्यकत्वादितितात्पर्य्यार्थः । साक्षिभिरुक्तेशास्त्रेदोषोद्भावनन्तेषांनकार्यमित्याह । बृ
हस्पतिः । लेख्यदोषास्तुयेकेचित्साक्षिणाञ्चैवयेस्मृताः । वादकालेतुवक्तव्याःपश्चादुक्तान्नदूषयेत् ॥ नदूषयेद्दोषत्वेननोपाद
द्यात्सभ्योराजेत्यर्थात् । पश्चादुक्तौदण्डमथाह । कात्यायनः । उक्तेऽर्थेसाक्षिणोयस्तुदूषयेत्प्रागदूषितान् । नचतत्कारणं
ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ तच्चदण्डनिरूपणप्रस्तावेविवेचयिष्यामः । अन्यतरोद्भावितादोषाःस्वीयास्तैरेवयःसाक्ष्युद्भाव
यितातच्चाहविष्णुः । लेख्यंवासाक्षिणोवापिविवादेयस्यदूषिताः । तस्यकार्यंनसिध्येतयावत्तन्नविशोधयेत् । पक्षेभिर्लिखितान्स
र्वान्दोषान्प्रतीतेसाक्षिणांउत्तरम्परिहारंवाच्याः । वाचनीयाइतिपूर्ववचनार्थः । यस्यसाक्षिणोलेख्यंवायदुद्भावितम्परेणदू
षितंसयावत्तन्नविशोधयेत्तद्दोषरहितन्नकुर्यात्तावत्तत्रप्रमाणाभासत्वसाक्षीवनपातेनप्रमाणेनतस्यतत्कार्य्यंनसिद्ध्येदितिद्विती
यवचनार्थः । इदञ्चसभाक्षोभादिनासाक्षिणांस्वदोषपरिहाराक्षमतायान्द्रष्टव्यम् । तदितिलेख्यञ्चसाक्षिणश्चेतिद्वन्द्वेनपुंस
कमनपुंसकेनैकवच्चस्यान्यतरस्यामितिनपुंसकैकशेषैकवद्भावौ । अन्यतरःसाक्षिदोषमुद्भाव्ययदितम्भावयितुन्नशक्नोतितदा
सदण्ड्यः । साधितेतुदोषेत्याज्या । अर्थोपिप्रमाणान्तरमनुपन्यस्यन्पराजीयतइत्येतदाहव्यासः । असाधयन्दमन्दाप्योदूष

णांसाक्षिणांस्फुटम्। भावितेसाक्षिणोवर्ज्यासाक्षिधर्मनिराकृताः॥ जितःसविनयन्दाप्यःशास्त्रदृष्टेनकर्मणा। यदिवादीनिरा
कांक्षःसाक्षित्वेव्यवस्थितइति। विनयंदण्डंसवादी। मदनरत्नेतुसविनयंविनयःशिक्षातत्सहितंयथातथादाप्योविवादविष
यीभूतधनमितिशेषइतिव्याख्यातन्तज्जितइत्यनेनैवसाधितधनदानस्यार्थसिद्धत्वेन निरर्थकाध्याहारदोषापत्तेःक्लिष्टत्वाच्चो
पेक्ष्यम्। यस्तुविवादविषयीभूतार्थानभिज्ञान्विपरीताभिज्ञान्वाभयलोभादिप्रदर्शनेनस्वानुकूलंवादयति। तस्यदण्डमाह
। कात्यायनः। येनकार्यस्यलोभेननिर्दिष्टाःकूटसाक्षिणः। गृहीत्वातस्यसर्वस्वंकुर्य्यान्निर्विषयन्ततइति। सर्वस्वमितिगुरु
लघ्वपराधानुसारेणदण्डतारतम्योपलक्षणम्। निर्विषयंविवादविषयीभूतार्थशून्यं। ततःकूटसाक्ष्यकरणात्। साक्षीदो
षानुद्भावनेपिससभ्येनसभापतिनाचैतेपरीक्ष्योपादेयाः। तथाचकात्यायनः। उपस्थितान्परीक्ष्येतसाक्षिणोन्नृपतिःस्वयम्
। बृहस्पतिरपि। उपस्थिताःपरीक्ष्याःस्युःस्वरवर्णेङ्गितादिभिरिति। स्वरवर्णेङ्गितानिमनुयोगोस्वरोक्तानिहीननिरूप
णाविवृत्तानि। नारदोप्याह। यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थइवलक्ष्यते। स्थानात्स्थानान्तरंगच्छेदेकैकञ्चानुधावति।
कासत्यकस्माच्चभृशमभीक्ष्णान्निश्वसत्यपि। विलिखत्यवनीम्पद्भ्याम्बाहूंवाससञ्चधूनयेत्। भिद्यतेमुखवर्णोस्यललाटंस्विद्य
तेतथा। शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्द्ध्वंतिर्य्यङ्निरीक्ष्यते। त्वरमाणइवाबद्धमपृष्टोबहुभाषते। कूटसाक्षीसविज्ञेयस्तम्पापंवि
नयेद्भृशम्। अबद्धमसम्बद्धम्। विनयेच्छिक्षयेद्यथाकौटसाक्ष्याद्बिभेतीत्यर्थः। ननुदण्डयेदित्यर्थः। प्राकृतिवैदिकवि
कारविवेकस्यदुःखशकत्वात्। सम्भावनामात्रेणचदण्डनस्यान्याय्यत्वादित्युक्तम्। मदनरत्नेत्वाविद्धमितिपठित्वाकुलमि
तिव्याख्यातम्। शंखलिखितावपिमन्त्रिभिःशास्त्रसामर्थ्याद्दुष्टलक्षणंग्राह्यन्तिर्यक्प्रेक्ष्यतेसमन्तादेवावलोकयति। अकस्मान्मू
त्रम्पुरीषंविसृजतिदेशाद्देशङ्गच्छतिपाणिनापाणिम्पीडयतिनखान्निकृन्ततिमुखमस्यविवर्णतामेतिप्रस्विद्यतिचास्यललाट
मश्रुपूर्णंचवाचम्प्रतिपूजयत्यकस्माद्ददातिप्रशंसतिपुनःपुनरन्यमपवदतिबहिर्निरीक्षतेशस्त्रंपरामृशतिशिरःप्रकम्पयो

ष्ठौ निर्भुजति सृक्कणी परिलेढि अतिविस्मितः कर्म्मस्वमहत्स्वपि भ्रुवौ संहरति तूष्णीं ध्यायति पूर्व्वापरविरुद्धं व्याहरति एवमादि दुष्टलक्षणं कुद्धस्य च स्वामिनोन्यत्र प्रकृतिशीलादिति। अकस्मादिति तूष्णीमिति च यथायोगमनेकत्र सम्बंधनीयम्। अन्यत्र प्रकृतिशीलादिति। प्रकृत्या स्वभावतश्शीलं तिर्य्यक्प्रेक्षणादिधर्म्मा यस्य स तथोक्तस्ततोन्यत्रैतानि दुष्टकुद्धलक्षणानि एते आर्थान्तरवैलक्षण्यस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तुतत्त्वानुसरणङ्करणीयमिति सूचितम्। एवं गुणवत्तया दोषाभाववत्तया च परीक्षितान्साक्षिणो विवादास्पदीभूतमर्थं पृच्छेदित्याह। कात्यायनः। देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यम्पृच्छेदृतं द्विजान्। उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वा शुचिः शुचीन्॥ सभांतः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ। प्राड्विवाको नियुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन्। यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येस्मिंश्चेष्टितं मिथः। तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता। अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधिवद्देवाश्वादिगोचरविवादेषु केषुचित्तत्सान्निध्यमपेक्षितव्यमित्यप्याह। स एव। अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सन्निधौ। प्रत्यक्षं वादयेत्साक्ष्यं न परोक्षे कथञ्चन। अर्थस्योपरि कर्त्तव्यन्तयोरपि विना क्वचित्। चतुष्पादेषु धर्म्मोयं द्विपादस्थावरेषु च। तौल्यं गणिमं मानार्हमभावेपि हि वादयेत्। क्रियाकारकेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोन्यथा। तयोर्वादिनोर्द्विनापीति सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी अपिशब्दात्कैमुतिकन्यायेन तदुभयसन्निधाने न तात्पर्यं। किन्तु साध्यार्थसान्निध्यावश्यकतायाम्। यद्वोभयासन्निधिप्रत्यर्थ्यसान्निध्यानुमात्यर्थः। तेन कथञ्चित्प्रत्यर्थ्यसंनिधानेपि साक्षिप्रश्ने न दोषः। क्वचिदित्यस्यैव विवरणञ्चतुष्पादेष्वित्यादि। तौल्यन्तोलनार्हं सुवर्णादिः। गणिमं गणनार्हं वराटकादि मेयं मानार्हं गोधूमादि। अभावेपि साध्यार्थसान्निध्याभावेपि क्रियाकारकव्यवहारास्तेषु वधरूपविवादपदे साक्षिणः शिवलिङ्गप्रतिमादिसन्निधाने प्रष्टव्या इत्यथाह। स एव। वधे च प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छवसन्निधौ। तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्। चिह्नस्य वधचिह्नस्याभियोज्यसम्बंधिनोऽभावे तत्साक्ष्यं वादयेत्। अन्यथा तत्सद्भावे नैव वादयेत्साक्ष्यं वधचिह्नेनैव निर्णयसम्भवादित्युत्तरार्थानुवादः। विधेयस्तु पूर्वा

र्थः । सन्तुष्ट एवञ्चोपस्थापिताः साक्षिणोऽविलम्बेन प्रष्टव्या इत्यप्युक्तं तेनैव । न कालहरणं कार्य्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे ।
महान्दोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः ॥ ते च साक्षिणः शपथैः पूर्वं सम्प्रष्टव्या इत्याह नारदः । आहूय साक्षिणः पृच्छे-
न्नियम्य शपथैर्भृशम् । समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक्पृथगिति । न च साक्ष्यं क्वचिद्विषये मिलितैर्वक्तव्यं क्वचिच्चापृथ-
कमित्याह वसिष्ठः । समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यन्तु तथैव तत् । विभिन्नैरेव यत्कार्य्यं वक्तव्यन्तत्पृथक्पृथक् ॥ भिन्नकाले तु यत्का-
र्य्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः । एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेषः प्रकीर्त्तितः । यत्कार्य्यं दृष्टमनुषङ्गः । यत्तु गौतमेनोक्तम् । नासमवे-
ताः पृष्टाः प्रब्रूयुरिति तदपि वसिष्ठोक्तसमवेतसाक्ष्यविषयम् । हरदत्तस्तु नासमवेताः पृष्टाः प्रब्रूयुरिति पाठं कृत्वा समवेता
अपृष्टा अपि न ब्रूयुरिति व्याचख्यौ पूर्वपाठस्तु मिताक्षरापाठधृतः सम्यगिति । धर्मोपबृंहितैरधर्मगर्हावचनैस्तेऽनृतभाषणा-
न्निवर्त्तनीया इत्याह । नारदः । पौराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्त्तनैः । अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्त्रासयेदपि । शपथे
च विशेषो दर्शितो मनुना । सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति ॥ अन्य-
था ब्रुवतस्तेन सत्यं नंक्ष्यतीति ब्राह्मणेऽयं शपथो देयः । क्षत्रिये वाहनायुधानि ते विफलतामेष्यन्तीति । वैश्ये गोबीजकाञ्चनानि त-
वापचयमुपयास्यन्तीति । शूद्रेऽन्यथावादिनस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणविशेषस्यापवादं स एवाह ।
गोरक्षकान्वाणिज्यकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्राञ्छूद्रवदाचरेत् । इति विप्रग्रहणं क्षत्रियवै-
श्ययोरपि तद्वृत्तिजीविनामुपलक्षणं तुल्यत्वात् । विशेषान्तरमनुक्त्वा च साक्षिणां श्रावणं विधाय श्रावणीयमाह याज्ञवल्क्यः । साक्षि-
णः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् । ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा । अग्निदानाञ्च ये लोका ये च स्त्रीबालघा-
तिनाम् ॥ स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् । तत्सर्वं तस्य जानी-
हि यं पराजयसे मृषा । शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति मानवसंवादात्पातकश्रावणं शूद्रविषयकमिति मिताक्षराकारापरार्कौ । अ

पथदानमश्ववशाविधिभेदान्मानवे च शपथदान एव तन्नियमादस्य सर्वविषयतामनुयुक्तामुन्नयामः । मनुरपि । तत्र प्रविड्विवाकोनुयुञ्जीतेत्यादि सार्धश्लोकः कात्यायनीयः पूर्वं लिखित एव । सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् । इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ साक्ष्येऽनृतं वदन्साक्षी पाशैर्बध्येत वारुणैः । विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्ये वदेदृतम् । सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते । तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः । आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः । मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् । मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः । द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः । रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् । आजातीर जननानि जन्मानीति यावत् । बृहस्पतिरपि । आजन्मनश्च मरणात्सुकृतं यदुपार्जितम् । तत्सर्वं नाशमायाति अनृतस्यानुशंसनात् । वसिष्ठोपि । अथ चेदनृतं ब्रूयात्सर्वतो मिथ्यलक्षणाम् ॥ मृतो नरकमायाति तिर्यग्गच्छत्यसंशयम् । सूकरो दशवर्षाणि दशवर्षाणि गर्दभः ॥ श्वा चैव दशवर्षाणि भासो वा निजविंशतिम् । कृमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत्तथैव च । मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः । मानुष्यं तु यदाप्नोति मूकोऽन्धस्तु भवेद्विधः । पामरो जायते पश्चात्स परित्यक्तबान्धवः । पंग्वन्धबधिरो मूकः कुष्ठी नग्नः पिपासितः । बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह । ज्ञात्वैताननृते दोषानक्षान्त्वा सत्ये च सद्गुणान् । श्रेयस्करमिहान्यत्र सत्यं साक्ष्ये वदेदतः । बौधायनः । त्रीनेव च पितॄन्हन्ति त्रीनेव च पितामहान् । सप्तजातानजातांश्च साक्षी साक्ष्यं मृषा ब्रुवन् । मनुनारदौ । यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् । तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः । पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते । हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदेः । अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने । अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च । पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानेषु च तथाश्वयात् । गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्रह्मणि चैव हि । ए

तान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे। यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वदेत्। अब्जेषु रत्नेषु मुक्ताफलादिषु। ब्रह्मणि वेदे। अत्र हरदत्तेन क्षुद्रपश्वनृते दश हन्ति गोऽश्वपुरुषभूमिषु दशगुणोत्तरमिति गौतमवचनव्याख्याने मनुवचः। पञ्च पश्वनृते हन्तीत्याद्युपन्यस्य पञ्चसंख्याहननदोषोत्पन्नः क्षुद्रपशुविषय इति गौतमवचोविरोधम्परिहृत्य यद्विषयमनृतसाक्ष्यं दत्तं तत्प्राणिनां दशादिसंख्यकानां हनने यो दोषस्तमाप्नोति। भूम्यनृते तु यदीया भूमिस्तज्जातीयलक्षहननदोषः। सर्वप्राणिहननदोषो वेति व्याख्यातं तत्तु यावतो बान्धवानिति मानवोपक्रमानालोचननिबंधनमित्युपेक्ष्यम्। तस्मात्साक्षिसम्बन्धिपित्रादिगतसंख्यापरतयैव व्याख्यानं समुचितम्। गौतमीयमपि मानवसम्वादेनैव व्याख्येयमेकमूलकल्पनालाघवाय। अतोनेव च पितॄन्हन्तीत्यादि बौधायनादिवचनसंवादोऽप्येवं॥ ● ॥ भूयस्तु जानन्नपि दौरात्म्यात्साक्षित्वमेव नाङ्गीकुरुते तं प्रत्याह। योगीश्वरः। न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणाम्पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि। पृष्टाः साक्षिणो येन विधिना ब्रूयुस्तमाह। बृहस्पतिः। विहायोपानदुष्णीषं दक्षिणम्पाणिमुद्धरन्। हिरण्यगोशकृद्दर्भान्समादाय ऋतं वदेत्। साक्ष्यभिहितस्य वचनस्य परीक्षाविधानमप्याह। बृहस्पतिः। देशकालवयोजातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः। अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साक्ष्यं विनिर्दिशेत्। तत्र नारदः। निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत्साक्ष्यमागतः। न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत्। देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु। यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्साक्ष्यं तदपि कुत्सितं। ऊनमप्यधिकं वापि प्रब्रूयुर्ये तु साक्षिणः। तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृत इति। न चाधिकाभिधानमसंभवि वादिनः प्रतिवादिनो वा श्रुतेऽदृष्टे वानुभवमूलकसंस्काराभावेनास्मृततत्प्रतिपादनासम्भवादिति वाच्यम्। करणापाठवादिना श्रुतिदृष्ट्योरुभयोरपि सम्भवात्। अत एव भ्रान्तिमूलत्वेनाप्रामाण्यात्। तदुक्तमप्यनुक्तमित्युक्तं। न च तथाप्यूनाभिधाने कुतोऽनुक्तिः। साक्षिवचनात्तावतः सिद्धावेकदेशविभावितन्यायेनान्यांशस्यापि सिद्धेर्ज्ञेयफलकतयान्यूनतोक्तेरदुष्टत्वादिति वाच्यम्। प्रतिज्ञातसकलसाध्यसाधकतयोद्दिष्टेष्वन्यूनमभि

हितवन्न्यूनतन्न्यायावसर इति प्रागावेदितत्वात् । साक्ष्यमनित्यश्रावणविधिनाश्रावितश्चेन्नाभिधत्ते । तदा किं कर्तव्यमित्य
त आह । प्रोक्षिते याज्ञवल्क्य आह । अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् । राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्षट्चत्वारिंशकेऽ
हनि । सर्वं सवृद्धिकं सदशबन्धकं राजदेयदशमांशसहितं । राज्ञे दशमांशदानमृणादानप्रस्तावे वक्ष्यते । षट्चत्वारिंशकेऽह
नि इत्यभिधानात्ततो वाग्दाप्यः । तदपि व्याध्याद्युपद्रवरहिते । यदाह मनुः । त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । त
दृणम्प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धश्च सर्वत इति राजदैवोपद्रवविरहस्याप्युपलक्षणम् । साक्षिवचनाज्जयपराजयव्यवस्थां स्पष्ट
माह । योगीश्वरः । यस्योचुः साक्षिणः सत्याम्प्रतिज्ञां स जयी भवेत् । अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय इति । उत्तरा
र्धापवादमुखेन कूटसाक्षिणमाह स एव । उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षि
ण इति ॥ अन्यथा अन्यतरप्रतिज्ञातार्थविपरीतम् । यद्यप्यर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितैः साक्षिगुणलक्षितसाक्षिवच
नानन्तरप्रमाणान्तरान्वेषणमेवानर्हमनवस्थाप्रसङ्गात् । निर्णीते व्यवहारेत्यादिप्रागुक्तनारदवचनविरोधाच्च । तथापि वादि
प्रतिवाद्यन्यतरस्य स्वोक्तार्थे तत्त्वसाक्षितया तद्विसंवादिवचनसाक्षिषु यदि दोषाध्यवसायस्तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं वारयितु
मशक्यमत एव तद्वादिवचनान्यतरेण स्वसाध्ये साधिते साक्षिणः कूटत्वेन दण्ड्या इति वक्ष्यते । अर्थविसम्वादिनि चक्षुरादौ स्पष्ट
दोषादर्शनेऽपि यथा तज्जनितज्ञानाप्रमाण्यमेव दोषकल्पकं तथात्रापि । यथाहुः । यस्य च दुष्टं कारणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स ए
वासमीचीनः प्रत्यय इति । अत एव साक्षिपरीक्षातिरेकेण तद्वाक्यपरीक्षोपदेशोऽपि घटते । साक्षिभिर्भाषितम्वाक्यं सह सभ्यैः प
रीक्षयेदिति । कात्यायनोऽप्याह । यदाशुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थि
तिरिति क्रिया साक्षिरूपा न्यायार्थिसम्बन्धिनो नाप्ता इत्याद्युक्तसाक्षिदोषराहित्यलक्षणाद्गृहिणःपुत्रिण इत्याद्युक्तसाक्षिगुण
साहित्यलक्षणाच्च न्यायाद्यदाशुद्धा परीक्षिता भवति तदा तद्वाक्यस्य साक्षिवाक्यस्य शोधनं कार्यमिति शेषः । वाक्यशुद्धिश्चार्थैः

विसम्वाद एव। सत्येन शुद्ध्यते वाक्यमिति स्मरणात्। एवं क्रियावाक्याभ्यामुभाभ्यां शुद्धाभ्यां सकाशाद्यः शुद्धः साधुरवगतोऽर्थः स शुद्धस्तात्त्विकइति स्थितिर्मध्याद्याइ इति कात्यायनवचनार्थः। कारणादोषबाधकप्रत्ययप्रत्यार्थ्ये तथाभूत एवार्थ इति तात्पर्य्यम्। नारदवचनन्तु अर्थावधारणोत्तरत्र प्रमाणान्तरपरिग्रहइत्येतत्परं निर्णिक्तपदोपादानात्। ततः प्रागुक्तप्रमाणान्तरान्वेषणेन क्षतिरिति तत्र्माद्विरोधः। एवं च सति दत्तनिगदेभ्यः साक्षिभ्योऽन्येगुणवत्तमाद्विगुणा वा पूर्व्वनिर्दिष्टास्तदभावे पूर्वा निर्दिष्टा अपि साक्षिण एव वादिना वादनीयास्तद्दिव्यमप्यवलम्बनीयं संभवे साक्षिणां प्राज्ञो दैविकीं वर्जयेत् क्रियामिति वचनात् यदा तु तदसम्भवस्तदा दिव्यमप्यवलम्बनीयं संभव इति वचनात्। यदि दिव्येऽपि वादिनोऽपरितोषस्तदा प्रमाणान्तरस्यावाचनिकत्वात्सभ्यैः समापनीयो व्यवहारः। यदि तु वाद्युद्भावितसाक्षिभिस्तदनुगुणेऽभिहिते प्रत्यर्थिन एव स्वप्रत्ययविसंवादेन न तेषु दोषाध्यवसायस्तदा प्रत्यर्थिनः क्रियावसराभावाद्दैविकराजिकयोर्महाव्यसनयोः सप्ताहाभ्यन्तरे उपनिपातेन ते परीक्षणीयाः। यथाह मनुः। यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः॥ रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः इति। दमं कौटसाक्ष्ययुक्तन्दण्डम्। असति सप्ताहाभ्यन्तरव्यसनोपनिपाते प्रत्यर्थिना नावतावता सन्तोष्टव्यन्दिव्यं वा सत्यव्यवसायमवलम्बनीयमित्यर्थसिद्धम्। यत्तु। केचिदुक्तेऽपीत्यादिवचनमर्थिनिर्दिष्टसाक्षिभिस्तदनुगुणेऽभिहितेऽपि प्रत्यर्थिनिर्दिष्टयद्यन्ये ततो गुणोत्तमाद्विगुणान्वान्यथावाद्युक्तेनदा पूर्व्ववादिनः साक्षिणः कूटाइति व्याख्यातन्तदयुक्तम्। किमिदं मिथ्योत्तरविषयं कारणाद्युत्तरविषयम्वानाद्यः। तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासानवसरात्। अभाववादित्वात्। अभावस्य च भावज्ञानसापेक्षत्वाद्भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यतौचित्यात्। अत एव मिथ्योक्तौ पूर्ववादिक्रियां निर्दिशेदित्युक्तम्। न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोरिति वचनादेकस्मिन्व्यवहारेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोः क्रियोपन्यासानुपपत्तिश्च। नद्वितीयः ततोऽर्थी लेखयेदित्यनेन पौनरुक्त्यात्। अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान्प्रतिज्ञातार्थसाधनं साध्यतयोपन्यस्तस्यार्थस्य साद्यस्प्रमाणं लेखयेदि

तिप्राङ्न्यायकारणोत्तरयोश्चैतयोरेवसाध्यत्वात्। प्रत्यर्थियोवार्थीसम्पन्नइतिसएवक्रियांनिर्दिशेदिति । स्पष्टीकृतश्चाय
मर्थःस्मृत्यन्तरे। प्राङ्न्यायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेत्। इतिउक्तेपी
त्यादिसङ्गतेश्च। प्राङ्न्यायादौहितस्यैवसाक्षिणइत्यन्यदित्यसङ्गतमेवभवेत्। अन्येतुयत्रद्वावपिभावप्रतिवादिनौनानावपिछि
विधौकेचित्पूर्वोत्तरकालभेदेनप्रतिजानातेएकोवदति । इदंक्षेत्रंमयापूर्वंप्रतिग्रहादिनालब्ध्वाकियत्कालम्भुक्त्वादेशान्त
रंसकुटुम्बेनगतं। अन्यस्तुवदतिसत्यमनेनपूर्वम्प्रतिग्रहादिनालब्धम्परन्तुपश्चादेतदेवराज्ञाक्रीत्वामह्यन्दत्तमन्येनवास्मा
त्प्रतिग्रह्यक्रीत्वावामह्यन्दत्तमित्यादि। केचित्तुपूर्वोत्तरकालभेदम्बिनैववदन्तः। तत्रप्रथमेसाक्षिषूभयतःसत्सुसाक्षिणः
पूर्वपक्षेऽधरीभूतेभवन्त्युत्तरवादिनइत्यस्ययाज्ञवल्क्यवचनस्यविषयौ। पूर्वकालंममेदमितियोवदतिसपूर्ववादीतस्यसाक्षि
णःप्रमाणतयाङ्गीकार्य्याः। तदीयस्वत्वानपगमेऽन्यस्यप्रतिग्रहादिस्वत्वोपायासम्भवादितितत्रोपपत्तिः। तस्यक्रयादिनास्व
त्वापगमेन्येनोपन्यस्तेतत्पक्षोधरीभूतइत्युत्तरकालंममेदमितियोवदतिसउत्तरवादी । तस्यसाक्षिणोऽङ्गीकार्य्याःपूर्ववादी
स्वत्वस्यसापवादत्वादितिमिताक्षराकारेणोक्तंस्यात्। ननुपूर्वंयोनिवेदयतिसपूर्ववादीप्राङ्न्यायकारणोत्तराभ्यांतत्पक्षेधरीभू
तेउत्तरवादिनःप्रतिवादिनइतिव्याख्येयम्। तन्न। अर्थीलेखयेदित्यनेनैवास्यार्थस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यापत्तेः। नचैकस्मिन्नित्यादि
निषेधाद्वादिद्वयस्यक्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च। यत्तुतत्रपरार्केणोक्तंसम्भवत्येवक्वचित्प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्यायोत्तरवत्यपिन्याये
वादिद्वयस्यक्रियोपन्यासावसरोयत्रप्रतिवादीसत्यन्त्वदीयमृणन्धारितवानहंकिन्तुप्रत्यर्पितवान्किन्तूत्तरयति। तत्रवादी
चेत्प्रत्युत्तरयतिसत्यन्त्वयार्पितन्तत्तुप्रयोगान्तरेणास्मिन्प्रयोगइतितदातत्साधनायद्वयोरपिसाक्ष्युपन्याससम्भवः। पर
स्परोपमर्दकत्वेनयुगपद्व्यवहारासम्भवस्यैकविवादेद्वयोःक्रियानिषेधबीजस्याभावात्। एवम्प्रतिवादिनाप्राङ्न्यायोत्तरेद
त्तेयदिवादीतदैववदतिन्यायान्तरेत्वयाऽहम्पराजितोनास्मिन्न्यायइति। तदापिपूर्वोक्तरीत्याद्वयोःसाक्षिसम्भवः। तत्रोच्य

साक्षिसत्त्वेपूर्ववादिनःसाक्षिणःप्रथमंस्वीकार्य्याः । प्राग्वादिनोनिरुत्तरीभावेनपूर्वपक्षेधरीभूतेउत्तरवादिनःप्रत्यवस्क
न्दनप्राङ्न्यायसाधकसाक्षिणइतिनविरोधइतितत्रापिवक्तव्यम् । तादृशविषयेपिप्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोरसाध्यतयाप्रा
ग्वादिनएवार्थित्वइतित्रिजातेतस्यनिरुत्तरतायामनुप्रत्यर्थिनएवेपिद्वैधापत्तितोऽर्थीलेखयेदित्यनेनगतार्थतास्यनापैति ॥ मि
ताक्षराव्याख्यनेतुद्वयोरपिभाववादितयार्थित्वसाम्येततोऽर्थीलेखयेदित्येतद्वचनाविषयत्वात्कस्यात्रक्रियेत्यपेक्षायामेतद्वचना
रम्भोघटते । तथाचमिताक्षरयामुक्तमेतस्यसर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यासइति । नारदेनतुस्पष्टमेवायमर्थउक्तः
। मिथ्याक्रियापूर्ववादेकारणेप्रतिवादिनि । प्राङ्न्यायविधिसिद्धौतुजयपत्रंक्रियाभवेदिति । इत्युक्त्वाद्वयोर्विवदतोर्युद्वेद्व
योःसन्तुचसाक्षिषुपूर्वपक्षोभवेद्यस्यभवेयुस्तस्यसाक्षिणइत्यभिधानात् । द्वितीयोप्यपीत्यस्यवचनस्यविषयो । पूर्वोत्तरवादि
नोःसमगुणेषुसमसंख्येषुचसाक्षिषुसत्सुपूर्ववादिनःसाक्षिणोभ्युपेयाः । यदात्तूत्तरवादिनोगुणवत्तमाद्विगुणावातद्विपरी
तमभिदधतितदातएवपूर्ववादिनस्तुसाक्षिणःकूटाविज्ञेयाइतिचतदर्थः । एवंवानाभावस्यसाध्यतापत्तिर्द्वयोरपिभा
ववादित्वात् । चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्चनात्रमिथ्याक्रियापूर्ववादइत्याद्युक्ताक्रियाव्यवस्थायथावातएवतथात्रैकस्यक्रिया
द्वयप्रतिषेधोनप्रवर्त्ततेतथाममापिद्वयोःक्रियाप्रतिषेधइतिवदन्तिनतदप्यायातमनोहरम् । उक्तोपीत्यादिवचनादेतावतोर्थ
स्यचशब्दतःप्रकरणादर्थाद्वाऽनवगमात् । साक्षिषूभयतःसत्स्वित्यस्ययोगीश्वरवचनस्यद्वयोर्विवदतोरित्यादिनारदवचनस्य
श्चपूर्वापरपादितरीत्यापूर्वापरकालालिङ्गितभावावादिविषयत्वेतदनालिङ्गितविषयस्यास्यतदपवादत्वासंभवाच्च । तथान्यम
तेपरार्कादिमतवत्तयोरपिवादिविषयत्वमेवास्त्विनिवाच्यम् । तस्योक्तदूषणत्वात् । ईदृश्यापिविषयेवादिप्रतिवाद्यन्यतरस्यो
क्तौमिथ्यात्वकारणान्यतरपर्यवसानावश्यंभावेचतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वासम्भवाच्च । द्वयोरपिभाववादितयार्थित्वसाम्यमेवकेव
लंव्यवहारान्तरवैलक्षण्यमस्यविधाचतुष्कभिन्नविधोत्तरसम्भवाच्च । ननुकात्यायनेनाभ्युपन्यस्तसाक्षिभिस्तदनुगुणैर्भिर्हि

तेप्रत्यर्थी यदि ततोगुणवत्तमान्बहून्वान्यथावादयति तदावादिनःसाक्षिणःकूटाइतिस्फुटमुक्तम्। यथाह। यत्रवैभाविते
कार्य्यंसाक्षिभिर्वादिनांभवेत्। प्रतिवादीयदातत्रवादयेत्कार्य्यमन्यथा। बहुभिस्तत्कुलीनैर्वाकूटाःस्युःपूर्वसाक्षिणइति।
तत्कार्यमितिसम्बन्धः। बहुभिरितिपूर्वसाक्ष्यपेक्षयाबहुत्वंकुलीनैरित्यनेनतदपेक्षयागुणवत्तरत्वंविवक्षितम्। अपरार्कम
दनरत्नकराभ्यामेतत्संवादादेवयोगीश्वरवचोप्युक्तेपीत्यादिकमेतदर्थकतयैवव्याख्यातम्। नचकथमेकविवादेद्वयोःक्रिये
तिवाच्यम्। यतस्तुल्यवदुभयोर्मास्तुक्रियाप्राप्तिर्युगपद्व्यवहारासम्भवात्। यदाशास्त्रतःप्राप्तक्रियेसौवक्रियोपन्यासेकृतेपरे
णनदूषणायैवक्रियान्तरमुपन्यस्यतेतदाकोदोषः। अनवस्थाप्रसङ्गेषुसंख्यागुणसाम्येमतुद्वैधम्येतेनजयावधारणात्प्रा
ग्यथैकस्यक्रियाद्वयमेवंद्वयोरपिक्रियाद्वयेनविरोधइत्यपरार्केणसमाहितमितिउच्यते। अस्तुवचनात्कात्यायनीयादेवमपि
। योगीश्वरवचस्तुततोर्थीलिखयेदितितद्वचस्यैवसर्वस्यार्थस्यसहसम्भवादगतार्थविज्ञानयोगिव्याख्ययैवसङ्गच्छते। साध
नपदेनसाधनक्षममेवोच्यते। प्रतिवादिनातस्मिन्नाभासीकृतेसाधनत्वमेवतस्याप्यनमितितेनैवतदर्थलाभात्। अतएवाह।
सएवतत्सिद्धौसिद्धिमाप्नोतिविपरीतमतोन्यथेति। कूटसाक्षिणोदण्डार्हाःप्रायश्चित्तार्हाश्च। तथाचयाज्ञवल्क्यः। पृथक्
पृथक्दण्डनीयाःकूटकृत्साक्षिणस्तथा। विवादाद्द्विगुणंदण्डंविवास्योब्राह्मणःस्मृतः। नारदः। अवीचीनरकेकल्पंवसेयुः
कूटसाक्षिणः। बृहस्पतिः। कूटसत्यःकूटसाक्षीब्रह्महाचसमाःस्मृताः। मनुस्तु। उक्त्वाचैवानृतेसाक्ष्येकृत्वाचस्त्रीसुहृद्ध
धनमित्यादिनाकूटसाक्षिणांब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह। तत्त्वत्रैवविवेचयिष्यामः। दण्डस्तत्रविविच्यते। विवादात्तत्पराजयनि
मित्तदण्डात्। ननुविवादास्पदीभूता। अवधनव्यवहारेष्वव्याप्तेः। कूटःकर्त्ताोलोभभयादिप्रदर्शनेनसाक्षिणःकूटान्क
रोतिनतुसुवर्णादिकूटकृदत्रगृह्यते। अप्रकृतत्वात्विवास्योराष्ट्रात्। एतच्चलोभादिकारणविशेषाज्ञानेऽनभ्यासेचवे
द्यम्। लोभादौज्ञातेऽभ्यासेतुमनूक्तम्। लोभात्सहस्रन्दण्ड्यःस्यात्मोहात्पूर्वन्तुसाहसम्। भयाद्वैमध्यमौदण्डौमैत्र्यात्पूर्वंच

तुर्गुणम्। कामाद्दशगुणम्पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणम्परम्। अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव त्विति। तत्र मोहो विपर्ययज्ञानं
अज्ञानमस्फुटज्ञानम्। तात्कालिको भ्रम इति कल्पतरुः। बालिश्यं ज्ञानानुत्पाद इति तयोर्भेदः। स्फुटमन्यत्। पौनस्त्य
निबन्धेषु रत्नाकरादिषु बालभाव बालिश्यपदार्थत्वेन तथैव तेनास्मोयप्राप्तौ मद इति व्याख्यातम्। तदशुद्धार्थत्वात्सन्दर्भविरोधाच्चो
पेक्ष्यम्। सहस्रादिसंख्येयास्ताम्रिकाः पणा व्यवहारविषये तथैव परिभाषणादिति मिताक्षरकारः। आहापरार्कः। नेयं
व्यवस्था युक्ता लोभादिनिमित्तकमेव हि कौटसाक्ष्यमुपन्यस्तं मनुना न च सम्भवत्यन्यत्र निमित्तम्। यथाहसः। लोभान्मोहा
द्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। अज्ञानं किञ्चिज्ज्ञानम्। बालभावोऽपरिणत
त्वम्। तस्माद्योगीश्वरोक्तो दण्डः स्वल्पापराधेऽनभ्यासे च ज्ञेयः। गुर्वपराधे अभ्यासे च मनूक्त इति व्यवस्थेति। तत्रे
दं वाच्यम्। लोभादौ सहस्रादिदण्डस्य मानवस्य विवादपराजयहेतुकद्विगुणदण्डाद्याज्ञवल्कीयाद्वाधिक्यनियमो येन गुर्व
पराधविषयताभ्यासविषयता वा कल्प्येत क्वचिद्वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्। न च कौटसाक्ष्ये लोभाद्यतिरिक्तकारणासम्भवान्म
नुनापि तावतामेव परिगणनाच्चनकारणभेदेकृताव्यवस्था सुस्थेति वाच्यम्। वस्तुतो हेत्वन्तरासम्भवे तु हेतुविशेषपरिज्ञानत
दज्ञानयोः सम्भवान्नकृतव्यवस्थायामदोषात्। अत एव मिताक्षरायां लोभादिनिविशेषज्ञानाज्ञाने एव व्यवस्थापकत्वेनोक्ते।
ननु लोभादितद्भिन्नहेतुसत्त्वासत्त्वे यातु मिताक्षरकृताभ्यासानभ्यासकृता व्यवस्थोक्ता सा क्वचिन्न तथापि सम्भवतीत्याशयेन। ज्ञा
नाज्ञानकृतैव तु तात्त्विकी अत एव मदनरत्नकृतापि सैवादृता। तथा मनुरेव। कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृ
पः। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्॥ ब्राह्मणभिन्नांस्त्रीन्क्षत्रियादीन्प्रागुक्तदण्डेन दमयित्वा प्रवासयेन्मारयेत्
। प्रपूर्वस्य वसतेरर्थे मारणे प्रयोगात्। प्रवासनमप्यपराधानुरोधेनोष्ठच्छेदजिह्वाच्छेदप्राणवियोजनरूपमवेदितव्यम्
। ब्राह्मणं विवासयेत् विवासनमपि राष्ट्रान्निष्काशनम्। विगतवासा विवासास्तं करोतीति व्युत्पत्त्या नग्नीकरणं। वस्त्राच्छिन्नवासोग

हंतद्द्वियुक्तंकरोतीतिवृत्यन्यागृहभंगकरणंवा। कौटसाक्ष्यविषयानुसारेणगुणागुणाद्र्व्यानुवन्धानुसारेणचार्थदण्डसहितंय
थायथंविज्ञेयम्। दण्डयित्वेत्यंशस्याप्यनुषङ्गात्। एतच्चाभ्यासविषयम्। कुर्वाणानितिवर्त्तमाननिर्देशात्। नचवर्त्तमाननि
र्देशादतीतादिव्यावृत्तिमात्रंव्यवसीयतेनत्वभ्यासइतिवाच्यम्। तद्व्यावृत्तेरनुपयोगात्प्रत्युतकौटसाक्ष्यमभ्यासेनकृत्वोपरतस्य
पश्चादेतद्दण्डाभावप्रसङ्गात्तस्मात्कौटसाक्ष्यमत्यजतइत्यर्थकतयाभ्यासावगतिः। नचदण्डयित्वेत्यस्यावानुषङ्गेप्रमा
णाभावानुशिष्टवशाच्चविवासनमेवकूटसाक्षित्वाभ्यासकारिणोब्राह्मणस्यदण्डोनत्वर्थदण्डइतिवाच्यम्। नजातुब्राह्मणंह
न्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितम्। नशारीरोदण्डोब्राह्मणस्येत्यादिवचनैः। शारीरदण्डनिषेधादर्थदण्डस्याप्यभावेस्वल्पविषयेपि
कौटसाक्ष्याभ्यासेनिर्वासननग्नीकरणगृहभङ्गादिप्रसङ्गात्। दण्डाभावस्यचाप्रसक्तेःतत्रतत्रार्थदण्डस्यब्राह्मणविषयस्यापि
वक्ष्यमाणत्वाच्च। तुशब्दस्यप्रधानविषयप्रवासनक्रियामन्वाद्यभिप्रायकत्वेनाप्यविरुद्धः। याज्ञवल्क्यः। यःसाक्ष्यंश्रावितो
न्येभ्योनिह्नुतेतत्तमोवृतः। सदाप्योष्टगुणन्दण्डंब्राह्मणन्तुविवासयेत्। यःसाक्ष्यमंगीकृत्यअन्यैःसाक्षिभिःसहसाक्ष्यंश्रावि
तःसन्निगदसमयेतमोगुणेनावृतोरागद्वेषाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्योनिह्नुतेनाहमत्रसाक्ष्यंस्वीकरोतिप्रकाशयति। य
थातेनतदनुरोधात्तत्स्वीकुर्वतेकूटतांवाकुर्वन्तिसविवादपराजयनिमित्तकदण्डापेक्षयाष्टगुणंदण्डन्दाप्योपराधमहत्वात्।
अन्येभ्यइतिश्रीमतःभगवतःपाणिनेःसूत्रेणाकेनइत्याहश्लाघह्नुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानइत्यनेनसम्प्रदानसंज्ञायाञ्चतुर्थीति
नपूर्वोक्तार्थलाभः। ब्राह्मणन्तुतथाकुर्वाणंविवासयेत्। विवासनञ्चव्याख्यातरीत्यादेशनिर्वासननग्नीकरणगृहभंगान्यत
ररूपमनुबन्धाद्यपेक्षयाव्यस्तसमस्तविधयाज्ञेयम्। यत्तुमिताक्षराकृताष्टगुणदण्डदानासमर्थमितिव्याख्यातन्तत्प्रधानक्रि
यानिरूपितवैलक्षण्यप्रतिपादकन्तुशब्दविरोधादुपेक्ष्यम्। नचैवमल्पविषयेपिविवासनमदण्डतावाप्रसज्येतेतिवाच्यम्।
वचनोपात्तविषयस्यैवदण्डस्ययुक्तत्वात्। अतएवाहनारदः। श्रावयित्वाततोन्येभ्यःसाक्षित्वंयोविनिह्नुते। सविनेयोभृश

नरं कूटसाक्ष्याधिको हि स इति । तथा चापरार्केऽपि । ब्राह्मणस्त्वेवंविधस्तं विवासयेन्नतु दण्डयेदित्येवं व्याचख्यौ । क्षत्रियादी-
नां तु दण्डदानासामर्थ्ये स्वजात्युचितकर्म्मकरणनिगडबंधनकारागृहनिरोधनादिना वद्रूव्यसमीकरणानुरूपं बोध्यम् । सर्वेषा-
मपि निह्नवकारित्वे समानदोषत्वात्सर्वेऽपि प्रत्येकमष्टगुणान्दण्ड्याः । प्रागन्यथोक्त्वा पुनरन्यथोक्तौ कात्यायन आह । उक्तान्य-
था ब्रुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः । अनुबन्धादितारतम्येनात्र दण्डतारतम्यं कल्पनम् । अन्यतरेणोपन्यस्ताः साक्षि-
णोऽन्येन यदि रहसि संवादयन्तेऽन्यद्वारेण भेद्यन्ते वा तदा प्रकृतार्थहानिस्तस्येत्याह नारदः । न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्सा-
क्षिणं रहः । भेदयेच्चैव नान्येन हीयेतैवं समाचरन्निति ॥ ० ॥ साक्षिणामवचनानृतवचने प्रतिषिद्धे क्वचित्प्रतिप्रसवमाह ।
याज्ञवल्क्यः । वर्णिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदिति । साक्षिणः सत्येऽक्ते यत्र वर्णवतां ब्राह्मणादीनां राजदण्डरूपो वध
आपद्यते तत्र वधप्रयोजकताख्यमहादोषपरिहाराय साक्ष्यनृतं वदेत् । सत्यं न वदेदित्यर्थः । तथा चावचनानृतवचनयोर्द्व-
योरप्यभ्यनुज्ञा लभ्यते शंकाभियोगादिस्थले साक्षिसत्यवचनेन यद्यभियुक्तस्य वधः प्रसज्यतेऽभियोक्तुश्च शङ्काभियोगकारि-
त्वान्न तत्प्रसक्तिस्तत्रानृतवचनाभ्यनुज्ञा तत्त्वाभियोगादौ च सत्यासत्यवचनेन यत्रान्यतरवधप्रसक्तिः परिहार्य्या तत्र तूष्णीम्भावो-
ऽभ्यनुज्ञायते । यदि तु राजा कथञ्चिदप्यकथनं नानुमन्यते तदा साक्षिणा सम्पादनीयेत्यर्थसिद्धम् । तदसम्भवे सत्यमेवाभिधे-
यं वर्णिवधप्रयोजकत्वदोषापरिहारेऽनृतवचनदोषस्वीकारस्यानुचितत्वात्प्रायश्चित्तद्वयप्रसक्तेः । वर्णिवधप्रायश्चित्तपरं
यथाशास्त्रमादरणीयमिति विज्ञानयोगिनः । मनुरपि । शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेद्वधः । तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि स-
त्याद्विशिष्यत इति । इदमपि योगीश्वरवचनवद्विशिष्टाभावपरतया व्याख्येयमवचनानृतवचनाभ्यनुज्ञालाभाय सत्याद्वि-
शिष्यत इत्यस्यायमर्थः । ब्राह्मणादिवधप्रयोजकतानिबन्धनाधिकदोषपरिहाराय वचनानृतवचनप्रयुक्ताल्पदोषस्वीकार-
उचितस्त्वेवेति प्रशंसार्थम् । यद्यपि न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ।

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते क्वचित् । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् । इत्यादिमन्वादिवाक्यैर्ब्राह्मणवधदण्डनिषेधाद्विप्रग्रहणमनर्थन्तथापि तस्य वधस्थानीयदण्डप्रसक्तेस्तत्परिहारायैवावचनानृतवचनाभ्यनुज्ञा । तथा च मनुः । मौण्ड्यम्प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषान्तु वर्णानान्दण्डः प्राणान्तिको भवेदिति । स्मृत्यन्तरेपि । ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यम्पुरान्निर्वासनन्तथा । ललाटे चाङ्ककरणम्प्रयाणङ्गर्दभेन चेति । न च वधग्रहणेनार्थद्वयपरिग्रहे वैरूप्यम् । निमित्तांशपातिनि तत्प्रसक्तावपि विधिवैषम्याप्रसक्तेः । यच्च गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेदिति मानवास्तेषांशूद्रवद्वधाभ्यनुज्ञाप्रतीतेस्तत्परं विप्रग्रहणं । न च वधपदमुभयत्र मुख्यार्थकमेव । अयन्त्वपरार्कीयसमाधिरनुपादेयः तत्समानवस्तुप्रकरणाच्छपथपरत्वेन दण्डविषयत्वाभावात् । सर्वपापेष्वपि स्थितम् । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेदित्यादिश्रवणाद्विप्रवधमात्रस्यैव परिहरणीयत्वप्रतीतेश्च । अथवा यच्च क्रोधाद्यावेशवशेनातिक्रम्य निषेधं विप्रस्यापि राज्ञा खड्गादिना वाऽवधदण्डः कर्तव्य इति संभावनात्तन्नैवेदमस्तु यथाकथञ्चित्प्रसक्त्युपजीवकत्वादस्य राज्ञोऽस्तु परन्दोषः । पापीयसस्तु क्षत्रियादेर्वधप्रसक्तावपि नोभयाभ्यनुज्ञेत्याह गौतमः । नानृतवचने दोषो जीवनञ्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनमिति । न चैवमवचनानृतवचनयोरभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवाय एव तत्र सर्वथा नास्तीति सत्यन्तत्प्रायश्चित्तस्मरणात् । तथा च याज्ञवल्क्यः । तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैरिति । मनुरपि । वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिम्पराम् । कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि । उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वेति । तेइति प्रक्रमाज्जुहुयादिति छान्दसो वचनव्यत्ययः । उदुत्तममित्यृचेति पाठे उदुत्तमं वरुण पाशमिति ऋक् । तदित्यृचेति पाठे तत्त्वायामि ब्रह्मणेति वारुणी ज्ञेया । न चाभ्यनुज्ञावचःसार्थक्याय प्रत्यवायाभावकल्पनमावश्यकमिति प्रायश्चित्तविधानं नैमित्तिकं स्नानवमनादिवत्तु श्ववानरदंष्ट्रादिनिमित्तकद्वादशरात्रवानिवृद्धे

ति वाच्यम्। तत्पावनाय एनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिम्पराम् इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नचैवम्प्रतिप्रसववैयर्थ्यापत्तेः। यतोऽनृत वचनप्रतिषेधो द्विविधः पुरुषमात्रसाधारणः साक्ष्यप्रयुक्तश्च तत्र प्रकरणात्साक्ष्यप्रयुक्तप्रतिषेधनिबन्धनप्रत्यवायस्य प्रतिप्रसवादभावेन तु साधारणनिषेधनिबन्धनप्रत्यवायस्यापीति प्रायश्चित्तविधिबलात्कल्प्यते। यद्यपि भूयसः साक्ष्यनृतप्रभवप्रत्यवायस्यापगमेऽल्पस्यानृतमात्रप्रभवस्य तस्याभावेऽप्यविनाभावादानुषङ्गिकोऽवश्यम्भावी। ब्रह्मवधसुरापानादिप्रभवप्रत्यवायनाशकद्वादशाब्दादिना गोवधादिप्रभवतन्नाशवत् तथाप्यत्राभ्यनुज्ञाया प्रायश्चित्तविरुद्धोरुभयोरपि सार्थक्याय भूयोनिवृत्तेरप्यानुषङ्गिकोऽप्यविनाभूतोऽपि स्वल्पोऽपि न निवर्त्तत इति गम्यते। अत्र च चरुरिति योगीश्वरवचने एकवचनाद्देवतैक्याच्च मानवे चरुभिरिति बहुवचनं कर्तृबहुत्वेच्छाप्राप्तबहुत्वानुवादकम्। द्विजग्रहणान्न शूद्रस्यैतत्प्रायश्चित्तङ्किन्त्वन्यत्। तथा च विष्णुः। तत्पावनाय कूष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात्। शूद्रश्चैकाह्निकं गोदशकस्य ग्रासन्दद्यादिति। एकाह्निकमेकाहभक्षणपर्य्याप्तम्। वयन्तु तत्पावनाय अनृतस्यैनसस्तस्येत्यादि योगीश्वरमन्वादिवचनेषु तच्छब्दोपादानात्साक्ष्यनृतपातकमेव गृह्यते तन्निरसनायैवेदं प्रायश्चित्तम्। न च तस्याभ्यनुज्ञावचनेनाभावावगमात्कथमेतदिति वाच्यम्। वर्णिवधदोषापेक्षया साक्षिवितथवचनदोषस्याल्पत्वस्य सह्यत्वे तद्धि सत्याद्विशिष्यत इति वाक्यशेषपर्य्यालोचनेन तत्त्वतात्पर्य्यात्। अत एवावचनदोषपरिहारोऽप्यनेन प्रायश्चित्तेन सामान्यतः साक्षिभिन्नस्यावचनदोषाभावात्। न चाब्रुवन्विब्रुवन्वापीति वचनमवचने सामान्यतो दोषप्रतिपादकमिति वाच्यम्। तस्य प्रकरणात्सम्भावनाप्रवेष्टव्येति वाक्यशेषाच्च सभ्यपरत्वात्। अत एव साक्षिणां पृथग्वचने दोषवचनं सफलम्। न च साक्षिणामवचनानृतवचनयोर्दोषाधिक्यादिदमल्पप्रायश्चित्तमनुचितमिति वाच्यम्। अभ्यनुज्ञाविधेरस्मिन्विषयेऽल्पदोषपरत्वस्योक्तत्वात् एतेन भूयोदोषनिवृत्तावल्पदोषनिवृत्तिरविनाभावादन्यत्र न तु विधिद्वयसाफल्यायमनर्थेऽप्यपिकल्पनया स्तुतश्च वर्णिवधप्रसक्तौ साक्षिणोऽप्यनृतं वचनावचनयोर्वधप्रयोजकतादोषापेक्षायाल्पो

दोषस्तत्रचेदम्प्रायश्चित्तन्तेनचततो ऽल्पस्यासामान्यान्तरवचनप्रतिषेधातिक्रमनिबन्धनो दोषः सुतरामुपैतितात्पर्यमितिबृमदु-
निसाक्षिनिरूपणं ॥ ० ॥ अथलेख्यंनिरूप्यते। तत्रबृहस्पतिः। षाण्मासिकेऽपिसमये भ्रान्तिःसञ्जायतेयतः। धात्राक्षराणिसृष्टानिपत्रारूढान्यतःपुरा ॥ राज-
लेख्यंस्थानकृतंस्वहस्तलिखितन्तथा। लेख्यन्तुत्रिविधम्प्रोक्तंभिन्नन्तद्बहुधापुनः ॥ भागदानक्रियाधानसंविद्दासऋणादिभिः
सप्तधालौकिकंलेख्यन्त्रिविधंराजशासनम् ॥ मरीचिरपि। स्थावरेविक्रयाधानेविभागेदानएवच ॥ लिखितेनाप्नुयात्सिद्धिम
विसंवादमेवच। भागोऽत्राधानमाधीकरणम्। संविन्नियमः। आदिशब्देनविशुद्ध्यादिग्रहणम्। भागपत्रादीनांलक्षण
माहबृहस्पतिः। भ्रातरःसंविभक्ताये स्वरूच्यातुपरस्परम्। विभागपत्रंकुर्वन्तिभागलेख्यन्तदुच्यते ॥ भूमिन्दत्वातुयत्पत्रंकुर्या
च्चन्द्रार्ककालिकम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यन्दानलेख्यन्तुतद्विदुः ॥ गृहक्षेत्रादिकंक्रीत्वातुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रंकारय
तेयत्तुक्रयलेख्यन्तदुच्यते। जङ्गमंस्थावरम्बन्धन्दत्वालेख्यङ्करोतियः। गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तदुच्यते ॥ ग्रामो
देशश्चयत्कुर्य्यान्मतलेख्यम्परस्परम्। राजाविरोधिधर्म्मार्थेसंवित्पत्रंवदन्तितत् ॥ वस्त्रान्नहीनःकान्तारेलिखितंकुरुतेतुयः
। कर्म्माणितेकरिष्यामिदासपत्रन्तदुच्यते ॥ धनंवृद्ध्यागृहीत्वातुस्वयंकुर्य्याच्चकारयेत्। उद्धारपत्रन्तत्प्रोक्तमृणलेख्यंमनी
षिभिरिति। विशुद्धिपत्रमुक्तङ्कात्यायनेन। अभिशापेसमुत्तीर्णेप्रायश्चित्तेकृतेबुधैः। विशुद्धिपत्रकन्देयन्तेभ्यःसाक्षिसमन्वि
तम्। सन्धिपत्रमप्याह। सएव। उत्तमेषुसमस्तेषुअभिशापेसमागते। वृत्तानुवादलेख्यंयत्तज्ज्ञेयंसन्धिपत्रकम्। अन्याधि
पत्रमाह। प्रजापतिः। धनीधनेनतेनैवपरमाधिन्नयेद्यदि। कृत्वातदाधिलिखितम्पूर्वंवाऽस्यसमर्पयेत् ॥ पूर्वमाधिपत्रम्। सी
मापत्रमप्याह। कात्यायनः। सीमाविवादेनिर्णीतेसीमापत्रंविधीयतइति। ऋणशोधनेकृतेऋणपत्रनाशादौसतिप्राप्तिप
त्रमुत्तमर्णेनाधमर्णायदेयमित्याहयाज्ञवल्क्यः। दत्त्वर्णम्पाठयेल्लेख्यंशुद्ध्यैवान्यत्तुकारयेत्। अत्रलौकिकंसप्तविधलेख्यंलक्ष

मान्यकृतभेदेन द्विविधन्नारदेनोक्तम् । लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतन्तथा । स्वकृते साक्ष्यनियमोऽन्यकृते तन्नियम इत्या
होत्तरार्धेन स एव । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति । असाक्षिमदपीत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः । विनापि
साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत् । तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपधिकृतादृते । इत्यपि शब्दः प्रागुक्तबलोपधिकृतत्वपर्य्युदासः
सर्वलेख्यविषयो न स्वकृतमात्रविषयः । तथा च मनुः । बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् । सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान
मनुरब्रवीत् ॥ नारदोपि । मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत् । तदप्रमाणं लिखितम्भयोपधिकृतन्तथेति । अन्यकृ
ते विशेषान्तरमाह । योगीश्वरः । यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वक
म् । समासमानदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः । सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् । धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तम
र्णनामोपरि लेख्यमधमर्णनामतदध इत्यर्थः । एतच्च मषीपत्रादिविषयमन्यथासम्भवात् । समामासादि यथासम्भवमन्यथा
पि सब्रह्मचारिकम्बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तगुणनामबह्वृचः कठ इत्यादि । वसिष्ठोपि । कालं निवेशयेत्तज्ज्ञानं स्थानं निवसनन्त
था । दायकं ग्राहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥ जातिं गोत्रञ्च शाखाञ्च द्रव्यमाधिं ससंख्यकम् । वृद्धिं ग्राहकहस्तं च विदितार्थौ
च साक्षिणौ ॥ स्थानं जनपदः । निवसनं पुरग्रामादिकं ग्राहकोऽधमर्णः ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः । समाप्तेर्थे
ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमिति । साक्षिणा विध्यनेन तद्द्वयोरभ्यनुज्ञानात् । अपर
त्वनियमो नात्रेत्युक्तमेकस्तु न भवत्येवेति च साक्षिलेखकस्वहस्तचिह्नद्वाच्यमित्यप्याह । स एव । साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृना
मकपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना । लिखितं ह्यमुकेनेति लि
लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् । समा इत्यनेन गुणसाम्यं संख्यासाम्यञ्च वैषम्यानियमाय विवक्षितम् । असमा इत्यकारप्रश्लेषस्तु वैषम्यसा
मान्यतएव साक्षिषु प्राप्तेर्नोपादेयः । कतिपयसाक्षिणो सर्वेषा विध्युत्तमभिप्रेत्य नारद आह । अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्लेखयेत्स्वमतं स तु

लेखयेत्। साक्षीवासाक्षिणान्येनसर्वेसाक्षीसमीपतइति। त्रिविधंराजशासनमित्युक्तम्। त्रैविध्यंविविनक्तिवृहस्पतिः। दत्वाभू
म्यादिकंराजाताम्रपट्टेपटेथवा। शासनंकारयेद्धर्म्मस्थानवंश्यादिसंयुतम्। मातापित्रोरात्मनश्चपुण्यायामुकसूनवे। द
त्तम्मयामुकायाद्यदानंसब्रह्मचारिणे। चन्द्रार्कसमकालीनम्पुत्रपौत्रान्वयानुगम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यंसर्वभागविवर्जित
म्। दातुःपालयितुःस्वर्गंहर्त्तुर्नरकमेवच। षष्टिंवर्षसहस्राणिदानोच्छेदफलंलिखेत्। ज्ञातम्मयेतिलिखितंसन्धिविग्रह
लेखकैः। समुद्रंवर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरान्वितम्। एवंविधंराजकृतंशासनंसमुदाहृतम्। देशादिकंयस्यराजालिखितेनप्र
यच्छति। सेवाशौर्य्यादिनातुष्टःप्रसादलिखितन्तथा। पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्तेयदान्टपः। प्रदद्याज्जयिनेलेख्यञ्जयप
त्रंतदुच्यते। सब्रह्मचारिणे। अमुकशाखाध्यायिने। सर्वभागविवर्जितम्। सकलराजपुरुषादिदेयांशरहितम्। योगी
श्वरः। शासनमाह। भूमिन्दत्वानिबन्धंवाकृत्वालेख्यन्तुकारयेत्। आगामिभद्रन्टपतिपरिज्ञानायपार्थिवः। पटेवाताम्रपट्टे
वास्वमुद्रोपरिचिह्नितम्। अभिलेख्यात्मनोवंश्यानात्मानञ्चमहीपतिः। प्रतिग्रहपरीमानंदानच्छेदोपवर्णनम्। स्वहस्तका
लसम्पन्नंशासनंकारयेत्स्थिरमिति। इयंतिपर्णकमुकभारादावियन्तिपर्णकमुकादीन्यस्मैदेयानीतिराज्ञानियतदानाज्ञानि
बन्धंकारयेत्संधिविग्रहादधिकारिद्वारेत्यर्थान्। तथाचव्यासः। राज्ञातुस्वयमुद्दिष्टःसन्धिविग्रहलेखकः। ताम्रपट्टेपटेवापिप्र
लिखेद्राजशासनमिति। प्रतिगृह्यतइतिग्रहोभूम्यादिस्तत्परीमाणम्प्रतिग्रहपरीमाणंउपसर्गस्यदीर्घोवाकुलकः। दीय
तइतिदानम्। भूम्यादितस्यच्छेदःक्षेत्रादेर्मर्य्यादातदुपवर्णनन्तन्निर्देशम्। आत्मवंश्यादीनभिलिख्येत्यन्वयः। इद
ञ्चसाधुशब्दैरेवलेखनीयंनलौकिकशब्दनियमः। तथाचसंग्रहकारः। राजास्वहस्तचिह्नेनराजादेशेनसंयुतम्। युक्तंराजा
भिधानेनमण्डितंराजमुद्रया। सुलिप्यनपशब्दोक्तिसम्पूर्णावयवाक्षरम्। शासनंराजदत्तंस्यात्सन्धिविग्रहलेखकैः। अ
न्तिमपदोत्तरंलिखितायेतिशेषः। तस्मिन्निवलौकिकेदेशभाषादिप्रतिषेधोनेत्याहनारदः। देशाचाराविरुद्धंयद्व्यक्ताधि

विधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति ॥ शासने राज्ञा स्वहस्तेनैव स्वसम्मतं लेख्यमित्यप्याह व्यासः । सं
निवेशम्प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् । मतम्मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥ सन्निवेशम्प्रमाणञ्चेत्यस्य पूर्ववाक्ये प्रलि
खेदित्यत्रान्वयः । तयो राजस्वहस्तलिखनानियमात् । इदञ्च राज्ञा प्रतिगृहीत्रे समर्पणीयमित्याह विष्णुः । पटे वा ताम्रपट्टे वा
लिखितं स्वमुद्राङ्कमागामिनृपतिपरिज्ञानार्थं दद्यादिति । अत एव दत्तापहारदोषप्रतिपादनमपि भाविनृपप्रख्यापनार्थं त
त्रावश्यकमित्यप्याह । व्यासः । षष्टिवर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलन्तथा । आगामिनृपसामन्तबोधनायाभिलेखयेदिति
। षष्टिवर्षसहस्राणीत्यादिपुराणवचनप्रसिद्धं दानाच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेद्राजेत्यर्थः ॥ ● ॥
। जयपत्रे विशेषमाह व्यासः ॥ व्यवहारान्स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः । जयपत्रन्ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ॥ जङ्गमं
स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् । भागाभिशापसन्दिग्धे यः सभ्यैर्विजयी भवेत् ॥ तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम्
। पूर्वोत्तरक्रियापादन्तत्प्रमाणं परीक्षणम् ॥ निगदस्मृतिवाक्यञ्च यथासभ्यं विनिश्चितम् । एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेऽभिले
खयेदिति प्रमाणस्य पृथक्ग्रहणात्क्रियापदेन प्रत्याकलितमवगृह्यते । परिज्ञानाय प्राड्न्यायस्य बोधनाय । भागेऽभिशापे वास
न्दिग्धे । विवादपदमात्रोपलक्षणम् । एतेन विवादविषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः । जयपत्रं राजमुद्राङ्कितङ्कार्यमि
त्याह । वृद्धवसिष्ठः । यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकञ्चैव जयपत्रकमुच्यते ॥ प्राड्विवाकादिह
स्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । अत्र चाहुः सभ्यानाञ्च स्वहस्तोऽप्यपेक्षित इत्याह । कात्यायनः । सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्का
रपूर्वकम् । लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः ॥ सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथालेख्यविधौ तत्र स्वह
स्तन्दद्युरेव ते ॥ क्वचित्पश्चात्कारस्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तेनैव । अनेन विधिना लेख्यम्पश्चात्कारं विदुर्बुधाः । निरस्तातु क्रि
यायत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥ पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते । अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां प्रदीयते ॥ वृत्तानुवाद

संविद्व्यतिक्रमे यस्मात्तज्जयपत्रकमिति ॥ वसिष्ठे जयपत्रस्य लक्षणाभिधानपूर्वकं तस्य चातुर्विध्यमुक्तं । राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् । शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम् । आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजकीयं चतुर्विधमिति ॥ ● ॥ आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोः स्वरूपमुक्तमनेनैव । सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च । कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्चितेषु तु । कार्यं निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तदिति ॥ ● ॥ लेख्यप्रयोजनमाह । मरीचिः । स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च । लिखितेनाप्नुयात्सिद्धिमविसंवादमेव च ॥ सिद्धान्ते वाचिकोपाधिः स्थावरे यदुदाहृतः ॥ भूमिग्रहे च क्रीते च न लेख्यसिद्धिरिति क्रियेति । पूर्वलेख्ये कथञ्चन व्यवहाराक्षमतामुपगते तद्विषयमेवापरं लेख्यमयमर्थो नात्मर्षोपाभिलिखितादेयम् । मावनादौ तथाभूते लेख्यादिद्वारस्यान्यकारणीयमित्याह योगीश्वरः । देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् । सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहाराक्षमताविवक्षिता । दुष्टं लिप्यक्षरपरिलोपेनावाचकतया वा यल्लेख्यं तत्तु दुर्लेख्यं । नष्टं सर्वथा नाशमुपगतं । उन्मृष्टं मसीदोषादिना मृदितलिप्यक्षरम् । यद्यपि दग्धमपि नष्टमेव तथापि कालान्तरक्षताशीर्णता नष्टपदेनात्र विवक्षिता । पत्राद्यन्तरकरणञ्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परसम्प्रतिपत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्थपत्रानयनाय कालो देयोऽध्यापेक्षया व्यवहारो वा प्रवर्तनीयः । दुर्लेख्यादौ तु सम्प्रतिपत्त्यभावेऽक्षरकारणमन्यथा व्यवहारदृष्टवृभिरेव व्यवसेयं साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः । तथा च नारदः । लेख्ये देशान्तरस्थे तु शीर्णे दुर्लिखिते हृते । सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनमिति ॥ सतो विद्यमानस्य लेख्यस्यानयनाय कालकरणम् । असतस्तु नाशे दृष्टी । तद्विमापीत्यर्थः । द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनान्निर्णयः कार्यः । न च लेख्यं परिच्छेदैव प्रमाणीकरणीयमित्याह कात्यायनः । राजा क्रियां समाहूय यथान्यायं विचारयेत् । लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥ दर्पणस्थं यथा बिम्बमसत्सदिव दृश्यते । तथा लेख्यस्य बिम्बानि कुर्वन्ति कुटिला नराः । व्यासः । लेख्यमालेख्यवत्को

चित्कुर्वन्ति कुशला नराः । तस्मान्न लेख्यसामर्थ्यात् सिद्धिरैकान्तिकी मता । बृहस्पतिः । छायाविदो यथाकालं कुशलाः कूटका-
रकाः । कुर्वन्ति सदृशं लेख्यं तस्मात्तन्न विचारयेत् ॥ स्त्रीबालानां लिपिज्ञाः स्युर्वञ्चयन्ति स्वबान्धवाः । लेख्यं कृत्वा स्वनामाङ्कं ज्ञे-
यं युक्त्यागमैस्ततः ॥ कात्यायनः । साक्षिदोषाद्भवेद्दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च । धनिकस्यापि वै दोषात्तथा धारणिकस्य च ॥ दु-
ष्टैर्दुष्टं भवेल्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत् । तत्पत्रमुपधादुष्टैः साक्षिलेखककारकैः ॥ उपधा वद्दुष्टान्तःकरणता ।
स एव । धनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् । भवेत्कूटकृतं चेत्तत्तत्त्वं हेतुभिर्विभावयेत् । देशाचारविरुद्धं यत्स-
न्दिग्धं क्रमवर्जितम् । कृतं स्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति । नचेदित्यादेरयमर्थः । कर्णालिखनकर्माधनिका-
धमर्णसम्प्रतिपत्त्या मयैतल्लिखितमिति यदि न विभावयेत्तदा तत्पत्रं कूटं भवेत् प्रामाण्यशङ्कास्पदं तत्स्यादिति । व्यासः । अ-
दृष्टश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् । अवन्ध्यलग्नकं चैव बहुकालं न सिध्यति ॥ एतदपवादमाह बृहस्पतिः । उन्मत्त-
जडबालानां राजभीतिप्रवासिनाम् । अप्रगल्भभयार्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात् ॥ उन्मत्तादीनां लेख्यं तद्दर्शनादिना
विहानिं नाप्नुयादित्यर्थः । बृहस्पतिः । दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः । कूटलेख्यं तु तत्प्राहुर्लेखको वापि तद्विधः
। कात्यायनः । न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा । एवं प्रत्यर्थिनो लेख्यं कूटं लेख्यं प्रकीर्तितमिति ॥ कूटमप्रामाण्यशङ्का-
कलङ्कितमित्यर्थः । तस्माद्दुष्टलेख्यपरीक्षाऽवश्यापेक्षणीयेत्यभिप्रायः ॥ ० ॥ परीक्षाप्रकारमाह । कात्यायनः । त्रिविधस्या-
पि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा । धनिसाक्षिलेखकानां हस्तो यत्नात् साधयेत्ततः ॥ स एव । अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह सा-
क्षिभिः । तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धिः स्यान्न संशयः ॥ यदा तु सह तत्सन्देहे जीवितो वामृतस्तथा । तत्स्वहस्तकृतैरन्यैश्च
स्तल्लेख्यनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः । सन्दिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः
। एतद्देशकालयोरस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः क्रियासाक्ष्यादिभिः । चिह्नमसाधारणं यच्च श्रीकारादि

। सम्बन्धपूर्वमपि परस्परविश्वासकृतस्तयोर्दानग्रहणादिसम्बन्धः । आगमएतावताद्रव्यस्वामिन्देशेकालेस्यसम्भावितः
प्राप्त्युपायः । एतैर्हेतुभिर्हेतुरसाधारणोन्योगोवृषनयेन पृथगेववा । प्रतिवादिनालेख्यदोषउद्भाविते वादिनातत्पुत्रेणवातदु
द्धारःकरणीयइत्याह । वृहस्पतिः । उद्धरेल्लेख्यमाहर्तातत्पुत्रोभुक्तिमेवतु । अभियुक्तःसभीतश्चेत्तत्पुत्रोपितदुद्धरे
त् । यत्तुकात्यायनः । साक्षिलेखककर्तारःकूटतांयान्तितेयथा । तथादोषाःप्रवक्तव्यादुष्टैर्लेख्यम्प्रदुष्यति । आहर्ताभुक्तियु
क्तोपिलेख्यदोषान्विशोधयेत् । तत्सुतोभुक्तिदोषांस्तुलेख्यदोषानवाप्नुयात् ॥ तदनभियुक्तपितृमरणेवेदितव्यम् । दोषानु
द्धारेदण्डमाह । कात्यायनः । कूटोक्तौसाक्षिणांवाक्याल्लेखकस्यचपञ्चकम् । नयेच्छुद्धिन्नयेत्कूटं सदाप्योदममुत्तममि
ति । उत्तमंसाहसमितिशेषः । राजशासनेनिर्णयप्रकारमाह । प्रजापतिः । कार्योयत्नेनमहतानिर्णयोराजशासनात् । रा
ज्ञःस्वहस्ततोमुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् । मुद्रालेखकाक्षरयोर्दर्शनान्निर्णयाद्राजस्वहस्तश्चनिर्णयइत्यर्थः । स्थावरविक्र
यवन्धकादौकूटत्वेनलेख्यंदूषयतोसाधयतश्चदोषंशारीरदण्डमाह । व्यासः ॥ स्थावरेविक्रियाधानेलेख्यंकूटङ्करोतियः ।
ससम्यग्भावितःकार्योजिह्वापाण्यंघ्रिवर्जितः । सम्यग्भावितःप्रमाणेनसल्लेख्यत्वमंगीकारितः । अनेनकूटलेख्यकर्तुर्न्नायन्द
ण्डःकिन्तुकूटत्वोद्भावनकर्तुरितिगम्यते । तथाचलेख्यंपरकीयंयःकूटङ्करोतिकूटमेतदितिवदतीत्यर्थः ॥ कूटलेख्यकर्तुस्तुद
ण्डान्तरंवक्ष्यते । ऋणादानादावपिलेख्यदोषोद्भावयितुस्तदसाधयतोविषयानुवधानुरोधेनदण्डःकल्प्यः । लेख्यप्राबल्य
मथाह । वृहस्पतिः । कुलश्रेणिगणादीनांयथाकालम्प्रदर्शयेत् । श्रावयेत्स्मारयेच्चैवयथास्याद्बलवत्तरम् । नारदः । ये
दर्शितम्प्रतिकालंयच्छ्रावितंस्मारितञ्चयत् । लेख्यंसिध्यतिसर्वत्रमृतेष्वपिहिसाक्षिषु ॥ कात्यायनः । दृष्टेपत्रेस्फुटन्दो
षन्नोक्तवान्नृणिकोयदि । ततोविंशतिवर्षाणिस्थितंपत्रंस्थिरम्भवेत् । ऋणिकग्रहणम्प्रतिवादिमात्रोपलक्षणम् । सएव । शक्त
स्यसन्निधावर्थीयस्यलेख्येनभुज्यते । विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तंतत्तत्पत्रन्दोषवर्जितम् । अथविंशतिवर्षाणिआधिर्भुक्तःसुनिश्चि

तः । तेनलेख्येनतद्विद्धिलेख्यदोषविवर्जिताः ॥ सीमाविवादेनिर्णीतेसीमापत्रंविधीयते । तस्यदोषाःप्रवक्ष्यामियावद्दूषेशि
विंशतिः ॥ प्राप्तंवातेनतेकिञ्चिद्देयंवायन्निरूपितम् । विनापिमुद्रयालेख्यंप्रमाणंमृतसाक्षिकम् ॥ अपिशब्दोमृतसाक्षिकमि
त्यत्राप्यन्वेति । व्यासः । स्वहस्तकाज्जानपदन्तस्मात्तुन्हपशासनम् । प्रमाणान्तरमिष्टंहिव्यवहारार्थमागतम् ॥ द्विध
लिपिज्ञःस्वहस्तेनमन्यल्लिख्येतयुक्तितः । कुर्य्याद्धिसदृशंलेख्यन्तस्माज्जानपदंशुभम् ॥ अप्रकाशात्साक्षियुक्तंलेखकाक्षरमु
द्रितम् । लोकप्रसिद्धंस्वहस्तादूरमन्यकृतंशुभम् ॥ देशाद्यक्षरादिलिखितन्तज्जानपदंस्मृतम् । समन्त्रासम्यक्पश्चिमंवातत्रस
ञ्जातंशुभम् ॥ संवर्तः । लेख्येलेख्यक्रियाप्रोक्तावाचिकेवाचिकीमता । वाचिकीतत्रविज्ञेयात्सालेख्यस्योपरियाक्रिया ॥ लेख्य
स्योपरियत्साक्ष्यङ्कूटन्तदभिधीयते ॥ अधर्मस्यहितद्द्वारंमनोःराजाविवर्जयेत् । वाचिकीयदिसामर्थ्यमक्षराणांविहन्यते
। क्रियाणांसर्वनाशःस्यादनवस्थाचजायते । अस्यार्थः । लेख्येसतिलेख्यक्रियाप्रोक्तासैवबलीयसीत्यर्थः । वाचिकेसाक्षिरू
पेप्रमाणेसतिवाचिकीक्रियासाक्षिरूपाक्रियासैवमताबलीयसी । लेख्यस्योपरियावाचिकीसाक्षिरूपाक्रियालेख्यानारूढेति
यावत् । नत्रसाविध्येन् । लेख्यस्योपरियत्साक्ष्यंलेख्यसाधकतयोपन्यस्तमित्यर्थः । अधर्मस्यचमद्द्वारमित्यत्रहेतुर्वाचिकी
ति । तत्रापिहेतुःक्रियाणामिति । तत्राप्युपपत्तिरनवस्थेति । प्रमादपरिहारमतियत्नेनकृत्वाहिप्रायशोलेख्यंभवतितेन
तत्राप्यप्रामाण्यशङ्कापिसाक्षिभिर्नोचिता । साक्ष्यादावपितत्सम्भवादितितात्पर्य्यम् । ननुसर्वथातत्रसाक्ष्यादिनिवर्त्तनमभि
प्रेतंलेख्यपरीक्षोपदेशविरोधात् । इतिसंस्थानिरूपणम् ॥ ० ॥ अनयोश्चसाक्षिलेख्ययोःशब्दाभिव्यञ्जकत्वाच्छब्दप्रमाणे
न्तर्भावः । तथाहि । यथोक्तगुणवत्त्वंदोषरहितानाञ्चसाक्षिणामाप्तवाक्यावश्यम्भावात् । आप्तवाक्यस्यचप्रामाण्यात् । तद्गु
णविशेषवत्त्वनिर्धारणायैवसाक्षिपरीक्षोपदेशः । आप्तवाक्यस्यचवक्तृज्ञानुमापकत्वेनस्वातन्त्र्येणाप्रामाण्यमित्यन्य
देतन्नलेख्यन्तुस्वस्वहितकारित्वेनसम्भिन्नासत्यात्तद्वचनाभिव्यञ्जकमित्याप्तवाक्यमेवतत्रापिप्रमाणम् । अतएवतत्रानाम

कश्चन तत्त्वशंकानिरासाय तन्मूलादेः सहितानभिज्ञानतयास्वस्मिन्नप्रत्यनाप्तत्वाच्छङ्कानिरासाय च लेख्यपरीक्षोपदेशोऽप्यर्थ
वान् ॥ ० ॥ अथ भुक्तिः । इयञ्च याज्ञवल्क्यादिभिरेकैव त्रिविधमानुषप्रमाणान्तर्गततयोक्ताः । प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षि
णश्चेति कीर्त्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ इत्यादिवचनैः बृहस्पत्यादयः मानुषप्रमाणभेदतयोपन्यस्त
मप्युक्तं द्वैविध्यं भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकाराख्यानवन्तः । साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम् । अनुमानं त्रिधा भिन्नं
नवधा दैविकी क्रिया ॥ इत्युक्त्वा भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकलान् बृहस्पतिर्विवृतवान् । तत्र युक्तिचोदनाऽप्रतिकारयोः प्रमाणान्त
रसहकारितयैव प्रमाणत्वं भुक्तेश्च वक्ष्यमाणविशेषणवत्याः स्वत्वहेत्वविनाभावात् स्वत्वानुमापकत्वं स्वत एवेत्यभिसन्धाय योगीश्वरा
दिभिर्भुक्तिरेव प्रमाणतयोक्ताऽन्यैस्तु यथाकथञ्चिदनुमापकतामभिसन्धाय युक्तिचोदनाऽप्रतिकारा अपि संगृहीता यानुमानत्वेनैव
सोक्तेति सौकर्याय त्रयमपि निरूपयामः । तत्र क्वचिदागमाया भुक्तेः प्रामाण्यमनभिसन्दधानः । सप्तस्थावरागमोपायान्प्रद
र्शयंस्तत्र भुक्तेः प्रामाण्यमाह बृहस्पतिः । एतद्विधानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च । साम्प्रतं स्थावरे प्राप्ते भुक्तेश्च विधिरुच्य
ते ॥ विद्यया क्रयबन्धेन शौर्यभार्यान्वयागतम् । सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधा स्मृतम् ॥ पित्र्ये लब्धं क्रयाधाने रिक्थशौ
र्यप्रवेदनात् । प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात् । स्थावरग्रहणमत्र भुक्तेरवश्यकत्वसूचनाय न तु तत्रैव भोगस्य
प्रामाण्यनियमाय जङ्गमेऽपि तत्सम्भवात् तदेतदुत्तरत्र विवेचयिष्यामः । विद्यया प्रतिग्रहादिकप्रयोजकतया स्वत्वोपायक्रयप्र
सिद्धः । बन्धो बन्धकं सोपाधिकं स्वत्वहेतुर्नष्टाधिविधौ चात्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदप्युत्तरत्र विवेचनीयम् । क्रयबन्धेनेति समाहार
द्वन्द्व एकत्वं । शौर्यागतं युद्धार्जितम् ॥ भार्यागतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पित्रादिक्रमोपात्तम् । अप्रजस्य सपिण्डस्यां
शं रिक्थहरान्तराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्तं । पित्र्य इत्यादिना प्रागुक्तानेव सप्तस्थावरागमोपायाननूद्य तत्र भोगस्य प्रा
माण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विवाहः स एव । क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमान्वितः । एवंविधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमवा

प्नुयात्। संविभागक्रयप्राप्तम्पितृलब्धञ्च राजतः। स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया। प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्याप
रिपन्थिनः। तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिश्चोपेक्षया तथा॥ अध्यासनसमारम्भभुक्तिर्यस्याविघातिनी। त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य
तां न विचालयेत्॥ अपरिपन्थिनं। विरोध्यप्रतिबद्धम्। अध्यासनात्परिग्रहात्। नारदः। आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्र
माणताम्। अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति॥ आगमस्याविशुद्धत्वं विरोध्यास्कन्दनं भवेत्। व्यासः। सागमो दीर्घ
कालश्चाविच्छेदोपरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोपि पञ्चधा॥ विच्छेदोऽन्तरायः उपरवः आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो
रहितः। यद्वा छेदो व्यवधानं तद्विगमवान् विच्छेदो निरन्तर इति यावत्। अपरवो वर्जनविषयो रवः। मदीयं क्षेत्रादि त्वया कि
मिति भुज्यत इति प्रतिषेधः। अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात्। तेनोज्झितः। नारदः। संभोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित्।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः। इदं सागमत्वविशेषणं तदनुपन्यासे दूषणञ्च स्मरणास्मरणयोग्यतायत्रागम
स्य तत्र काले वोद्धव्यम्। स च कालः शतवर्षावधिकः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरिति विज्ञानयोगिनः। पुत्रादिक्रमेणापि स्मर
णासम्भवाद्यावति काले स्मरणं तावानेव विवक्षितो स्मार्त्त इति तु वयम्। अनेनाभिप्रायेणाह स एव। स्मार्त्ते काले क्रिया भुक्तेः
सागमा भुक्तिरिष्यते। अस्मार्त्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागतेति। भुक्तिः प्रमाणमिति शेषः। अनुगमः आगमाभावनिश्च
यः। कल्पतरुकारस्त्वनुगम आगमानुसंधानमिति व्याचख्यौ। तत्त्वागमाभावनिश्चयस्य बाधत्वेनानुमितिप्रतिबंधकस्याभाव
वचनस्यावश्यकत्वादागमानुसन्धानस्य च भोगेनैव क्रियमाणत्वेन तदभावासम्भवाच्च हेयम्। याज्ञवल्क्यः। आगमोभ्यधिको भो
गविना पूर्वक्रमागतात्। पूर्वेषां त्रयाणां क्रमेणागतो स्मार्त्तकाल इति यावत्। तस्माद्भोगाद्विनास्मार्त्तकालाद्भोगादागमो दानक्र
यादिरूपः स्वत्वहेतुरभ्यधिक उपजीव्यत्वात्। आगमं विना भोगमात्रात्स्वत्वानुत्पत्तेः। स्मरणयोग्ये च काले स्मार्त्तत्वास्मरण
रूपयायोग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चये भोगेनागमानुमित्यसम्भवात्। अस्मार्त्ते तु तदभावनिश्चयाभावे निःप्रतिपक्षेणानैरन्त

र्ष्यादिविशेषणवताभोगेनस्वत्वहेत्वाक्षेपद्वारास्वत्वाक्षेपइतितात्पर्य्यम्। अनेनैवाभिसन्धिनाह। नारदः। अन्यायेनापिय द्भुक्तंपित्रापूर्वतरैस्त्रिभिः। नतच्छक्यमपाहर्तुंक्रमात्त्रिपुरुषागतम्। पूर्वतरैस्त्रिभिःसहपित्राभुक्तमन्यायेनापियदिकिमु तन्न्यायान्निश्चयेन तदपाहर्तुमशक्यमर्थिनासाध्यर्द्धनिराकोऽत्रत्वनिरन्तरोपभोगेसतितस्यनिरुत्तरत्वात्। अत्रचसर्ववचने षुत्रिपुरुषागतत्वम्भोगस्यस्मार्त्तकालीनत्वोपलक्षणंनतुयथाश्रुतंस्मरणयोग्येऽपिद्वितीयादिवर्षेरूपेकालेपुरुषत्रयान्ययस म्भवात्। तत्रचबाधेनानुमित्यर्थापत्त्योरनुदयात्। इदमेवाभिप्रेत्याह। व्यासः। पितापितामहोयस्यजीवेच्चप्रपिताम हः। त्रयाणांजीवताम्भोगोविज्ञेयस्त्वेकपूरुषः॥ पितामहेनयद्भुक्तन्तत्पुत्रेणविनाचतम्। तौविनायस्यपित्राचतस्यभो गस्त्रिपूरुषः। कात्यायनोऽपि। मुख्यापैतामहीभुक्तिःपैतृकीचापिसंमता। त्रयोऽपिनैरवच्छिन्नास्थिराषष्ट्याब्दिकामता। व्या सएव। वर्षाणिविंशतिर्भुक्तास्वामिनाव्याहतासती। भुक्तिःसापौरुषीभूमेर्द्विगुणाचद्विपौरुषी। त्रिपौरुषीचत्रिगुणान तत्रान्वेष्यआगमः॥ भुक्ताभुक्तिःपाकम्पचतीतिवत्प्रत्ययानुग्रहायधातुरनुवादः। तत्रागमस्तादृशभोगेनैवाक्षिप्यते। आगमा भावनिश्चयेतुसर्वेणभोगोनिष्फलएव। अनागमंतुयोभुङ्क्तेबहून्यब्दशतान्यपि। चौरदण्डेनतम्पापन्दण्डयेत्पृथिवीपतिः। न चयोभुङ्क्तइत्येकवचनश्रवणादेकपुरुषोपभोगएवतद्दण्डविधानमनेकपुरुषोपभोगेतुभोगस्यप्राबल्यमितिवाच्यम्। द्वितीयापृ थिवीपतिःनचयोभुङ्क्तइत्यादावप्यागमाभावनिश्चयेभोगस्याप्रयोजकत्वात्। इदमेवाभिप्रेत्याहनारदः। आदौतुकारणन्दा तंमध्येभुक्तिस्तुसागमा। कारणम्भुक्तिरेवैकासन्ततायाचिरन्तनी। यदपिवचनंयद्विनागममत्यन्तम्भुक्तम्पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत्। न तच्छक्यमपाहर्तुंक्रमात्त्रिपुरुषागतमिति। तदप्युत्पन्नमुपलभ्यमानंआगमंविनाआगमाभावनिश्चयाभावइतिव्याख्येयम्। न नुस्मार्त्तकालेआगमस्यभुक्तिविशेषणमसंबद्धम्। सिद्धंप्रमाणान्तरादागमेतेनैवस्वत्वसिद्धेर्भोगस्यविशेष्यांशस्यानुमाना र्थापत्त्योरनुपयोगात्। असिद्धेविशेषणासिद्धिरितिचेन्न। प्रमाणान्तरसिद्धागमसहितएवविशेषणान्तरविशिष्टोभोगः।

कालान्तरे स्वत्वमवगमयति भोगरहितोऽवगतोप्यागमः साक्ष्यादिभिन्न कालान्तरे स्वत्वमवगमयितुमाचष्टे मध्ये दानक्रयादि
नास्वत्वापगमसम्भवादिति विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि नानर्थक्यमसिद्धिर्वा इदमिदानीं मम स्वमिति साध्ये स्वत्वभागे आगमे
आगमस्तत्रतस्येदानीम्पर्यन्तमननुवृत्तो भोग इति निगर्वः। याज्ञवल्क्यादिभिः सर्वप्रकारकानुपभोगे पूर्णस्वत्वोत्पादकता
दानाद्यागमस्य नास्तीत्युक्तम्। आगमेपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो। बलम्पूर्णता। नारदः। विद्यमानेपि लिखिते जीव
त्स्वपि हि साक्षिषु। विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत्स्थिरम्। दानविक्रयादेरुपभोगनिरपेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात्किमि
ति भोगस्तत्रोप्यवश्यन्तत्रापेक्ष्यत इत्याशङ्कायामुपपत्तिरुक्ता विज्ञानेश्वराचार्यैः। दानादेः परस्वत्वापादनम्परकर्तृकस्वीका
रापेक्षावश्यम्भावनीयः स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकः। ममेदमित्यध्यवसायो मानसः। ममेदमित्याद्यभिला
पो वाचिकः। उपादानाभिमर्शनादिरूपेणानेकप्रकारकः कायिकः। तत्र मानसं विना स्वत्वासम्भवात्तदावश्यक एव। दा
नविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियममपाददर्शनादिचेष्टाविशेषनियमाच्च वाचिककायिकावप्यावश्यकावित्यव
सीयते तत्र हिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्तृकजलत्यागादनन्तरमेव प्रतिग्रहीतुरुपादानादिसम्भवात्त्रिविधोपि व्यापारः सम्पद्य
ते। क्षेत्रादौ तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारासम्भवात्स्वल्पेनाप्युपभोगेनावश्यम्भवितव्यमन्यथा दानक्रयादेः सम्पूर्णता न
भवत्युत्तरकालीकाराभावात्। तेन तत्स्वहितादागमान्तराद्विकल आगमो दुर्बलो भवति। एतच्च द्वयोरागमयोः पूर्वापरभावान
वगमे न त्ववगमे तु स्वल्पभोगविकलोपि प्राक्तन एवागमो बलवान्। पूर्वेणादानादिना स्वत्वागमे दानाद्युत्तरासम्भवात्। न चैव
न्तस्य क्षेत्रादेर्मध्यकृत्वापत्तिः। पूर्वस्याप्यागमादुत्तरस्याम्यानुत्तरश्चेति वाच्यम्। प्रतिश्रुतन्यायेनावेक्षणीयस्वत्वस्य स्वस्थान्तु
पूर्वस्वाम्यसत्वेपि तदैव प्रतिगृहीत्रादेः कायिकस्वीकारस्यानिः प्रतिपक्षस्य सम्पादनीयत्वात्। अथवा साक्षादेवानेन योगीश्व
र वचनेन साक्ष्यादीनामुक्तानां मानुषप्रमाणानां बलाबलमुच्यते। पूर्वव्याख्याने वार्थिकम्। द्वितीयव्याख्याने चेत्थम्। आद्ये

पुरुषेसाक्षिलेख्याभ्यांविगतस्यागमेभोगादभ्यधिकोऽवलम्बनात्। तेनभुक्तितःसाक्षिलेख्ययोस्तत्रबलवत्त्वमुक्तम्भवति। पूर्वकमाग
तस्तुभोगोविनापिभावितादागमाच्चतुर्थेवर्षेपुरुषेऽधिकोमध्यमेतुपुरुषेभोगरहितादागमात्स्तोकभोगसहितोप्यागमोबल
वानितिस्पष्टच्छेदमादौतुकारस्थन्दानमित्युदाहृतेनारदवाक्ये। प्रथमपुरुषेपिस्वाम्यनुपभोगेनसमक्षनिराक्रोशपरोपभो
गेनक्षेत्रादिभूमेर्हिरण्यादेस्थावरस्यचचिरकालेनस्वाम्यहानिःपूर्वस्वामिनआह। याज्ञवल्क्यः। पश्यतोब्रुवतोभूमेर्हानिर्विं
शतिवार्षिकी। परेणभुज्यमानस्यधनस्यदशवार्षिकी। मनुनारदौ॥ यत्किञ्चिद्दशवर्षाणिसन्निधौप्रेक्ष्यतेधनी। भुज्य
मानम्परैरर्थंनसतंलब्धुमर्हति। व्यासः॥ उपेक्षितायथाधेनुर्विनापालेननश्यति। पश्यतोऽन्यैस्तथाभुक्ताभूमिःकालेनही
यते। वर्षाणिविंशतिर्यस्यभूर्भुक्तातुपरैरिह। सतिराज्ञिसमर्थस्यतस्यसेहनसिध्यति। नारदः। भुज्यमानान्परैरर्थान्य
स्तान्मोहादुपेक्षते। समक्षञ्जीवतोयस्यतान्भुक्तिःकुरुतेवशम्। पश्यतोब्रुवतइत्यादिवस्यनादरे। बृहस्पतिः। [illegible]भि
र्वापरैर्द्रव्यंसमक्षंयस्यदीयते। अन्यस्यभुञ्जतःपश्चान्नसतल्लब्धुमर्हति। पश्यतोऽन्यस्यददतःक्षितिंयोननिवारयेत्। सतापि
लेख्येनभुक्तंनपुनस्तांसमाप्नुयात्। एतेषुवचनेषुविंशतिवर्षावधिकस्वामिसमक्षनिराक्षेपभोगनिबन्धनाभूमेर्हानिर्दशव
र्षावधिकतादृशपरोपभोगनिबन्धनाचहिरण्यादिधनस्यहानिरित्यर्थःप्रतीयतेसाननावत्स्वत्वहानिःदर्शनकालीनप्रतिषे
धदानादिवत्स्वत्वनिवर्त्तकत्वस्यलोकाप्रसिद्धत्वात्उपभोगस्यचतादृशस्यस्वम्प्रतिप्रमाणत्वेनप्रमाणस्यप्रमेयप्रतिज्ञापकत्वेन
स्वत्वरूपाजनकतयास्वत्वोत्पादकत्वाभावात्स्वत्वस्यतदुत्पत्तिनिवृत्तिहेतूनाञ्च। लौकिकत्वस्यदायभागप्रस्तावेविस्तरेणो
पपादयिष्यमाणत्वात्। गौतमादिभिस्तदुभयकथनस्यलोकप्रसिद्धानुवादात्। अनागमभोगस्यनारदवचनेनपूर्वोदाहृ
तेनानागमन्त्वित्यादिनास्वत्वहेतुतायानिरस्तत्वाच्च। अत्राहापरार्कः। व्यवहारस्थितिमाश्रित्येदमुच्यतेनधर्मगतिमितिप
रस्वापरस्वापहाप्रत्यवायभीरुणापरेणपूर्वस्वामिनेतदर्पणीयंसभापतिसभ्यादीनांव्यवहाररीत्याततस्याच्छिद्यनदद्यानेपि

नक्षतिः । अत एव मनुः । अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते । भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हतीति । व्यवहारेण
भोक्तार्हतीति व्यवहारस्थितिमेवोक्तवान् । बृहस्पतिरपि सतापि लेख्येनेत्याह । अनागममित्यादिनारदवचनमस्तु तत्र ध
नभूमिविषयमेकपुरुषनियमाभावनिरस्थयं वा । अत एव योगीश्वर आगमस्तु कृतो येनेत्युक्तवान् । तस्मान्निह्नुते लिखितमित्या
दिवचने यथा यथापेक्षितं तर्कसहकृतैकदेशसाधनेनैकदेशापादानेऽनिर्वर्तितैकदेशापादानेऽनिवेदितैकदेशस्य प्रागनि
वेदितस्यापादानेऽपि व्यवहारदर्शिनां दोषस्तथाप्यपीनितद्युक्तम् । कुलं निरस्येत्यादिना व्यवहारदर्शनानपेक्षतादृशविषयस्यै
घयावर्जनीयत्वात् । निह्नुत इत्यादिवचनं सम्पर्काभावाच्च अस्मादुपपादनरीत्या न चापि तथानभ्युपगमाच्च तत्र प्रायश्चित्तं विशेष
परीभाषाप्रभाप्रस्तावे । एवंविधा हि भुक्तिस्तु स्वीभूतस्य पश्यतः स्वामित्वे सति न घटते किन्तु भोक्तुरेव स्वामित्वे सति युज्यत इति
भवति न च भुक्तिः प्रमाणमिति पूर्वं स्वयमेव स्वामिस्वत्वहानिपरत्वे सत्त्वोत्पत्तिपरत्वव्याख्यानेनास्य विरोधाच्च । न च तद्ग्रन्थेन तदनुग्राह
कतर्कप्रदर्शनेन व्यवहारस्थितिपरमेव न वस्तुगतिपरं व्यवहारहानिश्च । भोक्ता यद्येवमुपन्यस्यति अजडोऽयमपोगण्डोऽयमे
तत्समक्षं मया भुज्यमानं क्षेत्रादि यद्येतद्धायमनेन कुतो विंशतिवर्षावधि न प्रतिषिद्धं अस्मिंश्च धर्मगुणोपेता बहवः साक्षिणः स
न्तीति तयोपन्यस्तेऽचायं निरुत्तरो वश्यम्भवतीत्येवमिति वाच्यम् । अस्य सन्तर्कत्वाभावात् आगमप्रमाणानुपन्यासेन मूलशैथि
ल्यात् । उपेक्षाहेतुभाववक्ततत्र व्यवहारहानावपि वस्त्वनुसरणस्यावश्यकत्वात् । तथा च नारद उपेक्षाविज्ञाभाववक्तामेव व्यव
हारहानिमाह न वस्त्वभाववक्तताम् । उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूष्णीम्भूतस्य तिष्ठतः । काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यतीति । न च
निरुत्तरताप्रयुक्तव्यवहारहानिशङ्कानिरासाय प्रत्यक्षं स्तोये वस्तुनि परेण भुज्यमाने तूष्णीं न स्थेयमित्युपदेशार्थमिदं वचनं हीना
दिलक्षणवदिति वाच्यम् । विंशत्यादिग्रहणस्यैवमानर्थक्यप्रसङ्गात् । ततोऽर्वागपि व्यवहारनिःशङ्कायास्तुल्यत्वात् । लेख्यदो
षोद्भावनमुत्तरकालेन कायन्ततोऽर्वाक्कार्यमित्येतदर्थं तद्ग्रहणमिति चेन्न । आध्यादिष्वपि विंशत्याद्युत्तरकाले तदनुद्भाव

नस्यतुल्यतयैतदपवादत्वेनोत्तरवाक्यासंगतोस्तच्चलेख्यप्रस्तावेभिहितम्। अत्र मिताक्षराकाराः। नवस्तुहानिर्नव्यवहारहानि
रनेनवचनेनप्रतिपाद्यते। किन्तु परकृतसमक्षभोगेऽप्रतिषेधलक्षणस्यापराधप्रयुक्ताक्षेत्राद्युत्पन्ननष्टफलानिविद्यमानफ
लेपितदीयस्वत्वानपगमात्परस्वत्वानुत्पादाच्चन्यायतस्तद्वस्तुविद्यमानफलसहितमेवलभतेयद्यपिस्वामीतथापिनष्टेफले
धर्म्मिनाशादेवस्वत्वापगमान्निष्क्रयद्वारेणचौरादिवभोक्तुःसकाशात्तद्ग्रहणप्राप्तमुपेक्षारूपापराधान्नभवतिपरस्वोपभोगलक्ष
णापराधनिबन्धनोराजदण्डस्तुनवादाद्भोक्तुर्भवत्येव। अनागमन्त्वेत्यादिनारदवचनात्। परोक्षभोगेसापेक्षासमक्षभोगेचन
ष्टमपिफलन्निष्क्रयरूपेणस्वामिलभतएव। पश्यतोब्रुवतइतिवचनात्। विंशतिवर्षेभ्योभूमेर्दशवर्षेभ्यश्चप्राग्धनस्यनष्ट
मपिफलन्तन्निःक्रयरूपेणप्राप्नोति। विंशतिदशशब्दोपादानादितिचेदेवंवक्तव्यम्। नष्टफलालाभेप्रतिषेधरूपापराधएव
बीजंवचनस्वारस्याद्युः। विंशत्यादिवर्षोपभोगवत्ततःप्रागपिसमक्षभोगेऽप्रतिषेधापराधस्यतुल्यत्वात्तत्कृतनष्टफलालाभप्रसक्ते
विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसङ्गदोषसाम्यात्। तत्परिहारायप्राचनिकत्वंयदिनष्टफलालाभस्यतर्हि यथाश्रुतभूम्यादिस्वत्वहा
निरेववचनार्थोस्तु। किन्नष्टफलपरतयाव्याख्यानक्लेशातएवकल्पतरुरत्नाकरस्मृतितत्त्वस्मृतिचन्द्रिकाकरादिभिर्वचनस्व
रसायातएवार्थोभ्युपगतः। अत्रब्रूमः। यावताविनावचनमनुपपन्नंतावदेववचनमस्तकेकल्प्यमतएवयथाश्रुतार्थग्रहणेसम
क्षभोगापेक्षायांस्वत्वनाशकत्वमुपभोगस्यपरकृतस्यतत्कालीनस्यस्वत्वोत्पादकत्वमलौकिकवचनान्तरविरुद्धञ्चकल्प्यमस्मा
न्मतेतुनष्टफलेधर्म्मिनाशात्स्वत्वनाशःक्लृप्तएवपरस्वोपभोगेचौरादिवन्निःक्रियरूपेणतत्प्रत्यर्पणमपिलोकप्रसिद्धत्वात्प्र
सक्तांविंशतिवर्षादूर्ध्वन्तरमपराधविशेषात्स्वामिनस्तल्लाभमुखेनप्रतिषिध्यतेपरमस्यचास्यदण्डः। इतरथावैवचनान्तरविरुद्ध
मेवेति। भवदेवस्तु। किमयंविंशतिवर्षाद्यवच्छिन्नाप्रतिरोधभोगोवचनाद्यतोभोक्तुःस्वत्वंजनयतिप्रमापयतिवा। नाद्यःयाग
नादिवदस्यस्वत्वजनकत्वस्यलोकशास्त्रयोरप्रतीतत्वात्। नापिद्वितीयः। विंशतितयाव्याप्रमापर्यकत्वमनुपपन्नतया वा। तद्वयस्य

पिर्दृष्टभोगस्य स्वत्वेन सह कुत्रापि व्याप्तेरगृहीतत्वात् । अत एव न तस्य स्वत्वेन विनानुपपत्तिरपि । तस्याश्चापि व्याप्यकार्योपजी
वितत्वात् । किञ्चानेन प्रापितस्वत्वस्य स्वत एव प्रमाणमागमानुमानद्वारा तन्निरपेक्षतया वा । न तावत्प्रथमः स्मार्तकालीनस्यागमा
भावनिश्चयेन तदनुमापकत्वस्य बाधेनासम्भवात् । प्रमाणान्तरेणागमनिश्चयेऽस्यासिद्धसाधनेनानुमापकत्वाक्षेपकत्वयोरसंभ
वात् । न द्वितीयः । व्यभिचाराच्च । अन्यायेनापि यद्भुक्तमिति वचनविरोधाच्च स्वस्यान्यायेन भोगासम्भवात् । किञ्चेयमनुपपन्न
तास्त्रीराजादिधनगोचरापि सम्भवतीति तत्र न कदाचिदपि भोगः प्रमाणमिति कुतः तस्मादेवं वाच्यम् । यद्यं यथोक्तो भोगः पू
र्वस्वामिनो भोक्तुरुद्देशेन त्यागात्स्वत्वध्वंसं समर्थापयति अनुमापयति वा न हि सम्भवति मत्स्वं जहाति । परभोगञ्चेद्दृष्ट्वा तस्मिन्वस्तुनि
क्षाम्यतीति । तथा च तदुद्देशेन त्यक्तत्परिग्रहादेव परस्य तत्र स्वत्वमप्युपपद्यते । यथा सर्वभूतोद्देशेन त्यक्तं तोयादीति नियमात्
तदपि भोक्तुः स्वी भवति । स्त्रीराजधनादौ तु नैवं । स्त्रीणामज्ञत्वादप्रागल्भ्याद्राजधनस्य बहुजनतया जाड्यादेरप्रागल्भ्याच्छ्रोत्रियस्य
बहुकालीनाध्यापनादिव्यग्रतया उपनिधिसीमादीनामाधित्वादित एव स्वत्वध्वंसजनकपूर्वस्वामित्यागाकल्पकत्वात् । अतो भू
म्यादौ विंशतिवार्षिके गवादौ दशवार्षिको भोगः पूर्वस्वामिनः स्वत्वध्वंसे च प्रमाणं यच्च कालवैषम्यं तद्भूम्यादेर्महाफलत्वेन तत्र चि
रकालेनैव स्वत्वहानिकल्पनस्योचितत्वाद्द्रव्यान्तराणाञ्चानित्यत्वात्स्वल्पकालेनापि स्वत्वहानिकल्पनाया उचितत्वादौचित्यासिद्धम्
। यच्च भूम्यादावेव कालवैषम्येण भोक्तुः स्वत्वजननं तदपि वचनादेव युक्तं यथा तदेव जन्म पुत्रस्य पितृधने स्वत्वजनकन्नतु पुत्र्याद्इ
ति च प्रदीपकृतः । यत्तु हि मत्कृत्ये इदानीं नाम फलसम्भावनात् अधुना तावत्पर एव भुङ्क्ताम् पश्चादेतत्सकाशात्सफलोपभोगं भुवंय
क्ष्यामीत्यभिसन्धाय भूम्यादिस्वामी तत्र परोपभोगं क्षमते तेन तत्रापि विंशत्याद्यधिको भोगोऽस्ति स्वामिनस्तदुद्देशेन त्यागश्च नास्ती
ति व्यभिचारान्न दृष्टभोगस्य पूर्वस्वामिस्वत्वत्यागे प्रामाण्यम् । तथा च सर्वस्वामिनास्वीयत्वाभावम्प्रतिज्ञाय द्विषड्वार्यन्तत्र च तद्
भुक्त्यागनिर्णये परिग्रहात्परस्य स्वत्वं निर्बाधमिति वाच्यम् । यतस्तथापि पूर्वभोगसिद्धस्य पूर्वस्वामिपरिग्रहस्य त्यागानवधारणका

धीनत्वेन भोक्तुः स्वत्वाजनकतया तद्वैयर्थ्यात्। किञ्च भूस्वामी सचेतनः किमिति वृथैव तत्र स्वत्वं जह्यात्। नह्यत्र दृष्टमुद्देश्यन्ना
प्यदृष्टं धर्मशास्त्रोक्तेतिकर्त्तव्यताविरहात्। महेच्छत्वसुशीलत्वदयालुत्वादिनापि न त्यागसम्भवः। सत्यजन्नपि तैरेव हेतुभिः
क्षमत इत्यस्यापि सम्भवात्। नापि यदुद्देशेन यत्त्यज्यते तत्तस्य स्वमिति नियमः। उद्देश्येनागृहीते व्यभिचारात्। अपि च। त्या
गाद्भोक्तुः स्वत्वं स्वरूपसतो ज्ञानाद्वा नाद्यः। अदृष्टचरत्वात्। द्वितीये च तज्ज्ञानम्भोक्तुः स्वामिवचनात्स्यात्तथा च त्वदुद्देशेन मये
दन्त्यक्तमिति स्वामिनस्तदभिसन्धिपूर्वकम्वचनं ज्ञापकं दानमेवेति तत एव स्वामिनः स्वत्वध्वंसे कृतमुपेक्षानुसरणेन न च यथोक्तक्षम
यैव त्यागानुमानं अन्यकृतेपि सौशील्यादीनां क्षमासम्भवात्। न चैवं यथोक्तक्षमया भोक्तुः स्वत्वानुमानमपि न स्यात्। पूर्वस्वामिनः स्व
त्वसत्त्वेपि सौशील्यादिना तस्य अन्यथासिद्धत्वादिति वाच्यम्। तावत्कालं सौशील्यादिना क्षमायाः असम्भवसहकृतो भोगो भुक्तुः स्व
त्वप्रमापक इति स्मृतिवचनबलादवगतम्। न च स्वत्वं पूर्वागमाद्वोत्पद्यते स्वामिनो भोक्त्रुद्देशेन तद्वस्तुत्यागाद्वेत्यत्र ततो ग्रह इति
। अत्र वदामः। प्रदीपकृद्भिर्यत्सिद्धान्तितं क्षमायास्तावत्कालीनायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेन सहकृतो भोगो भोक्तुः स्व
त्वं प्रमापयतीति तत्र भोक्तुः पूर्वागमाद्वोत्पन्नं भोक्त्रुद्देश्यकस्वामिकृतत्यागाद्वेत्यत्र ततो ग्रह इति तत्र प्रष्टव्यम्भोक्तुः स्वत्वोत्पादकौ
पूर्वागमस्वामिकृतभोक्त्रुद्देश्यकत्यागौ प्रमाप्य तावत्कालीनो भोगो भोक्तुः स्वत्वमनुपाययत्यप्रमाप्य वा नाद्यः। भोक्तुः पूर्वागमसिद्धौ
सम्प्रति तत्त्वस्वामिनः। स्वाम्यासम्भवेन तदीयाप्रतिरवविंशत्यादिवर्षकालीनभोगोपन्यासवैयर्थ्यात्। तेनैव तदनुमानान्न
द्वैयर्थ्यमिति चेत् न तत्र व्यभिचारेणानुमानासम्भवात्। भोक्त्रुद्देश्यकत्यागप्रमापणेपि तद्दूषणानपगमात्। न द्वितीयः पूर्वस्व
त्वध्वंसानवगमे भोगसहस्रेणापि स्मार्त्तकालीनेन भोक्तुः स्वत्वानुमानं वानुमानबाधात्। स्मार्त्तव्यास्मरणरूपयोग्यानुपलब्धेर्भोग
रूकत्वात्। यश्चात्र ततो ग्रह इत्यनास्वादः सोप्ययुक्तः पूर्वागमभोक्त्रुद्देश्यकस्वत्वत्यागयोः फलभेदेन तत्त्वनिर्णयफलकोनि
र्धारेन्यतरनिर्द्धारणस्यावश्यकत्वात्। पूर्वागमो हि यदि भोक्तुरेव सम्प्रति स्वामिनमन्यस्या भोक्तुर्मिथ्याभियोगनिबन्धनोद

गडोपि स्यान्न केवलम्भूधनहानिः । तस्य स्वत्वस्यागमसिद्धौ तदपलापदण्डमात्रं न मिथ्याभियोगित्वनिमित्तो द्विगुणो दण्डः स्वत्व
हानिरुभयपक्षे तुल्या विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तिश्चोभयपक्षेपि कक्षीकरणीया । भोक्तृपूर्वागमपूर्वस्वामिकर्तृकभोक्तु
र्हेश्यकत्यागस्य द्वित्रादिवर्षोपभोगस्यलेपि सिद्धौ भोक्तृस्वत्वस्यावारणीयत्वात् । भवदेव मताच्च भवन्मतस्य नातीव भेदः यद्भोक्तृ
भोगो भोक्तुर्हेश्यकपूर्वस्वामिकर्तृकत्यागङ्कल्पयं स्तत स्तत्स्वत्वध्वंसे सति परिग्रहाद्भोक्तुः स्वत्वोत्पत्तिं निर्बाधामादधातीति मम यथेमि
दं वचनं बोधयतीति तन्मतन्तच्च मया प्यभ्युपगतन्तावत्कालीनभोगस्य सौशील्यादिहेतुकत्वात्सम्भवेन पूर्वस्वामिन इदानीन्त
नभोगकर्तृहेशत्यागं विना तदीयपूर्वागमं विना सम्भवाद्भोक्तुः स्वत्वनिमित्तत्वेन तदुभयान्यतरानास्थावादमभ्युपगच्छता त
था च यत्तन्मते नैकान्तिकत्वन्त्वयादूषणमापादितन्तद्भवन्मतेपि तुल्यं । यच्च सौशील्यादिहेतुकत्वन्तावत्कालीनक्षमायां न स
म्भवतीत्युक्तन्तन्मतेपि समाधानक्षममेवेति । वस्तुतस्तु तावत्कालीनक्षमायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेपि न नियतः ।
स्वतिसुशीलतादिस्वभावानामाजन्मापेक्षायाः सम्भवात् । वचनमस्तकेति गौरवञ्चोभयमते तुल्यम् । विज्ञानेश्वरमते त्वति
लाघवमुपपादितमेव । किञ्चास्मात्रैकालेस्मर्तव्यास्मरणरूपयायोग्यानुपलब्ध्या भोक्तुरागमाभावनिश्चये पूर्वस्वामिनश्च त्यागाभा
निश्चये तदीयपरिग्रहकृतस्वत्वोत्पत्तिपूर्वस्वामित्वध्वंसावुभावपि कल्पयितुमशक्याविति मतद्वयमपीदमत्ययुक्तम् । यच्चपरम
त्रप्रदीपकृद्भिरुक्तम् । आधेरनुपभोगेन यत्रासिद्धिस्तद्विषयम्पश्यतो बुवत इत्यादिवचनं । तेन यत्राधिग्रहीत्राधेयम्भूम्या
दिर्न भुज्यते । किन्त्वाध्यत्र चिरम्भुक्त्वान्यत्राधीयते तत्रोत्तरस्याधिगृहीतस्तत्र भूम्यादौ प्रभुत्वं न तु प्रथमस्येत्याधौ प्रतिग्रहे क्री
ते पूर्वा तु बलवत्तरेत्येतदपवादार्थमिदमीदृशे विषये वचनन्तेनात्र द्वितीयस्यैवाधिः सिध्यति । यद्वा हानिपदमुपेक्षितकोटौ वि
चारकाणामुपेक्षानिमित्तान्यूनताप्रतिभातीति संशयतादवस्थ्यपरन्नतु हानिभङ्ग एव । तथा सति हीनस्य गृह्यते नादृश इत्यादि
वचनसिद्धन्दण्डमन्तरेणैव पुनर्व्यवहारदर्शनन्न घटत इति पुनर्विचारेणैवात्रापीति निर्णयः । अत एवोपेक्षिता यथाधेनुः व

र्याणि विंशतिर्यथेत्यादिव्यासवचनयोः पश्यन्तमनादृत्यैव यदीयं भूमिधनं परैरुपभुज्यते तदीयत्वेन तेन हीयते तेन निश्चीयते इति व्याख्यानं रत्नाकरकृतापि हृतम्। किञ्च यदि विंशतिवार्षिकी भुक्तिः स्वतो भोक्तुः स्वत्वे प्रमाणान्तर्हि तत एव स्वत्वसिद्धेः शक्तस्य सन्निधावर्थे इत्यादिकात्यायनवचनेन यद्भोगस्य लेख्यादोषनिराकरणार्थमुक्तं तदपार्थकं स्यादिति तदपि चिन्त्यम्। तस्यैतादृगाधिविषयत्वेन प्रकरणादर्थतः शब्दतो वावगम्यते। अस्य चाधिविशेषविषयतायामाधिसीमेत्यस्यैव तदपवादस्यैतादृगाधिभिन्नाधिविषयताप्यशङ्कनीया। आधौ प्रतिग्रहे इत्यादेरयमपवाद इत्ययुक्तमतिव्यवहितस्य तस्य तत्रानुपस्थितेः। विंशत्यादिवर्षात्प्रागपि चैतादृगाधिभोगे परक्रियायाः प्राबल्यस्याप्रतिहतेर्विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तिः॥ वचनं तावत्कालीनैतादृगाधिभोग एव नयेति यदि तर्हि श्रुतभूमिधनसामान्यातिक्रमेणैतादृगाधिकृतत्वविषयत्वस्याग्राह्यस्य कल्पनं तु स्वपनमेव। उपेक्षानिमित्तकविचारकसंशयतादवस्थ्यात्पुनर्विचारः कर्तव्य इत्येतन्मात्रपरमिदं वचनद्वयं सर्वथाभङ्गरूपहानिपरमिति चेद्यदस्य वचनस्य तात्पर्यान्तरवर्णनं तत्रापि विंशत्यादितः प्रागपि तादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्थ्यापरिहारात्पुनर्व्यवहारप्रवृत्त्यावश्यकत्वे विंशत्यादिपदार्थाविवक्षाप्रसक्तिर्दुर्वारा। प्रत्युत विंशत्यादिवर्षानन्तरं तादृगुपेक्षायाः पुनर्विचारः पुरःसरं निर्णयः कर्तव्यः प्राक्तनेऽप्यनौचित्यापत्तिश्चानप्राग्वोपेक्षककोटिन्यूनताप्रतिभासश्चोत्तरोपेक्षायास्तावदेकः सङ्गतिशक्यम्। सत्यां सामग्र्यां प्रागपि तस्य वारयितुमशक्यत्वात्सत्यानृतमपि तदसम्भवात्। कालविशेषनियमानुपपत्तेः। हानिपदस्य निश्चयपरता च वक्ष्यणुवचनेष्वयुक्तास्मिन्पक्षे प्रसज्यते। यच्चोक्तं तावत्कालीनभोगस्य भोक्तृस्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वस्य यथाश्रुतस्याश्रयणे शक्तस्य सन्निधावर्थे इत्यादिवचनोक्तं लेख्यादिप्रमाणान्तरस्वत्वसाधकस्य दोषनिराकरणमपार्थकं तावद्भोगादेव स्वत्वसिद्धेरिति तादृग्वचनतात्पर्यबीजं तदप्यमूलकं विज्ञानयोगिव्याख्यानेन तदनभ्युपगमात्। वाचस्पतिस्तु हानिबोधकस्मृतीनां प्रमाणपरिपालनकर्तव्यताविधिशेषत्वम्। यस्मादुपेक्षायां हानिशङ्का भवति तस्मात्स्वपरिमाणं सर्वथा परिपालनीयं न तु तत्रोदासितव्यमित्यत्र तात्पर्यम्।

अत एव कल्पतरौ हानिवचनानि लिखितप्रमाणपरिपालनमुपसंहृतमित्याह तदपि यद्यामद्वा । विंशत्यादियद्दयाविवक्षा
प्रसक्तितादवस्थ्यात् । ततः प्रागपि प्रमाणपरिपालनस्यावश्यकत्वात् । हानिशंकाप्रसक्तिनैत्यात् । प्रदेशान्तरस्थविधिशेषत्वा
नुपपत्तेरत्र च तद्विध्यश्रवणात् । अन्यत्र स्पष्टं तद्विधिसत्वे न तदुन्नयमस्याप्यनुपयोगात् । हानिपदेनातत्फलकप्रमाणपा
रिपालनलक्षणया तत्प्रतियोगिभूतप्रमाणपरिपालनकर्तव्यतापरत्वेऽप्यतत्क्लिष्टत्वापत्तेश्च । तस्मात्समस्तदोषशून्या विज्ञान
योगिव्याख्यैवास्य वचसोऽन्यायसी । ननु अध्यासनात्समारभ्य भुक्तिर्यस्याविघातिनी । त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालये
दिति बृहस्पतिवचने त्रिंशद्वर्षभुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्ता विंशतिवर्षभुक्तेस्तन्न्यूनवर्षभुक्तेरिव हान्यनापादकत्वमर्थसिद्धमिति
योगीश्वरव्यासादिवचनैरस्य विरोधः । नैवम् । योगीश्वरादिवचनेषु ब्रुवत इत्येतावन्मात्राभिधानाद्ब्रुवत्वविरहणं वाङ्मात्रमपि भू
मिस्वामिनो नास्ति तत्र विंशतिवर्षभोग एव हानिकारणम् । बृहस्पतिवचने तु अध्यासनाद्भूमिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्तिरवि
घातिनी यदप्रयोगाद्विघातस्य च कलहताडनादिरूपत्वेन लोके प्रसिद्धेर्वाङ्मात्रविप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्तुः सह पूर्वस्वामि
ना तद्भोगप्रतिरोधकं कलहताडनादिनाचरितं तत्र त्रिंशद्वर्षभोगस्यादृष्टहान्यापादकप्रतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहा
रात् मममनुप्रतिभाति । विंशतिवार्षिकोक्त्यादिहानिविशेषणाद्भूम्याद्युत्पन्ननष्टफलस्य विंशतिवार्षिकादेर्हानिस्तावत्कालीनतत्
त्फलमुपेक्षालक्षणादपराधान्न प्राप्नोति । विंशतिदशवर्षेभ्यः प्रागुक्तभोगकालगणनया तदुत्पन्नं नष्टमपि फलं निःक्रय
रूपेण लभत एव विंशत्यादिशब्दोपादानात् । अन्यथा यावत्कालीनपरकृतभोगोपेक्षा तावत्कालीननष्टफलहानिमेव सा
मान्येन वदेत् । एतावत्या विंशत्यादियद्दृषार्थकत्वे विंशत्याद्यधिकवर्षीयफलहानिर्दण्डरूपिकया सिध्यति भुक्तिविशेषणतां
यामिव विंशत्यादिसंख्यायाः तथैवं वचनान्तरसंवादाय तद्भुक्तिविशेषणत्वव्याख्यानोऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति वाच्यम् ।
यतो विंशत्यादियद्दृषस्य भुक्तिविशेषणत्वे कियत्कालीननष्टफलहानिरिति साकांक्षमेति । अत एवापराधाभावाद्दाद्यादीन

तद्धानिरपीत्याह योगीश्वरः ॥ ● ॥ आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ आ
ग्याधेर्भोगार्थमेवाधीकरणादुपेक्षायामपि न स्वामिनोपराधः गोप्याधौ स्वाम्यनुमतिमन्तरेणाभोक्तुमपराधातिशयमापादयतुमेवो
पेक्षोपपत्तिः । जडबालयोस्त्वज्ञत्वादेवोपेक्षा । उपनिक्षेपनिक्षेपयोरपि भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात् दत्तिक्रमे चोपनिक्षेपे पुरुषान्तरनिधानु
असोदयतल्लाभादुपेक्षा । राज्ञोऽनेकराजकार्यव्यग्रत्वात्स्त्रीणामप्रागल्भ्यानभिज्ञत्वाभ्यां श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थवि
चारश्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानव्यग्रतयेति सर्वत्र यथायथमपराधविशेषसमाधानमहहतादस्माद्वचनात् कदाचिन्न
ष्टोपचयहानिरपि भवतीत्यर्थः ॥ अत एवाध्यादिभोगे दण्डमधिकमाह स एव । आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम्
। दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ एतत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । क्वचिदन्यत्रापि नष्टफलहान्यपवादो मनुनो
क्तः । सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन । धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते । दम्यो दमनार्थं यः प्रयुज्यते ।
मनुनारदौ । आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः । राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ नारदः अन्वाहितं
हृतं न्यस्तं बलावष्टम्भयाचितं । अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः । अन्वाहितमेकत्राहितमन्यत्र पुनराहितम् ।
बलावष्टम्भ राजादिबलावष्टम्भेन स्थापितम् । इतरत्प्रसिद्धम् । बृहस्पतिः । भुक्तिस्त्रैपूरुषी सिद्धोदपरेषां न संशयः ।
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्ध्यति । अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् । सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन ही
यते । विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राजामात्यैस्तथैव च । सुदीर्घेणापि कालेन तेषां सिद्ध्येन्न तद्धनम् । चित्तापनयनेषु च । बालश्रोत्रि
यवित्ते च प्राप्ते च पितृतः क्रमात् । नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः । भो
गं न कल्पयेत्प्रमाणत्वेन नाद्रियेतेत्यर्थः । गौतमः । अजडापोगण्डधनं दशवर्षभुक्तम्परैः सन्निधौ भोक्तुर्न श्रोत्रियप्रव्रजित
राजपुरुषैः । पशुपुरुषस्त्रीणामनतिभोगः अतिभोगेन हानिरेवेत्यर्थः । कात्यायनः ॥ स्वजातिभिर्बान्धवैश्च भुक्तं यत्स्वजनैश्च

था । भोगात्तत्र न सिद्धिः स्याद्भोगमन्येषु कल्पयेत् । अन्येष्वसंबद्धेषु ॥ सर्वत्रोपभोगे वैकल्यत्वादनुरोधेन शीलादेरपेक्षाहे
तोः सम्भवान्न भोगस्यान्यथोपपन्नस्य स्वत्वहेतुकल्पनाद्वा स्वत्वसाधकत्वं नाप्युपचयहानिहेतुत्वमिति तात्पर्यम् । क्वचिदेकदेशो
पभोगेन समस्तसिद्धिमाह वृहस्पतिः । यद्येकशासने ग्रामे क्षेत्रारामाश्च लेखिताः । एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते । आ
गमेऽपि बलन्नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो । इत्यस्यायमपवादः । एकशासनपत्रारूढेषु किञ्चिदुपभोगेऽपि शासनारूढभोगस्या
नपेतत्वान्न प्रत्येकभोगापेक्षेत्याशयः ॥ ● ॥ विच्छिन्नभोगनिर्णयोपायमाह । वृहस्पतिः । छिन्नभोगे गृहक्षेत्रे संदिग्धं यत्र जा
यते । लेख्येन भोगवृद्धैर्वा साक्षिभिः शुद्धिमाहरेत् । नामघाटागमं संख्यां कालं भागमेव च । भोगच्छेदनिमित्तञ्च ये वि
दुस्तत्र साक्षिणः । तद्गुणन्नाश्च सामन्ता येऽन्यदेशे व्यवस्थिताः । मौलास्ते तु समुद्दिष्टाः प्रष्टव्याः कार्यनिर्णये । अदृष्टास्ते तु य
द्ब्रूयुः सन्दिग्धे समदृष्टयः । तत्प्रमाणं प्रकर्त्तव्यमेवं धर्मो न हीयते । स्थावरेषु तदाख्यातं लाभभोगप्रसाधनम् । प्रमाणहीन
वादे तु निर्दिश्याद्दैविकी क्रियेति । सीमाविवादनिर्णय एतत्प्रपञ्चं विवक्ष्यामः । एवम्भुक्तिर्निरूपिता ॥ ● ॥ युक्तिस्वरूपमा
ह । कात्यायनः । लिंगोद्देशस्तु युक्तिः स्यादिति । लिङ्गस्याग्निदत्वाद्यव्यभिचारिण उल्काहस्तत्वादेरुद्देशो निश्चयः तेन स
ग्निदत्वाद्यनुमानम् । यद्यपि भुक्तिरपि निरन्तरत्वनिराक्रोशत्वादिप्रागुक्तविशेषणोपहितानुमानविधयार्थापत्तिविधया वा
साधिका तत्तथापि लक्षणमिदमतिप्रसक्तमेव वक्ष्यमाणचोदनाप्रतिकालेऽपि तथा सम्प्रसिद्धिबलाद्रोवृषवत्तद्भिन्नलिंगोद्देश
एव युक्तिरूपत्वेन लक्ष्यः । अत एव तत्प्रवृत्तिस्थलत्वाद्दृश्यमेवाह नारदः । असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्विवादाः प्रकीर्तिताः । ल
क्षणान्येव साक्षित्वं तेषामाह मनीषिणः । उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः । केशाकेशिगृहीतश्च युगपत्पारदा
रिकः । कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः । तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः । समीपगश्च त्यजनापि सम्बध्यते । न
त्वविनाभावापादकविशेषणान्तरोपलक्षणम् । प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः । असाक्षी प्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु

परीक्षणम्। साक्षित्वे साक्षिकार्य्ये प्रत्यक्षचिह्नैः शोणिताक्तखड्गादिभिः। पारुष्ये वाक्पारुष्ये परीक्षणं साक्षिगवेषणम्। यद्यपि तत्रापि गालिदानादिश्रवणं प्रत्यक्षचिह्नं सम्भवति। तथापि प्रथमप्रवृत्त्यादिनिश्चयाय साक्ष्यापेक्षेति ध्येयम्। शङ्खलिखितौ। केशाकेशिग्रहणात्पारदारिकः। उल्काहस्तोऽग्निदः। शस्त्रपाणिर्घातकः लोप्त्रहस्तश्चौरः। केशाकेशिग्रहणादिति स्त्रीसंग्रहणे वक्ष्यमाणानामन्येषामपि चिह्नानामुपलक्षणम्। लोप्त्रं चौर्यप्राप्तं वस्तु। वृहस्पतिः। असाक्षिके चिरकृते पृच्छेदुत्तरसाक्षिणः। शपथैर्वानुयुञ्जीत उपधां वा प्रयोजयेत्। उपधा युक्तिरिति कल्पतरौ। शपथाभ्यनुज्ञानमन्यथासिद्ध्युपायाभावे ज्ञेयमत एव नारदः। युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेवमर्दयेत्। अर्दयेत्पीडयेत्। पराजयेतियावदित्युक्तिः॥ ●

॥ चोदनाप्रतिकालस्वरूपन्तु चोदनाया धनदानादिविषयकप्रेरणायाः प्रतिकालो प्रतिषेधः। सोपि यद्यस्य ऋणादिसम्बन्धीन स्याद्बाध्यमान एनं निराकुर्यादनिराकरणादस्य स्यानेन सम्बन्ध इत्यर्थापत्तिविधयाऽनुमानविधया वा ऋणादिसम्बन्धं साधयन्भवति प्रमाणम्। इदमेवाभिप्रेत्याह कात्यायनः। अर्थिनाभ्यर्थितो यस्तु विघातन्न प्रयोजयेत्। त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतस्तदृणी भवेत्। नारदोपि। अभीक्ष्णञ्चोद्यमानोपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः। त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतोर्थं सदाप्नुते। परतस्तदूर्ध्वम्। चोदनाप्रतिकालस्य शीलादिप्रयुक्तस्यापि सम्भवाद्युक्त्यादिसहकार्य्यपक्षमाह। नारदः। चोदनाप्रतिकालस्तु युक्तिलेशस्समन्वयात्। देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः। अत एव तस्य विषयमप्याह। स एव। प्रमादाद्धनिनो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः। अर्थञ्चापह्नुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः। चोदनाप्रतिकालस्तु युक्तिलेशस्तथैव च। तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेवं साधयेत्क्रमात्। कात्यायनः। दानं प्रज्ञापनाभेदः सम्प्रलोभक्रिया च या। चिन्तापनयनञ्चैव हेतवो हि विभावकाः। एषामन्यतमो यत्र वादिना भावितो भवेत्। मूलक्रिया तु तत्र स्याद्भाविता वादिनिह्नवे। दानं उत्कोचदानं। प्रज्ञापनाभेदः प्रज्ञापकस्य हस्तचिह्नाद्यन्यथाकरणम्। सम्प्रलोभक्रियाः साक्षिसभ्यादिभ्यो लोभप्रदर्शनं चिन्तापनयनं स्वगोप

नम्। एषामन्यतमो हेतुर्यत्र वादिनाप्रतिवादिनाधमर्णादेः परिभावितः प्रमाणेन साधितो भवेत्तदा मूलक्रियाजयापहरणा
दिरूपात्तदुपरि सिद्धेव। एषामन्यतदविनाभावादिति भावः। एवंचाधिलेख्यभुक्तिरूपं त्रिविधं मानुषं प्रमाणं निरूपितं ॥ [illegible] ॥
अथ दिव्यान्युच्यन्ते। तत्र दिव्यानां मानुषप्रमाणाभावएव स्वल्पनिर्णायकत्वमुच्यते। यत्तु स्मृतिसारे। एवकारस्येअपिशब्दार्थ
त्वात् मानुषप्रमाणसत्त्वेपि यत्र दिव्याङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवतीति प्रयोजनमुक्तं तदयुक्तम्। एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममिति
वदता याज्ञवल्क्येन प्रमाणहीनेवादे तु निर्दिष्टा दैविकी क्रियेति वदता बृहस्पतिना च युक्तिप्राप्तसमर्थास्तु शपथैरेनमर्दयेदिति
नारदेनापि मानुषप्रमाणाभावे एव दिव्यस्य विधानात्। तत्र बृहस्पतिः दिव्यभेदानाह। धटोग्निरुदकञ्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः
। षष्ठञ्च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमन्तप्तमाषकं। अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम्। दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्व
यम्भुवेति। नारदः। युक्तिप्राप्तसमर्थास्तु शपथैरेनमर्दयेत्। अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः। धटोग्निरुदकं
चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः। उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः॥ सन्दिग्धेऽर्थेभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्मनाम्। प्रो
क्तानि नारदेनेह सत्यार्थं तु विशुद्धये इति। अर्दयेत्पीडयेत्। अर्थापेक्षत्वं विसंवादितार्थस्याल्पत्वमहत्त्वानुरूपमित्यर्थः
। नन्वेषामपि शपथानां मानुषप्रमाणाभावएव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्यभिधानं। तथाच शङ्खः। तत्र दिव्या
मनुसाधारणांविधानमग्न्युप्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेदिति। तांश्च शपथानाह बृहस
तिः। सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च। देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च॥ एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थे सु
कराः सदेति। नारदोपि। सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च। देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च॥ स्पृशेच्छि
रांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा। अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा। इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणाद्
ति। सत्यम्। अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वाद्दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात्। तस्मात्त्वस्य घटादीनामेव न तु शपथानामन्यो

शंकाकालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात्। नन्वेवंकोशस्यकथन्तेषुग्रहणमितिचेत्सत्यम्। तस्यतेषुपाठोमहाभियोगविषयत्वसाम्यात्सावष्टंभाभियोगविषयत्वसाम्याच्च। वस्तुतस्तुशपथानामपिनारदादिवचनानुसरणाद्गोबलीवर्दन्यायेनदिव्यत्वाभ्युपगमेनतवग्रहस्योपलक्षणत्वात्। तथाचनारदः। युक्तिष्वप्यसमर्थासुशपथैरेनमर्दयेत्। अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः॥ धटोग्निरुदकञ्चैवविषंकोशश्चपञ्चमः। उक्तान्येतानिदिव्यानिविशुद्ध्यर्थेमहात्मभिः। दिव्यंनामतुलारोहणम्। विषाशनमप्सुप्रवेशोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्याश्चशपथान्कारयेत्। मनुः। असाक्षिकेषुत्वर्थेषुमिथोविवदमानयोः। अविदंस्तत्त्वतस्सत्यंशपथेनापिलम्भयेत्॥ अग्निंवाहारयेदेनमप्सुचैनंनिमज्जयेत्। पुत्रदारस्यवाप्येनंशिरांसिस्पर्शयेत्पृथक्॥ यस्माद्देवैःप्रयुक्तानिपुष्करार्थेमहात्मभिः। परस्परविशुद्ध्यर्थन्तस्माद्दिव्यानिनामतः॥ असाक्षिकेष्वितिमानुषप्रमाणरहितेष्वित्यर्थः। उद्दिष्टानांदिव्यानांमध्येतुलादीनिमहाभियोगेप्रयोक्तव्यानि। तथाचयाज्ञवल्क्यः। तुलाग्न्यापोविषंकोशोदिव्यानीहविशुद्धये। महाभियोगेष्वेतानिशीर्षकस्थेभियोक्तरि॥ रुच्यावान्यतरःकुर्य्यादितरोवर्त्तयेच्छिरः। अत्राग्निशब्देनतप्तायःपिण्डादयोगृह्यन्ते। शीर्षकंलक्षणयाजयपराजयनिमित्तोदण्डःतत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यवरुच्याइच्छया। इतरःअभियुक्ताभियोक्त्रोरन्यतरः। इतरःशिरोवर्त्तयेत्। दण्डंस्वीकुर्यादित्यर्थः। ननुकोशमल्पेपिदापयेत्। इतिस्वल्पाभिप्रेतेपिकोशस्यविधानात्कथंमहाभियोगेष्वेतानीतिचेन्न। तस्यतुलादिषुपाठःयोवष्टम्भाभियोगेपिप्राप्त्यर्थः। ननुमहाभियोगेष्वेवेतिनियमार्थः। अन्यथाकोशस्यशंकाभियोगएवप्राप्तिःस्यात्। अवष्टंभाभियुक्तानान्धटादीनिविनिर्दिशेत्। तण्डुलाश्चैवकोशश्चशंकास्वेतेनियम्यचेतिपितामहस्मरणात्। अवष्टम्भःशीर्षकस्थः। अवष्टम्भोत्रनिश्चयइतिस्मृतितत्त्वे। यदाशीर्षकस्थोभियोक्तानस्यात्तदाएतानिदिव्यानिनस्यादिति। तथाचनारदः। शिरोवर्त्तीयदानस्यात्तदादिव्यंनदीयतइति। इतिदिव्यदानेनियममाह। पितामहः। अभियोक्ताशिरस्थानेदिव्येषुपरिकीर्त्यते। अभियुक्तायदातव्यन्दि

व्यं श्रुतिनिदर्शनात्। इति कात्यायनोपि। न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति। अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवा
दं स्वयं वाऽन्यतरः इत्यनेनाह याज्ञवल्क्यः। नारदोपि। परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः। इच्छया चेतरः कुर्यादि
तरो वर्त्तयेच्छिर इति। क्वचिद्विषयविशेषे विरोधिनापि दिव्यं देयमित्याह। याज्ञवल्क्यः। विनापि शीर्षकात् कुर्यात् नृपद्रोहेऽथ
पातक इति। शीर्षकाद्विनापि पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेपि। पातके ब्रह्महत्यादौ। कात्यायनोपि। पार्थिवैः शं
कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः। आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विनेति॥ कालिकापुराणेपि। परदाराभिशापे च चौ
र्य्यागम्यागमेषु च। महापातकशस्ते च स्याद्दिव्यं न्हप साहसे। विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णास्थापनेऽकृते॥ तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं
शिरःपूर्वं महीपतिः। परदाराभिमर्षे च वहवो यत्र वादिनः॥ शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति॥ विप्रतिपत्तौ
परधारगमनाद्यभियोगरूपायां विवादे ऋणादानादिविषये अवर्णोऽपवादः। परदाराभिमर्षे चेति चौर्य्यादीनामप्युपलक्ष
णं। विष्णुः। राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षप्रवर्त्तनादिति। विषयविशेषेषु दिव्यविशेषानाह संग्रहकारः धटादीनि विषान्ता
नि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्। पितामहोपि। अवष्टंभाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत्। तण्डुलाश्चैव कोशश्च शंकास्वेतानि नियोज
येत् इति। कात्यायनः। शङ्काविश्वाससन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा। क्रियासमूहकर्त्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे। पिताम
होपि। विश्रंभे सर्वशंकासु सन्धिकार्य्ये तथैव च। एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये॥ शिरस्थायिविहीनानि दिव्यादीनि
विवर्द्धयेत्। घटादीनि विषान्तानि कोश एको शिरःस्मृत इति। तण्डुलानां विषयं स एवाह। चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनि
श्चय इति। अन्यत्र स्त्रीसंग्रहादौ न तु दत्तापन्हवे। तदर्धार्द्धस्य तण्डुला इति वक्ष्यमाणकात्यायवचनेन तण्डुलदिव्यविधानात्
। एतदल्पचौर्य्यशङ्कायां वेदितव्यम्। चौर्य्याभिशंकायुक्तानां तप्तमाषो विधीयते। इति महाचौर्य्यशंकायां तप्तमाषस्य तेनैव वि
धानात्। द्रव्यसंख्ययादिव्यविशेषानाह विष्णुः। अथ शपथक्रियाराजद्रोहादिषु यथाकामं निक्षेपणं स्तेयेष्वर्थप्रमाणादिति।

शपथो दिव्यम्। राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधाद्दिव्यं निक्षेपादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः। वस्त्रादिविषयविचारे तु तन्मू
ल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम्। बृहस्पतिरपि। विषं सहस्रे ऽपहृते पादोने च हुताशनः। त्रिभागोने च सलिलमर्धे देयो घटः सदा। ध
नुः शताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः। त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्धके। शतहृते ऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम्। गोच
रस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम्। एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता। चतुर्गुणोत्तमानां च कल्पनीया परीक्षकै
रिति धर्मशोधनम्॥ धर्मजन्दिव्येन शोधनम्। निकृष्टत्वमाद्युत्तिगुणधर्मभिः मध्यमत्वमुत्तमत्वं च तैरेव। यत्तु। नासहस्राद्ध
रेत्फालं न विषं न तुलां नयेदिति याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तमपुरुषविषयम्। यत्तु सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्रार्धे तथायसम्।
अर्धस्यार्धे तु सलिलं तस्यार्धे तु विषं स्मृतमिति। यत्पितामहवचनं तद्धनाल्पद्रव्यापहारेऽपि नित्यं भवति तद्विषयम्॥ ०॥ ए
तत्स्तेयसाहसविषयं द्रव्यापह्नवे तु। कात्यायनः। द्रव्यस्यापह्नवे यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत्। स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदा
पयेत्। सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत्। हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत्। ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे
विषं स्मृतं। अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम्। षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटं। विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं
विधीयते। पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलाः। ततोऽर्धार्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान। ततोऽर्धार्धविनाशे तु
लौकिकस्य क्रिया स्मृता। एवं विचारयन्राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत इति। अत्र सुवर्णः षोडशमाषात्मकः। वाशोऽपह्नवः।
विंशद्दशविनाशे विंशतेर्वा दशानां वेत्यर्थः। विंशद्दशविनाशे विंशद्विनाशनमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योऽधिक
स्य षट्प्रभृतेरित्यावत्। तदर्धार्धस्य सुवर्णप्रभृतेः। ततोऽर्धार्धस्य अष्टमाषोनसुवर्णार्धप्रभृतेः। ततोऽर्धार्धस्य विनाशे सा
र्धषण्माषोनसुवर्णार्धप्रभृतेर्विनाशे। लौकिकाश्च क्रियाः। अपह्नवे तद्दशगुणो दण्डनाशो भविष्यतीत्यादिकाः। चशब्दः स्मा
र्तशपथसंग्रहार्थः। अत एवाह विष्णुः। सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत्। तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत्। द्वि

ष्णलेनेतिलकरम्। त्रिकृष्णलेनेजलकरश्चतुःकृष्णलेनेसुवर्णकरम्। पञ्चकृष्णलेनेसीरोद्धृतमहीकरम्। नवसुव
र्णार्द्धेनेकोशोदेयःशूद्रस्यतमःपरंयथार्हंघटाग्न्युदकविधानामन्यतमंद्विगुणार्थेयथाभिहितासमयक्रिया। वैश्यस्यत्रिगुणै
र्थेराजन्यस्यकोशवर्जंचतुर्गुणार्थेब्राह्मणस्यकोशन्दद्यात्। अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातःकोशस्थानेब्राह्मणंसीरोद्धृ
तमहीकरमेवशापयेत्। प्राग्दृष्टदोषंस्वल्पेप्यर्थेदिव्यानामन्यतममेवकारयेत्। सन्तुप्रथितंसच्चरितंनमहत्यर्थेपीति। सी
रोद्धृतमहीकरंलाङ्गलोद्धृतलोष्टहस्तमित्यर्थः। अनयहणामधिकेशापनिवृत्त्यर्थंशापेतुविशेषमाहमनुः। सत्येनशापयेद्वि
प्रंक्षत्रियंवाहनायुधैः। गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैरिति। यद्यहमर्थापह्नवीस्यान्तदासत्याभिधानधर्मोममनि
ष्फलःस्यादितिशपथकारिणंब्राह्मणंवाचयेत्। एवंक्षत्रियादीनांवाहनादीनिनिष्फलानिस्युरित्यादीत्यर्थः। पादस्वर्णादी
नांविशेषःस्मृत्यन्तरेदर्शितः। निष्केतुसत्यवचनंद्विनिष्केपादलम्भनम्। ऊमनिकेतुपुष्पंस्यात्कोशपानमतःपरमिति।
अत्रनिष्कशब्देनकर्षचतुर्थांशोमुद्रामुद्रितःप्रतिपाद्यते। क्वचिद्देशेतत्रापिनिष्कव्यवहारात्। ननुमनूक्तोनिष्कः। तस्यरा
जतपलात्मकत्वेनमूलकाञ्चनकर्षादधिकत्वात्। तत्रसत्यवचनविधौचतुर्गुणोऽर्थेब्राह्मणस्येतिविरोधःस्यात्। दिव्येदण्डेचम
नूक्तंग्राह्यंपरिमाणम्। ग्राह्यमितिवृहस्पतिराह। संख्यारश्मिरजोमूलामनुनासमुदाहृता। कार्षापणान्तासादिव्येनियो
ज्याविनयेतथेति। संख्यापरिमाणंरश्मिरजोमूलात्त्रसरेण्वादिका। विनये। दण्डे। तच्चपरिमाणम्प्रतिज्ञापूर्वकंमनुराह। लो
कसंव्यवहारार्थंयाःसंज्ञाःप्रथिताभुवि। ताम्ररूप्यसुवर्णानांताःप्रवक्ष्याम्यशेषतः॥ जालान्तरगतेभानौयत्सूक्ष्मंदृश्यतेर
जः। प्रथमन्तत्प्रमाणानांत्रसरेणुम्प्रचक्षते॥ त्रसरेणवोऽष्टौविज्ञेयालिक्षैकापरिमाणतः। ताराजसर्षपस्तिस्रस्तेत्रयोगौ
रसर्षपः॥ सर्षपाःषड्यवोमध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलं। पञ्चकृष्णलकोमाषस्तेसुवर्णस्तुषोडश॥ पलंसुवर्णाश्चत्वारःपलानिध
रणन्दश। द्वेकृष्णलेसमधृतेविज्ञेयोरौप्यमाषकः॥ तेषोडशस्याद्धरणम्पुराणश्चैवराजतः॥ धरणानिदशज्ञेयःशतमान

स्तुराजतः॥ कार्षापणस्तुविज्ञेयःकार्षिकस्ताम्रिकःपणः। चतुःसौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तुप्रमाणतइति॥ अत्रताम्ररूप्यसु
वर्णानामितिताम्ररूप्ययोरल्पत्वात्प्राक्प्रयोगेनतुक्रमप्रदर्शनार्थः। पलानिधरणन्दशेत्यन्तंसुवर्णपरिमाणाभिधानम्।
चतुःसौवर्णिकोनिष्कइत्युक्तंरूप्यपरिमाणाभिधानम्। अवशिष्टेनताम्रपरिमाणाभिधानम्। जालान्तरप्रविष्टेसूर्यर
श्मौयत्सूक्ष्मंरजोदृश्यतेतत्त्रसरेणुसंज्ञकंअष्टौत्रसरेणवोलीक्षाराजसर्षपः। त्रयोराजसर्षपाःगौरसर्षपः। षड्गौर
सर्षपामध्यमोयवोनसूक्ष्मन्नस्थूलमिति। मध्यमयवस्यपरिमाणमुक्तमिताक्षरायाम्। मध्यशब्दःपादपूरणार्थः। तथाच
संपूर्णयवपरिमाणमुक्तमितिमनुभाष्ये। त्रयोयवाःकृष्णलं। माषःपञ्चकृष्णलानि। सुवर्णःषोडशमाषाः। पलंसुवर्णाश्चत्वारः
॥ धरणन्दशपलानि। रूप्यमाषोद्वेकृष्णले। राजतस्यधरणंषोडशरूप्यमाषाः। अस्यचपुराणइतिसंज्ञान्तरं। राजतःशतमा
नःराजतदशधरणानिराजतपलसंज्ञाप्यस्यभवति। शतमानन्तुदशभिर्धरणैःपलमेवत्वितियाज्ञवल्क्यस्मरणात्। पूर्वोक्तसुवर्ण
चतुष्टयपरिमितिरेकोराजतनिष्कः। कार्षिकःकर्षसंमितःताम्रिकस्ताम्रविकारःकार्षापणोविज्ञेयः। पणइतिचसंज्ञास्ये
वविज्ञेयेत्यर्थः। चशब्दोऽध्याहार्यः। अतएववृहस्पतिः। निष्कंसुवर्णाश्चत्वारःकार्षिकस्ताम्रिकःपणः। ताम्रकर्षकृतामु
द्राविज्ञेयःकार्षिकःपणः॥ सएवचान्द्रिकाप्रोक्ताताश्चतस्रस्तुधानकाः॥ ताद्वादशसुवर्णस्तुदीनाराख्यःसएवतुइति। कर्षः
पलचतुर्थांशः। तेषोडशाक्षःकर्षोस्त्रीपलङ्कर्षचतुष्टयमित्यमरसिंहेनाभिधानात्। तेमाषाःषोडशाक्षःकर्षइतिचसंज्ञे
त्यर्थः। तेनाक्षकर्षशब्दयोःसुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते। याज्ञवल्क्यः। पलेविकल्पमाह। पलंसुवर्णाश्चत्वारःप
ञ्चवापिप्रकीर्तितमिति। तस्यचतुर्थांशोविंशतिर्माषाःतत्परिमितःकार्षापणः। अतएवकात्यायनः। माषोविंशतिभागस्तु
ज्ञेयःकार्षापणस्यतु। काकिणीतुचतुर्भागामाषकस्यपणस्यचेति। राजतोपिकार्षापणोस्तीत्याहनारदः। कार्षापणोदक्षिण
स्यान्दिशिरौप्यःप्रवर्त्ततइति। व्यासस्तु। निष्कस्यप्रमाणमाह। पलान्यष्टौसुवर्णास्तुतेसुवर्णाश्चतुर्दश। एतन्निष्कप्रमाण

न्नुव्यासेनपरिकीर्त्तितमिति ॥ ● ॥ वर्णभेदेनदिव्यव्यवस्थामाहनारदः । ब्राह्मणस्यघटोदेयःक्षत्रियस्यहुताशनः । वैश्य
स्यसलिलन्देयंशूद्रस्यविषमेवतु । साधारणःसमस्तानांकोशःप्रोक्तोमनीषिभिः । विषंविनाब्राह्मणस्यसर्वेषांवातुलास्मृता
इति । अनित्याचेयंव्यवस्था । राजन्येऽग्निंघटंविप्रेवैश्येतोयंनियोजयेत् ॥ सर्वेषुसर्वदिव्यंवाविषवर्ज्जंद्विजोत्तमे ॥ इतिका
त्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षेवयोविशेषादिनाव्यवस्थापनीयम् । तदाहनारदः । क्लीवानातुरान्स्त्वहीनान्परितप्तादि
तान्नरान । बालवृद्धातुरांस्त्रींश्चपरीक्षेतघटंसदा । स्त्रीणान्तुनविषंप्रोक्तंनवापिसलिलंस्मृतम् । घटकोशादिभिस्तासाम
न्तस्तत्त्वंविचारयेत् । नार्मीनान्तोयशुद्धिःस्यात्नविषम्पित्तरोगिणाम् । चित्र्यन्धकुनखादीनांनाग्निकर्मविधीयते । नमज्ज
नीयाःस्त्रीबालाधर्म्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणोयेचवृद्धाःस्युःपुमांसोयेचदुर्बलाः । निरुत्साहान्व्याधिक्लिष्टान्नार्त्तांस्तोयेनिम
ज्जयेत् ॥ सद्योम्रियन्तेमज्जन्तःस्वल्पप्राणाहितेस्मृताः । साहसेष्वागतानेतान्नैवतोयेनिमज्जयेत् । नचापिहारयेदग्निन्नवि
षेणविशोधयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः । तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपंगुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलम्वाशूद्रस्ययवाःसप्तविषस्यचेति ॥
। स्त्रीमात्रजातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण । बालश्चाषोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धोने
त्रविकलः । पंगुःपादविह्वलः । ब्राह्मणोजातिमात्रम् । रोगीव्याधितः । एतेषांशोधनार्थेसर्वदिव्यसाधारणेषुमार्गशीर्षचै
त्रवैशाखेषुस्त्र्यादीनांसर्वदिव्यप्रसक्तौतुलैवेतिनियम्यतेनतुसर्वकालंस्त्रीणांतुलानियमःकोशादिविधानात् । अग्निःफाल्गुन
माघयोःक्षत्रियस्य । जलमेववैश्यस्य । यवाएवार्थेशूद्रस्यविषस्यसप्तैवयवाउक्तप्रमाणलक्षणाभवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्यतुला
विधानात् । शूद्रस्यविषविधानात् । अग्निर्जलंवेतिक्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएवपितामहः । ब्राह्मणस्यघटोदेयः
क्षत्रियस्यहुताशनः । वैश्यस्यसलिलम्प्रोक्तंविषंशूद्रस्यदापयेदिति ॥ कात्यायनोऽपि । नचोहशिल्पिनामग्निःसलिलंनाम्बुसे
विनाम् । मन्त्रयोगविदाश्चैवविषन्दद्यात्तुनक्वचित् ॥ तण्डुलैर्ननियुञ्जीतव्रतिनंमुखरोगिणामिति । व्रतिनम्पयोव्रतादिनियम

स्थं। हारीतोपि॥ कुष्ठिनांवर्जयेदग्निंसलिलंश्वासकासिनां। पित्तश्लेष्मवतांनित्यंविषंचपरिवर्जयेत्इति। विष्णुरपि। नश्लेष्म कारिणांव्याधितानाम्भीरूणांश्वासकासिकानांमम्बुसेविनामुदकंहेमन्तशिशिरयोश्चेति। पितामहोपि। कुष्ठिनांवर्जयेदग्निंस लिलंश्वासकासिनाम्। पित्तश्लेष्मवतांनित्यंविषन्तुपरिवर्जयेत्॥ मद्यपस्त्रीव्यसनिनांकितवानान्तथैवच। कोशःप्राज्ञैर्नदा तव्योयेचनास्तिकवृत्तयइति। यत्तुपितामहेनोक्तम्। सव्रतानांभृशार्तानांव्याधितानान्तपस्विनाम्। स्त्रीणाञ्चनभवेद्दिव्यंय दिधर्मस्त्ववेक्ष्यतइति। तुलेतरविषन्तादितिकेचित्तदयुक्तम्। घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वंविचारयेदितिपूर्वोदाहृ तनारदवचनेनस्त्रीणांकोशादिविधात्। तदगन्यम्बुविषयमित्युक्तंविद्यारण्यश्रीपादैः। विज्ञानेश्वराचार्यस्तु। पुंस्त्रियोर्विवादे त्वन्यतरःकुर्यादित्यनेनपक्षेस्त्रीणामपिदीव्यप्रसक्तौपुरुषस्यैवदिव्यन्नस्त्रीणामित्येतत्परमिदं। अन्यथासर्वथातासांदि व्यनिषेधेघटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वंविचारयेदित्यनेनर्विरोधःस्यादितिप्राहुः। कात्यायनः। गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैवग्राहयेच्छूद्रवद्द्विजान्। कालिकापुराणेपि। वर्णान्त्यस्य सदादेयंमाषकंतप्तहेमजमि ति। वर्णानामंत्यःप्रत्यंतःतस्येत्यर्थः। नारदोपि। महापराधेनिर्द्धर्मे कृतघ्नेक्लीवकुत्सिते। नास्तिकेदृष्टदोषेचशपानांतेविव र्जयेत्इति। कात्यायनोपि। मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम्। महापातकयुक्तानांनास्तिकानांविशेषतः॥ लिं गिनाम्प्रमदानाञ्चमन्त्रयोगक्रियाविदाम्। वर्णसङ्करजातानाम्पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम्। एतेष्वेवाभियोगेषुनिंद्यष्वेवंप्र वर्त्तितः। दिव्यम्प्रकल्पयेन्नैवराजाधर्मपरायणः। एतैरेवनियुक्तानांसाधूनान्दिव्यमर्हति। नसन्तिसाधवोयत्रतत्रशोध्याः स्वकैर्नरैरिति। साधूनान्दिव्यमर्हति। राजाकल्पयितुमितिशेषः। प्रतिनिधिद्वाराएतैर्दिव्यङ्कारणीयमितिद्रढयितुमाहस एव। महापातकयुक्तेषुनास्तिकेषुविशेषतः। नदेयन्तेषुदिव्यन्तुपापाभ्यासरतेभृगुः। येषुपापेषुदिव्यानिकर्त्तव्यानिप्रयत्न तः। तारयेत्सज्जनैस्तानिनाभिशस्तंत्यजेन्नरइति। तारयेत्शोधयेत्। अभिशोधनप्रतिनिधिद्वाराशोधनमकारयित्वान

ध्यजेदित्यर्थः । यत्तुक्तेनैवोक्तं । अस्पृश्याधमदासानांम्लेच्छानाम्पापकारिणां । प्रातिलोम्यप्रसूतानामान्निश्चयोनतुराजनि । तत्प्र
सिद्धानिदिव्यानिसंशयेतेषुनिर्दिशेदिति । तत्रैनियुक्तानांसाधूनामभावेविज्ञेयम् । तत्प्रसिद्धानिसर्पघटादीनीतिस्मृ
तिनत्वसाधूनामप्यसामर्थ्येप्रतिनिधिमभ्युपजानातिसएव । कालदेशाविरोधेतुयथायुक्तम्प्रकल्पयेत् । अन्येनहारयेद्दिव्यं
विधिरेषविपर्ययः ॥ सामर्थ्याभावेसर्ववर्णविषयेविशेषमाहहारीतः । राजन्योग्निर्घटंविप्रेवैश्येतोयन्नियोजयेत् । नविषं
ब्राह्मणेदद्याद्विषम्वर्णान्तरेस्मृतम् ॥ कोशन्तशूद्रधर्म्मास्तुधर्मसम्भवमेवच । पुत्रदारादिशपथान्सर्ववर्णेप्रयोजयेदिति
॥ ● ॥ अथदिव्यकालः । तत्रपितामहः । योयस्यविहितोकालोविधिर्यस्यचयोयथा । तम्प्रवक्ष्यामितत्त्वेनवार्दिनस्वबलाबलं
॥ चैत्रोमार्गशिरश्चैववैशाखश्चतथैवच । एतेसाधारणामासादिव्यानामविरोधिनः ॥ धटःसर्वर्त्तुकःप्रोक्तोवातेवातिविवर्ज्जयेत् ।
अग्निःशिशिरहेमन्तवर्षासुपरिकीर्त्तितः ॥ शरद्ग्रीष्मेचसलिलंहेमन्तेशिशिरेविषमिति ॥ विस्तरपि । स्त्रीब्राह्मणविकलाऽसमर्थ
रोगिणांनतुलादेयानवानिवायौनकुष्ठ्यसमर्थलोहकारणामग्निर्देयःशरद्ग्रीष्मयोश्चनकुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानांविषन्देयम्प्रावृषिच
। नश्लैष्मिकाणांव्याध्यर्द्दितानाम्भीरूणांश्वासकासिनामम्बुजीविनामुदकंहेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्तनिषेधोऽत्रपौषमा
सविषयएवनतुमार्गशीर्षविषयोपि । मार्गशीर्षस्यचैत्रोमार्गशिरइतिपूर्वोदाहृतपितामहवचनेनसकलदिव्यसाधारण
त्वाभिधानात् । नारदोपि । विचार्यधर्मनिपुणैर्धर्म्मशास्त्रविशारदैः । धर्म्मंसर्वर्त्तुकम्प्रोक्तम्पण्डितैर्धटधारणम् ॥ वर्षासु
समयेवह्निर्हेमन्तशिशिरेतथा । ग्रीष्मेसलिलमित्युक्तम्विषंकालेतुशीतले ॥ नशीतेतोयशुद्धिःस्यान्नोष्णकालेग्निशोधनम् । न
प्रावृषिविषन्दद्यात्प्रवातेनतुलान्तथा ॥ नापराह्णेनसंध्यायांनमध्याह्नेकदाचनेति । मध्याह्नेदिव्यनिषेधोजलव्यतिरिक्तविष
यः । अतएवपितामहः । पूर्वाह्णेग्निपरीक्षास्यात्पूर्वाह्णेचधटोभवेत् । मध्याह्नेतुजलंदेयन्धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥ दिवसस्यतुपू
र्वाह्णेकोशशुद्धिर्विधीयते । रात्रौतुपश्चिमेभागेविषन्देयंसुशीतलमिति ॥ अत्रविशेषतोवर्षासुनिषेधात् । सिंहरवावेवपरीक्षा

मात्रनिषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षास्वपि कुर्वन्ति । अतो याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्जयेद्दिव्यस्य न क्रियं । तथा ज्यो-
तिषे । सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते भृगौ । मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकांक्षिणा । तथा । रविशुद्धौ गुरौ चैव न
शुक्रे स्तङ्गते पुनः । सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥ नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्ते न निरीक्षणे । न परीक्षा [illegible]
शनिभौमदिने भवेदिति ॥ रविशुद्धौ गुरौ चेद्दिव्यं तत्र शस्यत इति शेषः । तथा च दीपिकायाम् । न शुक्रास्ते ष्टमे कैं गुरुसहितरवौ
जन्ममासे ष्टमे ऽष्टे विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ । नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ ।
प्रातः कार्या परीक्षा द्विजनुचरयहांशोदये शस्तलग्न इति । यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि शिष्टाचाराद्दिव्यवारे दि-
व्यानि दातव्यानीति मिताक्षरायां ॥ अथ दिव्यदेशाः । तत्र पितामहः । प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा । इन्द्रस्थाने
सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे इति । धटग्रहणं दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्च प्रसिद्धदेवायतनानामप्यु-
पलक्षणम् । अत एव दिव्यमात्रमुपक्रम्य नारदः । सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे इति । विषयविशेषे इन्द्रस्थाना-
दीनां व्यवस्थामाह । कात्यायनः । इन्द्रस्थाने ऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत्
॥ प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतो ऽन्येषु तु कार्याणि सभामध्ये विदुर्बुधा इति । इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपूर्वस्थाने ।
दिव्यदेशादनादरे दिव्यं विसंवदतीत्याह । नारदः । अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च । व्यभिचारं सदर्थेषु कुर्वन्ती-
ह न संशयः ॥ वासो जननिवासस्तस्माद्बहिः कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत् । अत एव पितामहः । प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं रा-
ज्ञो वाधिकृतेऽपि वा । ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति ॥ ब्राह्मणानां प्रकृतयो ऽमात्यास्तेषाञ्चेत्यन्वयः ॥•॥ अथ दिव्य-
साधारणविधिस्तत्र बृहस्पतिः । स्नेहात्क्रोधाल्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः । विधिदत्तस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचिदिति
। विधिश्च पितामहेन दर्शितः । दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया । ततश्चावाह

यष्टव्यान्विधिनानेनधर्मवित्। वादित्रतूर्यघोषैश्चगन्धमाल्यानुलेपनैः॥ प्राङ्मुखःप्राञ्जलिर्भूत्वाप्राड्विवाकस्ततोवदेत्। एह्ये
हिभगवन्धर्मअस्मिन्दिव्येसमाविश। सहितोलोकपालैश्चवस्वादित्यमरुद्गणैः। आवाह्यतुघटेधर्मपश्चादङ्गानिविन्यसेत्। स
र्वेकार्य्याणिसाधारणानिअसाधारणानिचतत्तस्तदुपयोगिसामग्रीसंपादनानन्तरमित्यर्थः। घटग्रहणमवदिव्यमात्रोपलक्षणं
। अस्मिन्दिव्यइतिमंत्रलिङ्गादेतेषाञ्चधर्माणान्दिव्यमात्रसाम्यस्य। इमंमंत्रविधिंकालस्तंसर्वदिव्येषुयोजयेत्। आवाहनञ्चदेवाना
न्तथैवपरिकल्पयेदित्युपसंहरतावेवोक्तत्वाच्च। अंगानिकानीत्याकांक्षायांसएवाह। इन्द्रंपूर्वेतुविन्यस्यप्रेतेशन्दक्षिणेतथा
। वरुणम्पश्चिमेभागेकुवेरञ्चोत्तरेतथा। अग्न्यादिलोकपालांश्चकोणभागेषुविन्यसेत्। इन्द्रःपीतोयमःश्यामोवरुणःस्फटि
कःप्रभः। कुवेरस्तुसुवर्णाभअग्निश्चैवसुवर्णाभः। तथैवनिर्ऋतिःश्यामोवायुर्धूम्रःप्रशस्यते। ईशानस्तुभवेद्रक्तएवंध्यायेत्क्र
मादिमान्। इन्द्रस्यदक्षिणेपार्श्वेवसून्संस्थापयेद्बुधः। धरोध्रुवस्तथासोमआपश्चैवानलोऽनिलः। प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोऽष्टौ
प्रकीर्त्तिताः। देवेशेशानयोर्मध्येआदित्यानान्तथायतनं । धातार्यमाचमित्रश्चवरुणोंऽशोभगस्तथा। इन्द्रोविवस्वान्पूषाचपर्ज
न्योदशमःस्मृतः। ततस्त्वष्टाततोविष्णुरजघन्योजघन्यजः। इत्येतेद्वादशादित्यानामभिःपरिकीर्त्तिताः। अग्नेःपश्चिमभागेतु
रुद्राएकादशाःस्मृताः। वीरभद्रश्चशम्भुश्चगिरिशश्चमहायशाः। अजैकपादहिर्बुध्न्यःपिनाकीचापराजितः। भुवनाधीश्वर
श्चैवकपालीचविशाम्पतिः। स्थाणुर्भवश्चभगवान्रुद्रास्त्वेकादशाःस्मृताः। प्रेतेशरक्षोमध्येचमातृस्थानप्रकल्पयेत्। ब्राह्मी
माहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा। वाराहीचैवमाहेन्द्रीचामुण्डागणसंयुता। निर्ऋतेरुत्तरेभागेगणेशायतनंविदुः। वरुण
स्योत्तरेभागेमरुतांस्थानमुच्यते। गगनःस्पर्शनोवायुरनिलोमरुतस्तथा। प्राणःप्राणेशजीवौचमरुतोऽष्टौप्रकीर्त्तिताः। ध
टस्योत्तरभागेतुदुर्गामावाहयेद्बुधः। एतासांदेवतानांतुस्वनाम्नापूजनंविदुः। भूषावसानंधर्मायदत्वाचार्घादिकंक्रमात्। अ
र्घादिपश्चादङ्गानाम्भूषान्तमुपकल्पयेत्। गन्धादिकांनिवेद्यान्ताम्परिचर्य्यांप्रकल्पयेत्। चतुर्दिक्षुतथाहोमःकर्त्तव्योवेदपा

एगैः। आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः। सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्। अङ्गानां इन्द्रादिदुर्गान्तानाम्
। अर्घाद्युपकल्पनस्य नकाण्डानुसमयेन। तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभावबाधापत्तेः। किंतु पदार्थानुसमयेन तथा च
दुर्गायै भूषणान्त्वा धर्मस्येन्द्रादिदुर्गान्तानामङ्गगन्धादिपरिचर्यां विप्रकल्पयेदिति गायत्र्या प्रणवादिकामुच्चार्य पुनः प्रणवं स्वाहा
कारान्तमुच्चार्य समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात्। अनुक्तसंख्यायत्वात् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति स्मरणादिति
त्यर्थः। होमानन्तरकर्तव्यमत एवाह। यमर्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तन्तु पत्रके। मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं च शिरोगतम्।
मन्त्रश्च आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति॥
एतत्सर्वं पूर्वाह्णे कर्तव्यम्। तस्य प्रधानकालत्वाच्च। तथा च नारदः। अहोरात्रोपोषितेन स्नातेनार्द्रवाससा हि मानवे। पूर्वाह्णे सर्व
दिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितमिति॥ एतत्प्राड्विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्तव्यम्। तथा च नारदः। प्राड्विवाकस्ततो वि
प्रो वेदवेदाङ्गपारगः। श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः॥ सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः। उपोषितश्चार्द्र
वासाः कृतदन्तानुधावनः॥ सर्वेषां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधिः। इति कर्तुरुपवासादिकमाह। त्रिरात्रोपोषिताये स्युरेक
रात्रोपोषिता यथा। नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये स्यार्द्रवाससे इति। याज्ञवल्क्योऽपि। सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितं।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधाविति॥ अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाह्ण एव ग्राह्यः। पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकी
र्तितमिति नारदवचनानुरोधात्। त्रिरात्रैकरात्रपक्षयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्था ज्ञेया दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानं
उक्तेन विधिना दिव्यप्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलं चाह पितामहः॥ सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत्। ऋत्विक्पुरो
हिताचार्यान्दक्षिणाभिस्तु तोषयेत्॥ एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान्। महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पत
इति अयं च विधिः। सर्वदिव्यसाधारण इत्याह स एव। इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्। आवाहनं च देवानां तथै

वपरिकीर्त्तितमिति । सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरःखिपत्रारोपणान्तं सर्वं दिव्यसाधारणमित्यर्थः । इति दिव्यमातृका ॥ [illegible] ॥
अथ घटविधिः । तत्र पितामहः । विशालमुच्छ्रितां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत् । यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥
कपाटवीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ॥ पानीयादिसमायुक्तामभ्यून्याङ्गारयेन्नृपं इति । वीजानि यववीह्यादीनि । घटा
र्थानि काष्ठानि ताराद्वाह ॥ खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुष्कवर्जितम् । शांशपं तदभावे वा शालं वा कोटरैर्विना ॥ अर्ज्जु
नं तिन्दुकीसारं तिलिसोरकचन्दनम् । एवंविधानि काष्ठानि घटार्थं परिकल्पयेत् । अर्जुनस्तिलकोशोकतिलिशोरकच
न्दनइति माधवीये पाठः ॥ शांशपमिति पठित्वा व्याख्यातं शांशपं शिंशपावृक्षसम्बन्धि । देविका शिंशपेति पाणिनिस्मरणा
दिकारस्याकारः । एवंविधानीत्यन्यस्यापि औदुम्बरादेर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ससारस्य ग्रहणम् । अत एव पितामहः । छित्वा तु य
ज्ञियं काष्ठं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥ मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप एव चे
ति । यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ॐ ओषधे त्रायस्वैनमित्यादिच्छेदनमंत्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः वनस्पते शतवल्शो
विरोह इति मंत्रः । छेदने कृतइति शेषः । वानस्पत्यच्छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धेपि पुनर्विधानं औपदेशिक
स्य सोमदैवत्येनातिदेशिकस्य तस्य वाधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र जप एव चेति चशब्दस्य वानस्पत्येयनेनान्वयात् तस्य च समुच्चयद्यो
तकत्वात्समुच्चय इति केचित् । सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थत्वात् । तुल्यार्थस्तु विकल्पेरन्नित्यनेन माधवेन व्रीहियववदिकल्पइत्यप
रे । पितामहः । प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने सभायां वा धर्मस्थाने चतुष्पथइति । घटनिर्मा
णप्रकारं तत्प्रमाणं चाह पितामहः । चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविधौ । अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव चे
ति ॥ पादौ तुलाधारकाक्षनामककाष्ठधारणार्थौ स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ । अन्तरं मध्यम् । अध्यर्द्धं सार्धहस्तद्वयम् । अ
क्षकाष्ठस्य प्रमाणं पादस्तम्भमध्यप्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम् । अन्तरालप्रमाणपर्य्यालोचनया ततः

किञ्चिदधिकमक्षकाष्ठं कर्तव्यम्। पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद्यावद्बहिर्न निःसरति तथा अक्षकाष्ठं कार्यमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम्। अत एव पितामहः। हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपीति। व्यासोपि। हस्तद्वयं निखेयं तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः। षड्ढस्तं तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः॥ इति मुण्डकौ पादस्तम्भौ। हस्तप्रमाणन्तु दर्शितं कालिकापुराणे। यवा मध्यास्तु चैरेकमंगुलञ्चाष्टभिर्भवेत्। अदीर्घेणानतो हस्तश्चतुर्विंशतिरंगुलैः॥ इति स्मृत्यन्तरेपि। तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः। प्रमाणमंगुलेनोक्तं वितस्तिर्द्वादशांगुलः॥ शारदातिलके। चतुर्विंशत्यंगुलाढ्यं हस्तं तत्त्वविदो विदुः। यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानांगुलमितीरितमिति॥ हस्तो वितस्तिद्वितयमिति। हस्तो वितस्तिद्वितयो चतुर्विंशत्यंगुलो हस्त इत्यर्थः॥ यवानां यवमध्यानामित्यर्थः। यवान्मध्यमैरिति स्मरणात्। तुलाया विशेषान्तरमाह पितामहः। चतुरस्रा तुला कार्या दृढा रज्ज्वी तथैव च। कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नत इति। कटकानि लोहमयानि वलयानि। त्रिषु स्थानेषु अन्तयोर्मध्ये। कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपलक्षणम्। नारदोपि। रज्ज्वी घटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा। चतुरस्रा त्रिभिस्स्थानैर्घटकर्कटकादिभिरिति॥ घटो मध्यम्। कर्कटकौ अन्त्यौ पादस्तम्भादीनां सूत्रतानुविशेषानभिधानात्॥ यावती स्थौल्योच्चतादार्ढ्यमपेक्षिता तावत्येव कार्या। शिष्टाचाराद्विशेषो ज्ञेयः। पादस्तम्भौ तु दक्षिणोत्तरसंस्थानौ तत्तुलाप्राग्भावा कार्या। पश्चिमे तोरणं कुर्यादन्यस्मिन्मुनिकामिति पितामहस्मरणात्॥ पूर्वपश्चिमसंस्थानौ तोरणौ वा द्वावाकार्यौ। धारयेत्तु नरे पार्श्वे पूर्वं चन्द्रशिक्ये शिक्यामिति नारदस्मरणात्। घटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्यमित्याह पितामहः। तोरणौ तु तथा कार्यौ पार्श्वयोरुभयोरपि। घटाद्दशान्तरे स्यातां नित्यं दशभिरंगुलैः॥ अवलम्बौ तु कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ। मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनाविति॥०॥ घटारोहणमाह नारदः। शिक्यद्वयं समासज्य घटकर्कटयोर्दृढम्। एकस्मिंस्तोलयेत्पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलां। या

रयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषन्दक्षिणे शिलाम्। पिटकम्पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांसुलोष्टकैरिति। इष्टकाभिर्ग्रावभिः पांसुभिर्लोष्टैर्वेत्य र्थः। माषराशिभिरपि पिटकम्पूरयेत्। माषराशिमथापि वेति स्मृत्यन्तरवचनात्। पितामहोऽपि। शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्व योरुभयोरपि। प्रागग्रानकल्पयेद्भीरुस्तत्र विप्रसमाहितः। पश्चिमे तोलयेत्कर्तॄन्नन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम्॥ इष्टकाभस्मपा षाणकपालास्थिविवर्जितामिति॥ अत्रेष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः। समुच्चयनिराकरणार्था न तु विकल्पनिराकरणार्था ॥ पूर्वोदाहृतनारदवचनेन तयोरपि विधानात्। एतेन मृत्तिकापाषाणादीनां सम्भूय तोलनकर्तृत्वमिति मतमपास्तम्। मृत्तिका शिलेष्टकादीनामेकार्थत्वात् तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायेन विकल्प इति मिताक्षरायाम्। विष्णुरपि। अथैकस्मिञ्शिक्ये पुरुषमा रोपयेत्। द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति। समन्तान्निरीक्षणार्थं रक्षार्थं तद्विदो नियोक्तव्याः। तथा च पितामहः। परीक्षकानि योक्तव्यास्तुलामानविशारदाः॥ वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव चेति। नियुक्तांश्च नियोक्तेरन्नित्याह नारदः। सुवर्ण कारवणिजाः कुशलाः कांस्यकारकाः। तान्तुलामन्ववेक्षेरन्तुलाधारणकादिह इति। निरीक्षणम्प्रत्याह पितामहः। का र्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बः समो घटः। उदकञ्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः॥ यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घट इ ति। अवलम्बः समः तोरणयोर्बध्यमानौ यौ मृण्मयाववलम्बौ तैस्तयोः समः। नारदोऽपि। प्रथमारोहणे यादृक्प्रमाणं स्यात्पुरुषैः सह। तु लाशिरोभ्यां तुल्यं तु तोरणाभ्यां च लक्षयामिति। शोधनानन्तरं कर्तव्यम्पितामह आह। शोधयित्वा नरम्पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु। घटं तु कारयेन्नित्यम्पताकाध्वजशोभितम्॥ ततस्त्वावाहयेद्देवान्विधिनानेन मन्त्रवित्। वादित्रतूर्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुले पनैः। प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेदिति। विवादानुरूपं प्रश्नम्पृच्छतीति प्राट् तद्विवेचयतीति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः। ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य धर्मावाहनादारभ्याभियुक्तशिरसि पत्रबन्धमात्रं तुलाधारस्य वि धिं कुर्यात्। घटपूजायाञ्च यादि विशेषन्नारद आह। रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः। अर्चयेत्तु घटं पूर्वं तत

शिष्टांस्तुपूजयेदिति। शिष्टानवशिष्टानिन्द्रादीन्। पत्रबन्धनानन्तरंमंत्रयेत्प्राड्विवाकइत्याहपितामहः। धटमामंत्रयेच्चैवविधिनानेनशास्त्रवित्। विधिनामन्त्रेणशास्त्रवित्प्राड्विवाकःमंत्रश्चतेनैवदर्शितः। त्वंधटब्रह्मणासृष्टःपरीक्षार्थंदुरात्मनाम्। धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वंटकारात्कुटिलंनरम्। धृतोधारयसेयस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे॥ त्वंवेत्सिसर्वभूतानाम्पापानिसुकृतानिच। त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्यानिमानवाः। व्यवहाराभिशस्तोयंमानुषःशुद्धिमिच्छतीति। शोध्यस्याभिमन्त्रणमाह। याज्ञवल्क्यः। तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः। प्रतिमानसमीभूतोरेखांकृत्वावधारितः॥ त्वन्तुलेसत्यधामासिपुरादेवैर्विनिर्मिता। तत्सत्यंवदकल्याणिसंशयान्मांविमोचय। यद्यस्मिपापकृन्मातस्ततोमान्त्वमधोनय। शुद्धश्चेद्गमयोर्द्धम्मांतुलामित्यभिमन्त्रयेदिति। तुलाश्रितःतुलामारूढः। प्रतिमानसमीभूतः। प्रतिमानेनमृदादिनासमीकृतः। रेखांकृत्वावतारणेसाम्यचिह्नंकृत्वाअभिमंत्रणमेवावतारणानन्तरंकार्य्यंअवतारितइतियुक्तदर्शनात्ततःप्राड्विवाकःतुलाधारकंशपथैर्नियम्यशिरोगतपत्रकम्पुनर्धटमारोपयेत्। अतएवनारदः। समयैःपरिगृह्याथपुनरारोपयेन्नरम्। निर्वातेवृष्टिरहितेशिरस्यारोप्यपत्रकमिति॥ समयैःशपथैःपरिगृह्यनियम्य। तेचविष्णुनादर्शिताः। ब्रह्मघ्नायेस्मृतालोकायेलोकाःकूटसाक्षिणः। तुलाधारस्यतेलोकास्तुलान्धारयतोमृषेति। पुनरारोहणकालेऽभिमंत्रणमाहनारदः। त्वंवेत्सिसर्वभूतानाम्पापानिसुकृतानिच। त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्यानिमानवाः। व्यवहाराभिशस्तोयंमानवस्तोल्यतेत्वयि। तदेनंसंशयारूढन्धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥ देवासुरमनुष्याणांसत्यत्वमभिधीयसे। सत्यसन्धोसिभगवन्शुभाशुभविभावने। आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च। अहश्चरात्रिश्चउभेचसंध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमितिमन्त्रोच्चारणानन्तरङ्कर्त्तव्यम्पितामहश्चाह। ज्योतिर्विद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकुर्यात्कालपरीक्षणम्। विनाड्यःपञ्चविज्ञेयाःपरीक्षाकालकोविदैः। साक्षिणोब्राह्मणाःश्रेष्ठाःयथादृष्टार्थवादिनः। ज्ञानिनःशुचयोलुब्धानियोक्तव्यान्नृपेणतु। यंसंतिसाक्षिणःश्रेष्ठाशुद्ध्यशुद्ध्यन्नृपे

णदेति । दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणास्ते षट् विनाडिका । तथा च स्मृत्यन्तरम् । दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडि
केति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । लघ्वक्षरसमा मात्रा निमेषः परिकीर्त्तितः । अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तम ॥ द्वौ निमेषौ
त्रुटिर्ज्ञेया प्राणो दश त्रुटिः स्मृतः । विनाडिकास्तु षट् प्राणास्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता ॥ अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या नित्यमेव प्रकीर्त्तित
मिति ॥ कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः । तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमा
नो वा न विशुद्धो भवेन्नर इति ॥ वर्द्धेत तदुपरि गच्छेत् । हीयमानः अधो गच्छेत् । यत्पुनरुक्तं पितामहेन । तुलितो यदि वर्द्धेत
शुद्धो भवति धर्मतः । हीयमानो न शुद्धिः स्यादेकेषान्तु समोऽशुचिः ॥ अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयत इति । अल्पत्वं
व्यभिचारे समालिङ्गनादिना चौर्य्ये तद्देशगमनादिना तत्र एकेषामिति पूजार्थे न तु स्वमते समस्याशुचित्वद्योतनार्थं अल्पपा
पिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमानसमयोर्न कश्चिद्विशेषः । दण्डं प्रायश्चित्ते परं विशेषस्तयोर्दोषानुसारित्वात् । यत्तु केषाञ्चि
देकेषां तु समोऽशुचिरिति वचनम् । अल्पपापः समो ज्ञेय इति वचनं सामान्यसंशयपरमेवेत्युक्तं तत् क्लिष्टकल्पनया व्याख्यानान्नैवा
नैरपेक्षणीयम् । यदुक्तं बृहस्पतिना । घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्धानिमाप्नुयात् । तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो वि
जयी भवेदिति । अयमर्थः । पुनर्देवतावाहनाद्यङ्गसहितं सर्वकर्मविधानान्तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो न प्रथ
मतोलनपर्यायेकार्थः । किंतु पुनस्तोल्यमानस्य समत्वेव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थ इति स्मृतिचन्द्रिकायाम्
। यत्तु कैश्चित्तस्मिन्नेव प्रयोगे तोलनमुक्तं प्रधानावृत्तावङ्गावृत्तिरिति न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदावृत्तौ देवतावा
हनाद्यङ्गानामप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । शिक्यादिच्छेदेऽपि पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह । कात्यायनः । शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे त
थाचापि गुणस्य वा ॥ शुद्धेस्तु संशये चैनम्परीक्षेत पुनर्नरमिति ॥ शुद्धिसंशयकारिणमाह नारदः । तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तविच
लन्त्यस्तलक्षणं । यदा वायुप्रणुन्नत्वात् तदानैकतरं व्रजेदिति । अयमर्थः । यदा तुलान्तौ तिर्य्यक् चलितौ यदा च समताज्ञानार्थं

न्यस्तंचिह्नमयेतियदाचवायुनाप्रेरितातुलाऊर्ध्वमधश्चकम्पतेतदाजयम्पराजयञ्चनवदेदिति । व्यासोपि । कक्षच्छेदेतुलाभ
ङ्गेघटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेक्षभंगेवादद्याच्छुद्धिंपुनर्न्नपइति । कक्षंशिक्यतलंकर्कटौतुचोपान्तस्थौशिक्याधारवौवद्ध
नौकर्कटशृंगसन्निभौलोहकीलकौ । अक्षःपादस्तंभयोरुपरिनिहितस्तुलाधारपट्टइतिमिताक्षरा । दार्ढ्यंप्रयोजकःकोपक
इतितुलायुधः । यत्तुबृहस्पतिवचनं । कक्षच्छेदेतुलाभङ्गेघटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेक्षभंगेचतथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति ।
तदाकस्मिककक्षच्छेदादिविषयं । कात्यायनवचनंतुदृश्यमानकारणकशिक्यच्छेदादिविषमितिविज्ञानेश्वराचार्यादयः ॥ इति
घटविधिः ॥७॥ अथाग्निविधिः । तत्रपितामहः । अग्नेर्विधिंप्रवक्ष्यामियथावच्छास्त्रचोदितं । कारयेन्मण्डलान्यष्टौपुरस्तान्न
वमन्तथा ॥ आग्नेयंमण्डलन्त्वाद्यंद्वितीयंवारुणन्तथा । तृतीयंवायुदैवत्यञ्चतुर्थंयमदैवतम् ॥ पञ्चमंत्विन्द्रदैवत्यंषष्ठंकौबेर
मुच्यते । सप्तमंसोमदैवत्यमष्टमंसर्वदैवतं ॥ पुरस्तान्नवमंयत्तुतन्महत्पार्थिवंविदुः । गोमयेनकृतानिस्युरद्भिःपर्युक्षितानिचेति
। सावित्रंत्वष्टमंतथा । नवमंसर्वदैवत्यमितिदिव्यविदोविदुरितिमिताक्षरायांपाठः । प्रख्यातदेवतायतनादिपूर्वोक्तदिव्यप्रदेश
भूशुद्धिंसम्पाद्यतत्रप्राड्विवाकःसोपवासोऽन्यपादयाप्रवृत्तोनवमण्डलानिकुर्यात् । तानिचप्राक्संस्थानिकर्त्तव्यानि । पुरस्ता
न्नवमभिमन्यष्टानांमण्डलानांपूर्वभागेनवममण्डलस्यकर्त्तव्यताभिधानात् । पश्चिमेमण्डलेस्थितस्त्वेतिवक्ष्यमाणवचनलिङ्गाच्च
॥ तानिचाष्टौक्रमेणाग्न्यादिदैवत्यानि । नवमंमहत्मण्डलान्तरापेक्षयाऽधिकपरिमाणमपरिमितांगुलम्पार्थिवंपृथिवी
दैवत्यन्नतुमण्डलानामग्न्यादिदैवत्यत्वंनसम्भवति । तत्प्रकाशकत्वाभावात् । तदुद्देशेनत्यज्यमानत्वाभावाच्चेतिचेन्नप्रैतुचोतु
त्तमसःब्रह्मणइतिन्यायेनआग्नेयेत्यादिदेवतालिङ्गितमन्त्राणांसमसंख्यावत्वेनाग्न्यादिदेवतापूजनस्थानत्वेनाग्न्यादिदैवत्य
त्वसम्भवात् । अतस्तेष्वग्न्यादिदेवतापूजनंकार्यं । मण्डलम्परिमाणंसएवाह । द्वात्रिंशदङ्गुलम्प्राहुर्मण्डलंमण्डलान्तरम् ।
अष्टभिर्मण्डलैरेवमंगुलानांशतद्वयं ॥ षट्पञ्चाशत्सम्भधिकम्भूमेस्तुपरिकल्पनेति ॥ मण्डलान्तरंअन्यमण्डलंसामानाणमेवैक

मण्डलं द्वात्रिंशदंगुलं । एवञ्चान्तरालसहितैरष्टभिर्मण्डलैरंगुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भवति नवममण्डलस्यापरिमि
तांगुलकत्वाद्गणनाम्मण्डलं सान्तरालं द्वात्रिंशदङ्गुलं । नवमण्डलं षोडशाङ्गुलन्तदन्तरालन्तथा च याज्ञवल्क्यः । षोडशाङ्गुलकं
ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरमिति ॥ तावत्षोडशांगुलं चान्तरं मध्यम् । यत्तु नारदवचनं । अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्नेर्यथोदितम् ।
द्वात्रिंशदंगुलं प्राक् मण्डलं मण्डलान्तरं ॥ अष्टाभिर्मण्डलैरेवमंगुलानां शतद्वयम् । चत्वारिंशत्समधिकं भूमेरंगुलमानतः इति
॥ तत्र नवमाष्टमयोरङ्गुलयोर्यदन्तरालं षोडशाङ्गुलं तस्यागणनत्वात् अनन्तराभावेनांगुलानाम्परिगणनमिति न कश्चिद्विरोधः ।
यत्तु कल्पतरुकारेणैतदेव वाक्यं चतुर्विंशतिसंख्यानां भूमेस्तु परिकल्पनेति पठितन्तत् षोडशांगुलस्य प्रथमावस्थानं मण्डलत्वस्यां
गत्वेन तदप्यनन्तर्भावगम्यभूमेरंगुलानाम्परिगणनविषयमिति न कश्चिद्विरोधः ॥ यदा तु दिव्यकर्तुः पदं षोडशांगुलादधि
कन्तदा तत्पदसंमितं मण्डलं अवशिष्टांगुलमन्तरालमित्येवं द्वात्रिंशदंगुलता सम्पादनीया । तथा च नारदः । मण्डलस्य प्रमा
णं तु कुर्यात्तत्पदसंमितमिति । पितामहोऽपि । कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलन्तु प्रमाणतः इति । अंगुलप्रमाणं तु तिर्यग्यवोदराण्यष्टावि
त्यादिना धर्मविधिप्रकरणे दर्शितं । यत्तु विष्णुवचनं । षोडशांगुलन्तावदन्तरं मण्डलं सप्तकं कुर्यादिति । तदन्त्यमण्डल
विषयम् । सप्तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदिति याज्ञवल्क्यवचनेन समानार्थकं ज्ञेयम् । यत्तु रत्नाकरे एतच्च मण्डलसप्तकं
मण्डलाष्टकलङ्घनासामर्थ्ये इत्युक्तं तदयुक्तं । पश्चिमे मण्डले स्थित्वा प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिरिति वचनेनाष्टमं मण्डलं गत्वा नव
मे निःक्षिपेद्बुध इति वचनेन च मण्डलसप्तकलङ्घनस्यैवोक्तत्वेन मण्डलाष्टकलङ्घनस्यानुक्तत्वात् । प्रोक्षितेष्वेतेषु प्रागग्राः कुशाः
प्रसारणीयाः । तथा च पितामहः । मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः । विन्यसेच्च पदक्रान्तेषु नियमिति स्थितिरि
ति । ततः प्राड्विवाकः प्रथममण्डलस्य दक्षिणतो लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य शांतिहोमं कुर्यात् शांत्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतमि
ति स्मरणात् । होमश्चाग्नये स्वाहा पावकाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण कुर्यादित्युक्तं व्याख्यातृभिः । ततस्तस्मिन्नग्नौ लोहकारस्तिंडन्ताप

येत्। तथाचनारदः। आदावेवलोहकारेयःकुशलश्चाग्निकर्मणि। दृष्टप्रयोगश्चान्यत्रतेनाग्नौप्रतापयेत्। अग्निवर्णमयःपिंडं
सस्फुलिंगंसुरक्षितमिति॥ सुरक्षितश्चाण्डालादिस्पर्शो यथानसम्पद्यतेतथारक्षितामयःपिण्डस्यपरिमाणादिकम्पितामहआ
ह। अव्रणहीनसमंकृत्वाअष्टांगुलमयोमयं। पिण्डंतुतापयेदग्नौपञ्चाशत्पलिकंसमामिति। समम्व्रणहीनं। समन्ततःकोणर
हितंसमवृत्तमितियावत्। अष्टांगुलंअष्टांगुलविस्तारम्पञ्चाशत्पलिकम्पञ्चाशत्पलपरिमितंसमन्तापयेदित्यन्वयः। सर्व
तस्तापयेदित्यर्थः॥ यत्तु। शतार्द्धपलिकंवृत्तंद्वादशांगुलमायतं। लोहमग्निमयंध्वान्तंदेयंराज्ञाभिशापिनइतिकालिकापुराणे
लोहपिंडस्यद्वादशांगुलायामत्वमुक्तन्तदष्टांगुलेनसहविकल्पितंज्ञेयं। यत्तुशंखलिखिताभ्यां। अथवासप्ताश्वत्थपत्रान्तरि
तंषोडशपलमपिअग्निवर्णलोहपिण्डमञ्जलिमादायसप्तमपदमर्यादङ्गच्छेदितिपिण्डस्यषोडशपलत्वमुक्तन्तदपिवैकल्पिकम्
। सप्तमपदमपीदंसप्तममण्डलंयावत्। अभिविधिपरोत्रमर्यादाशब्दः। केचित्तुषोडशपलसंख्याअसामर्थ्यइतिआहुः। इदञ्च
पिंडप्रतापनन्त्रिःकर्त्तव्यम्। अग्निवर्णमयःपिण्डंसस्फुलिङ्गंसुरक्षितं। पञ्चाशत्पलकम्भूयःकारयित्वाशुचिर्द्विजः॥ तृतीयतापे
तप्यन्तंब्रूयात्सत्यपुरस्कृतमितिनारदवचनेनतृतीयतापेतप्यन्तमितिलिङ्गात्। सुतप्तमयःपिण्डमुदकेनिःक्षिप्यपुनःसन्ता
प्योदकेनिःक्षिप्यपुनःप्रतापनम्। तस्मिन्कालेप्राड्विवाकोधर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तंसाधारणंविधिंकुर्यात्। वह्नि
पूजायाञ्चन्दनादिर्विशेषम्पितामहआह। तत्रपूजांकृताशस्यकारयेन्मनुजाधिपः। रक्तचन्दनमाल्यैश्चरक्तपुष्पैस्तथैव
चेति। तत्राचार्यःपिण्डाग्नौकृताशस्यआवाहितस्यधर्मरूपस्याग्नेःततःशोध्यकर्त्तव्यमाहहारीतःप्राङ्मुखस्तुततस्तिष्ठेत्प्रसारि
तकरांगुलिः। आर्द्रवासाःशुचिश्चैवशिरस्यारोप्यपत्रकमिति। अवस्थितिश्चप्रथमेमण्डलेकर्त्तव्येत्याहपितामहः। प्रथमे
मण्डलेतिष्ठेत्प्राङ्मुखःप्राञ्जलिःशुचिरिति। तत्रस्थितस्यकरौशोधनीयावित्याहसएव। लक्षयेयुःक्षतादीनिदुस्तपोस्तस्य
कारिणामिति॥ कारिणःनियुक्ताःपुरुषाः। नारदोपि। लक्षयेत्तस्यचिह्नानिहस्तयोरुभयोरपि। प्राकृतानीवगूढानिसत्र

णान्यन्नाणि चेति । शोधनप्रकारं विष्णुराह । करौ विमृदितव्रीही तस्यादावेव लक्षयेदिति । विमृदितव्रीहयो याभ्यां तौ व्रीहि
मर्दनन्तयोर्यथावस्थितरूपज्ञानार्थं एवं शोधितयोः शङ्खादिचिह्नेषु तत्तु प्राक्स्थितत्वज्ञानार्थं मलकादिरसेन तेषां चिह्नकर्त्त
व्यमिति नारद आह । हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्रङ्गपदानि तु । तान्येव पुनरालक्ष्येद्धस्तौ विन्दुविचित्रिताविति । तानि प्राक्कृत
चिह्नानि पिण्डधारणानन्तरम् । ततः प्राड्विवाककृत्यं याज्ञवल्क्य आह । करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् । सप्ताश्वत्थ
स्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेदिति ॥ तावत्तावत्कृत्वः सप्तकृत्वः सूत्रेणावेष्टयेदिति तावदित्यस्य क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्योक्तो
र्थो भिन्नताक्षरयात्रावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रं तेन सप्तभिः सूत्रैर्वेष्टयेदित्यर्थः । सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति वक्ष्यमाण
नारदादिवचनसम्वादोऽप्रतिभाति तावच्छब्दः संख्याशब्दस्तेन समाहारे द्विगुः स्त्रीलिङ्गत्वाभावाच्च नङीप् त्रिभुवनमितिवत् । स
प्तकृत्वो वेष्टनन्तु वचनाभावेऽपि शिष्टाचारतः कर्त्तव्यमिति मदनरत्ने वेष्टनं चाश्वत्थपत्रहस्तयोः सूत्रेण शुक्लमित्याह । ना
रदः । वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति । अश्वत्थपत्राणि सप्तापि समानानि तथा च स्मृतिः । पत्रैरञ्जलिमापूर्य
माश्वत्थैः सप्तभिः समैरिति । शमीपत्रादीन्यप्यश्वत्थपत्राणामुपरि स्थापयेत् । तथा च स्मृतिः । सप्तपिप्पलपत्राणि शमीपत्रा
ण्यथाक्षतान् । दूर्वायाः सप्तपत्राणि दद्यात्पाण्योः क्षताक्षतान्न्यसेदिति । पुष्पाणि च तत्र स्थापनीयानि । तथा च पितामहः । सप्त
पिप्पलपत्राणि अक्षतान्सुमनो दधि । हस्तयोर्न्निःक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथेति । सूत्रेणावेष्टनं तथेति सुमनसः कुसुमानि
। सूत्रेणेति जातावेकवचनं यत्तु स्मृत्यन्तरं । अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं हरन्शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पद
इति । तदश्वत्थपत्राभावेऽर्कपत्रविधायकं ज्ञेयं । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात् । पिप्पलाज्जायते व
ह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्न्निःक्षिपेद्बुध इति । ततस्तप्तलोहपिण्डे प्राड्विवाकस्तत्राग्निमावाह्याग्नि
मभिमन्त्रयेत् । त्वमग्ने वेदाइत्यनेन मन्त्रेणेत्याह पितामहः । तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः । आवाहनन्तु देवानां

त्वापूर्वविधानवित्॥ त्वमग्नेवेदाश्चत्वारस्त्वंचयज्ञेषुहूयसे। त्वंमुखंसर्वदेवानांत्वंमुखंब्रह्मवादिनाम्॥ जठरस्थोहिभूतानां
ततोवेत्सिशुभाशुभं। पापात्पुनासिवैयस्मात्तस्मात्पावकउच्यते। पापेषुदर्शयात्मानमर्चिष्मान्भवपावक। अथवाशुद्धभावेन
शान्तोभवहुताशन॥ त्वमग्नेसर्वभूतानामन्तश्चरसिसाक्षिवत्। त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्यानिमानवाः॥ व्यवहाराभिशस्तोयं
मानुषःशुद्धिमिच्छति। तदेनंसंशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसिइति। विष्णुस्तु। त्वमग्नेसर्वभूतानामित्यादिधर्मतस्त्रातुमर्हसि
इत्यन्तम्पितामहवचनवदेवाभिमन्त्रमाह। तदस्यमन्त्रस्यसमर्चनाभिमन्त्रणसाधनत्वंनतुविकल्पनेनप्रार्थनीयार्थस्यशोध्य
व्यक्तिविशेषनिष्ठतयाप्रकाशनेनभिन्नकार्यत्वात्। पितामहेनएकवाक्यतयापठनाच्च। यत्तु। तृतीयतापेतप्यन्तंब्रूयात्सत्यपुर
स्कृतम्। शृणिवमम्मानवंधर्मेलोकपालैरधिष्ठितं। त्वमग्नेसर्वदेवानाम्पवित्रंपरमंमुखं। त्वमग्नेसर्वभूतानांहृदिस्थंवेत्सिचेष्टि
तं। सत्यान्हतेचजिह्वायास्तत्वतःसमुपलभ्यते। वेदादिभिरिदम्प्रोक्तंनान्यथाकर्तुमर्हसि। अनेनादाविदम्प्रोक्तंमिथ्याचेदमसौ
वदेत्। सर्वथाचयथामिथ्यातथाग्निंधारयाम्यहम्। सएषत्वांधारयतिसत्येनानेनमानवः। सत्यवाक्यस्यचास्यत्वंशीतोभवहुता
शन। मृषावाक्यस्यचास्यत्वंदहहस्तौचपापिनइतिनारदोक्तामभिमन्त्रणांविष्णुपितामहाभ्यामुक्तेनाभिमन्त्रणेनैकार्थत्वाद्वि
कल्पते। तुल्यार्थास्तुविकल्पेरन्नितिन्यायात्। यदानारदोक्ताभिमन्त्रणांक्रियतेतदातदनन्तरङ्कर्त्तव्यमाह। सएव। अमुम
र्थन्तुपत्रस्थमभियुक्तंयथार्थतः। संश्राव्यमूर्द्धितस्यैवअयदेयोयथाक्रियमिति। पूर्वोक्ताभिमन्त्रणमन्त्रार्थंशिरसिनिहितप
त्रस्थमन्त्रार्थञ्चसंश्राव्यतत्पत्रंयथास्थानन्निधाययथायलोहपिण्डोदेयइत्यर्थः। यदातुविष्णुपितामहोक्तान्यभिमन्त्रणांक्रिय
तेतदातस्मिन्हतेकिंकर्त्तव्यमाहः। पितामहः। ततस्तंसमुपादायराजाधर्मपरायणः। सन्देशेननियुक्तोवाहस्तयोस्तस्यनिः
क्षिपेदिति। नियुक्तःप्राड्विवाकःसन्देशेनतंलोहपिण्डंसमुपादायगृहीत्वातस्यशोध्यस्यहस्तयोर्निःक्षिपेदित्यर्थः। निक्षेपणा
म्प्राक्तनपक्षद्वयेपिशोध्यः। अभिमन्त्रयेत्अभिमन्त्रितवतश्चतस्यहस्तयोरुपरिलोहपिण्डंस्थापयेत्। तथाचयाज्ञवल्क्यः।

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक। साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम॥ तस्येत्युक्तवते लोहम्पञ्चाशत्पलिकं समम्। अ
ग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि। ल्यब्लोपे पञ्चमी। पुण्यपापानि पर्यालोच्येत्यर्थः ब्रूहि दर्शय इत्युक्तवन्तः। पूर्वोक्तमन्त्रे
णाग्न्यभिमन्त्रणं कृतवतस्तस्य हस्तयोरश्वत्थपत्रादिसहितयोः सूत्रैर्वेष्टितयोरित्यर्थः। गृहीतलोहपिण्डस्य शोध्यस्य कर्तव्यमा
ह स एव। स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदिति। अस्यार्थविवरणपुरस्सरं विष्णुरपि। ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं
पञ्चाशत्पलिकं समन्दद्यात् तं समादाय नातिद्रुतं न च विलम्बितं मण्डलेषु पदन्यासं कुर्वन्व्रजेत्। ततः सप्तममण्डलमतीत्य भू
मौ लोहपिण्डं पातयेदिति मण्डलेषु द्वितीयादिमण्डलेषु सप्तमं मण्डलमतीत्य सप्तमं मण्डलमतिक्रम्याष्टमं मण्डलं गत्वेति या
वत्। भूमौ शुष्काभिनवतृणपुञ्जान्वितायां नवममण्डलरूपायामित्यर्थः। वक्ष्यमाणकालिकापुराणवचनानुरोधात्। नारदो
पि। हस्ताभ्यां तं समादाय प्राड्विवाकसमीरितः। स्थित्वैकस्मिंस्ततोन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिह्मगः॥ असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदकुब्जः
सोनलं प्रति। न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता। न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वाक्स्थापयेत्पदं। मण्डलं चाष्टमं गत्वा ततो
ग्निं विसृजेन्नर इति। एकस्मिन्प्रथममण्डले। विसृजेन्नवममण्डल इति शेषः। अत एव पितामहः। त्वरमाणो न गच्छेत्तु स्वस्थो
गच्छेच्छनैः शनैः। न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम्॥ अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निःक्षिपेद्बुध इति। नवमे मण्ड
ले नूतनतृणसमन्विते अग्निविसर्गः कर्तव्यः। तथा च कालिकापुराणे। मण्डलानि तथा सप्त षोडशांगुलमानतः। तावदन्त
रतो गच्छेद्गत्वा नवतृणे क्षिपेदिति। निःक्षेपानन्तरम्परीक्षकस्य कर्तव्यमाह नारदः। तस्यैव मुक्तपिण्डस्य कुर्यात्करनिरी
क्षणमिति शुद्ध्यशुद्धिपरिज्ञानार्थमिति शेषः। तत्राशुद्धिप्रत्यायकानि लक्षणानि स एवाह। पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोन्य
त्रापि लक्षयेत्। मण्डलं रक्तसंकाशं यच्चान्यद्दाग्निसम्भवम्। सोविशुद्धस्तु विज्ञेयो सत्यधर्मव्यवस्थित इति। यस्य करतलयो
र्मध्ये यत्र क्वचिदग्निकारितं स्फोटाद्युपलभ्यते तमशुद्धं विजानीयादित्यर्थः। यस्य पुनर्नोपलभ्यते स शुद्धो ज्ञेयः। अत एव वि

ष्युः। योहस्तयोः क्वचिद्दग्धस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत्। नदग्धः सर्वथायस्तु सविशुद्धो भवेन्नर इति दग्धादग्धसन्देहे नारद
आह। यदातुनविभाव्येते दग्धावितिकरौ तदा। व्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारांस्तु मर्दयेत्। मर्दितैर्यदिनो दग्धः सभ्यैरेवं विनि
श्चितः। शोध्यः शुद्धः ससंस्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रममिति। नविभाव्येते न निश्चीयेते। व्रीहियवयोर्मर्दने विकल्पमाह पि
तामहः। ततस्तद्धस्तयोः प्रास्येद्व्रीहीन्वा यदि वा यवान्। निर्विशंकेन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते। निर्विकारे दिनस्यान्ते शु
द्धिं तस्य विनिर्दिशेदिति। प्रास्येत्प्रक्षिपेत्। निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्। निर्विकारे करतलद्वये स्थि
ते सायंकाले शोध्यस्य शुद्धिं निर्दिशेदित्यर्थः। केचिन्निर्विकारे यदा हस्त इति पठन्ति तन्मते मर्दनानन्तरमेव शुद्धिरवधारणी
या। सायंकाललक्षणकालबोधकवचनाभावात्। ननु दिनस्यान्त इति पाठे मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरित्यादियाज्ञवल्क्यवचनेन
विरोधः। तत्रानन्तर्यवाचिक्त्वाप्रत्ययस्य मुक्त्वेतिप्रयोगेन हस्तव्रीहिमर्दनयोः करयोर्विकारस्यादर्शने तप्तलोहपिण्डन्यासानन्तर
मेव शुद्धेरवधारणीयत्वोक्तेरिति चेन्न। समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति पाणिनीयवचनेन क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वावधारणा
त्। हरियोजनयागस्य संस्रावस्तु ग्विमोकाभ्यां व्यवधानेन परिधिप्रहरणानन्तर्याभावेपि वेदे प्रहृत्य परिधीन् जुहोतीति क्त्वा
प्रत्ययदर्शनात्। लोकेपि स्तूपवेशनक्रियान्तरव्यवधानेन गमनस्य भोजनानन्तर्याभावेपि भुक्त्वा व्रजतीति क्त्वादर्शनान्नानन्तर्य
वाचकत्वं क्त्वाप्रत्ययस्य। किञ्च क्त्वाप्रत्ययस्यानन्तर्यवाचकत्वे बृहस्पतिसवाधिकरणविरोधः स्यात्। तत्रापि क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकाल
वचनत्वाभिधानात्। तथाहि। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रूयते। तत्र संशयः। स किं वाजपेये शरदि वाजपेयेन
यजेतेत्यनेन विहितो यः शरत्कालस्तस्मिन्कर्तव्यः। आहोस्विदन्यकाले वसन्ते कर्तव्यः। तत्र बृहस्पतिवचनस्यागमत्वं तावत्पूर्वमु
क्तं। तथांगमङ्गिकालेऽङ्गिनासह प्रयोक्तव्यं इतरेषामङ्गानामङ्गिकालेऽनुष्ठीयमानत्वादिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु पूर्वकालवा
चिक्त्वाप्रत्ययेन सांगे वाजपेये निर्वृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन बृहस्पतिसवस्य विहितत्वात्। यद्यङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्। तदा

क्त्वाप्रत्ययप्रापितःपूर्वोत्तरकालविभागोवाध्येतनह्यङ्गिनासहप्रयोक्तव्यानामङ्गानांवाजपेयेनिवृत्तेपश्चात्विधानंश्रुतं । ततःप्र
योगेवश्यंभाविनिसतिस्वस्वचोदकप्रापितेकालेतदनुष्ठानंयुक्तं। वृहस्पतिसवस्यज्योतिष्टोमविकारत्वाद्वसन्तकालस्त्वोदकप्रा
प्तःवाजपेयेनसहप्रयोगैक्येशरदिवाजपेयस्यविहितत्वाद्वृहस्पतिसवोपिशरदिप्रसज्येत । तथाचवाजपेयेवृत्तेकर्तव्योवृह
स्पतिसवस्तदनन्तरञ्चालातिक्रमकारणस्यातिदेशकृतस्यवसन्तकाललक्षणस्याङ्गोपसंहारस्यसत्वात्तदुत्तरवसन्तकालेकर्तव्यः
। क्त्वापूर्वकालतायांस्मर्य्यतेनानंतर्य्येनतुसर्वेत्वामीपूर्वेप्रधानाःपूर्वेञ्जनयितव्यंरहतुपूर्वकालीनेनसांगप्रधानानुष्ठानेनफलापूर्वे
स्यनिष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गंनिरर्थकमेवस्यादितिचेन्न । तस्यैवापूर्वस्यामेनातिनप्रावल्यदशायाःकल्पनीयत्वात् । तस्मा
त्राङ्गिनःकालेनुष्ठानंकिंतुस्वकालएवेतिस्थितं । तदनेनविरोधवारणायपूर्वकालत्वमेवार्थः । तथाचनकोपिविरोधइतिसर्वेच
सुस्थं । केषुचिन्निमित्तेषुपुनरग्निधारणंकर्तव्यं । तथाचयाज्ञवल्क्यः । अन्तरापतितेपिण्डेसन्देहेवापुनर्हरेदिति । यदाग
च्छतोन्तराष्टममण्डलादर्वाक्पिण्डःपततिदग्धादग्धत्वेवासन्देहस्तदापुनर्हरेदित्यर्थः । इदन्तुयदिहस्तयोर्नदाहस्तदावेदि
तव्यं । दाहेत्वशुद्धिरेवतथाचनारदः । यस्त्वंतरापततिदग्धश्चेत्तद्विभाव्यते । पुनस्संहारयेदग्निंस्थितिरेषाहृढीकृतेति
। हस्तयोरन्यत्रदग्धविभावनेपिपुनर्धारणंकार्यमित्याह । कात्यायनः । प्रस्खलत्यभियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्रदह्यते । नतंदग्धं
विदुर्देवास्तस्यभूयोपिदापयेदिति । भूयोपिपुनरपीत्यर्थः । इत्यग्निविधिः ॥ ● ॥ अथजलविधिस्तत्रपितामहः । तोयस्यातः
प्रवक्ष्यामिविधिंधर्म्यंसनातनं । मण्डलंधूपदीपाभ्यांकारयेत्तुविचक्षणः ॥ शरान्संपूजयेद्गत्वावैणवञ्चधनुस्तथा । मङ्गलैःपुष्प
धूपैश्चततःकर्मसमाचरेत्इति । धूपदीपाभ्यांशरान्संपूजयेदित्यन्वयः । जलसमीपेसंस्कृतायांभुविमण्डलंकृत्वातत्रशरादिकं
संपूज्यप्रयोगारम्भःकार्यइत्यर्थः । धनुषःप्रमाणमाहनारदः । क्रूरन्धनुःसप्तशतम्मध्यमंषट्शतंस्मृतं । मन्दम्पञ्चशतंज्ञे
यमेषज्ञेयोधनुर्विधिरिति ॥ सप्तशतंसप्ताधिकशतांगुलं । एवंषट्शतंपञ्चशतञ्च । लक्ष्यस्थानञ्चासएवाह । मध्यमेनतुचापे

न प्रक्षिपेच्च शरत्रयं। हस्तानान्तु शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथेति। शरस्थानाय
सायावैणवाः स्युः कर्त्तव्याइत्याह कात्यायनः। शरांस्थानायसायांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये। वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपे
दिति ॥ क्षेप्ता च क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वा कार्य इत्याह। पितामहः। क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा। अक्रूरहृद
यः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिरिति। शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं तोरणं मण्डलं समीपे कार्यमित्याह नारदः। गत्वा तु तज्जलस्था
नन्तटे तोरणमुच्छ्रितं ॥ कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचाविति ॥ उपादेयानुपादेयजलविवेकमाह पितामहः। स्थिरे तोयेनि
मज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके। तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते ॥ देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्धि शोधनं ॥ आहा
र्य्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ॥ आविशेदमले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते। ग्राहिणि ग्राहाख्यजलजन्तुयुक्ते। आहार्य्यं नद्या
दित आहृत्य महति कटाहादौ आहृत्य स्थापितं। नारदः ॥ नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च। ह्रदेषु स्थिरतोयेषु कुर्या
त्पुंसां निमज्जनमिति ॥ नातिवेगासु अतिगासु अवस्थित्ययोग्यासु। विष्णुः पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिविवर्जिताम्भ
सि इति। तत्र उदके प्राड्विवाको वरुणं पूजयेदित्याह। स एव। गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः। वरुणायप्रकु
र्वीत पूजामादौ समाहित इति ॥ ततो दृढकायः कश्चित्पुरुषो नाभिमात्रजले स्थापनीय इत्यपि स एवाह। ब्राह्मणः क्षत्रियो वै
श्यो रागद्वेषविवर्जितः। नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवद्दृढी। तस्योरू प्रतिसंगृह्य निमज्जेदभिशापवानिति। पितामहो
पि। स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तम्भवत्पुरुषं नृपः। आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणमिति ॥ स्तम्भवत्पुरुषं स्तम्भसमन्वितं पुरु
षं कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत्। अनेन पुरुषेण यज्ञियवृक्षजातान्धर्मस्थूणामवष्टभ्य स्थातव्यं तथा च स्मृतिः। उद
के प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य चेति। ततः प्राड्विवाको धर्मावाहनादि होमान्तं कृत्वा शोध्यशिरसि च पत्रारोपणं विधाय जला
भिमन्त्रणं कुर्यात्। तथा च पितामहः। ततस्त्वावाहयेद्देवान् सर्वविधानुमन्त्रयेदिति। देवतावाहनं पूर्वं जलस्य वरुणादिव्यस्य

धारणस्य प्रतिज्ञापत्रबन्धनानन्तरस्य कर्मजातस्योपलक्षणं । सलिलमयहरणं सलिलाद्देवताभूतस्य वरुणस्याप्युपलक्षणाम् । जलाभिम
न्त्रणमन्त्रं विष्णुराह । त्वमम्भः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेवाम्भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिशस्तो
ऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति । तदेनं संशयात्तस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि इति । पितामहोऽपि । तोयत्वम्प्राणिनाम्प्राणाः सृष्टेराद्यन्तु नि
र्मितम् । शुद्धेस्त्वं कारणम्प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा । अतस्त्वन्दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे इति । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्प
स्तुल्यार्थत्वात् । वरुणाभिमन्त्रणमन्त्रः शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितः । सदसत्त्वमेव वरुण उभयोः प्रतिष्ठितस्त्वयि सत्यं विदन्त्येव व
रुण त्वमेव तद्ब्रूहि वरेण्य तदादिशस्त्वेति । नारदोऽपि । सत्यानृतविभागस्य तोयाग्निस्पृष्टतत्समौ । ब्रह्मण्याग्निरभूद्यस्मात्तस्मा
त्तोये विशेषतः । क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्दूषितानां विशोधनं । तस्मात्सत्येन भगवन् जलेश त्रातुमर्हसि इति । अनयोरपि विकल्पः ।
ततः प्राड्विवाकेऽभिमन्त्रिते जले शोध्यम्प्रवेशयेदित्याह कालिकापुराणे व्यासः । आहूतेन त्वरणार्थं च स्वस्मादेवाभिशापतः ॥ शु
द्धश्चेदिति कारुण्यादभिमं च जलेऽक्षिपेदिति । आहूतमित्यादिनाऽनिकारुण्यादित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य जले पुरुषं प्रवेश
येदित्यर्थः । अयत्वमन्त्रः पूर्वोक्तेन जलाभिमन्त्रणे वैकल्पिकः ॥ शोध्योऽपि कृताभिमन्त्रणो जलम्प्रविशेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः
। सत्येन मामभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् । नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेदिति ॥ हे वरुण मां त्वं सत्येनाभिरक्षे
त्यनेन मन्त्रेण कमुदकं अभिशाप्य अभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्योरू गृहीत्वा शोध्यो जलं
विशेत् । जले निमज्जेदित्यर्थः । ततः पूर्वोक्ते लक्ष्यस्थाने शरत्रयं प्रक्षिपेदित्याह । बृहस्पतिः ॥ अप्सु प्रवेशे पुरुषं प्रेषयेत्साय
कं त्रयमिति कालविशेषे देशविशेषे च शरप्रक्षेपनिषेधमाह स एव ॥ इषून्न निःक्षिपेद्विद्वान्मारुते वाति वै भृशं । विषमे भूप्रदे
शे च वृक्षस्थाणुसमाकुले । तृणगुल्मलतावल्लीपङ्कपाषाणसंयुते इति । तदनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥ समकालमिषुम्मु
क्तमानीयान्यो जवी नरः ॥ गते तस्मिन्निमग्नाङ्गम्पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् । इत्ययमर्थः । त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेगवान्

मध्यमशरपातस्थानङ्गत्वातमादायतत्रैवतिष्ठतिअन्यस्तुपुरुषोवेगवान्शरमोक्षस्थानेतोरणमूलेतिष्ठति। एवंस्थिताया
न्तृतीयस्यांकरतालिकायांशोध्यःनाभिप्रमाणोदकस्थितस्यपुरुषस्योरुगृहीत्वानिमज्जति। तत्समकालमेवतोरणमूलस्थितोपि
द्रुततरंमध्यमशरपातस्थानङ्गच्छतिशरग्राहीचतस्मिन्प्राप्तेद्रुततरन्तोरणमूलम्प्राप्यान्तर्जलगतंशोध्यंयदिनपश्यति
तदाशुद्धोभवतीतितथाचकात्यायनः। क्षिप्तेषुमज्जनङ्कार्यङ्गमनंसमकालिकमिति। एतदेवस्पष्टीकृतम्पितामहेन। श
रान्तुत्रापिकर्त्तुस्त्वसमङ्गमनमज्जनम्॥ गच्छेत्तोरणमूलात्तुलक्ष्यस्थानञ्जवीनरः॥ तस्मिन्गतेद्वितीयेतुवेगमादायसा
यकम्॥ गच्छेत्तोरणमूलन्तुयतःसपुरुषोगतः। आगतस्तुशरग्राहीनपश्यतियदाजलम्। अन्तर्जलगतंसम्यक्तदाशु
द्धिंविनिर्दिशेत्इति॥ नारदोपि॥ शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवाजवसमन्वितः। गच्छेत्परमयाशक्त्यायत्रासौमध्यमःशरः
। मध्यमंशरमादायपुरुषोन्यस्तथाविधः॥ प्रत्यागच्छेत्तुवेगेनयतःसपुरुषोगतः। अयंपितामहवदेवक्वचित्पितामहवा
क्यमपिशरप्रक्षेपणादिनारदवदेववदन्ति। त्रिषुमुक्तेषुमध्यमःशरोग्राह्यः। तथाचस्मृतिः। तेषाञ्चप्रेषितानाञ्चशराणांशा
स्त्रचोदनात्। मध्यमस्तुशरोग्राह्यःपुरुषेणबलीयसेति। तत्रापिपतनस्थानादानेतव्योनसर्पणस्थानात्। तथाचपितामहः
॥ शरस्यपतनंग्राह्यंसर्पणन्तुविवर्जयेत्। सर्पन्सर्पन्शरोयायाद्दूराद्दूरतरंयतइति। स्थानान्तरगमनेचाशुद्धिःतथाचनार
दपितामहौ। अन्यथानविशुद्धःस्यादेकाङ्गस्यादर्शनात्। स्थानाद्वान्यत्रगमनायस्मिन्पूर्वंनिवेशितइति। एकाङ्गस्यापिद
र्शनादितिकर्णाद्यभिप्रायेण। तथाचकात्यायनः। शिरोमात्रन्तुदृश्येतनकर्णौनापिनासिका। अप्सुप्रवेशनेयस्यशुद्धन्तमपि
निर्दिशेत्इति॥ इत्युदकविधिः॥●॥ अथविषविधिः॥ तत्रनारदः। अतःपरम्प्रवक्ष्यामिविषस्यविधिमुत्तमम्। यस्मिन्का
लेयथादेयंयादृशम्परिकीर्त्तितम्। यावन्मात्रंसमुद्दिष्टन्धर्मतत्त्वानुवेदिभिः। तोलयित्वेप्सितङ्कालेदेयमेतद्धिमागमे॥ ना
पराह्णेनमध्याह्नेसंध्यायाञ्चविवर्जयेत्। शार्ङ्गंहैमवतंशस्तंगन्धवर्णरसान्वितम्। अकृत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतञ्चयत्।

वर्षेचतुर्थंवामात्राग्रीष्मेपञ्चयवास्मृता ॥ हेमन्तेसासप्तयवाशरद्यल्पाततोपिहीति । हिमागमेहेमन्तशिशिरयोःशार्ङ्गंशृङ्गोद्भ
वं । हैमवतंहिमालयोद्भवम् । हेमन्तइतिहेमन्तशिशिरयोर्ग्रहणम् । हेमन्तशिशिरयोःसमासेनेतिश्रुतेः । वसन्तस्यसर्व
साधारणत्वात् । तत्रापिसप्तयवाशरदितततोप्यल्पावष्टयवेत्यर्थः ॥ वत्सनाभेपिग्राह्यइत्याहपितामहः ॥ यवाःसप्तप्रदा
तव्याःशुचिहेतोर्नसंशयः । शृङ्गिणोवत्सनाभस्यहिमजस्यविषस्यचेति ॥ यवाःसप्तेतिशीतलकालविषयंरात्रौतुपश्चिमेभागे
विषन्देयंसुशीतलमितिपूर्वोदाहृतवचनात् । वर्ज्यविषमाहपितामहः ॥ चारितानिचजीर्णानिकृत्रिमाणितथैवच ॥ भूमि
जानिचसर्वाणिविषाणिपरिवर्जयेदिति । नारदोपि । भृष्टञ्चचारितञ्चैवधूपितंमिश्रितन्तथा । कालकूटमलाबुञ्चविषंयत्ने
नवर्जयेदिति । वत्सनाभस्वरूपमाहकात्यायनः ॥ वत्सनाभनिभम्पीतंवर्णज्ञानेननिश्चितम् । शुक्तिशृङ्गाकृतिभङ्गेविद्याद्व
त्सनाभकम् ॥ मकक्षीरसमायुक्तंस्वच्छंकुर्वीततत्क्षणात् । वाह्यमेवंसमाख्यातंलक्षणन्धर्मसाधकैरिति ॥ शार्ङ्गस्वरूपमाहसए
व । अजाशृङ्गनिभंश्यामंसुपीतंशृङ्गसम्भवम् ॥ भृङ्गेचशृङ्गवेराभंख्याततच्छार्ङ्गिणंविषम् ॥ रक्तस्थमसितंकुर्यात्कठिनञ्चैव
तत्क्षणात् । अनेनविधिनाज्ञेयंविषन्दिव्यविशारदैरिति । शृङ्गवेराभंआर्द्रकतुल्यम् । भङ्गेआर्द्रकतुल्यंसुपीतमित्यन्वयः । शा
र्ङ्गिणंशृङ्गिणांसम्बन्धि । इणान्यनपत्यइतिप्रकृतिवद्भावान्नटिलोपः । यद्रक्तस्थन्तल्लक्षणाद्रक्तमसितंकुर्यादितिसम्बन्धः ।
विषञ्चघृतप्लुतन्देयमित्याहनारदः । विषस्यपलषड्भागाद्भागोविंशतिमस्तुयः । तमष्टभागहीनन्तुशोध्येदद्यात्घृतप्लुत
मिति ॥ पलञ्चात्रचतुःसुवर्णिकन्तस्यषष्ठोभागोदशमाषादशयवाश्चभवन्ति । त्रियवन्त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको
माषइत्येकोमाषः । पञ्चदशयवाभवन्ति । पञ्चदशानांमाषाणांयवाःसार्द्धशतम्भवन्ति । पूर्वैचदशयवाइतिषष्ठ्यधिक
शतंयवाःपलस्यषष्ठोभागस्तस्माद्विंशतितमोभागोष्टौयवाःतस्याष्टमभागहीनःएकयवहीनःतंविंशतितमम्भागंसप्तयवंघृ
तप्लुतन्दद्यादित्यर्थः । घृतञ्चविषात्त्रिंशद्गुणंग्राह्यमित्यप्याहनारदः । पूर्वाह्णेशीतलेदेशेविषन्देयन्तुदेहिनाम् । घृतेनयो

जितंश्लक्ष्णांपिष्टंत्रिंशद्गुणान्वितम् ॥ कात्यायनोपि । पूर्वाह्णेशीतलेदेशेविषन्देयन्तुदेहिनाम् ॥ विषेणायोजितंश्लक्ष्णा
म्पिष्टंत्रिंशद्गुणान्वितमिति । एतच्चविषंसोपवासेनप्राड्विवाकेनपूर्वोक्तदिव्यदेशकालेदेवद्विजसन्निधौशिवपूजांकृत्वातम्मु
रतोविषंस्थापयित्वाधर्मावाहनादिशोध्यशिरसिप्रतिज्ञापत्रन्निधायविषमभिमंत्र्यदक्षिणाभिमुखायउदङ्मुखेनप्राङ्मुखेन
वादेयमित्याहनारदः । दद्याद्विषंसोपवासोदेवब्राह्मणसन्निधौ । धूपोपहारमन्त्रैश्चपूजयित्वामहेश्वरम् ॥ द्विजानांस
न्निधावेवदक्षिणाभिमुखेस्थिते ॥ उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवादद्याद्विप्रःसमाहितइति । अभिमन्त्रणमन्त्रमाहविष्णुः । विषत्वाद्वि
षमत्वाच्चक्रूरत्वात्सर्वदेहिनाम् । त्वमेवविषजानीयेनविदुर्यानिमानवाः । व्यवहाराभिशस्तोयंमानुषःशुद्धिमिच्छति ॥ तदेनं
संशयात्स्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसीति । नारदोपि । विषत्वंब्रह्मणःपुत्रःसत्यधर्मेव्यवस्थितः । शोधयैनंनरम्पापात्सत्येनास्यामृ
तम्भवेति । अनयोरेकार्थाद्विकल्पः । शोध्यस्याभिमन्त्रणमन्त्रमाहयाज्ञवल्क्यः । विषत्वंब्रह्मणःपुत्रःसत्यधर्मेव्यवस्थितः । त्रा
यस्वास्मादभीशापात्सत्येनभवमेऽमृतम् । इतिपितामहोपि । दीयमानेकरेकृत्वाविषन्तुपरिशापयेत् । विषत्वंब्रह्मणास्पृष्ट
म्परीक्षार्थंदुरात्मनाम् । पापेषुदर्शयात्मानंशुद्धानाममृतम्भव ॥ अनयोरपिविकल्पः । अभिमन्त्रणानन्तरकर्तव्यमाहया
ज्ञवल्क्यः । एवमुक्त्वाविषंशार्ङ्गंभक्षयेद्धिमशैलजमिति ॥ शुद्धिप्रकारमाहबृहस्पतिः । विधिदत्तंविषंयेनजीर्णंमन्त्रौषधैर्विना
सशुद्धःस्यादन्यथातुदण्ड्योदाप्यश्चतद्धनमिति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ यस्यवेगैर्विनाजीर्येच्छुद्धिंतस्यविनिर्दिशेत्इति ॥ वेगोना
मधातोःधात्वंतरप्राप्तिः । धातोर्द्धात्वंतरप्राप्तिर्विषवेगइतिस्मृतइतिवचनात् । धातवश्चत्वगादयःसप्तत्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थि
मज्जाशुक्राणिधातवइतिवचनात् । विषवेगाश्चसप्ततेषांलक्षणानिविषतन्त्रेदर्शितानि । वेगोरोमाञ्चमाद्योरचयतिविषजःस्वे
दवक्त्रोपशोषौतस्योर्द्ध्वंतत्परौद्वौवपुषिजनयतोवर्णभेदप्रवेपौ । योवेगःपञ्चमोसौनयतिविवशतांकण्ठभंगञ्चहिक्कां । षष्ठोनि
श्वासमोहौवितरतिचमृतिंसप्तमोभक्षकस्येति । शोध्यश्चकुहकादिभ्योरक्षणीयः । अतएवपितामहः । त्रिरात्रंपञ्चरात्रम्वापू

ह्यैः स्वैरधिष्ठितं। कुहकादिभयाद्राजा धारयेत्कुहकारिणं॥ ओषधीमन्त्रयोगांश्च मणीनथविषापहान्। कर्तुः शरीरसंस्थां
श्च गूढोत्पन्नान्परीक्षयेदिति। दिनान्तपर्यन्तं विषवेगराहित्ये शुद्धिरवधारणीयेत्याह विष्णुः। विषवेगक्रमातीतं सुखेन यदि
जीर्यते। विशुद्धमिति तं ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत्॥ पितामहोऽपि। भक्षिते यदि स्वस्थो मूर्च्छाछर्दिविवर्जितः॥ निर्विका
रो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् इति। नारदोऽपि॥ छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनं। विषवेगक्लमातीतः शुद्धोऽसौ
मनुरब्रवीत् इति। मिताक्षरायां तु पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत्। तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितमिति नार
दवाक्यं पठित्वा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं क्रियते तावत्कालं निर्विकारश्चेच्छुद्धः अनन्तरं तु चिकित्सनीयः। यानि तु
दिनान्तावधिबोधकानि पितामहादिवचनानि तान्यल्पमात्रविषयाणीत्युक्तम्। इति विषविधिः॥ ॥ अथ कोशविधिः। तत्र नार
दः। अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम्। शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम्॥ पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रप
टस्य च॥ सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते। इत्यतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधाविति। सशूकस्यास्तिकस्येन दिव्यक
रणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य कोशपानम्। उग्रदेवतास्नानोदकपानं देवतास्नानोदकञ्च प्रसृतित्रयं ग्राह्यमित्याह विष्णुः॥ उग्रान्दे
वान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात्प्रसृतित्रयम्पिबेदिदम्मया न कृतमिति व्याहरन्देवताभिमुख इति। याज्ञवल्क्योऽपि। देवानुग्रान्सम
भ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत्। संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयमिति। उग्रान्देवान् दुर्गादित्यादीन्। तेषामन्यतमं देवम्प्रा
ड्विवाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य स्नापयित्वा तत्स्नानोदकं दिव्यदेशं नयेदित्यर्थः। नीत्वा च तत्र निधाय धर्मावाहनादि
शोध्यशिरसि पत्रारोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणविधिं विधाय देवतायतनसमीपे मण्डलं च विधाय तत्र शोध्यं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा त
मस्यनैतद्दिव्यकरणेऽनिष्टं संश्राव्य जलविधावुक्तेन तोयत्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पूर्वं निहितोदकात्प्रसृति
त्रयम्पाययेत्। शोध्यश्च जलविधावेवोक्तेन सत्यानृतविभागस्येत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत्। तथा च नारदः। तमाहूयाभि

शस्त्रंतुमण्डलाभ्यंतरेस्थितम्। आदित्याभिमुखंकृत्वापाययेत्प्रसृतित्रयमिति। पितामहोपि। प्राङ्मुखंकारिणंकृत्वापाययेत्प्रसृतित्रयं। पूर्वोक्तेनविधानेनस्नानमात्रंचिरंशुचिमिति॥ कारिणंदिव्यकारिणंशोध्यमितियावत्। पूर्वोक्तेनसकलदिव्यसाधारणतयाप्रागुक्तेनेत्यर्थः। नारदेपि। अर्चयित्वातुतंदेवंप्रक्षाल्यसलिलेनतु। एनंश्रावयित्वातुपाययेत्प्रसृतित्रयमिति। एनःपायम्। तच्चतत्प्रलापाभिधानमुखेनतेनैवदर्शितः। स्वेच्छयायःपिबेत्कोशन्नत्वचिद्दूषितोनरः। नसंवदेन्नरोलोभात्स्त्रीभवतिदुर्मतिः। जानानःकामकारेणकोशम्पीत्वाविसंवदेत्। दरिद्रोव्याधितोमूर्खःसप्तजन्मनिजायतइति। सशिरस्कोभियोगेष्वभियोक्तुःश्राव्यमनिष्टमप्याहसएव। बलात्कोशंहियोदत्वाहितमिच्छेतचात्मनः। सविनाशीभवेत्तस्यतच्चकार्यंनसिद्ध्यतीति। एवंयस्यकस्यचिद्युग्रदेवस्यस्नानोदकमाहृत्यकोशानुष्ठानेप्राप्तेनियमार्थमाहपितामहः। भक्तोयोयस्यदेवस्यपाययेत्तस्यतज्जलमिति। समभावेतुदेवानामादित्यस्यतुपाययेत्। दुर्गायाःपाययेच्चौरान्येचशस्त्रोपजीविनः। भास्करस्यतुयत्तोयंब्राह्मणंतत्तुपाययेदिति। उग्रदेवतायुधानिस्नापयित्वातदुदकंस्वल्पेपराधेपाययेत्। तथाचकात्यायनः। स्वल्पेपराधेदेवानाम्पाययित्वायुधोदकं। पाय्योविकारेचाशुद्धोनियम्यश्शुचिरन्यथेति। पाय्यःपाययितव्यः। नियम्योदण्ड्यः। आयुधग्रहणंताम्रादिनिर्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम्। अतएवबृहस्पतिः। यद्भक्तःसोभियुक्तःस्यात्तद्देवायुधमण्डलम्। प्रक्षाल्यपाययेत्तस्माज्जलात्तुप्रसृतित्रयमिति। अत्रविशेषमाहपितामहः॥ दुर्गायाःपाययेच्छूलमादित्यस्यतुमण्डलम्। अन्येषामपिदेवानांस्नापयेदायुधानित्विति। कृतकोशपानस्यकिंतत्कालमेवशुद्धिर्नेत्याहकात्यायनः। अथदैवविसंवादात्त्रिसप्ताहात्तुदापयेत्। अभियुक्तंप्रयत्नेनतमर्थन्दण्डमेवचेति। दैवविसंवादःदैविकव्याध्युद्भवः। दैविकंव्याध्यादयोपिसएवदर्शयति। ज्वरातिसारविस्फोटाःशूलास्थिपरिपीडनम्॥ नेत्ररुग्गलरोगश्चतथोन्मादःप्रजायते। शिरोरुग्भुजभङ्गश्चदैविकाव्याधयोन्नृणामिति शुद्धिकालावधिंविष्णुरथाह। यस्यपश्येद्द्विसप्ताहात्त्रिसप्ताहादथापिवा। रोगोग्निर्ज्ञातिमरणंराजदण्डमथापिवा॥ तमशु

द्धं विजानीयात्तथाशुद्धं विपर्य्यये। दिव्येष्वशुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्म्मिको नृपइति। पितामहोऽपि। त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विस
प्ताहात्तथापिवा। वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स तु मानवः॥ तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत्। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य वि
भावनेति॥ तद्रोगादि वैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत्तदैव स पापकृदिति न किन्तु तदीय सर्व्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि क
स्यचिद्भवेत्तदापीत्यर्थः। अतएव बृहस्पतिः। सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते। पुत्रदारधनानां वा स शुद्धः स्यान्न
संशयइति। याज्ञवल्क्योऽपि। अर्वाक्चतुर्द्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयइति। एतेषा
ञ्च त्रिरात्रादीनां पक्षाणां अभियोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या अवधेरूर्द्ध्वं तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः। तथाच नारदः।
ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत्। नाभियोज्यः स विद्वद्भिः कृतकालव्यतिक्रमादिति। अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमा
त्रोपलक्षणम्। कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात्। तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाश्रयणे चतुर्द्दशरात्रादूर्द्ध्वमपि वैकृतोत्प
त्तौ नापराजयः एवं त्रिरात्रसप्तरात्रात्प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ न पराजयइति सिद्धम्। इति कोशविधिः॥●॥ अथ तण्डुलविधिः। तत्र पि
तामहः। तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिम्भक्षणचोदितं। चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयइति। चौर्य्यग्रहणमर्थविवादप्र
दर्शनार्थं। तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुला इति धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात्। पूर्व्वेद्युर्यत्कर्त्तव्यं तत्स एवाह। तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान्
शालेर्नान्यस्य कस्यचित्। मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः॥ स्नानोदकेन सम्मिश्रान्रात्रौ तत्रैव वासयेत्। आवाहनादि
पूर्व्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतइति॥ शुचिः प्राड्विवाकः सूर्य्यस्थाने धर्म्मावाहनादि होमान्तं सर्व्वं दिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्ना
नोदकेन शुक्लान् शालितण्डुलानाप्लाव्य तत्रैव कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्य्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः। स्नानोदकं देवतायाइत्याह। का
त्यायनः॥ देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलभक्षणइति। प्रातःकर्त्तव्यमपि स एवाह। प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखायवि
ति। कारिणोऽध्याय। देयाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः। भक्षणं च सोपवासेन सूर्य्यालयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह बृहस्पतिः। सोप

वासःस्तूर्य्ययस्तेतण्डुलान्भक्षयेच्छुचिरिति। शोध्यानुष्ठेयमनुवादव्याजेनदर्शयतिपितामहः। प्राङ्मुखोपोषितंस्नातंशिरोरो
पितपत्रकम्। तण्डुलान्भक्षयित्वातुपत्रेनिष्ठीवयेत्ततइति॥ भक्षयित्वाभक्षणंकारयित्वा। हेतुमतिणिजन्तस्यभक्षेरयम्प्रयो
गः॥ पत्रेविशेषंसएवाह। भूर्जस्यैवतुनान्यस्यअभावेपिप्पलस्यविति। शुद्धाशुद्धावधारणोपायंसएवाह। शोणितंदृश्यते
यस्यहनुस्तालुचशीर्य्यते। गात्रञ्चकम्पतेयस्यतमशुद्धंविनिर्दिशेतइति॥ बृहस्पतिरपि। शुद्धःस्याच्छुक्लनिष्ठीवीरक्तमिश्रे
तुदोषभागिति। कात्यायनोपि॥ शुक्लनिष्ठीवनाच्छुद्धोनियम्योशुचिरन्यथेति। इतितण्डुलविधिः॥⊛॥ अथतप्तमाषविधिः
॥ तत्रपितामहः। तप्तमाषस्यवक्ष्यामिविधिमुद्धरणेशुभम्। कारयेदायसम्पात्रन्ताम्रंवाषोडशांगुलम्॥ चतुरंगुलखातन्तु
मृन्मयंवापिमण्डलम्। कर्षषोडशांशप्रमितंमण्डलंस्तूर्यमण्डलाकारंवर्त्तुलमितियावत्। एतादृशंपात्रंघृततैलाभ्यांपूरये
दित्याहसएव। पूरयेद्घृततैलाभ्यांपलैर्विंशतिभिस्तुतत्। सुवर्णमाषकन्तस्मिन्सुतप्तेनिःक्षिपेत्ततः। अंगुष्ठांगुलिमूलेनतप्तमा
षकमुद्धरेत्इति। सुवर्णमाषकःकर्षषोडशांशप्रमाणम्। सुवर्णग्रहणंरूप्यमाषनिवृत्त्यर्थम्। तन्माषपरिमितंहिरण्यन्ता
म्रंवापिण्डीकृत्यनिःक्षिपेत्। अंगुष्ठांगुलिमूलेनअंगुष्ठतर्जनीमध्यमाभिरित्यर्थः। इदञ्चतप्तमाषोद्धरणम्। प्राड्विवाकेनघृ
ततैलयोस्तापेसमारब्धेधर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तंसर्वसाधारणंकर्मविधायत्वमग्नेवेदाश्चत्वारइत्यादिनाअग्नि
दिव्यप्रकरणोक्तेनमन्त्रेणाभिमंत्र्यकारयितव्यंशोध्यस्तुयाज्ञवल्क्योक्तेनत्वमग्नेसर्वभूतानामित्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्र्यतप्तमाषमुद्धरे
त्। अतएवबृहस्पतिः। समुद्धरेत्तैलघृतात्सुतप्तात्तप्तमाषकमिति। कल्पान्तरमाहसएव। सौवर्णेराजतेताम्रेआयसेमृन्म
येपिवा। गव्यंघृतमुपादायतदग्नौतापयेच्छुचिः। सौवर्णींराजतींताम्रीमायसींवासुशोभनां। सलिलेनसकृद्धौतांप्रक्षिपेत्त
त्रमुद्रिकाम्। भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्येह्यनखस्पर्शगोचरे। परीक्षेटार्द्रपर्णेनचटत्कारंसघोषकमिति। ततःप्राड्विवाकोधर्मावाहना
दिपत्रारोपणान्तंसाधारणंकर्मकृत्वाघृतमभिमन्त्रयेत्। मन्त्रस्तुतेनैवदर्शितः। ततश्चानेनमन्त्रेणसकृत्तदभिमन्त्रयेत्। परं

पवित्रममृतंघृतत्वंयज्ञकर्मसु । दहपावकपापंत्वंहिमशीतोशुचेर्भवेति । ततःप्राड्विवाकःशोध्येनत्वमग्नेसर्वभूतानामित्यादिम
न्त्रेणाभिमन्त्रणंकारयित्वामुद्रिकांग्राहयेदित्याहसएव । उपोषितन्ततःस्नातमार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकांतान्तुघृतम
ध्यगतन्तथा ॥ प्रदेशिनींचतस्याथपरीक्षेयुःपरीक्षकाइति । अत्रतर्जन्यैवमुद्रिकोद्धरणंकार्यंतस्याःपरीक्षाभिधानात्पक्षद्वये
पिश्रुत्यवधारणोपायंबृहस्पतिराह । कराग्रंयोनुधुनुयात्विस्फोटोवानजायते । शुद्धोभवतिधर्मेणपितामहवचोयथेति । का
लिकापुराणेपि । नधुनेयुःकराग्रंतुयस्यरक्तंनजायते । विस्फोटाद्यैस्तथादोषैःसशुद्धोयस्यचोप्तिमिति । रक्तंरक्तवर्णं । यस्य
कराग्रंविस्फोटाद्यैःसहोर्तमित्यन्वयः ॥ पितामहोपि । यस्यविस्फोटकानस्युःशुद्धोसावन्यथाशुचिरिति । इतितप्तमाषविधिः ॥
●॥ अथायसविधिःआयसंद्वादशपलञ्चघटितम्फालमुच्यते । अष्टांगुलंभवेद्दीर्घंश्चतुरंगुलविस्तृतमिति । एवंविधंफालम्प्रति
ष्ठितेऽग्नौप्रक्षिप्यप्राड्विवाकोधर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तंसाधारणंकर्मकृत्वात्वमग्नेइत्यादिनाप्रागुक्तमन्त्रेणाभिम
न्त्र्यशोध्येनत्वमग्नेसर्वभूतानामित्यादिनाप्रागुक्तमन्त्रेणाभिमन्त्रणंकारयित्वालेहयेत् । तथाचसएव । अग्निवर्णंततस्सौरंजिह्वया
लेहयेत्सकृत् । नदग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथातुसहीयमर्हति । इतिफालविधिः ॥●॥ अथधर्मजविधिः । तत्रपितामहः । अधुना
संप्रवक्ष्यामिधर्माधर्मपरीक्षणं । हन्तॄणांयाचमानानाम्प्रायश्चित्तार्थिनांन्तृणामिति ॥ साहसाभियोगेषुयाचमानानामित्यर्था
भियोगेषुप्रायश्चित्तार्थिनांन्तृणामितिपातकाभियोगेषुएतद्दिव्यंभवतीतिसूचितम् । धर्माधर्मप्रकारमाहसएव । राजतङ्कार
येद्धर्ममधर्मंसीसकायसम् । लिखेद्भूर्जेपटेवापिधर्माधर्मौसितासितौ ॥ अभ्युक्ष्यपञ्चगव्येनगन्धमाल्यैःसमर्चयेत् ॥ सितपुष्प
स्तुधर्मःस्यादधर्मोसितपुष्पधृक् । एवंविधायोपलिप्यपिण्डयोस्तौनिधापयेत् । गोमयेनमृदावापिपिण्डौकार्य्यौसमन्ततः ।
मृद्भाण्डकेऽनुपहृतेस्थाप्यौचानुपलक्षितौ । उपलिप्तेशुचौदेशेदेवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततोदेवान्लोकपालांश्चपूर्ववत्
। धर्मावाहनपूर्वन्तुप्रतिज्ञापत्रकंलिखेत् । यदिपापविमुक्तोहन्धर्मस्त्वायातुमेकरे । इतिमन्त्रंशोध्यब्रूयात् । अहमितिमन्त्र

लिंगात्। वृहस्पतिरपि। पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ। जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः॥ आमन्त्र्य पू
जयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः। अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः॥ समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ। ततः कु
म्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीतानुयाचितः। धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्यश्च परीक्षकैरिति। जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्मा प्रगाम पथो वय
मित्यादिसूक्तपठितत्र्यृचमन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः॥ ते च शारदातिलके उक्ताः॥ पाशांकुशपटशक्ति
र्वर्णो विन्दुविभूषितः। पाद्याः सप्त सकारान्ताः व्योमसर्गेंदुसंयुतम्॥ तदन्ते हंस मन्त्रः स्यात्ततो मुख्यपदं भवेत्। प्राणा इति व
देत्पश्चादिह प्राणास्ततः परम्। अमुष्य जीव इह तु स्थितो मुख्यपदं भवेत्। सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः। श्रो
त्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम्। तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः। प्रथममुख्यपदात्पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत्
। प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिरिति॥ इति धर्मजविधिः॥०॥ अथ शपथविधिः। तत्र मनुः। महर्षिभिश्च देवैश्च
कार्यार्थं शपथाः कृताः। वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवने नृप इति॥ नारदोऽपि। शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम्। व
सिष्ठः शपथं लेभे यातुधाने तु शङ्कितः॥ महर्षयस्तथेन्द्रश्च पुष्करार्थे निबोधिताः। शेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये इति॥
शपथे विशेषमाह। मनुः। सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति। व्याख्यात
मेतत्पूर्वमेव। वृहस्पतिरपि। सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च॥ एते च श
पथाः प्रोक्ता मुनिभिः स्वल्पकारणे इति। पुत्रदारादीनां शिरःस्पर्शः कार्यः। तथा च मनुः। पुत्रदारस्य चाप्येनं शिरांसि स्पर्श
येत्पृथगिति। स्पर्शनं च दक्षिणकरेण कुर्यात्। तथा च कात्यायनः॥ यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते। दक्षिणस्तत्र वि
ज्ञेयः कर्मणां पारगः कर इति। शपथे कृते कियता कालेन शुद्धिरवधारणीयेत्याकाङ्क्षायां शुद्धिप्रकारमाह स एव। आ चतुर्दश
कादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिरिति। व्यसनमापत् घोरं अतिपीडाकरम्। अस्य

स्यशरीरधर्मत्वात् । तच्च प्रागुक्तरोगादिस्त्वत्राह्नोऽदिवसस्ययोयश्चतुर्दशभागस्तस्माद्वीग्व्यसनंनजायतेसशपथेशुचिरित्यर्थः
। कर्त्तव्यस्यशपथस्यस्वल्पविषयत्वेनबहुवधेरनुचितत्वात् । यमिद्धोनदहत्यग्निरापोनोन्मज्जयन्तिच । नचार्त्तिमृच्छतिक्षिप्रं
सज्ञेयःशपथेशुचिरिति ॥ मनुनाशीघ्रमेवशुचेरभिधानाच्चमिथ्याशपथकरणेदोषमाहयमः । कृत्वामृषातुशपथंकीटस्यवधसं
युतम् । अन्तेतेनचयुज्येतवधेनचतथानरः ॥ तस्मान्नशपथंकुर्यान्नरोमिथ्यांवधेप्सितमिति । कीटस्येतियज्जंतुवधेऽल्पदो
षस्तस्योपलक्षणम् ॥ तेनात्यन्तानुपयुक्तकीटादीनामपिवधसंयुक्तःशपथोऽनर्थहेतुःतद्वधपापेनमृषाशपथकर्तायुज्यत
इत्यर्थः । यत्तुस्मृतितत्वेप्राणिमात्रोपलक्षणमित्युक्तम् । तदयुक्तंब्राह्मणादीनाम्प्राणित्वेनसंग्रहान्मिथ्याशपथकरणेतद्व
धदोषजनितप्रसङ्गात् । मनुरपि । नवृथाशपथंकुर्य्यात्स्वल्पेप्यर्थेनरोवुधः । वृथाहिशपथंकुर्वन्प्रेत्यचेहचनश्यतीति
। अत्रशपथानामपिदिव्यत्वात्तुपवासादिसाधारणदिव्यविधिरत्रातिदेष्टव्यः । यत्तुस्मृतितत्वव्यवहारचिन्तामणिकाराभ्यां
शपथानान्दिव्यभेदेनोपन्यासाद्धटादिमध्येपरिगणनाभावाच्चनदिव्येतिकर्त्तव्यतयात्रातिदेशइत्युक्तम् । तदप्यसत् । पू
र्वनारदादिवचनैःशपथानामपिदिव्यत्वस्योक्तत्वात् । धटादिपरिगणनवाक्यस्योपलक्षणत्वेनव्याख्यातत्वाच्च । किञ्चतदुक्त
दिव्यलक्षणस्यापिसत्वाच्चत्वयापितेषान्दिव्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् ॥ अन्यथातल्लक्षणमव्याप्तंस्यात्तस्मात्शपथानामपिदिव्य
त्वात्स्त्येवदिव्यधर्मातिदेशइत्यलम् ॥ इतिशपथविधिःसमाप्ता ॥ इतिश्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीधिमञ्जरो
नीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतु
रुदधिवलयवसुंधराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसू
नुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृतेवीरमित्रोदया
भिधनिबन्धेव्यवहारप्रकाशेप्रमाणनिरूपणाख्यंद्वितीयम्प्रकरणम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

एवं लौकिकालौकिकेषु प्रमाणेषु निरूपितेषु प्रमेयाणि व्यवहारपदानि निरूप्यन्ते। तृतीयेप्रकरणे तेषामुद्देशो व्यवहार
भेदप्रदर्शनप्रस्तावे ऋणादानं ह्युपनिधिरित्यादिना नारदवचनेन दर्शितः। मनुरपि। तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिवि
क्रयः। सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥ वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः। क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामि
पालयोः॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके। स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च॥ स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्व
य एव च। पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति। यद्यपि नारदवचने द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदान्युक्तानि।
तथापि प्रकीर्णकपदेनोपयुक्तशेषाभिधानाद्राज्ञैव स्वाज्ञातिक्रमादौ परेणाकृते प्रतिवादित्वमाश्रित्य प्रवर्त्तितव्यं। यच्च ऋणादिषु
पूर्वोक्तव्यवहारपदेषु नोक्तं तत्सर्वं प्रकीर्णकमिति नारदेनैव तल्लक्षणकरणाच्च बहूनां च संबन्धनियमाभावान्मनुना प्रकीर्णक
स्य व्यवहारपदत्वानुक्तिरिति ध्येयम्। द्यूतसमाह्वययोस्तु अप्राणिपाशादिकृतत्वप्राणिमल्लमेषादिकृतत्वमात्रभेदादेकपद
त्वविवक्षयाऽष्टादशसंख्योपपादनीया। अन्ययोर्नविंशतिसंख्यत्वापत्तेः। यथा सपणक्रीडात्वेन तयोरभेदविवक्षयैव मनु
स्तथा पारुष्यरूपेण वाग्दण्डपारुष्ययोरप्येकविवक्षासम्भवति तथापि तत्र विवक्षितं तत्र त्वेकस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात् मनु
ना द्विवचनप्रयोगान्नारदादिनिबन्धनेषु पृथगुद्देशाच्च न नु पारुष्यद्वयस्य वक्ष्यमाणसाहसविशेषत्वात्पदान्तरत्वोक्तिरयुक्ताश
क्यम्। बलावष्टम्भेन क्रियमाणस्य तस्य साहसत्वं तल्लक्षणस्य तु साहसलक्षणाभावात्पदान्तरत्वम्। तथा चाह नारदः। तस्यैव
भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते। आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु। तस्येति पूर्वोक्तं साहसं सम्यक् समृष्टं आधिरवार
रणाद्वारा क्रियमाणः परस्य मानसं क्लेशः। पुंस्याधिर्मानसी व्यथेति कोशात्। स आक्रम्य बलावष्टम्भेन विधीयमानः साहस
मित्युच्यते। छलेन तु विधीयमान आधिः। स्तेयमित्युच्यत इत्यर्थः। नन्वनेन स्तेयस्य साहसाद्भेदे पृथगुद्दिष्टस्य पारुष्यद्वयस्य
तु तदन्ततः सद्भेनैतं गणयत इत्यभिप्रायो नारदस्य तदुक्तं संग्रहकारेणापि। मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं यदि। साह

स्थानीति कथ्यन्ते यथाख्याम्यन्यथापुनः। अन्यथा पुनर्येषु प्रसभं हृतानि तदा यथाख्यानि स्तेयसाहसानि स्तेयस्त्रीसंग्रहवाक्पा
रुष्यदण्डपारुष्यसंज्ञकानि भवन्तीत्यर्थः। अत एव मनुना स्तेयस्त्रीसंग्रहयोरपि व्यवहारपदत्वेन साहसात्पृथगुद्दिष्टे। ना
रदेन तु तयोः प्रायेण लोके छलेनैव क्रियमाणत्वात्पदान्तरत्वं स्फुटमित्यनुक्त्वा साहसत्वमस्फुटयितं तदेवोक्तम्। वाक्पारुष्यदण्ड
पारुष्ययोस्तु विपरीतम्। प्रायेण ते प्रसभमेव क्रियमाणे लोके दृश्येते। छलेन तु तयोः करणं साहसभेदापादकमस्फुटमिति
तद्व्यक्तीकरणाय पदान्तरे एव साहसात्पृथगुपदिष्टे। अत एव तेनाप्राणिप्राणिद्यूतत्वविशेषापुरस्कारेण समाह्वयोऽपि द्यूतत्वेनैवोद्दिष्ट
इति ध्येयम्। यद्यप्युपनिधिनिक्षेपयोरपि तत्प्रकरणावच्छिन्नमात्रेणावान्तरभेदोऽस्ति तथापि तन्नविवक्षितत्वान्मनुनारदाभ्यां
पर्य्यायत्वेनैव द्वयं विवक्षितं। एतयैव दिशा स्मृत्यन्तरयोरप्यविरोध ऊह्यः। एवं व्यवहारपदानां प्रातिस्विकानि लक्षणानि तद
वान्तरभेदांश्च तत्तत्स्थाने व्यक्तीकरिष्यामः। बृहस्पतिः। पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु। मूलं सर्वे विवादानां ये
विदुस्ते परीक्षकाः इति। यत्तु नारदेन एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम्। क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यत इत्यु
क्तम्। यच्च कात्यायनेनाष्टादशक्रियाभेदाद्भिन्नान्यष्टसहस्रशः इति। तत्र क्रियाभेदात्साध्यभेदादित्यर्थः। तद्द्वयमप्यवान्त
रभेदभूयस्त्वाभिप्रायेण प्रकीर्णप्रकारप्राचुर्याभिप्रायेण चेत्यष्टादशत्वाविघातः। अत एवाष्टोत्तरशतसंख्यत्वाष्टोत्तरसहस्रसं
ख्यत्वयोरपि नारदकात्यायनोक्तयोः प्रकारभूयस्त्वमात्रपरत्वादविरोध इति व्यवहारपदानामुद्देशः॥ ● ॥ एषां सामान्यल
क्षणं तु स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यादियोगीश्वरवचनेन व्यवहारसामान्यलक्षणप्रस्तावप्रदर्शितेन प्रकटितम्। व्यवहारस्य चतुष्पा
द्व्यवहारस्य पदत्वं विषय इति योगव्युत्पत्त्यापि तदेव पर्यवस्यति। यत्तु बृहस्पतिना। पदाङ्कसहितस्तेन व्यवहारः प्रकीर्तितः। वि
वादकारणान्यस्य पदानि शृणुताऽधुनेति। विवादकारणं लक्षणमुत्तरमपि विषयस्यापि कारणत्वाद्विरुद्धमिति अथ क्रमशः ऋ
णादानादीन्यष्टादश व्यवहारपदानि निरूपयिष्यन्ता प्रथमन्तावत् ऋणादानाख्यमाद्यं पदं निरूप्यते। तत्र बृहस्पतिः। पदाङ्कस

हितस्तेषुव्यवहारः प्रकीर्त्तितः । विवादकारणान्याह पदानिशृणुतानितु । ऋणादानेद्रुहादीनिद्यूताह्वानान्तिकानिच । क
मशः सम्प्रवक्ष्यामिक्रियाभेदांश्चतत्त्वतइति ॥ तत्रसप्तविधत्वंदर्शयन्स्वरूपमाह । नारदः । ऋणन्देयमदेयञ्चयेनयत्रयथा
चयत् । दानग्रहणधर्माश्चऋणादानमितिस्मृतमिति । तत्राधमर्णेपञ्चविधम् । ईदृशमृणंदेयंईदृशमदेयं । अनेनाधिका
रिणादेयम् । अस्मिन्समयेदेयम् । अनेनप्रकारेणदेयमिति । उत्तमर्णेद्विविधन्दानविधिरादानविधिश्चेति । एवंसमुदितं
सप्तप्रकारंयस्मिन्विवादविषयेतदृणादानाख्यव्यवहारपदमित्यर्थः । तत्रेतरेषान्दानविधिपूर्वकत्वादौदानविधिरुच्यते । त
त्रबृहस्पतिः ॥ परिपूर्णंगृहीत्वाधिंबन्धंवासाधुलग्नकम् । लेख्यारूढंसाक्षिमद्वाऋणन्दद्याद्धनीसदेति । परिपूर्णंसवृद्धिक
मूलद्रव्यपर्याप्तम् । आधिर्बन्धकम् । तद्विषयेविशेषोग्रेवक्ष्यते । नन्वाधिबन्धयोरेकार्थत्वेनलोकप्रसिद्धत्वात्कथंबन्धंवेत्यु
क्तिरित्याशंक्याहतत्रविवक्षितम्बन्धशब्दस्यार्थमाह । नारदः । निक्षेपोमित्रहस्तस्थोवंधोविश्वासकः स्मृतइति । उत्तमर्णस्य
विश्वासहेतुस्तन्मित्रहस्तस्थोनिक्षेपएवबन्धशब्देनोच्यतइत्यर्थः । तत्रापिविशेषोग्रेवक्ष्यते । लग्नकः प्रतिभूः । तथाचायमर्थः
॥ उत्तमर्णः परिपूर्णमाधिंबन्धंवासमीचीनलग्नकंवाधमर्णहस्तलिखितंसाक्षियुक्तंवापत्रंगृहीत्वाऋणन्दद्यादिति । ऋणश
ब्दसमानार्थकस्यकुसीदशब्दार्थप्रदर्शनव्याजेनतत्प्रयोजनमाहनारदः । स्थानलाभनिमित्तंयद्दानग्रहणमिष्यते । तत्कु
सीदमितिज्ञेयन्तेनवृत्तिः कुसीदिनामिति । स्थानंमूलधनस्यावस्थितिः लाभोवृद्धिः । तन्निमित्तन्तत्प्रयोजनमित्यर्थः । कुसी
दशब्दस्यावयवार्थन्दर्शयति । बृहस्पतिः ॥ कुत्सितात्सीदतश्चैवनिर्विशंकैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणंवाष्टगुणंकुसीदाख्यमृणन्त
तः । कुत्सितात्सीदतइत्येतेधमर्णविशेषणे । वृद्धिप्रकारान्सएवाह । वृद्धिश्चतुर्विधाप्रोक्तापञ्चधान्यैः प्रकीर्त्तिताः । षड्विधा
न्यैस्समाख्याता तत्त्वतस्तांविबोधतइति । षड्विधामेइतिक्वचित्पाठः तत्रमेमते । तान्प्रकारान्सएवाह । कायिकाकालिकाचैव
चक्रवृद्धिरतोपरा । कारिताचशिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैवचेति । एतेषांस्वरूपमाह । कायिकाकर्मसंयुक्तामासग्राह्या

तुकालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिःकारिताचर्णिनाकृता॥ प्रत्यहंगृह्यतेयातुशिखावृद्धिस्तुसा स्मृता। गृहाद्योयःफलंक्षेत्रा
द्भोगलाभःप्रकीर्त्तितइति॥ कायिकाकर्मसंयुक्तायच्चबन्धकीकृतस्यगवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकङ्कर्मवृद्धित्वेनपरिकल्पित
न्तत्सवाकायिकेत्यर्थः। तथाचव्यासः। दोह्यवाह्यकर्मयुताकायिकासमुदाहृतेति। मदनरत्नेतुभोग्याधितयास्थापितस्यगो
दोहनवाहनादिकर्मरूपैर्भोगलाभसहितायावृद्धिःसाकायिकेत्युक्तम्। मासग्राह्यातुकालिका। प्रतिमासंलभ्यायावृद्धिःसा
कालिकेत्यर्थः। प्रतिमासंस्रवन्तीयावृद्धिःसाकालिकामतेतिनारदवचनात्। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः। वृद्धेरपिप्रतिमासंमू
लभावेनपुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरित्यर्थः। वृद्धेरपिपुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेतिनारदवचनात्। कारिताचर्णिनाकृता। चर्
णिनाऽधमर्णेनस्वेच्छयाकृतावृद्धिःकारितेत्यर्थः। वृद्धिःसाकारितानामयर्णिकेनस्वयंकृतेतिनारदवचनात्। अधमर्णका
रितासैववृद्धिर्देयानोत्तमर्णकारिता। तथाचबृहस्पतिः। चर्णिकेनतुयावृद्धिरधिकासम्प्रकल्पिता। आपत्कालकृतानित्यंदा
तव्यासानुकारिता। अन्यथाकारितावृद्धिर्नदातव्याकथञ्चनेति। उत्तमर्णप्रलोभनार्थेआपत्कालेग्रासस्तोकादधिकास्वयङ्कल्पि
ताकारितायासावृद्धिर्दातव्यानपुनरेवंविधाधनिकेनकारितादातव्येत्यर्थः। प्रत्यहंगृह्यतेयातुशिखावृद्धिस्तुसास्मृता। प्रति
दिनलभ्यात्वाच्छिखासादृश्याच्छिखावृद्धिरितिव्यपदिश्यतइत्यर्थः। किंपुनःशिखासादृश्यंवृद्धेरित्याकांक्षायांबृहस्पतिरेवाह
। शिखेववर्द्धतेनित्यंशिरश्छेदान्निवर्त्तते। मूलेदत्तेतथैवैषाशिखावृद्धिस्तुसास्मृतेति। प्रत्यहंगृह्यतइतिअधमर्णप्रतिश्रुतदि
नसंख्ययावृद्धिग्रहणस्यकालोपलक्षणम्। तथाचकात्यायनः। प्रतिकालन्दद्याच्चशिखावृद्धिस्तुसास्मृतेति। गृहाद्योयःफलं
क्षेत्राद्भोगलाभःप्रकीर्त्तितः। बन्धकीकृताद्गृहाग्निवासादिजनितःसन्तोषः। क्षेत्राच्छस्यादिफलञ्चभोगलाभाख्योवृद्धिप्रका
रइत्यर्थः। गृहक्षेत्रग्रहणंस्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम्। अतएवकात्यायनः। आधिभोगस्त्वशेषोयोवृद्धिस्तुपरि
कल्पितः। प्रयोगेयत्रचैवंस्यादाधिभोगःसउच्यतइति। यस्मिन्मूल्यादानप्रयोगेस्थावरस्याधित्वेनपरिकल्पितायावृद्धिस्तत्रसा

वृद्धिरधिभोगइत्युच्यतइत्यस्यार्थः । अपरार्कादौगृह्णन्सोमःशदःश्वेवादितिपाठः । सोमोभागएकइतिकल्पतरौ ॥
शदःशस्यादिफलम् । वृद्धेःपरिमाणन्दर्शयतिमनुः । वसिष्ठविहितांवृद्धिंसृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् । अशीतिभागंगृह्णी
यान्मासाद्वार्धुषिकःशतइति । निष्कशतेप्रयुक्तेमासस्यसपादनिष्कपरिमितांवृद्धिंवार्धुषिकोवृद्ध्यर्थंगृह्णीयादित्यर्थः
एतत्सम्बन्धकविषयम् । अतएवयाज्ञवल्क्यः । अशीतिभागोवृद्धिःस्यान्मासिमासिसबन्धके । वर्णक्रमाच्छतंद्वित्रिचतुःप
ञ्चकमन्यथेति ॥ सबन्धकेप्रयुक्तस्यद्रव्यस्याशीतितमोभागोवृद्धिःपणशतेप्रयुक्तेसपादःप्रतिमासम्भवतइत्यर्थः । अन्य
थाबन्धकराहित्येवर्णक्रमात्ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणद्वित्रिचतुःपञ्चकंशतन्धर्म्यंभवति । द्वौवात्रयोवाचत्वारोवाइतिद्वित्रिचतुः
पञ्चाअस्मिन्शतेवृद्धिर्दीयतेइतिद्वित्रिचतुःपञ्चकंशतं । तदस्मिन्वृद्ध्यायतलाभशुल्कोपदादीयतइतिकन । तथाचायम
र्थः । बन्धकरहितेपणशतम्प्रतिमासंब्राह्मणात्पणद्वयंक्षत्रियात्पणत्रयंवैश्यात्पणचतुष्टयंशूद्रात्पणपञ्चकंग्राह्यम् । यत्तु
मनुनोक्तम् । द्विकंशतंवागृह्णीयात्सतान्धर्ममनुस्मरन्नितितद्व्यवस्थितविकल्पविषयम् । अतएवव्यासः । सम्बन्धेभागआशी
तःषष्ठोभागःसलग्नके । निराधानेद्विकशतंमासलाभउदाहृतइति । सम्बन्धेआधिसहिते । आशीतःअशीततमः । षष्ठः
षष्ठितमः । सलग्नकःप्रतिभूः । निराधानेबन्धकरहिते । आधानग्रहणम्प्रतिभुवोरप्युपलक्षणम् । कल्पतरौसाष्टभागइति
पठित्वासलग्नकेअशीततमोभागः । स्वकीयाष्टमभागसहितोमासवृद्धिरित्युक्तम् । द्विकंत्रिकञ्चतुष्कञ्चपञ्चकञ्चशतंस
मम् । मासस्यवृद्धिंगृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशइति ॥ द्विकंद्वौवृद्धिर्दीयतेयस्मिन्मूलधनेतत्तथा । एवंत्रिकाद्यपिसममा
षम्प्राप्यनाधिकम् । विष्णुरपि । अथोत्तमर्णोऽधमर्णाकाद्यथादत्तमर्थंगृह्णीयात् । द्विकत्रिकचतुष्कंपञ्चकंशतंवर्णानुक्रमे
णप्रतिमासमिति । अधमर्णविशेषेप्याहयाज्ञवल्क्यः । कान्तारगास्तुदशकंसामुद्राविंशकंशतमिति । वृद्ध्यांगृहीत्वाकान्तारंम
हावनन्तद्गच्छन्तीतिकान्तारगाःदुर्गस्थलगन्तारोवस्त्रादिक्रयकारिणः । पणशतस्यदशकम्प्रतिमासन्दशपणान्दद्युरित्युत्तर

वाक्यस्यस्यानुषङ्गः । समुद्रंतरन्तीतिसामुद्राःसमुद्रगन्तारःप्रतिमासंविंशकंशतन्दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तुननियमङ्त्या
ह । सएव । दद्युर्वास्वकृतांवृद्धिंसर्वेसर्वासुजातिष्विति । सर्वेब्राह्मणादयोधमर्णाःसबन्धकेऽबन्धकेवासर्वासुजातिषूत्तमर्ण
भूतासुस्वयमङ्गीकृतांवृद्धिन्दद्युरित्यर्थः ॥●॥ द्रव्यविशेषेवृद्धिविशेषमाहसएव । सन्ततिस्तुपशुस्त्रीणांरसस्याष्टगुणापरा ।
वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रीद्विगुणापरेति । पशुस्त्रीणांमहिषीस्त्रीणांप्रभृतीनांवृद्ध्यर्थम्प्रयुक्तानान्तदीयासन्ततिरेववृद्धिः ।
रसस्यघृतादेरष्टगुणा । वस्त्राणाञ्चतुर्गुणाधान्यानान्त्रिगुणा । हिरण्यानांद्विगुणापरेतिप्रत्येकंसंबध्यते । परापरमा । अतःप
रमधिकावृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । नचगवादीनांवृद्धत्वेनदानमन्नसम्भवतीतिवाच्यम् । तत्पोषणाद्युपकृतस्यतत्पुष्टिसन्तत्याद्यर्थिनो
दानसंभवात् । यहणन्तुक्षीरवाहनसेवाद्यर्थिनः । वृहस्पतिरपि । हिरण्येद्विगुणावृद्धिस्त्रिगुणावस्त्रकुप्यके । धान्येचतुर्गुणा
प्रोक्ताशदवाह्यलवेषुच । उक्तापञ्चगुणाशाकेवीजेक्षैषड्गुणास्मृता । लवणस्नेहमद्येषुवृद्धिरष्टगुणामता । गुडेमधुनिचै
वोक्ताप्रयुक्तेचिरकालिकेइति ॥ कुप्यंत्रपुसीसकादिकं । शदःक्षेत्रफलम् । तच्चगोवलीवर्दन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तम्पुष्पमूल
फलादिकम् । वाह्योऽश्वादिः । लवोमेषोर्णाचमरीकेशादिः । अत्रचिरकालशब्देनप्रतिश्रुतायाःअशीतिभागायाःवृद्धे
र्यस्मिन्समयेद्वैगुण्यादिप्रापकत्वम्भवति । ततोप्यधिकस्ततोधिकःकालोगृह्यते । यत्तुधान्येशदेलवेवाह्येनेत्यादिमनुनो
क्तन्तत्प्रत्यर्पणसमयेसमृद्धाधमर्णविषयम् । षाड्गुण्यनिषेधपरमितिमदनरत्ने । यत्तुवसिष्ठवचनम् । द्विगुणंहिर
ण्यन्त्रिगुणन्धान्यन्धान्येनैवरसाव्याख्याताः । पुष्पमूलफलानिचतुलाधृतमष्टगुणमितितत्त्रिगुणमेवधान्यादिकन्दातव्यमि
तियत्रदेशेस्थितिस्तद्विषयम् । दरिद्राधमर्णविषयंवा । एवमन्यत्रापिन्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपादकानिवचनानिदेशवि
शेषविषयतयादरिद्रादिविषयतयावाव्यवस्थापनीयानि । व्यासोपि । वदन्त्यष्टगुणान्कालेमद्यस्नेहरसासवानितिस्ने । ह
स्तैलादिः । रसक्षीरादिः । कात्यायनोपि । तैलानाञ्चैवसर्वेषांमद्यानामथसर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणाज्ञेयागुडस्यलवण

स्य चेति । विष्णुरपि । हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्ततिस्त्रीपशूनामिति यासो
पि ॥ शाकपाषाणबीजेक्षौ षड्गुणा परिकीर्त्तितेति । वशिष्ठोपि । वज्रशुक्तिप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा विद्यते वृ
द्धिः कृतकालानुसारिणीति । शुक्तिशब्देनात्र मुक्ताफलं लक्ष्यते । वज्रसाहचर्य्यात् । अत एव कात्यायनः । मणिमुक्ताप्रवाला
नां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य चेति । कैटं कीटोद्भवम् । पट्टसूत्रादि । आविकं कम्बलादि
कम् । वसिष्ठोपि । ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालाचिरकृतस्य त्विति । रीतिरारकू
टम् । देशभेदेन परां वृद्धिं दर्शयति नारदः ॥ ऋणानां सार्वभौमोयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमव
तिष्ठते । द्विगुणा त्रिगुणा चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणं । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देशेऽवतिष्ठत इति । यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते त
त्र द्विगुणैव ग्राह्येत्याह विष्णुः । अनुक्तानां द्विगुणेति अथ च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्ध्युपरमः । सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः त
था च मनुः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहितेति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यं नात्ये
ति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहृतेति पाठे
यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न गृह्यते किन्तु सकृद्गृह्यते तदा द्वैगुण्यं नातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोपि । चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयो
गस्येति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगु
ण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह बृहस्पतिः । तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्व
चर्मास्त्रवर्म्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तत इति । किण्वं सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः । च
र्मेष्वादिनिवारकः फलकः सुराद्रव्योपादानकारणं चर्मेहरकमित्यपरार्कं वर्म कवचम् । हेतिस्सुरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृ

द्धिरनिवृत्तिः । प्रतिदानवेलायामपि तत्समर्थाधमर्णविप्रवासे च विशेषविषया वा वेदितव्या । अर्धं याचितगुणा वृद्धिप्रतिपा-
दकव्यासवचनविरोधः स्यात् । विष्णुरपि । किण्वकार्पाससूत्रचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षयेति । कार्पासे तु पञ्चगुणवृ-
द्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत्परिहरणीयः । वशिष्ठोऽपि । दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां मृन्मयानामक्षयैव च । अक्षया वृद्धि-
रेतेषामपुष्पमूलफलस्य चेति ॥ अक्षयामूलप्रतिपादनाभावेऽनन्तगुणापि वर्द्धते एवेत्यर्थः । शिखावृद्ध्यादीनामनुपरममाह । बृ-
हस्पतिः । शिखावृद्धिं कायिकां च भोगलाभं तथैव च । धनी तावत्समादद्याद्यावन्मूलमशोधितमिति ॥ नशोधितमप्रतिदत्तमू-
ल्यकेनेत्यर्थः । क्वचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः । यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् । न दद्याल्लोभतः
पश्चात्तदह्नाद्वृद्धिमाप्नुयादिति । श्व इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सममेव सामकं अवृद्धिकमिति याव-
त् । योऽमुकस्मिन्दिने सममेवाहं त्वदीयं धनं दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चाल्लोभाद्विसंवादं कुर्यात्तस्य तदवधिदिनमारभ्य
वृद्धिर्दद्यादित्यर्थः । कालावध्यनङ्गीकारे यो गृहीतस्य धनस्य षण्मासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः । न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां
स्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते इति । अनाकारितमनङ्गीकृता प्रीतिदत्तानामप्रतियाचन-
प्रतिदानदिननिर्देशशून्यानामिति शेषः । अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृहीतमपि षण्मासादूर्ध्वं प्रीतिदत्तं वृ-
द्धिं प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य प्रतिदत्तस्यादाने वृद्धिविशेषमाह । कात्यायनः । प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । या-
च्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति । पञ्चकमल्पशताधिकम् । प्रतियाचनदिनमारभ्य पञ्चकशतस्य परा पञ्चकम्प्रतिमासं वर्द्धेत
इत्यर्थः । याचितकं गृहीत्वाऽप्रतिदायैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः । यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते याचितकमदत्त्वा यदि देशान्तरं गच्छ-
ति तदा विशेषमाह स एव । कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति । क-

त्वोद्धारंयाचितकंगृहीत्वायाचितोऽप्रदत्त्वेत्यन्वयः। देशान्तरगमनाभावेऽनुयाचितकालादारभ्ययाचितकस्यवृद्धिविशेषमाह
सएव। स्वदेशेऽपिस्थितोयस्तुनदद्याद्याचितःक्वचित्। तन्ततोकारितांवृद्धिमनिच्छन्तञ्चदापयेदिति। ततःप्रतियाचनकाला
दारभ्येत्यर्थः। एतत्कञ्चिदवधिमपरिकल्प्ययाच्ञाप्राप्तेज्ञेयम्। अवधिस्त्वीकृत्यतदतिक्रमेत्वतिक्रमदिनमारभ्यतद्धनस्यवृ
द्धिर्ज्ञेया। तदह्नाद्वृद्धिमाप्नुयादितिन्यायसाम्यात्। गृहीतपण्योमूल्यमनर्प्यदेशान्तरगमनेवृद्धिविशेषमाह। पण्यंगृहीत्वायो
मूल्यमदत्त्वैवदिशंव्रजेत्। ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनंवृद्धिमाप्नुयादिति॥ एतच्चाप्रतियाचितविषयम्। प्रतियाचनेत्वेतस्य
निक्षिप्तवृद्धिशेषयोश्चतद्दिनमारभ्यप्रतिमासंशतेपञ्चकंवर्द्धतइत्यप्याहसएव। निःक्षिप्तंवृद्धिशेषञ्चक्रयविक्रयएवच
। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धतेपञ्चकंशतमिति॥ नन्वकृतायांवृद्धौपरिमाणविशेषस्यानुक्तेःकिम्परिमाणंग्राह्यमितिचेत्। अ
शीतिभागोवृद्धिःस्यादित्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तपरिमाणंग्राह्यमितिब्रूमः। अतएवविष्णुः। वृद्धिन्दद्युर्वत्सरातिक्रमेयथाभिहिता
मिति। वत्सरातिक्रमइतियत्रयदतिक्रमेवृद्धिरुक्तातस्योपलक्षणम्। यथाभिहितान्धर्मशास्त्रइतिशेषः। धर्मशास्त्रेयथो
क्तान्तथाविधामित्यर्थः। ननुयथाभिहितामित्यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेणमध्यस्थेनवाभिहितान्दद्यादित्यर्थः। कस्मान्नभव
तिअतिप्रसङ्गापत्तेः। कृतानुसारादधिकाव्यतिरिक्तानसिद्ध्यति। कुसीदपथमाहुस्तम्पञ्चकंशतमर्हतीतिमनूक्तेश्च। अस्या
र्थः। शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारेणयोवृद्धिग्रहणंलौकिकानांसमाचारःसकृतानुसारःतस्मादधिकावृद्धिरुत्तम
र्णादेरकृतवृद्धौनसिद्ध्यतियतःसाव्यतिरिक्ताधर्मशास्त्रबाह्या। अतएवकुसीदपथमाहुस्तन्नधर्मपथमिति। पञ्चकंशतमर्ह
तीतिप्रतियाचितविषयमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम्। पूर्वोक्तव्याख्यानानुसारादधिकाऽधमर्णेनाकृतावृद्धिर्नसिध्यति। यतःकुसी
दपथमाहुस्तम्। यदानुव्यवहारावष्टम्भादुत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितंलाभमिच्छतितदाव्राह्मणेपञ्चकंशतंगृहीतुमर्ह
तितत्तोधिकमधमर्णाकारितमित्यर्थमाहरत्नाकरः। अकृतवृद्धेरपवादमाहनारदः। पण्यमूल्यंभृतिन्यासोदण्डोयच्च

प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणावर्द्धन्तेनाविवक्षितादिति । पण्यस्यवस्त्रादेर्मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । न्यासोनिक्षेपः । वृथा
दानंवेश्यादिभिःप्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणोद्यूतद्रव्यम् । अविवक्षिताः । अत्रपण्यमूल्यस्यवृद्धेरभावोक्तिःप्रवासप्रतिया
चनयोरभावेवेदितव्याः । अन्यथापूर्वोक्तकात्यायनवचनेनविरोधःस्यात् । न्यासस्यचवृद्ध्यभाववचनम्प्रतियाचनाभावे ।
नवृद्धिःस्त्रीधनेलाभेनिःक्षिप्तेचयथास्थिते । सन्दिग्धेप्रातिभाव्येचयदिनस्यात्स्वयंकृतेति ॥ संवर्त्तवाक्येयथास्थितमितिविशेष
णोपादानाद्युक्त्यन्यथाकरणाभावेचज्ञातव्यम् । तथाचनिक्षिप्तंवृद्धिशेषञ्चेत्यादिपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधोनेति ॥ का
त्यायनोपि । वर्णग्रस्यासवद्यूतेपण्यमूल्येचसर्वदा । स्त्रीशुल्केषुनवृद्धिःस्यात्प्रातिभाव्यागतेषुचेति । सर्वदेत्यनेनप्रतियाचनादेः
परस्तादपिवृद्धिरकृतानास्तीत्युक्तम् । यद्यपिसर्वदेतिसर्वशेषत्वात्पण्यमूल्येपिप्रतियाचनादेःपरस्तादकृतवृद्ध्युपरमःप्रति
भाति । तथापिपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधायतच्छेषतासर्वदेत्यस्य । एवंचपूर्वोक्तस्यपरिहारः । एवंवर्णग्रेपिवृद्ध्यभा
वोक्तिः । प्रतियाचनाभावेतयाचनततच्छेषतापि । एवञ्चतपूर्वोक्ताक्षयवृद्धिप्रतिपादकमनिष्ठादिवचनविरोधः । अन्यथा
पिवृद्ध्यभावंव्यासआह । प्रातिभाव्यमुक्तबन्धमगृहीतञ्चदित्सतम् । नवर्धतेप्रयत्नस्यदमःशुल्कंप्रतिश्रुतमिति । भुक्तबन्धमि
त्यनेनस्थापितस्यगुप्ताधेःस्वामगुणालङ्कारादेरुपभोगेवृद्धिर्नभवतीत्युक्तम् । अतएवगौतमः । भुक्ताधिर्नवर्धतेवस्त्रालङ्कारादिरि
ति । अगृहीतञ्चादित्सतमितिदित्सतःप्रतिदातुमिच्छोरधमर्णादुत्तमोवृद्धिलोभादिवशान्नगृह्णातितदातस्यकृतापिवृद्धिस्तद्दि
नादारभ्यनदेयेत्यर्थः । तथाचयाज्ञवल्क्यः । दीयमानंनगृह्णातिप्रयुक्तंयत्स्वकन्धनम् । मध्यस्थस्थापितन्तत्स्याद्वर्द्धतेननततः
परमिति । मध्यस्थस्थापितमितिविशेषणेनाधमर्णोयदिस्वनिकटेस्थापयतितदाभवत्येववृद्धिरितितदेवम्प्रसङ्गागतासवि
शेषावृद्धिर्निरूपिता ॥●॥ इदानीमाधिर्निरूप्यते । तत्राधिर्नामअधमर्णेनोत्तमर्णविश्वासार्थंगृहीतद्रव्यनिमित्तंयन्निकटते
स्थाप्यतेभूषणादिसउच्यते । आधिक्रियतइत्याधिरितिव्युत्पाद्यते । तत्स्वरूपन्तुद्वेदञ्चाहबृहस्पतिः । आधिर्बन्धःसमाख्यातः

लाभेन भोक्तव्यः । इयन्तं समयेनायमस्मिन्धने भोक्तव्यमिति परिभाषितस्तु अवधेः पूर्वं भोक्तव्यः । अन्यथा यो भुङ्क्ते तस्य तल्लाभः पुनर्न भवेदित्यर्थः । असावाधिर्यो यत्नपरिपालनीयो न ह्रापनीयो न नाशनीयः । ह्रापिते तु वृद्धिर्नश्यतीत्यर्थः । केचित्तु तथा पूर्वं अवधावित्यत्राकारप्रश्लेषं कृत्वा अवधावपूर्णे न भोक्तव्य इत्याहुः । याज्ञवल्क्योऽपि । गोप्याधिभोगे न वृद्धिः सोपकारेऽथ ह्रापिते इति । गोप्याधेरल्पेऽपि भोगे महत्यपि भोगे महत्यपि वृद्धिर्न देया । सोपकारे भोग्याधौ ह्रापिते व्यवहाराऽयोग्यतां प्रापिते वृद्धिर्न देयेत्यर्थः । मनुरपि । न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति ॥ ह्रापित इति शेषः । एतच्च बलात्कारविषयम् । तथाच मनुः । न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् । मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेदिति । अधमर्णेन भोगो न कर्त्तव्य इति निषिध्यमानस्तद्वचनमुल्लंघ्य भोगकर्त्तुरल्पभोगेऽपि सर्ववृद्धिनाश इत्यर्थः । बलात्काराभावे तु स एवाह । यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । तेनार्द्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिरिति ॥ अर्द्धं यद्यप्यननुज्ञाताधिभोगानुसारेणाकल्पितस्य वृद्धिभोगस्योपलक्षणार्थम् । अन्यथा महाभोगस्यार्द्धविसर्जनेन निष्कृतेरसम्भवात्तस्य भोगस्य निष्कृतिरिति वाक्यशेषविरोधः स्यात् । अथ विशेषपरिहारार्थमल्पभोगविषयमेवेदं कुतो न भवति तथा सत्यननुज्ञाता महाभोगविषये लाभहानिरनेनानुक्ता स्यात् । तच्चानेनानुक्तोऽपि गोप्याधिभोगे न वृद्धिरिति याज्ञवल्क्यवचनमेवात्र लाभहानिविधायकम्भविष्यति । न भविष्यति तस्य बलात्कृताल्पभोगविषयत्वात् तस्मादर्द्धं यद्वा सोपलक्षणत्वमेव युक्तम् । यत्तु हारीतवचने मूल्यनाशाभिधानात्तद्बलात्कृतबहुभोगविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् ॥ ० ॥ आधिविनाशविषयमिति कश्चित् गोप्याधित्वेन स्थापितदास्यादेः कर्म्मणां कारणे विशेषान्तरमुक्तं कात्यायनेन । अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म्म कारयेत् । भोक्ता कर्म्मफलं दाप्यो वृद्धिम्वा न लभेत स इति । अकामम् इच्छारहितम् । कर्म्मफलं वेतनम् । दाप्यः अधमर्णाय स्वामिनेति शेषः । एवं गोप्याधितया स्थापितेऽश्वादौ तद्भाटकन्दाप्यः । वृद्धिर्वा त्यजनीयेत्यर्थः । आहितदास्यादिपीडने स एवाह । यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणं बाधा

दण्डेनमर्मभिः । पीडयेद्बन्धयेच्चैवमप्राप्नुयात्पूर्वसाहसमिति । आधावन्यथाकरणेयाज्ञवल्क्यः । नष्टोदेयोविनष्टश्चदैव
राजकृताद्वृतइति । नष्टः विकृतिङ्गतः पूर्ववत्कृत्वादेयः । विनष्टः आत्यन्तिकनाशम्प्राप्तः सोपिदेयोमूल्यादिद्वारेण । दै
वमग्न्युदकदेशोपप्लवादि तत्कृतान्नाशाद्विना । तथास्वापराधरहिताद्राजकृतादपिविनाशाद्विनेत्यर्थः दैवराजकृतेतुवि
नाशेसवृद्धिकम्मूल्यन्दातव्यंअधमर्णेनाध्यन्तरंवा । तथाचस्मृतिः । स्तेनस्वापहृतेक्षेत्रेराज्ञाचैवापहारिते । आधिरन्यो
ऽथकर्त्तव्योदेयंवाधनिनेधनमिति । तत्रस्तेनस्वापहृतइतिदैवकृतोपलक्षणम् । बृहस्पतिरपि । दैवराजोपघातेनयत्राधि
नाशमाप्नुयात् । तत्रान्यन्दापयेद्बन्धंशोधयेद्वाधनंऋणीति । राजोपघातोत्रउत्कृष्टकुलेनशूद्रादिकृतउपद्रवः । ननुधनिका
पराधनिमित्तकः । अतएवव्यासः । दैवराजोपघातेतुनदोषोधनिनःक्वचिदिति । कात्यायनोपि । नचेद्धनिकदोषेणविनश्य
तेद्वाम्रियेतवा । आधिमन्यंसदाप्यःस्याद्धनान्मुच्येतनर्णिकइति ॥ निष्पतेत्नश्येत् । म्रियेतेतिपश्वाद्यभिप्रायेण । सदा
नेतस्माद्धनात्समुच्यतेइत्यर्थः । आधेर्विनाशेतन्मूल्यन्देयम् । तथाचव्यासः । गृहीतृदोषान्नष्टश्चेद्बन्धोहेमादिकोभवेत् ।
ऋणंसलाभंसंशोध्यतन्मूल्यन्दापयेद्धनीति । सलाभमृणंसंशोध्यसम्यग्विचार्यविनष्टाधेर्मूल्यन्दत्वासवृद्धिकन्धनंगृह्णी
यात् । अन्यथामूलनाशइत्यर्थः । अतएवनारदः । विनष्टेमूलनाशःस्याद्दैवराजकृताद्वृतइति । हारीतोपि । आधौ
नष्टेधनंनष्टंधनिकस्याधिरेवचेति । भोगेनविकृतिङ्गतस्याधेःक्षयेवापियोमूलनाशमाह बृहस्पतिः । भुक्तेक्षमाशरत्सम्प्राप्ते
मूलहानिःप्रजायतइति । वक्रमूल्याधिनाशेतुसलाभऋणात्तदुपरिआधिमूल्यमाधातुर्देयम् । तथाचसएव । वक्रमूल्यो
यत्रनष्टाधःऋणिकन्तत्रतोषयेतइति । नचतोषयेदितिवचनाद्यावताधनेनाधातातुष्यतितावद्धनन्देयमितिशङ्कनीयम् । यत
आह मनुः । मूल्येनतोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथाभवेदिति । सलाभऋणापगतावशिष्टांशेनेत्यर्थः । यदातुनमर्णःसलाभऋ
णावशिष्टंमूल्यमधमर्णायदत्वानतोषयतितदाधिप्रत्यर्पणप्रतिभूर्मूल्येनाधमर्णन्तोषयेत् । तथाचहारीतः । खादकेमि

न्नहीनश्चेत्तस्य कोऽपि निवार्यादि । मूल्यन्तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति । आधिकृतस्य धनस्य प्रीतिदत्तधनस्य वाकारितवृद्ध्यु
पगमवादित्याशयः ॥ खादको बन्धखादकः । आधिनाशकः स्तनमर्हतीति यावत् । लग्नकः प्रतिभूः । मूल्यं नाशिताधेर्मूल्यम् ।
यद्वाधमर्णो वा वृद्धिं गृह्णाति तदा गृहीतवृद्ध्यंशकेन ह्रासप्रत्यानुसारं ह्रस्वन्दद्यात् । तथा च स्मृतिः । द्विगुणात्त्रिगुणं वापि
यः साधयति लग्नकम् । राजगामि तु तद्द्रव्यं साधको दण्डमर्हतीति । यः साधयति लग्नकं लग्नकाद्यः साधयतीत्यर्थः । लग्नक
ग्रहणमुत्तमर्णस्याप्युपलक्षणार्थं । अविद्यमानवृद्धिसाधनस्योत्तमर्णस्यापि समानत्वात् । यद्वा उत्तमर्णमाधिनाशेपि रूपमानवं
भेनाधमर्णाद्द्वित्रिगुणं घृष्टिनिरोपिदण्डभागित्याचक्ष्यायनः । आधिदूष्येन चोप्येन भुंक्तेयदुष्टिकाङ्क्षी । क्षुपोदकमप्युपभिन्ना
आधिलेख्यमनुनाशयेदिति ॥ इमन्दाख्यं ॥ नाधिकवृद्ध्यभोगद्रव्यनिष्क्रयार्थं वृद्धिहानिरपुनर्येनिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्य
यक्ष्यमाणस्याधावधारणार्थं स्पतिकर्णिकेन धनमाध्यन्तरं वात्तमर्णा यदेयमित्याह नारदः । रक्ष्यमाणोपि वल्लाधिः
कालेनेयाद्दसारतां । सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताद्वित्वदेकसंवत्सरभववृद्धिसहितमूलद्रव्यापर्याप्ततामसारतामाङ्कनाधि
त्यम् । एतादृश्यविशेषविकल्पमेकारणाभावात् । याज्ञवल्क्योपि । आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोप्यसारतां । यातश्चेद
न्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेदिति । आधेः स्वीकरणादुपभोगात्सिद्धिर्नलेख्यमात्रेणेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्याह नारदः ॥ आ
धिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमस्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथेति । गोप्याधेर्भोगाभावस्वीकारः भोग्याधेः
फलभोगः । एतच्चाधेर्भोगात्सिद्धिप्रतिपादनम् । आधेः प्रतिग्रहक्रीतेपूर्वानुबलवत्तरेत्येवमादिवाक्योक्तनिर्णयार्थम् ॥ अतस्
वह्वयोर्धनिकयोर्दुष्टाधमर्णिकेन एकस्य वस्तुन आधीकरणे भोगान्निर्णय इत्याह विष्णुः । ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां व
दानरौ । यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृतेति । द्वयोरपि भोगप्रवेशे निर्णयप्रकारमाह वसिष्ठः । तुल्यकाले निसृष्टानां
लेख्यानामाधिकर्मणि । येन भुक्तस्य भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तर इति । निसृष्टानां कृतानां लेख्यानां सद्भावेपीति शेषः । अथ म

र्थः । तुल्यकालोपपन्नानां लेख्यानां सद्भावसाम्येऽपि भोग्यादि सिद्धे भोगाद्योत्कृष्टकारणत्वात्तदधर्म्मेति तदभावे तत्र त्वायुक्तेति ॥ बृहस्पतिः । क्षेत्रमेकं द्वयोर्वेद्यैर्दत्तं यत्तु समकालिकम् । येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्य तत्सिद्धिमाप्नुयादिति । क्षेत्रग्रहणमभोग्याधिमात्रोपलक्षणम् ॥*॥ यत्राधिविशेषे द्वयोरपि भोगाभावः भोगार्थं द्वयुगपत्प्राप्तानां तत्र निर्णयप्रकारमाह वसिष्ठः । यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ । विभज्याधिः समन्तोन भोक्तव्य इति निश्चय इति । तेन तस्याप्ययमर्थः ॥ द्वयोरेकमाधिं कुर्वतोऽधमर्णस्य दण्डमाह कात्यायनः । आधिमेकं द्वयोर्यस्तु कुर्यात्का प्रतिपद्भवेत् । तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चोरदण्डभागिति ॥ तत्र ग्रहणोपक्रमत्वादाधिक्रियाप्रतिपदिष्युच्यते । पूर्वकृतम्पूर्वाद्युपादानादिनासिद्धं आधिविशेषे दण्डविशेषमाह विष्णुः । गोचर्ममात्राधिकाम्भुवं मन्यस्याधीकृतामन्यस्य यः प्रयच्छेत्स वध्यः ऊनां चेत् षोडश सुवर्णान् दण्ड्य इति । उपादानादियोगपद्यमाह बृहस्पतिः । तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि सम्भवे दिनोपस्थितयोरुपादानादिकर्तृन्निमित्ते शेषः ॥*॥ साक्षिलेख्यसिद्धयोर्लेख्यसिद्धमेव बलवदित्याह । कात्यायनः । आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्षिकृतं यदा । एकक्रियाविरुद्धं तु लेख्यं तत्रापहारकमिति । लेख्यसाक्षिकृते । लेख्यसाक्षिसिद्धम् । अपहारकम्बाधकम् । लेख्यसिद्धस्याविशेषेऽपि बलाबलमाह स एव । अनिर्दिष्टस्तु निर्दिष्टमेकत्र यदि लेखितम् । विशेषलिखितं ज्ञायात् इति कात्यायनोऽब्रवीदिति । एकत्र आधीकरणादौ । विशेषलिखितं निर्दिष्टं लिखितं अनिर्दिष्टलिखितात् ज्यायो बलवदित्यर्थः । लेख्ये निवेशितं लिखितम् । अनिर्दिष्ट निर्दिष्टपदयोरर्थमाह स एव । योऽविद्यमानन्धनमनिर्दिष्टस्वरूपकम् । आकाशभूतमाहुस्तादादिष्टं तेन तद्भवेत् । यद्यातदास्यविद्येन तदादिष्टं विनिर्दिशेदिति । प्रश्नः पादपूरणार्थः । अनिर्दिष्टस्वरूपकमनिरूपितस्वरूपकम् । आकाशभूतमविद्यमानस्वभावम् । अयमर्थः । आधातुरधीकरणकाले यद्धनं विद्यमानं निरूपितस्वरूपञ्च तद्धनमाधित्वेनादिष्टं सन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतन्तु धनमाधित्वेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति । आधीकरणकाले विद्यमानत्वसाम्येऽप्याह । स ए

च । यस्तुसर्वस्वमुद्दिश्यप्राक्पश्चान्नामचिह्नितम् । आदध्यात्तत्रयत्तस्याचिह्नितंबलवत्तरमिति । यःपूर्वमविशेषेणसर्व
स्वमाधित्वेनोद्दिश्यकस्यचिद्धस्तादृणंगृहीत्वापश्चाल्लेखनसमयेविशेषेणक्षेत्रादिकमेवलेखयतितत्रोत्तरकालंविवादेसति
यावत्पश्चाल्लेखितन्तावदेवप्रमाणंनोद्दिष्टमित्यर्थः । चिह्नितमितिविशेषणमुत्तरक्रियोपलक्षणार्थम् । तेनयदिप्रथममाधिमादा
यधनीधनन्दत्त्वापश्चाद्बन्धकत्वंविज्ञायआधिमंतरेणैवतत्कर्तुंत्वयिचऋणमास्तामितिप्रकारान्तरेणपुनःक्रियांकरोतितदानीमा
धिक्रियाबलवतीत्यवगन्तव्यम् । अतएवाहयाज्ञवल्क्यः । सर्वेष्वर्थविवादेषुबलवत्युत्तराक्रियेति । उत्तराक्रियापूर्वस्याःक्रियायाः
बाधिकाभवतीत्यर्थः । निर्दिष्टत्वाविशेषेउत्तरक्रियाबलवत्त्वस्यापवादमाहसएव । आधौप्रतिग्रहेक्रीतेपूर्वातुबलवत्तरेति ।
एकमेवक्षेत्रमेकस्याधिंकृत्वाकिमपिगृहीत्वापुनरन्यस्याधिंकृत्वाकिमपिगृह्णातितत्रपूर्वस्यैवतत्क्षेत्रम्भवतिनोत्तरस्येत्यर्थः । ए
वम्प्रतिग्रहेक्रयेचयोजनीयम् । स्वामित्वप्रतिबंधावगमाभ्याम्प्रागेवपूर्वस्याःक्रियायाःकृतत्वादितिभावः । एतदेवाभिप्रेत्यवसि
ष्ठोऽप्याह । यःपूर्वतरमाधायविक्रीणीतेतुतम्पुनः । किमेतयोर्बलीयःस्यात्प्राक्तनम्बलवत्तरमिति । आद्यादीनांयौगपद्येऽप्याह
सएव । कृतंयच्चैकदिवसेदानमाधानविक्रयं । त्रयाणामितिसम्बन्धेकथनात्तत्रविधिंनयेत् । त्रयोऽपितद्धनंसम्यग्विभजेयुर्यथां
शतः । उभौक्रियानुसारेणत्रिभागेनप्रतिग्रहीति ॥ * ॥ आधिकृतस्यधनस्यस्वत्वनिवृत्तिकालमाहयाज्ञवल्क्यः । आधिःप्रणश्ये
द्द्विगुणेधनेयदिनमोक्ष्यते । कालेकालकृतोनश्येत्फलभोग्योननश्यतीति ॥ प्रयुक्तेधनेस्वकृतयावृद्ध्याकालक्रमेणद्विगुणेजाते
ऽधमर्णेनतावद्धनन्दत्त्वायदिनमोक्ष्यतेतदासौनश्येदधमर्णस्यस्वत्वंनभवेत्किन्तूत्तमर्णस्यैवभवेत् । यस्तुकालकृतःकृतकालः ।
आहिताग्न्यादिषुपाठात्कालशब्दस्यपूर्वनिपातः । यद्वाजातिकालसुखादिभ्यःपरानिष्ठावाच्येत्यनेनवार्त्तिकेननिष्ठान्तस्यपरनि
पातः । सयदिसम्प्रतिपन्नेकालेनमोक्ष्यतेऽधमर्णेनतदासोऽपिपूर्ववन्नश्येत् । फलभोग्यःक्षेत्रादिःकदापिननश्येत्किन्तूत्तम
र्णेनयावल्लब्धधनंनप्राप्यतेतावदुत्पन्नफलमेवभोक्तव्यमित्यर्थः । अत्रकालेकालकृतोनश्येदित्यनेनकृतकालस्योभयविधस्याधेस्त

न्कालातिक्रमेणाप्युक्तः । फलभोग्यो न नश्यतीत्यनेनाकृतकालस्य भोग्याधेर्नाशाभाव उक्तः । पारिशेष्याद्गोप्याधिः प्रयुक्ते द्विगुणे तदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमे यच्च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणमुक्तं तद्व्यमित्याह तनु व्यासबृहस्पती । हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतेऽवधौ । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्षते । तदन्तराधनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति । तत्रस्थात्कारणात् अन्तरा चतुर्दशदिवसमध्य इत्यर्थः । अत्र द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणार्थम् । बन्धमात्र बृहस्पतिवचने शान्तलाभ इति सामान्येनैवाभिधानात् । नन्वाधेर्दानादिस्वत्वनिवृत्तिकारणस्य प्रतिग्रहादिस्वत्वापत्तिकारणस्य चाभावादाधिः प्रणश्येदित्ययुक्तमिति चेन्नैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वत्वनिवृत्तिकारणं प्रतिग्रहादिरेव वा स्वत्वापत्तिकारणं किन्तु द्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ चेत्याधानमपि । तथा याज्ञवल्क्यवचनेनैवाधमर्णोत्तमर्णयोः स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वापत्तिकारणत्वं किन्तु पण्योः कारणत्वावगमात् लोकाच्च । न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय इति मनुवचनं तस्यायमर्थः । कालेन संरोधः कालसंरोधः चिरकालावस्थानं तस्मात्कालसंरोधात् आधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधिकरणमस्ति न च विक्रय इति तेन न विरोध इति वाच्यम् । न चैवाधौ सोपकार इत्याद्युपक्रम्य कथनेन एतस्य भोग्याधिविषयत्वात् । यत्तु बृहस्पतिः पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धे स्वामी धनी भवेत् । अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोचितुमर्हतीति दशदिवसप्रतीक्षणमुक्तं तद्वस्त्वादिविषयम् । हिरण्ये द्विगुणीभूत इति व्यासबृहस्पतिभ्यां विशेषोपादानात्तद्धिरण्यविषयम् । शान्तलाभे द्वैगुण्यादिपरमवृद्ध्या निवृत्तलाभे । यत्तु पुनस्तेनैव गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्य चावधेः । आमेदयिर्न्वाणि कुलभोक्तस्य तदनन्तरमिति । तत्स्वत्वापगमेऽपि गोप्याधेर्भोगमात्रविधिपरं न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् । तथा च न बार्हस्पत्यवचनयोः परस्परं विरोधः नापि व्यासबृहस्पतिवचनयोः । यदा तु शान्तलाभे धने बन्धकस्य न यैवावस्थितस्य मोचनात्प्रागधमर्णस्य मरणादि भवेत् तदा किं कर्तव्यमिति परीक्षायामाह बृहस्पतिः । हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके । द्रव्यन्तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ रक्षेद्वाब

तन्मूल्यन्तु दशाहस्तु न संसदि ॥ ऋणानुरूपमप्रत्तेगृहीत्वानामनुवर्जयेदिति। हिरण्येद्विगुणीभूतेपश्चादाधिमोक्षणादर्वागि
तिशेषः। हिरण्यग्रहणमन्नादीनामुपलक्षणम्। द्विगुणीभूतइतित्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम्। नष्टेकुत्रचिद्गतेचिरमवि
ज्ञातेद्रव्यबन्धकीकृतन्द्रव्यम्। ऋणानुरूपंद्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तम्। परतःदशाहादूर्ध्वं। अन्यमनुवर्जयेत्। धनशिष्टं वा
शिवान्यवेतदभावेसहस्रेसमर्पयेदित्यर्थः। अतएवकात्यायनः। आधानायचवैनस्याद्धनीबन्धन्निवेदयेत्। राज्ञस्ततःसविज्ञा
नोविक्रेयइतिधारणा। सवृद्धिकंगृहीत्वातुशेषंराजन्यथार्पयेदिति। राजन्यथार्पयेदितिन्यायाप्राप्तस्याभावविषयम्। स
त्सद्भावेतत्रैवार्पणस्यन्याय्यत्वात्। यत्रतेनार्पणंक्रियेतेनैवयदिसवृद्धिकन्धनन्दत्वाबन्धोगृह्यतेतदानविक्रयःप्रयोजन
स्यासिद्धत्वात्। अस्मिन्विषयेऽन्यत्राधिकरणंनविलक्षणदण्डापूपन्यायात्किंत्वन्यत्राधिंतत्वामूल्यमात्रंगृहीतव्यम्। ननुस
सवृद्धिकम्। यदाहप्रजापतिः। धनीधनेनतेनैवपरमाधिन्नयेत्ततःइति। तत्वातदाधिलिखितंपूर्वेवास्यसमर्पयेदिति। य
द्बन्धस्वामिभिर्धनमप्रयुक्तमनुस्थेनैवधनेनपरन्धनिकान्तरमाधिन्नयेत्ननुसवृद्धिकेनेत्यर्थः। अयद्यन्याधिर्धनस्यद्वैगुण्येस
तिप्रतिपन्नोनुद्वैगुण्यादर्वागपिद्रष्टव्यः। क्वचिद्गोप्याधे द्वैगुण्यातिक्रमेपिचक्रवृद्धिकस्यस्वत्वनाशोनभवतीत्याहयाज्ञवल्क्यः।
चरित्रबन्धककृतंसवृद्ध्यादापयेद्धनं। सत्यङ्कारकृतन्द्रव्यंद्विगुणम्प्रतिदापयेदिति ॥ चरित्रंशोभनचरितन्तेनयद्बन्धकन्तच्चरि
त्रबन्धकन्तेनयद्द्रव्यंस्वाधीनंकृतमपराधीनंवाकृतन्तच्चरित्रबन्धककृतम्। अयमर्थः। अधमर्णेनधनिनःप्रत्युत्पन्नाःकरणेनबहु
मूल्यमपिबन्धकीकृत्याल्पमेवधनंस्वाधीनंकृतं। यदिवाउत्तमर्णेनाधमर्णस्यनिर्दोषतामवगत्याल्पमेवबन्धकंगृहीत्वाबहुधनम
धमर्णाधीनंकृतन्तदातद्धनंसप्रजावृद्धिसहितन्दापयेत्तत्राधिनाशइति। अथवाचरित्रंशोभनचरितंगङ्गास्नानादिअग्निहोत्रा
दिजनितापूर्वंतद्बन्धकीकृत्यगृहीतंचरित्रबन्धकीकृतमिति। एतादृशंबन्धकंद्विगुणीभूतेपिद्रव्येननश्यतिकिन्तुद्विगुणीभूतन्द्र
व्यमेवदातव्यमित्यभिप्रायः। तथासत्यङ्कारकृतं। करणङ्कारः। भावेघञ्। सत्यस्यकारःसत्यङ्कारः। कारेसत्यागदस्येतिमुम्

। तेनकृतंसत्यङ्कारकृतम् । तदपिद्विगुणमेवदेयन्नाधिनाशः । बन्धकार्पणसमयएवद्विगुणीभूतेपिद्रव्येमयाद्रव्यमेवद्विगुणं
न्दातव्यंनाधिनाशइतिसमयेकृतेद्विगुणीभूतन्द्रव्यमेवदातव्यंनाधिनाशइत्यभिप्रायः । क्रयविक्रयादिनिर्वाहार्थयदङ्गुलीयका
दिपरहस्तेसमर्पितन्तत्सत्यङ्कारकृतन्तच्चाङ्गुलीयकादिगृहीताथवस्थामतिक्रामन्तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणम्प्रतिपादयेत् । इ
तरस्त्वदङ्गुलीयकादिकमेवजह्यात् । चरित्रबन्धादिस्थलेद्वैगुण्यादूर्ध्वंआधिनाशोनभविष्यतीतिबुद्ध्याअधमर्णेनमोचनेविल
म्बोनकार्यः । तथाचव्यासः । गोप्याधिंद्विगुणादूर्ध्वम्मोचयेदधमर्णिकइति । अस्मिन्नेवविषयेऽधमर्णासम्भवेसंनिधानेउत्तम
र्णेनाधिर्विक्रेतव्यः । तथाचयाज्ञवल्क्यः । विनाधारणिकाद्वापिविक्रीनससाक्षिकमिति । धारणिकात् अधमर्णात् । अयमर्थः । अ
सन्निहितेअधमर्णेउत्तमर्णःसाक्षिभिस्तदाप्तैश्चसहतमाधिंविक्रीयधनंगृह्णीयादिति । वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्ण
दानकालेद्विगुणीभूतेपिद्रव्येद्रव्यमेवदेयम् । नाधिनाशइतिपरिभाषितन्तदाअयम्पक्षः । इतरथाआधिःप्रणश्येद्विगुणद्रव्य
नेनोक्तआधिनाशपक्षइति । यदिद्वैगुण्यावधिकालयोरर्वागेवाधिमोचनार्थेअधमर्णःसमायातितदाउत्तमर्णेनमोक्तव्यो
नवृद्धिलोभेनस्थापनीयइत्याहबृहस्पतिः । धनंमूलीकृतन्दत्वायदाधिम्प्रार्थयेदृणी । तदैवतस्यमोक्तव्यस्त्वन्यथादण्डभाग्भ
नीति । मूलीकृतंअधमर्णेनदेयन्धनम् । तच्चभोग्याधौमूलमात्रम् । गोप्याधौतुसवृद्धिकन्दत्वाऋणीयदाधिम्प्रार्थयतेतदा
धनिनासमोक्तव्यः । अन्यथादोषभाक्स्यादोषभागित्यर्थः । यदाहयाज्ञवल्क्यः । उपस्थितस्यमोक्तव्यआधिस्तेनोन्यथाभ
वेदिति । स्तेनःस्तेनवद्दण्ड्यइत्यर्थः । उत्तमर्णस्यासन्निधानेतदाप्तहस्तेधनन्दत्वाआधिमधमर्णोगृह्णीयात् । तथाचसएव
। प्रयोजकेऽसतिधनंकुलेन्यस्याधिमाप्नुयादिति । प्रयोजकेउत्तमर्णेऽसतिसन्निहितेसतितत्कुलेतदाप्तहस्तेसवृद्धिकन्धनं
निधायाधमर्णःस्वीयमाधिंगृह्णीयादित्यर्थः । क्वचित्प्रयोजकोऽसतिकुलइतिपाठः ॥ तच्चप्रयोजकोधनप्रयोक्ताअसतिधनि
कइतिशेषः । आप्नुयात्तदानीमेवेतिशेषः । तथाचउत्तमर्णेऽसन्निहितेतदाप्तहस्तेसवृद्धिकन्धनंनिधायप्रयोजकोधनप्र

थोक्ताऽधमर्णस्तदानीमेवस्वाधिमाप्नुयादित्यर्थः । यदितुतदाप्तोपिनसन्निहितःअधमर्णस्यचाधिविक्रयेणाग्रिमवृद्धिव्यव
च्छेदायधनदानेच्छाभवतितदाकिंविधेयमितीक्षायामाधिमूल्यम्परिकल्प्यतद्गृहेएवाधिंस्थापयेत्तथाचस्थापनदिनमार
भ्यतद्धनन्नवर्द्धतइत्याहसएव । तत्कालकृतमूल्योवातत्रनिष्ठेदवृद्धिकइति । निष्ठेदाधिरितिशेषः । तत्रोत्तमर्णोतत्कुलेवा ।
एतच्चाधिमोचनंयदिभोग्याधिर्गोप्याधिस्तुतावताकालेमोचनीयइत्यवधिंकृत्वास्थापितस्तदाधमर्णेनावधेरर्वाग्लोभेननकर्त्तव्यं
। इदमेवाभिप्रेत्यफलभोग्याधिविषयेव्यासआह । फलम्भोग्यम्पूर्णकालन्दत्वाद्रव्यन्तुसामकमिति । ऋणेवन्धमवाप्नुयादित्य
नुषङ्गः । मूलमात्रन्दत्वापरिभाषितकालमापन्नम्फलभोग्याधिमाप्नुयादित्यर्थः । फलभोग्यग्रहणमाध्यन्तरोपलक्षणम् । सा
मकग्रहणंसवृद्धिकस्याप्युपलक्षणं ॥ ● ॥ भोग्याधिविषयेकञ्चिद्विशेषमाहवृहस्पतिः । क्षेत्रादिकंयदाभुक्तमुत्पन्नमधिकन्त
तः । मूलोदयम्प्रविष्टञ्चेत्तदाधिम्प्राप्नुयादृणी ॥ परिभाष्ययदाक्षेत्रम्प्रदद्यादूनिकेदृणी । त्वयैतच्छान्तलाभेऽर्थेभोक्तव्यमि
तिनिश्चयः । प्रविष्टेसोदयेद्रव्येप्रदातव्यंपुनर्ममेति ॥ अधिकंमूलापेक्षयाऽधिकंक्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यम् । ततःतस्मात्क्षेत्रादेःउ
दयोवृद्धिः । शान्तलाभेऽर्थेपरमवृद्धिसहितेमूलद्रव्ये । इयंनिमित्तसप्तमी । परमवृद्धिसहितंक्षेत्राद्यर्थव्ययसहितमेत
न्मूलद्रव्यमस्मिन्क्षेत्रेउपभोक्तव्यम् । उपभोगेनचसवृद्धिकधनेप्रविष्टेत्वयैतत्क्षेत्रम्भोक्तव्यमितिपरिभाष्ययदाक्षेत्रादि
कंवन्धकीकुर्यात्तदाक्षेत्रादिफलभोगेनक्षेत्राद्यर्थव्ययसहितेसवृद्धिकेधनेप्रविष्टेऋणीकिमप्यदत्वातमाधिम्प्राप्नुयादित्य
र्थः । एवंविधस्याधेःपूर्वंगृहीतेऋणेकालक्रमेणपरांवृद्धिम्प्राप्तेसतितदनन्तरंयस्सवृद्धिकमूलद्रव्योपभोगार्थंक्षेत्रादिरा
धिःक्रियतेसक्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यसहितसवृद्धिकमूलोपभोगानन्तरमृणिकेनाधमर्णायप्रत्यर्पणीयः । तथाचयाज्ञवल्क्यः ।
यदातुद्विगुणीभूतमृणमाधौतदाखलु । मोच्यआधिस्तदुत्पन्नेप्रविष्टेद्विगुणेधनेइति । आधौतदादत्तइतिशेषः । अय
मेवक्षयाधिरित्युच्यते । इत्याधिविधिः ॥ ● ॥ अथप्रतिभूः । तत्रप्रातिभाव्यंनामविश्वासार्थंपुरुषान्तरेणसहसमयः । त

इदानीमाह बृहस्पतिः । दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिरिति ॥ प्रत्ययो विश्वासः । दानं ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम् । ऋणिद्रव्यार्पणं ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहोपकरणादि तदर्पणम् । चतुःप्रकाराणां प्रतिभुवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं दर्शयति स एव । अहमेनं दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् । दाताहमेतद्द्रविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीदिति ॥ एकोऽदर्शनप्रतिभूरहमेनम्पलायनप्रवृत्तन्दर्शयिष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेष साधुर्वित्वाम्प्रतारयिष्यति यतोऽयं श्रोत्रियपुत्रोऽस्य सर्वशस्यसम्पन्नो ग्रामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति । दानप्रतिभूर्यद्ययं धनं न ददाति तदा सवृद्धिकमृणमहन्दातेति । अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदाहमेतदीयं गृहोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीय इत्याह कात्यायनः । दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् । यस्मिन्देशे काले च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्णमिति शेषः । दर्शिते च तस्मिन्धनिकेन प्रातिभाव्यात्स मोक्तव्य इत्युत्तरार्द्धेनाह स एव । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । एवम्प्रत्ययादिप्रतिभुवोऽपि तदविसंवादे मोक्तव्याः । अन्यथा धारणिकदेयं धनं दाप्या इत्याहतुः कात्यायनबृहस्पती । यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन्स तत्तस्मै प्रयच्छेत स्वधनादृणम् ॥ आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् । उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा । यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभुवां त्रैविध्यमेवोक्तम् । दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते । तद्दानार्पणयोरनतिभेदाभिप्रायेण । दाने आद्यौ तु वितथे दाप्यौ वितरस्य सुता अपि । वितथे । दर्शनप्रत्यये । दाने विसंवादे इतरस्य सुता अपीति वचनात्पूर्वयोः सुता न दाप्याः । सुता इत्यभिधानान्न पौत्रा इत्युक्तम्भवति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय । अर्पणन्तु धारणिकधनमानीय तस्यार्पणं धनिकस्य स्वधनलाभे उभयतो न विशेषः । अत एव सूक्ष्मभेदविवक्षया पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभुवो हारीतेनोक्ताः । अभये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने ॥ पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः ॥ अभयमुपद्रववारणं

। उपस्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं तस्य पृथङ्निर्देशात् । पञ्चस्वित्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु । सप्तभि
र्विषयैः सप्तप्रकारकम्प्रतिभुवमाह । लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने । गृहीतबन्धोपस्थाने चर्णिद्रव्यार्पणे तथा ॥ प्रतिभू
र्ग्राह्य इत्यत्र प्रकृतं । कात्यायनोपि । दानोपस्थानवादेषु विश्वासशपथाय च । लग्नकङ्कारयेद्देवं यथायोग्यं विपर्यये ॥ वादो वि
वादस्तत्र प्रतिभूग्रहणम् । उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णय इति योगीश्वरेणाप्युक्तं तच्च प्रागेव व्याख्यातं । दर्शनप्रत्य
यदानेषु यथायथं सर्वेषामन्तर्भावसम्भव इति परमार्थः । दर्शनप्रतिभुवे नष्टधारणिकान्वेषणाय कालावधिर्देय इत्याह वृहस्प
तिः । नष्टस्यान्वेषणे काले न्द्यात्प्रतिभुवे धनी । देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥ सार्धमासमिति परमावधिः । तथाच
कात्यायनः । नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयम्पक्षत्रयम्परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि तन्नै
व दर्शयेत् । स तमर्थम्प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैष विधिः स्मृतः । परम्परमावधिभूतम् । प्रतीते न्वेषणाय परिकल्पिते प्रेते चैष विधिरिति
धारणिके मृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः । कालावधिविधेस्तत्रान्वयबाधात् । एतदपि दैवराजकृतप्रतिबन्धाभावे वोध्यम्
। अत एव कात्यायनः । दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले न दर्शयेत् । निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृताद्वृते ॥ निबन्धमृणम् । दैवकृते ।
दीर्घरोगमरणादिरूपऋणदानप्रतिबन्धः । राजकृते। बन्धनासेधदण्डादिरूपः । प्रतिभूभेदेन स्पष्टमाह नारदः । ऋणि
ष्व प्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाथ हापिते । प्रतिभूस्तदृणं न्द्यादनुपस्थापयंस्तथेति । ऋणिष्वधमर्णेष्व प्रतिकुर्वत्सु असाध्येषु निर्धनत्वा
दिना ऋणमप्रत्यर्पयत्स्विति दानप्रतिभूविषयम् । प्रत्यये विश्वासे हापिते विसंवादिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थाप
यन्नृणिनमदर्शयन्नृणिनः सकाशादाधिमृणम्पर्याप्तं तद्धनं वोत्तमर्णायानर्पयन्निति दर्शनद्रव्यार्पणप्रतिभूविषयमिति विवे
कः । हारीतः । विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा । प्रापणीयस्तदा तेन देयं वाधनिने धनम् ॥ तेन बन्धकार्पणप्र
तिभुवा । तथा च पितामहः । आधिपालकृतस्त्वाधिर्भिन्नकार्योपलक्षणम् । न चेत्त्वधनिने दत्तस्तस्याधेस्तैः समर्पणम् ॥ गै

राधिपालैराधिसमर्पणप्रतिभूर्मिः । बहुत्वमत्राविवक्षितम् । एवमभयाधिप्रतिभूष्वपि तुल्यन्यायतया योज्यम् । अभयप्र
तिभूरधमर्णादुत्तमर्णस्य भयोपस्थितौ तत्प्रतीकारमाचरेत् । तद्भयेन द्रव्यक्षतौ तदीयं तद्द्रव्यं दद्यात् । प्रमाणप्रतिभूः प्र
माणप्रदर्शनं कारयेत् । अशक्तौ विवादास्पदीभूतं धनं दद्यात् । वादप्रतिभूर्वादपराजितस्याधमर्णस्य देयमुत्तमर्णाय
दद्यात् राजपदाश्च राज्ञ इति । प्रतिभुवि मृते तत्पुत्रादीन् प्रत्याह योगीश्वरः । दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा । न तत्पु
त्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय ये स्थिताः ॥ दर्शनप्रत्यये इत्यर्थस्य पूर्वश्लोकोक्तस्यैव स्पष्टीकरणमत्रेति न पुनरुक्तिरिति मिताक्षरा
यां मनरत्ने चोक्तं । वस्तुतस्तु तज्जीवति सति प्रतिभुवि प्रेते त्विदमिति न पौनरुक्त्यशङ्का । वितथ इति तत्रात्र च मृत इत्युपादानात्
स्मृतिचन्द्रिकाकारस्यापीदमेवाभिसंहितम् । प्रतिभूपुत्रादीनां विधिरिति प्रस्तावे लिखनात् । दानाय यः स्थितः प्रतिभूस्त
त्पुत्रा दद्युरित्यर्थः । बृहस्पतिरपि । आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् । उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथेति
। आद्यौ दर्शनप्रत्ययदानविसंवादे । उत्तरौ दानर्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ । विसंवादे द्वेषादिना धनिकेनादाने तौ विना । त
योर्देशगमने मरणे च । अत्र ताविति द्विवचनान्तेन सर्वनाम्ना दानर्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवोः परामर्शः । सर्वनाम्नामसति बा
धके सन्निहितपरामर्शकत्वात् । पूर्वोदाहृतदर्शनप्रतिभूर्यत्रेति याज्ञवल्क्यवचनाच्चानेन दर्शनप्रतिभूप्रत्ययप्रतिभूसुतैर्न त
द्देयमिति बोद्धव्यम् । प्रतिभूपुत्रपौत्रयोर्मूलमात्रदानादाने चाह । कात्यायनः । प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत्क्वचि
त् । पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकमिति । सर्वत्र प्रातिभाव्यागतमृणमित्यन्वयः । व्यासोऽपि । ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रा
तिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चय इति । पौत्रेण प्रातिभाव्यातिरिक्तं पैतामहमृणं यावद्गृहीतमे
व देयम् । तथा पुत्रेण प्रातिभाव्यागतं पैत्र्यमृणं यावद्गृहीतमेव देयम् । तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ यथाक्रमं प्राति
भाव्यागतं गृहीतधनं न दाप्यावित्यर्थः । यत्तु नारदवचनम् । खादको वित्तहीनः स्याल्लग्नको वित्तवान्यदि । मूलं त

स्यभवेद्देयंनवृद्धिन्दातुमर्हतीति। तदपिखादकोऽधमर्णः। प्रतिभूर्यदि वित्तवान्मृतस्तदा तत्पुत्रेण मूलमात्रन्देयंनवृद्धि
रितिमृतपदाध्याहारेण व्याख्येयंविषयविशेषे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोःपुत्रेण सवृद्धिकन्देयमित्याह। कात्यायनः। गृहीत्वा
बन्धकंयत्र दर्शनेस्यस्थितोभवेत्। विनापित्राधनात्तस्माद्दाप्यःस्यात्तदृणंसुतइति। दर्शनग्रहणम्प्रत्ययस्योपलक्षणंसमान
न्यायत्वात्। दर्शनेस्थितःदर्शनेप्रतिभूत्वेनस्थितइत्यर्थः। विनापित्रापितरिप्रेतेदूरदेशङ्गतेवेति। सुतग्रहणमुपलक्षणा
र्थम्। यस्यहस्तेबन्धकमायातितस्यसर्वस्यापितस्माद्बन्धकाप्रतिदानस्ययुक्तत्वादितिकेचित्। यत्तुदानप्रतिभुविप्रेतेदायादा
नपिदापयेदितिमनुवचनन्तत्रदायादशब्दोविशेषलक्षणयासुतविषयएवअन्यथासपिण्डमात्राभिधानेतत्सुतौनदाप्याविति
निश्चयइत्यादिपूर्वोदाहृतवचनविरोधःस्यादिति। केचित्त्विदम्प्रतिभूबन्धकविषयम्पूर्वोदाहृतवचनानित्वबन्धकप्रतिभूवि
षयाणीतिविषयभेदान्नविरोधइत्याहुः। अनेकप्रतिभूदेयविषयेदानप्रकारमाहयोगीश्वरः। बहवःस्युर्यदिस्वांशैर्दद्युःप्र
तिभुवोधनम्। एकच्छायाश्रितेष्वेषुधनिकस्ययथारुचीति॥ एकच्छायाश्रितेषुएकस्याधमर्णस्यच्छायाम्प्रत्येकंसकलधन
दायकत्वरूपसादृश्यमाश्रितास्तेषु। धनिकस्ययथारुचि। धनिकस्योत्तमर्णस्ययथारुचियथाकामंयमेवोत्तमर्णोयाचतेत
मेवसर्वन्दद्युरित्यर्थः॥ रुच्यविशेषेतुसमंस्यादश्रुतत्वादितिन्यायेनात्रापियथांशमेवदद्युः॥ एकच्छायाश्रितेषुलग्नकेषुय
द्यन्यतरोदूरदेशङ्गतोमृतोवाभवतितदुत्तमर्णस्यचतस्मादेवग्रहणेच्छातदाप्रकारमाह। कात्यायनः। एकच्छायाप्रविष्टा
नान्दाप्योयस्तत्रदृश्यते॥ प्रोषितेतत्सुतःसर्वम्पित्र्यमंशंमृतेतुसइति। प्रोषितेदेशान्तरगते। सर्वंसवृद्धिकमृणम्। मृते
तुपितुरंशंसवृद्धिकन्दद्युरित्यर्थः॥ स्मृतिचन्द्रिकायान्तु। एकच्छायाश्रितेसर्वंदद्यात्तुप्रोषितेसुतः। मृतेपितरिपित्रंशं
परर्णेनवृहस्पतिरितिपठित्वाइत्थंव्याख्यातन्तथाहि॥ सर्वम्परर्णमपिनपित्र्यंशमात्रमित्यर्थः॥ ननुसर्वंसवृद्धिकमितिव्याख्येय
म्। पुत्रेणापिसमन्देयमृणंसर्वन्तुपैतृकमितिवृहस्पतिस्मरणात्। समंमूलमात्रंएतच्चधनिकेच्छायाम्प्रोषितस्यपुत्रोमह्य

न्दद्यादित्येवमभिधायांसत्यंसर्वदानविधानन्द्रष्टव्यं असत्यान्धनिकेच्छायामपि चंशमप्रोषितपतिकेषु नोदद्यादिति वावगन्त
व्यम् । परंसंपरस्यपितृव्यतिरिक्तस्यकर्णांपितरिमृतेतत्सुतःसत्यामपिधनिकेच्छायांसर्वन्नदातुमर्हतिकिन्तुपित्र्यंशमवृद्धिक
मेवेतिवृतइत्यर्थइतिपरंणं अन्येषांप्रतिभुवामंशमितिमदनरत्नेप्रातिभाव्यापलापेदण्डमाह । योयस्यैवप्रतिभूर्भूत्वामिथ्याचैवतु
गच्छति । धनिकस्यधनन्दाप्योराज्ञादण्डञ्चतत्समम् ॥ कुर्याच्चेत्प्रतिभूर्वादमृषिकार्येऽर्थिनासह । सोपसर्गस्तदादण्ड्योवि
वादाद्विगुणन्धनमिति ॥ उपसर्गोविप्लवकारीतिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । प्रतिभूभ्योधनग्रहणेविशेषमाहवृहस्पतिः । नाप्यन्त
म्पीडनीयाःस्युर्दद्युस्ताद्दाप्याश्शनैश्शनैरिति ॥७॥ अथप्रतिभूद्त्तस्यप्रतिक्रियाविधिमाहकात्यायनः । यस्यार्थेयेनयद्दत्तंविधि
नाभ्यर्थितेनतु । साक्षिभिर्भावितेनैवप्रतिभूस्तत्समाप्नुयादिति । यस्यप्रातिभाव्यकारयितुःकृतेयेनप्रतिभुवाधनिकादिभिर्याचि
तेनसाक्ष्यादिभिरङ्गीकारितेनयत्खलुकीयसुवर्णधान्यवस्त्रादिकन्धनिकादिभ्योदत्तन्तत्सकलमेवप्रातिभाव्यकारयितुःसकाशा
त्समममेवाप्नुयादित्यर्थः । यत्तु । प्रतिभूर्दापितोयत्तुप्रकाशन्धनिनाधनं । द्विगुणम्प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्यतद्भवेदितियाज्ञव
ल्क्यवचनन्तद्धनिकपीडितप्रतिभूविषयम् । यतआहनारदः । यश्चार्थम्प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तम्प्रतिभुवे
द्विगुणम्प्रतिदापयेदिति ॥ एतद्विगुणदानन्त्रिपक्षानन्तरंबोध्यं । यतआहतुःकात्यायनवृहस्पती । प्रातिभाव्यञ्चयोदद्यात्पी
डितःप्रतिभावितः । त्रिपक्षात्परतःसोर्थेद्विगुणन्दातुमर्हतीति ॥ प्रातिभाव्यंप्रातिभाव्यागतंधनंप्रातिभावितःप्रतिभूत्वेनकृतः ।
अत्रवदति । द्विगुणंप्रतिदातव्यमित्यादिभिर्वचनैर्द्वैगुण्यमात्रंप्रतिपाद्यतेतद्वैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेत्पुत्रेजातइतिविहि
तजातेष्टिर्यथाशुचित्वाद्यवाधेनैवप्रवर्ततेतथाइदमपिकालकलाकमावाधेनाप्युपपन्नम्भवति एवञ्चपश्वादीनामपिसवृद्धिकमे
वदानम्भविष्यतिअन्यथात्रिपक्षादूर्ध्वंसवृद्धिकदानपक्षेतेषांमूल्यदानमेवस्यात्सन्ततिसम्भवात्सन्ततेरेवतद्वृद्धित्वेनोक्तत्वादि
तितत्रसुन्दरंवचनानर्थक्यात् । कथमानर्थक्यम् । वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणापरेत्यादिभिःकालक्रमेणाद्वैगुण्यदान

स्यमिद्धत्वादितिगृहाण। ननूक्तमेवजातेष्टिवदितिप्रत्युक्तमेवतद्वचनानर्थक्यादितिनहितत्रवचनानर्थक्यमस्तियेनतथाक ल्प्येत। यत्तुपश्वादौमूल्यदानमेवप्राप्नोतिसद्यःसवृद्धिकदानपक्षेयत्रवापिसमानङ्कालक्रमेणसन्तत्यजननपक्षेपिसवृद्धिक दानङ्कालान्तरेधमर्णोनसहसङ्कटतेगर्भिण्यादिनेत्यादावेवेति। ननुप्रायेणप्रीत्यैवप्रतिभूर्भवतिअतःप्रतिभुवादत्तंप्रीतिदत्त मेवनचतद्दर्द्धतेयाचनात्प्राक्। प्रीतिदत्तन्तुयत्किञ्चिद्वर्द्धतेनत्वयाचितं। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धतेपञ्चकंशतमितिस्मरणात् । अतस्तेनेनास्यप्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापिदानदिवसादारभ्ययावद्विगुणङ्कालक्रमेणवृद्धिरित्युच्यतइतिचेन्न। वचनवलात्स वैद्विगुणंभविष्यतिनचतस्यानिमाणेस्तीतिस्मृतिचन्द्रिकायां। तन्न। अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेरितिमिताक्षरायां। अयञ्च द्विगुणलाभोहिरण्यविषयःपश्वादौतुसन्ततिस्त्रीपशुष्वेवधान्यत्रिगुणमेवच। वस्त्रञ्चतुर्गुणंप्रोक्तंरसश्चाष्टगुणःस्मृतइतियाज्ञव ल्क्येनद्वैगुण्यापवादस्योक्तत्वात्। दर्शनप्रतिभूर्यद्यङ्गीकृतेकालेअधमर्णन्दर्शयितुमशक्तस्तदातदन्वेषणार्थेपक्षत्रयन्देयं। यदि नदर्शयतितदामोचनीयम्। अथनदर्शयतितदाप्रयुक्तन्धनन्दाप्यइत्याहकात्यायनः। नष्टस्यान्वेषणार्थन्तुदेयम्पक्षत्रय म्परम्। यद्यसौदर्शयेत्तत्रमोक्तव्यःप्रतिभूर्भवेत्॥ कालेव्यतीतेप्रतिभूर्यदितंनैवदर्शयेत्। निवन्धन्दापयेत्तन्तुप्रेतेचैवंविधिः स्मृतइति। बृहस्पतिरपि। नष्टस्यान्वेषणेकालेदद्यात्प्रतिभुवेधनी। देशानुरूपतःपक्षम्मासंसार्द्धमथापिवा॥ नात्यन्तम्पीड नीयाःस्युर्वन्धनाद्याःशनैःशनैः। स्वसाक्ष्येननियोज्याःस्युर्विधिःप्रतिभुवामयमिति। स्वसाक्ष्येस्वयंसमक्षदर्शनेप्रातिभाव्येनिषे धानाह। कात्यायनः। नस्वामीनचवैशत्रुःस्वामिनाधिकृतस्तथा। विरुद्धोदण्डितश्चैवसन्दिग्धश्चैवनक्वचित्॥ नैवरिक्थीनमि त्रञ्चनचैवात्यन्तवासिनः। राजकार्यनियुक्ताश्चयेचप्रव्रजितानराः॥ नाशक्तोधनिनेदातुन्दण्डंराज्ञेचतत्समं। जीवन्वापिपिताय स्यतथैवेच्छाप्रवर्त्तकः॥ नाविज्ञातोग्रहीतव्यःप्रतिभूःस्वक्रियाम्प्रतिइति॥ सन्दिग्धोऽभिशस्तः। अत्यन्तवासिनोनैष्ठिकब्रह्मचा रिणः। नारदोपि। साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्चदानग्रहणमेवच। विभक्ताभ्रातरःकुर्युर्नाविभक्ताःपरस्परमिति॥ याज्ञवल्क्योपि।

भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि। प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतमिति। ननु जायापत्योर्न विभागो विद्यत इत्या
पस्तम्बेन विभागस्य निषिद्धत्वाद्दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधोऽनुपपन्न इति तदंशे विभागात्प्रागिति विशेषणानर्थक्य
मिति चेन्न। अनेन वचनेन श्रौतस्मार्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावस्योक्तत्वात्। यतो जायापत्योर्न विभागो विद्यत इ
त्यभिसंधाय पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति हेतुमुक्तवान्। हि यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य सहत्वं कर्मसु श्रूय
ते। जायापती अग्निमादधीयातामिति तस्मादाधाने सहाधिकारस्तत्सिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः एवं विवाहसिद्धाग्नि
साध्येष्वपि कर्मसु स्मार्तं वैवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही तियोगीश्वरेणाभिधानात्। तथा पुण्यफलेषु स्वर्गादिषु सहत्वं श्रूयते
। दिविज्योतिरजरमारभेतामित्यादिषु येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमित्यर्थः। तेन भर्त्रनुज्ञयानुष्ठितानां
पूर्तानां फलेषु न सहत्वमिति। केचित्तु अनेनैव विभागात्प्राक् दम्पत्योः प्रातिभाव्यादि निषिद्धमभिदधता अनयोर्विभागोऽस्ती
त्यर्थादुक्तम्भवतीति न चापस्तम्बवचनविरोधः ग्रहस्याग्रहणवत् विकल्पाङ्गीकरणादित्याहुः। तदतिफल्गुः शास्त्रार्थिकयोस्तु
ल्यबलत्वाभावेन विकल्पानुपपत्तेः अत एव तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति भगवता जैमिनिनोक्तम्पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मस्वित्या
दौ कर्मादिग्रहणानर्थक्यापाताच्च। किञ्च पूर्वोक्तप्रकारेणैवोपपन्नौ सत्यामष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्याप्यनुचितत्वात्। न
चैवं ग्रहणाग्रहणादावपि विकल्पो न स्यात्। न स्याद्यदि गत्यन्तरयुतत्वं स्यात्। न च तदस्तीत्यनन्यगतिकतया तस्याङ्गीकारा
त्। ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वं श्रूयते। द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्तीति चेत्सत्यम्। अ
नेन विभागाभावेनोक्तः किन्तु पत्न्या द्रव्यस्वामित्वमुक्तम्। यतो द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये
ऽतिथिभोजनादौ हि यस्मात्स्तेयमितिनोपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति त
स्माद्भार्याया अपि भर्तुरिच्छया द्रव्यविभागोऽस्ति न स्वेच्छया। अत एव याज्ञवल्क्यः। यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशि

काइति तस्मात्तुष्टू कस्माश्चिविभागादस्मात्येन प्रतिभाव्यादिकमिति ॥ ७ ॥ अधमर्णोपकारमाह बृहस्पतिः । प्रतिपन्नमृणं दाप्यः सा
मादिभिरुपक्रमैरिति । प्रतिपन्नं च दणमभ्युपगतम् प्रतिपन्नम् । दाप्यः दानमुन्मुखः कर्मबोधनेनेत्यर्थः । तथा च मनुः । यैर्यैरु
पायैरर्थं स्वम्प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः । तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकं ॥ केते उपाया इत्यपेक्षायां स एवाह । धर्मेण व्यवहारे
ण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन चेति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ धर्मोपधिबलात्कारैर्गृहसंरोधनेन चेति । गृह
संरोधनेन आचरितास्योपायेन । कात्यायनोपि । पीडनेनोपरोधेन साधयेद्वृद्धिकं धनी । कर्मणा व्यवहारेण सान्त्वेनादौ विभा
वितम् । आदतीतार्थमेव तु व्याजेनाचरितेन तु इति । धर्मादीनां स्वरूपमाह । सुहृत्सम्बन्धिसंदिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च । प्रा
येणाभ्युदितो दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥ छद्मना याचितञ्चार्थमानीय स्वधनिकाद्धनी । अन्वाहितादि संगृह्य दाप्यते यत्र सो
ऽपधिः ॥ बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्तितः । दारपुत्रपशून्बद्ध्वा कृत्वाद्वा
रोपवेशनम् । यत्रार्णिको दाप्यतेऽर्थं तदाचरितमुच्यत इति । सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सुहृदां सम्बन्धिनां सन्दिष्टैः सामोक्त्या प्रि
यवाक्येनानुगमेन अनुसरणेन प्रायेण प्रार्थनावाक्येन । छद्मना छलयाचितेन गृहीतं तदीयभूषणाद्यपुनरर्पणेन
। अन्वाहितमन्यस्मै दातुमर्पितम् । आदिपदात्प्रकारान्तरस्यापि प्रकारेणाधमर्णसम्बन्धिभूषणादि स्वाधीनीकृत्य यत्र सत्त्वदाप्यन्दा
प्यते स उपधिरित्यर्थः ॥ दाप्यते प्रतिदानोन्मुखीक्रियते । अर्थं स्वकीयमर्थम् । शेषं स्पष्टार्थं धर्मादयस्त्वोपायाः । पुरुषा
पेक्षया प्रयोक्तव्याः ॥ यतस्त्वाह कात्यायनः । राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रसाध
येत् ॥ वणिजः कर्षकांश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः । देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान्सम्पीड्य दापयेदिति । सान्त्वेन साम्ना धर्मा
ख्योपायेनेत्यर्थः । वणिगादयो देशाचारानुसारेण दाप्याः स्युरित्यन्वयः । सम्पीड्येति बलात्काराचरिताख्योपाययोर्ग्रहण
म् ॥ ७ ॥ कः पुनर्देशाचार इत्याकाङ्क्षायां स एवाह । धार्यैव हृद्धनः क्षुधिकः प्रकाशं जनसंसदि । यावन्न दद्यात्तद्देयं देशा

चारस्थितिर्यथेति। यत्रदेशेधनिकेनस्वयमेवधार्यइत्याचारस्तत्रतथैवधार्यः। यत्रतुकोवादिनाअन्येनावरुद्धधार्यइतिदे
शाचारस्थितिर्वस्तेत्यस्यार्थः। अवरुद्धस्यविण्मूत्रशङ्कायान्तत्प्रतिषेधोनकार्यइतिस एवदर्शयति। विण्मूत्रशङ्कायन्तस्मा
द्धार्यमाणस्यदेहिनः। पृष्ठतोवानुगन्तव्योनिवद्धंवासमुत्सृजेदिति। निवद्धमितिशृङ्खलादिनावद्धमेवमूत्राद्युत्सर्गार्थम्प्रेषये
दित्यर्थः। अत्रचाधमर्णिकविषयेद्वितीयःपक्षःतदितरविषयस्त्वाद्यःपक्षइत्यौचित्यव्यवस्थावगन्तव्येतिस्मृतिचन्द्रिकायाम्।
दर्शनप्रतिभुवम्भोजनादिकालेगृहीत्वाऽवरुद्धस्यमोक्षःकरणीयःयतस्तस्याह स एव। सकृतप्रतिभूश्चैवमोक्तव्यःस्याद्दिनेदिने।
आहारकालेप्राप्तेचनिवन्धेप्रतिभूस्थितइति। निवन्धेपलायनप्रतिवन्धे। यदातुप्रतिभूर्नलभ्यतेलब्धोवाऽधमर्णोनददामी
तिवदतितदापक्षद्वयमाह स एव। योदर्शनप्रतिभुवंनाधिगच्छेत्तथाश्रयेत्। सवारकेनिरोद्धव्यस्यात्पोष्योवावेत्ररक्षिणइति।
नाधिगच्छेन्नप्राप्नुयात्। नाश्रयेन्नाङ्गीकुर्यात्वारकेकारागृहे। रक्षिणोरक्षकान्। रक्षणेपुरुषान्नियुज्यप्रस्थाप्योवेत्यर्थः।
एतस्यप्रतिभूविशेषेप्रतिषेधमाह स एव। नवारकेनिरोद्धव्यआर्यःप्रात्ययिकःशुचिरिति। प्रात्ययिकःविश्वास्यः। कथन्त
र्हितस्मोचनीयइत्यपेक्षितेस एवाह। सोनिवद्धःप्रयोक्तव्योनिवद्धःशपथेनचेति। अनिवद्धःरक्षकशून्यः। निवद्धःनियमि
तःस्वमुक्तधर्मादिप्रयोगेणसाधयन्धनिकोननिवारणीयोराज्ञेत्याहमनुः। यःस्वयंसाधयेदर्थमुत्तमर्णोधमर्णिकात्नसराज्ञाऽ
भियोक्तव्यःस्वकंसंसाधयन्धनमिति। विष्णुरपि। प्रयुक्तमर्थंयथाकथंचित्संसाध्यमानोनराज्ञोवाच्यःस्यादितियथाकथञ्चिल्लो
काचाराविरुद्धेनमार्गेण। याज्ञवल्क्योपि। प्रपन्नंसाधयन्नर्थन्नवाच्योनृपतेर्भवेदिति। साध्यमानस्त्वेद्राजसन्निधिंगत्वाधनि
कन्धारयतितदापदण्डइत्याह। स एव। साध्यमानोनृपङ्गच्छन्दण्ड्योदाप्यश्चतद्धनमिति। तस्यधनिकस्यधनन्तत्समञ्चद
ण्डन्दाप्यइत्यर्थः। अतएवविष्णुः। साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समन्दण्ड्यइति। तत्समन्धनिकद्रव्यसमं। यत्तुमनुना
।यःसाधयन्तंछन्देनवेदयेद्धनिकंनृपे। सराज्ञातच्चतुर्भागन्दाप्यस्तस्यचतद्धनमिति। स्वल्पदण्डस्त्वक्तःसदरिद्राधमर्णवि

व्ययः ब्राह्मणविषय इति केचित् छेदनं स्वेच्छया। स्मृतिचन्द्रिकायान्तु दण्ड इति सामान्याभिधानं च समर्थविषये स्वल्पो दण्डो
ऽसमर्थस्य द्विगुणादिर्येवमर्थमिति व्याख्याय मनुवचनम्प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम्। विप्रतिपत्तौ विशेषमाह। बृहस्पतिः प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं व्य
पलापी तु संसदि। लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यत इति॥ अयम्पूर्वोक्तः अधमर्णनिर्णयार्थः सम्प्रतिपन्नस्य धर्मस्य
अनिकस्य अपलापी तु अपह्नवी तु संसदि सभायाम्प्रमाणेन साध्य प्रतिदानोन्मुखं कार्य इत्यर्थः। एवं पूर्वोक्तधर्मो व्यवहारे
णाक्रमेणाचरितेन च प्रयुक्तं साधयेदर्थम्पश्चिमेन बलेन च मनुवचने व्यवहारेणेति व्यपवादिविषयं इतरत् सम्प्रतिपन्नविषयमि
ति बोद्धव्यम्। व्यवहारेण साध्यत्वादुपन्यासेन अत एव सम्प्रतिपन्ने व्यवहारातिरिक्तोपायनिषेधमाह स एव। नरोऽक्ष्यः क्रिया
वादी सन्दिग्धेऽर्थे कथञ्चन। आसेधयंस्तु नासेध्यन्दण्ड्यो भवति धर्मत इति। नरो व्यवहारातिरिक्तात्तादृशादुपायोपलक्षण
म्। क्रियावादि सन्दिग्धपदयोरर्थमाह स एव। प्रदातव्यं यत्र भवति न्यायतस्तद्दाप्यहम्। एवं यत्र नार्णिको ब्रूते क्रियावादी स
उच्यते॥ रूपसंख्यादिनाभेषु यत्र भ्रान्तिर्द्वयोर्भवेत्। देयादेययोर्वापि सन्दिग्धोऽर्थः स कीर्तितः॥ इति सन्दिग्धेऽर्थे धनग
हणं कुर्वतोऽर्थहानिं दण्डञ्चाह स एव। अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते। प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्य
तीति। कात्यायनोऽपि। पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम्। तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दममिति। सावधि
कमृणमवधिप्राप्तौ निरवधिकं द्वैगुण्यादिपरमवृद्धेः प्राप्तौ कार्यविशेषोपक्षिप्तात्स्वेनस्य प्राप्तावपि पूर्वोक्तैर्धर्मादिभिरुपायैः
सवृद्धिकं ग्राह्यम्। यद्वा परमवृद्धिसहितं मूलं कृत्वा लेख्यान्तरं ग्राह्यम्। अथवा सवृद्धिकमूलोपभोग्याधिर्ग्राह्यः। तथा
च बृहस्पतिः। पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी। कारयेद्वा नवीनं लेख्यं सकवृद्धिं च व्यवस्थया॥ द्विगुणस्योपरि यथा
चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते। भोगलाभस्तु दातव्य मूलं स्यात्सोदयमृणमितिशान्तलाभमृणमशान्तलाभस्योपलक्षणम्। उद्ग्राहण
न्धर्माद्युपायेन साधनम्। यद्वा चक्रवृद्ध्या भोग्याधिर्वा गृह्यते तत्र सोदयम्मूलमृणं स्यादित्यर्थः। मनुरपि। कृत्वानुमद्य

क्षेयःकर्तुमिच्छेत्पुनःक्रियाम् । सद्भिर्निर्जितांवृद्धिं कुरःसम्यग्विवर्जयेत् ॥ अदत्तांविकृतांतेवश्चित्युसम्यग्विवर्जयेत् । याव
तीसम्भवेद्वृद्धिस्तावतीन्दातुमर्हति ॥ चक्रवृद्धिंसमारूढोदेशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन्देशकालौ नतत्फलमवाप्नुयादि
ति । निर्जितांसभ्ययैनाम्नाधीनत्वंसम्यगाकूरसम्यग्विवर्जयेत् । सत्यङ्कारमासाद्यसाद्विकुर्वीत् । कदर्थ्यचित्ताछिरप्यत्रीयमा
नमितिविशेषः । तेनधनिनेसर्वैसवृद्धिकमृणमदत्त्वेत्यर्थः । नचैवंपुनःकरःसम्यग्विवर्जयेत् । वार्षिकसमकालेनत्वृद्यान्नेदेतावदमू
लमस्तेधारयामि । एतावतीचवृद्धिरितिपत्रेचारोपयेदित्यर्थः । एतत्स्याच्चवृद्धिःतत्कालानुबन्धोनितावदृत्वाकरःसम्यग्विवर्ज
नङ्कार्यम् । समारूढःप्रतिपन्नःअङ्गीकृतवानितियावत् । तत्फलञ्चक्रवृद्धिफलम् । कात्यायनोपि । यात्वसौद्विगुणसमृ
व्यंप्रयुक्तंधनिनासदा । नभूयोनद्विगुणांपुनर्वृद्धिस्यकल्पयेदिति । अथप्रसंगसाधनस्थानाद्यत्तमेवप्रकारमाहनारदः । अ
प्रयुक्तिविहीनःस्यादुच्चेन्नापविपर्ययात् । आत्मवेक्षमृणाद्धाप्यकालेकालेयथोदयमिति । यथोदयंयथाधनेऽसन्निन्दाप्येवं
ह्याह्यतिविशेषः । तथाचयाज्ञवल्क्यः । हीनजातिंपरिक्षीणमृणार्थंकर्मकारयेत् । ब्राह्मणस्तुपरिक्षीणःशनैर्दाप्योयथोदय
मिति । अत्रचहीनजातिग्रहणंसजातेरप्युपलक्षणम् । अतएवसमानजातिमपिपरिक्षीणंस्वकृतिकर्मकारयेत् । अत्रब्र
ग्रहणंचश्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतएवक्षत्रियादिरपिपरिक्षीणोयथोदयंदेयादेदाप्यइत्यर्थः । एतदेवस्पष्टमाहमनुः ।
कर्मणापिसमंकुर्याद्धनिकस्याधमर्णिकः । समोपकृष्टजातिश्चदद्याच्छ्रेयांस्तुतच्छनैरिति । कर्मणापिसमंकुर्यादित्यधमर्णिक
मेनोत्तमर्णादधरीभूतमात्मानंज्ञात्वाधनिकार्थंकर्मकरणेनापिसमंकुर्यात् । अधमर्णत्वमपनयेदित्यर्थः । श्रेयानुत्तमजाती
योगुणाधिकश्च । बृहस्पतिरपि । निर्धनंकारयित्वातत्कर्मगृह्णानीयात्कारयेत् । शौण्डिकाद्यंब्राह्मणस्तुदापनीयःशनैःशनै
रिति । शौण्डिकाद्यंसमोपकृष्टजातिम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजातेरुपलक्षणार्थं । यत्तुकात्यायनवचनं । कर्षकान्क्षत्रवि
ट्शूद्रान्समहीनांस्तुदापयेदिति । तत्तेषांयथोदयधनदानसामर्थ्यमन्तरेणम् । कल्पनातोत्तुकर्मणाक्षत्रविट्शूद्रान्समहीनां

स्तु दापयेत् इति पठितन्तत्र कर्मणा दापयेदित्यन्वयान्न कोपि विरोधः । कात्यायनोपि । धनदानासहं बुद्धा स्वाधीनं कर्म कार
येदिति । कर्मकरणासहं तु बन्धनागारे वासयेदित्याह । स एव । अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते इति । अत्र कर्म
करणाशक्तौ बन्धनागारे प्रवेशाभिधानं सामर्थ्योत्पत्तौ कथञ्चिदृणप्राप्त्यर्थमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यस्तु पूर्वमनावेद्या
शुभं कर्म कारयति तत्रापि विशेषं स एवाह । यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् । प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत च
णिकः इति । युगपदनेकोत्तमर्णसमवाये दानानुक्रममाह याज्ञवल्क्यः । गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्वा तु
ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरमिति ॥ नृपतेः क्षत्रियस्य समानजातीयेनूत्तमर्णस्य ग्रहणक्रमेण देयम् । विजातीयेषु तु ब्राह्म
णादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः । कात्यायनोपि । नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वं कृतम्भवेत् । तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियानु चेति
। श्रोत्रियानु ब्राह्मणानन्तरम् । एकदिनकृतनानर्णसमवाये युगपद्देयं धनाल्पत्वबहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भागम्परिकल्प्य
दापनीयम् । तथा च कात्यायन एव । एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्यादृणं समम् । ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रममि
ति ॥ ग्रहणं बन्धकदानम् । रक्षणं बन्धकपरिपालनम् । लाभं बन्धकभोगञ्च समं युगपदेव कुर्यात् । अन्यथा अहर्भेदे तूत्त
क्रमेण कुर्यादित्यर्थः । अनेकर्णसमवायेपि अधमर्णो यदुत्तमर्णाद्द्रव्यं गृहीत्वा यज्ञविवाहादि कङ्करोति तस्मात्प्राप्तधनन्तदुत्तम
र्णायैव दद्यान्नान्येषाम् । तथा च स एव । यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् । तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथेति ।
एवकारस्तस्येत्यनन्तरं व्यवसनीयम् । अधमर्णाभावे तत्पुत्रेण सवृद्धिकमृणं देयमित्याह बृहस्पतिः ॥ याचमानाय दातव्य
मप्रकाशमृणं कृतम् । पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैरिति । अप्रकाशं अदीर्घकालस्थितं निरवधिकमिति यावत् निरव
धि याचनानन्तरमेव देयम् । परमवृद्धौ जातायामिति मदनरत्ने । सावधि पूर्णे शान्तलाभं ग्राह्यनन्तरम् । ऋणग्रहीतुः पितु
रभावेपि तत्कृतमृणम्पुत्रैरवश्यन्देयमित्यर्थः । आवश्यकदाने हेतुमाह नारदः । इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्त

नः। उत्तमर्णाधमर्णाभ्यांमामयंमोचयिष्यति॥ अतःपुत्रेणजातेनस्वार्थमुत्सृज्ययत्नतः। ऋणात्पितामोचनीयोयथाननरकं
व्रजेत्॥ यतस्ततःयेनकेनाप्युपायेन। उत्तममृणाज्जायमानेविवा[illegible]ऋणादितेविमोक्ष्यमुक्तं। अ
धममृणंपरहस्तात्कुसीदविधिनागृहीतंजातेनव्यवहाराभिज्ञतयानिष्पन्नेनेत्यर्थः॥ अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपिहिनर्णभा
क्। स्वातन्त्र्यंहिस्मृतंज्येष्ठेज्यैष्ठ्यंगुणवयःकृतमितिस्मरणात्। अप्राप्तव्यवहारस्या[illegible]निषेधश्चस्मर्यते। अप्राप्तव्यव
हारश्चदूतोदानोन्मुखोव्रती। विषमस्थाश्चनासेध्यानचैतानाह्वयेन्नृपइति॥ कात्यायनोऽपि। पितृणां[illegible]र्दानेनैर्
वाधमाद्वणात्। विमोक्षस्तुयतस्तस्मादिच्छन्तिपितरःसुतान्॥ नाप्राप्तव्यवहारैस्तुपितर्युपरतेक्वचित्। कालेनविधिनादे
यंवसेयुर्नरकेऽन्यथेति। नाप्राप्तव्यवहारैःहेयोपादेयपरिज्ञानविशेषरहितैःषोडशवर्षैरित्यर्थः। षोडशवार्षिकस्याव्यवहार
ज्ञत्वमाहनारदः। गर्भस्थैःसदृशोज्ञेयआष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बालआषोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चेतिशब्द्यते। परतोव्यवहार
ज्ञःस्वतन्त्रःपितरावृतेइति। यस्यबहवःपुत्रास्तेषांविभक्ताविभक्तभेदेनदानप्रकारमाहनारदः। पितर्युपरतेपुत्राऋणन्द
द्युर्यथांशतः। अविभक्ताविभक्तावायोवातामुद्वहेद्धुरमिति। एतदुक्तम्भवतिविभक्तैःस्वांशानुरूपन्देयम्। अविभक्तैरपिसम
प्रधानतयाऽवस्थानेसम्भूयसमुत्थानेनदेयम्। गुणप्रधानभावेनावस्थानेयोमुख्यस्तेनदेयमितिपुत्रेणरिक्थग्रहणाग्रहणयो
स्सवृद्धिकमेवदेयं। पुत्राभावेपौत्रेणरिक्थग्रहणेसोदयन्देयं। अग्रहणेमूलमेव। प्रपौत्रेणतुरिक्थग्रहणेमूलमपिनदेयम्।
तथाचबृहस्पतिः। ऋणमात्मीयवत्पित्र्यम्पुत्रैर्देयम्विभावितम्। पैतामहंसमन्देयमदेयन्तत्सुतस्यत्विति। आत्मीयवत्सवृद्धि
कमित्यर्थः। तत्सुतस्यागृहीतधनस्यप्रपौत्रस्य। एतदेवाभिप्रेत्यनारदः। क्रमादव्याहतम्प्राप्तम्पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतं। देयम्पैताम
हंपौत्रैस्तच्चतुर्थान्निवर्त्ततइति। कात्यायनोऽपि। पित्रभावेतुदातव्यमृणंपौत्रेणयत्नतः चतुर्थेननदातव्यन्तस्मात्तद्धिनिवर्त्तयेत
इति। देयमृणमनेनदेयमस्मिन्कालेदेयमित्यपेक्षतेआहयाज्ञवल्क्यः। पितरिप्रोषितेप्रेतेव्यसनाभिप्लुतेपिवा। पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयं

देयं निह्नवे साक्षिभावितमिति। यदि पिता दातव्यं ऋणमदत्त्वा मृतो दूरदेशान्तरङ्गतोऽचिकित्सनीयव्याध्यभिभूतो वा तदा तत्कृ
तमृणं पुत्रेण तदभावे पौत्रेण देयमित्यर्थः। पुत्रेण वापह्नुतेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः। प्रोषिते यत्प्र
तिदानन्तत्प्रवासादारभ्य विंशतिवर्षादूर्ध्वमन्तव्यं। तथा च नारदः। नार्वाक् संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः। ऋणन्दद्यात्पि
तृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वेति कात्यायनोऽपि। विद्यमानेऽपि रोगार्त्ते स्वदेशात्प्रोषिते तथा। विद्यमानेऽपि क्लीबेऽपि॥ विंशत्संवत्सराद्ू
र्ध्वमिति शेषः अत एव विष्णुः। धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीप्सुभिरिति। प्रव्र
जिते संन्यस्ते द्विदशाः समाः विंशतिवर्षाणि अस्य प्रोषित इत्यनेन संबन्धः। अतः परं विंशतिवर्षादूर्ध्वमनीप्सुभिर्देयमित्यर्थः। एत
दुक्तम्भवति। पितरि मृते प्रव्रजिते वा पुत्रपौत्रैः प्राप्तव्यवहारैर्देयं प्रोषिते तु विंशतिवर्षादूर्ध्वमिति नातः परमनीप्सुभिरिति। अपि
पाठस्तस्यायमर्थः। विंशतिवर्षादूर्ध्वं न विलम्बः कार्यः ऋणप्रतिदानमभीप्सुभिरिति॥*॥ अदेयमृणमाह याज्ञवल्क्यः। सुराका
मद्यूतकृतन्दण्डशुल्कावशिष्टकं। वृथादानन्तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकमिति। सुरापानेन यत्कृतमृणं। कामकृतं स्त्रीव्यसनेन स
कृतं। द्यूते पराजयनिर्वृत्तम्। दण्डशुल्कावशिष्टकन्दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं वन्द्यादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम्। धूर्तेवन्दि
निमल्लेचकुवैद्यकितवेशठे। चाटचारणचौरेषु दत्तम्भवति निष्फलमिति वचनात्। न च दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यनेनावशेष
स्य दाननिषेधात्सर्वन्दातव्यमिति शङ्कनीयं यतश्चाह उशना। दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा। न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च
न व्यावहारिकमिति। न व्यावहारिकं सुरापानादिनिमित्तमित्यर्थः। गौतमोऽपि। मद्यशुल्कद्यूतदण्डान् पुत्रानध्यावहेयुरि
ति। न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः। वृहस्पतिरपि। सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम्। प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रान
दापयेदिति। प्रातिभाव्यम्प्रातिभाव्यागतं। कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः स्वरूपन्दर्शयति कात्यायनः। लिखितम्मुक्तकं वापि देयं यत्तु प्र
तिश्रुतं। परपूर्वस्त्रियै यत्तु विद्यात्कामकृतं तु तत्॥ यच्च हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाशयेत्। तुष्टकान्तुष्टिकरन्तत्तु विद्यात्क्रो

धकृतन्तु तदिति ॥ मुक्तकं लेखनरहितम् । पित्रात्मादिकृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः । पित्र्यं पूर्वमृणन्देयम्पश्चादात्मीयमेव च । तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवं ऋणं सदेति । तयोस्ताभ्याम्पित्रात्मीयाभ्यामित्यर्थः । रिक्थग्रहाभावेपि पुत्रेण देयमिति इत्याह कात्यायनः । पित्र्यर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् । देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते पुत्रस्तु दाप्यत इति ॥ विभक्तः पुत्रो विभागानन्तरम्पितृकृते ऋणे तिष्ठति तस्मिन्मृते तद्धनं न गृह्णीयात्किन्तु धनिकाय दद्यात् । यदि किञ्चित्ततोऽवशिष्टम्भवति तर्हि गृह्णीयात् । पितृधनाभावे रिक्थग्रहणराहित्येपि स्वधनं दद्यादित्यर्थः । अत्र पुत्रग्रहणम्पौत्रस्याप्युपलक्षणम् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति वचनेऽभयोः साम्येन ग्रहणात् । पौत्रस्य वृद्धिकदानन्तु वार्चनिकमिति न तस्यानेन साम्यपाठेन निवृत्तिः । अनेकऋणदातृसमाये क्रममवाह याज्ञवल्क्यः । रिक्थग्राह ऋणन्दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च । पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति ॥ दायविभागक्रमेण प्राप्तं यद्द्रव्यं तद्रिक्थन्तद्यो गृह्णाति स रिक्थग्राहो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणन्दाप्य इत्यर्थः । योषितम्भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहो यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणन्दाप्य इत्यर्थः । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः । अन्यं आश्रितन्द्रव्यं यस्यासौ अन्याश्रितस्तम् । एतादृशं यद्द्रव्यम्परकीयन्द्रव्यं मातापितृसंबन्धिद्रव्यमिति यावत् । अन्यशब्देन पित्रोर्विवक्षणात् । तन्मातापितृद्रव्यं यस्य नास्ति दायग्रहणायोग्यत्वात्क्लीवादिः पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इत्यर्थः । पुत्रहीनस्य दायग्रहणार्हपुत्रहीनस्य रिक्थिन ऋणन्दाप्य इत्यर्थः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दाप्याः । यत्तु सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य रिक्थग्राहि ऋणन्दद्यादिति विष्णुवचनम् । तद्दायानर्हपुत्रस्य सद्भावेप्यसद्भावेपि वा तदनादरेण रिक्थग्राही ऋणं दद्यादित्येवपरम् । रिक्थग्राह्यभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्यस्मिन्नर्थे विष्णुरपि । विधनस्य स्त्रीग्राहीति । विधनस्य रिक्थग्राहीरहितस्य । बृहस्पतिरपि । स्त्रीह्यारी च तथैव स्यात्तदभावे धनहारिण इति । योषिद्ग्राह्यभावे दायभागानर्हः । पुत्रो दाप्य इत्यस्मिन्नर्थे नारदोपि । धनस्त्रीहारीपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रासतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति । स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्रए

वच्छणभागीत्यन्वयः स्त्रीचधनञ्चस्त्रीधनेतद्वतोःस्त्रीहारिधनहारिणोरित्यर्थः। अत्रस्त्रीहारीधनिपुत्रयोरितिपुत्राभावेयोवि
द्वाहकस्यर्णंदायित्वाभिधानन्दायार्हपुत्राभावेमन्तव्यं। सपुत्रस्यचेत्यनुवृत्तौविधनस्यस्त्रीहारीतिविष्णुनाभिधानात्। पुत्रो
सतोःस्त्रीधनिनोरितिस्वोक्तिविरोधाच। ननुरिक्थग्राहऋणन्दाप्यइतिवचनंएतेषांसमवायेक्रमविधायकंसएवतुनोपपद्यते
पुत्रेसत्यन्यस्यरिक्थग्राहित्वासम्भवात्नचपुत्रेसत्यपिपितृभ्रात्रोरिक्थहारित्वमितिवाच्यम्। नभ्रातरोनपितरःपुत्रारिक्थहरा
पितुरितिवचनेनपुत्रेसत्यन्यस्यरिक्थहारित्वनिषेधात्। योपिद्वाहोपिनसम्भवतिनद्वितीयश्चसाध्वीनांक्वचिद्भर्तोपदिश्यतेइ
तिवचनेनपत्यन्तरनिषेधात्पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यइत्येतदपिनवक्तव्यम्। रिक्थग्राहऋणंदाप्यइत्यनेनगतार्थत्वात्नचरिक्थग्रा
हित्वाभावेपिपुत्रदातव्यमित्येतदर्थमिदम्। तथासत्यनन्याश्रितद्रव्यस्यवैयर्थ्यंस्यात्। पुत्रेसतिमातापितृद्रव्यस्यअन्यगामि
त्वासम्भवात्। नभ्रातरइतिपूर्वोदाहृतवचनात्। पुत्रहीनस्यरिक्थिनइत्येतदपिनवक्तव्यम्। रिक्थग्राहऋणंदाप्यइत्यनेन
सतिपुत्रेरिक्थहारिणएवऋणापाकरणाधिकारित्वस्याभिधानेसतिपुत्रेकैमुतिकन्यायेनतत्सिद्धेरितिचेत्। मैवंवादीः। स
त्स्वपिक्लीवादिषुपुत्रेषुअन्यायवर्त्तिषुचसवर्णापुत्रेषुपितृव्यादीनांरिक्थग्राहित्वासम्भवात्। क्लीवादीनांरिक्थग्राहित्वाभावं
दर्शयतिमनुः। अनंशौक्लीवपतितौजात्यन्धवधिरौतथा। उन्मत्तजडमूकाश्चयेचकेचिन्निरिन्द्रियाइति। याज्ञवल्क्येनापिक्ली
वादीनामनुक्रम्यभर्त्तव्याअनिरंशकाइत्युक्तमन्यायवृत्तस्यसवर्णापुत्रस्यरिक्थग्राहित्वाभावंदर्शयतिगौतमः। सवर्णापुत्रोप्य
न्यायवृत्तोनलभतेकेषामिति। तस्मात्पुत्रेसत्यपिरिक्थग्राह्यन्यःसम्भवतियोपिद्वाहित्वमपिरागकलुषीकृतचित्तस्यातिक्रान्तनि
षेधस्यसम्भवतितस्यऋणापाकरणेऽधिकारोभवत्येव। यश्चतसृणांस्वैरिणीनामंतिमांगृह्णातियश्चपुनर्भुवांतिसृणाम्प्रथमांत
थाचनारदः। अन्तिमास्वैरिणीनांयाप्रथमाचपुनर्भुवाम्। ऋणान्तयोःपतिकृतंदद्याद्यस्तेउपाश्नुते। अधनस्यह्यपुत्रस्यमृत
स्योपैतियःस्त्रियं। ऋणंवोढुःसभजतेतदेवास्यधनंस्मृतमिति। चतसृणाम्पुनर्भुवांयाप्रथमातयोःपत्याकृतमृणन्तेयेउपाश्नुते

पतित्वेनोपभुक्तेत्यद्याद्यर्थः । उपेतिपतित्वेनोपभुङ्क्ते पुनर्भूः स्वैरिण्यश्चदर्शयति नारदः । परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथा
क्रमं । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कार
कर्मणा ॥ देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥ असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवै
र्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥ स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यं स्वैरि
णी प्रथमा तु सा ॥ कौमारम्पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥ मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान्देव
रादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता
सा चतुर्थी प्रकीर्त्तितेति ॥ उत्पन्नसाहसा क्षतयोनिः । प्रौढेति यावत् । अन्यस्मै देवरसत्त्वे असत्सु देवरेष्वित्यग्रेऽभिधानात् ।
कीदृशस्य योषिद्ग्राहस्य ऋणदानेऽधिकार इत्यपेक्षिते स एवाह । या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् । सोऽस्या दद्यादृणं भ
र्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव तामिति । सप्रधना प्रचुरधनसहिता बहुधनेति यावत् । अस्य भर्त्तुर्ऋणं दद्यादित्यन्वयः । न च योषिद्
ग्राहस्यादानाधिकारशास्त्रीयान्यथानुपपत्त्या योषिद्ग्राहमपि पूर्वपतिकृतमृणं दातुं शास्त्रीयमिति शङ्कनीयम् । ऋणयाप्य योषिद्
ग्राहस्याप्लवान्नशास्त्रानुपपत्तिः । अत एवाह संग्रहकारः । धनदद्याद्वृणं वोढः पुनर्भूस्वैरिणीपतिः । मतेन तदुपादानं शास्त्रे
विहितम्भवेदिति ॥ तदुपादानं पुनर्भूवां स्वैरिणीनां चाश्रयणं । ऋणं पुत्रो दाप्य इति पुनर्वचनं योषिद्ग्राहाभावेऽस्य ऋणदाने
ऽधिकारो न तस्मिन्सतीति क्रमनिरूपणार्थं अनन्याश्रितद्रव्य इति नवचार्थं पित्र्यरिक्थाभावेऽपि बहुषु पुत्रेषु समुदायग्रहणयोग्येषु
प्रत्येकमृणदानेऽधिकारोऽङ्गीवादे दायानर्हस्येति प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि नवचार्थं पुत्रग्रहणमुप
लक्षणार्थं पुत्रपौत्रहीनस्य ये समनन्तरं रिक्थग्राहित्वेन दायभागे निरूपिताः प्रपौत्रादयस्ते सर्वे दायभागोक्तक्रमेण दाप्याः यदि
रिक्थं गृह्णन्ति न चेन्न दाप्याः पुत्रपौत्रौ तु रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यौ इति पुत्रपौत्रापेक्षया प्रपौत्रादीनां वैषम्यप्रतिपादनार्थत्वात् ।

पुत्रपौत्रयोः प्रपौत्राद्यपेक्षया वैषम्यन्दर्शयति नारदः । क्रमादभ्यागतम्प्राप्तम्पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतं । दद्युः पैतामहम्पौत्रास्तच्चतुर्थो
न्निवर्त्तते इति ॥ यद्वा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तं सैव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् । लक्ष्मणायारिक्थग्राहेन योषितमङ्गीकृत्य
पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यनेन पुत्रहीनस्य सयोषित्कस्य रिक्थग्राहो योषिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थः । अ
स्मिन्पक्षे वक्तुः धनस्त्रीहारिणो न्तिमास्वैरिणी प्रथमापुनर्भूहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः । पुत्राभावे निर्धननिरपत्ययोषिद्ग्राहो दा
प्य इति व्यवस्था द्रष्टव्या अन्यथा योषिद्ग्राहपुत्राभावयोः पुत्रयोषिद्ग्राहौ दाप्याविति व्याख्याने उभयसद्भावे कस्यापि दानप्र
सङ्गः स्यात् । अत एव नारदः । धनस्त्रीहारी पुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रो ऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनपुत्रयोरि
ति । कस्मिंश्चित्स्त्रीहारिण्यसति पुत्रो दाप्यः पुत्रे निकश्चित्स्त्रीहारीत्यर्थः । अथवा । एते रिक्थप्राप्त्यादयः क्रमेण दाप्या इत्युक्ते
नास्या दाप्या इत्यपेक्षिते उभय[illegible] स्त्रीतदभावे तत्पुत्रादेः तस्याप्यभावे कस्येत्यपेक्षिते आह । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पुत्राद्यन्वयही
नस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य दाप्य इत्यर्थः तथा च नारदः । ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति
सः । निर्वापयेत्सकुल्येषु तदभावे स्वबन्धुषु । इत्यभिधायाभिहितवान् । यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबान्धवाः । तदा द
द्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति । विज्ञानेश्वरानुयायी यथा । अत्र कश्चिद्बादभयंकरकृदाह । अहो वत जगत्ख्या
तं विज्ञानेश्वरयोगिनः । पूर्वापरविरोधेपि नानुसंधानमद्भुतम् ॥ रिक्थग्रहणस्य गृहीतरिक्थस्य पुत्रस्यान्येन रिक्थग्राहिणा स
ह कदा समावेशः सम्भवति । अपि च पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पदद्वयेनापि संबध्यते द्वाभ्यामेव वा प्रथमे पुत्र इति व्याघातस्य मु
ख्यमुदाहरणम् । द्वितीये भिन्नविषयता तेषामप्यसमावेश इत्येतदपीति तन्मन्दधियान्धंधनमात्रम् । रिक्थग्रहणार्हे पुत्र
सत्त्वे एतद्वचनाप्रवृत्तेः पुत्रहीनस्येति त्रिभिरपि सम्बध्यते । न च पुत्रस्य हीनस्य पुत्र इति व्याघातः । पुत्रहीनस्य रिक्थग्रहणार्हः
पुत्रहीनस्य पुत्रो रिक्थग्रहणानर्हः पुत्र इत्यर्थस्योक्तत्वात् । बादभयङ्करकृतास्त्वयमित्यं व्याख्यातं तथा हि । यच्चैकान्येषां पुत्रवता

ऋणमनन्याश्रितद्रव्यैः पुत्रैर्दाप्यस्तथैवपुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋक्थी रिक्थग्राही दाप्यः । तदाह नारदः । अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् । ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतमिति ॥ तथा । धनस्त्रीहारीपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति ॥ ननु स्त्रीहारीधनहारिणोरसतोः पुत्रः धनहारीपुत्रयोरसतोः स्त्रीहारीत्युभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति विरोध इति चेन्न पुत्रपदस्य भ्रातृपुत्रपरत्वात् । तदाह मनुः । भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान्भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति । तदप्यसत् । कर्मण्यागमानामभावात् । नारदवचनवल्लक्षणानेप्यनिरूढम् । किञ्च नारदवचनं पुत्रशब्दस्य मुख्येऽर्थे सम्भवति । गौणार्थग्रहणे प्रमाणाभावात् । न च भ्रातृपुत्रेपि मुख्यप्रयोगः । पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति स्मरणादिति वाच्यम् । वृद्धव्यवहारेण जन्यपुंसि मुख्यत्वनिर्णयात् । न च मनुवचनविरोधः । गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । न च शक्तिरेवास्तु । अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधात् । नचैवं सैन्धवादिशब्दानामप्यनेकार्थत्वं न स्यात् । तस्मादेव यदि विनिगमकं स्यान्न च तदस्तीत्यगत्याङ्गीकारादिति । दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवत्त्वे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्याह कात्यायनः । पूर्वं दद्याद्धनग्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् । योषिद्ग्राहः सुताभावे पुत्रो वात्यन्तनिर्धनमिति ॥ पूर्वं रिक्थग्राहो दद्यात्तदभावे तदनन्तरं धनयुक्तो दायार्हः पुत्रो दद्यात्तस्याभावे योषिद्ग्राहः स दद्यादित्यर्थः । सत्यपि दायार्हे पुत्रे तस्य यदा दुश्चिकित्सरोगाद्युपद्रवेण बालत्वेन वा ऋणदानासामर्थ्यं तस्याभावस्तस्यां पितृधनस्य समीपे यः स्थापयति पितृव्यादि स ऋणं दद्यात्तस्याभावे योषिद्ग्राहो दद्यादित्याह स एव । ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः । द्रविणार्हं स्वधुर्यं च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥ व्यसनाभिप्लुते पुत्रे बाले वा यत्प्रदृश्यते । द्रव्यग्रहं दापयेत्तत्तु तस्याभावे पुरन्ध्रिहृदिति । कुटुम्बार्थे पितृव्यादिना कृतमृणं कुटुम्बिना दातव्यम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः । यद्गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हतीति । शिष्यशब्देनान्तेवास्यपि गृह्यते । दानमात्रस्यापि विवक्षितत्वात् । गृहीत्यनेन गृही

मात्राभिधानम् । किन्तु कुटुम्बिनस्तस्यैव विवक्षितत्वात् अत एव नारदः । शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् । कु
टुम्बहेतोरुत्क्षिप्तन्देयन्तत्कुटुम्बिनेति । शिष्योऽत्र वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पविद्यार्थी । कुटुम्बहेतोः कुटुम्बार्थं उ
त्क्षिप्तमुत्थापितं कृतमिति यावत् । कुटुम्बिना कुटुम्बार्थं कृतमृणमसन्निधानादिना स्वानुज्ञानाभावेऽपि व्यवहारं समाचरेत् । तद
र्थं मनुराह । कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तं विद्वान्न विचालयेदिति । अध्यधीनो दासा
दिः । अन्यदपि कुटुम्बकृतं कुटुम्बिना दातव्यमृणान्तरं दर्शयति कात्यायनः । कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधिनेन वा । उपप्लु
वनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥ कन्यावैवाहिके चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् । एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोरि
ति ॥ अशक्तेन कुटुम्बभरणासमर्थेन कुटुम्बिनेत्यर्थः । कन्यावैवाहिके कन्याविवाहनिमित्तम् । यत्कृतम् । येन धनेन यत्कृत
म् । प्रभोः कुटुम्बिनः ॥ * ॥ कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तऋणविषये याज्ञवल्क्य आह । न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।
दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथेति । पतिपुत्राभ्यां कृतं ऋणं क्रमेण योषिद्भार्या माता च न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृत
म्पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतम्पतिः । कुटुम्बार्थादृते इति सर्वान्वयि । तथा च कुटुम्बिना कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतन्देयमि
त्यर्थः । नारदोऽपि । न स्त्री पतिकृतन्दद्यादृणं पुत्रकृतं न तथेति । विष्णुरपि । न स्त्री पतिपुत्रकृतं न स्त्रीकृतम्पतिपुत्राविति । पुत्रे
ण कृतम्पिता नेत्यस्यापवादं कश्चिदाह बृहस्पतिः । ऋणं पुत्रकृतम्पित्रा शोध्यं यदनुमोदितं । सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुम
र्हतीति । कात्यायनोऽपि । ऋणं पुत्रकृतं पित्रा न देयमिति धर्मतः । देयं प्रतिश्रुतं यत्स्याद्यच्च स्यादनुमोदितमिति ॥ प्रतिश्रुतम
नुज्ञातम् । अनुमोदितमृणं करणानन्तरमङ्गीकृतं यत्पुत्रेणापदुद्धारार्थं कृतन्तदपि देयमित्याह नारदः । पितुरेव नियोगाद्वा कु
टुम्बभरणाय वा । कृतं वापद्गतं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पितेति ॥ न योषित्पतिपुत्राभ्यामित्यस्यापवादमाह कात्यायनः ॥ भर्त्रा पुत्रेण
वा सार्द्धं केवलं वात्मना कृतम् । ऋणमेवंविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रियेति ॥ भर्त्रा पुत्रेण वा सार्धं कृतमृणं तयोरभावे देयम् ।

स्वयंकृतन्तयोर्भावेऽपि देयमित्यर्थः । अत एव स एवाह । देयम्भार्याकृतमृणम्भर्त्रा पुत्रेण मातृकं । भर्त्रे स्वार्थं कृतं यत्स्यात् विधा
यगतेदिशमिति । अविधाय अनपाकृत्य दिशं गन्ते मृते सतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयम्पत्या वा सह यत्कृतं
स्वयंकृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीति ॥ प्रतिपन्नं देयत्वेनाङ्गीकृतम् । तद्रिक्थग्रहणेऽनङ्गीकृतमिति देयमित्याह । का
त्यायनः । भर्तुकामेन या भर्त्रा प्रोक्ता देयमृणं त्वया । अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया इति ॥ न पतिः स्वीकृतन्तयेत्यस्या
पवादमाह याज्ञवल्क्यः । गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् । ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति ॥ शैलू
षो नटः । वृत्तिर्जीवनम् । गोपादिग्रहणम्पत्यधीनजनानान्तैलिकादीनामुपलक्षणम् । कात्यायनोऽपि । शौण्डिकव्याधरज
कगोपनाविकयोषिताम् । अधिष्ठाता ऋणं दाप्यस्तासां भर्त्रैव क्रियासु तदिति । अधिष्ठाता अत्र पतिरेव । भर्तृक्रियासु तत् । य
तो भर्तुः कर्तव्येषु प्रयोजनेषु तदृणं जातं तत्तासामित्यर्थः । भार्यया आपदुद्धारार्थं यत्कृतं तत्तदपि देयमित्याह । स एव । न च
भार्याकृतमृणं कथञ्चित्पत्युर्भवेत् । आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्बार्थं हि विस्तरः ॥ अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम्
। तेषान्तु तत्परा वृत्तिः कुटुम्बञ्च तदाश्रयमिति । आपद्देयम्भवेदित्यर्थः । न स्त्री भर्तृकृतं ऋणं दद्यादित्यस्यापवादमाह ।
नारदः । दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा । यावान्तद्रिक्थमादद्याद्यो नो रिक्थमृणं तत्त इति । मातृकृतमृणम्पुत्रेण देय
मित्याह विष्णुः । पैतृकमविभक्तमातृकञ्च । विभक्ताश्च दायानुरूपमिति । दद्युरित्यनुषङ्गः । मातुर्दैर्घ्येऽपि निर्धनायास्तस्याः
ऋणम्पुत्रेण दातव्यमित्याह नारदः । पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् । तस्या ऋणं हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव
त्विति । अन्यम्भर्तारमिति शेषः । तस्या एव सधनत्वे कात्यायन आह । बालपुत्राधिकार्था या भर्तारं यान्यमाश्रिता । आश्रित
स्तदृणं दद्याद्बालपुत्राविधिस्मृतः । यदृणं कुटुम्बपोषणार्थमविभक्तैः कृतं तत्तद्दानाधिकारिणि कुटुम्बिनि प्रेते देशान्तरगते
वा तद्रिक्थहरैर्देयमिति । याज्ञवल्क्य आह । अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतम्भवेत् । दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटु

म्विनोति ॥ तत्रापि केषांचिदभावे यस्तिष्ठति स एव दद्यात् । तथा च विष्णुः । अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठति स दद्यादिति । अ-
विभक्तैरिति वक्तृवचनं पूर्ववाविवक्षितम् । तथा च नारदः । पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् । मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे
दद्युस्तत्सर्वे रिक्थिन इति । उद्ग्राहकर्तुः प्रेते प्रोषिते वेति शेषः । तस्मिन्प्रधानभूते स्थिते सत्येतेषां गुणभूतानामृणदानानधिका-
रात् । अत एव मनुः । ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः । दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वत इति ॥ ऋणस्य
ग्रहीता पितृव्यादिर्यदि नष्टः प्रोषितो मृतो वा स्यात् । तदा तद्रिक्थिभिर्विभक्तैस्तत्कुटुम्बव्ययकृतमृणं दातव्यं स्वतः किमुताविभक्तै-
रित्यर्थः । एवं वृत्तिकारेण व्याख्यातम् । अस्मिन्व्याख्याने वचनान्तरे वृथैवाविभक्तग्रहणं स्यादिति महाभाष्यकारेण प्रविभक्त-
धनैः पितृव्यादिभिः स्वधनाद्दातव्यमित्यर्थः । कृतमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतद्वचनस्य प्रतिदानं उत्तमर्णाभावे तत्पुत्रादिषु कर्त-
व्यं तेषामभावे तत्सगोत्रेषु तेषामभावे तद्बन्धुषु मातुलादिष्वित्याह नारदः । ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः । निर्वपेत्त-
त्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुष्विति । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमर्णोपलक्षणार्थम् । अन्वयः पुत्रसन्ततिर्दुहितृसन्ततिश्च । बन्धू-
नामभावे त्वाह स एव । यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः । तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निःक्षिपेदिति । प्र-
जापतिरपि । बन्ध्वभावे तु विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यं जलेऽपि वा । जले क्षिप्तं तथाग्नौ च धनं स्यात्पारलौकिकमिति । अग्नौ हुतमिति शे-
षः । ननु क्षिप्तमित्यस्यानुषङ्गः । अत एवोक्तं स्मृतिसंग्रहे । द्रव्यं यत्त्वधमर्णस्थं कथंचिद्ब्राह्मणागमं भवेत् । सुतादिब्राह्मणा-
न्तानां रिक्थभाजामसम्भवे ॥ पलाशस्य पलाशेन जुहुयान्मध्यमेन तु । यत्कुसीदमिति प्राश्येदथवाप्सु वसन्नमिति । मध्य-
स्य होमेनैव संबन्धो न तु प्रक्षेपेण मध्यमेन पर्णेन जुहुयात् । कुसीदमितीति गोभिलेन होमसंबन्धित्वेनैव स्मृतत्वात् । यस्त्वृण-
प्रतिदानकाले समग्रं सवृद्धिकं मूलं दातुमसमर्थस्तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः । लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् । धनी
वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितमिति । अयमर्थः । यथाग्रहणाद्दत्त्वाद्दत्त्वैतावत्सवृद्धिकं मया दत्तमिति मूलपत्रस्य पृष्ठे लिखे-

त्। यद्वा उत्तमर्णः एतावन्मया लब्धमिति स्वहस्ताक्षरचिह्नितं यथा भवति तथा मूलपत्रे विलिखेत्। स्वहस्तलिखितमुपगताख्यम्प्रवेशपत्रं वाधमर्णाय दद्यादिति। एतच्च प्रवेशपत्रदानं मूलपत्रासन्निधानविषयम्। अत एवाह विष्णुः। ऋणसमप्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यादिति प्रवेशपत्रादानेऽप्याह नारदः। गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी। अददद्याच्यमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयादिति॥ उदयमृणिकदत्तधनम्। उदयं गृहीत्वेत्यन्वयः। एतच्च शेषत्वाल्पत्वविषयम्। वाकुल्ये तु धर्मादिनोद्ग्राह्यम्। ऋणं यस्तूपरि न लेखयेत् न चैवोपगतं दद्यात् स तद्वृद्धिमाप्नुयात्। इति वृद्धवच्यूक्तोत्तमर्णस्य गृहीतांशवृद्धिदानमेव। उदयं गृहीत्वा ऋणमसमग्रमिति शेषः। ऋणाप्रतिदाने त्वनिष्टमाह। व्यासः। तपस्वी वाग्निहोत्री वा ऋणवान् म्रियते यदि। तपश्चैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धनिनो भवेदिति। तेनावश्यमृणमपाकरणीयमित्याशयः। अनेनैवाशयेन कात्यायनोऽप्याह। उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः। स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे इति। आदिशब्देन निःक्षेपादीनां ग्रहणम्। स दासः क्रीतः। भृत्यो वेतनिकः इत्यनयोर्भेदः। नारदोऽपि। याच्यमानन्न दद्याद्वा द्रव्यं वापि प्रतिग्रहम्। तद्द्रव्यं वर्द्धते तावद्यावत्कोटिशतम्भवेत्॥ ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा। अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि इति। प्रतिग्रहः प्रतिश्रुतम्। लेख्यारूढप्रतिदानानन्तरकर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः। दत्त्वर्णम्पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेदिति। लेख्यं मूलपत्रम्। शुद्ध्यै ऋणापाकरणार्थम्। अन्यद्विशुद्धिपत्रं वोत्तमर्णाद्गृह्णीयादित्यर्थः। मूलपत्रासन्निधाने कथञ्चिद्विशुद्धिपत्रासम्भवे किं कर्तव्यमित्यपेक्षिते नारद आह। लेख्यं दद्याद्विशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रवः। धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परमिति। प्रतिश्रवः प्रतिदानं कृतमिति साक्षिभिः श्रावणं साक्षिमदृणप्रतिदातारम्प्रत्याह याज्ञवल्क्यः। साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकमिति। ससाक्षिकमृणं पूर्वं साक्षिणां समक्षन्तेषाङ्कथञ्चिदसम्भवे साक्ष्यन्तरसमक्षं वा दातव्यमित्यर्थः। उत्तमर्णेन साक्ष्यादिभिः साधितमृणन्दापितवतोऽसाक्ष

मर्णाद्दण्डयद्दत्तमुत्तमर्णाद्धृतिंयद्दणं स्याद्दश एव । राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् । पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो
ह्युत्तमर्णिकइति । अधमर्णान्साधितार्थस्ययोदशमो भागस्तावद्द्रव्यं दण्डत्वेन गृह्णीयात् । उत्तमर्णात्तु साधितार्थस्य विंशतितमम
ंशं भृतित्वेनेत्यर्थः । अत एव विष्णुः । उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तत्स्याद्विभावितेऽर्थेऽधमर्णो राज्ञे धनदशमभागसमं दण्डं दद्या
त् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशमिति तद्विभाविते उत्तमर्णेन साधिते सति । यत्तु मनुवचनं । योयावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या
यावतीवा वदेत् । तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् इति । तदल्पधनातिवृद्धेनाधमर्णोत्तमर्णविषयम् । यावन्निह्नुवीत
यावतीं मिथ्या वा वदेत्तयैतावद्दुत्तमिण्यसत्यं वदेत्तावुभावपि तावतो धनस्य द्विगुणमेव दण्ड्यावित्यर्थः । यत्पुनस्तस्यैव वचनं अर्थे
ऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितइति । तद्दशमांशदानासमर्थस्य वृत्ताधमर्णवि
षयं । अपव्ययमानमपलपन्तं यस्तु प्रभुत्वाद्वा बलेपाद्वा उत्तमर्णेन याचितस्तदाऽसम्प्रतिपद्य राजसभायामानीतः स्वयमेव सम्प्रति
पद्यते सोभियुक्तार्थस्य विंशतितममंशं दण्डनीयइत्याह नारदः । धनिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति । राज्ञा दाप
यितव्यः स्याद्गृहीत्वांशन्तु विंशकमिति । मनुरपि । ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनु
शासनमिति । यः पूर्वमप्रतिपद्य राजसभायामानीतोऽधमर्ण ऋणं देयं तथा प्रतिजानीते सत्यमस्मै धारयामीति स पञ्चकं शत
मर्हति दातुमिति शेषः । यस्तु सभायामप्यपह्नुते नाहमस्मै धारयामीति पश्चादङ्गीकरोमीति स तद्द्विगुणम्प्रतिपादितं पञ्चकश
ताद्द्विगुणं दशकं दण्डमर्हतीत्यर्थः । यत्तु याज्ञवल्क्यवचने निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् । मिथ्याभियोगी द्विगु
णमभियोगाद्धनं हरेदिति । अपलपितुः समदण्डउक्तः स द्विगुणधनदानासमर्थदुर्वृत्ताधमर्णविषयः । अन्यथा निह्नवे
द्विगुणदण्डप्रतिपादकयो यावन्निह्नुवीतार्थमिति पूर्वोदाहृतमनुवचनविरोधः स्यात् । अभियोगादभियुक्तधनात् । मिथ्याभि
योगी द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेत् । कारणे विधिरेषः स्याज्जितस्यैकतरस्य तु ॥ प्राङ्न्यायवादे च तथा यश्चासत्येन युज्यतइति व्या

स्ववचनविरोधश्च स्यात्। कारणेकारणोत्तरे। असत्येनमिथ्योत्तरेण प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्न्याये मिथ्योत्तरे च वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये यस्यैकतरस्य पराजयस्तस्यापि पूर्वोक्तेन द्विगुणो दण्ड इत्यर्थः। यत्तु मिताक्षरायाम्। मिथ्योत्तरेऽपह्नोतुः पराजये समो दण्डः मिथ्याभियोक्तुर्द्विगुणो दण्डः एवम्प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कंदने चार्थिनोऽपह्नववादित्वात्प्रत्यर्थिना प्राङ्न्यायकारणसाधने प्रकृतधने प्रकृतधनमेव दण्डः यदि प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायकारणेन साधयति तदार्थं मिथ्याभियोग्येवेति तस्य द्विगुणो दण्ड इत्युक्तं तत्पूर्वोक्तव्या स्ववचनविरोधाद्विभावनीयं विद्वद्भिरिति। इत्यृणादानाख्यव्यवहारपदम्॥ ● ॥ अथ निःक्षेपाख्यव्यवहारपदम्। तत्र निःक्षेपो नाम स्वद्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषान्तरे स्थापनम्। तथा च नारदः। स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निःक्षिपत्यविशंकितः। निःक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति॥ न च न्यासोपनिध्योरतिव्याप्तिस्तयोर्लक्ष्यत्वान्निःक्षेप एव॥ याहकस्यासमक्षं समर्पितो न्यास इत्युच्यते। अत एव वृहस्पतिः। राजचौरादिकभयाद्दायादानां च वञ्चनात्। स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्त्तित इति। अयमेवागणितद्रव्यस्थापनेऽपनिधिरित्युच्यते। तथा च नारदः। असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते तज्जानीयादुपनिधिं निःक्षेपं गणितं विदुरिति। असंख्यातं अदर्शितं अविज्ञातं अनाख्यातम्। अत एव वृहस्पतिः। अनाख्यातं व्यवहितमसंख्यातमदर्शितम्॥ मुद्राङ्कितं च यद्द्रव्यं तदौपनिधिकं स्मृतमिति। व्यवहितं करंडकादौ प्रक्षिप्यापिहितम्। अत एव याज्ञवल्क्यः। वासनस्थमविज्ञातं हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते। द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तदिति॥ वासनं द्रव्याधारनीतं करण्डकादि तत्स्थं वासनस्थम्। हस्तग्रहणमुपलक्षणम्। अत एव नारदः। निःक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतमिति। तथा चायमेतेषां भेदः। याहकस्य समक्षं गणयित्वा स्थापितं निःक्षेपः। गृहस्वामिनोऽसमक्षं गणितं वा तस्मिन्नागते एतद्दातव्यमित्युक्त्वाऽन्यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्तं न्यासः। मुद्रांकितं समक्षमगणितं स्थापनमुपनिधिरिति। निःक्षेपादीनां स्थापनप्रकारमाह मनुः। कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि। महापक्षे धनिन्यार्य्ये निःक्षेपन्निःक्षिपेद्बुध इति। महापक्षे

बकुतरवन्धुयुक्ते । निःक्षेपग्रहणमुपलक्षणम् । वृहस्पतिः । स्थानंगृहस्तुतद्वर्णो विधानस्वगुणस्तथा । सत्यंशौचमस्तुजन
म्परीक्ष्यस्थापयेन्निधिमिति ॥ निधिरूपनिधिः । एतदप्युपलक्षणम् । निःक्षेपादीनांरक्षणक्रममव्यंयाहकेणोत्याहवृहस्पतिः ।
ससाक्षिकंरहोदत्तंद्विविधंसमुदाहृतम् । पुत्रवत्परिपाल्यंतद्धिनश्यत्यनवेक्षणेइति । पालयितुःफलमपालयितुर्दोषञ्चाह ।
ददतोयद्भवेत्पुण्यंहेमकूप्यांवरादिकम् । तत्स्यात्पालयतोन्यासंयथैवशरणागतम् ॥ भर्तृद्रोहंयथानार्याःपुंसःपुत्रसुहृद्वधे
। दोषोभवेत्तथान्यासेभक्षितोपेक्षितेनृणाम् ॥ न्यासद्रव्यंनगृह्णीयान्मनाग्रस्तयशस्करः ॥ गृहीतम्पालयेद्यत्नात्सकृद्याचि
तमर्पयेदिति । न्यासग्रहणमुपलक्षणम् । तेनफलभृत्यादिकंनिःक्षेपादित्रयसाधारणमितिमन्तव्यम् । दैवराजोपघातेग्राह
कस्यनदोषइत्याहवृहस्पतिः । दैवराजोपघातेनयदितन्नाशमाप्नुयात् । गृहीतद्रव्यसहितंनतद्दोषेणविद्धतइति । ग्रहीतु
रितिशेषः उपेक्षादिकृतदोषाभावादितिभावः । गृहीतद्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनिश्चयोक्तम् । तेनकथंचिन्निःक्षिप्तमात्र
स्यविनाशेप्रमाणान्तरादुपेक्षाभावेनिश्चितेग्रहीतुर्दोषेणविद्धतइतिमन्तव्यं । दैवराजग्रहणमसमाधेयं । निमित्तोपलक्षणा
र्थंअतएवकात्यायनः । राजदैविकचौरैर्वानिःक्षिप्तंयत्प्रणाशितम् । ग्रहीतुःसहभाण्डेनदातुर्नष्टन्तदुच्यतइति ॥ भाण्डेनसा
र्थंन । नारदोपि । ग्रहीतुःसहयोर्थेननष्टःएवसदायिनः ॥ दैवराजकृतेतद्वच्चेत्तज्जिह्मकारितमिति । तद्वदितिपदेनैक
मुपमेयमन्यदुपमानमित्यवगम्यते । तेनैवयोजनाग्रहीतुरर्थेसहयोनष्टस्सदायिनएवएवन्दैवराजकृतेयोनष्टःसोपिदायि
नएवनष्टइतिदैवग्रहणन्तस्करोपलक्षणम् । अतएवयाज्ञवल्क्यः । नदाप्योपहृतन्तन्तुराजदैविकतस्करैरिति । दैविकपद
स्यार्थोविवृतोमनुना । चौरैर्हृतञ्जलेनोढमग्निनादग्धमेववा । नदद्याद्यदितस्मात्सनसंहरतिकिञ्चनेति ॥ यदितस्मान्निः
क्षेपादल्पमपिधनन्नसंहरतिनगृह्णातितर्हिनदद्यादित्यर्थः । तथाचसएव । समुद्रेनाप्नुयात्किञ्चिद्यदितस्मान्नसंहरेदिति
क्वचिद्दीनकेनचिद्धेतुनानष्टमपिग्रहीतामूल्यद्वारेणनदाप्यइत्याह । कात्यायनः । ज्ञानाद्द्रव्यवियोगन्तुदातायत्रविनिक्षिः

प्येत्। सर्वोपायविनाशेपिग्रहीतानैवदाप्यतेइति। निःक्षेपग्रहीतारम्प्रत्याहकात्यायनः। निःक्षिप्तंयस्ययत्किंचित्तत्प्रयत्नेनपाल
येत्। दैवराजकृतादन्योविनाशस्तस्यकीर्त्यतइति। यस्यपार्श्वेयत्स्थापितन्तत्तेनावहितेनरक्षणीयं। यतोदैवराजकृतादन्यो
विनाशस्तस्यग्राहकस्यदोषेणाकृतत्वेनकीर्त्यतइत्यर्थः। नकेवलन्दुष्कीर्तिरेवतस्यकिन्तुविनाशेजातेवस्तुगत्यादोषोबह्वर्थ
हानिश्चेत्याहसएव। यस्यदोषेणयत्किञ्चिद्विनश्येन्नह्रियेतवा। तद्द्रव्यंसोदयन्दाप्योदैवराजकृताद्विनेति॥ दोषःत्वपेक्षा
दिलक्षणः। बृहस्पतिरपि। भेदेनोपेक्षयान्यासंग्रहीतायदिनाशयेत्। याच्यमानोनदद्याद्वादाप्यस्तत्सोदयम्भवेदिति॥
कात्यायनोपि। न्यासादिकम्परद्रव्यंप्रभक्षितमुपेक्षितम्। अज्ञाननाशितञ्चैवयेनदाप्यःसएवतदिति॥ अत्रविशेषमाह
तुर्व्यासकात्यायनौ। भक्षितेसोदयन्दाप्यःसमन्दाप्यस्त्वुपेक्षिते। किञ्चिदूनम्प्रदाप्यःस्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति॥ किञ्चि
दूनञ्चतुर्थांशन्यूनमितिमिताक्षरायाम्। याचनानन्तरमदत्तस्यपश्चाद्दैवराजकृतेपिविनाशेस्थापकंयन्मूल्यमात्रन्दातव्य
मित्याहव्यासः। याचनानन्तरंनाशेदैवराजकृतेपिच। ग्रहीताप्रतिदाप्यःस्यान्मूल्यमात्रन्नसंशयइति। प्रत्यर्पणविलं
बमात्रापराधेसवृद्धिकदानस्यान्याय्यत्वात्। राज्ञेचतत्समोदण्डोदेयइत्याहनारदः। याच्यमानस्तुयोदातुर्निःक्षेपन्नप्रयच्छ
ति। दण्ड्यःसराज्ञोभवतिनष्टेदाप्यश्चतत्सममिति। नष्टेदैवतोराजतोवेतिशेषः। याज्ञवल्क्योपि। भ्रंशश्चेन्मार्गितेऽदत्तेदा
प्योदण्डश्चतत्सममिति। मार्गितयाचितेऽदत्तेसतियदिभ्रंशोदैवराजकृतोनाशोभवतितथापितद्द्रव्यंमूल्यपरिकल्पनेनध
निनेग्राहकोदाप्योदण्डोराज्ञेचतत्समंदण्डमित्यर्थः। यःपुनस्स्थापकाननुज्ञयानिःक्षेपमुपभुंक्तेतस्यदण्डमाहनारदः। यश्चा
र्थंसाधयेत्तेननिक्षेप्तुरननुज्ञया। तत्रापिदण्ड्यःसभवेत्तच्चसोदयमावहेदिति। दण्ड्यःसाधितद्रव्यानुसारेण। याज्ञवल्क्यो
पि। आजीवन्स्वेच्छयादण्ड्योदाप्यस्तच्चापिसोदयमिति। आजीवन्भोगवृद्ध्यर्थप्रयोगादिनोपजीवन्स्वेच्छयास्वाम्यननु
ज्ञया। वृद्धिप्रमाणंचाहकात्यायनः। निःक्षेपंवृद्धिशेषञ्चक्रयविक्रयमेवच। याच्यमानंनचेद्दद्याद्वर्द्धतेपञ्चकंशतमिति।

निःक्षेपहर्त्तारमप्याह विष्णुः । निःक्षेपापहारी वृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः । चौरवद्दण्डमाह मनुः । निःक्षेपस्यापहर्त्तारं त
त्समं दापयेद्दमं । तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः । निःक्षेपापह्नवे कर्त्तव्यमाह व्यासः । निःक्षेपमपह्नुते यस्तु नरो बन्धुवशा
न्वितः साक्षिभिर्वा यदृष्टे यो विभाव्य प्रतिदाप्यते ॥ दण्डमाह बृहस्पतिः । गृहीत्वापह्नुते यस्तु साक्षिभिः शपथेन वा । विभाव्य दा
पयेन्मासं तत्समं विनयं तथेति ॥ विनयं दण्डं च साक्षिकनिःक्षेपादौ स्थापकस्यान्तवादित्वे साक्षिभ्यो यथास्थितमर्थमवगम्य द
ण्डनीयः सरहस्ये त्वाह मनुः । निःक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ । तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हतीति ॥ कुलं साक्षि
वृन्दम् । असाक्षिके त्वाह बृहस्पतिः । रहो दत्तं निधीयं च विसम्वादः प्रजायते । विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतमिति
॥ उभयोर्मध्ये एकस्येत्यर्थः । उभयथा हं वा व्यावान्यतरः कुर्यादित्ययमेव पक्षो यथा स्यादिति । गृहीतृस्थापकयोरन्तवा
दित्वे दण्डमाह मनुः । निःक्षेपस्यापहर्त्तारमनिःक्षेप्तारमेव च । सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ यो निःक्षेपं नार्पय
ति यश्चानिःक्षिप्य याचते । उभौ तौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दममिति । चोरवच्छास्यौ चोरवद्दण्ड्यौ चोरवद्दण्डेन दण्ड्या
विति यावत् । दण्डस्य प्रमाणमाह सह्युक्तं मनुवृत्तौ । यस्तु मत्स्यपुराणे ॥ यो निःक्षेपं नार्पयति यश्चानिःक्षिप्य याचते । ताव
भौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ च द्विगुणं दममिति । द्विगुणो दण्ड उक्तः । स तु वृत्तविषये ग्राह्य इतरविषये वा । अन्यथा समदण्ड
प्रतिपादकमनुवचनविरोधः स्यादिति । निःक्षिप्तद्रव्यमकाले ददतो द्विगुणो दम इत्याह कात्यायनः । याच्यमानस्तूपनिधिः काले का
लहीनमनुवर्जयेत् । कालहीने ददद्दण्डं द्विगुणस्य प्रदापयेदिति । याच्यः निःक्षेपकारिणेति शेषः यद्वा यातूपनिधिरन्यस्य हस्ते
न्यस्तम् तद्व्यातीते काले स याच्य इत्यर्थः । तद्व्यातीते तु काले स्वयमेवनायाचितमर्पणीयम् । स त्वयाचितमर्पयेदिति बृहस्पतिस्म
रणात् । तद्व्यये वर्त्तमाने स्वयमेवायाचितं दीयमानं कालहीनं तत्स्यदानं दोषे नैवेति तत्र ददतोपि दण्डो युक्तः । प्राड्विवाकं प्रत्या
ह मनुः । यो निःक्षेपं याच्यमानो निःक्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निःक्षेप्तुरसन्निधौ । स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं य

याश्रितम्। नतत्रविद्यतेकिञ्चिद्यत्परेणाभियुज्यतइति। यदातुनप्रतिपद्येततदाराजानम्प्रत्याहसएव। तेषांनदद्याद्यदितु
तद्धिरण्यंयथाविधि। उभयन्निगृह्यदाप्यःस्यादितिधर्मस्यधारणा। निःक्षिप्तस्यधनस्यैवम्प्रीत्योपनिहितस्यच। राजाविनिर्ण
यंकुर्य्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणमिति। तेषांअभियोक्तृणाम्। उभयंद्विगुणम्। निगृह्यदण्डयित्वाअक्षिण्वन्अताडयन्।
निःक्षेपग्रहीतारम्प्रत्याहबृहस्पतिः। स्थापितंयेनविधिनायेनयच्चयथाविधि। तथैवतस्यतद्देयंनदेयम्प्रत्यनन्तरइति॥ स्थापि
तेतरस्ययस्यस्थापितद्रव्यस्वाम्यमस्तिसइहप्रत्यनन्तरउच्यतइतिस्मृतिचन्द्रिकायाम्प्रत्यनन्तरेपुत्रादावितिकल्पतरौस्थापक
म्प्रत्याहमनुः। योयथानिःक्षिपेद्धस्तेयमर्थंयस्यमानवः। सतथैवग्रहीतव्योयथादायस्तथाग्रहः। मिथोदायःकृतोयेनग्र
हीतोमिथएववा। मिथएवप्रदातव्योयथादायस्तथाग्रहः। समुद्रेनाप्नुयात्किञ्चिद्यदितस्मान्नसंहरेदिति। दायोदानं
स्थापनमितियावत्। यथायोग्रहणंमिथःअन्योन्यमेवएतदुक्तम्भवति। साक्ष्याक्षिप्तेनस्थापितम्। साक्षिसाक्षिसमक्षंगृहीतव्य
म्। रहसिस्थापितंरहस्येवेति। समुद्रेमुद्रासहितेनिःक्षेपेमूषकादिनोपहृतेनिःक्षेपंस्थापयित्वानकिञ्चिद्दूषणमाप्नुयात्।
यदितस्मान्निःक्षेपात्प्रतिमुद्राश्रावणादिनानापहरेत्किञ्चिदित्यर्थः॥ स्थापयितुर्मरणेप्रत्यनन्तरेतद्देयमित्याहसएव। स्व
यमेवतुयोदद्यान्मृतस्यप्रत्यनन्तरे। नसराज्ञाभियोक्तव्योननिःक्षेप्तुश्चबन्धुभिरिति। अनेनवचनेनवचोभंग्यास्थापकेमृतेप्रत्य
नन्तरेप्रत्यर्पणंग्राहकेणकार्यमित्युक्तम्। स्वयमेवयाचनमन्तरेणेत्यर्थः। याचनमन्तरेणदानम्भयादिकालोपायेमन्तव्यम्
अन्यथादोषापत्तेः। प्रत्यनन्तरवक्तृत्वेतुनैकस्मिन्प्रत्यनन्तरेदेयंकिन्तुसर्वप्रत्यनन्तरसन्निधावितिननिःक्षेप्तृबंधुभिरभियो
क्तव्यइत्यनेनसूचयाम्बभूव। यदातुग्राहकःस्वयमेवनददातितदाप्रत्यनन्तरकर्त्तव्यमाहसएव। अच्छलेनैवचान्विच्छेत्तम
र्थंप्रीतिपूर्वकं। विचार्य्यतस्यवावृत्तंसाम्नैवपरिसाधयेदिति। अन्विच्छेत्अवधारयेत्परिसाधनंग्राहकसकाशादादानंतद्ग्राह
कवृत्तंविचार्यसतद्ग्राहकविषयेसाम्नैवकार्य्यंनभयादिप्रदर्शनेन। दुर्वृत्तग्राहकविषयेतुच्छलादानप्रकारेणोक्तेनभयादिप्र

दर्शनाद्युपायान्तरेण छलादिना कार्य्यमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तथा सद्भूतेर्थे विप्रतिपन्ने भूतानुसारेण साधयितुमशक्ये साक्ष्याद्यभावे प्रत्यनन्तरादिना साधयेत् । दुर्वृत्ते तु विप्रतिपन्ने छलादिनापरिहरेदिति वास्मादेव वचनादवगम्यते । सद्भूते छलादिप्रयोगवच्छपथेन शोधनस्याप्यनुचितत्वात् । ग्राहके तु मृते पश्चात्तदधीनन्निःक्षेपादि जायते तेनैव स्थापके प्रत्यनन्तरे वा प्रत्यर्पणीयमित्यतिस्थूलत्वात्स्मृतिकारैरुपेक्षितमित्यस्मादृणाकरणमुन्नेयं यदि ग्राहकवत्सोऽस्वयं न ददाति तदा स्थापकः प्रत्यनन्तरो वा पूर्वोक्तमार्गेणान्विच्छेत्सम्प्रतिपन्नं पूर्वोक्तेन प्रकारेण परिग्रहं साधयेदित्येतदपि स्मृतिकारैरुपेक्षितं ज्ञातुमशक्यत्वादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । निःक्षेपेऽभिहितन्धर्मं याचितादिष्वतिदिशति नारदः । एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव चेति ॥ याचितं उत्सवादिषु परकीयमलंकारादि याचित्वा समानीतम् । अन्वाहितं यस्मिन्स्थितम्परधनमन्यहस्ते कृतं शिल्पिषु शिल्पिन्यासे कुण्डलादिकरणाय स्वर्णकारादिहस्तन्यस्तसुवर्णादावित्यर्थः । प्रतिन्यासे मिथः कार्य्यापेक्षया त्वदीयमेतन्मया स्थाप्यते मदीयमेतत्त्वया स्थापनीयमिति स्थापिते नारदेन निःक्षेप एव विध्युपदेशादुपनिधिन्यासयोस्तदतिदेशः । याज्ञवल्क्योपि । याचितान्वाहितन्यासनिःक्षेपादिष्वयं विधिरिति । यद्यपि स्मृत्यन्तरे न्यासनिःक्षेपयोर्विधिरुपदिष्टस्तथाप्यस्यां स्मृतौ नोपदिष्टाइत्युपनिधिधर्माणामतिदेशो युक्तः । बृहस्पतिरपि । अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सबन्धके । एष एवोदितो धर्मस्तथा चशरणागतइति ॥ अनेन याचितस्य शिल्पिन्यासस्य दैवादिना नाशे स्वर्णकारप्रभृतिस्तं दाप्याइत्युक्तं तस्य क्वचिदपवादमाह कात्यायनः । एतत्स्वसंस्थितेन्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः । तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो दैवाद्धतेपि तन्मिति । रजकस्य हस्ते नैर्मल्यार्थं दत्तस्य जीर्णवस्त्रादेर्येन्यवघातादिना नाशः अवघातादिना नैर्मल्यार्थं तदा शिल्पिदोषाभावान्न शिल्पी न दाप्यः । नूतनादेस्तु पटुतरावघातादिकृत्वा नाशस्य शिल्पिदोषकृतत्वात्तन्मूल्यं दाप्य इत्यभिसन्धायाह स एव । न्यासदोषाद्विनाशः स्याच्छिल्पिनं तन्न दापयेत् । दापयेच्छिल्पिदोषात्तं संस्थं यथैवार्पितमि-

ति । शिल्पिदोषादिव्यव विनाशः स्यादित्यनुषज्यते । यत्र तन्त्वादिकमाहृत्य कुविन्दादौ न्यस्तं तत्र पटादिद्रव्यं मध्ये परिपू-
र्णं दत्तं वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं स्यात् तदाप्रदृष्टमनाप्याहर्तुमनुकाङ्क्षयतो । स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं
भृतकस्य तत् । पश्चाच्च गृहे स्वामिनो विनश्येत् तद्गृह्णीयादिति । तत्कर्मवस्त्रनिर्माणादि स्वल्पेनापि ग्रन्थवानादिमापि स्वकर्मा-
णं चेत् भृतकस्य शिल्पिन एव नष्टम् । पुनर्वैतनग्रहणं विनैव वानादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि स्वामी तत्वादि कर्म पुनर्नो-
पयति तद्द्वानाभावे पि शिल्पिने दत्तं वेतनं स्वभक्तपर्याप्तम् परिपूर्णवस्त्रादि कर्म दत्तं भृतकस्य यः स्वामी तस्य दीयमानमगृह्-
न्नस्तस्यैव प्रणश्यतीत्यर्थः । एवं चात्र भृतको नष्टं न दाप्य इति पर्यवसितोर्थः । एवं शिल्पिन्यासविषये विशिष्टयाचितकविषये-
प्याह स एव । यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कश्चन परिनियम्यते । याचितो ऽकृते तत्र यस्मिन् प्राप्ते न तु दाप्यत इति । तात्पर्यं तावदुच्य-
ते । याच्यमानो न दद्याद्दाप्यस्तत्सोदयमपि चेदित्यत्र मीयाचितक इति देशप्राप्तो ऽनेन वचनेन कश्चित्प्रतिषिध्यते । प्रतिषेध-
कवचनस्यायमर्थः । यद्दीर्घकालसाध्यं कार्यं तत्कार्यार्थं याचितं यदि यावत्पर्यन्तं गृहीतमिति वं कालं परिनियम्य याचितं
तत्कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमानेन याचितकं न ददाति ससोदयं न दाप्यः । किन्तु कार्यं कृते परिनियतका-
लात्यये वा याचितकमाददद्यादिति । यदि तदा विधायाचितकं न ददाति तदा दैवादिना नाशे चौरहृते वा जाते तन्मूल्यमावहेद् यमि-
त्यप्याह स एव । प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोपि सन् । तस्मिन्नष्टे हृते वापि यदीतामूल्यमावहेदिति । कश्चित्कार्यम-
ध्ये परिनियतकालमध्ये वा याचितकं दाप्य इत्याह स एव । अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् । अप्राप्ते वै समये तु दाप्य-
स्तदर्हं कृतेपि मदिति । यदि याचितकालप्रतिदानेन स्वामिनः कार्यनाशः सम्भाव्यते तदा दद्यादित्यर्थः । याचितकाच प्रतिदा-
ने तु कर्तव्यमाह स एव । यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचितः । स निगृह्य बलाद्दाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति य इति । स च वाधि-
गृह्य दाप्यो दाने ऽन्यथा च दण्ड्यः । एवमपि यो न ददाति स दण्ड्य इत्यर्थः । प्रक्षालनार्थं निजकहस्ते दत्तं यद्वस्त्रं तस्य तेन नाशे

हृतेतन्मूल्यंतस्माद्ग्राह्यमित्याह नारदः। मूल्याष्टभागोहीयेतसकृद्धौतस्यवाससः। द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्द्धौतेऽर्द्ध-
मेवच । अर्द्धक्षयात्तुपरतःपादांशापचयःक्रमादिति । सकृद्धौतस्यनाशेऽष्टमांशन्यूनंतन्मूल्यंग्राह्यंद्विर्द्धौतेचतुर्थांश-
न्यूनम् । एवंत्रिर्द्धौतेतृतीयांशमित्येवमुत्तरत्रापियोज्यम् । वस्त्राणांप्रक्षालनंनेजकेननपाषाणेकार्यंकिन्तुश्लक्ष्णेशाल्मले-
फलकेनचतेषांव्यत्यासःकार्योनचतानिस्वगृहेरात्रौस्थापनीयानिइममेवार्थमभिसन्धायाहमनुः । शाल्मलेफलकेश्लक्ष्णेनि-
ज्याद्वासांसिनेजकः । नचवासांसिवासोभिर्निर्हरेन्नचवासयेदिति । निज्यात्प्रक्षालयेत् । अन्यवासांसिअन्यवासोभिर्ननिर्ह-
रेत्नमेलयेदित्यर्थः । शिल्पिन्यासोपभोगादौशिल्पिनोदण्डमाह । याज्ञवल्क्यः । वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्योनेजकस्तु
परांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषुपणान्दशेति । नेजकोवस्त्रप्रक्षालकः । अवक्रयःकस्माच्चिद्भाटकंगृहीत्वातस्यो-
पभोगार्थंकालक्लृप्तिंविधायसमर्पणम् । आधानंबन्धकीकरणम् । याचितम् । स्वसुहृद्भ्योयाचितत्वेनदानंसुवर्णकारादिह-
स्तेकङ्कणादिनिर्माणार्थंयानिसुवर्णादीनिदत्तानितेषाम्मध्येसुवर्णेयत्परिमाणकन्दत्तन्तत्परिमाणकएवसुवर्णविकारः
शिल्पिनोग्राह्यः । रजताद्वस्तुकिञ्चिन्न्यूनाःग्राह्याः । कम्बलादयस्तुऊर्णाद्यपेक्षयाकिञ्चिदधिकाग्राह्याः । यद्येवंशि-
ल्पीनददातितदातज्ज्ञादाप्योदण्डनीयश्चेत्येतत्सर्वंमनसिनिधायाह । सएव । अग्नौसुवर्णमक्षीणंरजतेद्विपलंशते । अ-
ष्टौत्रपुणिसीसेचताम्रेपञ्चदशायसि । शतेदशपलावृद्धिरौर्णेकार्पाससौत्रिके । मध्येपञ्चपलावृद्धिस्सूक्ष्मेतुत्रिपलामताः
। कार्मिकेरोमबद्धेचत्रिंशद्भागःक्षयोमतः । नक्षयोनचवृद्धिश्चकौशेयवल्कलेषुचेति । अग्नौप्रताप्यमानमितिशेषः । श-
तपलेप्रताप्यमानेपलद्वयम् । त्रपुणिसीसेचपलाष्टकम् । ताम्रेपलपञ्चकंलोहेपलदशकंक्षीयेतइत्यर्थः । कांस्यस्यतु
त्रपुताम्रप्रभवत्वात्तदनुसारेणक्षयःकल्पनीयइतिपृथगुक्तः । स्थूलेषुऊर्णाकार्पाससूत्रेषुशतपलेषुपलदशकम् । अनति
सूक्ष्मेषुतेषुपञ्चकम् । सूक्ष्मेषुपलत्रयंवर्धतइत्यर्थः । एतदक्षप्रक्षालितविषयमित्युक्तम्मिताक्षरायाम् । कार्मिकम् ।

चित्रकर्मसूत्रनिर्मितं कार्मिकम्। यत्र निर्मिते पट्टे स्वस्तिकादि कश्चित्पक्षी वै: क्रियत इत्यर्थः। यत्र ग्रावासदो रोमाणि बध्यन्ते स
रोमबन्धः। अनयोः स्वल्पापेक्षया त्रिंशत्क्षय इत्यर्थः। इति निःक्षेपाख्यव्यवहारपदम्॥ ● ॥ अथास्वामिविक्रयाख्यं व्यवहार
पदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः। निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा। विक्रीयतेऽसमक्षं यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय इति॥ निः
क्षिप्तग्रहणं याचितादीनामुपलक्षणार्थम्। असमक्षं स्वामिन इति शेषः। अत एवाह व्यासः। याचितान्वाहितन्यासं हृत्वा
न्यस्य यत्क्रयणम्। विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय इति। स्वाम्यभावे स्वाम्यसन्निधाने। अत्र विक्रयपदं दानबन्धक
योरप्युपलक्षणं वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तयोरपि निवर्त्यत्वाभिधानात्। अस्वामिनं दर्शयति बृहस्पतिः। निक्षेपान्वाहि
तन्यासंहृतव्यांचितबन्धकं। उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयत इति। निक्षेपादिग्रहणं इदं उपलक्षणम्। उपांशु अ
प्रकाशम्। प्रनष्टाधिगतादेः परद्रव्यस्योपलक्षणम्। यत आह। मनुः। विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मत इति
। यो निःक्षेपादिकं परद्रव्यं प्रकटमेव विक्रीणीते तस्याप्यस्वामित्वारम्भ स्वामिकस्य निवर्त्यत्वात्तदाह नारदः। अस्वामिना
कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव वा। अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु निश्चय इति। कात्यायनोऽपि। अस्वामिविक्रयं दानमाधिं वा विनि
वर्तयेदिति। अस्वामिविक्रयम्। अस्वामिना कृतं विक्रयम्। अस्वामिकृतत्वं दानाध्योरपि तत्साहचर्यात् अत एव यमः। अ
स्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा। अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु निश्चय इति दायो दानं। स्वामिना अस्वामी विक्रीतं स्वकी
यं वस्तु यत्र समीपे दृष्टं तस्माद्ग्राह्यमित्याह नारदः। द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्। प्रकाशक्रयतः शुद्धिः
क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयामिति। याज्ञवल्क्योऽपि। स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते। हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तत्
स्करइति। स्वामी स्वसम्बन्धिद्रव्यमन्यविक्रीतं अस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात्। अस्वामिविक्रीतस्य क्रेतु
र्दोषाभावात्। क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति हीनात् द्रव्यागमोपायहीनात्। रहसि एकान्ते। हीनमूल्ये।

अल्पतरेणाद्रव्येणाधिकमूल्यक्रये । वेलाहीनेरात्र्यादौ क्रेतेक्रये च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवद्दण्डादिभाग्भवतीत्यर्थः ।
बृहस्पतिरपि । येन क्रीतन्तु मूल्येन प्राग्राज्ञे विनिवेदितम् । न तत्र विद्यते दोषस्तेनः स्यादुपधिक्रयादिति ॥ यत्र हीनमूल्येन
क्रीयमाणं क्रयात्प्रागेव राज्ञे निवेदितं न तत्र न दोष इत्यर्थः । उपधिक्रयशब्दस्यार्थं दर्शयति स एव । अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामान्निशा
याम सतो जनात् । हीनमूल्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोसावुपधिक्रय इति । असतो जनात् चाण्डालादेरित्यर्थः । असच्छूद्राणां दासा
दीनामुपलक्षणार्थं । अत एव नारदः । अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्च जनाद्गृहः । हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषभा
ग्भवेदिति । अस्वाम्यनुमतात्स्वाम्यनुमतिहीनात् । दासग्रहणं समानन्यायत्वादस्वतंत्राणां बालादीनामुपलक्षणार्थम् । वि
ष्णुरपि । अज्ञानतः प्रकाशं यत्परद्रव्यं क्रीणीयात् । न तस्य दोषः स्वामी द्रव्यमवाप्नुयात् । यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं वा क्रीणी
यात् । तदा क्रेता विक्रेता च चोरवच्छास्य इति । क्रेतुः प्रकाश्यविक्रयादप्यभावाद स्वामित्वान्यप्रकाशयादौ तु तथाविधविक्रयस्य
विक्रेतृस्वामित्वोक्तत्वात् तज्ज्ञानमस्तीति दुष्टत्वात् क्रेतापि दण्ड्य इत्यर्थः । स्वामिना स्वजानं ज्ञापयित्वैव तद्द्रव्यं ग्राह्यं अन्यथा चोरप्र
च्छादकत्वेन स दण्ड्य इत्याह याज्ञवल्क्यः । हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं प
णान् इति । यदा पुनः परहस्तादवाप्तुमसमर्थः स्वामी तदाप्याह स एव । नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् । देशकाला
तिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेदिति । विनष्टमपहृतं वा स्वकीयं द्रव्यमधिगंतुरपहर्तुर्हस्ते वा दृष्ट्वा अधिगन्तारं अपहर्तारं वा राज
पुरुषादिभिर्ग्राहयेत् राज्ञो राजपुरुषाणाञ्च दूरदेशावस्थितौ तु विज्ञापनकालात्प्राक्पलायनादिशंकायां स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे स
मर्पयेदित्यर्थः । हर्तृदृष्टेनाक्रेता विवक्षित आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थञ्च इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः । नष्ट
धनस्वामिना तद्धने परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वसिद्ध्यर्थं प्रथमं साक्ष्यादिभिः प्रतिग्रहादिकं साधनीयमित्याह कात्यायनः । अ
भियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकमिति । ज्ञातिभिः साक्षिभूतैरविशेषः । साक्ष्यादिभिः स्वस्वहेतुभूतप्रतिग्रहाद्यामसाध

मेदण्डमुत्तमामाहव्यासएव । यदिस्वंनैवकुरुतेज्ञातिभिर्नाष्टिकोधनम् । प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थंचैवदण्डमर्हति । नाष्टिकोन
ष्टधनस्वामीप्रसङ्गःस्वत्वसन्देहः । व्यासोपि । वादीचेन्मार्गितन्द्रव्यंसाक्षिभिर्नविभावयेत् । दाप्यःस्याद्द्विगुणन्दण्डंक्रेता
तद्द्रव्यमर्हतीति । साक्षिग्रहणम्प्रमाणान्तरोपलक्षणार्थमितिकेचित् । यत्तूक्तंसाक्षिग्रहणंअस्वामीविक्रयविवादेस्वत्वसा
धनेप्रमाणान्तरनिवृत्त्यर्थमितिमदनरत्नेतदयुक्तम् । वस्तुतःस्वत्वहेतुभूतप्रतिग्रहादिस्वत्वेतत्साधकसाक्षिणामभावेदि
व्यस्यावकाशस्यविद्यमानत्वात् । अलेख्यसाक्षिकेदैवीव्यवहारेविनिर्दिशेदितिकात्यायनवचनविरोधापत्तेश्च । नचतत्र
दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावस्तत्रदिव्यविधायकंअनुप्रकाशंचक्रयंकुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिःस्वकैः । नतत्रान्याक्रियाप्रोक्तादैवि
कीनचमानुषीतिदिव्यनिषेधकस्मृतेःसत्वादितिवाच्यम् । एतद्वचनस्यक्रेत्राक्रयसाधनंसाक्षिसत्वेसाक्षिभिरेवकर्त्तव्यंना
न्यमानुषेणनदिव्येनवेत्येतत्परत्वात् । नन्वेतद्वचनस्यैतादृशविषयपरत्वेमानाभावः । नचालेख्यसाक्षिकेदैवीमितिवचनविरो
धोमानम् । तस्यसामान्यशास्त्रत्वेनैतद्वचनानुरोधेनतस्यैतदतिरिक्तविषयतायान्याय्यत्वादितिचेन्न । साक्ष्याद्यभावेदिव्यस्यच
निषेधेअनिर्णयप्रसङ्गस्यैवमानत्वात् । अन्यथास्थावरेषुविवादेषुदिव्यानिपरिवर्जयेदितिवचनस्यसाक्ष्यादिसत्वेदिव्यनि
षेधपरत्वन्त्वदभिमतन्नसिद्ध्येत् । यत्तुतेनैववक्ष्यमाणप्रमाणहीनेपादेतिवचनेप्रमाणहीनत्वापादानमपिअत्रदिव्याभाव
ज्ञापकम् । दिव्याङ्गीकरणेप्रमाणहीनतायाअसम्भवादित्युक्तन्तत्रतत्प्रमाणहीनेमानुषप्रमाणहीनेअन्यतरेणदिव्याङ्गीक
रणहीनेचेतिव्याख्येयमन्यथाअनिर्णयःस्यात् । तस्मादन्यत्रापिसाक्ष्याद्यभावेदिव्यम्भवत्येवेति । अतएवमिताक्षरायामि
त्युक्तंयदापुनःसाक्ष्यादिभिर्दिव्येनवाक्रयंनशुद्ध्यतिशोधयतीत्यादि । केचित्तुस्थावरविवादेस्थावरेषुविवादेष्वितिवचनाद्दि
व्याभावएव । एवंअकृतेपिप्रमाणहीनेपादेतिवचनाद्दिव्याभावएवमनिर्णयप्रसंगानुरोधेनवचनान्यथाकरणस्यानुचित
त्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । अदृष्टार्थत्वप्रसंगात् । याज्ञवल्क्योपि । आगमेनोपभोगेननष्टम्भाव्यमतोन्यथा । पञ्चबन्धोदम

स्तस्य राज्ञे तेनाविभावित इति । पञ्चबन्धः नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशसमानो दण्डः । अत्र दण्डविप्रतिपत्तिरपराधाल्पत्वमहत्त्वा
नुसारेण व्यवस्थापनीया । स्वत्वहेतवः पूर्वमेव निरूपिताः । कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानविक्रयाभावे
साधनीयेत्याह कात्यायनः । नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तज्जनं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तमत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनमिति ॥ अर्थे
नष्टं तं सम्प्रदानभूताय विद्युक्तप्रकारेण । त्यक्तं पारितोषिकादिरूपेण । विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयं धनं नष्ट
स्वामी विक्रेत्रादेः सकाशाल्लभत इत्यर्थः । राजपुरुषानीतेन क्रेत्रा यत्कर्त्तव्यं तद्दर्शयति बृहस्पतिः । पूर्वं स्वामी तु यद्द्रव्यं यद्भाग
त्यविचारयेत् । तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेदिति ॥ मूलमत्र यस्मात्क्रीतमसावुच्यते । शुद्धिर्योज्यत्वनिवृत्तिः अतएव
व्यासः । मूल्ये समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन । मूल्येन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत इति । समाहृते अस्मान्मया क्री
त इति निर्दिष्टे । याज्ञवल्क्योपि । विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी
॥ अत्र स्वामी द्रव्यमित्यभिधानं यदि विक्रेता नष्टधनस्वामिना सह विवादन्न कुर्याद्यदि वा कृते पराजयी स्यात्तदा नाष्टिकस्य स्वमि
त्वमवधारितमिति नाष्टिकादिभ्यो विक्रीतद्रव्यादीनि दातव्यानि नान्यथेति सूचनार्थं । अतएवाह बृहस्पतिः । विक्रेता दर्शि
तो यत्र हीयते व्यवहारतः । क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ प्रदद्यात्स्वामिने धनमिति ॥ यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरङ्गतस्तदा कात्या
यन आह । मूलानयनकालस्तु देयो योजनसंख्ययेति । तत्र देयोध्वसंख्ययेति मदनरत्ने पाठः । यदा तु बहुकालेनापि मूलं दर्श
यितुमक्षमस्तदा साक्षिभिः क्रयसाधनं कुर्य्यादित्याह नारदमनुः । असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् । विशोधिते क्रये
राज्ञा न वाच्यः स न किञ्चनेति ॥ क्रये विशोधिते साक्षिभावेन प्रकाशिते सति राज्ञा न किञ्चन वक्तव्यो न दण्ड्य इत्यर्थः । यत्तु अभियो
क्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् । पश्चाद्दात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिरिति ॥ अभियोक्ता स्वत्वे साधिते सति पश्चात्क्रेता क्र
यसाधनङ्कर्त्तव्यमित्युक्तन्तेनैवमदसमाहार्य्यमूलस्येत्यस्मादेव वचनान्मूलदर्शनाभावे मन्तव्यं । नष्टधनं स्वामी क्रीतन्तु क्रे

त्वाक्रये साधितेऽपि गृह्णीयादिति प्रदर्शनयितुमाह मनुः । अथ मूलमनाहार्यम्प्रकाशक्रयशोधितम् । अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा ना
ष्टिको लभते धनमिति ॥ अनाहार्यं अनानीयः । प्रकाशक्रयशोधितं नाष्टिको लभते । क्रेता त्वदण्ड्यो भूत्वा राज्ञापराधान्मुच्य
त इत्यर्थः । क्वचित्क्रेतुः सकाशाद्धनग्रहणं धर्ममूल्यं दत्त्वैवेत्याह कात्यायनः । वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अवि
ज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः । स्वामी दत्त्वार्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनमिति ॥ वणिग्वीथीपरिगतं वणिग्वीथ्याम्प्राप्त
म् । अनेन रहःक्रयो नास्तीति दर्शितम् । विज्ञातं राजपूरुषैरित्यनेनाप्रकाशक्रयो नास्तीति दर्शितम् । अविज्ञाताश्रयात् ।
अविज्ञातस्थानकात् । यद्रहःक्रयादिरहितं सदविज्ञाताश्रयात्क्रीतं मृतविक्रेतृकम्वा तदर्द्धमूल्यं दत्त्वा ग्राह्यमित्यर्थः । उ
भयोरर्द्धहानौ कारणमाह स एव । अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः । अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ॥
एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरम्बुधैरिति । हृतं नाशितम् । व्यवहारतः स्वापराधात् अविज्ञातक्रयः अविज्ञातस्थानकात्क्र
यः अपरिपालनमरक्षणम् । उपेक्षेति यावत् मरीचिरपि ॥ अविज्ञातनिवेशाच्च यत्र मूल्यं न लभ्यते । हानिस्तत्र समकल्प्या
क्रेतृनाष्टिकयोर्द्वयोरिति । यत्र क्रेता मूलोपस्थापनं करिष्यामीत्युक्त्वा पश्चात्क्रयं साधयिष्यामीति वदति तत्र मूलोपस्थापनमे
वादरणीयं न क्रयसाधनमित्याह । कात्यायनः । यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् । आहरन्मूलमेवासौ न क्रयेण प्र
योजनमिति ॥ यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति तदा दण्ड्यतामाह स एव । अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाथ विशोधयन्
। यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमञ्च सः इति । यत्तु प्रकाशितेन क्रयेण क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरीचिवचनं वणिग्वीथीपरि
गतं विज्ञातं राजपूरुषैः । दिवा गृहीतं यत्क्रेता स तु शुद्धो लभते धनमिति ॥ यच्च मनुवचनं विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृह्णीयात्कुल
सन्निधौ । क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनमिति । तद्वचनद्वयमपि नाष्टिकस्वत्वसाधनाभावविषयं । अन्यथा अथ
मूलमनाहार्यमिति पूर्वोदाहृतमनुवचनविरोधः स्यात् । यदा तु क्रेता साक्ष्यादिभिः क्रयं न साधयति नाष्टिको वा स्वकीयत्वं तदा

निर्णयमाहबृहस्पतिः। प्रमाणहीनेवादेतुयुक्त्यापेक्ष्यान्नृपः। समन्यूनाधिकत्वेचस्वयंकुर्याद्धिनिर्णयमिति॥ अस्वामिविक्रे
तुरिवास्वाम्यदत्तंस्वाम्यनुमतिमन्तरेणोपभुञ्जानस्यदण्डमाहनारदः। उद्दिष्टमेवभोक्तव्यंस्त्रीपशुर्वसुधापिवा। अन
र्पितन्तुयोभुङ्क्तेभुक्तभोगंप्रदापयेत्॥ अनुद्दिष्टंतुयद्द्रव्यंदासःक्षेत्रगृहादिकम्। स्ववद्वेनैवभुञ्जानश्चौरवद्दण्डमर्हति। अ
नड्वाहन्तथाधेनुन्नावंवास्तथैवच। अनिर्दिष्टंतुभुञ्जानोदद्यात्पणचतुष्टयम्॥ दासीनौकातथाधुर्यौवत्सकन्नोपभुञ्जते।
उपभोक्तातुयद्द्रव्यम्पण्येनैवविशोधयेत्॥ दिवसेद्विपणान्दासीन्धेनुमष्टपणान्तथा। चयोदशांत्वनड्वाहमश्वंभूमिञ्चषोड
शःनौकामश्वाश्चधेनुञ्चचाङ्गचंकार्मिकस्यच। बलात्कारेणयोभुङ्क्तेदाप्यस्त्वष्टगुणान्दिने। उलूखलेपणार्द्धन्तुमुसलस्यप
णाद्वयं। शूर्पस्यचपणार्द्धन्तुजैमिनिर्मुनिरब्रवीदिति। पण्येनपणसमूहेनअत्रैकोधेनुश्छागामभिधत्ते। अपशेदोग्धीम
हिष्यादिकम्। कार्मिकस्यकर्मोपजीविनः। यदविज्ञातस्वामिकन्नष्टमपहृतंवाराजपुरुषैःकथंचित्प्राप्यराज्ञेसमर्पितन्त
त्स्वामीयदिवर्षमध्येआगत्यस्वत्वंसाधयतितदाप्नोतीत्याहयाज्ञवल्क्यः। शौल्किकैःस्थानपालैर्वानष्टापहृतमाहृतम्। अर्वाक्
संवत्सरात्स्वामीहरेतपरतोनृपइति। यत्तुमनुवचनम्प्रनष्टस्वामिकंद्रव्यंराजाच्यब्दंनिधापयेत्। अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामीपर
तोनृपतिर्हरेदिति। तद्दश्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयमिति। मदनरत्नेब्राह्मणमात्रविषयमितिकेचित्। इत्यस्वामि
विक्रयाख्यव्यवहारपदम्॥ ०॥ अथसम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम्। तस्यस्वरूपमाहनारदः। वणिक्प्रभृतयोयत्र
कर्मसम्भूयकुर्वते। तत्सम्भूयसमुत्थानंव्यवहारपदंस्मृतमिति॥ वणिक्प्रभृतयइत्यनेनचट्टविक्रूटनर्त्तककर्षकादीनांग्रहणं।
यद्यपित्वयभूतस्यस्वर्गस्यचट्टत्वगामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेनप्रभृतिशब्देनचट्टविक्रयहणमनुचितम्। तथापिआ
त्मनेपदाविवक्षयेदमुक्तन्नचचट्टविङ्मात्रेआत्मनेपदाविवक्षणेअन्यांशेषविवक्षणेवैरूप्यप्रसंगइतिवाच्यम्। सम्भूयकर्तृ
त्वमात्रस्यलक्षणत्वेनान्यत्रवास्तवतत्त्वेपिलक्षणावैयर्थ्यप्रसक्तेनाप्रवेशात्। नचाचिन्तामणिकृताकर्त्रभिप्रायइत्यस्यकर्त्रभि

प्रायविषयेकर्त्रिच्छाविषयेक्रियाफलइतिव्याख्यानत्वादृत्विजामपिसफलंयजमानस्यकर्मभवत्वितिवेतनोपरागेणेच्छास
म्भवत्येवेत्यात्मनेपदविवक्षायामपिकाक्षतिरितिवाच्यम्। कर्त्रभिप्रायेकर्तृगामिनीत्यस्यैवव्याख्यानस्यमहाभाष्याद्यनेकग्रन्थ
सम्मतत्वेनान्यादृशव्याख्यानस्यमहाभाष्यादिविरुद्धत्वात्। सहवाणिज्यादिकरणेऽधिकारिणोदर्शयतिवृहस्पतिः। कु
लीनदक्षानलसैःप्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः। आयव्ययज्ञैःशुचिभिःशूरैःकुर्यात्सहक्रियामिति॥ क्रियांकतुकृषिशिल्पस्तेयवाणि
ज्यरूपाम्। नाणकविज्ञानम्वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते। आयव्ययज्ञानमभाचंकृषिक्रियायाम्। शिल्पिक्रियायांसज्जीक्रि
याचप्राज्ञत्वम्। कर्तौकुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि। स्तेयेतुशूरत्वमात्रमुपयुज्यते। दक्षत्वानलसत्वेसर्वत्रोपयुज्येते। अनए
वदक्षादीन्निषेधयतिसएव। असक्तालसरोगार्त्तमंदभाग्यानिराश्रयाः। वाणिज्याद्यासहैतैस्तुनकर्त्तव्याबुधैःक्रियेति॥ निरा
श्रयाःमूलधनरहिताः। येतुसम्भूयवाणिज्यादिक्रियांकुर्वन्तितेद्रव्यानुरोधेनलाभादिभाजोभवन्तीत्याहनारदः। समोति
रिक्तोहीनोवातत्रांशोयस्ययादृशःक्षयव्ययौतथावृद्धिस्तत्रतस्यतथाविधाइति। वृहस्पतिरपि। प्रयोगंकुर्वतेयेतुहेमधान्यर
सादिना। समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषांयथाविधः॥ समोन्यूनोऽधिकोवांशोयेनक्षिप्तस्तथैवसः। व्ययन्दद्यात्कर्मकुर्याल्लाभं
गृह्णीतचैवहीति। यत्रपुनरस्यद्वौभागावस्यैकइतिसम्वित्कृतातत्रतदनुरोधेनव्ययलाभौप्रकल्प्यावित्याहयाज्ञवल्क्यः। स
मवायेनवणिजांलाभार्थङ्कर्मकुर्वताम्। लाभालाभौयथाद्रव्यंयथावासंविदाकृताविति। सम्भूयकारिणांकर्त्तव्यमाह। व्यासः
। समक्षमसमक्षंवावञ्चयन्तःपरस्परम्। नानापण्यानुसारास्तेप्रकुर्युःक्रयविक्रयौ। अगोपयन्तोभाण्डानिदद्युःशुल्कंचते
ध्वनिः। अन्यथाद्विगुणन्दाप्याःशुल्कस्थानाद्बहिःस्थिताइति। नारदोपि। भाण्डपिण्डव्ययोद्धारसारासारत्ववेक्षणम्।
कुर्युस्तेव्यभिचारेणसमयेस्वेव्यवस्थिताइति। अथवासर्वानुज्ञयासर्वेषांकार्य्यमेकएवकुर्य्यात्। अतएववृहस्पतिः। व
हूनांसम्मतोयस्तुदद्यादेकोधनन्नरः। करणङ्कारयेद्वापिसर्वैरेवकृतम्भवेदिति। करणंलेख्यादिकम्। सम्भूयकारिणां

मिथोविवादे निर्णयप्रकारमाह स एव । परीक्षकाः साक्षिणश्चैत एवोक्ताः परस्परम् । सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयु-
ताइति । यदा तु विद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव । यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये । शपथैः सोपि शोध्यः स्यात्सर्ववा-
देष्वयम्विधिरिति ॥ सर्ववादेपि वचनरहितवादेपि वञ्चकत्वे सिद्धे सति किङ्कार्यमित्यपेक्षिते त्वाह । याज्ञवल्क्यः । जिह्मंत्य-
जेयुर्निर्लाभमिति । जिह्मं वञ्चकन्निर्लाभं कृत्वा त्यजेयुर्वहिः कुर्युरितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूयकारिण्यसमर्थे प्रत्याह
स एव । अशक्तोऽन्येन कारयेदिति । स्वांशानुरूपं कर्मेति शेषः । दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्वान्प्रत्याह वृहस्पतिः । द्रव्यहा-
निर्यदा तत्र दैवराजकृता भवेत् । सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशत इति ॥ सम्भूयकारिभिः सर्वैरिति शेषः । क्षयहानि-
रिति पाठे क्षयायैव हानिः क्षयहानिरुपचयार्थव्यतिरिक्ता हानिरित्यर्थः । प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह । अनिर्दिष्टो
वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् । तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनामिति । अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः याज्ञवल्क्योपि ।
प्रतिषिद्धमनादिष्टम्प्रमादाद्यच्च नाशितम् । स तद्दद्यादिति । पालनेत्वाह स एव । विप्लवाद्यद्रक्षिताद्दशमांशभागिति । वृ-
हस्पतिरिति । दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् । तस्यांशन्दशमं दत्वा गृह्णीयुस्तेंशतोपरमिति । तस्य तस्मै दशम-
मंशन्ते समवायिनः पालयेत् । समवायिद्रव्यमिति शेषः । अत एव कात्यायनः । चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् । त-
स्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिरिति । समाहरेत्स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः । नारदोपि । दैवतस्कररा जाग्न्यव्यसने
समुपस्थिते । यस्तत्स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृत इति । यस्तु समवायिद्रव्यं समवायिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधय-
ति तस्य लाभहानिरित्याह वृहस्पतिः । समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयन्तथैव तत् । न याचते च यः कश्चिल्लाभात्स परिहीयत इति ॥
याचनग्रहणं येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्तव्यन्तस्याप्युपलक्षणार्थं तेन तत्कर्माकरणेपि लाभहानिरित्यस्मादेव वचनात्प्रतिपत्त-
व्यमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणां ऋत्विजाङ्कर्तव्यमाह मनुः । ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः । कु-

युर्यथार्हं तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथेति॥ अत्र सचशब्दो यजमानमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्वैश्ययजमानकसत्राख्ययज्ञविशेषाभि
वक्षया। तत्र यजमानानामेवाध्वर्य्वादिकर्मकारित्वे दक्षिणार्हाणामृत्विजामभावात्। तथा कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्य
र्थः। तथा च स एव। संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः। अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पनेति॥ स्वानि कर्माणि स्वयमन
तिरिक्तानीति शेषः। इयं चांशकल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधीयमानायां दक्षिणायामेव न त्वृ
त्विग्विशेषोल्लेखनेन विहितायाः तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अत एवाह तमेव बृहस्पतिः। रथं हरेत्तथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनं
। होता निविद्वरं चाश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये इति। निविद्वरं निविच्छंसनस्थवरं उद्गाता शकटेनोद्गातृगणमध्यस्थः सुब्रह्म
ण्यो गृह्णातु इति मदनरत्ने अनः शकटम्। क्रये सोमक्रये। दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाह तमेव बृहस्पतिः। सर्वेषामर्द्धि
नो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिन इति। सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये मुख्या ग्र
ह्यायाः होतृब्रह्माऽध्वर्यूद्गातारोऽर्द्धिनः उक्तदक्षिणायाः किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं गृह्णीयुः। समार्द्धं यद्यपि वक्ष्यमाणविभागकल्पना
विरोधः स्यात्। अपरे द्वितीया मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्द्धं मुख्यभागार्द्धं नार्द्धिनोऽर्द्धग्राहिणः तृ
तीयिनोऽच्छावाकाग्नीध्रनेष्टप्रतिहर्त्तारो मुख्यभागस्य तृतीयांशभाजः। पादिनोऽन्त्याः ग्रावस्तुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्या मुख्यभाग
स्य चतुर्थांशग्राहिण इत्यर्थः॥ मुख्यानां चतुर्णां मिथो विभागः समः एवं द्वितीयादीनामपि स एव विभागः तथा च गोशतं दक्षि
णेति पक्षमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम्। द्वादश द्वादशेभ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य इ
ति। संगृहीतमेतद्बौधायनकारिकायामपि। पञ्चविंशतिधा कृत्वा वर्गीयां दक्षिणां क्रमात्। द्वादशैवाथ षट्कं च तस्र एव चेति
। द्वादशाधिकगोशतरूपायां दक्षिणायाः प्रथमं चत्वारो भागाः कर्त्तव्याः। तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्ग
स्यापर उद्गातृवर्गस्य। पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः कर्त्तव्याः। तेषां मध्ये होत्रादीनां द्वादश भागाः द्वितीयिनां च

ष्टतृतीयानाञ्चार्धञ्चतुर्थानाञ्चेत्यर्थः । पञ्चवत्त्वादेस्तु विषमविभागानभिधानात् । समंस्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन समत्वेन
वविभाग इति मन्तव्यम् । स्वकीयकर्मकलायांशकर्तृकलतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः । ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परि
त्यापयेत् । तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सहकर्तृभिरिति । सहकर्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । यद्वा कर्तृभिः सह देयः दक्षि
णाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः । अथवा कर्मपरित्यक्तं सकर्तृभिरित्यर्थः । यदा तु ऋत्विक्कर्मैकदेशं दक्षिणादानानन्तरं व्यक
तितदाऽवशिष्टं तद्द्रव्यार्जितं नामध्येसन्निहितेनान्येन कारयेदित्याह स एव । दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत् । कृत्स्न
मेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेदिति । कर्ममध्ये ऋत्विङ्मरणे कर्तव्यमाह नारदः । ऋत्विग्याज्यमसनेऽप्येवमन्येन कर्म निस्तरेत् । ल
भेत दक्षिणादानं सतस्मात्संप्रकल्पितमिति । अन्येन स्वसगणमध्यवर्जितं नामध्ये प्रत्यासन्नेन येन केनचिदन्येन कार्यमाशौचा
द्यर्थादि समाख्याबाधापत्तेरिति ध्येयम् । यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम् । अथ चेदनुप्राप्ते सवने ऋत्विक् म्रियते तस्य सगोत्रो
यशिष्यो वा तत्कार्यमनुपूरयेत् । अथ चेद्वान्यवसत्तोऽन्यमृत्विजं वृणुयादिति । यच्च बृहस्पतिवचनम् । एवं क्रियाप्रवृत्तानां
यदाकश्चिद्विपद्यते । तदंशं धुनाक्रियाकार्यो सर्वैर्वा सहकारिभिरिति ॥ तदेकान्तरगत्वरहितर्त्विक्कर्तृकदर्शपूर्णमासादिया
गविषयमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । जीवत्येव तु ऋत्विजि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे कस्य दक्षिणेति वीक्षायामाह
शङ्खः । अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वाहूतस्यैव दक्षिणा पश्चादाहूतः किञ्चिल्लभत इति । यदा तु कारणमृत्विग्या
ज्यन्यजतियाज्यो वा ऋत्विजं तदा तयोर्दण्डमाह मनुः । ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद्यदि । शक्तं कर्मण्य
दुष्टं तयोर्दण्डः शतं शतमिति । नारदोऽपि । ऋत्विक्त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयंकृतः । यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्य
म्प्रीतिपूर्वकम् । ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम् । अदुष्टश्चर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपीति । येऽकविसाधने स्व
समानास्तैः सह कार्यकार्यैत्याह बृहस्पतिः । वाह्यकर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च । ये समानास्तु तैः सार्द्धं कृषिः कार्या विजानता

नेति। वाह्याः वाहनादिवाहकाः बलिवर्दाः। कृष्याः कर्षकाः कृष्यर्थे स्वीकृताः पुरुषाः। आदिशब्देन कृषिसाधनानामन्येषां ग्रह
णम्। सम्भूयकारिणां कृषिकाणां कर्तव्यमाह बृहस्पतिः। पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च। ऊषरं मूषकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन
वर्जयेदिति। पर्वते पर्वतसमीपे कल्पतरुकृतानुविवीत इति पठित्वा विवीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम्। न
गराभ्यासे नगरसमीपे। राजपथस्य समीप इति शेषः। एतदुक्तं भवति। पर्वतादीनासन्नमनासन्नमपि ऊषरं मूषकव्याप्तं
क्षेत्रं वर्जयेदिति। वाह्योऽपि वर्जनीय इत्याह स एव। कृशातिवृद्धं क्षुद्रग्नं रोगिणं सम्प्रपलायिनम्। काणं खंजञ्च नादद्याद्वाह्य
म्प्राज्ञः कृषीवल इति। काणः एकाक्षः खंजः भग्नचरणः कश्चिदत्रैकस्य हानिमाह स एव। वाह्यवीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजा
यते। तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनामिति। सम्भूयकारिणामिति शेषः। वाह्यवीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणा
र्थं। सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं दर्शयंस्तेषां लाभविभागेंशपरिकल्पनाप्रकारमाह स एव। हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपा
षाणचर्मणाम्। संस्कर्त्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः। हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते। कर्मानुरूपं निर्वेशं
लभेरंस्ते यथांशत इति॥ कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकं। हेमरूप्य इति प्रस्तुतत्वनाभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमित्यमरसिंहेनो
क्तत्वात्। निर्वेशो भृतिः॥ कात्यायनोऽपि। शिक्षकाभिज्ञकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः। एकद्वित्रिचतुर्भागान्हरेयुस्ते यथोत्तर
मिति हर्म्यादिनिर्मातॄणां मध्ये मुख्ये भागद्वयमाह बृहस्पतिः। हर्म्यं देवगृहं वापि वाचिकोपस्कराणि च। संभूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो
द्व्यंशमर्हतीति। नर्तकेष्वपि मुख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन्विशेषान्तरमप्याह स एव। नर्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः
तालज्ञो लभतेऽध्यर्द्धं गायनास्तु समांशिन इति। अध्यर्द्धं सार्द्धं अधिकमेकमंशं। संभूयकारिणां चौराणां लाभभागेंशपरिकल्पनाप्रकार
माह कात्यायनः। परराष्ट्राद्धनं यत्स्याच्चौरैः स्वाम्याज्ञयाहृतं। राज्ञे दत्वांशमुद्धृत्य विभजेरन्यथाविधि। चौराणां मुख्यभूतस्तु च
तुरोंशांस्ततो हरेत्। शूरोंशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव चेति। एतद्धनं दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषयम्। प्रबलतरवैरिदे

त्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगस
हनाक्षम एव देयः । अत एव कात्यायनः । विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्चेति यथा दाराः पुत्राश्च विक्रय
न्दानमन्वाभर्त्तानन नयेत्तथा मातापितृभ्यां पुत्रोऽपि मातापितृवियोगानिच्छवो न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । न नेयाः स्युर
निच्छव इत्येतदनापद्विषयं । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रयमेव वा । अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिश्चय इति ॥ तानेवा
धिकृत्य तेनैवाभिधानात् । मात्रापि पत्यनुज्ञया देयमित्याह विष्णुः । न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति
। अन्वाहितादिवस्त्रीधनमदेयम् । अत एव दक्षः । सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् । अन्वाहितं च निःक्षेपः सर्व
स्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नर इति । अदेयदाने प्रति
ग्रहे च दण्डमाह मनुः । अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति । अदे
यग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अत एव नारदः । गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यश्चादेयं प्रयच्छति । दण्डनीयावुभावेतौ ध
र्मज्ञेन महीक्षितेति ॥ अदत्तादेयग्रहणाद्गृहीतस्य प्रत्यर्पणमपि कार्यमिति गम्यते । अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्ध्यभावा
त्परस्वत्वानुत्पत्तेरित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूपमाह स एव । कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किंचिदतिरिच्यते । तद्देयमुप
हृत्यान्यन्न तद्दायमवाप्नुयादिति । अन्यदुपहृत्य भर्तव्यकुटुम्बमनवसाद्येत्यर्थः । उपरोधश्च भोजनाच्छादनादिराहित्यनिबन्ध
नतोऽत्राभिमतो न तु ताम्बूलादिभोगसाधनवैकल्यनिबन्धनः । अत एव बृहस्पतिः । कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यत इ
ति । भक्तं भोजनं वसनं आच्छादनम् । भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः । याज्ञवल्क्योऽपि । स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुता
दृते इति । कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुरोधेन कुटुम्बभरणावशिष्टं स्वं देयमित्यर्थः । स्थावरविषये देयमाहतुः प्रजापतिबृह
स्पती । स्वग्रामाद्गृहक्षेत्राद्युद्ध्यैर्न प्रदीयते । पित्र्यमायस्वयंप्राप्तं न तद्दातव्यं विवक्षितमिति ॥ स्वग्रामागमात्पूर्वं क्रमप्राप्तविधा

गमयुक्तात्। क्षेत्रग्रहणमुपलक्षणम्। पित्र्यं वंशपरम्परायातम्। स्वयम्प्राप्तं स्वयमर्जितम्। पित्र्यं स्वयम्प्राप्तयोः रूपादानं की
नादीनामुपलक्षणार्थम्। पित्र्यं वा स्वयम्प्राप्तं वा यद्गृहक्षेत्रादिकम्प्रदीयते तत्सप्नागमान्विताद्गृहक्षेत्रादुद्धृत्य दातव्यमिति स्मृ
तिशास्त्रमभिप्रेतमित्यर्थः। अत्र सप्नागमाद्गृहक्षेत्रादित्यभिधानं गृहक्षेत्रादिदानं कुटुम्बपर्याप्तसागमके गृहक्षेत्राद्यन्तरे स
व्येष्वनान्ययेत्येवमर्थम्। अनुकल्पायेनेनोक्तं। सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम्। यद्द्रव्यन्तत्स्वकन्देयमदेयं स्यादतोऽन्य
थेति। तद्गृहाद्यन्तराभावविषयम्। स्वकं स्वकीयम्। यथेष्टविनियोगार्हद्रव्यमिति यावत्। स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभि
रननुज्ञातमपि देयम्। स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तमन्वाधारे तु वन्धकमिति वृहस्पतिस्मरणात्। स्वेच्छादेयं भ्रात्राद्यनुज्ञामन्तरे
णापि देयम्। वन्धकमन्वाधारे णाधिरूपेणादेयमित्यर्थः। यत्तु तेनैवोक्तं। विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः। एको
ऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये इति। तत्समानाधिकाविभक्तस्थावरविषयम्। आधमनमाधीकरणं विभक्ता अपि स्थावरे स
माः किमुताविभक्ता इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम्। अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात्। अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे। एकोऽपि स्थाव
रे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषत इति। तत्क्रमायातविभक्तस्थावरविषयं सप्नानधिकस्थावर
विषयं चेति मन्तव्यम्। स्वार्जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुमत्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान्व्यासः। स्था
वरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमार्जितं। असम्भूय सुतान्सर्वान्न दानन्न च विक्रयः॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृ
त्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानन्न च विक्रय इति। अत्रोत्तरपदम्पूर्वं प्रदर्शितवृहस्पतिवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन दृ
ढीकरणार्थम्। किञ्चिद्द्रव्यं पाप्यनुज्ञातमेव देयम्। किन्तु मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम्। तथा च वृहस्पतिः। सौदायिकं
क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तं च यद्भवेत्। स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयादिति। सौदायिकं वैवाहिकं श्वश्वाः परिणयनेऽस्य
नास्याः अनुज्ञयैव दातव्यम्। क्रमायातम्पितृपितामहादिक्रमायातम्। स्त्रीज्ञात्यनुमतं न स्वकन्देयम्। वैवाहिके क्रमायाते च

वेदान्तविद्युतवृत्तिने नैवेशान्वाद् । देयो लिपिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं दर्शयति याज्ञवल्क्यः । प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थाव
रस्य विशेषत इति । प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति यावत् । पूर्वप्रतिग्रहे प्रकारविशेष उक्तो ऽमित्रेन । पुत्रं मह्यं स्थावरं धुना
ग्रहणञ्च अनिषाधवृत्तिदेशनस्य मध्ये व्यासूत्रिजेन्दुताऽवृत्त यथ ममात्मनिहृष्टमेकं गृह्णीयादिति ॥ अदूरबान्धवं सन्निहि
तमातुलादिबान्धवं च सन्निकृष्टं असन्निकृष्टं भ्रातृपुत्रादि रिक्थिनं नामैव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमप्याह
याज्ञवल्क्यः । देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनरिति । इदं न्यायदास्यामीति यत्प्रतिश्रुतं तदवश्यं तस्मै दातव्यं यदि धर्म्मोपयु
क्तो भवति । प्रतिश्रुते पुनर्न दातव्यं प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्ताय न दद्यादिति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत् पुनः । न्यायमा
र्गेण यद्दत्तं सम्प्रविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् । किन्तु नयेदानुमन्तव्यमित्यर्थः । यः पुनः प्रतिश्रुत्य न ददाति दत्तं वाऽपहरति त
स्य दोषमाह हारीतः । प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य च्छेदनेन च । विविधान्नरकान्याति तिर्यग्योनौ च जायते । वाचैव यत्प्रति
ज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितं । ऋणं तद्धर्म्मसंयुक्तमिह लोके परत्र चेति । यद्धर्म्मसंयुक्तं प्रतिगृहीतुः प्रवृत्तधर्म्मसम्पादकं ये
वाचा प्रतिज्ञातं न पश्चादर्पितं तत् इह परत्र च ऋणवदनपैतीत्यर्थः । प्रतिश्रुतमददद्दाज्ञानतस्त्वाप्नोति दण्डं चेत्याह कात्यायनः । स्वे
च्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । न ददाति ऋणं दाप्यः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसमिति ॥ मत्स्यपुराणेपि । प्रतिश्रुत्याप्रदाता
रं सुवर्णं दण्डयेन्नृप इति । अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था । दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः ।
दत्तं सप्तविधं ह्येयमदत्तं षोडशात्मकमिति । तत्र दत्तभेदानाह स एव । पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्का
नुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुरिति । पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिस्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम् । अविज्ञातोपलब्ध्य
र्थं तानयर्थानिरूपितम् । उपकर्मक्रियायाः सा भृतिः परिकीर्त्तितेति । प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । तु
ष्ट्या परितोषेण बन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमित्यर्थः । स्नेहात् पुत्रदुहित्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय प्रत्युपकारित्वा

द्त्तम्। तत्प्रदर्शनार्थमाह कात्यायनः। भयत्राणोपकारार्थं तथा कार्य्यप्रसाधनात्। अनेन विधिना लब्धं भयत्राणादिकं धनं। उपकारकरणेन लब्धमिति यावत्। स्त्रीशुल्कं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो दत्तं। अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिबलात्तच्च कृत्वाप्यनुग्रहार्थं दत्तं सफलं भवतीति दर्शयितुं नारद आह। मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि। दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेदिति॥ उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशयोपेतमित्यर्थः। तदेतत्पण्यादि सप्तविधं द्रव्यमेव दानविदो विदुः अपवर्त्तनीयमिति विदुरित्यर्थः। बृहस्पतिरपि। भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे। श्रद्धानुग्रहसंप्रीत्यादत्तं सप्तविधं विदुरिति॥ अदत्तानि दर्शयति नारदः। अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः। तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितं। कर्त्ता ममायं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वाधर्म्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतमिति। रुक् उपतापः भयादिकृतो य उपतापस्तदन्वितैरित्यन्वयः। अपवर्ज्जितन्दत्तं बालादिभिरपवर्ज्जितमित्यन्वयः। एतदुक्तं भवति भयोपपन्नेन वन्दिग्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपपन्नेन क्रोधविषयीभूतानाम्पुत्रभ्रात्रादीनां व्यथां कर्त्तुमितरेभ्यो दत्तम्। पुत्रादिवियोगजनितशोकवेगादुपपन्नेन किं स्थितेन धनेनेति तात्कालिकया बुद्ध्या दत्तम्। उत्कोचेन राजकीयादिभ्यो दत्तम्। उपहासेन दत्तम्। व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योपि स्वीयन्तस्मै ददातीति दानव्यत्यासेन दत्तं। छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम्। बालेनाप्राप्तव्यवहारेण दत्तम्। मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तं। अस्वतन्त्रेण दासादिना दत्तं। आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तं। मत्तेन धुस्तूरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तं। उन्मत्तेन वातपित्तादिदोषोद्रेकादिना चलितधिया दत्तम्। अयं मदीयं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्व्वाणाय दत्तं। अपात्रायायोग्याय योग्योऽहमित्युक्तिमात्रेण दत्तं। यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा द्यूतादिकर्म्मणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तम्पुनःप्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः। पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेव तद्विधानमाह का

त्यायनः। कामक्रोधास्वतन्त्रार्त्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः। व्यत्यासपरिहासाद्य यद्दत्तन्तत्पुनर्हरेत्॥ यातु कार्यप्रसिद्ध्यर्थमुत्कोचास्यात्प्रतिक्रिया। तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन॥ अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यस्ततो बलात्। दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवा इति॥ उत्कोचास्वरूपमाह स एव। स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात्। दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथासत्यप्रवर्त्तनात्। प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यन्तदुच्यते। न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभागिति॥ एतदुक्तम्भवति यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेयादिकर्तृसकाशाद्धनमादत्ते। तथा त्वं यदि न मह्यं प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वां दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते। तथा नवसत्यमपि स्वामिनिकटेऽसत्यमिति वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तदुत्कोचाख्यं तद्ग्राहाद्दात्रे दाप्यं उत्कोचापादकयाहुकोचदण्डनीयाविति। पुनः प्रत्याहरणीयमिति बृहस्पतिरप्याह। प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया। कार्ये वा धर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयादिति। आर्त्तेदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम्। तथा च कात्यायनः। स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्। अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशय इति। मनुरप्युपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह। योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यस्य वाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति। योग उपाधिः येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तं सर्वमपि निवर्त्तयेदित्यर्थः॥ इति दत्ताप्रदानिकाख्यव्यवहारपदम्॥ ७ ॥ अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यव्यवहारपदम्। तस्य स्वरूपमाह नारदः॥ अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते। अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यत इति॥ शुश्रूषा माज्ञाकारित्वम्। तत्र पञ्चविधः शुश्रूषकः। शिष्यः अन्तेवासी भृतकः अधिकर्म्मकृत् दासश्चेति। तेषाम्मध्ये दासभिन्नाः कर्म्मकराः। ते च शुभकर्मकृतः। दासाः पुनः पञ्चदशविधा गृहजातादिभेदेन ते त्वशुभकर्म्मकृतः। तदेतत्सर्वं मनसि निधाय स एवाह। शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः॥ शिष्यान्तेवासिभृ

तकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः॥ जाति
कर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव तथा। कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम्॥ गृ
हद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्॥ इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थान
मथान्ततः। अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति॥ तेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी। त्रिपञ्चकाः पञ्चदश। शिष्यो वेदवि
द्यार्थी। अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी। मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः। अधिकर्मकृत्। कर्म कुर्वतामधिष्ठाता। वृत्तितः
जीवनोपायतः। अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्त्तादिकम्। अवस्करो गृहमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम्। चतुर्भिर
पि गृहद्वारादिभिः शोधनपदं सम्बध्यते। उज्झनं त्यागः। अन्ततः स्वामिनः। इच्छतः स्वाम्यनुज्ञया मूत्रपुरीषादिस्थाने निर्मा
र्जनार्थमङ्गैरुपस्थानं हस्ताद्यर्पणं तेषां कर्मकराणां दासानाञ्चास्वतन्त्रत्वलक्षणं धर्मं मनीषिणः साधारणमाहुः। जाति
कर्मकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः शिष्यान्तेवासिनामेवोक्त इत्यर्थः। तत्र शिष्याणां त्रैवर्णिकान्यतमलक्षणो जातिकृतो
विशेषो वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिशास्त्रसिद्धोऽवगन्तव्यः। कर्मकृतविशेषं त्वाह बृहस्पतिः। विद्या त्रयी समाख्याता
ऋग्यजुःसामलक्षणा। तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्छास्त्रचोदितामिति॥ शिष्य इति शेषः। तथा च नारदः। आविद्याग्रह
णाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम्। तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव चेति। वृत्तितो विशेषमाह स एव। समावृत्तश्च गुरवे प्र
दाय गुरुदक्षिणाम्। प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृतेति। वृत्तिरत्र धर्मः। मनुरपि। प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्था
य च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि॥ भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः। भवन्मध्यन्तु राजन्यो
वैश्यस्तु भवदुत्तरमिति॥ कः पुनरन्तेवासिनां जातिकर्मकृतो विशेष इत्यपेक्षिते बृहस्पतिराह। विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेमकुप्यादि
संस्कृतिः। नृत्यादिकञ्च तत्प्राप्तुं कुर्यात्कर्म गुरोर्गृह इति। कङ्कणकटकादिनिर्माणविषयं नृत्यगीतादिकरणविषयञ्च

दिग्रहात् स्तम्भकुम्भादिविरचनविषयम् । विज्ञानं शिल्पविज्ञानमुच्यते तत्प्राप्त्यर्थं अन्तेवासी गुरोर्गृहे कङ्कणकरणादि कुर्यादित्यर्थः । अनेन हेमकारादिजातितः कङ्कणकरणादिकर्मकृतश्च विशेषोऽन्तेवासिनां दर्शितः । तेषां कर्मकृतं वृत्तिकृतञ्च विशेषं दर्शयति नारदः । स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितमिति ॥ अन्ते समीपे कृत्वा सुनिश्चितं एतावन्तं कालं मत्समीपे स्थातव्यमित्याचार्येण कृत्वा कालपरिमाणं सुनिश्चितं कृत्वेत्यर्थः ॥ आचार्यस्यापि कर्तव्यमाह स एव । आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेदिति । अन्यच्छिल्पकर्मव्यतिरिक्तं कर्म । एवञ्चान्तेवासिना कङ्कणकरणादिकर्मफलापर्यन्तमात्रेण शुश्रूषा कार्येत्यवगन्तव्यम् । स्वगृहे दत्तभोजनमिति वृत्तिर्दर्शिता । अन्यत्कर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः । यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् । प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्त्तत इति । शिष्यो वान्तेवासी । परिभावितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि परिभावितकालसमापनं कार्यमित्याह नारदः । शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् । तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलमिति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि । कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे । अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रद इति । दुष्टमन्तेवासिनं प्रत्याह नारदः । शिक्षयन्तमदुष्टञ्च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धौ च सोऽर्हतीति । वासयितव्यः स्थापनीयः । आचार्यपार्श्व इति शेषः । वधोऽत्र ताडनं न प्राणच्छेदः । अपराधस्याल्पत्वात् । शुश्रूषासमाप्त्यनन्तरमन्तेवासिनः कृत्यमाह स एव । गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणाम् । शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्त्तत इति ॥ भृतकानान्त्वन्तेवासिवन्न जातितो वृत्तितो वा विशेषः । किन्तु भृतितः कर्मतः कालतश्च विशेषः । तदेतदाह बृहस्पतिः । यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बडवाभृतः । कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्योऽर्थभृतो नरः । वकुधार्थकृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः । हीनमध्योत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् । दिनमासार्द्धषण्मासत्रिमासाब्दभृतस्तथा । कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं लभते प

रिभाषितमिति। अयमर्थः। यःपरदास्युपभोगेनतत्स्वामिनःकर्म्मकरोतिसवनिताभृतः। योधनग्रहणेनकर्मकरोतिसअर्थभृतः
। यःपरिकल्पितांशग्रहणेनकर्म्मकरोतिसभागभृतः। एतावन्तङ्कालमेतत्कर्म्मकरिष्यामीतिप्रतिज्ञातङ्कर्मतावन्तङ्कालंकुर्व्वा
न्एवस्वपरिकल्पितांभृतिंलभतइति। अर्थभृतस्यबहुविधत्वमर्थाल्पत्वमहत्वाभ्यांज्ञेयम्। तेचाल्पत्वमहत्वेशक्तिभक्त्यानुसा
रेणद्रष्टव्यं। भृतकस्त्रिविधोज्ञेयउत्तमोमध्यमोऽधमः। शक्तिभक्त्यानुरूपास्यादेषांकर्माश्रयाभृतिरितिनारदस्मरणात्। भा
गभृतकस्यविभागमाहसएव। द्विप्रकारोभागभृतःकृषिगोवीजिनांस्मृतः। जातशस्यात्तथाक्षीरात्सलभेतनसंशयइति॥ हीनमध्यो
त्तमत्वलक्षणःकर्मकृतोभेदोरक्षणादिकर्म्मनिवन्धनइत्याहसएव। आयुधीतूत्तमःप्रोक्तोमध्यमस्तुकृषीवलः। भारवाहोऽध
मःप्रोक्तस्तथाचगृहकर्म्मकृदिति। कृषीवलःकर्षकः। अधिकर्म्मकृतस्तुस्वरूपमाहनारदः। सर्वेष्वधिकृतोयःस्यात्कुटुम्ब
स्यतथोपरि। सोधिकर्म्मकृतोज्ञेयःसचकौटुम्बिकःस्मृतइति॥ सर्वेषुभृतकेषुअधिकृतउपरिकृतोऽधिष्ठातृत्वेनकृतइतियाव
त्। अर्थेष्वधिकृतइतिकेचित्पठन्ति। अर्थेषुक्षेत्रहिरण्यादिषुअधिकृतःपालकत्वेननियुक्तइति। कुटुम्बस्योपरीत्यत्राधिकृ
तइत्यनुषंगः। सर्वभृतकेष्वधिष्ठातृत्वेननियुक्तोयःसोधिकर्मकृतोज्ञेयः। कुटुम्बरक्षणायव्ययकारीचित्तस्यापितोयःसतुकौटु
म्बिनइत्यर्थः। शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्म्मकरेभ्योदासानाम्भेदन्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाहकात्यायनः। स्वतन्त्रस्या
त्मनोदानाद्दासत्वन्दारवद्भृगुरिति। यथाभर्त्तुःसम्भोगार्थेस्वशरीरदानाद्दारत्वम्। तथास्वतंत्रस्यात्मनःपरार्थत्वेनदानाद्दास
त्वमितिभृगुराचार्य्यैर्मन्यतइत्यर्थः। अनेनात्यंतपारार्थ्यमासाद्यशुश्रूषकादासाः। पारार्थ्यमात्रमासाद्यशुश्रूषकास्तुकर्म्मकरा
इतिभेदोप्युक्तइत्यवगन्तव्यम्। अत्यंतपारार्थ्यन्तुतेषाम्भवतियेःस्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेनपरार्थत्वमात्मनमितिस्मृतिचन्द्रिकाया
म्। दासत्वम्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव। त्रिषुवर्णेषुविज्ञेयंदास्यंविप्रस्यनक्वचिदितितेनैवाभिधानात्। अनेनदासानांजातितोभे
दउक्तः। विप्रेतरेष्वपिदास्यमानुलोम्येनैवभवति। वर्णानामानुलोम्येनदास्यन्नप्रतिलोमतः। राजन्यवैश्यशूद्राणान्त्यजतांस्व

स्वतंत्रतामिति तेनैवोक्तत्वात्। स्वतंत्रतां यजताम्। अन्यत्र पारतन्त्र्यं भजतामित्यर्थः। न प्रातिलोम्यं तु निःस्वधर्मोपरित्यागिभ्योऽपि। अन्यत्र तु दृष्टं यन्त्रत एव नारदः। वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते। स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मतेति। यथा समवर्णा प्रतिहीनवर्णा सवर्णा वा भार्या भवति न पुनर्हीनवर्णस्य उत्तमवर्णा तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः। एतच्च प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासो भवतीत्यभिधानं क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयं न तु ब्राह्मणप्रव्रज्यावसितविषयम्। तस्य निर्वासनाभिधानेन दासत्वाभावात्। तस्य निर्वासनञ्च दर्शितं कात्यायनेन। प्रव्रज्यावसितो यस्तु त्रयो वर्णा द्विजातयः। निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविड्भृगुरिति। कारयेद्राजेति शेषः। क्षत्रश्च विट् च क्षत्रविट्। सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति ... निर्वासनञ्च श्वपदेनाङ्कयित्वा कर्तव्यमित्याहतुर्दक्षनारदौ। पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति। श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेदिति॥ न चैवं सति राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः। न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चनेति नारदेन प्रव्रज्यावसितो राज्ञ एव दासो नान्यस्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्रेति यत्तेनैवोक्तं तन्नान्यविषयमिति निरवद्यम्। यतोऽत्रेदं अधिकरणन्यायेन क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजशब्देनाभिधानात् क्षत्रियस्य प्रजापालकस्य यद्दास्यं प्रजापालकत्वञ्च सम्भावितं तेन वैश्यस्यापि सम्भवाद्यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स हीनवर्णस्यापि प्रजापालकस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात्। केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुः तन्न पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवन्त्यां गतौ अष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात्। दास्यं तु विप्रस्य न क्वचिदिति निषेधाच्च। दारवद्दासता मतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्वप्राप्तं तन्निषेधार्थमाह कात्यायनः। सवर्णोऽपि हि विप्रं तु दासत्वं नैव कारयेदिति। यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते तदा स्वाशुभं कर्म न कुर्यादित्याह स एव। शीलाध्ययनसम्पन्ने तद्दूनं कर्म कामतः। तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत द्विजोत्तम इति। यस्मात् स्वेपकारः कर्तव्य इति विधिः तस्माद्धूनं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः। पूर्वार्द्ध

ध्य । तत्रापितेष्वपिहीनकर्म्मसुपदप्रभङ्कर्म्मगृहद्वारशोधनादिकन्नत्रकुर्य्यादित्युत्तरार्द्धार्थः । क्षत्रियवैश्यविषयेस्वामि
नःकर्त्तव्यमाहमनुः । क्षत्रियञ्चैववैश्यञ्चब्राह्मणोवृत्तिकर्षितौ । बिभृयादानृशंस्येनस्वामीकर्म्माणिकारयन्निति । आनृशंस्ये
नक्रौर्य्येण । अयमर्थः । वृत्तिकर्षितंक्षत्रियंवैश्यञ्चदासीभूतमक्रौर्य्येणस्वानिकर्म्माणिकारयन्स्वामीपोषयेदिति । अत्र
स्वामीत्यनेननसम्बन्धिजनकर्माणिकारयेदित्याह । कर्म्माणीतिसामान्याभिधानेनजघन्यकर्म्माण्येवकारयितव्यानीतिनि
यमोनास्तीतिसूचयति । वृत्तिकर्षितावित्यनेनगत्यन्तराभावेएवक्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारःकार्य्योनतुगत्यन्तरसम्भवइति
दर्शयति । बलाद्दासीकरणेदण्डमाहमनुः । दास्यन्तुकारयंल्लोभाद्ब्राह्मणःसंस्कृतान्द्विजान् । अनिच्छतःप्राभवत्याद्रा
ज्ञादण्ड्यःशतानिषडिति । प्रभवतोभावःप्राभवत्वन्तस्मात्प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यःस्वार्थेष्यञ्वक्तव्यइतिवार्त्तिका
दस्त्व । द्विजातिपदग्रहणंशूद्रविषयइतिदर्शयति । अतएवाह । शूद्रन्तुकारयेद्दास्यंक्रीतमक्रीतमेववा । दास्यायैव
हिसृष्टोसौब्राह्मणस्यस्वयम्भुवेति । सचदासःपञ्चदशप्रकारइत्याहनारदः । गृहजातस्तथाक्रीतोलब्धोदायादुपागतः ।
अनाकालभृतस्तद्वदाहितःस्वामिनाचयः ॥ मोक्षितोमहतश्चर्णात्युद्धप्राप्तःपणेजितः । तवाहमित्युपगतःप्रव्रज्यावसितःकृ
तः । भक्तदासश्चविज्ञेयस्तथैववडवाहृतः । विक्रेताचात्मनःशास्त्रेदासाःपञ्चदशस्मृताइति । गृहजातःस्वगृहेदास्याञ्जातः ।
क्रीतोमूल्येनस्वाम्यन्तरात्प्राप्तः । लब्धःततएवप्रतिग्रहादिना । दायादुपागतःरिक्थग्राहित्वेनलब्धः । अनाकालभृतःदुर्भिक्षेयोम
रणाद्दासत्वायरक्षितः । आहितःस्वामिनाधमर्णदानर्थाधिनाग्नीतः । ऋणमोचनेनदासत्वमभ्युपगतोऋणदासः । युद्धप्रा
प्तःसमरेविजित्यगृहीतः । पणेजितःदासत्वपणकेद्यूतादौजितः । तवाहमित्युपगतःतवाहन्दासोस्मीतिस्वयमेवोपगतः ।
प्रव्रज्यावसितःप्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतःएतावत्कालन्त्वन्तवदासोभवामीत्यभ्युपगतः । भक्तदासःसर्वकालम्भक्तार्थमेवदासत्वमभ्यु
पगम्यप्रविष्टः । भक्षितंयावत्तेमूल्यद्वारेणदद्यामितावद्दासइत्यभ्युपगतइतिस्मृतिचन्द्रिकायां । वडवाहृतःवडवागृहदा

क्रीतयाहृतस्तल्लोभेनमामुद्वाह्यदासत्वेनप्रविष्टः। यश्चात्मानम्बिक्रीणीते अयमात्मविक्रेतेत्येवमस्मिञ्छास्त्रेदासभेदाःपञ्चदश
प्रकाराःस्मृताइत्यर्थः। अत्राद्यानांगृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्णांदासत्वापगमःस्वामिप्रसादादेवनान्यथेत्याहसएव।
तत्रपूर्वश्चतुर्वर्गोदासत्वान्नविमुच्यते। प्रसादत्स्वामिनोऽन्यत्रदास्यमेषांक्रमागतमिति॥ आत्मविक्रेतुरपिदासत्वंस्वामिप्रसादा
दन्यतोनापैतीत्याहसएव। विक्रीणीतेस्वतंत्रःसन्यआत्मानन्नराधमः। सजघन्यतमस्तेषांसोऽपिदास्यान्नमुच्यतइति। अत्रप्र
सादात्स्वामिनोऽन्यत्रेत्यनुषज्यते। ततश्चायमर्थः। आत्मविक्रेतापिगृहजातादिवत्स्वामिप्रसादंविनादास्यान्नविमुच्यतइति
। एवञ्चगृहदासादयोप्यात्मविक्रेतृपञ्चमाःस्वामिप्रसादादकालभृताइवदास्यान्मुच्यन्तइतिवचोभंग्यादर्शितमितिमन्तव्य
म्। स्वामिप्राणरक्षणादगृहजातादयोऽकालभृताश्चसर्वेपिदास्यान्मुच्यन्तइत्याहसएव। यश्चैषांस्वामिनंकश्चिन्मोचयेत्प्रा
णसंशयात्। दासत्वात्सविमुच्येतपुत्रभागंलभेतचेति। एषामितिनिर्द्धारणेषष्ठी। पञ्चदशानांमध्येऽन्यतमइत्यर्थः। यत्तु।
ध्वजाहृतोभक्तदासोगृहजःक्रीतदत्रिमौ। पैत्रिकोदण्डदासश्चसप्तैतेदासयोनयइतिमनुवचनेसप्तविधत्वमुक्तन्तदेषांदास
त्वप्रतिपादनार्थंनपरिसंख्यार्थम्। ध्वजागृहदासीएतच्चस्वामिप्रसादात्प्राणरक्षणाद्वादास्यापगमनम्प्रव्रज्यावसितभिन्नदा
सेषुद्रष्टव्यम्। तस्यदासत्वोन्मोकाभावात्। अतएवयाज्ञवल्क्यः॥ प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासआमरणान्तिकइति। राज्ञोदा
सःपार्थिवस्यैवदासोनान्यस्येत्यर्थः। अनाकालभृतादीनांप्रव्रज्यावसितात्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानान्नवानान्दास्यापनयनप्रकारमा
हनारदः। अनाकालभृतोदास्यान्मुच्यतेगोयुगन्ददत्। आहितोपिधनंदत्वास्वामीयद्येनमुद्धरेत्। ऋणंतुसोदयंदत्वाऋणी
दास्यात्प्रमुच्यते। तवाहमित्युपगतोयुद्धप्राप्तःपणोजितः। प्रतिशीर्षप्रदानेनमुच्येरंस्तुल्यकर्मणा। कृतकालव्यपगमात्कृतो
दासोविमुच्यते। भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्योभक्तदासःप्रमुच्यते। निग्रहाद्वडवायास्तुमुच्यतेवडवाभृतइति। एतदुक्तंभवतिदुर्भि
क्षेपोषणेनकारितोदासोगोयुगार्पणान्मुच्यते। आहितदासस्तुस्वामिनागृहीतऋणेप्रत्यर्पितेसतितत्क्षणमेवदास्याद्विमुच्यते

। ऋणाद्दासस्तु स्वकृतमृणं येमोत्तमर्णाय यावद्धनं दत्वा पाशतन्तस्तेनावद्धनं सवृद्धिकं दत्वा विमुच्यते। तवाहमित्युपगतादय
स्त्रयो दासाः स्वनिर्वर्त्यावस्थीयव्यापारनिवर्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते। वनकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभावितकाल
स्यातिक्रमणाद्विमुच्यते। भक्तदासस्तु भक्तस्योत्क्षेपणाद्भक्षितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते। गृहदासीलोभेन दासत्वम्प्राप्तस्त
त्सम्भोगत्यागाद्विमुच्यत इति। दासाभासानात्याग माह याज्ञवल्क्यः। बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यत इति। अपिश
ब्देमदत्ताहिमेंगृह्यते। ततश्चायमर्थः। बलात्कारेणायो दासीकृतः यश्चचौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीतश्चाहितोदत्तो वा सयस्य
पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्तमोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रमेव मोचनीय इत्यर्थः। यदि तेन लोभादिवशाद्दासो न मुक्तस्तदा सत्रा
मोचयितव्य इत्याह नारदः। चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात्। राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यत इति। चौरा
पहृत्यास्वर्णे विक्रीताश्चेति विकर्मधारयः। यस्त्वेकस्य दासस्सम्पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमंगीकरोति स पूर्वस्यापरेणापि विक्र
णीय इति वचः स्वयमाह। तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतंत्रः प्रयच्छति। न स तम्प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति॥ अस्वतं
त्रः परदासत्वेनास्वतंत्रः। कामंनूनंतस्वामिदास्यं काम्यमानं इतरदासीभवंतं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः। एवं यद्देनद्दा
समधिकृत्योक्तं तत्सर्वं दास्यामपि समानन्यायत्वाद्योजनीयम्। दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह कात्यायनः। स्वां दासीं य
स्तु संगच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः। अवेक्ष्य बीजं कार्यास्यात् दासी सान्वयानुमेति। स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी सन्तानस
हिता दासत्वविमोकविधिना स्वकृतगर्भादेर्दासत्वपरिहारार्थं अदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः। कः पुनर्दासत्वविमोचको विधिरि
त्याकांक्षायामाह नारदः। स्वन्दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासम्प्रीतमानसः। स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा। साक्ष
ताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत्। अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखन्तमथोत्सृजेदिति। अत्रापि दासशब्देन दासस्यापि
ग्रहणम्। लिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात्। एवमुत्सर्गे सति यद्भवति तदाह स एव। ततः प्र

भृतिवत्कव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ॥ भोज्यान्नोऽप्यप्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सतामिति ॥ स्वाम्यनुग्रहेण दासापाकरणरूपेण वक्त
व्यः सम्भाषणार्हः । अदास्या अपि दासेन परिणीतायां दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः । दासेनोढा त्वदासी या सापि दासी
त्वमाप्नुयात् । यस्माद्भर्त्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यत इति ॥ दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव । दासस्तु धर्म
यत्स्यात्स्वामी तस्य प्रभुः स्मृत इति । ब्राह्मण्यादिदासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः । बलाद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीयात्तथैव
च । राज्ञा तद्दत्तं कार्य्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते ॥ कामानुसंश्रितां यस्तु कुर्य्याद्दासीं कुलस्त्रियम् । स कामयन्नपि तत्र दण्ड्यः
स्त्वाद्युत्तमं भवेत् । बालधात्रीमदासीं च दासीमिव भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसमिति । तत्कार्ये अकार्य
निवर्त्तनीयमित्यर्थः । वेनराज्ञा दण्ड्याः स्युरित्यन्वयः । विष्णुरपि । यस्तूत्तमवर्णं दास्येन नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दण्ड इ
ति । क्वचिद्दासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः । विक्रीणीते मातरं यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति । अनापदिस्थः शक्तः सन्प्राप्नु
याद्द्विशतं दममिति । द्विशतं पणानामिति शेषः । भक्तामिति अनेन दुष्टायाविक्रयणे दण्डाभाव इति दर्शितमिति ॥ ● ॥ इति
अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यव्यवहारपदं ॥ अथ वेतनानपाकर्म्माख्यव्यवहारपदम् । तत्र मनुः । अतः ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्याऽन
पक्रियामिति । तत्स्वरूपमाह नारदः । भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म्म तद्विवादपदं स्मृतमि
ति । वेतनं कर्म्ममूल्यं तस्यानपाकर्म्म भृत्याय समर्पणं समर्पितस्य वा पश्चाद्वर्जनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव । भृताय वेतन
न्दद्यात्कर्म्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्ये वसाने तु कर्म्मणो यद्विनिश्चितमिति । तुल्यमेतावद्दत्त्वा स्वामी नियच्छेत्तत्परिमा
ण तेनाविनिश्चितं त्रिधा विभाज्य कर्म्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्यतमकाले दद्यादित्यर्थः । एतच्चैतावद्वेतनं स्वामीति भा
षायाः सत्त्वे । असत्त्वे त्वाह स एव । भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः । लाभगोवीर्यशस्यानां वणिग्गोपकृषीवला इति ।
दशभागं दशमं भागं क्षीरव्यवपाल्यमानगवादिभवम्पयोदध्यादि । यदि कर्म्मस्वामी भृत्याय दशमम्भागन्न प्रयच्छति तदा

मीराज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः ॥ दाप्यस्तु दशमम्भागं वाणिज्यपशुशस्यतः । अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षितेति ।
यस्तु स्वामी वेतनपरिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुशस्यलक्षणात्कर्म्मणः सकाशादुत्पन्नधनात्स दशमभा-
गम्भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः । यत्तु त्रिभागम्पञ्चभागम्वा गृह्णीयात्सीरवाहक इति बृहस्पतिवचनं । तद्वृत्त्याया
ससाध्याकृष्टक्षेत्रविषयम् । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । कथमव्यवस्थेत्याकाङ्क्षायामाह स एव । भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं
गृह्णीत पञ्चमम् । जातसस्यात्त्रिभागन्तु प्रगृह्णीयाद्यथाभृत इति । अशनाच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलो वाङ्गनविकृष्टक्षेत्रजा-
तशस्यात्पञ्चमम्भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु तृतीयम्भागमित्यर्थः । अथ यदा यत्नेनैतावद्दास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र बृह-
मनूक्तं द्रष्टव्यम् । समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः । नियच्छेयुर्भृतिं यान्तु सा तस्मात्प्राग्गतं तायदीति । एतावद्दास्यामीति
परिभाषितेपि कश्चिच्छेतान्यूनमपि स्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितन्देयं कल्पितोऽधिकमपि देयमित्याह याज्ञवल्क्यः । देशं कालञ्च योऽ-
तीयात्लाभं कुर्य्याच्च योऽन्यथा । तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकन्देयं कृतेऽधिके इति । यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना स्वातन्त्र्येण वाणिज्या-
दिकर्म्मणः फलसाधकत्वापादकं देशं कालं वातिक्रामति लाभं वा बहुतरव्ययेन स्वल्पं करोति तस्मै पूर्वपरिभाषितभृतिमध्ये स्वामी
स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्याधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पारितोषिक-
मित्यर्थः । अनेकभृत्यसाध्यकर्म्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव । यो यावत्कुरुते कर्म्म तावत्तस्य तु वेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं
चेत्साध्ये कुर्य्याद्यथाश्रुतमिति । उभयोरपीत्यपि नाबहूनां यद्ययं ग्रामं गृहाद्दोहने भवता मे तावद्दास्यामीति परिभाषिते द्विव-
ञ्जभिराख्यं कर्म्म यदि व्याध्यादिवशान्न समापितं तदा तेषु यो यावत्कर्म्म करोति तस्मै तत्कर्म्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतन-
न्देयं । ननु साम्येन दानमत्र च परिसमाप्त्यभावाददानं । यदि तैः समापितं तदा यथापरिभाषितन्देयमतु प्रत्येकं तत्तत्कृतानुसा-
पिकर्म्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः । यस्तु वेतनं गृहीत्वा असमर्पितकर्म्म करोति तम्प्रत्याह बृहस्पतिः । गृहीतवेतनः कर्म्म

न करोति यदा भृतः । समर्थश्चेह मन्दाप्यो द्विगुणं तत्र वेतनमिति ॥ दमं शक्त्यनुसारेण राज्ञे दद्यात् । गृहीतं च वेतनं द्वैगुण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः । नारदोऽपि । भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेदिति । याज्ञवल्क्योऽपि । गृहीतवेतनः कर्माण्यजन् द्विगुणमावहेदिति । अस्मिन्नेव विषये वेतनाग्रहणेऽप्याह स एव । अगृहीते समं दाप्य इति यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयमनु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यद्यङ्गीकृतां भृतिं त्यक्त्वा बलात्कारयितव्य इत्याह नारदः । कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलादिति । प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । अत एव कात्यायनः ॥ कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सिद्धं नैव तु कारयेत् । बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हतीति ॥ कियद्दण्ड्य इत्यपेक्षायामाह तत्रैव बृहस्पतिः । प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि । स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्द्विशतं दममिति । द्विशतं द्वाधिपणाद्विशतमित्यर्थः । यत्तु मनुवचनं भृतो नार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनमिति ॥ तदल्पदण्डद्वागादिविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अर्द्धन्यूनकर्मकरणविषयमिति मदनरत्ने । किंचिन्न्यूनकर्मकरणे त्वाह स एव यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मण इति ॥ सुस्थो वा कर्म कारयेदिति वदता सुस्थेऽपि स्वयं कर्तृत्वनियमो नास्तीति दर्शयति । आर्तो यदि स्वार्त्युपशमानन्तरं स्वाङ्गीकृतं कर्म करोति तदार्त्तो दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्वेतनमसौ निर्विवादं लभत इत्याह स एव । आर्त्तस्तु कुर्यात्सुस्थः सन्यथाभाषितमादितः । सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनमिति । आदितः आदौ यथाभाषितं यथाप्रतिज्ञातं तथा कुर्यादित्यर्थः । सुदीर्घस्यापि कालस्यात्ययेऽपीति शेषः । यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय तत्कालापूर्त्तावेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः । कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयादिति । अत एव दण्डमप्याह विष्णुः । भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन्सकलमेव मूल्यं जह्यात् राज्ञे च पणशतं दद्यादिति । मूल्यं वेतनम् । स्वामिदोषात्त्यागे तु यावत्कालं कर्म कृतं तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः । स्वामिदो

वाद्यपञ्चाममन्यावत्कृतमवाप्नुयादिति॥ स्वामिदोषेविनापराधंनिष्ठुरभाषणादिः। अत्रदण्डमप्याहविष्णुः। स्वामीचेद्भृत
कमपूर्णेकालेजह्यात्तस्यसर्वमेवमूल्यन्दद्यात्पणशतंचराजन्यत्रभृतकदोषादिति। स्वामिद्रव्यस्यभृत्यदोषेणनाशेयत्कर्त्तव्य
न्तदाहसएव। तद्दोषेणयद्विनश्येत्तत्स्वामिनेदेयमन्यत्रदैवोपघातादिति। दैवोपघातोराजकृतस्याप्युपलक्षणम्। स्वामि
नेदेयंमूल्यद्वारेणेतिशेषः। अत्रदासविशेषाद्विशेषमाहबृहन्मनुः। प्रमादान्नाशितन्दाप्यःसमंद्विष्टैर्हृतनाशितमिति। प्रमा
दान्नाशितमनवधानननाशितंसममेवदद्यात्। द्रोहनाशितन्तीव्रप्रहारादिनाद्रोहेणनाशितंद्विष्टदाप्योद्विगुणन्दाप्यइत्यर्थः
। भृत्यदोषाभावेयदन्यतएवनष्टन्तन्नदेयमित्याहसएव। नतुदाप्योहृतञ्चौरैर्दग्धमूढंजलेनवेति। ऊढंनीतं। यस्तुवाह
कोवाह्यन्द्रव्यम्प्रज्ञाहीनत्वादिनास्वदोषेणनाशयतितम्प्रत्याहनारदः। भाण्डंव्यसनमागच्छेद्यदिवाहकदोषतः। दाप्योयत्त
त्रनश्येत्तुदैवराजकृतादृतइति। भाण्डंवहनीयंद्रव्यंमुक्ताकादि। व्यसनन्नाशम्। अत्रभाण्डवाहकयोर्ग्रहणंकर्मणावजीव
ईकृषीवलयोरुपलक्षणमितिमदनरत्ने। अत्रापिप्रमादान्नाशितंदाप्यःसमंद्विष्टैर्हृतनाशितमितिवृद्धमनूक्तोविशेषोऽवग
न्तव्यः। यस्तुवाहकःस्वदोषेणप्रस्थानविघ्नङ्करोतीतिसद्विगुणांभृतिन्दाप्यइत्याहकात्यायनः। विघ्नंयोवाहकोदाप्यःप्रस्था
नेद्विगुणाम्भृतिमिति। विघ्नंकरोतीतिशेषः। वाहकग्रहणंप्रदर्शनार्थंनतुविवक्षितन्तेनायुधीयादिविघ्नकारिणोप्येतदितिम
न्तव्यम्। अतएवनारदः। द्विगुणांतुभृतिन्दाप्यःप्रस्थानेविघ्नमाचरन्नितिसामान्येनोक्तवान्। याज्ञवल्क्योपि। प्रस्थानविघ्नकृ
च्चैवप्रदाप्योद्विगुणांभृतिमिति। एतच्चभृत्यन्तरसम्पादनकालासम्भवविषयम्। अंगीकृतकर्माकरणस्यापियदासहाया
न्तरलाभेनप्रस्थानविघ्नानापादकत्वन्तदाचाहसएव। प्रक्रान्तेसप्तमम्भागञ्चतुर्थम्पथिसन्त्यजन्। भृतिमर्द्धपथेसर्वाम्प्र
दाप्यस्त्याजकोपिचेति। प्रक्रान्तेकर्मणिस्वांगीकृतङ्कर्मत्यजन्भृत्योभृतेःसप्तमम्भागन्दाप्यः। गमनेप्रारब्धेपथित्यजन्भृते
श्चतुर्थंभागम्। अर्द्धपथेत्यजन्सर्वांभृतिमित्यर्थः। त्याजकोपिचेत्यस्यायमर्थःगमनारम्भानन्तरंस्वामीयदित्याजयतितदापूर्वो

कर्मैव भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति। एतच्चाव्याधितादिविषयम्। व्याधितस्यापराधाभावात्। यत्र स्वामिनाप्यन्त्रा
ने चतुर्थभागदापनमुक्तं तद् विक्रीतभाण्डस्वामिविषयम्। विक्रीतभाण्डस्वामिना यत्कर्म तावत्तदाह बृहन्मनुः। पथि विक्री
यतद्भाण्डं वणिक् भृत्यं त्यजेद्यदि। श्रमतस्यापि देयं स्यात्कृतेरर्द्धं लभेत स इति। पथि भाण्डस्य चौरादिभिः। प्रतिषेधे राजादिभि
रपहृते स्वामिनः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः। यदा च पथि तद्भाण्डमारक्षैर्नाह्रियेत वा। यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतीं भृतिं
। भारवाहकस्त्रीहृतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः। अनयन्भाटयित्वा तु भाण्डवान्यानवाहनं। दाप्यो भृतिं चतुर्भागं
सर्वामर्द्धपथे त्यजन्निति। यानं शकटादि वाहनं अश्वादि इत्यर्थः। यो यानादिना भाण्डनयनं कर्त्तुं परकीयं यानादिकं भाटयि
त्वा प्रापणादिकार्ये उपाधिकं परिकल्प्य कथं त्वा तन्न नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांशं दाप्यः। यस्तु तन्मा
ऽर्द्धे मार्गे त्यजति स सर्वां भृतिं दाप्य इति। यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारं भूम्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च
न प्रयच्छति तं प्रत्याह वृद्धमनुः। यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वान्यत्र गच्छति। भाटं न दद्यात् दाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकमिति
। अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः। यस्तु कृते कार्ये समनन्तरं वाहनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्यन्तं भाटकदा
नमाह कात्यायनः। हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन्गृहीत्वा भाटकेन यः। नार्पयेत्कृतकार्यः सन् स तावद् दाप्यः सभाटकम्। गृहवार्याप
णादीन्गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः सभाटकमिति। वारि भाण्डं तदाधारभूतं पानशालास्थाने। ना
र्पयेत्कृतकार्यः सन्नित्यनुषङ्गः। परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह नारदः। परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकमिति। स्तोमं भाटकं स्तोमाप्रदाने प्याह स एव। स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमाव
निश्चितः। निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात्कथञ्चन॥ यान्येव तृणकाष्ठानि इष्टका विनिवेशिताः। विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भू
मिस्वामिनि वेदयेदिति। स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः। अनिश्चित इति यदा तृणकाष्ठादि मध्यमाधमपरिमाणविहीन विष

ण्डन्तथाधर्म्मोनहीयते ॥ बहूनांव्रजतामेकःसर्वैतद्द्विगुणान्धनम् । तस्यैदद्युःपृथक्पाण्डेदण्डञ्चद्विगुणम्परमिति । अत्र निर्णीतनाहनारदः । वेश्याप्रधानायास्तत्रकामुकास्तद्गृहोषिताः । तत्समुत्थेषुकार्येषुनिर्णयंसंशयेविदुरिति । इतिवेतनादानाख्यव्यवहारपदम् ॥०॥ अथसम्विद्व्यतिक्रमाख्यव्यवहारपदम् । तस्यस्वरूपंव्यतिरेकमुखेनदर्शयतिनारदः । पाखण्डनैगमादीनांस्थितिःसमयउच्यते । समयस्यानपाकर्मतद्विवादपदंस्मृतमिति ॥ पाखण्डाःवैदिकमार्गद्वेषिणःक्षपणकादयः । नैगमाःसार्थिकाःवणिजइतिमदनरत्ने । नैगमाःवेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारःपाशुपतादयइतिमिताक्षरायाम् । आदिशब्देनविद्वद्ब्राह्मणसमूहादीनांग्रहणम् । समयस्यानपाकर्मअव्यतिक्रमः । समयपरिपालनमितियावत्तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदम्भवतीत्यर्थः । तदुपयोग्यार्थमाहबृहस्पतिः । वेदविद्याविदोविप्रान्श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः । आहृत्यस्थापयेत्तत्रतेषांवृत्तिम्प्रकल्पयेदिति । याज्ञवल्क्योपि । राजाकृत्वापुरेस्थानंब्राह्मण्यंन्यस्यतत्रतु । त्रैविद्यंवृत्तिमद्ब्रूयात्स्वधर्मःपाल्यतामिति । ब्राह्मणानांसमूहोब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यदितिसूत्रेणयत् । विद्यावेदाःतिसृणांविद्यानांसमाहारस्त्रिविद्यम् । त्रिविद्यमधीतेइतित्रैविद्यम् । तदधीतेतद्वेदेतिअण्प्रत्ययः ॥ ननुद्विगोर्लुगनपत्येइतिसूत्रेणाणोलुक्कस्मान्नभवतिद्विगुनिमित्तत्वाभावादितिगृहाण । तेषांवृत्तिम्प्रकल्पयेदित्यस्यार्थोबृहस्पतिनैवविवृतः । अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यःप्रदद्याद्गृहभूमयः । मुक्तभाव्यश्चनृपतिर्लेखयित्वास्वशासनमिति । अनाच्छेद्यकराः । अग्राह्यकराः । एतदुक्तम्भवति । आगामिनृपतिभिरग्राह्यकराःतेभ्यविसृष्टकराश्चगृहभूमयःप्रदद्यादिति । एवंनियुक्तैर्यत्कर्तव्यन्तदाहयाज्ञवल्क्यः । निजधर्माविरोधेनयस्तुसामयिकोभवेत् । सोपियत्नेनसंरक्ष्योधर्मोराजकृतश्चयइति । निजधर्माविरोधेनश्रौतस्मार्तकर्माविरोधेनासामयिकःसमयान्निष्पन्नोयोधर्मोगोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपःसोपियत्नेनपालनीयः । यश्चराज्ञाकृतोनिजधर्माविरोधेनैवयःसामयिकोधर्मोयावत्पथिकम्भोजनन्देयमस्मदरातिमण्डलेतुरगादयोनप्रस्थापनीयाइत्येवंरूपःसोपि

यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा । पौराणां कर्म कुर्य्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं
तथेति ॥ पौराणां पुरवासिनामित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कार्यविशेष उक्तः । सर्वसमुदायानाञ्च कार्यमाह स
एव । ग्रामश्रेणिगणानाञ्च संकेतः समयक्रिया । वाधाकाले तु सा कार्य्या धर्मकार्ये तथैव च । चाटचौरभये वाधाः सर्वसाधारणाः
स्मृताः । तत्रोपशमनं कार्य्यं सर्वै नैकेन केनचिदिति । गणानाञ्चेत्यत्र चशब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः । ततश्च गणपा
षण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यं च दुःसाधन्तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः
कार्या । चाटो वृकः । चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्यमित्यर्थः । धर्मकार्यमपि सम्भूय कार्यमित्युक्तं तेनैव । स
भाप्रपादेवगृहतडागारामसंस्कृतिः । तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥ कुलायननिरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।
यत्त्वैतल्लिखितम्पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया । पालनीया समस्तैस्तैर्यः समर्थो विसंवदेत् । सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनम्पुर
दिति । सभा मण्डपः । प्रपा पानीयशालिका । आरामः उपवनं । संस्कृतिः जीर्णोद्धारः । संस्कारः उपनयनादिकः प्रेतदह
नादिकश्च । यजनक्रिया सोमयागादिकर्तृभ्यो दानम् । कुलायननिरोधः । कुलायनदुर्भिक्षाद्युपगमपर्यन्तन्तस्य धारणम् ।
कुल्यायननिरोधश्चेति कल्पतरौ पाठः । कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः प्रवर्त्तनप्रतिबन्धो । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदा
यिभिरेव पालनीया अपितु राज्ञापि । आह नारदः । पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथे
ति । पाषंडा वेदोक्तलिङ्गधारणव्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः । तेषु विहितभिक्षाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः सार्थिकावणिक्प्रभृत
यः । तेषु सकुङ्कुकषन्देश हरपुरुषनिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो वहवः समया विद्यन्ते । अथवा नैगमाः आप्तप्रणीतत्वेन
येवेदं प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः । तास्विदमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्येवमादिकाः समया
वरीवर्त्तन्ते । पूगा हस्त्यश्वारोहादयः । व्रातगणशब्दयोरर्थमाह कात्यायनः । नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः । कुला

नांहिसमूहस्तुगणाः सम्परिकीर्त्तितइति। पूगेव्रातेवास्वमुन्मुञ्चन्समरेनगन्तव्यमित्येवमादयःसमयानवर्त्तन्ते। गणेतुपञ्च
मेदिनेपञ्चमेवर्षेवाकर्णवेधःकर्त्तव्यइत्येवमादिःसमयासमस्ति। गणादित्यत्रादिशब्देनब्रह्मपुरीनिविष्टस्यमहाजनादेःप
रिग्रहः। तत्रगुरुर्दक्षिणाद्यर्थमागतोमाननीयइत्यादिसमयोस्ति। दुर्गेतुधान्यादिकंगृहीत्वाअन्यत्रनतद्विक्रेयमित्या
दिरस्तिसमयः। जनपदेतुकश्चिद्विक्रेतृसकाशाच्छुल्कग्रहणमित्याद्यनेकविधःसमयोवरीवर्त्तते। तदेतत्समयजातंयथा
नभ्रश्यतितथाराजाकुर्य्यादित्यर्थः। समुहादिपुरुषविषयेविशेषमाह बृहस्पतिः। कोशेनलेख्यक्रिययामध्यस्थैर्वापरस्पर
म्। विश्वासंकृत्वायःकुर्य्युःकार्याणिसमनन्तरमिति। कोशेनदेवतास्नानोदकपानेन। लेख्यक्रियया समयपत्रेण। मध्यस्थैः
प्रतिभूभिःकार्याणिसमूहकार्याणि। एतदुक्तंभवति। समुदायिभिःपरस्परंसमयातिक्रमाभावायकोशादिभिर्विश्वासमुत्पा
द्यसामयिककार्याणिकर्त्तव्यानीति। कात्यायनोपि। समूहानांतुयोधर्म्मस्तेनधर्मेणतेसदा। प्रकुर्युःसर्वकर्माणिस्वधर्म्मेषु
व्यवस्थिताइति। सामयिकधर्मेनिजधर्म्मानतिक्रमेणसमूहकार्याणिसमुदायिनःकुर्युरित्यर्थः। याज्ञवल्क्योपि। निजधर्मा
विरोधेनयस्तुसामयिकोभवेत्। सोपियत्नेनसंरक्ष्योधर्म्मोराजकृतश्चयइति। निजधर्म्माविरोधेनेत्यनेननिजधर्म्माविरोधीसा
मयिकोधर्मोयथासंध्यावन्दनवेलायांसर्वैरेवस्वव्यापारपरिहारेणराजभवनम्प्रत्यागन्तव्यंयेनायास्यतितस्यप्रथमसाहसोदण्ड
इतिनासौरक्ष्यइत्यर्थादुक्तम्। कात्यायनोपि। अविरोधेनधर्म्मस्यनिर्जितंराजशासनम्। तस्यैवाचरणम्पूर्वंकार्यन्तुनृपा
ज्ञयेति। धर्म्मस्यश्रौतस्मार्त्तादिधर्मस्यनिर्जितंकृतमित्यर्थः। राज्ञाप्रवर्त्तितान्धर्म्मान्योनानुपालयतितस्यदण्डमाहसएव।
राज्ञाप्रवर्त्तितान्धर्म्मान्योनरोनानुपालयेत्। गर्ह्यःसपापोदण्ड्यश्चलोपयन्राजशासनमिति। विचित्रबुद्धिभिःसमुदायिभिर
नेकैरेकमत्येनकार्यकरणासम्भवान्द्वित्राःपञ्चवाकार्यचिन्तकाःकर्त्तव्याइत्याहबृहस्पतिः। द्वौत्रयःपञ्चवाकार्याःसमूहहित
वादिनः। कर्त्तव्यंवचनन्तेषांग्रामश्रेणिगणादिभिरिति। कार्यचिन्तकेषुहेयोपादेयान्दर्शयतिसएव। विद्वेषिणोव्यसनि

नः। शालीनाश्च सभीरवः। लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः। शुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः। सर्वे
कार्य्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्याश्च महत्तमा इति। शालीनाः। अधृष्टाः। कार्यचिन्तकाः। समुदायकार्यसाधकविचारकाः। का
र्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्वैः समूहिभिः कार्य्यमित्याह याज्ञवल्क्यः। कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादि
नामिति। समूहनप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्ड इत्याह स एव। यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दममिति। प्रथमं
पूर्वसाहसम्। कात्यायनोपि। युक्तियुक्तं वचो हन्यादुत्थाय योऽनवकाशतः। अयुक्तं चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसमिति। बृ
हस्पतिरपि। यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत् त्रैविद्यमेव वा। संविक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरादिति। साधारणम्।
समुदायग्राह्यं दण्डादिद्रव्यम्। हिंस्यात्। दण्डादेः साहाय्यकरणमभावयेत्। क्षिपेत् तिरस्कुर्यादित्यर्थः। समूहिना
मप्यधर्म्मशत्रुबधादिस्वकार्ये करणे दण्डमाह स एव। बाधां कुर्युरेकस्य संभूता द्वेषसंयुताः। राज्ञा ते विनिवार्यास्ते शास्याश्चै
वानुबन्धत इति। अनुबन्धतः नियमतारतम्यानुसारेण मुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह याज्ञवल्क्यः। गणद्रव्यं हरे
द्यस्तु संविदं लंघयेच्च यः। सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेदिति। मुख्यदण्डने समूहस्यैवाधिकारः। अत एव कात्या
यनः। साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः। उच्छेद्याः सर्व एवैते विख्याप्यैवं नृपे भृगुरिति। नृपे विख्याप्य गणेनोच्छे
द्या इत्यर्थः। समूहाज्ञानां तस्य दण्डो राज्ञा विधेयः। अत एव मनुः। यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम्। विसंवदेन्न
रो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्। निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम्। चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् शतमानं च राजतम्। एवं द
ण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः। ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणामिति। एतेषां प्रवासनचतुःसुवर्णषण्णिष्कश
तमानरूपाणां त्रयाणां दण्डानां जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया। यत्तु कश्चिदेतेषां त्रयाणां दण्डानां क्रमेण
ब्राह्मणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याह तदज्ञानविजृम्भितम्। एवमादृशव्यवस्थायाम्प्रमाणाभावात्। ब्राह्मणस्य प्रवासनं च

त्रियादीनाञ्चतुःसुवर्णादिदण्डइत्यस्यानुचितत्वाच्च । मर्म्मोद्घाटकादीनांपुरान्निर्वासनमेवदण्डइत्याहबृहस्पतिः । अरुन्तु
दःसूचकश्चभेदकृत्साहसीतथा । श्रेणिपूगन्नृपद्विष्टःक्षिप्रन्निर्वास्यतेततइति ॥ अरुन्तुदःमर्म्मोद्घाटकः । सूचकःपिशुनः
। पिशुनौखलसूचकावित्यभिधानात् । भेदकृत्समुदायिषुभेदकृत् । समूहस्थानान्निर्वास्यतेसमूहेनेतिशेषः । मत्तसमूह
स्यदण्डकरणेऽनधिकारात्समूहेनेतिशेषकरणमयुक्तमितिवक्तव्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेनसमूहस्यैवमुख्यदण्डनेऽधिका
रस्यप्रतिपादितत्वात् । पूगश्रेणिगणाध्यक्षाःपुरदुर्गनिवासीनः । वाग्धिग्दण्डपरित्यागम्प्रकुर्य्युःपापकारिणाम् । तैःकृतंय
त्स्वधर्म्मेणनिग्रहानुग्रहन्नृणाम् । तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यंनिसृष्टार्थाहितेस्मृताइतिबृहस्पतिनाप्यभिधानाच्च । वाग्दण्डःपा
पिष्ठोसीत्यादिभाषणम् । धिग्दण्डोधिक्त्वामितिभाषणम् । परित्यागोऽसद्व्यवहार्य्यत्वकरणंनिर्वासनंवा । उभयत्रापिलोकेपरि
त्यागशब्दप्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्थदण्डादेरुपलक्षणार्थम् । निग्रहानुग्रहमित्येतेपुनःसाम्येनाभिधानात् निसृष्टार्थाः
अनुज्ञातकार्य्याः । नारदोपि । पृथग्गणांस्तुयेभिंद्युस्तेविनेयाविशेषतः । आवहेयुर्भयंघोरंव्याधिवत्तेह्युपेक्षिताइति । ग
णान्श्रेण्यादिरूपान्समुदायान् । बृहस्पतिरपि । तत्रभेदमुपेक्षांवायःकश्चित्कुरुतेनरः । चतुःसुवर्णाःषण्णिष्कास्तस्य
दण्डोविधीयतइति । सुवर्णचतुष्टयषण्णिष्कयोःशक्त्यादितारतम्यानुसारेणगुणवदगुणवद्विषयत्वेनवाव्यवस्थामन्त
व्या । पाषण्ड्यादिसर्वसमूहेषुराज्ञायथावर्त्तितव्यन्तदाहनारदः । योधर्मःकर्मयच्चैषामुपस्थानविधिश्चयः । यच्चैषाम्प्रत्युपा
दानमनुमन्येततत्तथेति । धर्मस्नानवदनादिः । कर्मप्रातःपर्युषितभिक्षाटनादिः । उपस्थानविधिःसमूहकार्यार्थंमृदङ्गादि
ध्वनिमाकर्ण्यमण्डपादौमेलनम् । प्रत्युपादानञ्जीवनायतापसवेषपरिग्रहः । एषाम्पाषण्डिनामित्यर्थः । अन्यदपिराज
कृत्यमाहसएव । प्रतिकूलञ्चयद्राज्ञःप्रकृत्यावमतञ्चयत् । बाधकञ्चयदर्थानान्तत्तेभ्योविनिवर्त्तयदिति । यद्राज्ञःप्रतिकू
लम् । यथायस्यराज्ञस्सुकृतेभ्रूद्रोधर्मविवेचनम् । तस्यप्रक्षुभ्यतेराष्ट्रम्बलंकोशश्चनश्यतिइति । एवञ्चसार्थिकादिसमूह

कर्तृकयोर्विवादे धर्म्मं विवेचनं च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमन्तव्यम्। प्रकृत्यास्वभावत एव। मतं अवज्ञातार्थम्पाषण्डादि
षु ताम्बूलभक्षणादिकम्। यच्चार्थानां बाधकं धननाशकरादिकं रसवादादिकं तत्तेभ्योपि निवर्त्तयेत्। यथा तेन कुर्वन्ति त
था कुर्य्यादित्यर्थः। अन्यदपि निवर्त्यमाह स एव। दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम्। प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो
निवर्त्तयेत्। लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादेवैश्यात्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितम्। तद्बहुकालप्र
वृत्तमपि राज्ञा निवर्त्तनीयमित्यर्थः। त्रैविद्यानाम्प्रतिपादितं न्धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशति याज्ञवल्क्यः। श्रेणिनैगमपाषण्डि
गणानामप्ययं विधिः। भेदञ्चैषान्नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिञ्च पालयेदिति। समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूहपूजार्थं दत्तन्त
च्चदि समूहायासौ न ददाति तदा एतद्दत्तं एकादशगुणं दाप्य इत्याह स एव। समूहकार्य आयातान् कृतकार्यान्विसर्जयेत्।
स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः। समूहकार्य्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत्। एकादशगुणन्दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्व
यमिति। यल्लभेत समूहं सम्मानतार्थमिति शेषः। यतो राजदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा ग्राह्यं निःस्वादिभ्यो
वा दातव्यमित्याह बृहस्पतिः। ततो लभ्येत यत्किञ्चित्सर्वेषामेव तत्समम्। षण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः॥ देयं वा
निःस्ववृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु। सान्तानिकादिषु तथा धर्म्म एष सनातन इति। एकस्य पुरुषस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्य्या
प्तं कुटुम्बस्य वैकस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्य्याप्तं लब्धं वा यथांशतः स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयं निःस्वादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्या
र्थः। राजप्रसादलब्धवदृणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव। यत्तैः प्राप्तं रक्षितं मार्गणार्थं वा चरणाङ्कृतं। राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषा
मेव तत्सममिति। अयमर्थः। तैः समूहकार्य्यार्थम्प्रहितैर्यत्सीमाविवादावधिकं क्षेत्रारामादिकं धर्म्माधिकरणेन्यायतः प्राप्तं। य
च्च परैरपह्रियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणं। यच्च राजप्रसादलब्धं तत्सर्वं सर्वेषां समुदायिनां सममिति। ग
णकृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य क्वचिदपवादमाह कात्यायनः। गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्वर्णं भक्षितम्भवेत्। आत्मार्थं विनियु

कृतंवादेयन्तैरेवतद्भवेदिति। तैःमुख्यैःयेतुसमुदायानुग्रहात्तदन्तर्भावंप्राप्ताःयेचसमुदायद्रोहादिनाततोबहिर्भूतास्तान्प्रत्या
हसएव। गणानांश्रेणिवर्गाणांगताःस्युर्येऽपिमध्यताम्। प्राक्तनस्यधनर्णस्यसमांशाःसर्वएवेति। तथैवभोज्यवैभव्यदानध
र्मक्रियासुच। समूहस्थोंऽशभागीस्यात्प्रागतस्त्वंशभाङ्नचेति। इतिसम्विद्व्यतिक्रमाख्यंव्यवहारपदम्॥ ० ॥ अथक्रीतानुश
याख्यव्यवहारपदम्॥ तत्स्वरूपमाहनारदः। क्रीत्वामूल्येनयःपण्यंक्रेतानबहुमन्यते। क्रीतानुशयइत्येतद्विवादपदमु
च्यतइति। नबहुमन्यते। सम्यगसम्यगितिपूर्वमविचार्यनगृहीतमित्यर्थः। क्रीतम्परीक्षणीयमित्याहबृहस्पतिः। परीक्षेत
स्वयंक्रीतमन्येषाञ्चप्रदर्शयेत्। परीक्षितम्बहुमतंगृहीतानपुनस्त्यजेदिति॥ अन्येषाम्पण्यगुणदोषविदामितिशेषः।नारदो
पि। क्रेतापण्यम्परीक्षेतप्राक्स्वयंगुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतंक्रीतंविक्रेतुर्नभवेत्पुनरिति। चर्मादीनांपरीक्षावधिःकार्या।
तथाचव्यासः चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्यच। वसुकुप्यहिरण्यानांसद्यएवपरिक्षणमिति। अत्रवसुशब्देनरूप्यंगृ
ह्यते। कुप्यंहेमरूप्यव्यतिरिक्तत्रपुसीसादिकम्। तथाचहेमरूप्येप्रस्तुत्यामरसिंहः। ताभ्यांयदन्यत्तत्कुप्यमिति। क्रीतपण्य
द्रव्यविशेषेणपरीक्षणकालावधिमाहनारदः। त्र्यहाद्दोह्यम्परीक्षेतपञ्चाहाद्वाह्यमेवतु। मुक्तावज्रप्रवालानांसप्ताहंस्यात्प
रीक्षणम्॥ द्विपदामर्द्धमासन्तुपुंसान्तद्द्विगुणंस्त्रियाः। दशाहःसर्ववीजानामेकाहोलोहवाससाम्। अतोर्वाक्पण्यदोषस्तु
यदिसञ्जायतेक्वचित्। विक्रेतुःप्रतिदेयन्तत्क्रेतामूल्यमवाप्नुयादिति। त्र्यहात्क्रयदिनादारभ्येतिशेषः। पञ्चाहादिष्व
दावप्येवमेवशेषोऽवगन्तव्यः। त्र्यहंविक्रेतृप्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात्त्र्यहाद्दोह्यमित्यादिपरीक्षणंप्रतिदोह्यादिद्रव्य
विषयमितिगम्यतइतिस्मृतिचन्द्रिकायाम्। दोह्यमहिष्यादिकम्। वाह्यम्बलीवर्दादिकम्। मुक्ताग्रहणंरत्नोपलक्षणम्
। द्विपदाम्पुंसान्दासानामित्यर्थः। तद्द्विगुणंमासेत्यर्थःस्त्रियादास्याइत्यर्थः। पूर्वोदाहृतचर्मकाष्ठेत्यादिव्यासवचनेनभक्ष
णाद्यर्थगृहीतानान्धान्यादीनांसद्यःपरीक्षणाभिधानात्सर्ववीजानामित्यत्रवीजशब्दोवापाद्यर्थगृहीतधान्यपरः। अन्यथास

द्युः परीक्ष्यत्वप्रतिपादकयाज्ञवचनविरोधः स्यात् अतो वीक्ष्य त्र्यहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि । भूमेर्दशाहेऽनुशयः क्रेतु
र्विक्रेतुरेव चेति । भूमेर्गृहक्षेत्रादिरूपाया अनुशयः पराववर्तनयोग्यः कालः परीक्षाकाल इति यावत् । यथोक्तपरीक्षाकालाद
तिक्रमे दोषदर्शनेन प्रतिदानमित्याह स एव । अविज्ञातन्तु यत्क्रीतं दुष्टम्पश्चाद्विभावितम् । क्रीतं तत्स्वामिने देयम्पण्यङ्का
लेऽन्यथा न त्विति । अविज्ञातम्परीक्षाशेषित्याभावतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः । काले परीक्षा
काले । अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत्स्वामिने देयम् । अविज्ञातन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत्क्रयात्प्राक् अपरीक्ष्य
क्रीतन्तत्परीक्षासमये दोषदर्शने पराववर्तनीयम् । यत्तु परीक्ष्य गृहीतन्तन्न पराववर्तनीयमिति दर्शितमर्थं नारद आह । क्रीत्वा
नानुशयं कुर्य्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः । क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यानामागमन्तथा ॥ क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः
। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति ॥ अनुशयं पश्चात्तापम् । पण्यानां अश्वादीनां अस्मिन्देशे मूल्यहानिरस्मिन्देशे
तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धी एतद्देशसम्भवमित्यागमञ्च क्रयात्प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दोषदर्शनमन्तरेणापरीक्षाकाल एव प्र
त्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः । क्रीत्वा नानुशयम्पश्चात्तत्र जो दोषाद्दृते नरः । अजुष्टमेव काले तु समूल्याद्दशमं वहेत् । क्रीत्वाग
च्छन्ननुशयं कुर्यादि हस्तमुपागते । षड्भागं तस्य मूल्यस्य दद्यात्क्रीतं त्यजेन्नर इति । अजुष्टमनभियुक्तम् । काले परीक्षाकाले । अत्र
मूल्यदशमभागदानव्यवस्थौपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यादिकन्तद्विषयं उपभोगविनश्वरबीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्य
वस्था ज्ञेया । ननु विज्ञानतोऽप्यनुशयो न कार्यः क्रीत्वा नानुशयं कुर्यादिति निषेधसद्भावादिति चेन्मैवं अपवादस्य सत्त्वात् स चापवा
दो दर्शितो नारदेन । क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति ॥ मन्यत
इत्यनेन वस्तुनो दोषाभाव उक्तः द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे विशेषमाह स एव । द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरे
त् । द्विगुणन्तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तदिति ॥ परतः तृतीयाह्नः परतः क्रेतुरेव तत्क्रीत्वा अनुशयादिकञ्ज्ञानन्नापि न कुर्यादि

त्यर्थः। यत्तु मनुवचनं क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत चेति। तदुपभोगे
नश्वरक्षेत्रगृहयानशयनादिविषयम्। यत्तूपभोगेन सदोषमपि विकारप्रापितन्तत्परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमित्याह
नारदः। परिभुक्तन्तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम्। सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति। वासोग्रहणमुपलक्षणमिति
मदनरत्ने वासोविषयत्वैवास्येति माधवीये। पण्यानां देशकालजउपचयापचयौ ज्ञातव्यावित्याह नारदः। क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्प
ण्यानामागमन्तथेति। अश्वादिपण्यानामस्मिन्कालेऽस्मिन्देशे च क्षयं वृद्धिं वा जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थे उत्पादक
जन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः। क्रयकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्पणे पुनर्ग्रहणे दण्डमा
ह याज्ञवल्क्यः। वृद्धिं क्षयं वा वणिजा पण्यानामविजानता। क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्षड्भागदण्डभागिति॥ वृद्धिं मूल्य
वृद्धिं अविजानता क्रेत्रा। एवं मूल्यक्षयमविजानता विक्रेत्रेत्यर्थः। परीक्षाकालातिक्रमे प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः। परेण तु द
शाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्। आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षडिति॥ दशाहग्रहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्ष
णं। सर्वमेतत्परिभाषणेऽपरिभाषणे तु तदनुसारेणैव प्रतिदानं तदभावादिकं मन्तव्यं। इति क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपदं॥*॥

अथ विक्रियासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः। विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं
तद्विवादपदमुच्यत इति। तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यं षड्विधत्वे क्रमेणाह स एव। लोकेऽस्मिन्द्विविधम्पण्यं जङ्गमं स्थावरन्तथा।
षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति। दानम्विक्रयः। आदानं क्रयः। गणयि
त्वा यस्य क्रयो तद्गणिमम्। एवं तुलिमादिकं गणिमं संख्येयं क्रमुकफलादिकं तुलिमन्तुलाधृतं हेमचन्दनादिकम्। मेयम्व्रीह्या
दिकम्। क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः। रूपतः रूपेण युक्तम्वस्तु पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या युक्तं पद्मरा
गादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रितम्वस्तु न ददाति तदा यत्कर्तव्यं तदाह स एव। विक्रीयपण्यम्

ण्येन क्रेतुर्यैन प्रयच्छति । स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति । यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रा
र्थ्यमानाय नार्पयति तत्पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेन सहितमसौ दाप्यः । यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितं
इत्यर्थः । विक्रयानन्तरं ज्ञातमुपभोगोऽत्र क्षयः । क्रियाफलं दोहनादि क्रियाफलं क्षीरादिकम् । इदं च क्रयकालापेक्षया
अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम् । मूल्यह्रासे त्वन्यथाभिधानात् । तथा च स एव । अर्थश्चेदवहीयेत सोदयम्पण्यमावहेदि
ति । अर्वाक् चेदपचीयेतेति कल्पतरौ पाठः ॥ अर्वाक् विक्रीतस्य क्रेत्रे समर्पणात्पूर्वं अपचीयेत हीनमूल्यम्भवेत्सोदयम्पण्यमाव
हेत् । विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यह्रासवशाद्यावदुपचयसहितं लभ्यते तावद्दद्यादित्यर्थः
। यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्यस्योपचयरूपस्यासम्भवात् । निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं
शतमिति वचनोक्तवृद्धिसहितम्पण्यन्दाप्यः । अत एव याज्ञवल्क्यः । गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति । सोदयन्तस्य दा
प्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते इति । गृहीतमूल्यम्पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थ्यमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तत्पण्यम्
विक्रयकाले यन्मूल्यं तत्कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्धिसहितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यह्रास
नः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावद्वेतनो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नम् । तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे वि
क्रीतस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं दापनीयः वचनत्रयस्यार्थः । चतुर्थस्य तु यो देशान्तरात्क्रयार्थमागतः क्रीता वणिक् तस्मै दे
शान्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः । देशान्तरलाभसहितपण्यदानं न केवलमाद्यं प्रत्याख्यैव
। किन्तु मूल्यस्य वृद्धौ क्षयेऽपीत्याह नारदः । स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणामिति । स्थायिनां विक्रेतृदेशस्थायिनां
एष नियमः स्थावरस्य क्षयं दाप्य इत्यादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः । विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह । गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव
दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यो राज्ञा च पणशतं दण्ड्य इति । एतच्चानुशयरहितक्रेतृविक्रेतृविषयमिति मदनरत्ने । यस्तु विक्री

यानुशयवशान्नार्पयति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः । क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम् समूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा स द्रव्यमाप्नुयात् । अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् । एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो न त्विति । अदूषितञ्चलादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽर्थक्रियाकालस्तस्मिन्नप्राप्ते सति अग्रहणेऽदाने वा कृते सति न दशमभागम्प्रदापयेत् किन्तु तमदत्त्वैव स्वीयं द्रव्यम्प्राप्नुयादिति । एष धर्मो दशाहात्प्राग्वेदितव्यः तत ऊर्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयासम्प्रयच्छतो यद्धि क्रीतम्पण्यं विक्रेतृपार्श्वे स्थितन्तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः । राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छत इति । अयाचितस्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावेन विक्रेतुर्हानिरित्यर्थाद्गम्यते । नारदोपि । उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः इति ॥ यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिस्तथा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतम्पण्यञ्च यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छत इति ॥ अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः । क्रेतुर्दोषाभिधानस्य फलं पण्यस्य मूल्यं क्रेत्रे विक्रेत्रा न प्रत्यर्पणीयमिति । दीयमानमगृह्णातीति वदता दीयमानग्रहणेन मूल्यहानिरिति दर्शितम् । क्रयानन्तरं क्रेत्रा न याचितं विक्रेत्रा च न समर्पितञ्चान्तरे चौराद्युपद्रवस्तत्र द्वयोः समा हानिः । क्रेतृविक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानर्पणयोः शैथिल्येन सापराधत्वादित्युक्तं देवणभट्टैः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । याज्ञवल्क्योपि । हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेदिति । क्रेतृदोषो दीयमानस्याग्रहणं यच्च पुनर्जातानुशयः । क्रेता विक्रेत्रा दीयमानं न गृह्णाति तत्राप्याह नारदः । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी । विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयादिति । क्रयी जातानुशय इति शेषः । याज्ञवल्क्योपि । विक्रीतमपि विक्रेयम्पूर्वे क्रेतर्यगृह्णतीति । यस्तु दुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीतं तत्क्रेत्रनुशयाभाव एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो दण्ड इत्याह

नारदः। निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति। समूल्यं द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु॥ तथान्यहस्ते तु विक्रीय योऽ-
न्यस्मै तत्प्रयच्छति। द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव चेति। याज्ञवल्क्योऽपि। अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि
। विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेदिति। बुद्धिपूर्वविषयमेतत्। ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीता विचक्षणः। त-
द्देवद्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथेति बृहस्पतिनोक्तत्वात्। अबुद्धिपूर्वकविक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव। अन्यत्रापि विषयविशे-
षे परावर्त्तनमाह बृहस्पतिः। मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा। अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेदिति॥ एतच्चा-
दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम्। अत एव नारदः। दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्त्तित इति। यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि
स एवाह। अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रय इति। अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण क्रये कृते तेन परावर्त्तनीयमित्येवमादि
समयाभावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। यत्र पुनर्वाङ्मात्रक्रयपरिहारार्थं विक्रेतुर्हस्ते क्रेत्रा किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र
क्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह व्यासः। सत्यंकारं च यो दत्वा यथाकालं न दृश्यते। पण्यं भवेन्निसृष्टं तद्दीयमानमगृह्णत इ-
ति॥ निसृष्टं भवेत् उत्सृष्टं भवेदित्यर्थः। अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्योत्सर्गोऽभिमतः। अन्यथा वाङ्मात्रक्रयकर्त्तु-
स्तुल्यत्वेन विक्रेतुः सत्यंकारद्रव्यग्राहकत्वं तत्र अन्यत्र विक्रयाद्यपराधनिमित्तकं सत्यंकारद्रव्यस्य द्वैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात्।
अत्रापि विक्रीतमविक्रेयमित्यनुसंधेयम्। अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह याज्ञवल्क्यः। सत्यंकारकृतं द्र-
व्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति। सत्यङ्कारः सत्यापनं तत्कृतं स्वक्रयस्य सत्यप्रतीकरणमिति यावत्। क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृ-
तिः स्त्रियामित्यमरकोषाभिधानात्। सत्यंकाराय कृतं समर्पितं सत्यंकारकृतं क्रयं सत्यं कर्त्तुं यद्विक्रेतृहस्ते कृतमित्यर्थः॥ इति
विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्॥ ०॥ अथ स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम्। तत्र मनुस्तदभिधानप्रतिज्ञां करोति
। पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे। विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्धर्म्मतत्त्वत इति। स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह नार

ढः। उपानयेद्वा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये। चीर्णाः पीतास्तु ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेदिति। चीर्णाः तृणादिकं भक्षितवतीः। पीताः पीतवतीः। स्वामिना प्रातर्यावन्तः समर्पितास्तावन्तो गोपालेन सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः। गोग्रहणम्पशुमात्रोपलक्षणार्थं। तथा च याज्ञवल्क्यः। यथार्पितान्पशून्गोपः सायम्प्रत्यर्पयेत्तथेति। गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः। गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्द्विशताद्भृतिः। प्रतिसंवत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनीति। प्रतिसंवत्सरं संवत्सरे संवत्सरे गोशतपरिपालने वत्सतरी द्विहायनी गोर्भृतिः। द्विशतपरिपालने धेनुर्दोग्ध्री सवत्सेति यावत्। अष्टमे दिवसे सन्दोहः सर्वासाङ्गवान्दोहस्य भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः। बृहस्पतिरपि। तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेताष्टमेऽहनीति। धेनुभृतः धेन्वाभृतः द्विशतपालक इत्यर्थः। तथा च सन्दोहो धेन्वा समुच्चीयते न वत्सतर्येति मदनरत्ने। कल्पतरौ तु। धेनुभृतो गोपाल इति व्याख्यानात्तेन वत्सतर्यापि समुच्चीयत इति गम्यते। गोग्रहणं महिष्यादीनामुपलक्षणं। न्यूनाधिकपरिपालनत्वे तदनुसारेण भृतिकल्पना द्रष्टव्या। इयञ्च वत्सतर्यादिभृतिकल्पना परिभाषितभृत्यभावविषया। परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया। मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिपरिमाणमाह। गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्। गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिरिति। दशानान्दोग्ध्रीणां मध्ये वरामुत्कृष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीरभृतो भृत्यो गोपो दशदोग्ध्रीपालनकृद्गृह्णीयादित्यर्थः। सैषा भृतिः पूर्वं द्रव्यान्तरेणाभृते ज्ञेया। यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः न तत्रैव भृतिरित्यर्थः। यस्तु भृतिं गृहीत्वा पशून्मारयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः। प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः इति। प्रमादग्रहणम्पशुपालकदोषोपलक्षणार्थं। मनुना प्रमादनाशः स्पष्टीकृतः। नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम्। हीनम्पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव त्विति। श्वहतम्। शुनाहतम्। विषमे दुर्गमप्रदेशे। पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः। यत्पुरुषप्रयत्नेन हीनं सन्नाशादिकं प्राप्तं तद्दातव्यमित्यर्थः। पुरुषकारश्च बृहस्पति। नादर्शितः। कृमिचोरव्याघ्रभयाद्दरीश्वभ्राच्च पालयेत्। व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्स्वामिने वा निवेदयेदिति। व्यायच्छेत व्या

षनाभावाय यतेतेत्यर्थः। चौरैर्बलात्कारेणापहृतेन दाप्य इत्याह मनुः। विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति। यदि दे
शे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसतीति। विघुष्य भृङ्गकादिभिर्घोषं कृत्वा। देशे स्वाम्यवस्थानदेशे। काले अपहरणकाला
व्यवहितकाले। विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डमाह व्यासः। गृहीतमूल्यो गोपालस्तांस्त्यक्त्वा निर्जले वने। ग्रामचारी नृपैर्बा
ध्यः शलाकी च वने चर इति। शलाकी नापित इति कल्पतरौ। पुरुषेण प्रयत्नाकरणे दण्डमाह नारदः। स्याच्चेद्गोव्यसनं गो
पो व्यायच्छेत न शक्तितः। अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने चानिवेदयेत्। अव्यायच्छेत। विक्रोशन्स्वामिने चानिवेदयन्। वो
ढुमर्हति गोपस्तं विनयं चैव राजनीति। तज्ज्वादिकम्। पशूनान्दैवान्मरणे पालकस्य दोषाभावं तज्ज्ञानोपायमाह व्यासः। मृ
तेषु च विशुद्ध्यात्स्याद्वालभृङ्गादिदर्शनात्। आदिशब्देन कर्णादिनां ग्रहणम्। तथा च मनुः। कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिं स्ना
युं च रोचनाम्। पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेदिति। अङ्कादि दर्शयेदिति क्वचित्पाठः। अङ्कः भृङ्गकर्णादिरू
पचिह्नम्। आदिशब्दः साक्षिसंग्रहार्थः। पशुषु मृतेष्वङ्कादिकं स्वामिने दर्शयेत्। रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत्तस्मै दद्या
देत्यर्थः। नष्टगवादिदानं च तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम्। अत एव विष्णुः॥ चौको वा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले त्वना
यति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति। अनायति। अनागच्छति। विनयद्रव्यप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः
। पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते। अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव चेति। अर्द्धत्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्र
योदशपणः॥ सार्द्धद्वादशपण इति यावत्। तात्तृतीयपूर्वपदात्समानाधिकरणेन समस्यत उत्तरपदलोपश्चेति वार्त्ति
कादुत्तरपदलोपी कर्मधारयः। यत्तु केनचिदर्द्धोऽधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत्सार्द्धद्विमात्रादिषु अर्द्धत्रिमा
त्रादि महाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम्। पालदोषमाह मनुः। अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति। यां प्रस
ह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेदिति। अनायति। उपद्रवनिवारणाय अनागच्छतीत्यर्थः। यां अजाविकजातीयाम्। प्र

गमस्थलस्थविषयमेतत्। दुर्गमस्थलस्थविषयेत्वाह स एव। नावाञ्छेदवरुद्धानाञ्चरन्तीनांमिथोवने। यामुत्पत्य वृको
हन्यान्नपालस्तत्रकिल्बिषीति। अवरुद्धानाम्पालकेनस्थापितानामित्यर्थः। गवादिप्रचारणार्थंभूमिमाह याज्ञवल्क्यः।
ग्राम्येच्छयागोप्रचारोभूमिराजवशेनवा। ग्राम्येच्छयाग्रामीणजनवशेनराजेच्छयावा। गोप्रचारोगवांतृणादिभक्षणार्थंकि
यानपिभूभागोऽवसृष्टःपरिकल्पनीयइत्यर्थः। गवांस्थानासन्नसौकर्य्यायग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव। धनुःशतम्परी
णाहोग्रामक्षेत्रान्तरम्भवेत्। द्विशतेखर्वटस्यस्यान्नगरस्यचतुःशतमिति। परीणाहशब्देनात्रसर्वासुदिक्षु अनुप्रस्थस्य
स्थलंगृह्यते। एतादृशन्धनुःशतम्परिमितंग्रामक्षेत्रयोरन्तरंकार्यम्। खर्वटस्यशतद्वयपरिमितन्नगरस्यशतचतुष्टय
परिमितमित्यर्थः। खर्वटःअनेककारुकर्षीबलयुक्तोग्रामइतिमदनरत्ने। माधवाचार्य्यैस्तुप्रचुरकण्टकसन्तानोग्रा
मइतिव्याख्यातम्। तत्रशस्योत्पत्तेःप्रागेवावरणङ्कार्य्यमित्याहकात्यायनः। अजातेष्वेवशस्येषुकुर्य्यादावरणंमहत्।
दुःखेनविनिवार्य्यन्तेलब्धस्वादुरसामृगाइति। एवम्पशुनिवारणार्थंकृतेप्यावरणेतमतिक्रम्यपशुभिःशस्यादिविनाशेक
र्तव्यमाहमनुः। पथिक्षेत्रेपरिवृतेग्रामान्तीयेऽथवापुनः। सपालःशतदण्डार्हो विपालंवारयेत्पशुमिति। पथिक्षेत्रे
। मार्गसमीपेक्षेत्रे। ग्रामान्तीयेग्रामसमीपवर्त्तिनि। सपालःपशुःपालःशतदण्डार्हःतत्पशुपालःपणशतन्दण्डनीयइ
त्यर्थः। अयञ्चदण्डःपशुपालेनसमर्थेनसतापशावनिवार्य्यमाणेवेदितव्यः। अतएवनारदः। उत्क्रम्यतुवृतिंयःस्याच्छस्य
घातोगवादिभिः। पालःशास्योभवेत्तत्रनचेच्छक्तोनिवारयेदिति। आवरणाभावेनापरिहार्य्येशस्योपघातेपिनपालस्यद
ण्डः। तथाचमनुः। तत्रापरिवृतंधान्यंविहिंस्युःपशवोयदि। नतत्रप्रणयेद्दण्डंनृपतिःपशुरक्षिणामिति। अनेनावृत
क्षेत्रशस्योपघातेपशुरक्षिणान्दण्डइत्यर्थादुक्तम्भवति। अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत्। दीर्घकालप्रचारेतुअपरिवृतेपि
पशुपालोदण्डार्हो भवति। अतएवाल्पकालप्रचारेदोषाभावंदर्शयतिविष्णुः। पथिग्रामविवीतान्तेनदोषोल्पकालमिति

। पशुविशेषेदण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः ॥ माषानष्टौतु महिषीशस्यघातस्यकारिणी । दण्डनीयातदर्द्धंतुगौस्तदर्द्धम
जाविकं ॥ भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताद्द्विगुणोदमः । सममेषांविवीतेपिखरोष्ट्रं महिषीसममिति ॥ परशस्यघातकारिण्या
महिष्याःस्वामी अष्टौमाषान्दण्ड्यः । गोःस्वामीचतुरः । छागस्वामीद्वौद्वौमेषस्वामीचद्वौद्वौ । एतेषांपशूनांशस्यभक्षणादारभ्य
तत्रैवउपविष्टानांस्वामीयथोक्तदण्डाद्द्विगुणन्दण्डंग्राह्यः । विवीतस्यतृणाद्युपघातेपिशस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्यु
ष्ट्रस्वामीमहिषीस्वामीवद्दण्डनीयः । अत्रपशुस्वामिनोदण्डइत्यभिधानतयेमहिष्यादियद्ग्रहणंप्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भ
क्षयित्वोपविष्टसवत्सविषयेयथोक्ताच्चतुर्गुणोदण्डः । तथाचस्मृत्यन्तरम् । वसतांद्विगुणःप्रोक्तःसवत्सानाञ्चतुर्गुणइति ।
अत्रापराधानुसारेणदण्डनार्थंताम्रिकमाषोग्राह्यःनपुनःसौवर्णोराजतोवेतिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । ताम्रिकमाषश्चकर्षपरिभा
षितस्यकार्षात्षोडशोभागोभवति । अयमेवपणस्यपञ्चवापिप्रकीर्त्तिताइतियाज्ञवल्क्योक्तपञ्चसुवर्णपरिमितत्वपक्षेपणचतु
र्थांशस्यचविंतिमाषात्मकार्षापणस्यमाषोविंशतिमोभागःपणस्यपरिकीर्त्तितइतिनारदोक्तोविंशोभागोपिभवति । एतेनस्मृति
चन्द्रिकायाम् । अपराधानुसारेणदण्डनार्थंमाषोविंशतिमोभागःपणस्यपरिकीर्त्तितइतिनारदोक्तोमाषःकैश्चित्स्वीकृतइत्येकीय
मतत्वेनोपन्यस्यसंस्कारभिन्नरजोमूलामनुनासमुदाहृताकार्षापणंतानावादिव्ययेनियोज्याविनयेतथेतिबृहस्पतिवचनविरोधेनदू
षितन्तदुभयथाप्यर्थभेदाभावेनविरोधाभावान्निरस्तंमन्तव्यम् । यत्तुमनुनोक्तंसपादम्पणमर्हतीतितत्स्वामिमतिपूर्वंपशुव्यति
क्रमविषयम् । याज्ञवल्क्यवचनन्त्वबुद्धिपूर्वविषयमितिनतयोर्विरोधः । यत्तुपणस्यपादौद्वौगवान्तुद्विगुणंमहिषीन्तथा । त
थाजाविकवत्सानांपादोदण्डःप्रकीर्त्तितइतिस्मृत्यन्तरन्तद्भक्षयित्वोपविष्टगवादिविषयम् । यत्पुनर्नारदेनाभिहितं । मा
षञ्चान्दापयेद्दण्डंद्वौमाषौमहिषीन्तथा । तथाजाविकवत्सानांदण्डःस्यादर्द्धमाषिकइतितन्मुहूर्त्तमात्रभक्षणविषयं अतए
वाहतुःशङ्खलिखितौ । सत्रीचरन्तीगौःपञ्चमाषान्दिवाचीन्मुहूर्त्तंमाषंग्रासेत्वदण्डमिति । ग्रासेत्वदण्डइत्यस्यायमर्थः । म

हिंस्यादिभिःपरशस्येषुकवलमात्रभक्षणे कथञ्चित्कृतेपालस्वामिनोर्वास्वल्पोपिदण्डोनास्तीति। आतुरपशुविषयेबहुसस्य
नाशेप्येवमेवदण्डाभावप्रतिपादनमुखेनाह नारदः॥ राजग्रहगृहीतोवावज्राशनिहतोपिवा। अथ सर्पेणवादष्टोवावृक्षाद्वा
पतितोभवेत्। व्याघ्रादिभिर्हतोवापिव्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः। नतत्रदोषःपालस्यनचदोषोस्तिगोमिनामिति। गोमिनांगोस्वा
मिनाम्। आतुराणामनिवार्यत्वादित्यभिप्रायः। अनातुराणामपिकेषांचित्पशूनांदण्डाभावमाहसएव। गौःप्रसूतादशाहान्तु
महोक्षावाजिकुञ्जराः। निवार्याःस्युःप्रयत्नेनतेषांस्वामीनदण्डभागिति। दशदिनपर्यन्तम्प्रसूतायानिरोद्धुमशक्यत्वान्नस्वामी
दण्डभाक्। महोक्षस्यसर्वासाङ्गर्भाधानार्थंसर्वदाबन्धनायोगात् तत्स्वामीनदण्डभाक्। वाजिकुञ्जराणांस्वामीनोऽदण्डभा
गित्वेहेतुमाहोशना। अदण्ड्याहस्तिनोह्यश्वाप्रजापालाहितेस्मृताइति। स्वामिग्रहणंपालकस्याप्युपलक्षणार्थम्। यदा
ह मनुः। अनिर्दशाहांगांसूतांवृषान्देवपशूंस्तथा। सपालान्वाविपालान्वाअदण्ड्यान्मनुरब्रवीदिति। वृषामहोक्षाः। य
द्वावृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः। देवपशवःदेवालयेषुदेवोपभोगार्थंस्थापिताःपशवः। याज्ञवल्क्योऽपि॥ महोक्षोत्सृष्टपश
वःसूतिकागन्तुकादयः। पालोयेषान्नतेमोच्यादैवराजपरिप्लुताः। अनिर्दशाहा आगंतुकःस्वयूथात्परिभ्रष्टःसन्देशान्तरा
त्समागतः। येषाम्पालोनास्तितेपिदैवराजोपहताःसस्यादिनाशकारिणोनदण्ड्यानित्यर्थः। आदिशब्देनमृतवत्सादीनांग्रह
णम्। अतएवोशना। अदण्ड्यामृतवत्साचसंज्ञारोगवतीकृशा। अदण्ड्याःकाणकूटाश्ववृषाश्चकृतलक्षणाः। अदण्ड्याग
न्तुकागौश्चसूतिकाचाभिसारिणीति। कूटःएकशृङ्गः। कृतलक्षणाःप्रतप्तायसेनकृतलाञ्छनः। अभिसारिणीस्वयूथात्प्रच्यु
तापुनःस्वयूथगामिनीपरशस्यविनाशेनकेवलम्पशुस्वामीदण्डनीयःसदमपिदापनीयइत्याहबृहस्पतिः। शस्यान्निवार
येद्गांस्तुचीर्णेदोषोद्वयोर्भवेत्। स्वामीसददमन्दाप्यःपालस्ताडनमर्हतीति। सदश्चसमश्चसदंदमम्। समूलशस्यना
शविषयमेतत्। अतएवनारदः। समूलशस्यनाशेतुतत्स्वामीप्राप्नुयात्सदम्। वधेनगोर्योमुच्येतदण्डंस्वामिनिपातयेदिति।

तत्स्वामी शस्यस्वामी सदण्डं प्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः सकाशादिति शेषः । वधोऽत्र कशादिना ताडनम् । न प्राणच्छेदः । पा
लस्ताडनमर्हतीति वचनात् । सदण्डः सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः । अत एव स एवाह । गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो न
रः प्रतियाचते । सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितमिति । यत्तु सदण्डवचननिषेधकं । गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतिया
चते । पितरस्तस्य नाश्नन्ति न वापि त्रिदिवौकसः इत्युशनोवचनं तद्ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषयमिति माधवाचार्याः ।
श्राद्धकालादौ गोभक्षितविषयमिति मदनरत्नकृतः । सर्वासाङ्कवामुत्सवे श्राद्धदिवसे चादण्ड्यत्वमाह स एव । उदक्याश्चोत्सवे
गावः श्राद्धकाले तथैव चेति । गोभिः श्राद्धकालादौ भुक्तमतिश्रेयस्करमित्याशयेनाप्युपायाः । आजन्यच द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणा
श्वयान्यवैः । गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यत इति । एतत्पदमुपसंहरति मनुः । एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवी
पतिः । स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रम इति ॥ इति स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथ सीमाविवा
दाख्यव्यवहारपदम् ॥ तत्स्वरूपमाह नारदः । सेतुकेदारमर्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चयः । क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः
क्षेत्रजस्तु सः ॥ तस्यार्थः सेतुर्जलप्रवाहबन्धः । केदारः क्षेत्रं । मर्य्यादा सीमा । विकृष्टो लाङ्गलप्रहतो देशः अकृष्टस्तद्रहितः
एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यत इति । अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्याय
नः । आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च षड्विवादस्य हेतवः । ममैतावधिका भूरस्तीत्युक्तेऽनेति
विवाद आधिक्यविवादः एतावती भूस्तवेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः अत्र ममांशोऽस्तीत्युक्ते सति यो विवादः
सोऽस्तित्वविवादः अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते विद्यत इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवादः । सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः
। तत्र सीमा चतुर्विधा । देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह ना
रदः । ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता । ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता । व

क्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः । सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् । शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पा
दपानिति । मत्स्यिनी जलचिह्निता । नैधानी निखाततुषाङ्गारादिलक्षिता । भयवर्जिता । अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्ति
निर्मिता । राजशासननीता । ज्ञातृचिह्नाद्यभावेन राजेच्छया निर्मिता । तथा च व्यासः । ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्न
ताः । समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता । स्वच्छन्दगा बहुजला झषकूर्मसमन्विता । नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा म
त्स्यिनी मता । तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा । सीमा प्रचिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते इति । नित्यप्रवाहिणी यथेन कू
पवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते । तानि च बृहस्पतिना दर्शितानि । वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः । स्थल
निम्ननदीस्रोतःशरगुल्मनगादयः । प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत्सदा । निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत्
। अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः । करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा । तानि संधिषु सीमायामप्रका
शानि कारयेत् । चैत्यं इष्टकादिभिः रचितस्थलवरादिकम् । स्थलं उन्नतो भूप्रदेशः । निम्नं परिखा । नगाः अश्वत्थादयो वृक्षाः
। आदिशब्देन मार्गादीनां कार्पासबीजानामाश्रयहणम् । अस्थीनि पशुमनुष्याद्यस्थीनि । तुषाङ्गारकपालैरितिकारीषादीनाम
प्येषां चिह्नानामप्युपलक्षणम् । तानि धापयेत् । नवयोगमनुबाधानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् । वार्द्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव
च ॥ एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायत इति । प्रदर्शयेदित्यनुच्छन्दसम्बद्धादेकवचनम् । एतेषां चिह्नानां कथञ्चिद
भावे निश्चयोपायमाह नारदः । निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानेन प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥ निम्नग
यानद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वामिना नष्टानि चिह्नानि यासां तास्तथोक्ताः । प्रमाणैः साक्षिसामन्तादिभिः । ए
वं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्यादित्याह मनुः । एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि द
र्शने । साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः । साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः । लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः । तै

मिश्रमेलयित्वा । मौलादीनाञ्च लक्षणान्दर्शितं कात्यायनेन । अतत्र पूर्वसामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः । तन्मूलत्वाच्चते मौलास्त्वृषिभिः परिकीर्तिताः ॥ निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं ते गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वा वृद्धास्ते च वृद्धाः परीकीर्तिताः ॥ न्ते गुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः । वाकारोऽनास्थायां वयोवृद्धत्वस्याप्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्यं ज्ञातारस्तेऽउद्धृता इत्याशयः । तथा च संसक्तसंसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्तादुपि तनागरिकग्राम्यजनश्रेणिवयोवृद्धदर्शितैः सम्यक्लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्यः । यदा तु प्रतिवादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोषः उद्भावितः ते च न प्रकटदोषयुक्तास्तदोक्तो विशेषो मनुना । सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः । द्विगुणास्तु ततो मौलास्तेऽन्ये त्रिगुणा मताः । अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुप्तदोषाभिधानेन तत्सामन्तास्ततो द्विगुणा ग्राह्यास्तेष्वपि दोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणा ग्राह्याः तत्रापि तथात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तात्त्रिगुणा ग्राह्या इत्यर्थः । साक्ष्यादीनामेतेषां यदाऽभावस्तदाह मनुः । सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् । इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् । व्याधान्शाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् । व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् । वनगोचराणां ग्रहणं सीमासन्निहितदेशकर्षकाणामसत्त्वे विज्ञेयम् । अत एवोक्तं नारदेन । सीमासु च वहिर्ये स्युर्येऽपि तत्कृषिजीविनः । गोपाः शाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः इति । अत्र च सर्वत्र स्थावरविवादे सेत्वादिविवादे च सामन्तादयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः । तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा । क्षेत्रवास्तुतडागेषु आरामभवनसेतुषु । समेतभावात्सामन्तैः कुर्यादत्र विनिर्णयम् । ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः । तेषां साक्षिणाम् । याज्ञवल्क्योऽपि । आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु । एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु । आयतनं निवेशनं निपानं पानीयस्थानं वर्षाम्बुप्रवहो वृष्ट्युद्भूतजलप्रवाहः । पुनः कात्यायनोऽपि । क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु च । केदारः क्षुद्रसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः । गोबलीवर्दन्यायेन भिन्नोक्तिः प्र

षादः प्रषदः ॥ वृहस्पतिरपि । सर्वेष्वस्थावरेवादे विधिरेषाप्रकीर्त्तिता । राज्ञाग्रामीणसामंवादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सामन्ताद्
यः प्रष्टव्याः तैर्यद्दृष्टन्तत्पत्रे लेखनीयमित्याह मनुः । ग्रामीयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चै
व विवादिनोः ॥ ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् । निवध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः ॥ सीमलिङ्गसाक्ष्यभि
प्रायेण सीमलिंगानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च वृहस्पतिः । शपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।
दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥ स्वैः स्वैः । सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैरित्यादिनोक्तशपथस्यानतिक्रमेणे
त्यर्थः । यदा तु ये सीमालिङ्गसाक्षिणः सीमाचिह्नानि दर्शयितुं न शक्नुवन्ति केवलं सीमामात्रं जानन्ति तदा ते कथं ब्रूयुरित्याकांक्षा
यामाह मनुः । शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसमिति ॥ उर्वीं मृदम् ।
सीमाक्रमणाद् इति शेषः । नयेयुरिदं द्वयोर्निरासार्थं बहुवचनं न त्वेकस्य । नारदेन । एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समु
न्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनीति ॥ एकस्याभ्यनुज्ञानात् । वृहस्पतिरपि । ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभय
संमतः । रक्तमाल्यांवरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥ सत्यव्रतः सोपवासः सीमान्तान्दर्शयेन्नरः । ज्ञातृचिह्नैर्विना सीमायाः ज्ञातॄणां
लिङ्गानाञ्चासत्त्वे । ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वमेकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु
स्थिता इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेन्नैवम् । स चोभयानुमतधर्मविद्व्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अयञ्च नि
र्णयः सीमाक्रमणदिनादारभ्य पक्षत्रयपर्य्यन्तं साक्षिसामन्तादीनां दैविकराजिकोपद्रवाभावे बोद्धव्यः । न तु सीमाक्रमणाव्यव
हितोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः । सीमाचंक्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते । यथासंख्यमि
ति शेषः । यदा तु साक्ष्यादीनाम्पक्षत्रयाभ्यन्तरे दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वयन्दण्ड
म्प्रत्येकं दाप्याः । तथा च मनुः । यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् । य

यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं मिथ्यादिनोक्तप्रकारेणानयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतेनार्थेनेति शेषः। द्विशतं पणाः शतद्वयम्।
पणाः शतद्वयं दण्डम्प्रत्येकम्। यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोदाप्या इत्यर्थः। सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा मध्यमसाहसा-
ख्येन दण्डेन दण्डनीयाः। तथा चाह याज्ञवल्क्यः। अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्। सामन्ता यद्यनृतं मिथ्याभू-
तं सीमानिर्णयं कुर्युः तदा मध्यमसाहससंज्ञकानां पणानां चत्वारिंशदधिकानि पञ्चशतानि दण्डनीयाः। नारदोऽपि। अथ
चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये। सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसं॥ सामन्तव्यतिरिक्तानां तत्संसक्तादीनां मि-
थ्यावादित्वे पूर्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकन्ते दण्डनीयाः। तथा च नारदः। शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि। प्रत्येकं
तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसमिति। मौलादीनामनृतवादित्वे तमेव दण्डं स एवाह। मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डनीयाः पृथ-
क्पृथक्। विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिता इति। आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकादिवनगोचराणां ग्रहणम्। दण्डनी-
याः मिथ्यावादित्वेन दण्डयितुमर्हाः मौलवृद्धादयः पृथक्पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया दण्ड्या इत्यर्थः। यद्यपि सामन्तादी-
नां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वमुक्तं तथापि तेषां याचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः। यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापर-
तत्वाल्लिङ्गप्रदर्शनोपयोगेनान्यथा विज्ञानसाक्षात्सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते तथापि वृक्षादिलिङ्गप्रदर्शन एवं मिथ्याभाषित्वे सं-
भवात्तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम्। लोभादिना भेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह कात्यायनः। बहूनां तु गृहीतानां न
सर्वे निर्णयं यदि। कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसं। एवमज्ञानादिना अनृतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सी-
माविचारः प्रवर्तयितव्यः। तथा च स एवाह। अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्। कीर्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्या-
स्तूत्तमसाहसम्। साक्ष्यादीनां सर्वेषां अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कर्तव्यम्। अत एव शङ्खलिखि-
तावपि। सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्यय इति। यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्या-

त्। तथा च याज्ञवल्क्यः। अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता। ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिंगादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे रा
जैव स्वातन्त्र्येण सीमानम्प्रवर्त्तयेत्। नारदोपि। यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमायाश्च न लक्षणम्। तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदि
ष्टतः स्वयम्॥ इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकस्तसिः। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समम्प्रविभज्यास्येयम्भू
रित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिंगानि कुर्य्यात्। यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्य्योजनीया
न तूभयत्र। तथा च मनुः। सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिरिति। अविष
ह्यायां ज्ञातृचिह्नरहितायाम्। प्रदिशेत् प्रवेशयेदित्यर्थः। अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदवच्छिन्नोत्तरमेव न कर्त्त
व्यः किन्तु सीमालिंगानि यदाश्चावरकाद्यभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः तथा च मनुः। सीमाम्प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्व
योः। ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु॥ द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्येष्ठे मासोपलक्षणं मासान्तरे
पि सेतुभूतिषु सीमालिंगेषु व्यक्तेषु विवादाध्यासितां सीमां निर्णयेदित्यर्थः। ग्रामग्रहणं नगरादेरुपलक्षणार्थं। अत एव कात्या
यनः। सामन्ताश्चेत्सामन्तैः कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम्। ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोरिति। यदा पुनः ग्रामादीनां सी
मात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् ग्रामान्तरं भित्त्वा प्रवर्त्तते दक्षिणभागे स्थितां पूर्वकाचिद्भूमिं वामभागनिविष्टां कुरुते तदा तथा
य नैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः। अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही। म
हानद्यथ राज्ञा च कथं तत्र विचारणा। नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही। अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः॥
क्षयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्। तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत्॥ न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभावः शङ्क
नीयः। दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृतं भवत्येव। तथा चाह स एव। ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता न
दी। कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्॥ एकत्र कूलपातं तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम्। नदी तीरे प्रकुरुते तस्मात्तान्न

विचालयेत्। तस्य नदीवशात्प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तां भूमिं न विचालयेत्। नान्यथा कुर्यात्पूर्वस्वामी नापच्छिंद्यादित्यर्थः। ए
तदनुप्तसस्यतीरविषयम्। उप्तसस्यविषये पुनः स एवाह। क्षेत्रं ससस्यमुल्लंघ्य भूमिः छिन्ना यदा भवेत्। नदीस्रोतःप्र
वाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम्। तां सस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्पन्नस्य शस्यफलप्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः। फलप्राप्तेरूर्ध्वं पु
नः पूर्ववचनविषयसमानता। राजदत्तविषये कंचित्प्रतिप्रसवमाह स एव। या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हृता। प्रद
त्तान्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्॥ स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिलब्धक्षेत्रविषयमेतत्। स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणाभावे पुनः
स एवाह। प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य याहृता। गुणाधिकाय वेदत्तां तस्य तां न विचालयेत्॥ प्रमाणरहितां स्वत्वहेतुप्र
तिग्रहादिप्रमाणरहिताम्। गृहादिविषयकं निर्णयमाह स एव। निवेशकालादारभ्य गृहवर्धापणादिकम्। येन यावद्य
थाभुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्॥ येन स्वामिना यावत्प्रचारभूम्यादियुक्तं यथा येन पूर्वादिदिगभिमुखद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणो
पभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः सकाशान्न विचालयेत् नान्यथा कुर्यादित्यर्थः। अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृताया व्यवस्था
या निवर्त्यत्वं दर्शितम्। निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेशिकादुर्निष्टकारिण्यपि न निवर्त्त्यन्त इत्युक्तं तेने
व। वातायनं प्रणालीं च तथा निर्व्यूहवेदिकाः। चतुःशालस्यन्दनिकां प्राग्विष्टां न चालयेत्। वातायनं गवाक्षः। प्रणाली
पाषाणादिनिर्मितजलनिर्गमोपायः। निर्व्यूहो द्वारनिर्गतकाष्ठविशेष इति कल्पतरौ। निर्व्यूहो गृहकोण इति स्मृतिच
न्द्रिकायाम्। वेदिका रथ्यादिप्रदेशसंस्कृतोन्नतभूमिः। चतसृणां शालानां समाहारः चतुःशालम्। तस्मात् स्यन्दनिका वृष्टि
जलनिपातः। चतुःशालपदं तृणगृहस्योपलक्षणम्। कात्यायनोपि। मेखलाभ्रमनिःकाशगवाक्षान्नोपरोधयेत्। प्रणालीं
गृहवास्तुश्च पीडयन् दण्डभाग्भवेत्॥ मेखला कुडवमूलबन्धः। भ्रमश्च जलनिर्गमः। निःकाशः हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतं काष्ठा
दिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम्। नोपरोधयेत्। न निरुंध्यात् गृहवास्तुः वासभूमिः। पूर्वमविद्यमानाः परानिष्ट

कारिणा एतेन कर्त्तव्याइत्यप्याह स एव । निवेशनमयादूर्ध्वं नेतेयोज्याः कदाचन । दृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्य्यात्परवेश्मसु ॥ दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेश्मसु परवेश्माभिमुखेन । परकुड्यानिकटे पुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् ॥ तथा च वृहस्पतिः । वर्च्चःस्थानं वह्निचयं गर्त्तोच्छिष्टावसेचनम् । अग्न्यारात्परकुड्यस्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन । वर्च्चःस्थानम् । पुरीषोत्सर्गस्थानम् । अग्न्यारादति समीपे । अरत्निद्वयपरिमितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः । चिरमूत्रोदकमेकञ्च वह्निश्वभ्रनिवेशनम् । अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् । संसरणशब्दार्थनिर्वचनपुरःसरं नास्यानिरोद्धव्यत्वमाह वृहस्पतिः । यान्यायानि जनौघेन पशुभिश्चानिवारिताः । तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥ तथा च सम्यगनिवारितं संसरणं यस्मिन्निति संसरणनिर्वचनमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः । तथा च नारदः । अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यन्दनिकादिभिः । चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्नरोधयेत् । अवस्करः पुरीषं । गृहादिशोधनार्थं पांशुसमूह इति हरिहरादयः । स्थलं वेदिका श्वभ्रं गर्त्तः । भ्रमो जलनिर्गममार्गः । स्यन्दनिका पटलप्रान्तः । अन्यदपि आदिशब्देन तादृशं ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गमनु चतुष्पथ इति कल्पतरुः । न चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयमनयोर्भेदात् । तथा च कात्यायनः । सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः । अनिषिद्धा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते ॥ अनिषिद्धा इत्यत्र पूर्वेणान्वयः । यत्र राजमार्गे राजगमनमप्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । क्षेत्रस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्वदा मार्गोऽस्ति न तन्निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च शङ्खलिखितौ । मार्गक्षेत्रे पथिविसर्गो राजमार्गे रथ्यापरिवर्त्तनमिति । पथिविसर्गः पथो विसर्गः । राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथः परिवर्त्तते तावान्प्रदेशस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । संसरणानामवरोधकारिणा नु दण्डमाषैको दाप्यः । तथाह वृहस्पतिः । यस्तत्र सङ्करं कुर्यादत्यन्तवृक्षारोपणमेव च । कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः ॥ सङ्करोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता । वृक्षोपादानं लतादीनामप्युपलक्षणम् । माषोऽत्र ताम्रिकः दण्डस्य अपराधानुसारेण कल्पयितुमुचितत्वात् । ये तु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वन्ति तेषामधिको

दण्डः । तथा च मनुः । समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ आपद्गत
दिषु तु दण्डस्तेनेत्युक्तम् । आपद्गतस्तथा वृद्धा गर्भिणी बाल एव च । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ परिभाषणं
क्रूरभाषणम् । तडागारामतीर्थाधिकोदण्डः । तथा च कात्यायनः । तडागोद्यानतीर्थानि यो मेध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं
शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥ ये पुनर्मलिनवस्त्रप्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव ।
दूषयेद्विद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः । पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः । मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदि
का साधारणी भूमिर्मर्यादा सीमा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलंघ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन ह
रणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसदण्डा वेदितव्याः । यत्तु विष्णुवचनम् । सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पु
नः सीमां कारयेदिति । तत्र हि सीमामतिलंघ्य कर्षकः पुनः सीमाकरणम्पुनस्तत्र कर्षकस्याकरणमित्येवं व्याख्येयम् । तेन न
पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात्क्षेत्रादिहरणेऽधर्म्म एव । यथाह मनुः । गृहं तडागमारामं
क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः । बृहन्मनुः । स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।
अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम् । अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वे उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । वधः सर्वस्वहरणं पु
रान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसमिति स्मरणात् ॥ यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्य
मुक्तं । सीमाव्यतिक्रमे चाष्टसहस्रमिति तत्सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्पन्नवृक्षादिफलं नैव ग्राह्यं यथाह कात्या
यनः । सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः । फलम्पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥ सामान्यं साधारणं क्षेत्र
योः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु । तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीयफलादिग्रहणे तदनुरूपेण दण्ड्य इति ध्वनितम् । यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृ

क्षादिरुत्पन्नोऽन्यक्षेत्रे शाखादि प्ररूढ़ाः तत्र कः स्वामी स्यादित्याकांक्षायां स एवाह। अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यस्त्वन्यसंस्थिताः। स्वा
मिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रस्य संश्रिताः। संश्रिताः प्ररूढाः। परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतुकूपादिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्धव्यं तत्
थाह याज्ञवल्क्यः। न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः। परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः॥ अल्पबाधः अल्पपीडाका
रः कल्याणकारको बहूपकारकः। स्वल्पक्षेत्रः स्वल्पक्षेत्रवर्त्ती आभ्यामिदं वचनाभ्यां यः सेतुः क्षेत्रमध्यवर्त्तितया बहुपीडाकरो यदा
दिस्वसन्निहितक्षेत्रवर्त्तितया अल्पोपकारको वा तद्दानं निषेद्धव्यमिति दर्शितम्। तत्र नारदोऽपि। परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषि
ध्यते॥ महागुणोऽल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति॥ क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्यत इष्टा अतो महागुणः स्वक्षेत्रेऽपि उपका
रकोऽल्पदोषश्चेत्तद्दानं प्रतिषेद्धव्यमित्यर्थः। अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादिवर्त्तनं तत्स्वाम्याद्याज्ञालाभपूर्वकं कर्त्तव्यमित्याह याज्ञव
ल्क्यः। स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः। यस्तु क्षेत्रस्वामिनं तदंश्यं तदभा
वे राजानं वा प्रार्थ्य अर्थादानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्पन्ने फलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव तल्लभते
तदभावे राजा। अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। जीर्णानां अन्यदीयसेत्वादीनां उद्धारेऽपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञां गृ
हीत्वा कार्यमित्याह नारदः। पूर्वप्रवृत्तमुत्पन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः। सेतुं प्रवर्त्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत्॥ मृते तु स्वामिनि पु
नस्तद्वंश्ये वापि मानवे। राजानमामन्त्र्य ततः कुर्य्यात्सेतुप्रवर्त्तनम्। अतोऽन्यथा क्लेशमायान्मृगव्याधनिदर्शनात्। मृगव्याधदृ
ष्टान्तः स्फुटीकृतस्तेनैव। इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति। तस्य मृगव्याधस्य। कात्यायनोऽपि। अस्वाम्यनुमतेनैव संस्का
रं कुरुते तु यः। गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु॥ देयं स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य नृपे यदि। अथ यो वेद्यप्रयुक्तस्तु तद्धृतं
लभते व्ययम्॥ नृपे अनावेद्य गृहोद्यानतडागादिसंस्कारार्थं व्ययं तत्स्वामिनि यामान्तरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति। नृपे नि
वेद्य संस्कारं एतद्देयं व्ययं प्राप्नोति। परन्तु स्वाम्यनुमत्यभावेन प्राप्नोतीत्यर्थः। यः परक्षेत्रमङ्गमिदं स्वयामीयं गृहीत्वा पश्चा

द्यौनहर्षणतनापन्येनकर्षणीयमित्युक्तयाह याज्ञवल्क्यः । फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् । स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्र
मन्येन कारयेत् ॥ यद्यपि फालाहतं किञ्चिद्धलेन विदारितं तथापि बीजावापयोग्यं न भवति तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्ति
योग्यं सामन्तादिकल्पितं तावत्स क्षेत्रस्वामिने दापनीयः । तच्च पूर्वकर्षकाद्दापयित्वान्यपरेण कारयेत् । व्यासोऽपि । क्षेत्रं गृहीत्वा यः
कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् । स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समम् ॥ शदं क्षेत्रफलम् । तत्सममनन्तरं तदनुरूपमित्यर्थः । स्वा
मिग्राह्यं क्षेत्रफलमपि कियदित्याकांक्षायां स एवाह । चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाष्टकम् । सुसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात्परिक
ल्प्यं यथास्थिति रिति । चिरावसन्ने चिरकालसंलग्नक्षेत्रेऽहमिदं कृषामीत्यङ्गीकृत्योपेक्षिते वा मन्तव्यं यथास्थिति क्षेत्रस्थित्यनुसा
रेणैतावदत्रोत्पन्नं योग्यमिति परिकल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभागः कृष्यमाणे च चिरावसन्ने स्वीकृत्यनुपेक्षिते तु अष्टमभागः सु
संस्कृते तु पेक्षिते तु षष्ठभागो दाप्य इत्यर्थः । यस्तु क्षेत्रस्वामिनः सामर्थ्ये वैकल्यादिनाऽयोलाघवावस्थां प्राप्ते क्षेत्रस्वाम्यनिवारित
स्सन् स्वयमेव तत्कर्षणादि करोति तदा स क्षेत्रस्वामिने फलं न दापनीयः । किन्तु तस्य फलं स्वयमेव गृह्णीयादित्याह नारदः ।
अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः । क्षेत्रं चेद्विकृषेत्कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम् ॥ प्रेता मृताः । नष्टाः कुत्र गता इति चिर
मपरिचिताः ॥ क्षेत्रिकेषु क्षेत्रस्वामिषु तेन क्षेत्रस्वामिना तत्सुतादिना वा समागतेनैवं विधाय कर्षणादि खिलभङ्गनार्थं व्ययस्तावे
व स्वीयं क्षेत्रं ग्राह्यमिति स एवाह । विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनरागते । खिलोपचारं तत्सर्वं दत्वा क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥ अर्ध
खिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकांक्षायां स एवाह । संवत्सरेणार्द्धखिलमितः स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः । पञ्चवर्षावसन्नं तु क्षेत्रं स्या
दटवीसमम् । कर्षणरहितं सम्वत्सरेणाऽर्द्धखिलं भवति दुस्साध्यं भवति वर्षत्रयेतद्रहितं खिलं महायत्नसाध्यं भवति । वर्ष
पञ्चके तद्रहितं क्षेत्रमटवीतुल्यं स्यात् । अतिदुष्कर्षं भवेदित्यर्थः । खिलभङ्गनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये क्षेत्रस्वामिनः क्षेत्रफल
स्याष्टमो भागः कर्षकेणाष्टवर्षाष्टकं स्वामिने देयः । अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव ग्राह्यम् । क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरं तत्स्वामिने देयम् ।

तथा च कात्यायनः । अशक्तितो न दद्याच्चेत्खिलार्थं यः कृतो व्ययः । तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयादिति ॥ वर्षास्व
ष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तदिति ॥ इति सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथ दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदम्
। तस्य रूपन्दर्शयति । नारदः । परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते
इति । परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु । आदिग्रहणात्पाषाणादीनां ग्रहणम् । तथाभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनम्भ
स्मादिभिरित्यादिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषादीनां ग्रहणं । उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनम् । तदुभयन्दण्डपारुष्य
मित्यर्थः । तस्यैव त्रैविध्यमाह स एव । तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥ ही
नमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति ॥ अवगोरणं ताडनायोद्योगः । निः
शङ्कपातनन्निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकारस्यैव साहसकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदाना
ह परिशिष्टकारः । दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गच्छेदनम्भेदनन्तथा । कुर्य्याद्यः प्राणिनान्तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यत इति । स्थावरजं
गमप्राणिनां प्राण्यन्तरहननखादिना छेदनादि भवन्दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः । व्यासोपि । भस्मादि
नाप्रक्षिपणीताडनञ्च करादिना । आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यत इति । आदिग्रहणाद्दुःखकरं कर्दमपांशुमलादिद्र
व्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पाषाणलोष्टकायुधादि द्रव्यं । अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृङ्खलादि द्रष्टव्यं । दण्डपारुष्यस्य
पञ्चप्रकारा विषयो नारदेन दर्शिताः । विधिः पञ्चविधस्तूक्तः एतयोरुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥
स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो
गुरुः । द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः । पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्र
वृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ श्वपाकषण्डचाण्डालव्यंगेषु वधवृत्तिषु । हस्तिपव्रात्यदासेषु गुर्वाचार्य

न्नृपेषु च । मर्य्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् । यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्नेते सन्तञ्जनन्नृषु । स एव निर्विषयं कुर्य्यान्न तद्विनय भाङ्नृपः । मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेदिति । अयमर्थः । वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धवैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः । तथा श्वपचादिभिरार्य्याणामपराधे कृते सज्जनानामेव दण्डदाने अधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेद्वेनार्थं गृह्णीयादिति । यत्तु बृहस्पतिवचनं । आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ॥ हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेन्नर इति । तत्पूर्वप्रवृत्तसमन्दण्डं । पश्चात्प्रवृत्तस्य नेत्येवम्परं न तु दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्यः । असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयादिति । यदा कश्चि[illegible]इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिभिस्तत्स्वपगतैर्लिङ्गैः युक्तिभिः कारणप्रयोजनपर्य्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शब्दाद्दिव्येन वा कूटचिह्नकृतसम्भावनभयात्परीक्षा कार्य्येत्यर्थः । एवन्निश्चिते साधनविशेषाद्दण्डविशेषमाह स एव । भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः । अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः । समेष्वेवम्परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनमिति । अमेध्यानि अश्रुश्लेष्मादीनि । पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः ॥ निःष्ठ्यूतं मुखनिस्सारितञ्जलम् । मोहश्चित्तवैकल्यं मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिशब्देन ग्रहावेशादीनां ग्रहणम् । पुरीषादिस्पर्शने त्वाह कात्यायनः । छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैः स्पर्शने स चतुर्गुणः । षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्द्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृत इति । ताडनाय हस्तस्योद्गूरणे दण्डमाह स एव । उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्य्यो द्वादशको दमः । स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिष्विति । बृहस्पतिरपि । उद्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्त्तव्यः प्रथमो दम इति । विष्णुरपि । हस्तेनोद्गूरयित्वा दशकार्षापणान्पादे

नविंशतिङ्काष्ठेनप्रथमसाहसंशस्त्रेणोत्तममिति । दण्ड इत्यनुवर्त्तते । अधमःशस्त्रेणोत्तमस्ययदोद्गूरणङ्करोतितदा
सावुत्तमसाहसन्दण्ड्य इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि । मध्यमःशस्त्रसम्पाते संयोज्यस्तुल्ययोर्द्वयोः । कार्यःकृतानुरूपस्तु लग्नेघातेदं
मोबुधैः । इष्टिकोपलकाष्ठेनताडनेतुद्विमाषकः । द्विगुणःशोणितोद्भेदे दण्डःकार्योमनीषिभिरिति । विष्णुरपि । शो
णितेनविनादुःखमुत्पादयित्वाद्वात्रिंशत्पणान्सहशोणितेनचतुःषष्टिमिति । अत्रसर्वत्रदण्डभेदोऽपराधाल्पत्वमहत्वा
नुसारेणव्यवस्थापनीय इति । ताडनार्थंहस्तपादाद्युद्योगेदण्डविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः । उद्गूर्णेहस्तपादेतुदशविंश
तिकौदमौ । परस्परन्तुसर्वेषांशस्त्रेमध्यमसाहसमिति । हस्तेपादेवाताडनार्थमुद्यतेयथाक्रमन्दशविंशतिपणकौदं
मौ । परस्परंवधार्थंशस्त्रउद्यतेसर्वेषांवर्णानांमध्यमसाहसोदण्डइत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडनेयोग्याहसएव । शोणि
तेनविनादुःखंकुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशतम्पणान्दण्ड्योद्विगुणोदर्शनेऽसृजइति । त्वङ्मांसास्थिभेदेमनुराह । त्व
ग्भेदकःशतंदण्ड्योलोहितस्यचदर्शकः । मांसभेत्तातुषण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकइति । मांसभेत्ताव्रणकर्त्ता । कात्या
यनोपि । कर्णौष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिश्नकरस्यच । छेदनेचोत्तमोदण्डोभेदनेमध्यमोभृगुरिति । पादाद्याघर्षणादौ
त्वाहयाज्ञवल्क्यः । पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषुपणान्दश । पीडाकर्षांशुकावेष्ट्यपादाध्यासेशतन्दमः । पादकेशकराणा
मन्यतमंगृहीत्वायस्तल्लुञ्चतिझटित्याकर्षयत्यसौदशपणान्दण्ड्यः । योवस्त्रेणावेष्ट्यगाढंसंपीड्याकृष्यपादेनघट्टयतिस
शतम्पणान्दण्ड्य इत्यर्थः । करादिभङ्गेत्वाहसएव । करपाददतोभङ्गेछेदनेकर्णनासयोः । मध्योदण्डोव्रणोद्भेदेमृतक
ल्पहतेतथा ॥ चेष्टाभोजनवाग्रोधेनेत्रादिप्रतिभेदने । कन्धराबाहुशक्थ्नांचभङ्गेमध्यमसाहसः ॥ एकघ्नतांबहूनाञ्च
यथोक्ताद्द्विगुणोदमइति । करपाददन्तानांप्रत्येकम्भेदेकर्णनासिकयोश्चछेदनेमृतकल्पहतेचमध्यमसाहसोदण्डः । ग
मनभोजनभाषणनिरोधेनेत्रादिप्रतिभेदनेचग्रीवाबाहूरुभङ्गेचमध्यमसाहसएवदण्डः । मिलित्वैकस्यांगभंगंकुर्वतांबहू

॥वी०मि०॥
॥ व्य० ॥
॥१४६॥

नां यस्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तस्तत्र तत्र तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं मन्तव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि । मनुष्याणां पशूनां च दुः
खाय प्रहृते सति । यथा महत्तरं दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथेति । प्रातिलोम्यापराधे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । विप्रपीडाकरं छे
द्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु । उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिक इति । अब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः । संस्पर्शे भस्मादिस्पर्शे ।
तदर्द्धिकः प्रथमसाहसार्द्धं दण्ड इत्यर्थः । ब्राह्मणवधार्थमुद्यते शस्त्रे प्रथमसाहसाभिधानं शूद्रविषयम् । अत एव मनुः । येन केन
चिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् । पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हतीति ।
अत्र क्षत्रियवैश्ययोः पीडाकारिणोऽपि शूद्रस्यायमेव दण्डः । श्रेयांसमिति सामान्येनोपादानात् । समानन्यायत्वाच्च क्षत्रियपी
डाकारिणो वैश्यस्य तु याज्ञवल्क्यप्रतिपादित एव दण्डः । भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगु
णा दमा इति वक्ष्यमाणवाक्पारुष्यन्यायेन कल्प्यः । नारदोऽपि । येनाङ्गेनापरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् । तदङ्गं तस्य छेत्त
व्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् । राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः । शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतानि चेति । कृतागसि स
तापराधे । शूलमारोपयेत्संम्रियेत तच्छूल्यं । प्रातिलोम्यानुलोम्यविषये वाक्पारुष्ये उक्तान्दण्डानतिदिशति कात्यायनः
। वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः । तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रममिति । शूद्रस्य तत्राप्यङ्गच्छेद एव । त
था चाहतुर्मनुनारदौ । अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् । केशेषु गृह्णतो ह
स्तौ छेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु चेति । ताडने दुःसहव्रणाद्युत्पत्तौ चाह कात्यायनः । देहे
न्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् । तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैरिति । तुष्टिकरं व्रणितुष्टिकरं । समुत्थानं व्रणा
रोपणान्तन्निमित्तकस्वव्ययः व्रणगौरवाद्यनुसारेण पण्डितैरौषधार्थं पथ्यार्थं च कल्पितमाव्रणरोपणाद्देयम् । समुत्थानव्ययश्चा
रोग्यादाव्रणरोपणमिति तेनैवोक्तत्वात् । यत्तु सहकालेऽपहृतं तत्स्वामिने दातव्यमित्याह बृहस्पतिः । अङ्गावपीडने चैव भे

र्दनेच्छेदनेतथा। तच्च यस्मात्प्राप्यः स्वामिकलहापहृतञ्चयदिति। याज्ञवल्क्योपि। कलहापहृतन्देयन्दण्डश्चद्विगुणस्ततः। दुः
खमुत्पादयेद्यस्तु ससमुत्थानजंव्ययम्॥ दाप्योदण्डंचयोयस्मिन्कलहे समुदाहृतइति। ग्राम्यपश्वभिद्रोहे दण्डमाह विष्णुः
ग्राम्यपशुघातीकार्षापणशतन्दण्ड्यःपशुस्वामिनेतुतन्मूल्यन्दद्यादिति॥ मूल्यदानमृतपशुविषयम्। मरणाभावेतु समुत्थानव्य
यंदद्यात्। तथाचसएव। सर्वेपुरुषपीडाकराःसमुत्थानव्ययंदाप्याःग्राम्यपशुपीडाकराश्चेति। बहुभिरेकस्यहननेदण्डमा
हसएव। एकंबहूनांघ्नतांप्रत्येकशउक्तोदण्डोद्विगुणइति। सम्भूयताडनन्त्वेवैःक्रोशन्तन्ताड्यमानमुपेक्षमाणानान्तत्समी
पवर्तिनामपित्तमेवदंडःसएवाह। द्विगुणउक्तःक्रोशन्तमनभिधावतान्तत्समिपवर्तिनांसतांश्चेति। क्वचिद्दशक्यप्रतीकारविषये
प्राणिघातनिबन्धनोदण्डोनेत्याहमनुः। छिन्नेनास्येभग्नयुगेतिर्यक्प्रतिमुखागते। अक्षभङ्गेचयामस्यचक्रभङ्गेतथैवच। छेद
नेचैवयन्त्राणांयोक्त्ररश्म्योस्तथैवच। आक्रन्देचाप्यपैहीतिनदण्डंमनुरब्रवीदिति। छिन्नेनास्येवलीवर्दादेर्नासिकास्थार
ज्ज्वादौत्रुटिते। युगेभग्नेशकटादियुगकाष्ठभग्ने। यन्त्राणांशकटादिकाष्ठानाम्बन्धनानांरज्ज्वादीनां। शक्यप्रतीकारेतुप्रेष्य
कस्याहसएव। यत्राप्रवर्ततेयुग्मंवैगुण्यात्प्राजकस्यतु। तत्रस्वामीभवेद्दण्ड्योहिंसायांद्विशतन्दमिति। प्राजकःशक
टादिनेता। द्विशतग्रहणन्तत्प्राणिहिंसायांविशेषविहितदण्डोपलक्षणार्थमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम्। यत्रसमर्थप्राजकदो
षेणप्राणिहिंसानतत्रस्वामिनोदण्डःकिन्तुप्राजकस्येत्याहसएव। प्राजकश्चेद्भवेदाप्तःप्राजकोदण्डमर्हतीति। आप्तःसम
र्थइत्यर्थः। स्थावरप्राणिपीडायांसएवाह। वनस्पतीनांसर्वेषामुपभोगोयथायथा। तथातथादमःकार्योहिंसायामितिधारणा
ति। वनस्पतिग्रहणंस्थावरप्राणिमात्रोपलक्षणम्। उपभोगोयथायथेत्यनेनयेषामाम्रादीनांफलमुपभुज्यतेतेषांहिंसाया
मधिकोदण्डः। येषाञ्चंपकादीनाम्पुष्पमुपभुज्यतेतेषान्ततोन्यूनः। येषांपत्रमुपभुज्यतेतेषान्ततोपिन्यूनइतिदर्शितम्। ए
तदेवविवरणपूर्वकंविष्णुराह। फलोपभोगद्रुमच्छेदीतूत्तमसाहसम्पुष्पोपभोगच्छेदीमध्यमसाहसंवल्लीगुल्मलताच्छेदी

कार्षापणशतं तृणाच्छेदे त्वर्कं सर्वं तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिमिति । दण्ड इत्यनुवर्त्तते । सर्वं फलोपभोगद्रुमच्छेदादयः तत्स्वामिनाञ्छि-
न्नद्रुमादिस्वामिनां तदुत्पत्तिफललाभे गद्रुमाद्युत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितभोगकालपर्य्यन्तं दद्युरिति शेषः । पश्वभिद्रोहे दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः । दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा । दण्डः क्षुद्रपशूनां स्याद् द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दम इति ॥ क्षुद्रपशूनां अजाविकप्रभृतीनाम् । ताडनेन दुःखोत्पाद-
ने । शोणितोत्पादे रक्तस्रावणे । शाखाशब्देनात्र शृङ्गादिकं गृह्यते अङ्गानि करचरणादीनि तेषां छेदने च यथाक्रमं द्विपणप्र-
भृतिर्दण्डः । द्विपणश्चतुष्पणः षट्पण इत्येवंरूपः । तेषां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः स्वामिने मूल्यदानञ्च ।
महापशूनां गोगजवाज्यादीनाम् एतेषु स्थानेषु पूर्वोक्ताद्दण्डाद् द्विगुणो दण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । विष्णुरपि । पशूनां पुंस्त्वोपघा-
तीति कार्षापणशतमन्नप्रकृतं । स एव । गवाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यो विमांसविक्रयी च ग्राम्यपशुघाती कार्षापणशत-
न्दद्युः । पशुस्वामिने च तन्मूल्यन्दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशत्कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणा-
न् । कीटोपघाती कार्षापणमिति । विमांसं मृगाणां द्विमांसमिति कल्पतरौ । कात्यायनोऽपि । द्विपणो द्वादशपणो वधे तु
मृगपक्षिणाम् । सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरवधेन्नृणाम् । गोकुमारीदेवपशूक्षाणं वृषभन्तथा ॥ वाहयन् साहसं पूर्वं प्रा-
प्नुयादुत्तमं वधे इति ॥ परकुड्याभिघाते परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्या-
वपातने । पणान्दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥ दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा । षोडशाद्यः पणान्द-
ण्ड्यो द्वितीयो मध्यमं दममिति ॥ मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिप-
णो दण्डः । कुड्यस्यावपातने तु समुच्चिता एते त्रयो दण्डा ग्राह्याः । कुड्यसम्पादनार्थं स्वधनमपि तत्स्वामिने दद्यात् । परगृ-
हे कण्टकादिप्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । स्थावराभिद्रोहे दण्डमाह

स एव । प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणान्तु विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते । गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधां । पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने इति ॥ प्ररोहिशाखिनामश्वत्थादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणाद्दण्डादारभ्य पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं द्विगुणो दण्डः । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवंरूपः । अप्ररोहिशाखिनामाम्रादीनां उपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु छेदने पूर्वोक्ता एव दण्डाः । चैत्यादिस्थानेषूत्पन्नानां वृक्षाणां शाखादिछेदने पूर्वोक्ताद्दण्डाद्द्विगुणाः । विश्रुते चाश्वत्थपलाशादिके द्विगुणो दण्डाः । गुल्मा मालत्यादयः गुच्छाः कुरण्टकादयः क्षुपाः करवीरादयः लताः द्राक्षातिमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः । ओषध्यः फलपाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुधः गुडूचीप्रभृतयः । एतेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्त्तने छेदने पूर्वोक्ताद्दण्डादर्द्धदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । भार्य्यादीनामपराधे रज्जुवेणुदलाभ्यामधमाङ्गे ताडयेत् । अन्येनोत्तमाङ्गे च ताडयन् दण्ड्य इत्याह यमः । भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः । प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हतीति ॥ भार्या पुत्रश्च शिष्यश्च दासो भ्राता यसोदरः । प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषमिति ॥ शिष्यानुवृत्तावापस्तम्बोऽपि । अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत अतित्रासस्तूपवासस्तूदकोपस्पर्शनमिति दण्डाः यथा तन्मात्रनिवृत्तिरिति अपराधनिवृत्तिपर्य्यन्तं अपराधानुरूपं दण्डपातनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यत्र तु आत्मनः कश्चिद्देहे घाताङ्कनादि चिह्नं विधाय परमभिद्रवति तत्र साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा परीक्षणं कर्त्तव्यमित्याहतुर्नारदबृहस्पती । कश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् । हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणमिति । याज्ञवल्क्योऽपि । असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृताद्भयादिति ॥ कात्यायनोऽपि । हेत्वादिभिर्न पश्येच्चेद्दण्डपारुष्यकारणं । तदा साक्षिकृतं न

ऋद्धिं च नाविनियोजयेदिति । इति दंडपारुष्याख्यव्यवहारपदम् ॥७॥ तथा वाक्पारुष्याख्यव्यवहारपदम् ॥ तस्य च स्वरूप
माह नारदः । देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यंगसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यत इति । आक्रोशः आक्षेपः भ
र्त्सनमिति यावत् । कलहप्रियाः गौडा इति देशाक्रोशः । अत्यंतलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता वैश्वामित्रा इति कु
लाक्षेपः । न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह स एव ॥ निष्ठुराश्लीलतीव्र
त्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्य दंडोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुरिति । निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव । साक्षेपं निष्ठुरं
ज्ञेयमश्लीलं न्यंगसंयुतं । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिण इति ॥ धिङ्मूर्ख जाल्म इत्यादि साक्षेपं भाषणं निष्ठुरं । न्यङ्ग
संयुतं अवद्यं भगिन्यादिगमनसंयुतं । अश्लीलं पतनीयैः सुरापानादिभिरुपाक्रोशस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः । कात्यायनोपि ।
यत्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् । अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥ न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।
वृत्तदेशकुलानां तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥ महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या । जातिभ्रंशकरी वाथ तीव्रा सा प्रथिता तु वागि
ति ॥ कल्पतरौ न्यंगावगूरणमिति पठित्वा निकृष्टांगप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु माधवादि
संमतः पाठः । प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः । देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् । द्रव्यं विना तु प्रथ
मं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् । पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥ अभक्ष्या
पेयकथनं महापातकदूषणं । पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति ॥ द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्य
मानार्थव्यतिरेकेणैवंविधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थ इति कल्पतरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेति मदनरत्ने । अभिघट्टनमु
त्पाटनं । निष्ठुराक्रोशे दंडमाह याज्ञवल्क्यः । सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनांगेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्ध
त्रयोदशानिति । अन्यथास्तोत्रं निन्दास्तुतिः । न्यूनांगाः करादिरहिताः । न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः । रोगिणः कुष्ठ्यादयः

। अर्द्धं तयोर्दमान् । अर्द्धाधिकद्वादशपणानित्यर्थः । एतत्सवर्णविषयम् । अत एव बृहस्पतिः । समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् । विनयो विहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदश इति । विष्णुरपि । समवर्णाक्रोशने द्वादशपणान् दण्ड्य इति । परस्परमिति शेषः । मनुनारदावपि । समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति ॥ अक्षुविक्लितावपि । समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणाय यथारूपविशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमे च विशिष्टस्य तमोर्द्धमिति ॥ अत्र द्वादशसार्द्धद्वादशयोरुत्कृष्टानुत्कृष्टत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । कात्यायनोपि । यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुणवत्तां । अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति ॥ नारदोपि । दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात् । अन्यायदेशवादी च वाग्दुष्टन्तन्नरं विदुरिति ॥ अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थे दोषकीर्त्तनेन दोष इति सूचितम् । अत एवोक्तं कात्यायनेन । यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेन कीर्त्तितं । वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेदिति । वचनात् दोषकीर्त्तनात् । यथाभियोगादेः पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्रापि दण्डपारुष्यन्यायेन युगपत्प्रवृत्तयोर्दण्डस्तुल्यं अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । जातिगुणवत्तेविशेषे दण्डवैषम्यमाह बृहस्पतिः । समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणो दमः । उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परमिति ॥ हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः । उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धं परिमितो दण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योपि । अर्द्धाधमेषु द्विगुणाः परस्त्रीषूत्तमेषु च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति । अर्द्धः सार्द्धद्वादशपणात्मक इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतिको दम इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं ऊहनीयं ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः । तमेव कल्पनीयं दण्डम्प्रदर्शयति मनुः । शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

विप्रः पञ्चाशतन्दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दम इति। बृहस्पतिरपि। क्षिपन्विप्रादिकन्दद्यात्पञ्चाशत्पणिकन्दममिति। शङ्खलिखितावपि। आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतन्दण्ड्यः शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति। बृहस्पतिरपि। विप्रे शतार्द्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने। विशस्तथार्द्धपञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश। सच्छूद्रस्यायमुदितो विनयो मपराधिनः। गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्॥ वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत्। तदर्द्धं क्षत्रिये वैश्यं क्षिपन्नविनयमर्हति॥ शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः। वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्भिरुदाहृतः॥ वैश्यमाक्षारयञ्छूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमन्दमम्। क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति॥ जिह्वाच्छेदनरूपोऽत्रोत्तमसाहसो द्रष्टव्यः। तथा च स एव। धर्म्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः। आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाछेदेन दण्ड्यत इति॥ शूद्र इत्यनुषङ्गः। आपस्तम्बोऽपि। जिह्वाछेदनं शूद्रस्यार्यं धार्म्मिकमाक्रोशत इति। गौतमोऽपि। शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गम्मोच्यो येनोपहन्यादिति। अभिसन्धाय बुद्धिपूर्वं वाचातिक्रम्य अभिहत्य दण्डेन ताडयित्वा अङ्गं मोच्यतेनाङ्गेन वियोजनीय इत्यर्थः। गुर्वाद्याक्रोशे त्वाहतुः शङ्खलिखितौ। तथाऽधिक्षतान्विप्रान्गुरूंश्च निर्वासनम्मुडनन्ताडनं वा गोमयानुलेपनङ्गारोहणं दर्पहरणं वा दण्डो वेति। दण्डः कार्षापणशतरूपः। अत एव विष्णुः। गुरूनाक्षारयन्कार्षापणशतमिति। पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह मनुः। मातरम्पितरञ्जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्। आक्षारयञ्छतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति॥ भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम्। एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां जायायामिति मिताक्षरायामभाणि। श्वश्रुः श्वाद्यधिक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः। क्षिपन्श्वश्र्वादिकन्दद्यात्पञ्चाशत्पणिकन्दममिति। बाह्वादिच्छेदननिष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः। बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः। शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिष्विति। बाह्वादिविनाशे वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादितं शत्यः शतपरिमितो दण्डः। पादादिभङ्गके

रिष्यामीत्याक्षेपं चाशक्तपरिमितो दण्ड इत्यर्थः ॥ एवंवादिनोऽशक्तस्य दशपणा दंडनीय इत्याह स एव । अशक्तस्तु वदन्नेवं
दंडनीयः पणान्दशेति । यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्वादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स दण्ड्यः किन्तु अशक्ताक्षेपार्थं प्रतिभुवमपि दा
पनीय इत्याह स एव । तथाशक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य चेति । अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव । अभिगन्तास्मि भगि
नीं मातरं वा तवेति ह । शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दममिति ॥ तीव्राक्रोशे दंडमाह स एव । पतनीयकृते क्षेपे दंडमु
त्तमसाहसः । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसमिति । पतनीयैः पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानि गोवधादी
नि । मनुरपि । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ विट्शूद्रयोस्त्वेव
मेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ पापोपपातवक्तारो महापातकशंसकाः । आद्यमध्योत्त
मान्दण्डान्दद्युस्तेमेयथाक्रममिति । विष्णुरपि । परस्परपतनीयक्षेपे कृते तूत्तमसाहसं उपपातकयुक्तं तु मध्यमम् । त्रैविध
वृद्धानां क्षेपे जातिपूगानां त्वग्रामदेशयोः प्रथममिति । देशाद्याक्रोशे दण्डमाह बृहस्पतिः । देशादिकं क्षिपन्दाप्यः पणानर्द्ध
त्रयोदश । पापेन योजयन्दर्प्याद्दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया । समन्यूनाधिकत्वेन कल्प
नीयो मनीषिभिरिति ॥ याज्ञवल्क्योपि । मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोरिति । राजाक्रोशे दण्डमाह नारदः
। अवकुश्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति ॥ याज्ञवल्क्योपि । राज्ञोऽनिष्टप्रवक्ता
रन्तस्यैवाक्रोशकन्तथा । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेदिति ॥ सत्यदोषाभिधानेपि वाक्पारुष्य दंडोस्त्येव । तथा च
नारदः । पतितं पतितेत्युक्त्वा तथा चौरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेदिति ॥ मनुनारदावपि । का
णं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दंडं कार्षापणावरमिति ॥ विष्णुरपि । काणखञ्जादीनान्तथ्य
वाच्यपि कार्षापणद्वयमिति । एतच्चतुर्वृत्तविषयमिति माधवीये विद्यारण्यश्रीपादैरभिधायि । मिथ्यावदनशीलानां दंड

माहकात्यायनः। अन्तात्स्थानशीलानाञ्जिह्वाछेदो विशोधनमिति। हारीतोपि। मिथ्याभाषिणां मेलकानाञ्च राजा जिह्वा
च्छिंद्याद्दंडयेद्वेति। मेलको भक्षकः। कस्यचिद्वाक्पारुष्यकृतोर्द्धदंडमाहोशना। मोहात्प्रमादात्संघर्षात्प्रीत्या वोक्तं मयेति
यः। नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दंडार्द्धन्तस्य कल्पयेदिति। वक्ष्ये इत्यत्र वक्तीति शेषः॥ इति वाक्पारुष्याख्यव्यवहारपदम्॥ ●●
●●॥ अथ स्तेयाख्यव्यवहारपदम्॥ तल्लक्षणमाह मनुः। स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम्। निरन्वयम्भवेत्
स्तेयं हृत्वापह्नुयते च यदिति। अस्यायमर्थः। अन्वयवद्द्रव्यरक्षकराजाध्यक्षादिसमक्षं बलावष्टम्भेन यत्परधनापहरणा
दिकं क्रियते तत्साहसं। स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाम्याद्यसमक्षं यद्वञ्चयित्वा परधनाद्यपहरणान्तदुच्यते। यच्च राजाध्यक्षादिस
मक्षमपहृत्य न मयेदं हृतमिति भयान्निह्नुते तदपि स्तेयमिति। अत एव नारदः। उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम्। सु
प्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण इति॥ एषामित्येतच्चतुर्द्दशनिर्दिष्टान्याह स एव। मृद्भांडासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि
यत्। शमीधान्यं कृतान्नञ्च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम्। वासः कौशेयवर्ज्जञ्च गोवर्ज्जम्पशवस्तथा॥ हिरण्यवर्ज्जं लोहञ्च मध्यं व्रीहि
यवादि च। हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोगजवाजिनः। देवब्राह्मणराज्ञाञ्च विज्ञेयन्द्रव्यमुत्तममिति। बलात्कारकृतमपहर
णं साहसान्तर्गतं स्तेयमित्याह स एव। तस्यैव भेदः स्तेयः स्याद्विशेषस्त्वत्र तूच्यते। आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन त्विति
। तस्यैव साहसस्यैव। आधिः पीडा धनापहरणादिद्वारा आक्रम्य प्रसह्य परस्य क्रियमाणः क्लेशः साहसरूपं स्तेयम्। छलेन क्रिय
माणस्त्वाधिः केवलस्तेयमित्यर्थः। तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः। ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा। पूर्वकर्मापरा
धी च तथा चाशुद्धवासकः॥ अन्येपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः। द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः॥ परद्र
व्यगृहाणाञ्च पृच्छका गूढचारिणः। निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाइति। ग्राहकै राजपुरुषैर्लोप्त्रेणापहृतभाण्ड
नादिना चौर्यः। अशुद्धवासः अप्रज्ञातस्थानवासी। जातिनिह्नवो नाहं शूद्र इत्येवंरूपः। नामनिह्नवो नाहं डित्थ इत्येवं रू

पः । आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्युपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । घृतपण्याङ्गनामद्यपानादिष्वतिप्रसक्ताः तथा कुतस्त्यो
ऽसि क्व वासमिति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति । वक्रवचनात्स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कार
णं क्व यदस्य द्रव्यं किं वास्य गृहमित्येवं पृच्छन्ति । ये च वेषान्तरधारणेनात्मानं गूहयित्वा चरन्ति । ये चायाभावेऽपि बहुव्ययकारि
णः । ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानां विक्रयकारिणः ते सर्वेऽपि चौर्यसम्भावनया ग्राह्या
इत्यर्थः । एवंविधलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् गृहीत्वैते चौरा भवन्ति न वेति सम्यक् परीक्षेत न तावन्मात्रेण निश्चिनुयात् । चौरस्या
पि लिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अत एव नारदः । अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चौरेण वा परिक्षिप्तं लोप्त्रं यत्नात्प
रीक्षयेत् ॥ असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणमिति ॥ सोऽयं स्तेयं त्रैविध्य
माह स एव । तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः । क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणादिति । चौरस्य द्वैविध्यमा
ह बृहस्पतिः । प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः । प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधेति ॥ प्रकाशतस्करान
ाह स एव । नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः । दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥ अक्रियाकारिणश्चैव मध्य
स्थाः कूटसाक्षिणः । प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविन इति ॥ प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारिणः । अत एव नारदः । प्रका
शवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः । उत्कोचकाः सोपधिका वञ्चकाः परयोषितः ॥ प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः । इत्ये
वमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवीति ॥ नैगमादिव्याजेन ये परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः प्रकाशतस्करा इत्यर्थः । अप्रकाशे
तस्करस्वरूपभेदानाह व्यासः । साधनाङ्गान्विताश्चैव विचरन्त्यविभाविताः । अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः । उ
त्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थमुड्ग्रन्थिभेदकः । स्त्रीपुंसाश्वपशुस्तेयी चौरो नवविधः स्मृत इति ॥ शत्रावितिप्रायिकम् । अरण्यादौ दि
वापि सम्भवात् । उत्क्षेपकः धनिनामनवधानतां निश्चित्य तत्समीपस्थं धनमुत्क्षिप्यापहारकः । सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ छित्त्वान्त

त्यभिनिभेत्ता । पांथमुट् कान्तारादौ पथिकानां धनप्रच्यापहारकः । ग्रंथिभेदकः परिधानीवादिग्रथितन्धनं गृहीतुं तच्छ्रन्थिमोचकाइति । प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव । स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मज्ज्वादेशवृत्तयः ॥ गृहन्तिच्छद्मनाचार्यमनार्य्यास्त्वार्यलिङ्गिनः ॥ नैगमाद्या भूरिधनाद्दण्ड्या दोषानुरूपतः । यथा तेनानिवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति सत्पथे न तथेति ॥ दोषानुरूपतो दण्ड्या न तु धनानुरूपत इत्यभिप्रायः । केषांचित्प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह बृहस्पतिः । प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं पुनः संस्कृत्य विक्रयी । पण्यं तद्द्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डञ्च तत्समम् ॥ अज्ञात्वौषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्भिषक् ॥ कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभाव्यहराश्च ये । गणकावञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥ अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः । विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥ ज्योतिर्ज्ञानन्तथोत्पातमविदित्वा तु येऽन्नृणाम् । श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥ दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानन्दर्शयन्ति ये । हिंसन्ति छद्मना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः । अल्पमूल्यन्तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् । स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः । हेमरत्नप्रवालाद्यान् कृत्रिमान्कुर्वते तु ये । क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्द्विगुणं दमम् । मध्यस्थं वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा । साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणन्दममिति ॥ भाव्यङ्करविशेषः । मनुरपि । सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैरिति । विष्णुरपि । द्यूते च कूटाक्षदेविनां करच्छेद इति । अप्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव । उत्क्षेपकसन्दंशच्छेदनव्यो राजपूरुषैः । सदंशोऽत्र करः । तथा च याज्ञवल्क्यः । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकाविति । अंगुष्ठतर्जन्योर्ग्रन्थिमोचने साधकतमत्वेनात्र सन्दंशशब्देन तयोर्ग्रहणम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण पाणिसन्दंशाभाववन्तौ कर्त्तव्यौ । द्वितीयापराधे तूभावप्येकपाणिपादाभाववन्तौ कर्त्तव्याविप्यर्थः । सन्धिभेतृणां दण्डमाह मनुः । सन्धिं भित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेदिति ॥ तानितिशेषः ।

बृहस्पतिरपि । सन्धिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमारोहयेत्प्रभुरिति । आरोहयेत् आरोपयेदित्यर्थः । पान्थमुषो दण्डमाह स एव । तथा पान्थमुषं वृक्षे गले बद्ध्वावलम्बयेदिति । पान्थमुषं पथिलुण्ठकान् । ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः । अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति ॥ अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । द्वितीये हस्तस्य छेदः चरणस्य च तृतीये वध इत्यर्थः । अत एव नारद आह । प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुष्ठहस्तयोर्वध इति । स्त्रीहर्तुर्दण्डमाह व्यासः । स्त्रीहर्त्तारोहश यये दग्धव्यो वै कराग्निनेति । पुंहर्तुर्दण्डमाह स एव । नरहर्तुर्हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथ इति । गोहर्तुर्दण्डमाह बृहस्पतिः । गोहर्तुर्नासिकां छित्त्वा बद्ध्वाम्भसि निमज्जयेदिति । नारदः । सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः । वाजिवारणलोहानां नाद्यादद्दीत बृहस्पतिरिति । सर्वस्वमित्यनुषङ्गः । पशुहर्तुर्दण्डमाह व्यासः । पशुहर्तुस्तदर्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेदिति । पशुहर्त्ता पश्वनुसारेण दण्डनीय इत्याह नारदः । महापशून्स्तेनयतो दण्डमुत्तमसाहसम् । मध्यमपशून्पूर्वन्तु क्षुद्रपशूंस्तथाहृत इति । हृत इति षष्ठी । बन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः । प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नर इति ॥ अङ्गच्छेदादयः उत्तमसाहसत्वाद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेषूत्तमद्रव्यापहारविषयाः । साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमादिति नारदेनोत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात्तेन क्षुद्रमध्यमद्रव्यो आक्षेपकादीनान्तदनुरूपेण करच्छेदादिः । तस्करस्यापहृतं धनं तत्स्वामिने दापयित्वा दण्डः कर्त्तव्य इत्याह याज्ञवल्क्यः ॥ चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैरिति । धान्याद्यपहरणे दण्डमाह मनुः । धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति ॥ कुम्भो विंशतिप्रस्थाः शेषे दशकुम्भाधिकान्न्यूने । तस्य धान्यस्वामिनः । रत्नहरणे दण्डमाह स एव । मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हतीति । स एव । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषे त्वेकादशगुणं मूल्या

दण्डं प्रकल्पयेत्। पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषेण इति। अत्र सुवर्णादीनां संख्या कर्षकृतेत्याहुः वृद्धा इति मदन
रत्ने। अत्राङ्गच्छेदादिदण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः। स चिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणा
त्। चिह्नं ललाटे श्वपदाकाराङ्कनम्। तथा च मनुः। गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मण
स्यशिरः पुमानिति। एतच्च प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम्। प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथो
दितम्। नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यमूत्तमसाहसमिति मनुस्मरणात्। जात्यादिभेदेन च दण्डतारतम्यमाह स एव। अष्टापा
द्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्। षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु। ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत्। द्वि
गुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिन इति॥ यस्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्तृके तस्मिन्नष्टगुणं दापनीयः वैश्यकर्तृके षो
डशगुणः क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्गुणः। ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः। शतगुणो वाष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वेत्यर्थः। मा
षान्यूनमूल्यानां क्षुद्राणां मूल्यात्पञ्चगुणो दम इत्याह नारदः। काष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च। वेणुवैणवभाण्डा
नां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम्। शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः। गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः। पक्वान्ना
नां कृतान्नानां मत्स्यानामौषधस्य च। सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दम इति। यत्पुनः क्षुद्रद्रव्यविषये द्विगुणदण्डप्रति
पादकमनुवचनम्। सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च। दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च। वेणुवैदलभाण्डा
नां लवणानां तथैव च। मृन्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च॥ अजानाम्पक्षिणाञ्चैव लवणस्य च घृतस्य च। मांसस्य मधु
नश्चैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम्। अन्येषाञ्चैवमादीनाममद्यानामोदनस्य च। पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दम इति। त
दल्पप्रयोजनविषयम्। पांथादीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहारेण दण्डः। तथा च स एव। द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे
च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हतीति॥ चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः। अनिषिद्धैर्गृहीतव्यो मुष्टिरे

कापथिस्थितैः । तथैवसप्तमेभक्तेभक्तानिषडनश्नता । अश्वस्तनविधानेनहर्त्तव्यंहीनकर्म्मणइति । नकेवलंचौरस्यैवदण्डः
किन्त्वचौरस्यापिचौरोपकारिणइत्याहयाज्ञवल्क्यः । भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् । दत्वाचौरस्यवाहन्तुर्जानतो
दमउत्तमइति । भक्तंअशनं । अवकाशोनिवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्यशीतापनोदनाद्यर्थः । उदकन्तृषितस्य । मन्त्रःचौ
र्यप्रकारोपदेशः । उपकरणंचौर्यसाधनम् । व्ययःअपहारार्थन्देशान्तरङ्गच्छतःपाथेयम् । एतानिचौरस्यहन्तुर्वादुष्टत्वं
जानन्नपियःप्रयच्छतितस्योत्तमसाहसोदण्डइत्यर्थः । कात्यायनोपि । चौराणाम्भक्तदावेस्युस्तथाग्न्युदकदायिनः । क्रेता
रश्चैवभाण्डानाम्प्रतिग्राहिणएवच ॥ समदण्डाःस्मृताह्येतेयेचप्रच्छादयन्तितानिति । चौरोपेक्षाकारिणंप्राहनारदः ।
शक्ताश्चयदुपेक्षन्तेतेपितद्दोषभागिनः । उत्क्रोशतांजनानान्तुह्रियमाणेधनेतथा । श्रुत्वायेनाभिधावन्तितेपितद्दोषभागि
नइति । इतिस्तेयाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथसाहसाख्यंव्यवहारपदम् । तस्यस्वरूपमाहनारदः । सहसाक्रियतेकर्म
यत्किञ्चिद्बलदर्प्पितैः । तत्साहसमितिप्रोक्तंसहोबलमिहोच्यतेइति । तस्यचातुर्विध्यमाहवृहस्पतिः । मनुष्यमारणं
चौर्यम्परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयञ्चेतिसाहसंस्याच्चतुर्विधमिति । उभयपारुष्यम्वाग्दण्डपारुष्ये । तस्यत्रैवि
ध्यमाहनारदः ॥ तत्पुनस्त्रिविधंज्ञेयम्प्रथमंमध्यमन्तथा । उत्तमञ्चेतिशास्त्रेषुतस्योक्तंलक्षणंपृथगिति । एतेषांस्वरूप
माहसएव । फलमूलोदकादीनांक्षेत्रोपकरणस्यच ॥ भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैःप्रथमंसाहसंस्मृतम् ॥ वासःपश्वन्नपानानांगृ
होपकरणस्यच । एतेनैवप्रकारेणमध्यमंसाहसंस्मृतम् ॥ व्यापादोविषशस्त्राद्यैःपरदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधियच्चान्य
दुक्तमुत्तमसाहसमिति ॥ भङ्गःफलादिस्वरूपनाशनम् । आक्षेपआक्रोशःवाक्तिरस्करणमितियावत् । अपमर्द्दःस्वरूपावशे
षेणपीडनम् । एतेनैवप्रकारेणेत्यर्थः । त्रिविधेपिसाहसेदण्डमाहनारदः । तस्यदण्डःक्रियापेक्षःप्रथमस्यशतावरः । म
ध्यमस्यतुशास्त्रज्ञैर्दृष्टःपञ्चशतावरः । उत्तमेसाहसेदण्डःसहस्रावरइष्यते । वधःसर्वस्वहरणंपुरान्निर्वासनांकने ॥ तदङ्ग

च्छेदइत्युक्तोदण्डउत्तमसाहसइति॥ ब्राह्मणस्यतुमहत्यप्यपराधेशारीरदण्डाभावमाहसएव। अविशेषेणसर्वेषामेषदण्ड
विधिःस्मृतः। वधादृतेब्राह्मणस्यनवधेब्राह्मणोऽर्हतीति। यमोपि। नशारीरोब्राह्मणस्यदण्डोभवतिकस्यचिदिति। महत्यप
राधेब्राह्मणस्यदण्डमाहसएव। गुप्तेतुवन्धनेवध्वाराजाभक्तम्प्रदापयेदिति। नारदोपि। शिरसोमुण्डनन्दण्डस्तस्यनिर्वास
नंपुरात्। ललाटेचाभिशस्तांकःप्रयाणङ्गर्दभेनचेति। परद्रव्यापहरणरूपसाहसस्वरूपकन्तत्रदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः।
सामान्यद्रव्यप्रसभहरणंसाहसंस्मृतम्। तन्मूल्याद्द्विगुणोदण्डोनिह्नवेतुचतुर्गुणइति। बहुभिर्जनैःप्रहरादिकालक्रमेण
रक्ष्यमाणस्यद्रव्यस्यबलात्कारेणहरणंसाहसरूपंस्तेयमितिपूर्वार्द्धार्थः। तन्मूल्यादपहृतद्रव्यमूल्यात्। निह्नवे। अपला
पेयःसाहसंकरोतीतितद्द्विगुणन्दमम्। यस्तुसाहसंकृत्वानिह्नुतेसचतुर्गुणन्दाप्यइत्युत्तरार्द्धार्थः। साहसिकस्यप्रयोजयितारंप्र
त्याहसएव। यःसाहसंकारयतिसदाप्योद्विगुणन्दमम्। यस्त्वेवमुक्त्वाहन्दाताकारयेत्सचतुर्गुणमिति। द्विगुणन्दमंसाह
सिकदण्डाद्द्विगुणंदण्डं। साहसिकविशेषंप्रत्याहसएव। अर्ध्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः। संदिष्टस्याप्रदाताच
समुद्रगृहभेदकृत्॥ सामन्तकुलिकादीनामपकारस्यकारकः। पञ्चाशत्पणिकोदण्डएषामितिविनिश्चयः॥ स्वच्छन्दविध
वागामीविक्रुष्टेनाभिधावकः। अकारणेनविक्रोष्टाचाण्डालश्चोत्तमान्स्पृशन्। शूद्रप्रव्रजितानाञ्चदैवेपित्र्येचभोजकः।
अयुक्तंशपथंकुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत्। वृषक्षुद्रपशूनाञ्चपुंस्त्वस्यप्रतिघातकृत्। साधारणस्यापलापीदासीगर्भविनाश
कृत्॥ पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः। एषामपतितान्योन्यत्यागीचशततदण्डभागिति। अज्ञानकर्तृकेसाहसिके
पित्रादिबान्धवाः। प्रष्टव्याराजपुरुषैःसामादिभिरुपक्रमैः। विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होढेनवानरैः। एषोदिताघातकाना
न्तस्कराणाञ्चभावना। गृहीतःशङ्कयायस्तुनतत्कार्येप्रपद्यते। शपथेनाववोद्धव्यःसर्ववादेष्वयंविधिरिति। चिह्नंरक्तलेपा
दि। होढोमृतस्तस्यधनादिकम्। ज्ञानानन्तरकर्तव्यमाहव्यासः। ज्ञात्वानुघातकंसम्यक्ससहायंसवान्धवम्। हन्याच्चि

चवधोपायैरुद्वेजनकरैर्न्नृपइतिः । वृहस्पतिः । प्रकाशघातकायेतु तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विवि
धैर्व्वधैरिति ॥ ब्रह्मघ्नक्षत्रियादिविषयमेतत् । यतश्चाह बौधायनः । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्य वधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव तु
ल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपन्दण्डञ्च कल्पयेदिति । तेषां क्षत्रियादीनान्तुल्यापकृष्टवधे सजातीयहीनजातीयवधे द
ण्डं शारीरदण्डम् । एकघातार्थप्रवृत्तानां बहूनान्दोषानुरूपन्दण्डमाह कात्यायनः । एकश्चेद्बहवो हन्युः संरब्धाः पुरुष
न्नराः । मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः । यो मर्मघातकः स एव वधापराधदण्डभागित्यर्थः । स एव । आरम्भकृत्सहा
यश्च दोषवक्तानुदेशकः । आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्म्मिणाम् ॥ युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः । उपेक्षा
कार्य्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥ अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे तत्कार्यकारिणः । यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डमेषाम्प्रकल्पयेदि
ति । वृहस्पतिरपि । एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः । मर्म्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥ मर्मघाती तु यस्ते
षां यथोक्तम्प्रापयेद्दमम् । आरम्भकृत्सहायश्च दोषभागी तदर्द्धतः ॥ क्षतस्याल्पमहत्त्वञ्च मर्मस्थानञ्च यत्नतः । सामर्थ्य
ञ्चानुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेदिति ॥ विषयविशेषे मनुष्यवधकर्तुर्दण्डाभावं दोषाभावप्रदर्शनमुखेनाह मनुः । शस्त्रं द्वि
जातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्म्मेण न दुष्यतीति । यत्र देशे काले च धर्म्मस्तटाकारामादिरूपो भेदनच्छेदनादिना परुध्यते तत्र त
था शूद्रेतरवर्णसङ्करे परदारक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परतः प्राणसंशये । तथा दक्षिणानां सङ्ग
रे गोग्रहणनिमित्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्बलहिंसानिवारणे । धर्म्माद्धेतोर्धर्म्मं दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजाति
भिः क्षत्रधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः । अत्र द्विजातिग्रहणं ब्राह्मणवैश्यविषयम् । प्रजापालनार्थं क्ष
त्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्रग्रहणस्य प्राप्तत्वादित्यभिसन्धायैव बौधायन आह । ब्राह्मणार्थे गवार्थे च वर्णानां वापि सङ्करे । गृह्णी

यातांविप्रविशेषात्स्वंधर्म्मव्यतिक्रमेदिति ॥ यत्तु परीक्षार्थमपिब्राह्मणआयुधन्नाददीतेत्यापस्तम्बवचनम् । यच्चबौधायनवचनम् । हास्यार्थमपिब्राह्मणआयुधंनाददीतेति । तद्द्वयमपिधर्म्मोपरोधादिभिन्नविषयम् । साहसस्तेयस्यक्रोधलोभजत्वममाहबृहस्पतिः । साम्प्रतंसाहसस्तेयंश्रूयतांक्रोधलोभजमिति । स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसस्वरूपमाहसएवच । अनिच्छन्त्यायत्क्रियतेसुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्यावारहसिबलात्कारकृतन्तुतदिति । अनिच्छन्त्यापरपुरुषेणसहेतिशेषः । अनिच्छंत्यायानिचिह्नानितस्याःकर्त्तव्यंराजकर्त्तव्यंचाहसम्वर्त्तः । नेच्छन्त्यायानिचिह्नानिबलात्कारकृतानिच । परपुंसःप्रसंगेषुनारीणान्तानिस्पृशवतः । नखदन्तक्षतक्षामासकचग्रहविक्षिता । सद्योविध्वंसितानारीबलात्कारेणदूषिता ॥ उच्चैर्विक्रोशयन्तीचरुदन्तीलोकसन्निधौ । तस्यनामवदन्तीचयथाहन्तेमदूषिता ॥ शोचेदेवंविधैर्लिङ्गैर्ग्रस्तीकृतपयोधरा । चिह्नालंकारकेशैस्सव्याकुलीकृतलोचना । राज्ञासभ्यैःसभाज्ञोयोस्यमन्विष्यतश्शणात् । यद्ब्रूयात्सहजानात्रतत्कर्त्तव्यम्प्रयत्नतः । विवादेसाक्षिणामत्रप्रकुर्वीतपरिग्रहम् ॥ प्रार्थनादभिशस्तस्यनदियन्दातुमर्हतीति । अत्रदण्डमाहमनुः । सहसंब्राह्मणोदण्ड्योविप्रांगुप्तामबलांव्रजन्निति । गुप्तांस्वनियमेनरक्षिताम् । क्षत्रियादिसवर्णविषयेदण्डमाहबृहस्पतिः । सहसाकामयेद्यस्तुधनन्तस्याखिलंहरेत् । उत्कृष्टलिङ्गवृषणौघ्रामयेद्गर्दभेनचेति । कामयेत्परस्त्रियंगच्छेत । अयमेवदण्डोअनुलोमप्रतिलोमजात्योःसजातीयपरभार्यागमनेवेदितव्यइतिमदनरत्ने । हीनजातीयपरस्त्रीगमनेब्राह्मणादिष्वेतदर्द्धपरिमितोदण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमनेअयमेवदण्डोवधसहितःकार्यइत्याहसएव । दमोनेयःसमायान्तुहीनायामधिकस्ततः । पुंसःकार्योधिकायान्तुगमनेसप्रमापणमिति ॥ दमःसहसाकामयेदितिवाक्योक्तः । नेयःप्रापणीयः । यत्तुवधमात्राभिधायकङ्कात्यायनवचनं । स्त्रीषुवृत्तोपभोगःस्यात्प्रसह्यपुरुषोयदा । बधेतत्रप्रवर्त्तेतकार्य्यातिक्रमणंहितदिति । तस्मिन्स्वभार्यागमनेवेदितव्यम् ॥ इतिसाहसाख्यव्यवहारपदम् ॥ * ॥ अथस्त्रीसंग्रहणाख्यंव्यवहारपदम् । तस्यत्रैविध्यमा

ह । बृहस्पतिः । पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत । बलोपधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजमिति ॥ एतेषां स्वरूपं दर्शयति स एव । अनिच्छन्त्याः क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥ छद्मना गृहमानीय दत्त्वा स्वं मदकारणम् । संयोगः क्रियते यत्र तमुपधिकृतं विदुः ॥ अन्योन्यचक्षुरागेण दूतीसम्प्रेषणेन वा । कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजमिति ॥ अनुरागजसंग्रहणस्य त्रिविधत्वं दर्शयति स एव । तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तममिति । व्यासोपि । संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा । उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथगिति ॥ एतेषां स्वरूपमाहतुर्व्यासबृहस्पती । कटाक्षावेक्षणं हास्यं दूतीसम्प्रेषणं तथा । स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥ प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम् । सम्भाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥ एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा । एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिरिति ॥ स्त्रीसंग्रहणस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः । पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ॥ सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथेति ॥ परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन सद्यः अभिनवैः कामजैः करजदशनादिकृतव्रणादिचिह्नैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वायं स्त्रीसंग्रहणवानिति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह स एव । नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् । अदेशकालसम्भाषं सहैकस्थानमेव चेति ॥ कुर्वाण इति शेषः । सक्थि ऊरू । मनुरपि । स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया । परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतमिति । यस्तु दर्पादिना मयेयं भुक्तेति वदति सोपि तथाविधत्वेन ग्राह्य इत्याहतुर्मनुनारदौ । दर्पाद्वा यदि वा मोहात् श्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतमिति ॥ बलात्कारकृतस्य स्त्रीसंग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शितत्वादुपधिकृते दण्डमाह बृहस्पतिः । दण्डानाकामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः । अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्तत इति ॥ सर्वहरः सर्वस्वहरः एतत्सजातीयविषयम् । हीनोत्कृष्टगमने तु क्रमेणार्द्धधनं सर्वस्वहरणरूपो वधसहितसर्वस्वहरणरूपो दण्डो वावगन्तव्यः । दमोनेयः समायान्त्विति साहसवादनिरूपणद

र्शितवचनात्। तत्रवचनेपुरुषस्यापकर्षेसुभवेयुक्तोदण्डोनस्त्रियाइतिनोक्तस्तस्यादण्डः। तेनसाहसस्त्रीसंग्रहस्यत्रापृक्तत्वे
पिसजातीयोपभुक्तायाःसंव्यवहार्य्यायाःप्रायश्चित्ताचरणानन्तरव्यवहितोपभुक्तायाइतिज्ञातव्यमित्युक्तंमदनरत्ने। अनुसम
र्काचिविधसंग्रहणोदण्डमाहसएव। त्रयाणामपिचैतेषाम्प्रथमोमध्यमउत्तमः। विनयःकल्पनयाकांक्षादधिकोद्रविणाधिक
इति॥ अधिकःप्रथमसाहसादिभ्योधिकः। सम्भोगेदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः। सजातावुत्तमोदण्डआनुलोम्येतुमध्यमः। प्रातिलो
म्येवधःपुंसोनार्य्याःकर्णादिकर्त्तनमिति। चतुर्णामपिवर्णानाम्बलात्कारेणसजातीयपरभार्यागमनेसाशीतिपणसाहसोदण्डः
।यदात्वानुलोम्येनहीनजातीयागमनेमध्यमसाहसः। उत्कृष्टजातीयागमनेगन्तुर्वधः। तस्याःकर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः। ए
तच्चानुरागजंग्रहणविषयंस्त्रिया अपिदण्डाभिधानात्। बलात्कारेपधिकृतयोस्तुस्त्रियाअनपराधित्वेनदंडाभावात्। अस्मा
देवप्रातिलोम्येनगमनेपुरुषस्यवधंविधायस्त्रियास्तदर्द्धंतुल्यकर्णनासादिकर्त्तनविधानात्सजातीयागमनेपुरुषस्ययावुक्तौ
वुत्तममध्यमसाहसौदण्डौतदर्द्धंस्त्रियादण्डइतिसूचितम्। अतएवकात्यायनः॥ सर्वेष्वेवापराधेषुपुंसोयोर्थदमःस्मृतः।
तदर्द्धंयोषितोदद्युर्वधेपुंसोङ्गकर्त्तनमिति। स्त्रियाइतिशेषः। यदापुनःसवर्णास्वगुप्तांआनुलोम्येनगुप्तांवाव्रजतितदाविशेष
माहमनुः। सहस्रंब्राह्मणोदण्डोगुप्तांविप्राम्बलाद्व्रजन्। शतानिपञ्चदण्ड्यःस्यादिच्छन्त्यासहसङ्गतः। सहस्रम्ब्राह्मणोद
ण्डंदाप्योगुप्तेतुतेव्रजन्। शूद्रायांक्षत्रियविशोःसहस्रन्तुभवेद्दमइति। तेक्षत्रियवैश्ये॥ एतच्चगुरुसखिभार्य्यादिव्यतिरिक्त
विषयम्। तत्रदण्डांतरविधानात्। तदाहनारदः। मातामातृष्वसाश्वश्रूर्मातुलानीपितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्रीभगि
नीतत्सखीस्नुषा। दुहिताचार्यभार्य्याचसगोत्राशरणागता। राज्ञीप्रव्रजिताधात्रीसाध्वीवर्णोत्तमाचया। आसामन्यतमा
ङ्गच्छन्गुरुतल्पगउच्यते। शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्रनान्योदण्डोविधीयतइति। यत्तुप्रातिलोम्येगमनेक्षत्रियादेःपुरुषस्यवध
इत्युक्तंयोगीश्वरवचने। तद्गुप्ताविषयमन्यथाधनदण्डः। तथाचमनुः। उभावपिहितावेवब्राह्मण्यागुप्तयासह। विप्लु

तोऽशूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यम्पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिण
मिति । पञ्चशतम्पणशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्रिणमित्यत्रापि । क्षत्रियस्यागुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य चागुप्तक्ष
त्रियागमने क्रमेण पणसहस्रपणशतपञ्चकन्तयोर्दण्ड इत्याह स एव । वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्म
ण्यामगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हत इति ॥ शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु वधसर्वस्वापहर
णे । तथा च स एव । शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमाचरन् । अगुप्ते काङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते सर्वेण हीयत इति । अयञ्च वधादुपदे
शः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एव न द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् ।
यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बेन कार्य्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोऽस्त्येव । शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं ध
र्म्मो यत्रोपरुध्यते । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ प्रच्छन्नम्वा प्रकाशं वा मन्युस्तम्मन्युमृच्छतीति शस्त्रग्रहणाभ्य
नुज्ञानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्तुर्दण्डमाह मनुः । परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः । पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्रा
प्नुयात् पूर्वसाहसमिति ॥ आक्षारितः अभिशस्तः । दोषैः नानास्त्र्युपभोगवाञ्छाभिः । पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं करोति तद्विषयमे
तत् । अत एव । यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्नहि तस्य व्यतिक्रम इति ॥ मनुबृहस्पत्यु
क्तपूर्वसाहसमध्यमसाहसयोस्तूत्कृष्टसजातीयासम्भाषणादिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण सह पित्रा
दिभिर्निषिद्धं सम्भाषणं या करोति सा पणशतं दण्ड्या परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः करोति स पणशतद्वयं
दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्धपरस्परसम्भाषणादिकुर्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स एव दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः । स्त्री निषेधे श
तन्दद्यात् द्विशतन्तु दमम्पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथेति ॥ निषिध्यत इति निषेधः कर्म्मणि हलश्चेति घञ् । चा
रणादि स्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत् । नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति चेति मनु

स्मरणात्नटाः आत्मोपजीविनः वेषोपजीनः । एतेषान्दारेषु एषविधिर्न । अभिभाषणादिनिमित्तकदण्डविधिर्न । परस्ते
नारीः स्वभार्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरे संयोजयन्ति प्रच्छन्नो हतव्यचारयन्ति चेत्यर्थः । साधारणस्त्रीगमने दंडमाह याज्ञव
ल्क्यः । अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दममिति । स्वामिनायाशुश्रूषार्थं
गृहे एवस्थातव्यमित्येवम्पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धाः । पुरुषांतरेणावरुध्यभुज्यमाना भुजिष्याः यादास्यो भुजि
ष्या अवरुद्धा वा तासु सर्वपुरुषगम्यास्वपि गमने पञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः । तासाम्परपरिगृहीतत्वेन परस्त्रीतुल्यत्वात् । चशब्दा
द्वेश्या स्वैरिणीनामपि ग्रहणं । तास्वपि सर्वपुरुषसाधारणासु परपरिगृहीतासु गमनेऽयमेव दंड इति मन्तव्यम् । एतदेवाभि
प्रेत्याह नारदोऽपि । स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निःकासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजि
ष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्नताः परपरिग्रहा इति । अब्राह्मणीति स्वैरिण्या विशेषणम् । स्वैरिणी स्व
तन्त्रा पुंश्चली । निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने । स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्यप्रभृतयः । भुजि
ष्यास्वास्वेति सम्बन्धः । व्यासोऽपि । परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः । प्रसह्य वेश्यागमने दंडो दशपणाः स्मृत इति । प्र
सह्य वेतनदानं विना । अत्रानवरुद्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानन्न पापाभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदंडाभावप्रतिपादना
र्थम् । पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयत इत्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात् बलात्कारेण अनवरुद्धदास्यभिगमने दंडमा
ह याज्ञवल्क्यः । प्रसह्य दास्यभिगमे दंडो दशपणाः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथगिति । पुरुषसम्भोगजीवि
कासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानमन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दंडः । यद्यनिच्छन्तीमेकाम्बलात्कारेण बह
वो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकञ्चतुर्विंशतिपणात्मको दंड इत्यर्थः । यदि पुनः सा स्वेच्छया भाटकं गृहीत्वा पश्चान्नेच्छति तदा बलाद्गच्छताम
पि बहूनामदोषः यदि तस्या व्याध्याद्यभिभवो न भवेत् । अत एव नारदः । व्याधितां सश्रमां व्यग्रां राजकर्मपरायणाम् । आमन्त्रिता

चेन्नागच्छेद्दद्याद्वडवा स्मृतेति ॥ पारदार्यप्रसंगात्कन्यायामपि दंडमाह याज्ञवल्क्यः । अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽध
मम् । दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृत इति ॥ अलंकृतां विवाहाभिमुखीं तां सवर्णां कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं द
ण्डनीयः । तदनभिमुखीं हरन्प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजां तां हरतः क्षत्रियादेर्वध इत्यर्थः । आनुलोम्येन सकामाहरणे प्रथ
मसाहसो दंडः तथा च स एव । सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दम इति । कन्यादूषणे दंडमाह स एव । दूषणे तु करच्छे
द उत्तमायां वधः स्मृतः । शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसनेति । पशून्गच्छञ्छतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यममिति । अ
कामां कन्यां नखक्षतादिना प्रसह्य दूषयति तदा करच्छेदः । यदा त्वंगुलिप्रक्षेपेण नाम योनिक्षतं कुर्वन्दूषयति तदा विशेष
माह मनुः । अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अंगुल्यौ दंडं चार्हति षट्शतमिति । सकामदूषणेप्याह
स एव । सकामां दूषयन्कन्यां नांगुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तय इति । यदा कन्या विदग्धा कन्यां दू
षयति तदाप्याह स एव ॥ कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अंगुल्यो
रेव वा छेदः खरेणोद्वहनं तथेति । कुर्यात् योनिक्षतवतीमिति शेषः । यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यां सकामामकामां वाभि
गच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वधः । यदा सकामां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्कं गोमिथुनं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति तस्मि
न्दंडरूपेणासइदद्यात् । सवर्णामकामां गच्छतो वध एव । तदाह मनुः । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । शुल्कं द
द्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नर इति
॥ चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । अन्त्याभिगमने त्वंक्य कुबंधेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्या
गमे वध इति ॥ अन्त्या चाण्डाली तद्गमने । त्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति मनुवचनानुसारेण
पणसहस्रं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन भगाकारेणांकयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चाण्डालीं गच्छंश्चाण्डाल एव । अं

मवएवेतिमाधवीयेपाठः ॥ चाण्डालस्यतूत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमनेवधएवेत्यर्थः । योनिव्यतिरिक्तस्थलेगच्छतोदण्डमाह सएव
। अयोनौगच्छतोयोषाम्पुरुषंवाभिमेहतः । चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथाप्रव्रजितागमइति । यस्तुयोषांमुखादावभिगच्छति
पुरुषंवाभिमुखेमेहतितथाप्रव्रजितांवागच्छतिअसौचतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयइत्यर्थः । स्त्रीकृतेसंग्रहणेदण्डमाह बृहस्प
तिः । गृहमागत्ययानारीप्रलोभ्यस्पर्शनादिना । कामयेत्तत्रसादण्ड्यानरस्याऽर्द्धदमःस्मृतइति । वचसास्त्रियम्प्रलोभ्यगच्छतः
पुरुषस्ययोदण्डस्तंयाह्याःतदर्द्धपुरुषेग्राह्यइत्यर्थः ॥ इतिस्त्रीसंग्रहणाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथस्त्रीपुंयोगाख्य
व्यवहारपदम् ॥ तत्स्वरूपमाहनारदः । विवाहादिविधिःस्त्रीणांयत्रपुंसाञ्चकीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्य
तइति ॥ विवाहादिशब्देनस्त्रीपुन्धर्मागृह्यन्ते । अतएवमनुर्व्यवहारपदोद्देशकालेस्त्रीपुन्धर्मौविभागस्त्वेषुद्धिरस्त्रप्रतिज्ञापू
र्वकन्तेषांनिरूपणञ्चकार । पुरुषस्यस्त्रियाश्चैवधर्म्येवर्त्मनितिष्ठतोः । संयोगेविप्रयोगेचधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतानित्यादिना ।
संयोगेअन्योन्यसन्निधाने । विप्रयोगे । देशतःकालतोवाव्यवधाने । शाश्वतान्नित्यान्अवश्यानुष्ठेयानितियावत् । केतेधर्मा
इत्याकांक्षायामाहसएव । अस्वतन्त्राःस्त्रियःकार्याःपुरुषैःस्वैर्दिवानिशं । विषयेषुचसज्जन्त्यःसंस्थाप्याह्यात्मनोवशइत्यादि
। पुरुषैःभर्तृपुत्रैः । विषयेदण्डहेतुभूतपाशुन्यादिविषये । नारदोपि । स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्तिकुलेजाताअपिस्त्रियः । अ
स्वातन्त्र्यमतस्तासांप्रजापतिरकल्पयदिति । अतोन्यैरपिस्त्रीणामस्वातन्त्र्यंयथाभवतितथाकल्पयितव्यमित्याशयः । पुरु
षेणस्वस्त्रीव्यभिचारादवश्यंरक्षणीया । तथाचहारितः । एकव्रतस्वतन्त्रभावात्परेन्द्रियोपहतत्वाच्चदुष्टाःकुलसङ्करकारि
ण्योभवन्तिजीवतिजारजःकुण्डोमृतेभर्तरिगोलकस्तस्मादेतेोपघाताज्जायांरक्षेज्जायानाशेकुलनाशःकुलनाशेतन्तुनाशस्त
न्तुनाशेदेवपितृयज्ञनाशोदेवपितृयज्ञनाशेआत्मनाशआत्मनाशेसर्वस्वनाशइति । एकव्रतस्वतन्त्रभावात् । स्त्रीणांएकभ
र्तृनियमनाशात् । परेन्द्रियोपहतत्वात् । परस्मिन्पुंसिइन्द्रियस्यमनसोरागादिनाउपहतत्वात् । कुलसङ्करकारिण्यस्त

ड्जातिस्वभावानुगतप्रजोत्पादनेनकुलसांकर्य्यम्। अतएवशंखलिखितौ। यस्मिन्भावेऽर्पितंस्त्रीणामार्जवेनादृशंतन्नानुभाव

यन्तीति। तन्तुःपुत्रादिसन्ततिः। मनुरपि। सूक्ष्मेभ्योऽपिप्रसङ्गेभ्यःस्त्रियोरक्ष्याविशेषतः। द्वयोर्हिकुलयोःशोकमावहे

युररक्षिताः॥ इमंहिसर्ववर्णानांपश्यन्तोधर्ममुत्तमम्। यतन्तेरक्षितुंभार्य्यांभर्तारोदुर्बलाअपि॥ स्वांप्रसूतिंचरित्र

ञ्चकुलमात्मानमेवच। स्वधर्म्मंहिप्रयत्नेनजायांरक्षन्हिरक्षतीति॥ द्वयोःकुलयोर्भर्तृकुलपितृकुलयोः। अनेनकुल

द्वयवृद्धैरपिरक्ष्येतिश्लोककथनमुखेनदर्शितम्। अतएववृहस्पतिः। सूक्ष्मेभ्योऽपिप्रसङ्गेभ्योनिवार्य्यास्त्रीस्वबन्धुभिः।

श्वश्र्वादिभिःपालनीयागुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम्। मनुरपि। कालेऽदातापितावाच्योवाच्यश्चानुपयन्पतिः। मृतेभर्तरिपुत्र

स्तुवाच्योमातुररक्षितेति॥ कालेकन्यादानयोग्येकाले। वाच्योनिन्द्यः। अनुपयन्अनुगच्छन्। सएव। पितारक्षतिकौमारे

भर्तारक्षतियौवने। पुत्रास्तुस्थाविरेभावेनस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति॥ याज्ञवल्क्योऽपि। रक्षेत्कन्यांपिताविन्नांपतिःपुत्रास्तुवार्द्ध

के। अभावेज्ञातयस्तेषांनस्वातन्त्र्यंक्वचित्स्त्रियाइति। विन्नाविवाहिता। पतिपुत्रविहीनायास्तुरक्षासम्पतिपक्षान्तर्गतैरेव

प्रत्यासन्नेनकार्य्या। तथाचनारदः। मृतेभर्तर्य्यपुत्रायाःपतिपक्षःप्रभुःस्त्रियः। विनियोगात्मरक्षासुभरणेषुचईश्वरः॥ प

रिक्षीणेपतिकुलेनिर्म्मनुष्येनिराश्रये। तत्सपिण्डेषुवासत्सुपितृपक्षःप्रभुःस्त्रियः।पितृपक्षस्याप्यभावेसएवाह। पक्षद्वयाव

सानेतुराजाभर्तास्मृतःस्त्रियः। सतस्याभरणंकुर्य्यान्निगृह्णीयात्पथश्च्युतामिति। विनियोगःकर्म्मणिनियोजनम्। भर्ता

पोषकःस्त्रीस्वभावन्दर्शयतिदक्षः। जलौकावत्स्त्रियःसर्वाभूषणाच्छादनाशनैः। सुहितापिकृतानित्यंपुरुषंह्यपकर्षति

॥ जलौकारक्तमादत्तेकेवलंसानपस्विनी। इतरातुधनंवित्तंमांसंवीर्य्यंबलंसुखम्॥ साशंकाबालभावेतुयौवनेभिमुखीभवे

त्। तृणवन्मन्यतेनारीवृद्धभावेस्वकम्पतिम्। स्वकाम्येवर्त्तमानायास्नेहान्नचनिवारिता। अपथ्यानुभवेत्पश्चाद्व्याधिरु

पेक्षिताइति। सुहितातृप्ताकृतापीत्यन्वयः। अपकर्षतिसततमाशामात्रंकरोति। स्वकाम्येस्वेच्छायाम्। अपथ्याअयन्ताहि

तद्धेतुभूता । मनुरपि । नैता रूपम्परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ पौंश्चल्याच्चल
चित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः । रक्षिता यत्नतोपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥ शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् । द्रोहभा
वं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् । नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मो व्यवस्थितः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृत
मिति स्थितिः ॥ तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि । स्त्रीलक्षणपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः । यन्मे माता प्रलुलुभे वि
चरन्त्यऽपतिव्रता । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् । ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैष व्यभि
चारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणम्प्रति इति ॥
निरिन्द्रिया निर्वीर्य्या धैर्यप्रज्ञादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोऽनृतमिति प्रायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते । श्रुतयः श्रुतिवाक्या
नि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणं स्वरूपं तासां श्रुतीनां मध्ये या निःकृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तरूपास्ताः श्रुतीः शृणुत स्त्रीस्व
भावज्ञानार्थमित्यर्थः । महाभारतेपि । कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः । मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ।
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च । मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु । यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवास
साम् । नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथञ्चिन्नोपपद्यते । अन्योन्यस्मिन्प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठ
न्ति भर्तृषु । अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च । वधबन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगा
नां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना । कामानामपि दातारं कर्त्तारं मानसान्त्वयोः । रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्त्ता
रं यत्नतः स्त्रिय इति ॥ श्रीरामायणेपि । नैवाङ्गनानां दयितो नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन । सर्वमेवाश्नन्त्येता गाहनजाइवेति
। अथ रक्षणप्रकारः । तत्र मनुः । न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् । एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुमि
ति ॥ प्रसह्य आक्रम्य । अवरुद्ध्येति यावत् । यद्यप्यवरोधेन शरीरव्यभिचाराद्रक्षणं शक्यं तथापि मानसव्यभिचाराद्रक्ष

मशक्यमित्याह । येन मनुना न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुमित्युक्तम् । न च मानसव्यभिचाराद्रक्षणमनर्थकमन्यज
त्वाभावेन प्रजाविशुद्धिविधानाभावादिति वक्तव्यम् । यतस्त्वाह स एव । यादृशं भजते स्त्री हि सुतं सूते तथाविधम् । तस्मात्प्र
जाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नत इति ॥ यादृशं पुरुषमृतुकाले स्त्री मनसा भजते तत्समानशीलं पुत्रं जनयतीति पूर्वार्द्धार्थः
। अत एवाह तुः शङ्खलिखितौ । यस्मिन्भावोऽर्पितः स्त्रीणामाग्नेयेन तच्छीलं पुत्रं जनयन्तीति । मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं र
क्षेदिति शेषः । तथा च मनुना तस्मादित्यादिमोत्तरार्द्धेनायमेवार्थो दर्शितः । परिरक्षणोपायानाह मनुरेव । अर्थस्य संग्रहे चै
नां व्यये चैव नियोजयेत् । शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे इति । अर्थस्य संग्रहे । स्वेन समानीतार्थसन्निधाने ।
व्यये स्वे मोत्तिव्यये । शौचे गृहादिशुद्धिकरसंमार्जनोपलेपनादौ । धर्मे अग्निहोत्राद्यानुकूललौकिकव्यापारे । पक्त्यां पाक
व्यापरे । पारिणाह्यपीठादिगृहोपकरणनानासङ्क्षणेविचारणे । निरन्तरगृहव्यापारनियोजनादिना पुरुषान्तरचिन्ता
राहित्यं यथा भवति भार्यायास्तथा कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । बृहस्पतिरपि । आयव्ययेऽर्थसंस्कारे गृहोपस्कररक्षणे । शौचाग्नि
कार्यसंयोज्याः स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृतेति । एवंविधव्यापारासक्तचित्ततया साध्व्य इति व्यपदिश्यन्त इत्याह मनुः । आत्मानमात्मना
यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिता इति । आत्मना गृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेन सुरक्षिताः सुष्ठु रक्षिताः साध्व्यः । आप्तपुरुषरक्षिता
स्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव । अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिरिति । आप्तकारिभिः पुरुषैः गृहे रुद्धा इ
त्यन्वयः । आप्ताश्च नेकारिणश्चाप्तकारिणः । अरक्षिताः सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः । भर्तुर्द्धर्मेनिकृत्वमपि स्त्रीणां रक्षणोपा
यत्वं निदर्शयितुं स एवाह । यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि । तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ अक्षमाला व
सिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा । शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ भार्याया भरणमप्यावश्यकमित्याह स एव ।
देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः । तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् । देवैर्दत्तादेवदत्ता दैववशयात्तेत्याव

न्। ताम्भार्यां स्वयंवरे पतिर्विन्दते। तत्र स्वयमपाणिग्रहे दत्तामित्यनेन विवाहलक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्य न स्वाधीनत्वं किन्त र्हि देवकृतत्वमिति दर्शितम्। देवदत्तत्वञ्च स्त्रीणां सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददग्नये। रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमामित्यादिभ्यः श्रुतिवाक्येभ्योऽवगम्यते। तेन देवैर्दत्ताया अभरणेन दातॄणां देवानां द्रोह आपाद्यत इत्यर्थवाद इत्युक्तम्मदनरत्ने। न च साध्वीमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थपरत्वेन व्यभिचारिण्या भरणमनावश्यकमिति वक्तव्यम्। तस्यापि कदन्नादिनाऽवश्यभरणीयत्वात्। तथा च नारदः। व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधःशयनमेव च। कदन्नञ्च कुवासश्च कर्म चावस्करोज्झनमिति। स्त्रिया रत्यर्थव्यभिचारे जाते मुण्डनमधःशयनञ्च साधयेत्। कदन्नं कुवासश्च भरणार्थन्दद्यात्। अमेध्यशोधनरूपञ्च कर्म कारयेदित्यर्थः। दोषरहिताया भार्यायाः परित्यागिनम्प्रत्याह नारदः। अनुकूलामवाग्दुष्टान्दक्षां साध्वीम्प्रजावतीम्। त्यजन्भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसेति। विष्णुरपि। निर्दोषाम्परित्यजन्पत्नीञ्चेति चौरवच्छास्य इत्यनुषङ्गः। निर्दोषां त्यागहेतुभूतदोषरहिताम्। दण्डेनस्थापयितुमशक्यत्वाच्च योगीश्वरः॥ आज्ञासंपादिनीन्दक्षां वीरसूम्प्रियवादिनीम्। त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रिया इति। तृतीयांशन्तद्धनतृतीयांशम्। राज्ञा भार्याया दाप्यः। अल्पधनः भरणमात्रपर्य्याप्तन्धनं दाप्य इत्यर्थः॥ इति स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारपदम्॥*॥ अथ विभागाख्यव्यवहारपदम्॥ यत्र मन्वादिवचनव्याख्यासु बहुधा बुधाः। विवदन्ते दायभागः स प्रबन्धेन वर्ण्यते॥ तल्लक्षणमाह नारदः। विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तन्तद्विवादपदं बुधैरिति॥ पित्रोरयम्पित्र्य इति॥ कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्यत्। अयेमातृधनस्यापि विभागकथनात्। पित्र्यस्य पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम्। पत्न्यादिनान्येषामपि भर्त्रादिधनेन निरूपणात्। अत एवोपक्रमे मनुनापि पित्रादिपदन्नोपात्तम्। एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति। दायधर्म्मोप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे लक्षणकथनपूर्वकन्निरूपणात्। उद्देशावसरेऽपि स्त्री

एतन्धर्म्मोविभागश्चेतिनस्यैवविवादपदत्वेनोद्देशात्। अतएववाग्येयावत्सम्बन्धिधनविभागमेवप्रदर्शितवान्मनुः। दायशब्द
श्चायंस्वामिसम्बन्धमात्रद्रव्येस्वत्वन्तद्रूपेवदति। तथाचनिघंटुकारः। विभक्तव्यम्पितृद्रव्यंदायमाहुर्मनीषिणइत्याह। अत्रा
पिपितृपदंसम्बन्धिमात्रोपलक्षणमन्यत्रापिदायशब्दप्रयोगात्। विभक्तव्यंविभागार्हमित्यर्थः। अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके
विभागाभावाद्दायशब्दवाच्यतानस्यात्। यत्तुजीमूतवाहनेनदीयतइतिव्युत्पत्त्यादायशब्दोददातिप्रयोगश्चगौणः। मृतप्र
व्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात्। नतुमृतादीनान्तत्त्यागोस्ति। तत्रपूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन
न्तत्स्वाम्योपरमेयत्रद्रव्येऽन्यस्वत्वन्तत्रनिरूढोदायशब्दइत्युक्तन्तन्नसुन्दरम्। निरूढत्वाङ्गीकारेदायददातिशब्दयोर्गौण
त्वोपन्यासानर्थक्यात्। सर्वथाऽवयवार्थराहित्येहिनिरूढत्वंनत्वयोगरूढत्वम्। अवयवार्थवाधस्त्वयमेवोपन्यासात्।
गौणमवयवार्थम्परिकल्प्यतदङ्गीकारस्यनिःप्रयोजनत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधोव्याघातश्च॥ तत्स्वाम्योपरमइतिच
जन्मनापिस्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम्। विभागशब्दस्त्वनेकस्वाम्यानांद्रव्यसमुदायविषयाणान्तत्तदेकदेशे
व्यवस्थापनेशक्तः। अतएवैकपुत्रादीनाम्पित्रादिधनस्वाम्येविभागशब्दाप्रयोगोदायोऽनेनलब्धइत्येवचप्रयोगः। यत्रा
पिचैकन्दासीगवादिबहुसाधारणन्तत्रापितत्तत्कालविशेषनियतदास्यदोहनादिनातस्यतस्यादिनाव्यञ्जनादस्त्येकदेश
स्वाम्यव्यवस्थापनरूपोविभागशब्दार्थः। अतएवएकांस्त्रींकारयेत्कर्म्मयथांशेनगृहेगृहइति। उद्धृत्यकूपवाप्यम्भस्त्वनु
सारेणगृह्यतेइति। युक्त्याविभजनीयन्तदन्यथानर्थकम्भवेदितिचवृहस्पत्यादिवचनेषुवक्ष्यमाणरीत्यातदुपपादयिष्य
ते। सचदायोद्विविधोऽप्रतिबन्धःसप्रतिबन्धश्च। पुत्रादीनाम्पित्रादीधनेपुत्रत्वादिनैवसत्यपिस्वामिनिपित्रादौजन्मनैवस्व
त्वोत्पत्तेःसतेषामप्रतिबन्धोदायः। स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात्। यस्तुविभक्तस्यासंसृष्टिनोपुत्रस्यमृतस्यपितृभ्रात्रादीना
न्तद्धनरूपोदायःससप्रतिबन्धः। स्वामिसद्भावस्यप्रतिबन्धकस्यापगमएवतत्रस्वत्वोत्पत्तेः। ननुसर्वोपिसप्रतिबन्धएवदा

थः। स्वामिसद्भावेपुत्रादीनामपि जन्ममात्रेणस्वत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्। तथाहि। यदिजन्मनैवपुत्रादीनामपिपित्रादीधनेस्व
त्वंस्यात्तर्ह्युत्पन्नमात्रस्यपुत्रादेःस्वत्वात्साधारणमितितदनुमतिंविनाद्रव्यसाध्येष्वाधानादिषुपित्रादीनामनधिकारापत्तेर्जातपु
त्रःकृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेतिश्रुतिविरोधः। किञ्च। विभागात्प्राक्पित्रादिप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्ववचनंव्यर्थंस्यात्। नहि
पित्रापुत्रान्तरानुमत्यायदिदत्तंसर्वैरेवदत्तमितिविभागप्राप्त्यभावादेवप्रतिषेधोनर्थकः। अननुमत्यातुसाधारणद्रव्यस्यदान
मेवनसंभवतीतिपित्रादिप्रीतिदत्तत्वादिवाचोयुक्तिरयुक्ता। एवंपुत्राद्यनुमतिमन्तरेणस्त्र्यादीनामपिभर्त्रादिभिःप्रीतिदान
स्यासम्भवात्तदनुमतौतुतैरपिदत्तत्वात्। भर्त्राप्रीतेनयद्दत्तंस्त्रियैतस्मिन्मृतेपितत्। सायथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वास्थावरादृते
इतिवचनेयथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वेत्यनेनाविभाज्यत्वंभर्तृप्रीतिलब्धस्ययदभिहितन्तदपिव्यर्थं। नचेदमविभागावस्थायांप्रीति
दानन्तस्यचाविभाज्यत्वम्प्रतिपादयतिकिन्तुस्थावरादृतेयद्दत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपिभर्त्रास्त्रियैस्थावरम्प्रीत्यादेयमज्ञा
नाद्दत्तमपितेनपुत्रादिभिरपहृत्यविभजनीयमस्थावरन्तुनप्रत्याहर्तव्यमित्यनुवादमात्रं। स्थावरस्यस्त्रियैप्रीतिदानप्रतिषेध
मात्रन्तात्पर्य्येणबोधयतीतिव्याख्यानीयं। तथाचयस्यचवर्जितयोजनाप्रसक्तेनायुक्तत्वात्। स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता
समर्थकत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रत्वस्यैतत्परपर्य्यायस्यापद्यते। अथमणिमुक्ताप्रवालानांसर्वस्यैवपिताप्रभुः। स्थावरस्यतुसर्व
स्यनपितानपितामहः॥ तथास्वपितृप्रसादाद्भुज्यन्तेवस्त्राण्याभरणानिच। स्थावरन्तुनभुज्येतप्रसादेसतिपैतृकइतिवचनमवश्यं
विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरंवाच्यंमणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरस्सरन्तत्प्रतिषेधाभिधानात्। अ
न्यथातस्यानुवादमात्रत्वेनवैयर्थ्यापत्तेः। तथाचजन्मनापुत्रादीनांस्वत्वान्मणिमुक्तादिषुतदनुमतिमन्तरेणापिदानेपितुःस्वा
तन्त्र्यम्। स्थावरेतुतदनुमत्यैवेतिविशेषद्वितवचनद्वयार्थस्यवाच्यत्वाज्जन्मनास्वत्वमायातीतिमैवम्। तस्यपितामहोपात्तस्थाव
रविषयत्वात्। अतीतेपितामहेतत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोःसाधारणेतदीयद्रव्यस्वत्वेपिस्थावरएवपुत्रानुमत्यपेक्षामणिमुक्ता

दीतुमेतितदर्थात् । यत्तु गौतमवचनं उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्य्या इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेमितान्तरासत्त्वप्रमाणत्वेनो
पन्यस्तत्वाद्दायभागतत्त्वज्ञताव्याख्यातमेव । पितृस्वत्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धेनान्यसम्बन्धाधिकेन जन
कधने पुत्राणां स्वामित्वानङ्गीकृतं पुत्रो लभते नान्यः सम्बन्धीत्याचार्य्या मन्यन्त इति । ननु पितृस्वत्वे विद्यमाने पितृपुत्रस्वत्वमिति तदर्थः
। नारदवैवस्वतवचनविरोधात् । पितर्य्यूर्द्ध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्द्धनं पितुरिति नारदः । पितुर्द्धनमित्याह । अन्यथा धनं विभजे
युरित्येवावक्ष्यत् । पितर्य्युपरमे पुत्रा विभजेयुर्द्धनं पितुः । अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते इति । देवलोऽपि पितुर्द्ध
नमित्युक्तो नतद्वैतास्वाम्यं ह्येतित्स्पष्टमेव तेषामस्वत्वं तत्र हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे पातित्यादिस्वत्वापगमकदोषरहिते । म
नुरपि । ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समं । भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोरिति । जीवतोर्म्मातापित्रोस्तद्धने पु
त्राणामस्वाम्यं वचनमेवाह । यत्तु शङ्खलिखिता वाहहेतुः । न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं भजेरन् । यद्यपि स्वाम्यं पश्चादधिगत
स्तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्म्मयोरस्वातन्त्र्यादिति । स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् । यद्यपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादन
न्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं प्राप्नं तथापि जीवति पितरि तद्धनं दानादिष्वस्वामिनान विभजेरन् अर्थधर्म्मयोरस्वातन्त्र्यात्तिनृपारत
न्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः पुत्रा इति । तेनानेन वचनेन जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्वत्वमिति तदपि न । मन्वादिवच
नानां बहूनामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधेनास्वाम्यथावर्णनीयत्वात् । वर्णितञ्चतत्पूर्वतो । यद्यपि पश्चादधिगतं पितृधनं व्या
पारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाम्यं तथापि तत्राप्यस्वाम्यं जीवति पितरि किमुत पितृधने अर्थधर्म्मयोस्तेषां पितरि जीव
त्यस्वातन्त्र्यादिति किञ्च । स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्ज्जन्मना स्वत्वमप्रमाणकमेव
। अत एव च भार्य्यादिवचनं । भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमिति । पार
तन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरं तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तं । भार्य्यादिष्वध्यग्न्यादिवचनैः कर्म्मनादिनाचार्य्यकत्वेन स्वामित्वेसि

द्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा पुत्रादिषु धनसाध्येषु पुरणादिश्रुतत्वेनैषामधिकारित्वमपि विरुद्ध्येत । अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्व्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम् । किञ्च । यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात्स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वान्नहि पाकादोदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निःप्रयोजनमनुवादमात्रमुच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्थं दायः । क्रयः प्रसिद्धः । संविभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जको विभागः । परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु स्वत्वहेतुषु स्वामी भवति । जातेषु च जायते । ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणं रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्र सर्वत्र सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्टं कृषिगोरक्षणादिभृतिलब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिभृतिलब्धम् । निःपूर्वस्य विशेर्भृतिवाचकत्वं । निर्वेशो भृतिभोगयोरिति त्रिकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां स्ववृत्तानामश्वसारथ्यमित्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्विष्टशब्देन संगृह्यते । सर्वस्य भृतिरूपत्वात् । किञ्च । योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः । इत्यदत्तादायिनश्चोरस्य हस्ताद्याजनादिस्ववृत्त्यापि धनमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्वत्वस्यालौकिकत्वे । स्ववृत्त्यार्जयतो निरपराधत्वात् । मन्मते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्स्वत्वस्य चोरदातृकयाजनादावेतद्वचनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपि च ममस्वमनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात्स्वत्वस्यालौकिकत्वे । अपहर्तुरेव तत्र स्वत्वात् । मन्मते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च सुवर्णत्वादिकमिव तत्स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकं तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य वेत्यपि सन्देहो न स्यान्निर्णीतत्वात् । इदमेवोक्तं संग्रह

कारेण । यत्रैतेयस्ययद्धस्तेतस्यस्वामीसएवन । अन्यस्यमन्यद्धस्तेपुचौर्य्यादौः किन्नदृश्यते । तस्माच्छास्त्रतएवस्यात्स्वा
म्यंनानुभवादपि । अस्यापहृतमेतेननयुक्तंवक्तुमन्यथा । विदितोर्थागमःशास्त्रेतथाऽवर्णिपृथक्पृथगिति । शास्त्रेस्वामीरिक्थक
येत्यादौसाधारणासाधारणरूपोऽर्थागमःस्वत्वोपायःपृथक्पृथग्वर्णितस्तथाविदितोलौकिकत्वेतच्छास्त्रानर्थक्यंस्यादितिदइत्य
र्थः । अन्यत्स्पष्टम् । यथावर्णमितिस्मृतिचन्द्रिकायांपाठः । पूर्वपाठस्तुमदनरत्नेलिखितः । अथयद्यस्ययथेष्टंविनियोज्यन्त
त्तस्यस्वमितिलोकप्रसिद्धेर्यथेष्टविनियोज्यत्वंस्वत्वमितिचौर्यादावुक्तेतेनातिप्रसङ्गस्तत्रचौरादेर्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्वि
नियोगकालेत्रासादिदर्शनात् । अतएवसन्देहोप्युपपन्नःसुवर्णत्वादितुल्यत्वाभावात्स्वत्वस्यमैवम् । असम्भवात् । शास्त्रेण
सर्वस्यकुटुम्बभरणादौविनियोगविशेषनियमाद्दैच्छिकविनियोगविषयत्वस्यकुत्राप्यप्रसिद्धेः । तदप्याहसंग्रहकारःशङ्कोप
न्यासपुरस्सरम् । नचस्वमुच्यतेतद्यत्स्वेच्छयाविनियुज्य[illegible] विनियोगोस्यसर्वस्यशास्त्रेणैवनियम्यतेइति । अत्रपूर्वार्द्धेशङ्को
पन्यासउत्तरार्द्धेतत्परिहारः । नचरिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमितिविगीतमवचनउत्पत्तेरपिजन्मापरपर्य्याययोःस्वत्वहे
तुत्वोक्तेःसत्यपिस्वत्वस्यतदुपायानाञ्चशास्त्रैकसमधिगम्यत्वेजन्मनापुत्रादेःपित्रादिधनेस्वत्वमक्षतमेवेतिवाच्यम् । तस्याने
कदूषणैरन्यथाव्याख्यानस्यप्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसन्धायधारेश्वरेणापिशास्त्रैकसमधिगम्यमेवस्वत्वमितिसिद्धान्तित
म् । अपिच । जीवत्यपिपित्रादौपुत्रादेस्तद्धनेजन्मनास्वत्वेतदनिच्छायामपिपुत्रादीच्छयैवविभागःस्यात् । अस्त्वेतद्वचना
न्नैवमितिचेन्न । तथासतिदृष्टादृष्टविरोधमात्रंभवेद्व्यवहारस्तुसिद्ध्येदेव । यथापित्रादिभिःसहपुत्रादिभिस्तुल्याद्व्यवहा
रेप्रवर्त्यमानेतेषांदृष्टादृष्टयोःश्रेयोविघातमात्रंगुरोःशिष्ये पितुःपुत्रइत्यादिवचनार्थइतिप्राक्प्रपञ्चितन्तथात्रापिस्यात् । न
स्त्वितिचेन्नसकलनिबन्धविरोधात् । कश्चिज्जन्मनैवेतिप्राचीनग्रंथलिखनमपिजन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्यापितृम
रणस्यपतितत्वापगमहेतुत्वेनपरम्परयावर्णनीयम् । किञ्च । ऊर्ध्वंपितुश्चेत्यादिमनुवचनञ्जन्मनापुत्राणांस्वत्वपक्षेजीवति

पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये तदिच्छया विना तद्विभाग ऊर्ध्वन्तु सेच्छयेति विभागनिषेधार्थं प्रागिति वचनं तच्चान्यार्थं अस्वाम्यपर
त्वापत्तेः । न च पितुरुपरमकालविधानार्थं विभागविधानार्थं चेत्युक्तम् । दृष्टार्थत्वाद्विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नि
यमविधिर्विभागस्य एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्ययेति मनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितुरुपरमानन्तरकालस्य
व विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य्यं वाधीयं स्यात् । जाते हि बज्जातप्राणवियोगापत्तिरूपविशेषविरोधस्यात्राभावात् । अ
तो जीवतोः पित्रोः सद्भवे स्वाम्यं नास्ति किन्तूपरतयोस्तयोरिति तत्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातंत्र्यात्तत्का
लोनइच्छाप्राप्तो नूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्पतितत्वादिकमपि पित्रादिस्व
त्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात्पित्रादिस्वत्वनाश एव तज्जन्ये पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्स्वत्वसमकालीनमिति स्वाम्यादिसद्भावस्य सर्वे
अप्रतिबन्धकत्वात्सर्वेषामपि सप्रतिबन्धमेव दायमिति द्वैविध्यमनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । यदि स्वत्वापगम एव पुत्रादीनान्तज्जने
स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रुतिवि
रोधस्तु स्यः स्वकपोलकल्पितहेत्वाभाससमर्थितस्मृत्यर्थानुरोधेन श्रुतिसङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताग्निर्विष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जी
वत्यपि पुत्रादीन्प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात् । सकलयाज्ञिकशिष्टानान्तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यां वयोवृद्धौ
नतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयोरव्यवस्थिततयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणभाष्यवार्त्तिकादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या
पितुर्भवन्मतेन तदधिकारस्तथाऽमन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति वाच्यम् । यतो द्वयोरपि मते पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमान
त्वात्स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्पत्तिरविहताः भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनुमतेऽस्वत्वाजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्ति
रेव कथम् । वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वातन्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादरपेक्षितापारतंत्र्यादित्येतावान्विशे
षो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टापूर्त्तादिव्रतादौ भर्त्रादनुमतिस्तत्पारतंत्र्यवचनात् । अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैगुण्यं वा

म्भेशानन्तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पादकत्वञ्चेत्तदनुरोधात्कल्प्यमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च । तस्मा
च्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनेऽपि रिक्थादिवचनादधिगमादिपदेन संग्रह आवश्यकः श्रुतिस्मृतिपुराणशिष्टाचा
रसिद्धस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात् ॥ वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्रा
णामेव पुत्रादीनामपि पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽस्त्येषामपीति साधयिष्यामः । यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधार
णस्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तन्तदनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्याभावात् पित्रादीनां तदनुमत्यपेक्षा । कि
न्तु तानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव तद्विधिबलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वराचार्य्याः । अतएवोत्पत्त्यैवार्थस्वामि
त्वमिति गौतमवचनस्य यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्यां पारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतं तदपि व्यर्थमेव । यत्तु स्व
वचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी । कल्पतरुकृद्व्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयःपदाध्या
हारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्याक्षेपोपस्थितेरल्पाध्याहारत्वेन युक्तः । तेन श्रुत्युपष्टम्भस्मृत्यनुरोधान्मनुना
रदादेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्यपरत्ववर्णनमुचिततरम् । यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपग
मेऽनुपपन्नानीति । तदपि न । अनुमत्यभिप्रायेण स्थावरप्रीतिदानाभावस्थिरीकरणार्थत्वेनोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्धा पितुरनु
मतिमन्तरेणापि तेन तत्स्थावरव्यतिरिक्तपुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएव स्थावरे विशेषवचनम् । स्थावरं द्विपदं चैव
यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान्सर्वान्न दानन्न च विक्रय इति ॥ मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनन्तु जन्मना स्वत्व
पक्ष एवोपपन्नतरम् । तच्च पितामहोपात्तस्थावरमात्रविषयत्वमिति युक्तं । नपिता न पितामह इति ग्रहणात् । पितामहस्य हि
स्वार्जितत्वमपि पुत्रे पौत्रे च स्वत्वपि तदेयमिति वचनञ्जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवालादीनामपि तामहानाम
पि पितुरेव स्वत्वं तन्नत्वन्यथा तथाऽस्मिन्मतेऽपि पुत्रादीनां तत्र जन्मना स्वत्वे बाधारोऽपि पितुर्दानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतृके

पैतामहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मना स्वत्वं तथापि पितुरवश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणाप
द्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम्। स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्राधि
पारतन्त्र्यमनुस्मृतमेव। स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः। ये जाता येऽप्य
जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृत्तिं च ते ऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः इत्यादिवचनात्। अस्याप्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शा
स्त्रैकसमधिगम्यत्वात् क्वास्वेच्छाजन्मनः क्वापि स्वत्वहेतुतानाभिधानात् कथं जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्युक्त
म्। तदपि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचनजापनेऽपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक्। वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रै
कसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम्। सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानां प्रत्यन्तवासिनां म्लेच्छादीनामपि मम स्वमिदमन्यस्य स्वमिति व्य
पदेशस्तत्कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनियोगार्हत्व
रूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वाच्यम्। एतदर्थोपष्टब्धोऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि मिताक्षरायामभि
नोक्तः। स्वत्वं लौकिकं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद् व्रीह्यादिवदित्यन्वयदृष्टान्तः। आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानाम
लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः। तेनान्वयव्यतिरेकी हेतुः। यद्यप्याहवनीयादीनामपि पाकादिलौ
किकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति। तथापि तल्लोकप्रमाणकाग्न्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणेति न व्यभिचारः। इह
तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना भरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्वल्लौकिकं रूपमेवं स्व
त्वमपि सर्वानुगतं लौकिकमेव न ह्यस्वत्वेन क्रयादिक्रियानिर्वाहो लोके। न चैवं स्वामी रिक्थक्रयादिस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादक
त्वेनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम्। धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावनादिवाचकत्वादभावरूपं साधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव
तस्योपपत्तेः। साधुशब्दाधिकारो ह्येतदवस्थितं यत्र शब्दा व्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण विवि

धते । नन्वलौकिकसाधुत्वं साधुभिर्भावैर्नेत्यादि विधावन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि । एवमन्यापि तथ्यस्य नयविवेके भवनाथः ।
लोकसिद्धस्यार्थस्य ... इत्यादिना न एवानिदम्प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं तन्निबन्धनार्थाः स्मृतिर्व्याकरणादिस्मृतिवदिति । ज
न्मादीत्यादिपदेन ... इत्यादि ग्रहणम् । व्याकरणादीत्यादिपदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासामुद्रिकाणां ग्रहणम् । रागादीनामपि हि
लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान्प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे भाचार्यचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिवच
नन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निःप्रतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्व
रेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पित्रादिधने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रादि
धने विशेषेण निरूढस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दो व्याख्यातस्तन्न । स्वत्वस्य ततो विभागात्स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादना
नौचित्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वविभागेन क्रियते । मुख्यामुख्यहेतुत्वग्रहणस्य स्वामिपदे वैरूप्यापत्तेः । अत एवाह
मिताक्षरायां विज्ञानेश्वराचार्यैः । विभागशब्दश्चानेकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषये न प्रसिद्धो विषय इति ।
लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वम्प्रसिद्धतरमिव । यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिवचनजातं पि स्वामिसम्बन्धनिबन्धनानेकदाय
हरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धृभि
रभिधानात् । नियतौपायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतो गुरोरपि संमतम् । लिप्सासूत्रनये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां
क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात्स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशंक्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमेवेति
पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत । प्रत्यपितमिदं तेनापि । अर्जनं स्व
त्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति ग्रन्थेन । अस्यार्थष्टीकाकृता विवृत एवम् । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमा
नां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति । क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावा

दत्वेनचस्वत्यागात्मकयागासम्भवात्कस्येदम्। द्रव्यार्जननियमाभावेयुरितिपूर्वपक्षासम्भवइतिशङ्कार्थः। प्रतिपादितमिथ्या
द्युत्तरस्यार्थः। अर्जनप्रतिग्रहादेःस्वत्वहेतुतायालौकिकसिद्धत्वेनशास्त्रस्यतत्राव्यापारान्नियमानांक्रत्वर्थत्वेनैवतेनगम्यतइतिन
यागासम्भवेनियमानर्थक्यञ्चेति। सिद्धान्तेपितेनस्वत्वस्यलौकिकत्वाभ्युपगमेनैवविचारप्रयोजनमुक्तम्। अतोनियमातिक्र
मःपुरुषस्यनक्रतोरिति। अस्याप्यर्थएवंविवृतः। यदाद्रव्यार्जननियमानांक्रत्वर्थत्वन्तदानियमार्जितेनैवक्रतुर्न्ननियमातिक्र
मार्जितेनद्रव्येण। ननुपुरुषस्यनियमातिक्रमदोषःपूर्वपक्षे। सिद्धान्तेवर्जननियमस्यक्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वाद
तिक्रमार्जितेनापिद्रव्येणक्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा। पुरुषस्यैवतुनियमातिक्रमदोषइति। अनेननियमातिक्रमार्जितस्यापिस्वत्व
मभ्युपगतमन्यथाक्रतुसिद्ध्यभिधानविरोधात्। तत्रैवाधिकरणेकुमारीस्वामिनोप्यत्रभवतःस्वत्वंलौकिकमित्येवाभिमतमिति।
तत्रत्यवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजांसुलभमेव। अतएवाहशास्त्रदीपिकायांपार्थसारथिःरागप्राप्तस्तावदर्जनन्नशास्त्रीयं।
रागतश्चपुरुषार्थतयाप्राप्तिःप्रत्यक्षेणैवार्जितन्द्रव्यम्पुरुषम्प्रीणयत्पुरुषार्थेविज्ञायतेनतदनुमानेक्रत्वेकशेषतयाशक्यंविज्ञातुम्
। तस्मात्पुरुषार्थन्द्रव्यंक्रतुरपिपुरुषकार्य्याणामन्यतमइतिकार्यान्तरवत्क्रतावप्युपयुज्यतइत्येतावान्विशेषः। ननुतस्यैवाङ्गन्तत्र
सतिजीवनलोपात्क्रतुरेवनसम्वर्त्ततेतिप्रघट्टकेन। अयार्जनस्यशास्त्रीयत्वन्निरस्यतास्वत्वस्यतदुपायानाञ्चलौकिकत्वंस्पष्ट
तरमेवोक्तम्। अन्यदपितेनैवोक्तम्। तस्मात्पुरुषार्थन्द्रव्यार्जनमेवञ्चदृष्टार्थम्भवति। नियमस्तुदृष्टाभावात्काममदृष्टा
र्थःस्यात्। अदृष्टमपिपुरुषार्थार्जनविषयत्वात्। नियमस्यपुरुषगतमेवकल्प्यते। तेनासावुपायान्तरेणार्जयन्प्रत्यवैतीति
गम्यतइति। तत्रभवत्सोमेश्वरव्याख्यादिवचसांलौकिकमेवस्वत्वादौस्वत्वोपायत्वमनूद्यतदतिरिक्तोपायनिवृत्तितात्पर्य्यञ्चप
रिविधयेतिनामत्रविशेषोपि। तृप्तिसाधनभोजनमाश्रित्यदिङ्नियमवत्। द्रव्यार्जनमेवक्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणमि
यमस्तुपूर्वपक्षयुक्तित्वेनोपन्यस्तः। सएवतत्रोदाहरणमित्येवंभट्टगुरुमतयोर्भेदः।स्वत्वस्यलौकिकत्वंतूभयसम्मतमितिनि

ष्कर्षः । ननु दूषणभूषणादिषु तत्त्वाभियोगवतामाकर एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते । एतेन चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि
स्वत्वं स्यादिति यत्संग्रहकारधारेश्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तत्तदपि परास्तम् । चौर्य्यादिषु स्वत्वोपायत्वस्य लो-
क एवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदन्नास्येत्येवं व्यवहारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य वास्य वेत्याकारको नानुप-
पन्नः । ममस्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात् पहर्तुरेव स्वत्वादिति यच्च स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तत्तदप्येतेनानूनविशी-
र्णम् । यच्चोक्तं संग्रहकृता । शास्त्रेण सर्वस्य मन्त्रविनियोगनियन्त्रणाद्यथेष्टविनियोगत्यत्वरूपस्वत्वासम्भवः । इच्छया क्वापि नि-
योगासम्भवादिति । तदप्यापाततः । न हि वयमैच्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमोऽपि तु तदर्हत्वमात्रम् । अन्यथा राजादिभया-
दिच्छाप्रतीघातेऽपि तत्र स्याद्विनियोगेच्छानिच्छादशयोः स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्येयाताम् । राजादिनियन्त्रणादिवशा-
स्त्रनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्हत्वस्यानपायात् । अत एव दुर्वृत्तेनाशास्त्रीयविनियोगेऽयस्वव्यवहारो नास्ति
। प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रानिक्रमात् । तदर्हता च तदर्जितत्वप्रयुक्तास्त्येव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् । तच्च तस्य तदर्हं यद्येना-
र्जितमिति । तदर्हं यथेष्टविनियोगार्हमित्यर्थः । प्रतिबन्धादङ्कुरमजनयतोऽपि कुसूलस्थबीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमंकुरोत्पाद-
नार्हत्वमिव । वस्तुतस्तु बीजत्वाङ्कुरार्हत्वयोरिव स्वत्वयथेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यथार्हतावच्छेदकापरिचये-
ऽर्हताया दुर्निरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवोत्पत्तिविनाशशालि । ब्राह्मण्यन्तु जाति-
रूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः । इदमाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मिताक्षरायां स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजन-
मुक्तं शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे । मनुः । यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनं । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव चेत्यादि-
स्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनोपायत्वेन निषिद्धन्तदर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौर्य्याद्यर्जितवत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्य-
मेव । लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्र-

त्यवायात्प्रायश्चित्तम्। तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्म्मोपायतस्त्वमिति न प्रायश्चित्तमपि। सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो
जयः। प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव वेति मनुस्मरणात्। प्रयोगो वृद्ध्यर्थं द्रव्यप्रयोगः कर्म्मयोगः कृषिवाणिज्यादिकरणम्
। तत्र दायादीनां चतुर्णां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य क्षत्रियम्प्रति योगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रं च प्रति धर्म्यत्वम्। स्वयं कृ
तस्यापदि च स्वयं कृतस्यापि सर्व्वान्प्रति। कर्म्मयोगस्य तु विप्रम्प्रत्येवेति विशेष इति। अत एव मदनरत्नकारो दूषणमाह। स्वत्वस्य
शास्त्रैकसमधिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकतां तेषां वदति। किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम्। इतरथा
आपद्गतः सम्प्रगृह्णन्भुञ्जानो वा यतस्ततः। न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः। कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृत
म्॥ आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विज इति वचनेऽनेनसा न युज्यत इत्यभिधानेनापदि प्रत्यवायाभावावगमेनापद्यप्रत्य
वायस्यैवावगमात्। प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौचित्यात्। अत एवानापदि तत्तद्द्रव्यपरित्यागपूर्व्वकं जपतपोरूपं
प्रायश्चित्तमेव विदधाति। न चौर्य्यादिवद्राजदण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिग्रहादौ। तेनासत्प्रतिग्रहादेः पूर्व्वपक्षसिद्धा
न्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पादकत्वाविशेषात्तदर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति
। अत्र वदामः। शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्य्यादिनिषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वं दण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्त
मिति। अत्र कर्त्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वपरता। तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चापद्युपाधिना। तथैव सप्तमे
भक्ते भक्तानि षडनश्नता। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः। आख्यातव्यश्च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीत्यादि प्रतिप्रस
वबलाच्चौर्य्ये तच्चिन्तयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु। अन्यथोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः शास्त्रीयत्वे
स्वत्वस्य। प्रसक्तचौर्य्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत्। अधिगमान्तर्भावेन कथञ्चित्तत्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात्। अपरथा प्र
तिषेधानुपपत्तेः। शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभिया दीक्षितो न जुहोतीत्यादिवद्भाष्यकारमतेन पर्य्युदासत्वं सामान्य

विशेषभावेनविशेषनिषेधसामान्यविध्योर्बाध्यबाधकभावोपिवामतान्तरेसोप्यपिस्वीकार्य्यमेवागत्या। प्रतिग्रहादेस्तुप्रसक्तिर्ब्रा
ह्मणादेरस्त्येवेत्यापन्नद्भावोपाधिकौप्रतिप्रसवप्रतिषेधावप्युपपन्नतरौ। नह्यसत्प्रतिग्रहस्वयंहरणवाणिज्यादावनापदि
ब्राह्मणस्यराजदण्डोपिस्यादितिचेन्नइष्टापत्तेः। नहिस्वधर्म्मत्यागिनोराजदण्डाभावःकस्यापिसम्मतः। सचकश्चित्सामान्य
रूपेणोक्तएवगृह्यतेकश्चिद्विशेषाम्नातइत्यन्यदेव। अतएवालौकिकस्वत्ववादिनइदमप्यपरदूषणम्। चौर्य्यादिनिषेध
स्यचितयप्रयोजकतागौरवम्। पर्य्युदाससत्वादिस्वीकारगौरवञ्चलौकिकस्वत्ववादिनस्तुदण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम्॥ तेषां
स्वत्वानुपायत्वस्यलोकसिद्धत्वादितरगप्राप्तनिषेधेपर्य्युदासादिस्वीकारानापत्तिस्त्वेतिलाघवमिति। तस्माच्छास्त्रैकसमधि
गम्येस्वत्वेऽसत्प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्तदर्जितेपितुःस्वत्वाभावःस्यादेवेत्यापाद्यचौर्य्याद्यर्जितपितृधनाविभागवदसत्प्रतिग
हाद्यर्जितस्याप्यविभाज्यत्वम्। लौकिकेतुतस्मिन्लोकेतेषामपितदुपायत्वासिद्धत्वाद्विभाज्यमितिमिताक्षरोक्तंसाध्वेवप्रयोज
नम्। इदञ्चोपलक्षणम्। पूर्वपक्षेचौर्य्याद्यर्जितपितृधनस्वीकारेयथापुत्रादीनामपिदण्डप्रायश्चित्तसम्भवस्तथाऽस
त्प्रतिग्रहाद्यर्जितद्रव्यस्वीकारेपीत्यपिप्रयोजनमवसेयं अर्जयितुरेवप्रायश्चित्तमित्यभिधानेनोचितत्वात्। इदञ्चेहविचार्य्यम्।
स्वत्वस्यलौकिकत्वेचौर्य्यस्यलोकेतदनुपायत्वेसिद्धेषड्भक्तानशनाद्यापदियच्चौर्य्यमनुमतंतेनचोरितेस्वत्वमुत्पद्यतेनवा। ना
द्यः लोकेऽनुपायत्वेनावधारितात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्। नहिप्रत्यक्षविरुद्धंशास्त्रसहस्रेणापिजलादेर्दाहजनकत्वादि
बोध्यते। नद्वितीयः। तत्स्तेनपञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्पत्तेः। नचक्षुत्प्रतिघातमात्रमेवतेनक्रियतेनान्यदलौकिकमितिवा
च्यं। शिष्टाचारविरोधात्नहिशिष्टाःपञ्चमहायज्ञाद्यकृत्वातदुपयुञ्जते। यदन्नःपुरुषोलोकेतदन्नास्तस्यदेवताइतिस्मरणाच्च
। अतएवविश्वामित्रस्य। श्वयाजनींश्वपचगृहात्हृत्वैन्द्रादिदेवोद्देशेनयक्ष्याभोक्ष्यामीतिमनसिकृत्ययदायथादेवतान्तद्भा
गांस्तत्कृत्प्रवृत्तस्तदानुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिःसृष्टा। सस्यसन्ततश्चजगत्मेवप्रभूतमभूदित्याख्यायिकापुराणेषुसंश्रूयते। शास्त्रैकस

मधिगम्येतु स्वत्वे यथाशास्त्रञ्चौर्यादेरपि स्वत्वोत्पादकत्वं तदभावेन विरुद्धौ । लौकिकस्वत्वन्तदुपायवादिनस्तूभयतःपाशार
ज्जुरियमिति । अत्र प्रतिविदध्यः । यद्यपि चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वन्न लोकसिद्धन्तथाप्यनेनैव समभक्ताशनकालेषड्भक्तानशि
नोघ्यविधानाद्गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वं विरुद्धं स्वमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुपपत्तेः । अतश्चौर्य्यनि
षेधो दण्डपापमात्रबोधक एव । चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तेर्न्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मण्यस्य सर्व्वत्र प्रत्यक्षत्वेपि जात्युत्क
र्षस्थले शास्त्रीयत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । यथाऽऽहुराचार्य्याः । एतावन्मात्रमन्विहागमिकम्प्रत्येतव्यम् ।
नह्ययम्पुरुषेयत्तानियमो लोकप्रमाणगम्य इति । तत्रापि तावत्पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्यमभिव्यज्यत इति यद्व्यञ्जक
भावएव परं शास्त्रीयः व्यञ्जके ज्ञानवतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यप्रत्यक्षमेव । व्यक्तिप्रत्यक्षप्रमुखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादिव
पि वदन्ति । इह तु चौर्य्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वग्रहणात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकतैव शास्त्रेण बोध्यते । न च प्रत्यक्षविरोधः
। नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् । नह्यनुत्पादकत्वमपि लोकात् । तादृशे न व्यवहाराभावाद
न्वयव्यतिरेकगम्या स्वत्वस्य चौर्य्योपायकता नावगम्यत इत्येतावत् । तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता यथाशा
स्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां दृष्टोपायाभावो
प्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्रतिबद्धदाहादिजनकता यथोत्तेजकमन्त्राणामर्थवादिशास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात्
। उत्तेजकताया अप्रतिबन्धकप्रतिबद्धकार्यजनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात् । शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवा
त् । यमु जन्मना स्वत्वन्निराकुर्वता जीमूतवाहनेन क्वचिज्जन्मनैवेति । जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य च
कारणत्वात्परम्परया वर्णनमिति प्राचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्वत्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्या
नं अन्यव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च लोकेपि दाने हि चेतनोद्देश्यकत्यागादेव दानव्यापारस्य

म्प्रदानस्यद्रव्येस्वामित्वं । नचस्वीकरणात्स्वत्वंस्वीकर्त्तुरेवदातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेनहिदानरूपतातत्फलंचसम्प्रदाना
धीनम् । यथाहिदेवतोद्देशेनत्यागंकुर्वन्नपियजमानोनहोताकिन्तुतस्यैवयागस्यहोमाभिधाननिमित्तभूतम्प्रक्षेपंकुर्वन्नृत्विगेव
होतेत्युच्यतेतद्वदत्रापिस्यात् । किञ्च । मनसापात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रेस्वीकारात्प्रागेवदानपदंदृष्टं । ननुग्रहणंस्वीकारः ।
अभूततद्भावेचप्रयोगात्स्वंस्वंकुर्वनव्यापारःस्वीकारोभवतिकथन्ततःप्रागेवस्वत्वं । उच्यते । उत्पन्नमपिस्वत्वंसम्प्रदानव्यापारे
णाममेदमितिज्ञानेनयथेष्टव्यवहारार्हंक्रियतइतिस्वीकारशब्दार्थः । याजनाध्यापनसाहचर्याच्चप्रतिग्रहस्यस्वत्वमर्जनयतोऽप्य
र्ज्जनरूपतानविरुद्धा । याजनादौदक्षिणादानादेवस्वत्वात् । पितृनिधनकालीनज्जीवनमेववापुत्रस्यार्ज्जनम्भविष्यति ।
किञ्च । भ्रात्रादिधनेतन्मरणात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वाभ्रात्रन्तरादेःस्वत्वमकामेनापिवाच्यन्तद्वदिहाप्यस्त्विति । तदेतद्गुना
नमतिविलसितम् । तथाहिशास्त्रमूलत्वादस्येतितावत्स्वत्वस्यलौकिकत्वसाधनादेवनिराकृतम् । यदपिदृष्टश्चलोकेपीत्यादित
दप्यापातसुन्दरम् । नहिप्रतिग्रहीतर्य्यस्वीकुर्वत्यपितस्यस्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषोद्देशेनत्यागेतेनास्वीकृतेपितत्स्वत्वोत्पत्तौ
परस्मैतस्यप्रतिपादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपिस्वीकर्त्तुरेवदातृत्वापत्तेरितितदप्ययुक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापार
स्यदानत्वात्संप्रदानस्वीकारानुकूलानुमननादिव्यापारस्यदानपदार्थत्वात्तत्फलोपहिततानुतस्यसंप्रदानस्वीकारमन्तरेणातथा
भवतीतिसम्प्रदानव्यापारस्तद्घटकः । ननुसएवदानशब्दार्थः । यदपियथाहीत्यादितदपिन । यजमानकर्त्तृकाग्निहोत्र
होमादौतद्विरोधात् । यत्रापिदर्शपूर्णमासादौत्यागमात्रंयजमानेनक्रियते । चरुहवनस्यप्रक्षेपोऽध्वर्य्वादिभिस्तत्रापिविवि
क्तकर्तृकत्वाद्यथास्वन्तद्व्यवहारविरोधात् । अन्यकर्तृकस्यप्रक्षेपपरंहोमशब्दवाच्यतानास्ति । सतुत्यागःस्वकर्तृकोऽन्यकर्तृकोवा
वच्छेदकोस्तु । नतावताकश्चिद्दोषः । अतएवयागस्यनप्रक्षेपापेक्षात्मलाभोहोमस्यतुतदपेक्षएव । दानस्यतुप्रतिग्रहीत
व्यापारसापेक्षतैव । तदभावेदानपदार्थानिष्पत्तेः । यच्चकिञ्चेत्यादि । तदपियत्किञ्चित् । उत्सर्गस्यैवतत्रविधानात्नतुदा

नस्य । अत एव दाता तत्फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा तस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलाभावाप्रसक्तेस्तु तत्फलमाप्नो
तीति व्यर्थमेव स्यात् । अतस्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देश्यकमुत्सर्ग एव ददातिना विवक्षितो दानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदा
नकर्तृकस्वीकारे सत्येवेति परमार्थः । अत एवोत्सृजेइत्येव तत्र सङ्कल्पवाक्यं शिष्टानामनुदास्येइति सम्प्रददेइति वा । अतः
प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्यार्ज्जनरूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनको हि व्यापारोऽर्जनशब्दा
र्थः । अत एवाह प्रभाकरः । प्रज्ञापितमिदं केनापि । अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति । अयमस्याशयः प्रागेव विवृ
तः । किञ्च । प्रतिग्रहस्य ममेदमिति ज्ञानरूपत्वे दातृव्यापारमात्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य
तत्र गौणता स्यात् । अन्यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्ता । तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः स्यात् । न च दा
तृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्साधारणसम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेया त्वयापि । अपरथैतत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य स्वत्वानुत्पत्तावे
कस्य तस्य परिग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविव तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसक्तिश्च । न चास्म
न्मतेऽपि पात्रविशेषोद्देश्यकत्यागे पात्रविशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वं तदस्वीकारे नश्यत्यन्यस्य स्वीकारात्तस्योत्पद्यत इति मतेऽपि विरो
धः साधारणस्वत्वविनाशासाधारणस्वत्वोत्पत्तिवदिति वाच्यम् । यतस्तत्र साधारणस्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रामाणिका
नैव स्वीक्रियते गौरवाच्च । किन्तु दातुरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दानत्वहानिर्भवतीति वि
धिशिरस्कफलार्थिनः प्रतिपादनावधि परिपालनीयत्वरूपं स्वत्वमस्त्येव । यथा हुते हविषि विभस्मसाद्भावावधिः अग्न्युपस्पर्शा
दिनिषेधादपरानिमित्तदोषश्रवणानुरोधेन तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि तन्मध्यकत्वपरिग्रहाद्युनिवारणादिदोषः । शि
ष्टाचारेऽप्युभयत्र परिपालनरूपस्तन्मूलक एव । न चोत्सर्गमात्रस्य तत्त्वयाविध्यभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरस्वत्वनाशा
दिति वाच्यम् । तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्पर्यविषयत्वात् । होमस्थलेऽप्यन्यथा भस्मसाद्भावनादरापत्तेः । यच्चाजन्म

ध्यापनस्याहर्वर्ज्यत्वात्प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेपि गौणमेवार्जनत्वमिति। तदप्यबोधात्। न खलु येये द्विजप्रभृतीनाम्भा
गास्तेषान्तेषान्तेभ्यो भृतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम्। परिक्रयव्यवहारोप्यत एव स्वामिकर्म्मपरिक्रयइति जैमिनि
सूत्रादौ विस्तरेण निर्णीतश्च विस्तरन्तु तत्रैव द्रष्टव्यं। कर्म्मकरानतिजनिका भृतिरेव हि परिक्रयः। एवमध्यापनेपि शिष्यो
ध्यापकायाध्यापनभृतिमेव दत्वान्तो मज जननीमध्ययनार्थमर्पयंति। नियतभृतिकरणेनुभृतकाध्यापनमुपपातकम्। अत एव या
जनाध्यापनयोः प्रतिग्रहाद्भृतितश्च वाच्यानिर्वैशाच्च पृथगभिधानमुभयमिश्रितत्वात्। तेन तयोरपि मुख्यमेवार्जनत्वं। दक्षिणा
त्वव्यवहारोप्यत एव चर्त्विगध्यापकदेये। यदपि भ्रात्रादिधनेभ्रात्रन्तरादिस्वत्वोत्पादकत्वन्तन्निधनस्य तत्कालीनभ्रात्रन्तरादि
जीवनस्यैवाक्लृप्तमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तत्कालीनञ्जीवनञ्चास्वत्वोत्पादकमस्तु तत्क्लृप्तं पुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम्। तद
पि जन्मनोपि स्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव परिहृतं। यच्चोक्तमूर्द्ध्वं पितुश्चेत्यादिमनुवचनमपि जन्मनः स्वत्वापाद
कत्वेन घटते। प्राग्विभागनिषेधार्थत्वेन तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागदृष्टार्थत्वेन तद्विधानकालविधानयोरसम्भवात्। विभागस्य
पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वसद्भावात्तु विधिविशेषाद्वापत्तेः। तस्मात्पितरि सति मातरि च सत्यान्तद्धनस्वाम्याभावज्ञापकतयोरेव तत
योः पुत्रादेस्तद्धनस्वाम्यमिति प्रतिपादनार्थमेव तद्वाक्यमिति। तदप्युमनाभिधानम्। स्वस्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात्। प्रा
गस्वातन्त्र्येणाकालविधिपरत्वे बाधकाभावात्। इच्छाप्राप्तकालानुवादेपि व्यवहारशास्त्रत्वेनाविरोधात्। एतेन जातेष्टिवच्छे
षविरोधादिनिमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितुरुपरमानन्तरक्षण एव विभागः प्रसज्येतेत्यप्यपास्तम्। कालविधानेनापि तु परम
र्णनिमित्तत्वाबोधनाच्च। अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पित्रोरूर्द्ध्वं विभागकरणे प्रत्यवायोपि प्रसज्येत। पतितत्व
पारिव्राज्ययोः पितुः स्वत्वनाशोप्यधिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव। पातित्ये तु प्रायश्चित्तानाचरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च
। अन्यथा द्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पित्रोः स्वद्रव्येण न स्यात्। अत एव मातुर्निवृत्ते रजसीत्याद्यपि कालविधिपरमेव। ननु प्रा

तित्यादिवत्तत्रस्वत्वाभावः । सतु लोकत एव विभागनिषेधाच्छास्त्रादाविवेत्यादि वक्ष्यते । किञ्च । यद्येवंपितृस्वत्वापगम ए
कः कालः अपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयमित्युक्त्वा मध्ये मिताक्षरोक्तम्विभागकालत्रयं दूषयित्वा । त
स्मात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च सतिस्वत्वे तदिच्छा तदिति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहरता
जिमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेपि पुत्राणां विभागो हीनहतस्त्वत्र पुत्राणाम्पितृधने स्वत्वोत्पादः कथम् । कथञ्च जीवतोः पि
त्रोरस्वाम्यप्रतिपादकवचनैः सह न विरोधः । अस्वस्य विभागासम्भवात्कथन्तेषां विभागः ॥ पितृस्वत्वापगम एवोर्ध्वं पितुश्चेत्य
नेन विवक्षितोऽत एवमृतपदम्परित्यज्योर्ध्वमित्युक्तम् । पितृस्वत्वापगमोर्ध्वमित्यर्थः । पितृस्वत्वापगमश्च पतनिधनादिवत्तस्य
प्रतितत्वनिस्पृहत्वाभ्यामपीत्यादिस्वग्रन्थे पूर्वापरविरोधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतस्पृहत्वादिना पुत्राणां स्वत्वम्पितृधने भव
तीतिज्ञापनाद्यमेकः काल इति चेदुक्तम् । तत्राप्युपरतस्पृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगम एव यदि विवक्षितस्तर्ह्यनपगते
पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानं विरुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवनस्यैवार्ज्जनस्य तदीयस्य स्वीकारा
त्पितृस्वत्वे सति पुत्राणान्तद्धने स्वत्वस्वीकारः कथम् । न ह्युनाश्रमित्वमातृरजोनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमपूर्वं द्रव्यस्वामिस
म्बन्धाधीनन्तत्स्वाम्योपरमे यत्तद्द्रव्ये स्वत्वन्तत्रानिरूढो दायशब्द इति स्वोक्तदायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभागस्त
त्र दायशब्दप्रयोगो पितुः स्यादित्यादि वत्तुव्याकुली स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि सुधीभिरुन्नेयं । अत
एवं मिताक्षरादौ पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं यद्धनं तत्र स्वत्वमन्यस्य तदेव दायशब्दवाच्यमित्युक्तन्नतु पूर्वस्वामिस्वाम्योपरमो पि तत्र
प्रवेशितः । तत्सिद्धं द्विविधो दाय इति मिताक्षरोक्तविभागकालत्रयसमर्थनं तत्तत्प्रस्तावे प्रपञ्चयिष्याम इत्यलम्प्रसक्तानुप्रसक्त
विचारेणेति । यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताक्षरोक्तं । विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानान्तदेकदेशेषु व्यवस्था
पनमिति विभागशब्दार्थः । न च सम्बन्धाविशेषात्सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यमित्याशं

क्वसम्बंधान्तरसद्भावप्रतिपक्षस्यसम्बन्धस्यावयवेष्वेवविभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात्। शास्त्रपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाश
कल्पनागौरवात्। यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेतिदूषयित्वाऽच्यते। एकदेशोपात्तस्यैवभूहिरण्यादावुत्पन्नस्य
स्वत्वस्यविनिगमनाप्रमाणाभावेनवैशेषिकव्यवहारानर्हतयाऽव्यवस्थितस्यगुटिकापातादिनाव्यञ्जनंविभागः। विशेषेणभज
नंस्वत्वज्ञापनंवाविभागइतिव्युत्पत्त्येत्युक्तम्। तद्दायतत्त्वकृतोपन्यस्यदूषितम्। यत्रास्यस्वत्वन्तत्रैवगुटिकापातइतिकथंवचनाभा
वात्निश्चेतव्यं। यत्रहिपितुर्निधनानन्तरन्तद्वीयाद्वयोरेकमादायभ्रात्राऽयदर्जितन्तत्रार्जकस्यद्वौभागावपरस्यैकःसर्वसंमतः
। नत्रयदिप्राचीनधनविभागकालेगुटिकापातादर्जकेनसएवाश्वःपश्चाल्लब्धस्तदाप्रादेशिकस्वत्ववादिमतेप्रागर्जकस्यैवस्वे
श्वइतितेनार्जितधनेकथंभ्रात्रन्तरस्यविभागः। तत्रैवास्वत्वेनतदुत्पन्नेसुतरांस्वत्वाभावादश्वस्याविभाज्यत्वात्। यदिवार्जके
तरेणाश्वोऽश्वोलब्धस्तदातेनार्जितधनस्यसमभागएवयुक्तः। एकस्यस्वायासेनापरस्याश्वायासेनार्जकत्वादितिदूषिते। वस्तुत
स्तुसम्बन्धाविशेषात्सर्वेसम्बन्धिनांसर्वधनोत्पन्नस्वत्वस्यगुटिकापातादिनाप्रादेशिकव्यवस्थापनविभागः। शास्त्रधनगतस्वत्वो
त्पादविनाशावप्यगत्याकल्प्येते। संसृष्टतायांप्रादेशिकस्वत्वशास्त्रधनस्वत्वोत्पादविनाशाविवतत्त्वविभक्तोयःपुनःपित्राभ्रात्रावैक
त्रसंस्थितःपितृव्येणाथवाप्रीत्यासतुसंसृष्टउच्यतइतिवृहस्पतिवचनेयेषामेवहिपितृभ्रातृपितृव्यादीनाम्पितृपितामहोपार्जित
द्रव्येणाविभक्तंस्वत्वमुत्पन्नितःसम्भवति। तएवविभक्ताःसन्तःपुनःपरस्परप्रीत्यापूर्वकृतविभागंधने। यत्तन्ममापियन्ममधन
न्तत्तवापीत्येकस्मिन्कार्येएकरूपतयास्थितास्तेसंसृष्टाः। नत्वनेकरूपाणान्धनसंसर्गमात्रेणसम्भूयकारिणांवणिजामपि
संसर्गित्वम्। नापिविभक्तानान्द्रव्यसंसर्गमात्रेण। प्रीतिपूर्वकतादृगभिसन्धिविनेत्यभिदधतादायभागकृतापिसहस्तितम्
। साधारणस्वत्वादेवहिवंधूनामविभक्तानाम्भोगन्नैवप्रदापयेत्। इतिकात्यायनवचनंयथाश्रुतमेवसङ्गच्छते। यावद्दत्तध
नमात्रेसंस्वत्वस्यापिसत्वात्। अतएवात्रपरस्परस्यचौर्यमपिनायंधत्ते। एवञ्च। साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्चदानंग्रहणमेवच।

विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्न्नाविभक्ताः परस्परमिति ॥ नारदवचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोपि न्यायमूलक एव । दा
नादेरपूर्व्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीत्रादेः स्वत्वसत्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चाविभक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टा
दृष्टार्थं कर्म्म तत्र सर्वेषां फलभागित्वम् । तथा च नारदः । भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्म्मोऽपि
भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥ व्यासोपि । स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्य्यात्क्रयं दानम्परस्परमतं विना ॥
अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात्कृत्स्नधनगतमेव प्रत्येकस्वत्वं कीयते । तस्मात्तुल्यधनसम्बंध्यन्तरसत्वेन सम्बन्धिसकाशा
त्स्वं कान्तन्धनन्तस्यापि ममापीति सम्बन्धिना प्रतीयते तद्विमतौ दानादिकं प्रतिषिद्धं स्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति । इ
दन्त्वद्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं विभाग इति वदतो मिताक्षराकृतोप्यभिमतमिति लक्ष्यते ।
इदन्त्विह विचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितं स्वामिगतं स्वाम्यम् । स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये स्वत्वं व्यासज्यवृत्ति प्रत्येक
वृत्ति वा । नाद्यः । एकैकस्वामित्वस्वत्वाश्रयनाशेनन्नाशस्यावशिष्टसमुदायगततद्रुत्पत्तेश्चकल्पनायामतिगौरवापत्तेः । प्रत्ये
कस्य प्रत्येकद्रव्ये दानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहारविसंवादापत्तेश्च । न द्वितीयः विभागे सति तावतां नाशोत्पा
दकल्पनापत्तेः । स्वस्वसतो विभागेन तु विभागात्स्वत्वमिति ग्रन्थविरोधाच्च । अत्र ब्रूमः । प्रत्येकवृत्तीनि सम्बन्धविशेषात्स्वाम्यानि चस
न्त्येव । परस्परविभागागते परस्परस्यान्यान्यदीयद्रव्येनानि नश्यन्ति परमरणपारिव्रज्यादिनैवेति न काप्यनुपपत्तिः । व्यवस्था
पनमपीदमेव अन्यथैकदेशे उत्पादनमित्येव वदेत् । अत एव विनाशमात्रकल्पना न तु स्वत्वान्तरोत्पादकल्पना । जीमूतवा
हनमते च कुत्र वा स्वं ममस्वत्वमिति विभागात्प्रागनिरूपणात्तदधीनश्चैतस्मात्तल्लौकिककर्म्मोच्छेदः । अनुमत्या विभागोत्त
रकृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्त्वया मिताक्षराकृते प्रत्यापादितन्ततोपि
नवाधिकमापन्नम् । व्यवहारानुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निःप्रयोजनता च योपन्यस्ता साप्येकदेशगतस्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति

हृतमतिदूरंगत्वा ॥ ● ॥ अथविभागकालकर्तृनिरूपणम्। तत्रमनुः। ऊर्ध्वंपितुश्चमातुश्चसमेत्यभ्रातरःसमम्। भजेरन्पैतृकंरिक्थमनीशास्तेहिजीवतोः ॥ पैतृकम्पित्रोःसम्बन्धिप्रागुभयोपादानात्। अतएवपितुरूर्ध्वमितिपितृधनविभागकालः। मातुरूर्ध्वमितिमातृधनविभागकालोऽभिहितः। चशब्दस्तुकालान्तरसमुच्चयार्थःनतुद्वयोरूर्ध्वमितिनियमार्थः। पितृधनविभागेमातृजीवनस्याप्रतिबन्धकत्वात्। मातृधनविभागेपितृजीवनस्य। तथाचाहसंग्रहकारः। पितृद्रव्यविभागःस्याज्जीवन्त्यामपिमातरि। नस्वतन्त्रतयास्वाम्यंयस्मान्मातुःपतिंविना ॥ मातृद्रव्यविभागोपितथापितरिजीवति। सत्स्वपत्येषुयस्मान्नस्त्रीधनस्यपतिःपतिरिति ॥ पत्युरभावेपिपुत्रेषुसत्सुयतोमातुस्तद्धनेस्वातन्त्र्येणस्वाम्यंनास्त्यतस्तस्यांजीवन्त्यामपिपितृधनविभागोयुक्तः। यतश्चापत्येषुसत्सुभार्याधनेपत्युःस्वाम्याभावस्ततस्तस्मिन्जीवत्यपिपुत्राणांमातृधनविभागाधिकारइतिभावः। अनस्वानीशास्तेहिजीवतोरित्यपितत्तद्धनेव्यवस्थायाअस्वातन्त्र्यप्रतिपादकन्नत्वस्वत्वप्रतिपादकंजन्मनास्वत्वस्यपुत्राणाम्पितृधनेव्यवस्थापनात्। याज्ञवल्क्यः ॥ विभागञ्चेत्पिताकुर्य्यात्स्वेच्छयाविभजेत्सुतान्। ज्येष्ठम्वाश्रेष्ठभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनः ॥ अत्रेच्छयापितासुतान्विभजेदितिवदन्जीवत्यपिपितरिपितुरिच्छायदातदापिविभागकालइतिसूचयति। तदाचपितैवविभागकर्त्ता। अस्वाम्यंहिभवेदेषांनिर्द्दोषेपितरिस्थितेइत्यनेनपुत्राणामस्वातन्त्र्यप्रतिपादनात्। निर्दोषेइतिविशेषणात्पादित्यादिनिर्द्दोषवतिसत्यपिपितरिपुत्राणान्तत्पारतन्त्र्याभावात्तदिच्छायदातदापिविभागकालःपुत्राणाञ्चतदाविभागकर्तृत्वमित्युक्तम्भवति। अन्योपिपुत्रेच्छयाविभागकालःपितरिद्रव्यनिस्पृहेनिवृत्तरमणेमातरिचनिवृत्तरजस्कायाम्। यथाहनारदः। अतऊर्ध्वम्पितुःपुत्राविभजेयुर्द्धनंसममिति। पित्रोरूर्ध्वम्विभागमुक्त्वा। मातुर्निवृत्तेरजसिप्रत्तासुभगिनीषुच। निवृत्तेवापिरमणात्पितर्य्युपरतस्पृहे ॥ जीमूतवाहनेनतुविनष्टेवाप्यशरणइतिपाठोलिखितःविनष्टेपतितेअशरणेगृहस्थाश्रमरहितइतिव्याख्यातञ्च। निवृत्तेवापिरमणादितिपाठान्तरमनाकरमित्यप्युक्तन्तदयुक्तंमिताक्षरादिवह्ननिबन्धलिखितत्वात्पुत्राधनंविभजेयुरि

त्यनुषङ्गः। गौतमोप्यूर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्निवृत्ते चापि रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीत्याह। बृहस्पतिरपि। पित्रो
रभावे भ्रातॄणां विभागः सम्प्रदर्शितः। मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यत इति। तथा सरजस्कायामपि मातर्य्यनिच्छत्य
पि पितरि दीर्घरोगग्रस्तेऽधर्म्मवर्त्तिनि पुत्रेच्छया विभागः। यथाह शङ्खः। अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि
रोगिणि चेति। नारदोपि। व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः। अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति॥ अत्रपि
त्रुपरम एकः कालो निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयो जीवति चेच्छतीति तृतीय इति मिताक्षरायाञ्जीमूतवाहनोक्तं दूषणम्। मातृर
जो निवृत्तेः पित्रुपरतस्पृहत्वविशेषणत्वे। त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्म्मे सीदति
सत्वर इति मनुना विवाहकालविधानात्। वनम्पञ्चाशतो व्रजेदित्याश्रमान्तरगमनकालविधानाच्च। तदा रजो निवृत्तेर्म्मातुरस
म्भवे पितरि वोपरतस्पृहे वानप्रस्थे तत्पुत्राणामिच्छया विभागाभावप्रसङ्गात्। निर्विशेषणमुपरतस्पृहत्वमेव पितृधनविभाग
काल इति तूच्यमाने अनुपरतस्पृहे पितरि पतितेऽप्यविभागप्रसङ्गात्। अयमप्यपरः काल इत्यभिधाने कालचतुष्टयापत्तिः पितुरुप
रमः पतितत्वं निस्पृहत्वमिच्छा चेति। तस्मात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः पितुः स्वत्वापगम एकः कालोपरश्च सति तत्स्वत्वे तदिच्छात इति
कालद्वयमेव युक्तमिति। तन्मिताक्षराहृदयापरिज्ञानात्। नहि तेन कालत्रयनियमोऽभिहितः। तथेत्यादिग्रन्थेन कालान्त
रस्यानुपदमेव प्रतिपादनात्। नियमस्य निर्वीजत्वात्। पितृस्वत्वापगम एकः कालोऽपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये तदिच्छात इ
ति कालद्वयमित्यप्ययुक्तं। निवृत्तरजस्कायां मातरि व्यनन्वयापत्तेः। नहि मातृनिवृत्तरजस्कतामात्रेणापि पितृस्वत्वापगमः। जन्म
नास्वत्वावस्थापनात्पितृस्वत्वापगमस्य कालोपलक्षणत्वासम्भवाच्च। एवं दीर्घरोगग्रस्तत्वेपि न स्वत्वापगम इति कालद्वयनियमस्त
वापि दुःसमाधः। दृष्टापत्तौ तद्वचनविरोधः। यच्चोक्तं तेनैव। मातुर्निवृत्ते रजसीति पितामहादिधनाभिप्रायम्। निवृत्ते रज
सि पुत्रान्तरसम्भवाभावात्तदानीमपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः। अनिवृत्ते रजसि क्रमागतधनविभागे पश्चाज्जातानां पृ

त्तिलोपापत्तेः । तथा सौयुक्तः । ये जाता ये ऽप्यजाता ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च ते ऽभिकाङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो न विद्यते इति वच
नात् । अत एव पितृधने कालद्वयमत एव मनुगौतमादिभिर्मृतपदम्पारिव्रज्योर्द्ध्वमित्युक्तम् । ऊर्द्ध्वम्पितुः स्वत्वापगमद्वयर्थः ।
यदि चास्य पितृधनविषयता स्यात् तर्ह्यूर्द्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनमित्यस्य निर्विषयता भवेत् । निवृत्तरजसि पुत्रोत्पत्त्य
सम्भवात् । मातृधनगोचरत्वञ्चास्य नाशङ्कनीयमेव । मातुरेव निर्द्देशतापत्तेः । अतो निवृत्ते रजसि पैतामहधनविषयं । न चे
च्छामनपेक्ष्य रजोनिवृत्तिमात्रं विभागनिमित्तं सम्भवत्यनिच्छया विभागाभावात् अस्येच्छयेत्यपेक्षायामूर्द्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजे
युर्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीति गौतमवचनात्पितुरेवेच्छातदिति निर्णीयत इति पितामहादिधनविभागस्यापि पित्रोरभा
वद्वयैककालः । मातुर्निवृत्ते रजसि पितुरिच्छातदिति कालद्वयमेवेति । तदप्यनभियुक्तप्रमोदनम् । वृत्तिलोपापत्तेः पितृधनेपि
तुल्यत्वात् । ऊर्द्ध्वं विभागादित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेरपि पितामहादिधने पितुल्यत्वात् । सस्पृहे पितरि पातित्यादिदुष्टे पितामहध
नेपि पुत्रेच्छया विभागस्य सकलसम्मतत्वादवश्यवाच्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु पितामहादिधने भूर्य्यो पितामहोपात्तेत्यादिना सदृश
स्यापि तापुत्रस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्पुत्रेच्छयापितस्वविभाग उचित एव । यत्त्वत्र व्याख्यानान्तरमनीशत्वस्य धनगोचरत्वादिक
ल्पनं तत्त्वर्वत्रच्चनविवेचनेनिराकरिष्यामः । वयन्तु स्वामित्वार्हे पितरि जीवति तदिच्छैव विभागनिमित्तं । पातित्यपारिव्रज्यादि
भिस्तदनर्हे पुत्रेच्छापि । तदुपरमे तु स्वेच्छाया निमित्तत्वमर्थसिद्धमिति कालद्वयमेवानेन प्रकारेण । अन्यथा बहूनामुपरतस्पृ
हत्वादीनां विकल्पसमुच्चयादिकल्पनानुपपत्तौ विशेषवाविशेषाभावात् व्यवस्थापत्तौ वक्त्र्याकुलीभावः । अत एव कचि
दुच्यते केषाञ्चिदेवोपादानमनुपादानञ्च केषाञ्चिदित्युच्यते । एकमूलकल्पनालाघवेनोपरतस्पृहत्वादिभिः पितुः स्वातन्त्र्याभा
वस्यैकस्य सर्वरूपलक्षणात् । अनीशास्ते हि जीवतोः निर्द्दोषे पितरि स्थिते । जीवतोरपि शस्यतेइत्यादिवचनस्वरसोप्येवमेव
। अत एवापित्रोर्जीवतोर्भ्रातॄणां सहवासो मुख्यस्तदनुमत्यादिनाज्येष्ठस्य कार्य्याक्षमस्यान्यस्य वा पुत्रस्य स्वातन्त्र्यमन्येषान्तदनु

रोधवृत्तित्वमिति च पक्षद्वयमुक्तवन्तो व्यासादयः। आमृतां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते इति व्यासः। जीवति पितरि पुत्राणा-
मर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम्। कामं दीने प्रोषिते वार्त्ते ज्येष्ठो वार्थांश्चिन्तयेदिति हारीतः। शङ्खलिखितौ तु स्पष्टत-
रमाहतुः। पितर्यशक्ते कुटुम्बव्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनुमतो न त्वकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विप-
रीतचेतसि दीर्घरोगिणि वा ज्येष्ठ एव पितृवदर्थान् पालयेदितरेषामृक्थमूलं हि कुटुम्बमस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थिता-
या इति। तस्माद्द्वयोक्तरीत्या विभागस्य कालत्रयमेवेति ब्रूमः। अत्र मनुवचने समेत्येत्यनेन पाक्षिकं साहित्यमनूद्यते बलवत्
। अन्यथैकेच्छया द्वयोरभ्रात्रोर्विभागो न स्यात् समिति तु नियम्यते। तच्च विवक्ष्यामः। यत्तु पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात् सोदर-
भ्रातॄणां पितृधनविभागोऽपि मातुरभाव एव कार्यः। ननु मातृधनविभागार्थं मातुरभावोपादानं। जीवतोरपीत्यस्य मातृधनगोचर-
त्वानुपपत्तेरन्यधनगोचरत्वमवश्यम्भाव्यमतोऽयत्रैव पित्रोरभावो निमित्तं तत्रैव जीवतोरपीत्यपिशब्देन जीवनस्यापि प्रशस्तत्वकीर्त-
नान्न मातुरभावो मातृधने व्याख्येय इति जीमूतवाहनश्चाह तदसम्बद्धम्। पितुश्च मातुश्चेति मनुवचने पृथङ्निर्देशादन्यथापि
द्विवचनस्य विभागसम्बन्धविवक्षामात्रेण व्याख्यानं युक्तम्। इतरथैकतरधनेऽन्यतराभावस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः। यच्चोक्तं जीवतो-
रित्यादेर्मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरित्यादि। तस्यापि कोऽभिप्रायः। मातुः पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यान्न तद्धनगोचरत्वमिति यदि
तर्हि सत्यपत्येषु भार्याधनेऽपि पितुः स्वाम्यं न तदभावस्यापि तत्रानुपयोगादन्यविषयत्वापत्तिः। अभिप्रायान्तरं त्वसम्भवदुक्ति-
कमेवेति वक्ष्यामः। तस्माददृष्टार्थत्वात्तद्धनविषयक एव तदभावः। संग्रहकाराद्युक्तो युक्तः। यथा च पित्रोर्जीवतोर्भ्रातॄणां
सहवासो मुख्यस्तथा तदूर्ध्वमपि। तथा च शङ्खलिखितौ। कामं सह वसेयुरेकतः संहता वृद्धिमापद्येरन्निति। संहताः सह
वसन्तो द्रव्योपचयसाहाय्यादिना परस्परकृतेन वृद्धिमाप्नुयुरित्यर्थः। नारदोऽपि। बिभृयाद्वैकतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा
पिता। भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः॥ मनुरपि। ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः। शेषास्तमुपजी-

द्वेयुर्य्यथैवपितरन्तथा ॥ ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवः । पितॄणामनृणश्चैवसतस्मात्सर्वमर्हति ॥ यस्मिन्नृणंसंनय
तियेनचानन्त्यमश्नुते । सएवधर्म्मजःपुत्रःकामजानितरान्विदुः । पितेवपालयेत्पुत्रान्ज्येष्ठोभ्रातॄन्यवीयसः । पुत्रवच्चापिवर्त्तेर
न्ज्येष्ठेभ्रातरिधर्म्मतः । ज्येष्ठःकुलंवर्द्धयतिविनाशयतिवापुनः । ज्येष्ठःपूज्यतमोलोकेज्येष्ठःसद्भिरगर्हितः ॥ योज्येष्ठोज्येष्ठवृत्तिः
स्यान्मातेवसपितेवसः । अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तुस्यात्ससम्पूज्यस्तुबन्धुवत् ॥ योलोभाद्विनिकुर्वीतज्येष्ठोभ्रातॄन्यवीयसः । सोज्येष्ठः
स्यादभागश्चनियन्तव्यश्चराजभिरित्यादिवचनानिचयद्गुणाज्येष्ठवर्ण्णितानितयासर्वेषांसहवासःप्रशस्तः । धर्म्मवृद्धिकामनया
तुविभागःकार्य्यइत्याहतुर्म्मनुप्रजापती । एवंसहवसेयुर्वापृथग्वाधर्म्मकाम्यया । पृथग्विवर्द्धतेधर्म्मस्तस्माद्धर्म्यापृथक्क्रिया
॥ धर्म्मश्चदेवाद्यर्चनरूपस्तस्यैवसहवासेपृथक्क्रियाश्रवणात् । तथाचवृहस्पतिः । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । ए
कम्भवेद्विभक्तानान्तदेवस्याद्गृहेगृहेइति ॥ यत्तुसंग्रहकारेणाग्निहोत्रादिधर्म्मवृद्धिरपिधर्म्मवृद्धिशब्देनगृह्यतइत्युक्तम् । य
दाह । क्रियतेत्वन्विभागेनपुत्राणाम्पैतृकन्धनम् । तत्त्वेवतिप्रवर्त्तन्तेतस्माद्धर्म्यापृथक्क्रियाइति । प्रवर्त्तन्तेसाध्यन्तेऽग्नि
होत्रादिक्रियाइतिशेषइति । तन्नजन्मनैवपुत्राणाम्पितृधनेस्वत्वाद्विभागात्प्रागपिश्रौतस्मार्त्तकर्म्माधिकारंप्रतिपादयद्भिर
स्माभिःप्रागेवप्रत्याखि । तस्मात्पञ्चमहायज्ञादिधर्म्मएवधर्म्मशब्देनात्रग्राह्यः । दत्तास्तुभगिनीपुत्रेतितुनकालार्थङ्किन्तुता
सामवश्यंदानार्थम् । यथायच्छिष्टम्पितृदायेभ्योदत्त्वर्णम्पैतृकन्ततः । भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणीनस्याद्यथापितेतिनारदव
चनमृणादानावश्यकत्वार्थंनविभागकालार्थम् । पितावयदिस्वेच्छयापुत्रान्विभजतितदापिनिरङ्कुशेच्छानोपादेयाकिन्तुज्ये
ष्ठंवाश्रेष्ठभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनइतिपक्षयोर्म्मध्येयःपक्षइष्टःसग्राह्यइतियोगीश्वरवचनार्थः । ज्येष्ठंश्रेष्ठभागेनमध्यमंम
ध्यमभागेन । कनिष्ठङ्कनिष्ठभागेन । सर्वेवाज्येष्ठादयःसमांशभाजःकार्य्याइतिविज्ञानेश्वराचार्य्याः । प्राच्यास्तुस्वेच्छयेतिपृ
थक्पक्षान्तरंज्येष्ठादिभागसमभागौचद्वौपक्षावितिपक्षत्रयमतएवज्येष्ठस्येतिप्रथमोवाशब्दःस्वेच्छयेतिपक्षापेक्षयासमञ्जसोव

ध्यमाभावपक्षापेक्षत्वे क्लिष्टः स्यादित्याऽऽहुरुपपत्तिश्चात्रैव वक्ष्यन्ति। पितैव वा स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेदिति नारदवचने। ज्येष्ठं वेत्यादिनैकस्मिन्नेव विभागप्रकारमुपन्यस्य यथा वाऽस्येत्युक्तेरन्योऽपि न्यूनाधिकभागः पितुरिच्छयाऽस्तीति गम्यते। हारीतोऽपि। जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्वृद्धाश्रमं वा गच्छेत्स्वल्पं वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेद्यद्युपदस्येत्पुनस्तेभ्यो गृह्णीयादिति। वृद्धाश्रमः पारिव्राज्यम्। उपदस्येद् द्रव्याभावेन क्षीणो भवेत्। अत्रापि स्वल्पं वेत्यादि पक्षान्तरमुक्तम्। तस्मात्तदेकमूलकतानुरोधेन योगीश्वरवचनेऽपि तत्संग्रहायेच्छयेति पृथक्पक्ष एव युक्त इति। तदसत्। वाशब्दस्तावद्द्वेधापि व्युत्पत्तेर्न समुच्चयार्थः। या चोपपत्तिरुक्ता साऽप्ययुक्ता। यदि वचनान्तरोपात्तपक्षान्तरसंग्रहार्थमिच्छयेत्यस्य भवेत्तदा श्रेष्ठं वैयर्थ्यमेव स्यादुक्तपक्षद्वयस्यापि वचनान्तरोपात्तत्वादिच्छयेत्यनेन तयोरपि संग्रहसम्भवात्। न हि तत्पक्षसंग्रहार्थत्वेऽन्यत्प्रयोजनं तस्यास्त्येव। इच्छाया निरङ्कुशत्वेनानियमवारणाय वचनान्तरालोचनं विना तदर्थानिर्वाहात्। स्वोपात्तपक्षद्वयेऽव्यवस्थानिरासार्थं तयेच्छयेति व्याख्याने वचनान्तरालोचनानावश्यकत्वात्। न च विकल्पो न्यायेच्छालाभे इच्छयेति निरर्थकमिति वाच्यम्। उभयत्रार्थवैयर्थ्यापेक्षया व्यवस्थितविकल्पनिरासाय स्ववाक्योपात्तपक्षद्वयविषयतया तदनुवादस्यैवोपपन्नतरत्वात्। नारदाद्येकमूलकतानुविज्ञानेश्वरव्याख्यानेऽपि नापैति। तदुक्तपक्षद्वयस्य वचनान्तरेऽप्युपादानात्। न च निरमेवेच्छामात्रमेव पक्षान्तरं योगीश्वरवचनार्थोऽस्त्विति वाच्यम्। अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः। इच्छामात्रस्य शास्त्रीयत्वेऽयथाशास्त्रकारित्वाप्रसक्तेः। जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत्॥ निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात्कारणं विनेति कात्यायनवचसोऽपि निर्विषयता स्यात्। इच्छाया एव कारणत्वात्। न विशेषयेदिच्छातो ज्येष्ठभागाद्यतिरिक्तं किञ्चिद्विशेषवन्तं न कुर्यात्। कारणं शास्त्रोक्तं पातित्यादि तं विनाऽकस्मात्क्रोधात्तु भगापुत्रस्नेहादिना वा न निर्भाजयेद्भागरहितं न कुर्यादित्यर्थः। यत्तु न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्याः पितृकृताः स्मृता इति योगीश्वरवचनं तदपि धर्म्या धर्मादनपेताः स्वोक्तपक्षकृताः

कृत एव स्मृतेर्न निवर्त्तते । अधर्म्यं त्वयशस्यं चेत्यत्राप्यतो निवर्त्तत एवेत्यभिप्राय इति विज्ञानयोगिभिरेव व्याख्यातं व्याधितः कुपितश्चै
वेत्यादिवचनानुरोधात् । एवं । समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः । तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा । पित्रै
व तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः । तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुरिति बृहस्पतिनारदवचने अपि व्याख्येये । ज्येष्ठादि
विभागेऽपि पित्रा ज्येष्ठादिभ्यो दत्तेऽन्यैरमुष्यो न कार्य्यः । समांशविभागे वा ज्येष्ठादिभिरिति तात्पर्यार्थः । अत एव नारदस्तेषां
स एव धर्म्यः स्यादित्याह । ज्येष्ठादिभागश्च मनुनोक्तः । ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तु
रीयन्तु यवीयस इति ॥ समांशपक्षं तु स एवाह । पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति समांशस्तु सर्वेषामविशेषादिति । मनुः । पुत्रेभ्यो
दायं व्यभजदिति श्रुतौ विशेषाश्रवणात्सर्वेषां पुत्राणां समांश इत्यर्थः । यदि पिता स्वेच्छया समांशेन पुत्रान्विभजते तदा स्वपत्नी
भ्यः पुत्रसममंशं दद्यादित्याह याज्ञवल्क्यः । यदि कुर्य्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः । न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्व
शुरेण वा ॥ यासां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनमध्यग्न्यादि न दत्तं । भर्त्रादिग्रहणमुपलक्षणार्थञ्च स्त्रीमात्रस्त्रीधनशून्या इत्यर्थः
। तासामपत्नीनां पुत्रसमांशभागमत्र नियम्यते । तथा च यदा ज्येष्ठभागादिवर्ज्जं पिता पुत्रान्विभजति तदापि ज्येष्ठभागाद्युद्धृत्यैव
श्योद्धारादुद्धृतसमुदायात्पुत्रसमानेवांशान्पत्न्यो लभन्ते न तु ज्येष्ठभागादिकमित्यर्थः पर्य्यवस्यति । यत्तु पत्न्याः सोद्धारः परो भागस्ता
दृशमपि पत्नी लभते । तथा चापस्तम्बः । परीभाण्डञ्च गृहेऽलङ्कारो भार्य्याया इति । परीभाण्डम्भाजनपात्रादि । यद्वा
धारणं यस्या अलङ्कारोऽप्यसाधारणस्तद्विवेचयिष्यते । न च पक्षद्वयेऽप्येतावतापुत्रसमांशित्वम्पत्नीनां । विज्ञानेश्वरेणोक्तन्तर्हि
यदि कुर्य्यात्समानंशानिति समांशानुवादो व्यर्थः पत्न्यो ज्येष्ठांशादि न लभन्ते इत्येतावन्मात्रमेव वाच्यमिति युक्तम् । यतः । एवं स
मुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् । उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनु
जः । अंशमंशं यवीयांस इति धर्म्मो व्यवस्थित इति मनुना ज्येष्ठांशी वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषामिति । गौतमेन च पश्चाद्वचनाद्दाय

मेवं व्याचष्ट । एकशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची । तथा च यदि पुत्रो गुणवत्तया धनार्ज्जनशक्तस्तदा तेन सह विभागे पित्रांशद्वयं ग्राह्यमि

ति । जीमूतवाहनस्तु । एकस्य पुत्रः एकपुत्र एकपितृकश्चौरस इति यावत् । न पुनः एकः पुत्रो यस्येति बहुव्रीहिस्तस्यान्यपदा

र्थप्राधान्येन षष्ठीतत्पुरुषाद्दुर्बलत्वात् । तथा च क्षेत्रजस्य व्यावृत्तिस्तस्य द्विपितृकत्वात् । तथा चौरसपुत्ररूपः पिता स्वपितृधने भा

गद्वयं गृह्णीयान्न तु क्षेत्रजादिरिति व्याचख्यौ । तदसत् । तथा सति पितामहधनगोचरतास्य स्यात्तत्र च सदृशं स्वाम्यं पितापुत्रयोरित्यौ

रसस्यापि पितुः पुत्रसमांशतायाव्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । तथा चागत्या बहुव्रीहिरेवास्थेयः । मिताक्षराकृतास्त्विदं वचनमना

दृतमेव । कात्यायनः । द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पिता । मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशभागिनीति । अत्र जीमूतवा

हनः । पुत्रस्य वित्तार्ज्जनात् पुत्रार्ज्जितेऽपि वित्ते स्वार्ज्जितइव पितुरंशद्वयमित्यस्यार्थो न तु पुत्रस्य चित्तस्य तयोरर्जनादिति । अन

र्जितपुत्रस्यापि भ्रातृभिर्विभागे वित्तार्जकतयांशद्वयस्येष्टत्वात् । अतो विभागार्हसम्बन्धिनि विद्यमानेऽर्जकस्य द्व्यंशादिहरत्वमस

ति तु सर्वहरत्वमिति वाच्यं तथा सति पितृपुत्रपदयोः प्रमत्तगीतता स्यात् । किञ्चार्जनं स्वत्वहेतुभूतो व्यापारः । अर्जनं स्वत्वन्नापादय

तीति विप्रतिषिद्धमित्यभिधानात् । न च पुत्रेषु स्वत्वमस्तीति सर्वस्वदाने दर्शितमतस्तत्र गौणमर्जनपदं वित्ते च मुख्यमिति सकृदु

च्चरिते वैरूप्यमयुक्तम् । न च पुत्रस्यार्जकत्वादेवांशद्वयप्राप्तेः पितुश्चास्माद्वचनादृतेऽपि वचनान्तरादेव भागद्वयसिद्धे र्वचनमि

दमनर्थकमिति वाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेणापि पुत्रधने पितुर्भागद्वयाप्राप्तेरस्य सार्थक्यात् इत्याह । तन्न । द्वंद्वापेक्षया षष्ठ्यर्थेव

क्षणावतो भवदुक्तसमासस्यायुक्तत्वात् । यच्चानर्जितपुत्रस्येत्यादि द्वंद्वदूषणं तदप्यसम्बन्धम् । भ्रातृभागाद्यविषयकत्वादस्य ।

पितृधनप्रस्तावात् । न चैवम्पुत्रपदं व्यर्थं वित्तार्जनस्यैव द्व्यंशहरत्वे हेतुत्वोपपत्तेरिति वाच्यं अस्वातन्त्र्यार्थत्वात् । यतः पुत्रोऽपि वि

त्तवत्तेनैवार्जितस्तेन परतन्त्रः स्वार्जितधने पितुरंशद्वयग्रहणावग्रहो न भवतीत्यत्र तात्पर्य्यम् । यच्चार्जनपदवैरूप्यन्तदप्यसत्

। पुत्रेऽपि पितृस्वस्येष्टत्वात् । न च सर्वस्वदाननयविरोधः । पित्राद्यस्वत्वे तस्य तात्पर्य्यात् । पुत्राद्यदानस्य तन्नयसिद्धान्तस्य भाष्य

प्रदर्शितचोदकविरोधयुक्तिसिद्धत्वात् । अत एव पुत्रकन्यादानादिविधयो मुख्यार्था एव न पुत्रादिपरतन्त्रीकरणरूपगौणदाना
नाद्यर्थाः । इदञ्च पितुरंशद्वयोपादानं स्वार्जितविषयं न पित्रार्जितविषयं । भूर्य्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्स
दृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति याज्ञवल्क्येन तत्र पितापुत्रयोः समस्वाम्याभिधानात् समांशभागित्वमेव । तस्यायमर्थः । भूः
शालिक्षेत्रादिका । निबन्धो राज्ञामुकस्यैकस्मिन्पर्णभरके अमुकभरकात् वियन्ति पर्णादीनि देयानीति शासनारूढ तथा यद्वृत्तित्वे
न दीयते तदुच्यते । तथा द्रव्यं सुवर्णादि तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं हि शब्देन प्रसिद्धमित्युच्यते । जन्मनैव स्वत्वात् । तदपि सदृश
मुल्यमतोऽत्र पुत्राणां न पित्रर्जितद्रव्यपितृपारतन्त्र्यमिति तदनिच्छयापि विभागांशद्वयनियमश्च पितुर्नास्तीति । बृहस्पतिः । द्रव्ये
पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा । समंमंशित्वमाख्यातम्पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ पित्रा सम एवांशो ग्राह्यो न तु स्वार्जितवदंशद्वय
मिविषमविभागपक्षाश्रयणं वेत्यर्थ इति मदनरत्नकारः । जीमूतवाहनस्तु यत्र द्वयोर्भ्रात्रोर्ज्ज्येष्ठ एव पितर्य्येकः पुत्रमुत्पाद्य नष्टोऽ
न्यश्च जीवति । पश्चात्पितापि मृतस्तत्र पितृधनं प्रत्यासत्तेः पुत्रस्यैव प्राप्नोति न तु प्राङ्मृतपितृकपौत्रस्य विप्रकर्षात् तद्बाधार्थं सदृशं स्वा
म्यमिति वचनं । यथा पैतामहधने पितुः स्वाम्यं तत्पुत्रस्य स्वाम्यं तथा तत्पौत्रस्यापि । न तु सन्निकर्षविप्रकर्षयुक्तो विशेषः । पार्वण
विधिना पिण्डदातृत्वेन द्वयोरविशेषादित्यभिप्रायः । अत एव मृतपितृकः प्रपौत्रोऽपि प्रपितामहधने पुत्रपौत्राभ्यां सह तुल्यवदे
व स्वामी । पिण्डदानाद्यविशेषात् । जीवति तु पितरि पुत्राणां तद्धने स्वाम्ये सपुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्राणामपि विभागः स्वामि
मित्वसाम्यात् । तस्मान्मृतपितृकपौत्रविषयकमिदं न पौत्रविषयकं तच्चाप्रक्रान्तत्वात् तदर्थकत्वं प्रागनेकपितृकाणामेव प्रक्रमात्
। सादृश्यवचनन्तु स्वार्जितवत्पित्रिच्छया विभागाभावार्थम् । यथाह विष्णुः । पिता चेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे पै
तामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वाम्यमिति । अतः स्वोपात्ते पिता न्यूनाधिकभागैः पुत्रानिच्छया विभजतु पैतामहे तु तुल्यस्वाम्यान्न पि
तुः स्वच्छन्दवृत्तिता । एतावतैव तद्वचनोपपत्तौ सामान्यप्राप्तम्पित्रिच्छया विभागकालत्वम्पितुर्भागद्वयञ्च निषिध्यते । जीव

त्पितृकपौत्रविषयतापि वा धारेश्वरानुमतस्यास्तान्तथापीच्छाकृतन्यूनाधिकभागनिरासार्थतैव । ननु पुत्रेच्छया विभागे शब्दद्वया
भावश्च पितुरनेन बोध्यते । किञ्च जन्मविद्यागुणज्येष्ठो द्व्यंशन्दायादवाप्नुयात् । समांशभागिनस्त्वन्ये तेषाम्पितृसमस्तु सद्इति बृ
हस्पतिवचनात्पितापि स्वपितृकृतनरकनिवर्त्तको गुणज्येष्ठः स्वभ्रातृभिः सह विभागे पितृसमत्वेन यत्रांशद्वयभाक्तत्पुत्रैः सह विभा
गे पितैवांशद्वयम्पैतामहधने नाप्नोति स्वद्वारक एव पुत्राणान्तद्धनसम्बन्धश्चेत्सतीति भवतो मुनीनाञ्च वचनमनुचितं । तस्मादि
च्छया विभजेत्सुतानिति पित्रिच्छाया विभागकालत्वं द्व्यंशौ प्रतिपद्येतेत्यादिवचनात्पितुर्भागद्वयञ्चाविशिष्टम्पितामहधने
पि । न्यूनाधिकभागमात्रं तु पुत्रेषु स्वाच्छन्द्येन भवति । द्रव्ये पैतामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा । सममंशित्वमाख्यातम्पितुः पुत्र
स्य चैव हीति बृहस्पतिना पितापुत्रयोरंशसाम्यस्यैवाहत्यविधानात्कथम्पितुरप्यंशद्वयमिति चेन्न । द्व्यंशित्वमंशकर्तृत्वं समञ्च
तु स्वेच्छया स्वार्ज्जितवन्न्यूनाधिकांशकर्तृत्वमिति तदर्थात् । नत्वंशवत्त्वं सममिति । यत्वद्यैकपुत्रः स्यादित्येकपुत्रपदस्यौरसप
रत्वस्योक्तत्वाद्धि पितृकक्षेत्रजादिरूपपित्रभिप्रायं वा समांशित्वाभिधानमित्याह । तदनादेयं । सन्दर्भविरोधात् । तथाहि । अ
नेकपितृकाणाम्पितृद्वारकभागकल्पनामभिधायानन्तरं भूर्या पितामहोपात्तेत्युक्तन्तत्र स्वाम्यमेव पौत्राणाम्पैतामहे धने पित
रि जीवति विभागाभावो वा । तदिच्छयैव वा स्वार्जितवद्विभाग इति शङ्का वयमेवोन्निष्ठति । यन्मिताक्षरायामुक्तन्तन्निराकरणा
र्थमेवेदम्वचनन्तद्व्याख्यानरीत्या सङ्गच्छते । प्रमीतपितृकपौत्रविषयकत्वेन सङ्कोचोऽस्य कुतः । तच्च धारेश्वरावधारितरीत्या पौत्र
मात्रविषयकतायामपि न्यूनाधिकभागमात्रस्य पित्रिच्छाकृतनिरासायेदं न पित्रिच्छाकावचनदीयभागद्वयस्याविशेषप्रवृत्तस्येति वि
वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । किञ्च । पित्रिच्छाया हेतुत्वमिच्छया विभजेदिति तृतीयानिर्द्देशाच्छाद्मार्थिकन्तु तस्या विभा
गकालोपलक्षणत्वं । तच्च शाब्दहेतुत्वबाधमानेनानेनार्थिकं कालोपलक्षणत्वमपवाध्यत इति चिन्त्यं । सति च स्वाम्यसाम्ये पुत्रेच्छ
या निमित्तत्वमन्तात्कृतञ्च तस्याः कालोपलक्षणत्वङ्गलेपातिकपायतस्तु वरम् । ननु पितुरंशद्वयम्पितृत्वप्रयुक्तमुत स्वाम्याधिक्यप्रयुक्तं

नाप्यर्जकत्वप्रयुक्तंतस्ययेनचैषांस्वयमुपार्जितंस्यात्स्वमंशमेवलभेतेतिवासिद्धंसाधारणवचनादेवसिद्धेर्द्व्यंशौप्रतिपद्येतेइति
विशेषवचनानर्थक्यप्रसङ्गात्। तस्मात्पित्रर्जितेपिज्येष्ठपुत्रत्वप्रयुक्तंयथातस्यांशद्वयम्विशेषवचनात्तथापैतामहेपितुरपि। अत
एवास्मन्मतेपुत्रार्जितेपिपितुरंशद्वयमितिचेत्। सत्यं। परन्तुनिःशङ्कोचप्रवृत्तस्वाम्यसाम्यवचनेनतद्बाध्यते। पुत्रार्जितेतुपि
तुरंशद्वयाभावोभवदुदाहृतपुत्रवित्तार्जनादितिवचनस्यभवदुक्तार्थदूषणात्प्रागेवव्यवस्थापितः। नचतद्वचनादंशद्वयाभावे
पिसामान्यवचनादेवपुत्रार्जितेपिपितुरंशद्वयमायातीतिवाच्यम्। वित्तार्जनस्यतत्रहेतुत्वोपन्यासवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नचतद
र्थवादमात्रमन्यथार्जकत्वप्रयुक्तभागद्वयस्यवसिष्ठवचनादेवसिद्धेर्विशेषवचनानर्थक्यापत्तिरितिवाच्यम्। यतस्तथार्जकत्वप्र
युक्तपुत्रांशद्वयस्यावारणात्पितृत्वप्रयुक्तपित्रंशद्वयेपिभागसाम्यएवपर्यवसानम्भवेन्नतुभवदभिमतंपुत्रापेक्षयापितुरंशाधिक्य
न्तथाहृत्यवचनाभावात्। यच्चकिञ्चिद्याद्दिमानौचित्यमुक्तन्तन्नकिञ्चित्। वार्धनिकसाम्येऽनौचित्याप्रसक्तेः। ज्येष्ठस्यज्येष्ठत्वप्र
युक्तमंशद्वयम्पितृत्वप्रयुक्तञ्चपितुरितिज्येष्ठपुत्रसाम्यापत्तेस्त्वयाप्यनौचित्यस्यदुर्वारत्वात्। मदनरत्नधृतकात्यायनवचनानान्तु
सर्वेषांभ्रातॄणाम्पितापुत्राणाञ्चसमांशग्रहणमेवमुख्यमितिप्रतीयते। सकलंद्रव्यजातंयद्भागैर्गृह्णन्तितत्समैः। पितरौभ्रातर
श्चैवविभागोधर्म्यउच्यतइति। अतएवयोगीश्वरोपिसर्वेवास्युःसमांशिनइतिसर्वपदम्प्रायुङ्क्त अन्यथासमांशिनोवाकुर्वीतसुता
नितिवदेत्। यस्तुविभागिनांमध्येस्वव्यवसायेनजीवनसमर्थःपितृधनादिविभागन्नजिघृक्षतितम्प्रत्याहमनुः। भ्रातॄणांयस्तु
नेहेतधनंशक्तःस्वकर्मणा। सनिर्वास्यःस्वकादंशात्किञ्चिद्दत्वोपजीवनम्। याज्ञवल्क्योपि। शक्तस्यानीहमानस्यकिञ्चिद्दत्वा
पृथक्क्रिया। निर्वास्योनिस्सम्बन्धीकरणीयः। पृथक्क्रियेत्यस्याप्ययमेवार्थः। किञ्चिद्दत्वेतिविभागचिह्नत्वेनकिञ्चिदसारम
पिदत्वेत्यर्थः। तत्पुत्राणान्दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थञ्चेदं। हत्वायुधस्तुकुटुम्बार्थेषुचोद्युक्तस्तत्कार्य्येकुरुतेतुयः। सभ्रातृभिर्वृह
णीयोग्रासाच्छादनवाहनैरितिनारदवचनैकवाक्यतालोभेनमनुवचनेसनिर्वाप्यइतिपाठंप्रकल्प्यसभ्रातृभिर्गृहीतभागैःसस्वभा

गाद्धनमात्रक्षयपूरणीयइत्यर्थइतिव्याख्यातवान्। तन्नुनेहेत्यादिपदवैयर्थ्यापत्तेरुपेक्ष्यम्। मेधातिथिप्रमुखाचार्य्याणामुक्तत
थापाठकल्पनानौचित्याच्च। पृथक्क्रियेतिस्पष्टवचनसम्वादाच्च। प्रकाशकारस्तुयोभागिषुधनार्थव्यापृतेषुप्रमादालस्यादिना
नेहेतनव्याप्रियेतसाहाय्यन्नकुर्य्यात्। स्वकर्म्मणास्वव्यापारेणाशक्तःसाहाय्यकक्षमोपिसन्स्वकादंशात्स्वव्यापारजनिताद्धनाद्ब
हिकार्य्यःकिञ्चिदुपजीवनंदत्वामूलधनमात्रभागीकरणीयइतीदम्मनुवचनन्निर्वास्येत्याकरपाठमङ्गीकार्य्यैवव्याचष्टे। तदपि
नयुक्तम्। अपिशब्दाद्यध्याहारप्रसङ्गात्। योगीश्वरवचनसम्वादिनोऽर्थस्यस्पष्टतरप्रतीतिकत्वाच्च। भवदुक्तार्थस्यवचना
न्तरवशत्वाच्च। कात्यायनः। अविभक्तेनिजेप्रेतेतत्सुतंरिक्थभागिनम्। कुर्वीतजीवनंयेनलब्धन्नैवपितामहात्। लभेतांशंसपि
त्र्यन्तुपितृव्यात्तथापितत्सुतात्। सएवांशस्तुसर्वेषांभ्रातॄणांन्यायतोभवेत्। लभतेतत्सुतोवापिनिवृत्तिःपरतोभवेत्। निजेभ्रा
तरि। तत्सुतंभ्रातृपुत्रम्। जीवनम्भागः। सकीदृशम्भागंलभतइत्यपेक्षितेआहपित्र्यमंशमिति। तत्सुतोयस्यधनंविभज्यते
तस्यप्रपौत्रः। पौत्रस्यप्रस्तुतत्वात्। परतस्तत्सुतान्निवृत्तिर्भागनिवृत्तिर्भवेत्प्रपौत्रपुत्रोभागन्नलभेतेत्यर्थः। अतएवदेवलोपि
। अविभक्तविभक्तानांकुल्यानांवसतांसह। भूयोदायविभागःस्यादाचतुर्थादितिस्थितिरिति। बीजिचतुर्थमभिव्याप्यदायभा
गइत्यर्थः। विभक्तानामपिसंसर्गादिनासहवासेसतीयंव्यवस्था। वसतांसहेतिवचनात्। पित्र्यमंशमितिकात्यायनोक्तः। पि
तृद्वारकोभागइतिसूचितम्। अतएवाहयाज्ञवल्क्यः। प्रमीतपितृकाणान्तुपितृतोभागकल्पनेति। पैतामहेधनेजन्मनास्व
त्वम्पौत्राणांपुत्रैःसहाविशिष्टमेवयद्यपितेनपुत्रवत्पौत्राणामपिपुत्रसमएवभागउचितः। तथापितेषाम्पितृद्वारेणभागंप्रक
ल्प्यस्वस्वपितृभागाधिकारेणतुपैतामहेधनेस्वतोभागित्वमित्यर्थः। एतदुक्तम्भवतिअविभक्ताभ्रातरोयदापुत्रानुत्पाद्यदिष्टङ्गता
स्तत्रैकस्यद्वौपुत्रावन्येषाञ्चचतुरादयइतिपौत्राणांवैषम्यन्तदाद्वावेकंस्वपितृभागंद्वेधाविभज्यगृह्णीतस्त्रिचतुरादयोपिस्वस्व
पितृभागमेकैकंत्रेधादिरूपेणविभज्यगृह्णन्तिनतुपौत्रसंख्ययापैतामहधनभागाः। अनयैवरीत्याकेषुचिद्भ्रातृषुजीवत्सुके

षदुहितृभावेऽन्वयः पुत्रादिर्मातृधनमृणावशिष्टं गृह्णीयादिति व्याख्याय यद्दञ्च विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं सममि त्यनेनैव सिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तमित्युक्तम्। नचात्र पित्रोरूर्ध्वमित्येवास्तु सम्बन्धः मातृधनविभागस्योत्तरार्द्धेऽभिधानात्पितु र्ऋक्थमृणमिति पर्य्यवस्यति। तथा च ताभ्य इत्यादेर्निरर्थकानुवादत्वमपि न प्रसंभवतीति वाच्यम्। ऋक्थऋणपदयोः सम म्बन्धिकार्य्यत्वात्तदाकांक्षायां स्ववाक्योपात्तपित्रोरिति पदानुषङ्गस्यैव परिशेषादवगतार्थिकपितुःपदान्वयापेक्षयाभ्यर्हितत्वात् तदंशेन तु ताभ्य इत्यस्यानुवादत्वस्याप्यभ्युपगमौचित्यात्। ये त्वन्वयपदं दुहित्रन्वयदौहित्रादिपरत्वेन व्याचक्षते तन्मते तु वैय र्थ्यशङ्कैव नास्ति। तदेतद्विस्तरेण स्त्रीधनविभागप्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः। शङ्खलिखितोक्तं मातरि जीवन्त्यामस्वातंत्र्यन्तु मातव द्धेनन्तद्धनगोचरमेव प्रसङ्गच्छत एव। भ्रातॄणामित्यादिव्यासवचनमपि सहवासप्राशस्त्यमात्रमुभयजीवनस्याहेति जीवतोरि तिसाहित्यविवक्षायामपि न दोषः। वस्तुतस्तु पित्रोरूर्ध्वमपि ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयादिति सहवासस्य मुख्यत्वाद्विभागस्य च धर्म्म वृद्ध्यर्थत्वान्मातरि जीवन्त्यामपि धर्म्मस्य पञ्चमहायज्ञादेरावश्यकत्वात्तद्वृद्ध्यर्थं विभाग उचित एव। यत्तु पित्रोरभाव इति वृह स्पतिवचने निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यामित्यभ्युक्तं तत्रोच्यते। उभयजीवने सहवासः प्रशस्तस्तदभावे विभाग इति पू र्वार्द्धे नाभिहिते। मातर्य्यनिवृत्तरजस्कायां सुतान्तरसम्भवात्तद्वृत्तिलोपस्य च ये जाता येऽप्यजाताश्चेत्यादिवचनेन गर्हितत्वान्नि वृत्तरजस्कायान्तु तस्यान्तदप्रसक्तेः परमसृत्वे पितरौव विभागः प्रशस्त इति तस्यार्थः। तथा सति निवृत्तरजस्कायान्तस्यान्त रीयकृक्थाधिकारिकन्यासन्तानस्यासम्भवात्सुतरान्तदिच्छया तद्धनविभागोऽपि पुत्राणामुचित इति मातृधनगोचरताप्यस्य व चसः सम्भवतीति न किञ्चिदेतत्। यदपि व्यासवृहस्पतिवचसोर्मातृप्राधान्यं सापत्नविभागस्योक्तं तन्ममाप्यविरुद्धम्। यथा हि जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वित इत्यादिवचनवशाद्विभागोत्तर पितृमातृपारतंत्र्यं तथैतद्वचनवशान्मातृभागए वायमिति बुद्ध्यात्तदाज्ञावशंवदतया तज्जीवनावधिस्थैर्यमित्येतावतापि न तु धनविभागेऽपि तस्यां जीवन्त्यामनधिकारः कुतस्त्व

इत्यलमधिकेन। जीवत्पितृकविभागेपित्रा यथा स्वपुत्रांशसमांशभागिन्यः स्वपत्न्यः कार्य्यास्तथा तदुपरमविभागेपि पुत्रैस्ताः स्वसमांशभागिन्यः कार्य्या इत्याह याज्ञवल्क्यः। पितुरूर्द्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्। यदि स्त्रीधनं दत्तं न भवति। दत्ते त्वंशार्द्धहारिणी कार्य्येति वचनादप्यत्रार्द्धशब्देन समविभागवचनः। किन्तु यावता पुत्रसमांशिता भवति तावदेव विवक्षितम्। अत्र मातृपदस्य जननीवाचकत्वान्नापुत्रसपत्नमातृपरत्वमपि। सकृच्छ्रुतस्य मातृपदस्य मुख्यगौणोभयार्थत्वानुपपत्तेः। यत्त्वसुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकल्पिताः। पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिता इति व्यासवचनाद्योगीश्वरवचने पत्नीग्रहणाच्च जीवत्पितृकविभागे पत्नीमात्रस्य पुत्रसमांशत्वम्। पुत्रपत्नीपदद्वयोः पितृप्रतियोगिकसम्बन्धार्थकतया गौणमुख्यार्थकत्वानापत्तेः। पित्रोरूर्द्ध्वं विभागे तु पुत्रकर्तृकतया तत्सम्बन्धमातृप्रतीतेर्वैरूप्यादुभयपरत्वासम्भवात् पुत्रवतीनामेव स्वपुत्रसमांशित्वं अपुत्राणां तु ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वमविभक्तसंसृष्टपत्नीनामिव। युक्तञ्चैतज्जीवद्विभागे पितुः स्वातन्त्र्यात्। अजीवद्विभागे पुत्राणां स्वातन्त्र्यात्। मातृपदपत्नीपदस्वरसाच्च। युक्तञ्चापुत्राणां ग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वमिति बहुतरनिबन्धस्वरसः। मिताक्षराकृतस्तु जीवद्विभागे पुत्रसमांशित्वम्पत्नीनामुक्तमिदानीम्पितुरूर्द्ध्वं विभजतामपि पुत्रसमभागित्वम्पत्नीनामाहेत्यवतारणिकम्पितुरूर्द्ध्वं विभजतामित्यस्य योगीश्वरवचसः प्रयच्छता चापि सपुत्रापुत्रसकलपितृपत्नीनाम्पुत्रसमांशित्वमभिप्रेतमिति प्रतीयते। मदनरत्नकृताप्येतदेवोक्तम्। जननीग्रहणमपुत्राणामपि मातृसपत्नीनामुपलक्षणम्पितामहीनाञ्च। असुताश्च पितुः पत्न्य इत्यादिव्यासवचनादिति। युक्तञ्चैतत्पितुः पत्न्य इति पुत्रप्रतियोगिकपितृग्रहणस्यान्यथा वैयर्थ्यात्। पुत्रसमांशित्वस्य पितृकृतविभागविषये पत्न्यः कार्य्याः समांशिका इति वदनपि मातर इत्येव वदेत्। तस्मात्पितृपत्नीत्वप्रयुक्तमेव जीवद्विभागसाधारणं पुत्रसमांशभाक्त्वमिति मिताक्षरामदनरत्नकृतोरभिप्रायः। पितुरिति कर्त्तरि षष्ठी। तेन पितृकर्तृके विभागे पत्न्यः समानांशा इत्युक्तेऽर्थात्तत्प्रतियोगिकस्यैव पत्नीत्वस्य लाभाज्जीवद्विभागविषयतैवास्योचिता।

तत्र तु मातृपदे मुख्यामुख्यमातृपरत्वानौचित्यात् प्रतिसम्बन्धितया च पुत्राणामेव स्ववचनोपात्तानामुपस्थितेर्जननीपरत्वमेव मा
तृपदस्य मुख्यार्थलाभायोचितम्। शिष्टाचारोऽप्येवम्। यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यमित्यलमधिकेन। बृहस्पतिः। तदभावे तु जननी
तनया वा समांशिनी। अत्र प्रक्रमात् स्वशब्देन पिता गृह्यते। पितरि प्रेते यदि केऽपि भ्रातरोऽसंस्कृताः सन्ति तदा तत्संस्कारं समुदा
यद्रव्येण विधाय अवशिष्टं यथांशेन विभजनीयमित्याह याज्ञवल्क्यः। असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भ्रातृभिरि
त्यभिधानादसंस्कृता भ्रातर इति प्रतीयते। संस्कार्य्यत्वमात्रविधानस्य दायभागप्रस्तावसम्बन्धात् समुदायद्रव्यादिति विवक्षित
म्। तथा च व्यासः। असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव तद्धनात्। संस्कार्य्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि। अविद्यमाने पि
तृधनेऽसंस्कृतः संस्कारावश्यकतामाह नारदः। अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः। अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पू
र्वसंस्कृतैः। असंस्कृतभगिनीसंस्कारोऽप्यावश्यकः। सति पितृद्रव्ये ताभ्योंऽशदानमपीत्याह याज्ञवल्क्यः। भगिन्यश्च निजादं
शाद्दत्वांशं तु तुरीयकमिति। असंस्कृताः संस्कार्य्या इत्यनुषङ्गः। मनुः। स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक्। स्वा
त्स्वादंशाच्चतुर्भागम्पतिताः स्युरदित्सवः। अत्रोभयत्र प्रत्येकपरिकल्पितान्निजादंशादुद्धृत्य सर्वैर्भ्रातृभिर्भगिनीभ्यः प्रत्येकञ्चतुर्थां
शो देय इत्यर्थो न भवति। तथा सति बहुभ्रातृकाया बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य भ्रातुर्निर्द्धनतापत्तेः। तस्मात्संस्कारार्थं युक्तद्रव्यदा
नमात्रं विवक्षितमिति रत्नाकरचिन्तामण्यादौ व्याख्यातं। अनूढानां तु कन्यानां वित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यादिति विष्णुवचनञ्चात्र
चोपोद्बलकमुपन्यस्तम्। तदयुक्तं। अंशदानाविवक्षायाः स्मृतिद्वयेऽप्यन्याय्यत्वात्। संस्काराकरणप्रत्यवायात्पृथगदानप्रत्य
यश्रवणाच्च अन्यथा पतिताः स्युरदित्सव इत्यदानप्रत्यवायवचनमप्यसंस्कारप्रत्यवायपरं स्यात्। अतो मेधातिथिमिताक्षराकारा
दिभिर्व्याख्यातमेवम्। निजादंशात्स्वात्स्वादंशादिति नापादाने पञ्चम्या वा पितुस्त्यब्लोपे। तथा च तमपेक्ष्येति यावत्। एवञ्च य
ज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागचतुर्थांशभागिनी सा कार्य्या। तथा चायमर्थो ब्राह्मणजातीयाया कन्याया वक्ष्यमाणो ब्राह्मणीपु

त्रभागो यावांस्तच्चतुर्थांशस्तस्याः । एवं क्षत्रियादिजातीयकन्यास्वपि । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मणस्यैकैकापत्नी तस्यां चैकः
पुत्रः कन्यका चैका । तत्र पितृधनं द्रव्यं सर्वमेव द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्द्धा कृत्वैकं भागं भगिन्यै दत्त्वा तेन तदंशेनावशिष्टं सर्वं स्वस्व
यं गृह्णीयात् । एवं पुत्रद्वये कन्यैका चेत्त्रेधा विभागं सर्वद्रव्यस्य विधायैकस्य चतुर्द्धा कृतस्य भागस्य चतुर्थभागं भगिन्यै दत्त्वा शेषं
द्वाभ्यां यथांशं विभज्य ग्राह्यम् । पुत्रैकत्वे कन्याद्वित्वे त्रेधा कृतस्य द्रव्यस्यैकं भागं चतुर्द्धा कृत्वा द्वावंशौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽव
शिष्टं तेन ग्राह्यम् । एवं समानजातीयेषु साम्येऽपि सर्वथा भगिनीनां भ्रातृजात्युचितभागतुरीयांशभागिता यथा भवति तथा ग्राह्यम् ।
यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्या चैका । तदा पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्द्धा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रि
याकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तदा पितृधनमेकादशधा कृत्वा क्षत्रि
यापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्द्धा विभज्यैकमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा ब्राह्मणीपुत्रावन्यत्सर्वं विभज्य गृह्णीयाताम् । एवं सर्वत्र जातिवै
षम्ये भ्रातृभगिनीसंख्यासाम्यवैषम्ययोरूह्यम् । विष्णुरपि । मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्योऽनूढाश्च दुहितरः पुत्रभागा
नुसारेण यथावर्णक्रमेण पुत्राणां चतुस्त्रिद्व्येकभागभागिनां तथा तज्जातीयपत्नीनामपि । अनूढाश्च दुहितरः पुत्रभागानुसा
रभागहारिण्य इत्यनेन यद्यपि चतुरस्त्र्यादीनां सर्वेषां दुहितृभ्यो दानं प्रतीयते तथापि तेभ्योंऽशेभ्यः स्वात्स्वादंशादिति मनुयोगीश्व
राभ्यां चतुर्थांशदानस्योक्तेस्तथैव पुत्रभागानुसारेण सजातीयभ्रातृसमभागहारित्वमित्यविरोधः । स्पष्टमाह बृहस्पतिः । समांशा
मातरस्तेषां चतुर्थांशाश्च कन्यका इति । कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते । पुत्राणां च त्रयो भागाः साम्यं त्वल्पधने स्मृ
तमिति वदतः कात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम् । साम्यमित्यादेस्त्वयमर्थः । यदि संस्कारपर्याप्तमपि पितृधनं नास्ति तदा पुत्रस
मभागिता एव दुहितृणामिति । अनूढानां त्वित्यादि विष्णुवचनमपि मेधातिथ्यादीनामप्रतिकूलम् । वित्तानुसारेण संस्कारमनू
ढानां पितुः कन्यानां स्वभगिनीनां कुर्य्यादित्यनेन संस्कारावश्यकतामात्रमेवोच्यते न तु भागदानादाने । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु ।

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यन्देयं वैवाहिकञ्च वस्त्विति देवलवचनानुसारेण संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेवमन्यते । वैवाहिकं वसु देयमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथा वैयर्थ्यापत्तेरिति तदाशयः । अत्र वदामः । कन्याभ्यः पितृद्रव्यन्देयमिति पृथग्विधिः । तच्च मन्वाद्यनुरोधाच्चतुर्थांशरूपमेव । वैवाहिकम्वसु च देयमित्यपि पृथगेव विधिः । विभज्यमाने दायाद्ये कन्याऽलङ्कारम्वैवाहिकञ्च स्त्रीधनं लभेतेति शङ्खवचनसमानार्थतया व्याख्यातञ्चेदं शङ्खवचनं विद्यारण्यश्रीचरणैः पराशरस्मृतिटीकायाम् । पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वधृतालङ्कारादिकमपि कन्या प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति । यदि तु वैवाहिकं विवाहोपयोगि पितृद्रव्यङ्कन्याभ्यो देयमित्यर्थः स्याद्वसु पदम्पुनरुक्तं स्यादिति पृथग्विधिद्वयमेवात्र युक्तम् । दायतत्त्वकृता तु कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयम्वैवाहिकम्वस्त्विति पठितन्तत्रापि शङ्खेन समानार्थकतालाभायास्मदुक्तमेव व्याख्यानमादर्तुमर्हं न तु विवाहोपयुक्तद्रव्यपरतेत्यवधेयम् । अत्र च मन्वादिवचनेषु भगिनीपदं क्वचित् क्वचिच्च कन्यादिपदं यद्यपि श्रूयते तथापि भ्रातृकर्तृकविभागाधिकारात् पितृप्रतियोगिकं कन्यात्वन्दुहितृत्वं भ्रातृप्रतियोगिकञ्च भगिनीत्वमादायैकार्थकतावसेया । तस्मादजीवत्पितृकविभागे भगिनीनामपि पितृद्रव्यांशभागित्वन्न तु संस्कार्यतामात्रम् । पूर्वन्तु यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति । जीमूतवाहनेन तूक्तम् । प्रदद्युर्भ्रातरः दत्वांशन्त्विति मनुयोगीश्वराभ्यामभिधानान्न भगिनीभिरधिकारबुद्ध्या चतुर्थांशो ग्राह्यः । न ह्यधिकारिण एकस्मै भ्रात्रेन्येभ्राता स्वांशाद्दद्यादित्युच्यते । तथा च तुर्यांशदानमपीति तद्दाने भ्रातॄणामेव दोषो न तु तासामग्रह्यकारित्वेति । तदप्ययुक्तम् । उक्तिवैचित्र्यमात्रस्यास्याप्रयोजकत्वात् । इच्छया विभजेत्सुतानुद्धारं ज्यायसे दद्यादिवत् । यदपि तेनैवोक्तम् । येषान्तु न कृतास्तेषां संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनादिति नारदवाक्ये येषामिति पुंलिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव चाविद्यमानइति वचनारम्भाद्भ्रातृसंस्कारार्थमेवेदम्वचनमिति सति पितृद्रव्ये मन्वादिवचनेभ्यो भगिनीसंस्कारावश्यकत्वप्रतीतेः संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति तद्धेयं । वचनान्तरेषु भगिनीसंस्कारस्याव

श्यकत्वप्रतीतेः। पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा। कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः। अप्रयच्छन् समाप्नोति
भ्रूणहत्यामृतावृताविति। भ्रातुरपि योगीश्वरेण भगिनीविवाहसंस्कारकरणे भ्रूणहत्यादोषश्रुतेस्तदेकमूलकतयायेषामन्ते
षामित्यस्य सामान्यलिङ्गन्नपुंसकमितिवचनात्सामान्यविवक्षान्यायाच्च नपुंसकषष्ठ्यां तत्त्वं विरूपैकशेषोपि वाभ्युपगन्तुमुचित एवे
ति। यवीयस इति नुमदीर्घयोरभावश्छान्दसमभिप्रेत्य। असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः। संस्कार्य्याः पूर्वजैस्तैर्वै पै
तृकान्मध्यकाद्धनादिति वृहस्पतिवचनम्पठित्वा भ्रातृग्रहणम्भगिनीनामप्युपलक्षणमिति मदनरत्नहृता व्याख्यातम्। अ
त्र च संस्कारसाहचर्य्यादनूढानान्दुहितॄणाम्। कन्यकामान्त्वदत्तानामित्यनूढत्वविशेषणोपादानाच्चापरिणीता एव चतु
र्थांश भागिन्यो भगिन्योन्यास्तु यत्किञ्चिदेव पित्र्यात्लभन्त इति बोध्यम्। मातृधने चेदम्प्रपञ्चनीयम्। स्थावरस्य स्वार्जितस्य पै
तामहस्य वा पुत्रानुमत्यैव पिता दानादि कुर्य्यात्। स्थावरं द्विपदञ्चैवेति प्रागुदाहृतवचनात्। यद्यपि स्वयमर्जितमित्यनेन पै
तामहे कैमुतिकन्यायेन पुत्रानुमत्यावश्यकता प्रदर्शिता। कुटुम्बव्यापिन्यामापदि तु यः कश्चिदन्याननुमतावपि कुटुम्बभरणस्या
वश्यकत्वात्स्थावरस्यापि दानविक्रयादावधिकारी। एकोपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मा
र्थे च विशेषत इति वचनात्। धर्म्मार्थ इत्यनेनात्यावश्यकः पितृश्राद्धादिरूपो धर्म्मो गृह्यते। यत्तु स्मरणं। विभक्ता अविभक्ता
वा सपिण्डाः स्थावरे समाः। एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रय इति॥ तत्राविभक्तानामध्यकद्रव्ये स्वाम्यसाम्यादन्याशत्वमन्या
नुमतिं विना सिद्धमपि स्थावरे विशेषतस्तदादरार्थमुच्यते। अविभक्तानान्तु व्यवहारसौकार्य्यार्थम्। कालान्तरे हि विभक्ता
विभक्तसंशये विभागभावनावश्यं साक्ष्यादिप्रमाणेन तथा सति कार्य्यं स्यादन्यथा साधारणद्रव्यदानाद्यसम्भवात्। अनुम
तौ तु सत्यां तदनपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यति। ननु यथाश्रुतं स्थावरे विभक्तानामपि समं स्वाम्यं। विभागस्यादृष्टार्थताप्रसङ्गात्
अतस्तत्रान्यानुमतिमन्तरेणापि दानादिस्वरूपं सिद्ध्यत्येव। विभागभावनायां व्यवहारोपि। यथा ग्रामक्षात्रियामन्तदायादानु

मतेनवा। हिरण्योदकदानेनषड्भिर्गच्छतिमेदिनीतिवचनेग्रामानुमतिःसामन्तानुमतिश्च। सामन्तानुमतिस्तुसीमाविप्रतिप
त्तिनिरासायापि। ज्ञातिदायादानुमतेस्तुपूर्ववदेवव्यवस्था। अतएवस्मृत्यन्तरम्। प्रतिग्रहःप्रकाशःस्यात्स्थावरस्यविशेषत
इति। अन्यथात्रापिग्रामसामन्तानुमतिमन्तरेणादानाद्यसिद्धिःप्रसज्येत हिरण्योदकदानेनेतिस्थावरेविक्रयोनास्तिकुर्य्या
दाधिमनुज्ञयेतिस्थावरस्यविक्रयप्रतिषेधात्तुभूमिंयःप्रतिगृह्णातिभूमिंयश्चप्रयच्छति। तावुभौपुण्यकर्म्माणौनियतंस्वर्गगामि
नावितिदानप्रशंसनाच्चकुटुम्बभरणाद्यर्थमवश्यकर्त्तव्येपिविक्रयेसहिरण्यमुदकंकृत्वादानांशोपिकश्चित्कर्त्तव्यस्तथा च भव
तितथादानरूपेणस्थावरविक्रयंकुर्य्यादितिसूचितम्। जीमूतवाहनस्तु। स्थावरस्यसमस्तस्यगोत्रसाधारणस्य च। नैकः
कुर्य्यात्क्रयन्दानम्परस्परमतंविना। विभक्तावाऽविभक्तावेत्यादिव्यासीयवचनद्वयमुपन्यस्यनेदमेकस्यक्रयदानाद्यनधिका
रप्रतिपादनार्थं। यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्यस्वत्वस्यद्रव्यान्तरइवस्थावरेप्यविशेषात्स्वत्वत्यागात्मकदानादिनिष्पत्तेर्वे
चनशतेनापिवस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्तेर्वाधयितुमशक्यत्वात्। किन्तुदुर्वृत्तपुरुषम्प्रतिकुटुम्बार्थ्यादिनिमित्ताभावेकुटुम्बवि
रोधाद्धर्म्माभागिताज्ञापनार्थंनिषेधरूपम्। एवंस्थावरंद्विपदश्चैवेत्यादिकमपिविभक्तविषयम्पूर्ववदेववर्णनीयम्। अत
एवनारदः। यद्येकजाताबहवःपृथग्धर्म्माःपृथक्क्रियाः। पृथक्कर्म्मगुणोपेतानचेत्कार्य्येषुसंमताः। स्वभागान्यदिदद्यु
स्तेविक्रीणीयुरथापिवा। कुर्य्युर्य्यथेष्टंतत्सर्वमीशास्तेस्वधनस्यहीतिसामान्यतएवविक्रयाद्यनुमन्यते। ईशास्तेस्वधनस्यही
तिहेत्वभिधानात्स्थावरगोचरमपीदम्वचनम्। अपरथातद्दानवैयर्थ्यापत्तेरित्याह। तत्सम्यगेवपरंस्वधर्म्माभागिताज्ञापना
र्थमित्ययुक्तम्। वृथास्थावरविक्रयस्यबहून्प्रत्यपिनिषेधादेकग्रहणापार्थक्यापत्तेः। व्यवहारशास्त्रस्यव्यवहारसौकार्य्यादि
दृष्टप्रयोजनसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः। अन्यथाऽनुमतावपितदापत्तेः। कुटुम्बविरोधजन्यवचनान्तरप्रतिपादिताध
र्म्मप्रयोजकतापरमस्तु। अत्रचपुत्रेच्छयायोजीवद्विभागोयश्चाजीवद्विभागःसएकेच्छयाविभवत्यविशेषात्। अतएवविभा

गम्यकव्यवच्छेदकात्यायनेनोक्तम्। अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम्। न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानामपि तथेति। तद्विरु
द्धमतम्। अन्यथा तदनुमतिमन्तरेण विभागाभावे तद्धनस्य बन्धुमित्रेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्यात्। तथा विष्णुरपि। यावत्
स्यं बालधनमा व्यवहारप्राप्तेरिति। अथ वक्ष्यमाणविभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यन्तानां समानो नाप्यसित्तः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकार
क्रमः। पुत्रादीनां त्रयाणामेव पार्वणे पिण्डदानाधिकारात्। अत एव देवलः। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। उपासते सु
तं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम्। मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च। एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु चेति। तथा शङ्खो
लिखितौ। पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। जातं पुत्रं प्रपौत्रं च पिप्पलेषु शकुना इव। मधुमांसेन खड्ग
मपयसा पायसेन वा। एष दास्यति नः श्राद्धं वर्षासु च मघासु चेति। एवं तुल्याधिकारात् जन्मना स्वत्वस्यापि तुल्यत्वात् तुल्यभा
गभागिता प्रसक्ताप्यनेकपितृकाणां त्विति वचनेन निवर्त्यते। जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोः पार्वणानधिकारेण पिण्डदानत्वा
भावात् पितामहप्रपितामहधनेऽनधिकारः। यदा चैकस्य पुत्रस्य पुत्राः सन्त्येकस्य पुत्र एवास्ति। तदा पुत्रस्यैको भागोऽपरस्यैकः
सर्वेषां पौत्राणाम्। स्वपितृधीनजन्मनः स्वकत्वात्पितामहधनसम्बन्धस्य यावज्जीवं धने तस्य स्वामित्वाद्दृष्टत्वात् तेषामपीति जी
मूतवाहनोक्तं खण्डनीयम्। जन्मनैव पौत्राणामपि पितामहधने स्वत्वव्यवस्थापनात्। तस्मात् पौत्राणां पितामहधने वाचनिकमे
व भागवैषम्यं न त्वौपपत्तिकम्। यत्तु तेनैवोक्तम्। यत्रैकस्य भ्रातुरनेकसंख्याः पुत्रा अन्यस्य च ततोऽल्पसंख्यास्तत्रेदमनेकपितृका
णामिति वचनम्। पौत्राणां तेन सर्वेषां समभागनिवृत्त्यर्थं जीवति तु पितरि पौत्राणां पितामहधनस्वाम्ये सपुत्रापुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पु
त्राणामपि विभागः स्यात् स्वाम्याविशेषादिति तत्प्रागेव निरस्तम्। उक्तातिप्रसङ्गोऽप्यनेनैव परास्तः। अत एव पितृभ्रातृपुत्रसमवा
ये पितृव्यपितृधनं तद्दिति भ्रातृपुत्राणां तत्र स्वाम्याभावाद्विभाग एव न स्यादित्यपास्तम्। यत्तु जीवत्पितृकयोरित्यादि तद्वि
मन्दम्। नहि पिण्डदानाधिकार एव दायग्रहणे प्रयोजकः ज्येष्ठे सति कनीयसामनधिकारेऽपि दायग्रहणात्। तदुक्तं मायाख्या

चाप्यनपायात्। गोत्रजादीनान्दायहराणामनेकेषां समवाये पिण्डदानाद्युपकारित्वं धनस्वामिनो यत्तदनुपकारित्वावर्त्तकम्प्र
रत्नतु नतदत्र प्रयोजकं। जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे वा कस्याश्चित्पितृपत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वास्पष्टगर्भायामप्रसवम्प्रतीक्ष्य विभागः का
र्यः॥७॥ अथ भ्रातॄणान्दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभादिति वसिष्ठस्मरणात्। आपुत्रलाभादिति वचनात्
स्पष्टगर्भासु प्रतीक्षाऽस्पष्टगर्भासु नेत्यवगम्यते। अत एव तत्र पश्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह योगीश्वरः। विभक्तेषु सुतो
जातः सवर्णायां विभागभाक्। पित्रिच्छया पुत्रेच्छया वा जीवतोः पित्रोर्विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायाम्भार्य्यायामुत्पन्नो विभाग
भाक्। विभज्यत इति विभागः पित्रोर्भागस्तम्भजत इति विभागभाग्भवति॥ पित्रोरूर्ध्वं स एव तयोरंशं लभत इत्यर्थः। असवर्णा
दुहितरि मातृभागमिति विशेषः। सवर्णायामिति विशेषणादसवर्णायां जातस्तु पित्र्याद्धनात्स्वांशमेव लभते दुहित्रभावे मातृभा
गं सर्वमेव। अनेनैव न्यायेन जीवद्विभागे पि विभक्तजो सवर्णापुत्रः स्वजात्युचितभागेव। न सकलपित्र्यभागित्यवसेयम्। एतदे
वाभिप्रेत्य मनुः। ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनमिति। पित्रोरिदं पित्र्यं धनं यथोक्तव्यवस्थया हरेत्। एवकारेण भ्रा
तृभिः स्वांशाद्दातव्यस्वभागसमभागभाक्त्वन कार्य्यः। गौतमोपि। विभक्तजः पित्र्यमेवेति। जीवति तु पितरि मातरि तत्सपत्न्यां चाऽ
विस्पष्टगर्भायां विभक्ते विभागानन्तरोत्पन्नायं स्वभागाद्दातव्यस्वभागसमभागभाक्त्वकार्य्यः। तथा च विष्णुः। पितृविभक्ता विभागा
नन्तरोत्पन्नाय विभागन्दद्युरिति। तच्च भ्रातृदत्तन्तद्विभागम्पितैव गृहीत्वा तम्परिपालयेत्। तस्यैव तत्राधिकारात्। अप्राप्तव्यव
हाराणामित्यादि प्रागुक्तवचनाच्च। यच्च वचनम्। अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तज इति तस्याप्ययमेव विषयः। पूर्वजो वि
भागात्पूर्वमुत्पन्नः प्राप्तपितृधनविभागः पित्रोर्विभागेऽनीशो न स्वामी। विभक्तजश्च पूर्वभक्तस्य भ्रातुर्भागेऽनीश इत्यर्थः। विभा
गोत्तरञ्च यत्पित्रार्जितन्तदपि विभक्तजस्यैव। पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम्। विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः स्वपूर्व
जाः। यथा धनेतथर्णे च दानाधानक्रयेषु च। परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियामिति बृहस्पतिस्मरणात्। स एव॥

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः । जघन्यजास्तु ये तेषाम्पितृभागहरस्तु ते ॥ अत्र हेतुरनीशः पूर्वजाः इत्यादिवचनो
क्त एव । ये तु विभक्ताः पित्रा संसृष्टाः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सकलपित्र्यधनग्रहणमित्याह मनुः । संसृष्टास्तेन वा ये स्यु
र्विभजेत स तैः सह । तेन पित्रा पितुरूर्ध्वम्पितृधने भ्रातृभिर्विभज्य गृहीते विभागसमयेऽस्पष्टगर्भायाः पितृपत्न्याः पश्चात्पुत्रे जाते
स्वस्वभागादायव्ययविशोधितान्तैः स्वस्वभागसमभागभाक्करणीय इत्याह याज्ञवल्क्यः । दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशो
धितात् । दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतात् । आयः प्रतिमासम्प्रतिदिनम्प्रत्यब्दं यत्तदुपरिवृद्धम् । व्ययः पितृकृतर्णापाकरणंभ्रातृभगि
नीसंस्कारकरणञ्च । तस्य सर्वसाधारणत्वेन कर्त्तव्यत्वात् । न तु भ्रातृकर्त्तव्यव्ययस्तस्यैतत्सम्बन्धाभावात् । ताभ्यामायव्ययाभ्यां
विशोधितात्पितृधनात्तस्य विभागोऽन्तरोत्पन्नस्य विभागः पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तम्भवति । प्रातिस्विकेषु स्वस्वभा
गेषु तदुत्थमायम्प्रवेश्यावश्यकञ्च साधारणं व्ययमपनीयावशिष्टं स्वस्वभागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजः स्वभागसमभा
क्कार्य्य इति । कथं तस्तु विभक्तेषु सुतो जात इति पूर्वार्द्धेन सह व्यवस्थितविकल्पार्थः व्यवस्था चोक्तैव । हलायुधस्तु । दृश्या
त्प्रत्यक्षादनुगुप्तात्पितृधनादित्यर्थमुक्त्वा । विभक्तभ्रात्रपेक्षया योऽल्पगुणो विभक्तजस्तद्विषयो वयमपक्ष इत्याह । तन्निर्वीजत्वात्
गुप्तस्यापि विभागानन्तरं जातस्य समभागेन विभजनीयत्वादत्र तत्प्रवृत्तौ प्रमाणाभावान्नियमकल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्विज्ञाने
श्वरोक्तार्थैकतया च वचनसामञ्जस्यादुपेक्ष्यम् ॥०॥ असवर्णानां भ्रातॄणां विभागप्रकारमाह योगीश्वरः । चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्यु
र्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः । क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिन इति । तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मण
क्षत्रियविशाम्भार्य्याः स्वाः शूद्रजन्मन इति योगीश्वरेण ब्राह्मणस्य सवर्णा तिस्रः क्षत्रियस्य द्वे । विश एका भार्य्या इति । सवर्णामा
दाय तेषां मध्ये ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे इत्युक्तं । सवर्णा सवर्णा सर्वभार्य्याभिप्रायेण चत्वारि संख्यास्थाने वै
श्यस्यापि द्वे शूद्रापरिहारे च स्वैवेति स्वाः शूद्रजन्मन इति वैश्याद्वे लक्षण्या सङ्गतेरेव सवर्णाभिप्राये वेयं संख्येति विज्ञानयोगिभिर्व्या

स्यातम्। तथा च ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीषु जाताः पुत्रा यथाक्रमं वर्णशो मातृवर्णानुसारेण। संख्यैकवचनाच्च वीप्साया-
मित्यधिकरणकारके शस्प्रत्ययः वर्णे वर्ण इत्यर्थः। ब्राह्मणादिभ्यः क्षत्रियादिषु जातानां मूर्द्धावसिक्तादिजातित्वेन तद्व-
र्णग्रहणेन ग्रहणासम्भवान्मातृवर्णग्रह इत्यर्थः। चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः। एतदुक्तं भवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्च-
तुरश्चतुरो भागान् लभन्ते। तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नास्त्रींस्त्रीन्। तेनैव वैश्यायामुत्पन्ना द्वौ द्वौ। तेनैव शूद्रायामुत्पन्ना एकमेक-
मिति। वर्णश इति सर्वत्रोत्तरत्र सम्बध्यते। तथा च क्षत्रात्क्षत्रियादिषु जाता यथाक्रमं त्रींस्त्रीन् द्वौ द्वावेकैकञ्च लभन्ते। विट्वै-
श्यादिषु जाता यथाक्रमं द्वौ द्वावेकमेकञ्च लभन्त इति। शूद्रस्य सवर्णाभार्य्याभावान्न पुत्राणां सजातीयपुत्रभागः पूर्वोक्त एव।
यद्यपि शूद्रापरिणयने द्विजातेर्भूयानाक्षेपः पुत्रार्थविवाहस्तु सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव। तथा च मनुवसिष्ठौ। हीनजातिस्त्रियं मो-
हादुद्वहन्तो द्विजातयः। कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्। शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च। शौनकस्य सुतोत्प-
त्त्या तदपत्यतया भृगोः। तदपत्यतया शूद्रामात्रजनितापत्यवत्तया ब्राह्मणस्य तु क्षत्रविट्पेक्षयाप्यधिकदोषतामाहतुस्तत्परिण-
येनावेव॥ शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्। जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति। योगीश्वरोपि। यदुच्यते
द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः। नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयमिति। तेन विप्रादिजातशूद्रापुत्राभावात्कथं तस्यांशा-
भिधानमिति प्रतिभाति। तथापि रतिधर्मार्थविवाहयोरनुकल्पत्वेन परिणीतायां शूद्रायामनुषङ्गाज्जातस्य विभागाभिधानमुपपन्न-
मेव। शूद्रायां जातो निषादो यः पारशवेतिजातिकथनमिव। आचारमिताक्षरायामेव व्यवस्थापितम्। अत एव मनुना। कामतस्तु प्र-
वृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवरा इति कामत इत्यवरा इति। एवन्तु सवर्णापरिणयनमेव मुख्यमित्युक्तं। शङ्खलिखिताभ्यामपि। भा-
र्याः कार्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति पूर्वः कल्पस्ततोनुकल्पश्चतस्रो ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण। तिस्रो राजन्यस्य। द्वे वैश्यस्य।
एका शूद्रस्येति। आनुपूर्व्येणेत्युक्तेरुत्तरोत्तरजघन्यता सूचिता। यत्तु मनुना चातुर्वर्ण्यपुत्रविभागे प्रकारद्वयमुक्तं। अंशन्त्वा

हरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः। वैश्याजोऽध्यर्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत्। सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्पयेत्। ध
र्म्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्मवित्॥ चतुरोंऽशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः। वैश्यापुत्त्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरे
दिति। तच्चोत्तरप्रकाशे योगीश्वरसंवादी। तद्गुणवदगुणवत्क्षत्रियादिपुत्रविषयतया व्यवस्थापनीयम्। अत एव ब्राह्मण
जातो राजन्यापुत्र एव यदि जन्मज्येष्ठो गुणवांश्च तदा ब्राह्मणीपुत्रसमांशभाक्। ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च वैश्यायां जनितस्तु
क्षत्रियापुत्रसमांशभागित्याह वृहस्पतिः॥ विप्रात् क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः। भवेत्समांशो विप्रेण वैश्याजातस्त
थैव च। तथा बौधायनः। सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेद्गुणवान् ज्येष्ठांशं हरेत्। गुणवान् हि शेषाणाम्भर्त्ता भवती
ति। एतद्वचनेऽनन्तरोत्पन्नमात्रस्य गुणवत्त्वज्येष्ठताप्रयुक्तोत्कृष्टपुत्रसमांशभाक्त्वोक्तेर्वैश्यजशूद्रापुत्रस्याप्येवंविधस्य वैश्यापु
त्रसमांशिता द्रष्टव्या वृहस्पत्यनुक्तापि। ज्येष्ठांशं हरेदित्यस्योत्कृष्टसमांशहरणमेवार्थो वृहस्पतिसंवादात्तुल्यजातीयापेक्षया
धिकांशानौचित्याच्च। यदा तु शूद्रा एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य। तदा स तद्धनतृतीयांशहारी भागद्वयं सपिण्डानां तदभावे सकुल्या
नान्तेषामप्यभावे श्राद्धकर्त्तुः। यदाह देवलः। निषाद एकः पुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक्। द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादा
ताथवा हरेत्। ब्रह्मणाच्छूद्रायां जातो निषादः स एकश्चासौ पुत्रश्चेदित्यर्थः। क्षत्रियवैश्ययोस्तु शूद्र एवैकः पुत्रः स धनार्द्धं हरे
परमर्द्धमपुत्रधनग्रहणाधिकारिणस्तत्क्रमेण गृह्णीयुः। तथा च विष्णुः। द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्ररिक्थस्य
या गतिः साऽर्द्धस्य द्वितीयस्येति। द्विजातिपदेनात्र क्षत्रियवैश्यमात्रग्रहणम्। देवलेन ब्राह्मणे विशेषाभिधानात्। एकपु
त्र इति कर्म्मधारयः इदमपि सद्गुणातिगुणवच्छूद्रापुत्रविषयम्। अन्यथा। यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्र इत्यादिना। ब्राह्मणक्षत्रिय
विशामित्यादिना च वक्ष्यमाणमनुवचनेन विरोधापत्तेः। यद्यपि सामान्यतः इयम्भागकॢप्तिरुक्ता। तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूमिव्य
तिरिक्तविषया क्षत्रियादिसुतानान्तत्र भागप्रतिषेधात्। तथा च वृहस्पतिः। न प्रतिग्रहभूर्द्देया क्षत्रियादिसुताय वै। यद्यप्ये

यंपितादद्यात्तन्मृतेविप्रास्तुनोहरेत्। अत्रप्रतिग्रहोपादानात्क्षत्रियादिप्राप्तायाभूमेरेवतेषामपिविभागःस्वजात्यर्हइतिध्वनि
तम्। अतएवभूमिमात्रविषयेशूद्रापुत्रस्यपृथङ्निषेधोदेवलेनोक्तः। शूद्रायांद्विजातिभिर्जातोनभूमेर्भागमर्हति। सजातावाप्नु
यात्सर्वमितिधर्म्मोव्यवस्थितइति। यत्तु। ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्रापुत्रोनरिक्थभाक्। यदेवास्यपितादद्यात्तदेवास्यधनंस्मृत
मितिमनुवचनम्। तत्पितृप्रीतिदत्तधनसद्भावविषयमितिदाक्षिणात्याः। निर्गुणापरिणीतशूद्रापुत्रविषयमितितुपौरस्त्यास्त
न्मन्दम्। यदेवास्येत्यादिवाक्यशेषोपात्तव्यवस्थामपहायानुपात्तसगुणनिर्गुणव्यवस्थायाःकल्पयितुमनर्हत्वात्। अपरिणी
तशूद्रापुत्रभागस्यचदासप्रस्तावेऽभिधास्यमानत्वात्प्राच्यैवव्यवस्थासुस्था॥ * ॥ मुख्यामुख्यपुत्राणांविभागव्यवस्थांवक्तुंतत्स्व
रूपंनिरूप्यते। तत्रयाज्ञवल्क्यः। औरसोधर्म्मपत्नीजस्तत्समःपुत्रिकासुतः। क्षेत्रजःक्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरेणवा। गृहे
प्रच्छन्नउत्पन्नोगूढजस्तुसुतःस्मृतः। कानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतोमतः। अक्षतायांक्षतायांवाजातःपौनर्भवःसुतः।
दद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्तकःस्मृतः। क्रीतश्चताभ्यांविक्रीतःकृत्रिमःस्यात्स्वयंकृतः॥ दत्तात्मातुस्वयन्दत्तोगर्भेविन्नःसहो
ढजः। उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोऽपविद्धोभवेत्सुतः। सवर्णाधर्म्मविवाहोढाधर्म्मपत्नीतस्यांजातऔरसःपुत्रइतिमिताक्षरा। अ
स्मत्तस्तुनेदमेवबोद्धव्यं। अनुलोमजानांमूर्द्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावादितिस्मृतिवचनविरोधात्। नहितेसवर्णायामुत्प
न्नाब्राह्मणादिषुयेयांयेनधर्म्मविवाहास्तदूढोत्पन्नानामनौरसत्वप्रसङ्गेनेषुसत्त्वपत्न्येषान्दायग्रहणप्रसङ्गाच्च। तस्मादुक्त
र्थाभिप्रायंसवर्णाग्रहणंधर्म्मपत्नीजत्वमात्रंवाक्योपात्तंक्षेत्रजादिव्यावर्त्तकंद्रष्टव्यं। अतएवमनुः। संस्कृतायांस्वभार्य्यायांस्वय
मुत्पादयेत्तुयम्। औरसन्तंविजानीयात्पुत्रंप्रथमकल्पिकम्। वसिष्ठोऽपि। द्वादशैवपुत्राःपुराणदृष्टाःस्वयमुत्पादितःस्वक्षेत्रेसं
स्कृतायामौरसःप्रथमइति। विष्णुरपि। अथद्वादशपुत्राभवन्तिस्वक्षेत्रेसंस्कृतायामुत्पादितःस्वयमौरसःप्रथमइति। अत्रव
चनद्वयेपिस्वक्षेत्रेसंस्कृतायामितिव्याख्यानव्याख्येयभावोऽन्यथापौनरुक्त्यापत्तेः। देवलः। संस्कृतायांस्वभार्य्यायांस्वयमुत्पादि

नीहितः । औरसो नाम पुत्रः स प्रधानः पितृवंशधृक् ॥ आपस्तम्बः । सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्माभि
सम्बन्धः दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोर्मातापित्रोः । बौधायनः । सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात् । अथाप्यु
दाहरन्ति । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ आधत्त पितरो गर्भं कु
मारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषः स्यान्मातथा त्वमिह जायसे । आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् । पुन्नाम्नस्त्रायसे
यस्मात्पुत्रस्तेनासि संज्ञितः इति ॥ आपस्तम्बीयबौधायनीययोः सवर्णाग्रहणमुत्कर्षाभिप्रायकमेव । अतएवासवर्णासूत्पन्ना
नामपि औरसपुत्रप्रस्ताव एव विभागप्रकारस्तेन तः सङ्गच्छते । आपस्तम्बवचने सवर्णामपूर्वामिति रत्नाकरे धृतः पाठोऽपूर्वाऽ
नपूर्वः पतिर्यस्याः सा वाग्दत्तापि यावन्न भवतीत्यर्थः इति प्रकाशकारः इति व्याख्यानञ्च । पारिजातेऽप्युक्तं । सवर्णा द्विजस्य द्विजा ।
शूद्रस्य शूद्रा । ननु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या । अन्यथा ब्राह्मणादिपरिणीतक्षत्रियादिपुत्राणां द्वाद
शपुत्रान्तर्भावो न स्यादिति । पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः स तत्समः । यथाह श्लोकं वसिष्ठः । अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्या
मलंकृतां ॥ अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । मनुरपि । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेद
स्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाम् । विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ ददौ स दश
धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ अत्र परिभाष्य दत्तायां पुत्रः पुत्रिकापुत्रो मातामह
स्येत्युक्तम् । अपरिभाषितदत्तायामपि सम्भवतीति भ्रातृमतीमिति विशेषणात् पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अनेनाप
रिभाषितापि पुत्रिका भवतीत्याचारमिताक्षरायां निरूपितम् । अत एव गौतमोऽपि । पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वास्मदर्थमपत्य
मिति संवाद्य । अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति । ब्रह्मपुराणेऽपि । अपुत्रेणैव कन्या या मनसा पुत्रवत्कृता । [illegible]वे
न्यश्च समक्षं चार्थं कुर्वन्ति ॥ प्रागारम्भमयथवा मुख्यायुक्ता पित्रा वरायवा । मृते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका ॥ पित्र्या[illegible]

मन्भागं लभेतेत्यादृशोसुतेति ॥ मनुः । मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः । द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुरिति । अथवा पुत्रिकायाः सोऽसुतस्य पुत्रिकासुत इति पुत्रिकैव पुत्रस्थानीयेत्यर्थः । तस्याश्चौरसे जातत्वेपि कन्यात्वात्पुत्रसमत्वमिति वयम् । पित्रवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानां बाहुल्याच्चौरससमत्वमिति मिताक्षरा । यथाह वसिष्ठः । द्वितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति । द्व्यामुष्यायणस्तु । अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति । याज्ञवल्क्योपि । सबीजिनो यद्यप्यौरसस्तथाप्यन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वादौरसादपकृष्ट एव । अत एवौरसो धर्मपत्नीज इत्यौरसलक्षणान्तेनैवाभिहितम् । अस्माभिरपि क्षेत्रजत्वानपायात्क्षेत्रजपुत्रमध्य एव व्याख्यास्यते । मनुरपि । क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ यथा लोके क्रियाकर्षणाख्या तदभ्युपगमात् । एकस्य वा पार्थे बीजं व्रीह्यादिनास्ति क्षेत्रमस्ति अपरस्य रक्षेत्रं नास्ति बीजमस्ति । तत्र तौ मदीयं बीजं त्वदीयं क्षेत्रं तत्र तदावापेन कृषिं कुर्वः तत्रोत्पन्नं फलमावयोरस्त्वित्यभ्युपगमं संविदं यदि कुरुतस्तथा सति द्वावपि तत्फलभागिनौ दृष्टौ । तथा द्व्यामुष्यायणस्थलेप्यत्रोत्पन्नमावयोरस्त्विति संविदा यद्येकस्य क्षेत्रेऽपरः स्वबीजमावपति तदुत्पन्नमपत्यमुभयोर्भवतीति तस्य क्षेत्रजस्य द्विपितृकत्वेन द्व्यामुष्यायणसंज्ञा । अत्र याज्ञवल्क्येन नियोगोत्पादित इत्युक्तेर्गुरुनियुक्तस्यैव देवरसपिण्डादेर्भ्रात्रादिभार्यायां घृताभ्यङ्गादिविधितः पुत्रोत्पादनमितरथा प्रत्यवायश्चोभयोरित्युक्तं भवति । तथा च मनुः । अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तो ऋतावियात् ॥ अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः । यदा त्वनभिसन्धाय द्वयोरपत्यं परक्षेत्रे देवरादिना बीजमुप्यते तदा क्षेत्रिण एव तदपत्यं । तदप्याह मनुः । फलं त्वनभिसन्धाय बीजिनां क्षेत्रिणां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसीति । फलमपत्यस्वरूपमनभिसन्धाय यत्र परक्षेत्रे तदपत्यमुत्पाद्यते तत्क्षेत्रस्वामिन एव भवति । यथा लोके परक्षेत्रे व्रीह्यादि बीजं क्षेत्रस्वामिना सह संविदमकृत्वैव यद्वाद्यौ परकायेऽन्यदीयेन तदुदकादि वीर्यमावपति तत्रोभयत्रापि क्षेत्रस्वामि

नएवतदुत्पन्नेपत्यंस्वाम्यंदृश्यतइतिप्रत्यक्षमित्यस्यार्थः। तत्रहेतुर्बीजाद्योनिर्बलीयसीति। गवाश्वादौतथादर्शनादितिभा
वः। तथाचाभिसन्धौसत्येवक्षेत्रजस्यबीजिस्वाम्येनद्व्यामुष्यायणत्वंक्षेत्रस्वामिस्वाम्यन्तुक्षेत्रजस्योभयत्रापीतिफलितोऽर्थः। अत
एवयद्यपियाज्ञवल्क्येनापुत्रेणेत्यादिवचनेबीज्यभिसंधिर्न्नोपात्तस्तथापिमन्वाद्युक्तमूलकतयानुसन्धेयः। अतएवक्षेत्रजःक्षेत्र
जातस्तुसगोत्रेणेतरेणवेत्यनभिसन्धिसाधारणंक्षेत्रजलक्षणमुक्तमन्यथापौनरुक्त्यापत्तेः। सगोत्रेणदेवरसपिण्डादिना।
इतरेणासगोत्रेणेत्यनुकल्पः। मनुनासपिण्डोवासगोत्रोवेत्यभिधानात्। नियोगश्चवाग्दत्ताविषयएवेत्याचार्य्याः। यस्याम्रि
येतकन्यायावाचासत्येकृतेपतिः। तामनेनविधानेननिजोविन्देतदेवरइति। मनुनातत्रैवनियोगविधिनापुत्रोत्पादनस्यनि
यमितत्वात्। विधवानियोगस्यप्रत्युतप्रतिषिद्धत्वाच्च। तथाहि। देवराद्वासपिण्डाद्वास्त्रियासम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताधि
गन्तव्यासन्तानस्यपरिक्षये। विधवायांनियुक्तस्तुघृताक्तोवाग्यतोनिशि। एकमुत्पादयेत्पुत्रंनद्वितीयंकथञ्चनेत्यादिविध
वानियोगमुपन्यस्यनिषेधयतिस्वयमेवमनुः। नान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्याद्विजातिभिः। अन्यस्मिन्हिनियुञ्जानाध
र्म्मंहन्युःसनातनम्॥ नोद्वाहिकेषुमन्त्रेषुनियोगःकीर्त्यतेक्वचित्। नविवाहविधावुक्तंविधवावेदनम्पुनः॥ अयंद्विजै
र्हिविद्वद्भिःपशुधर्म्मोविगर्हितः। मनुष्याणामपिप्रोक्तोवेणेराज्यंप्रशासति॥ समहीमखिलाम्भुञ्जन्राजर्षिप्रवरःपुरा।
वर्णानांसङ्करञ्चक्रेकामोपहतचेतनः॥ ततःप्रभृतियोमोहात्प्रमीतपतिकांस्त्रियम्। नियोजयत्यपत्यार्थन्तंविगर्हन्तिसाधव
इति। अत्रवाग्दत्ताशब्देनतुभ्यमहंसम्प्रददइत्यादिसङ्कल्पवाक्येनकन्यादानादत्तागृह्यते। विधवाशब्देनतुसप्तपदीपर्य्य
न्तविवाहोढापश्चान्मृतपत्निका। ननुविवाहात्प्रागनियतकालप्रतिश्रवरूपवाग्दानदत्तायाः। अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीबेद
शदोषविवर्जिते। इमांकन्यांप्रदास्यामिदेवाग्निगुरुसंनिधावितिवाक्येनप्रतिज्ञायते। अतएवपतिरितिमनुनोक्तम्। प्रा
गुक्ताविप्रतिश्रवणस्यविवाहप्रयोगबहिर्भावेनप्रतिश्रावकस्यपतित्वाग्निगुरुसन्निधावितिवाक्येनप्रतिज्ञायते। यद्यपिसङ्कल्पिता

थाऽपि न स पतिर्ज्ञातः । भार्य्यात्ववत्पतित्वस्याप्यलौकिकसंस्कारात्मकत्वेन विवाहभावनाभाव्यस्य तत्र तस्यानुत्पत्तेः । तथा
पि प्रयोगोपक्रमे तत्फलीभूततद्व्यवहारसम्भवः । यजमाने स्थितः प्रागप्याहवनीयव्यवहारवत् । प्रतिश्रवणमात्रेणैव तदुप
क्रमोऽपीति सर्वथा पतित्वव्यपदेशोऽनुपपन्नः । अत एव पुनर्भूत्वोद्वाहादीनां विवाहाद् द्वितीयः प्राक्कालेवाग्दत्ता यास्तदुद्देश्ये मृ
तेऽपि पुनरविगीतशिष्टैरन्येन सह विवाहः क्रियते । अन्यथा कलौ नियोगविधेरपि निषिद्धतया पुनरक्षताविवाहस्य दूरापा
स्ततया सदूराचार एव स्यात् । तथा चायमर्थः । वाचा सत्ये कृते सङ्कल्पवाक्येन दानेऽदत्ते नियमात् पतिः पतित्वमापकविवाहभा
वनाविषयीभूतः पुरुषो म्रियेतेति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प एव विधवानियोगस्यास्त्विति वाच्यम् । वस्तुनि विकल्पासं
भवात् ॥ न हि विधवायां नियोगात् प्रवृत्तस्य प्रत्यवायो भवति न भवतीति वा सम्भवति । नियोगविधेर्यस्या म्रियेतेत्यादिवचनेन वा
ग्दत्ताविषयत्वेन निवृत्तेर्विधवाविषये प्रवृत्त्यभावात् नियोजयितृयाज्ञिन्दाश्रवणात् स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य च दोषत्वज्ञानकथन
श्रवणात् संयमस्यातिप्रशंसनाच्च तुल्यबलस्यापि विधिप्रतिषेधयोरभावात् । तथा च मनुरेव । कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः
शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ जीवनार्थं पुरुषान्तरसंश्रयो निषिद्धः । आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्म
चारिणी ॥ यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् । अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवङ्गतानि विप्राणाम
कृत्वा कुलसन्ततिम् । मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यलोभाद्या
तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते । सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयत इति । पुत्रार्थमपि पुरुषान्तरसंश्रयस्य निन्दातिशयपुरस्सरम्प्र
तिषिद्धवान् । पश्चात्स्वयमेव यस्या म्रियेतेत्यनेन वाग्दत्ताविषयं नियोगस्य धर्मत्वमुक्तवान् । अनेन विधानेनेत्युक्त्वाऽन्यथा । य
थाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्सकृदृतावृताविति विधानमपि दर्शितवान् । घृताभ्यङ्गगुर्वनुज्ञा
दिः पूर्वोक्तः सकृदन्तश्चैकस्य यो विधिः सोऽप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृश्यते । देवरग्रहणं सपिण्डादेरुपलक्षणम् । [illegible]

म्। पतिपदं वाचासत्यइति च व्याख्यातमेव। यस्मैवाग्दत्ता च प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव [illegible]

ष्यस्मात् तु कार्याभिप्रायकतयैव नेयः। यथाश्रुते दोषस्योक्तत्वात्। अनसूयाग्रे मनोरप्यत्र। अयं च विवादविषयः [illegible] नियम्य

न्नियुक्तागमनानुमेवेति न देवरस्य तस्या आप्यत्वमापादयति। अन्यस्तु [illegible] स्वामिन एव सत्यासन्निधि। सन्नि

धि। सन्निधेरेव तूभयोरपीति। नारदः। क्षेत्रिकानुमते बीजं यस्य क्षेत्रे प्रसिच्यते। तदपत्यं द्वयोरेव बीजिक्षेत्रिकयोर्मतम्॥

शङ्खलिखितौ। मन्त्रसंस्कारकर्तुरपत्यमित्याङ्गिरसो बीजिक्षेत्रिकयोरनुमतेऽयद्बीजमुत्पाद्यते तत् द्विधा सत्यमित्युशना।

कात्यायनः। क्षेत्रिकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु यः। तस्येह भागिनौ तौ तु न फलं हि विनैकतः। हारीतः। जीवति क्षेत्रजमम

कारस्यात्तस्मात् मृते द्व्यामुष्यायणमनुत्पन्नबीजत्वात्। नाबीजं क्षेत्रं फलति। नाक्षेत्रम्बीजं रोहत्युभयदर्शनादुभयोरपत्यमित्यपरे

। तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति। द्वौ पिण्डौ निर्वपेद्वाऽपि पृथग्वा [illegible] अनुकीर्त्तयेत्। द्वितीये तु [illegible] तीये [illegible]

न स्त्रीत्वाच्च स्त्रायाः सपत्न्यादिभ्य एके। जीवति क्षेत्रपतौ तस्यैव क्षेत्रजम्मुत्पाद्यतः। अत्र हेतुरस्य [illegible] इत्यर्थः। मृते तु

क्षेत्रपतौ। अपुत्रायां यतं भर्त्तुरित्यादिवक्ष्यमाणमनुवचनादस्यात् [illegible] मविशिष्टं यद्यपि तथापि नक्षेत्रिण एव मतहेतुरनुमती-

आत्वात् क्षेत्रिणो बीजिनम्मन्यनुमत्यवश्यम्भावादित्यर्थः। तद्द्वीमपि [illegible] कन्याबीजमित्यादि निर्वापेण [illegible] पि

ण्डपितृयज्ञस्तु द्व्यामुष्यायणाः पितृद्वयाय द्वौ पिण्डौ पृथग्दद्युः। एकपिण्डे वा द्वौ पितरावनुकीर्त्तयेत्। एकैकस्मिन् द्वौ द्वावि

ति वीप्सा बोध्या। यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदित्यापस्तम्बस्मरणात्। तयास्तामपि द्वित्वादिविभागः।

द्वितीय इत्यादि। द्वितीयन्तृतीयं चारभ्येत्यर्थः। लेपिनश्च पीनित्यादि। [illegible] कीर्त्तने पि द्वौ द्वावनुकीर्त्तयेदित्यर्थः। नारदोपि।

द्व्यामुष्यायणाका दद्युर्द्वाभ्याम्पिण्डोदके पृथक्। रक्थादर्द्धमादद्युर्बीजिक्षेत्रिकयोस्तथा। अर्द्धमिति यथोक्तभागो

पलक्षणम्। बौधायनः। अथाप्युदाहरन्ति। द्विपितुः पिण्डदानं स्यात् पिण्डे पिण्डे च नामनी। त्रयश्च पिण्डाः षण्णां स्युरेवं कुर्व

न्दुष्यतीति। यस्त्वां पितृपितामहप्रपितामहानाम्। स एव। मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबस्य व्याधितस्य वा। तेनानुमतस्य क्षेत्रे स क्षे

त्रजः स च द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधारिक्थभाग्भवति। मनुः। यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा। स्वधर्मेण नि

युक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥ अत्र सर्वत्र जीवति क्षेत्रिणि व्याध्यादिप्रतिरुद्धपुत्रोत्पादने यथायोगं गुरूणाम्भर्तुरपि नियोगः

सम्बन्ध॥ मृते तु गुरूणामेव। तथा च क्षेत्रजो द्विविधो द्विपितृकः क्षेत्रिपितृकश्च। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो जारस्य सवर्णत्वे अनि

तत्वेन निर्णीतः क्षेत्रस्वामिनो गूढजो नाम पुत्रः। मनुः। उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य

तल्पजः। न चेत्यादि। पुत्रविशेषजन्यत्वेनाज्ञातेऽपि सवर्णजारजन्यत्वेन ज्ञातः। सजातीयेष्वयम्प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि

रिति योगीश्वरोक्तेस्तच्च व्याख्यास्यते। कानीनः कन्यकायामपरिणीतायां सवर्णाज्जातः स मातामहसुतो यस्य सा कन्या तस्यैव पुत्र इ

त्यर्थः। परिणीतायान्तु जातो वोढुरेव गूढजः। यथाह मनुः। पितृवेश्मनि कन्या तु यम्पुत्रञ्जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेन्ना

म्ना वोढुः कन्यासमुद्भवमिति। एतैर्वाक्यैरपरिणीतायाम्पितृगृहावस्थितायां सवर्णजारजः कानीनस्स च मातामहस्य तनय इत्युक्त

न्नादिरुद्धम्ब्रह्मपुराणीयञ्चल्पतरुलिखितं वाक्यम्। अदत्तायामनु यो जातः सवर्णेन पितुर्गृहे। स कानीनः सुतस्तस्य यस्मै सा

दीयते पुनः॥ नारदवाक्यमपि तत्रैव। कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते। तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः स्मृता इ

ति। अत्रादत्तायां सवर्णात्पितुर्गृहे जातस्य कानीनत्वमविरुद्धम्। यस्मै सा पुनर्दीयते तस्यासौ सुत इति तु विरुद्धं नारद

वचनेऽपि गूढोत्पन्नसहोढकानीनस्यापि वोढैव पितेति प्रतिपादितम्। मनुनापि वोढुरित्युक्तं न मातामहस्येति। यत्तु मिताक्षरा

कृता यद्यनूढायामुत्पन्नस्तर्हि मातामहसुतोऽप्यूढायान्तदा वोढुरेवेति व्यवस्थाकृता। सापि मनस्विनचमत्कारमादधाति। वक्ष्यं

सति हि कन्याशब्दवाच्यायामपरिणीतायामजातत्वात्तस्य कानीनत्वन्दुर्वचम्। न च कन्याशब्दः अपत्यमात्रपरो विशेषणवैयर्थ्यात्

। गूढजादीनामपि तत्रोत्पन्नत्वेनाव्यावर्त्तकत्वात्। सर्वाहिकस्य चिन्त्यत्वैव। ब्रह्मपुराणवचनविरोधश्च दुष्परिहरः [illegible]

नायामित्युक्तत्वात् । अतएव मानवविरोधोपि दुःसमाधएव । कल्पतरुकारेणापि परस्परविरुद्धवचनानि लिखितवता हृदयस्थ
न्यवस्थाव्यवस्थानभिधानाद्विरोधएव न प्रतिसंहितः । तेन हि मातामहसुतत्वं कानीनस्य बोधयन्ति बहूनि वचनान्युपन्यस्य तद्विरु
द्धं ब्रह्मपुराणनारदवचनं तदनुपदमेव लिखितं । यच्च वसिष्ठस्य वचः । कानीनः पञ्चमः । या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पाद
येत्तत्कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याह । अथाप्युदाहरन्ति । अपुत्रा दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तत्सुतः । पौत्री मातामहस्ते
न दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति । नारदस्यैवं । अज्ञातपितृको यस्तु कानीनोऽमूढमातृकः । मातामहस्य दद्यात्स पिण्डं रिक्थं हरेत च
। बौधायनस्यापि । असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपगच्छेत्तस्यां यो जातः स कानीन इति । अत्र प्रतिविधिः । मातामहसुत
त्वं कानीनस्य प्रतिपादयतां वचनानां सर्वथा यानदत्ता तस्यां सवर्णाज्जातविषयत्वम् । वोढुसुतत्वं प्रतिपादयतां तु सङ्कल्पितायां स
प्तपदीपर्य्यन्तं विवाहभावनाभावाद्भार्य्यात्वमप्राप्तायां यः सवर्णादुत्पन्नस्तद्विषयत्वम् । अदत्तायामिति नारदवचने बौधायनव
चने चानतिसृष्टामिति यदाभ्यामसमाप्तविवाहभावनोच्यते न तु सर्वथादत्ता युक्तञ्चैतत् । सङ्कल्पेन पितृस्वत्वापगमपरिणेतृस
त्वोत्पत्त्योरुपक्रमात् । पितुः सर्वथा स्वत्वापगमाभावाच्च कानीनत्वव्यपदेशस्य परिणेतृस्वत्वोपक्रमेण तदीयत्वस्य च सम्भवात् । पू
र्णपितृस्वत्वे तु तदुत्पन्नस्य मातामहसुतत्वोपपत्तेः । मनुवचनस्याप्ययमर्थः । या सङ्कल्पिताऽसमाप्तविवाहभावनाऽतएव
कन्या परिणेतृभार्य्यात्वस्यानिष्पत्तेः । तादृशकन्यासमुद्भवं कानीनं नामानं वोढुर्येन विवाह्यते तस्य वदेदिति । अतएव
पितृवेश्मनीत्यपि सङ्गतमनुवादतया । विवाहानन्तरमेव भर्त्तृगृहप्रवेशात् । मिताक्षरायामस्याप्ययमर्थः । अनूढायां वोढु
मनुपक्रान्तायाम् । ऊढायां वोढुमुपक्रान्तायामिति । आदिकर्मणि क्तः । न तु भूते । समाप्तविवाहभावनायां तु सवर्णाज्जारजा
तो गूढजः । अतएव गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो भर्त्तृगृहे तेनाज्ञातो जात इत्युक्तम् । पुनर्भूर्द्विविधा । विवाहमात्रेणाक्षताप्यन्येन परि
णीयमानैका । अन्या तु विवाहात्प्रागेव पुरुषसम्भोगदूषिता । तस्यां ज्ञातः पौनर्भवः । अतएवाक्षतायां क्षतायां वा जात इत्यु

क्रमम्। मनुः। या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया। उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते। कात्यायनः। क्लीबं विहाय
पतितं या पुनर्लभते पतिम्। तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः। वसिष्ठविष्णू। पौनर्भवश्चतुर्थ इति। चतुर्थत्वन्त
दनुक्रमापेक्षया। माता भर्त्राज्ञया पिता वा यमन्यस्मै दद्यातां स तस्य दत्तकः पुत्रः। तथा च मनुः। मातापिता वा दद्यातां यम
द्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः॥ आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः। मातापितरौ पृथग्वा
मिलितौ वा। अद्भिरिति दानप्रतिग्रहप्रकारोपलक्षणम्। सदृशं सवर्णम्। प्रीतिसंयुक्तमिति क्रियाविशेषणम्। एकः पुत्र
स्तु न देयो न प्रतिग्राह्यः। तथा च वसिष्ठः। शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु
मातापितरौ प्रभवतः। न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा। स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्। न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानु
ज्ञानाद्भर्तुरिति। अत्र भर्त्रनुज्ञां विना स्त्रिया पुत्रप्रतिग्रहनिषेधाद्दत्तानुज्ञे भर्तरि मृते विधवया कृतः पुत्रो दत्तको भवती
त्याकूतम्। अपुत्रस्य गत्यभावात्पुत्रकरणस्यावश्यकत्वेन चानुज्ञासम्भूतकल्पनयानुज्ञावाक्यस्य प्रयोजनाभावात्। न चैवमनुज्ञामात्र
स्य चेति व्यर्थम्। ब्राह्मण्याभावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम्। मुमूर्षोः पत्युरन्तरेणैव तो वानुज्ञामात्रसम्भ
वाद्भार्याया यदि स्वपुत्रार्थं मे त्वत्प्रतिषेधस्य। सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती
र्मनुरिति। पुत्रकार्यश्राद्धादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धेर्भर्त्रनुज्ञां विनानादृश्यः पुत्रो न कार्यः। उभयोरपि तत्कार्यत्वेन निषि
ध्यते। भर्तुर्हि सपत्नीभिः स एव मुख्यः तस्याऽपि दत्तकवद्गौणत्वादिति बृहस्पतिमनुमतिमन्तरेणासपत्नीप्रतिग्राह्य इति तात्पर्यार्थः
। वस्तुतस्तु भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्। सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति वचनवदेतस्यापि भ्रातृपु
त्रस्य गौणादत्तकपुत्रत्वादिसम्भवेऽन्यः पुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्तुरिज्जी
वतिभार्ययाऽसपत्न्येवात्तदत्तकमनुमता पुत्रीकरणीय इति मनुस्मृतिवचनव्याख्या। [illegible]

मु तस्मिन्पारतन्त्र्यन्तदनुमतिरेवापेक्षिता । एवं सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माद्दत्तानुज्ञेऽपि भर्त्तरि भार्य्याया द त्तकादिकरणमविरुद्धम् । मनुवचनद्वयस्य पूर्वोक्तार्थकत्वेऽपपत्तिरपि मिताक्षरादावेवोक्ता । यदपुत्ररिक्थग्रहणाधिकारि क्रमपरे पत्नीदुहितरश्चेत्यप्रजःस्त्रीधनमित्यत्र च भ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रयोः पत्न्यादिभर्त्राद्यभावेऽधिकारप्रतिपादनमविरोधाप त्तेरिति । तच्चात्रैव प्रपञ्चयिष्यते । अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठः पुत्रो न देयः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति पु त्रकार्यकरत्वेन तस्यैव मुख्यत्वाभिधानात् । क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि समानन्यायत्वादेकपुत्रज्येष्ठपुत्रयोर्निषेधः । अत एव बह्वृच ब्राह्मणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने क्रीतेऽपि ज्येष्ठपुत्रप्रतिषेधलिंगदर्शनं स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णीत उवाचेति । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च । पुत्र प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयादिति वसि ष्ठोक्तः । अदूरबान्धवमित्यत्र देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतादिष्वपि । समानन्यायत्वात् । कल्पतरौ त्वदूरबा न्धवमसन्निकृष्टमेवेति पाठं लिखित्वाऽदूरबान्धवं सन्निहितमातुलादिकम् । असंनिकृष्टमेव । अविज्ञातगुणदोषमपि । अ यमर्थ एव रत्नाकार इति व्याख्यातम् । सन्देहे चोत्पन्ने दूरेबान्धवे शूद्रमिव स्थापयेद्धि ज्ञायते ह्येकेन च बहूंस्त्रायतामिति निषेधविरुद्ध वचनमधिकं लिखित्वैवं विवृतम् । सन्देहे बान्धवानामसन्निधानाज्ज्ञातिसन्देह उत्पन्ने शूद्रमिव संस्कारहीनमेव स्थापयेत् । शू द्रोऽपि हि जातपुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति । क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां विक्रीत इति । ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा भर्त्रनुज्ञया पित्रा वा मूल्य ग्रहणपरस्य दत्तः । एकपुत्रः ज्येष्ठपुत्रं वर्ज्जयित्वा आपद्यपीत्येव । सजातीयेष्वित्युपसंहारात्सवर्ण एव । यत्तु मनुनोक्तम् । क्रीणी याद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेति । तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येय मनुजात्याऽसदृश इति सजातीयेष्वित्यनेन विरोधापत्तेः । बौधायनोऽपि । मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्यतरस्य वा योऽपत्यार्थं गृह्यते स क्रीतक इति । कृत्रिमस्तु पुत्रार्थिना स्वयं धनक्षेत्रादिप्रदर्शनादिना प्रलोभ्य त्वमस्मे पुत्रो भवेति यः सवर्णः पुत्रीकृतः स उच्यते ।

मातापितृविहीनश्चेत्। तत्सद्भावे तत्परतन्त्रतया तेन पुत्रीभवितुमशक्यत्वात्। मनुविष्णू अपि। सदृशं यम्प्रकुर्य्यात्तं गुणदो-
षविचक्षणम्। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः इति॥ सदृशं सवर्णम्। प्रकुर्य्यात्तं मातापितरौ मिलितौ प्रत्येकम्वा। द-
त्तात्मा तु स्वयन्दत्तः स्वयमेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तवांस्त्वाहम्पुत्रो भवामीति स्वयमुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यान्त्यक्तो वा सवर्णो-
पगतः स उच्यते। तथा च मनुः। मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृत इति
अकारणात्पातित्यादिकारणमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापितृभ्यान्त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः। यस्तु गर्भस्थि-
तोऽपरिणीतावस्थायां सवर्णाज्ज्ञाताज्ज्ञातो गर्भिण्यान्तस्याम्परिणीयमानायां विन्नः प्राप्तः। विदॢ लाभ इत्यस्य निष्ठान्तं रूपम्।
नुदविदेत्यादिसूत्रेण निष्ठासम्बन्धितकारस्य नकारः। स सहोढज उच्यते। स वोढुः पुत्रः। तथा च मनुः। या गर्भिणी सं-
स्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती। वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥ विष्णुरपि। सहोढः सप्तमः। गर्भिणी या संस्क्रियते
तस्याः पुत्रः स तु पाणिग्राहस्येति। सप्तम इति तदीयपाठक्रमापेक्षया। उत्सृष्टो मातापितृभ्यान्त्यक्तो यो ह्यन्ते पुत्रार्थिना सोऽपवि-
द्धो नाम ग्रहीतुः पुत्रः। एतावपि सवर्णावेव। तथा विष्णुरपि। अपविद्धस्त्वेकादशः पित्रा मात्रा च परित्यक्तः स येन गृहीतः। व-
सिष्ठः। अपविद्धः पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपास्तं गृह्णीयात्। एकादशत्वम्पञ्चमत्वं तत्तत्पाठक्रमापेक्षया। यस्तु मनुना गौणपु-
त्रमध्ये पारशवाख्यः शूद्रापुत्रः परिगणितः स योगीश्वरेण सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरित्युक्तोपसंहारव्याजेन निय-
मकरणात्तस्य च कथञ्चिदपि सजातीयत्वासम्भवान्नोक्तः। अत एव जातोऽपीत्यादिना ग्रन्थेन स उक्तः। द्विजातस्य शूद्रापुत्रस्या-
न्याभावेऽपि पिण्डदत्वरिक्थहरत्वाभावाच्च। तच्च वक्ष्यते। तथा च मनुः। यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम्। स पारयन्ने-
व शवस्तस्मात्पारशवः स्मृत इति। बौधायनोऽपि। द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातः कामात्पारशव इति। तत्रौरसादयो गौणाः पु-
त्रा मुख्यस्त्वौरस एव। तथा च मनुः। क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषि

णाः ॥ क्रियालोपात्परिणयादिक्रियालोपादिक्रियालोपादितिप्रतिनिधित्वे हेतुः । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु । औरसाभावे तत्क
र्तृकश्राद्धादिक्रियालोपाद्बिभ्यतो मनीषिण उक्तेषु एकादशपुत्रप्रतिनिधीकर्त्तव्येनाङ्गीकृरितिव्याख्यातम् । वृहस्पतिः ॥ पुत्रास्त्र
योदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्रिका दश ॥ पुत्रप्रतिनिधीकर्त्तव्येनाङ्गीकृरितिव्याख्यानम् । बृ
हस्पतिः । आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना । ब्रह्मपुराणे । दत्तकः स्वय
न्दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च । अपविद्धश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव हि ॥ भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकरास्तथा । सूतके मृ
तके वापि त्र्यहाशौचस्य भागिनः । अपि वस्त्रान्नदातृणां क्षेत्रबीजवतान्तथा । शूद्रो दासः पारशवो विप्राणां विद्यते क्वचित् ॥
शप्तानुशापदग्धानान्निर्यंशक्षयवतान्तथा । अथ संग्रामशीलानां कदाचिन्न भवन्ति ते । औरसो यदि वा पुत्रस्तथ वा पुत्रिकासु
तः । न विद्यते त्वतेषां विज्ञेयाः क्षेत्रजादयः । एकादश पृथग्भावा वंशमात्रकरास्तु ते । श्राद्धादिदानवन्त्येवैतेषां कुर्वन्ति नि
श्चयः । गूढोत्पन्नश्च कानीनः सहोढः क्षेत्रजस्तथा । पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्डभयादपि । वर्जिताः पञ्च धनिनां शेषाः स
र्वे भवन्त्यपि । शूद्राणान्दासवृत्तीनाम्परपिण्डोपजीविनाम् । परायत्तशरीराणान्न क्वचित्पुत्र इत्यपि । तस्माद्दासस्य दासस्या
श्च जायते दास एव हीति । एवमेतेषां पुत्राणां स्वरूपन्निरूप्य तेषान्दायग्रहणन्निरूप्यते । तत्र योगीश्वरः । पिण्डदोंशह
रश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ परः इति वीप्सादर्शनात्पूर्वपूर्वाभावइत्यपि वीप्सावसेया । औरसपौत्रिकेयसमवायेप्येवमौरसे
सति पुत्रिकासुतस्य दायग्रहणाभावे प्रसक्ते मनुरपवदति । पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्या
ज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति ॥ वृहस्पतिरपि । एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्त्तितः ॥ तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्त्तव्यास्त्व
परे सुताः । न च पुत्रिकाया एव प्रथमपुत्रे जाते पश्चादौरसोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठत्वादस्तीत्वाच्च ज्येष्ठांशभागिता भवेदिति
युक्तम् । तस्य पौत्रत्वात् । तदाह मनुः । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरे

ह्वनमिति ॥ पुत्रिका हि पुत्रस्तत्पुत्रो दौहित्रोपि पौत्रस्तद्वान्पौत्री भवति । पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशातिरेको नैव श्रुतः । न च यस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति पुत्रिकापुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधानात्तद्विरोध इति वाच्यम् । मनुविरोधेन तस्य गौणस्य पिण्डदातृत्वनिमित्तपुत्रत्वाभिप्रायकत्वात् । पुत्रिकायाः पुमपत्यत्वाभावाद्यथा गौणं पुत्रपदप्रतिपाद्यत्वं तथा तज्जन्यपुत्रिकाजन्यपुत्रस्यापि । पुंस्त्वे सत्यपि जन्यत्वाभावात् । जन्यपुंस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् । तथान्येषामपि पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्त्वे सर्वभागानर्हत्वमनेन प्रसक्तमपवदन्ति । वसिष्ठः । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति । दत्तकग्रहणं क्रीतादीनामुपलक्षणम् पुत्रीकरणाविशेषात् । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ॥ सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः इति कात्यायनवचनाच्च । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवास्ते तु सत्यौरसे न चतुर्थांशहरा अपि । किन्तु ग्रासाच्छादनमात्रभागिन इत्यर्थः कात्यायनवचनस्य । अत एव विष्णुः । अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः । पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्थांशभागिन इत्यौरसे सति कानीनादीनां चतुर्थांशभागित्वं प्रतिषेधति । कानीनादीनामप्यौरसाद्यभावे त्वेवं पित्र्यधनग्रहणम् । पूर्वाभावे परः पर इति वचनात् । यच्च मनुवचनम् । एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति । तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वोत्पन्ननिर्गुणत्वे चतुर्थांशादिनिषेधपरं कानीनादिपरं च । तेषां सत्यौरसे ग्रासाच्छादनमात्रभागित्वस्योक्तत्वात् तदेकमूलकत्वकल्पनात् । क्षेत्रजस्य तु सत्यौरसे पञ्चमषष्ठांशौ मनुनैवोक्तौ । षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वेति । प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमवाये षष्ठमेकतरसद्भावे पञ्चममिति व्यवस्था । यस्तु समम धनभोक्ता स्यादौरसोपि जघन्यजः ॥ त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थांशं पुत्रिकासुत इत्यादिब्रह्मपुराणादिवचनैः समभागार्हतया मन्वादिभिरुक्तस्य पुत्रिकापुत्रस्य चतुर्थांश उक्तः पञ्चमषष्ठांशार्हतयोक्तस्य क्षेत्रजस्य तृतीयांश उक्तः स पुत्रिकापुत्रस्यात्यन्तनि

गुणवत्वे सवर्णत्वे च । क्षेत्रजस्य चात्यन्तसगुणत्वानुकूल्ययोर्व्यवस्थापनीयः औरसाभावे दत्तकस्याखिलधनग्रहणार्थं पृथगारब्ध
म्मनुना । उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्रिमः । स हरेतैव तद्रिक्थं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥ स्वगोत्रसम्प्राप्तः किमुतेति किमु
त्यस्यार्थोऽपिशब्दः । जनकधनग्रहणञ्चतस्य प्रतिषिद्धं तेनैव । गोत्ररिक्थे जनयितुर्न्न भजेद्दत्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो
व्यपैति ददतः स्वधेति ॥ ददतः सम्बन्धी पिण्डस्ततो व्यपैति । स्वधापितृतृप्तिहेतुरिति पिण्डविशेषणम् । गोत्ररिक्थानुग इति हे
तुगर्भम् । दत्तकमात्रविषयकमपि सत्यौरसे चतुर्थांशहरत्वप्रतिपादकं पृथगारब्धं वसिष्ठेन । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्प
द्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति । क्रीतादिसाधारणन्तु कात्यायनीयम्प्रागेव पठितम् । तत्र तृतीयांशहर इति कल्पतरुलि
खितः पाठो यदि साकरस्तर्हि दत्तकादीनामौरसापेक्षया सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः । मनुनैव क्षेत्रजस्यौरससमभा
गभागित्वमप्युक्तम् । यवीयान् ज्येष्ठभार्य्यायाम्पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ उपसर्ज्ज
नं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते । पिता प्रधानम्प्रजने तस्माद्धर्म्मेण तम्भजेत् । धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽप
त्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ । यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ य
द्यप्यौरसप्रक्रमात्समभागभागित्वं क्षेत्रजस्य तन्निरूपितमेवोक्तमिव भाति । तथापि वाक्यविरोधे प्रक्रमस्य बाध्यत्वाद्बीजिसमभा
गित्वपरन्तदिति बोध्यम् । अत एवोत्तरवचने पितुर्बीजिनः प्राधान्यमुपन्यस्यति । सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्येत्यनेनापि यस्य क्षेत्रं तस्य
दीयन्धनं तस्मै दद्यादिति भ्रातृस्थानीयत्वात्तस्य स समभागितां प्रतिपादयति । एवमन्यान्यप्युच्चावचभागान् क्षेत्रजादीनां
प्रतिपादयन्ति बृहस्पत्यादिवचनानि कथञ्चिद्व्यवस्थापनीयानि । तत्र बृहस्पतिः । क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पञ्च षट् च समभागि
नः । हारीतः । विभजिष्यमाण एकविंशङ्कानीनाय दद्यात् । विंशम्पौनर्भवाय । एकोनविंशं द्व्यामुष्यायणाय । अष्टादशं क्षे
त्रजाय । सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय । इतरानौरसाय पुत्राय दद्युः । ब्रह्मपुराणे ॥ समग्रधनभोक्ता स्यादौरसेऽपि जघन्यजः ॥

R 4

त्रिभागंक्षेत्रजोभुङ्क्तेचतुर्थंपुत्रिकासुतः । कृत्रिमःपञ्चमम्भागंषड्भागंगूढसम्भवः । सप्तांशंत्वपविद्धस्तुकानीनश्चाष्टमां
शकः । नवभागंसहोढश्चक्रीतोदशममश्नुते । पौनर्भवस्तुपरतोद्वादशांशंस्वयमागतः । त्रयोदशमभागन्तुशौद्रोभुङ्क्तेपितुर्ध
नात् । तद्गोत्रजोवाधर्म्मिष्ठोब्रह्मचार्य्यथवापुनः । त्वौरसेसतीतिसर्वत्रज्ञेयः । पूर्वाभावेपरःपरइतिवचनात् । ब्रह्मपु
राणीयस्त्वसमयेत्यादिप्रथमश्लोकस्यपूर्वमेवविषयव्यवस्थोक्ता । अन्येषामपिगुणतारतम्येनदेशाचारानुसारेणवायथाव्यवस्थं
वस्थाद्रष्टव्या । षड्भागंषष्ठम्भागं । नवभागंनवमंभागमित्यर्थः । अन्यथार्थासङ्गतेःप्रक्रमभङ्गप्रसङ्गाच्च । परतोदशमात्परमे
कादशम् । त्रयोदशमेत्यार्षे । शौद्रःशूद्रापुत्रः । यदपिमनुनापुत्राणांषट्कद्वयमुक्त्वापूर्वषट्कस्यदायादबान्धवत्वमुत्तरषट्कस्यचा
दायादबान्धवत्वमुक्तम् । औरसःक्षेत्रजश्चैवदत्तःकृत्रिमएवच । गूढोत्पन्नोपविद्धश्चदायादाबान्धवाश्चषट् ॥ कानीनश्चसहो
ढश्चक्रीतःपौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्चशौद्रश्चषडदायादबान्धवाइति । तदपिस्वपितृसपिण्डसमानोदकानांसन्निहितरि
क्थहरांतराभावेपूर्वषट्कस्यतद्रिक्थहरत्वमुत्तरषट्कस्यतुतन्नास्ति । पितृरिक्थहरत्वन्तुसर्वेषामपिपूर्वपूर्वाभावेसमानमेवेतिनत्वदा
दादायादत्वविभागोनोपपद्यते । पूर्वाभावेपरःपरइतिवचनात् । एकएवौरसःपुत्रःपित्र्यस्यवसुनःप्रभुरित्युक्त्वा । तस्मात्ते
नपितरःपुत्रारिक्थहराःपितुरितिवचनस्यगौणपुत्राणामेवसर्वेषाम्पितृरिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वाच्च । दायादशब्दस्यदाया
दानपिदापयेदित्यादौपुत्रव्यतिरिक्तरिक्थहारिष्वेवप्रचुरप्रयोगाच्च । बान्धवत्वंसपिण्डत्वसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदानादिका
र्य्यकरत्वंषट्कद्वयस्यापिसमानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तुहारीतवचनम् । षड्बन्धुदायादाःसाध्व्यांस्वयमुत्पादितःक्षेत्रजःपौनर्भ
वःकानीनः । पुत्रिकापुत्रोगूढोत्पन्नोगृहइति । बन्धुदायादाः । दत्तःक्रीतापविद्धःसहोढःस्वयमुपगतःसहसादृष्टश्चेत्यबन्धु
दायादाइति ॥ साध्व्यांस्वयमुत्पादितऔरसइत्यर्थः । सहसादृष्टोयोमातापित्रादिविहीनोकस्माद्दृष्टःकेनचित्यारितोच्यममम
त्वंपुत्रोभवेत्युक्तस्तथातिप्रतिपद्यते । कृत्रिमइतियावत् । तत्रमनुविरोधःस्पष्टः । तेनकानीनपौनर्भवयोरबन्धुदायादमध्येपरि

गणनात्। हारीतेनबन्धुदायादमध्येदत्तकृत्रिमापविद्धेषुपव्यथयात्। तस्मादेवंसवर्णादिभेदेनदेशाचारभेदेनवाविशे
षःपरिहरणीयः। बौधायनस्तुमन्वनुसारेणैवाह। औरसम्पुत्रिकापुत्रंक्षेत्रजन्दत्तकृत्रिमौ। गूढजञ्चापविद्धञ्चरिक्थ
भाजःप्रचक्षते। कानीनञ्चसहोढञ्चक्रीतम्पौनर्भवन्तथा। स्वयन्दत्तन्निषादञ्चगोत्रभाजःप्रचक्षतइति। औरसपुत्रिकापु
त्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपगतकृतकक्रीतानभिधायाह देवलः। एतेद्वादशपुत्रास्तु
सन्तत्यर्थमुदाहृताः। आत्मजाःपरजाश्चैवलब्धायादृच्छिकास्तथा। तेषांषड्बन्धुदायादाःपूर्वेऽन्येपितुरेवषट्॥ विशेषश्चापि
पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते॥ सर्वेह्यनौरसस्यैतेपुत्रादायहराःस्मृताः। औरसेपुनरुत्पन्नेतेषुज्यैष्ठ्यन्नविद्यते। तेषांसवर्णा
येपुत्रास्तेतृतीयांशभागिनः। हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः। आत्मजत्वादिकम्परिगणितेषुयथायथंस्पष्टमेव।
अनौरसस्य। नविद्यतेऔरसोयस्यतस्येतिबहुव्रीहिः। नारदोपि। औरसःक्षेत्रजश्चैवपुत्रिकापुत्रएवच। कानीनश्चसहो
ढश्चगूढोत्पन्नस्तथैवच। पौनर्भवोपविद्धश्चदत्तःक्रीतःकृतस्तथा। स्वयञ्चोपगताःपुत्राद्वादशैतेप्रकीर्त्तिताः॥ एषांषड्बन्धु
दायादाःषडदायादबान्धवाः। पूर्वःपूर्वःस्मृतःश्रेष्ठोजघन्योयोऽनुत्तरः। क्रमायातेप्रवर्त्तन्तेमृतेपितरितद्धने। ज्यायसो
ज्यायसोऽभावेजघन्यस्तदवाप्नुयात्। मनुः। श्रेयसःश्रेयसोऽलाभेपापीयान्रिक्थमर्हति। बहवश्चेत्तुसदृशाःसर्वेरिक्थस्यभा
गिनः। बृहस्पतिः। दत्तोपविद्धःक्रीतश्चकृतःशौद्रस्तथैवच। जातिशुद्धामध्यमास्तेसर्वेरिक्थसुताःस्मृताः॥ क्षेत्रजोगर्हितः
सद्भिस्तथापौनर्भवःसुतः। कानीनश्चसहोढश्चगूढोत्पन्नस्तथैवच। हारीतः। शूद्रापुत्राःस्वयंदत्ताश्चैतेक्रीतकाःसुताः। स
र्वेतेगोत्रिणःप्रोक्ताःकाण्डपृष्ठानसंशयः। स्वकुलंपृष्ठतःकृत्वायोवैपरकुलंव्रजेत्। तेनदुश्चरितेनासौकाण्डपृष्ठोनसंशयः
। यमः। आपद्गतोह्युपगतोयश्चस्याद्द्वैजवीसुतः। सर्वेतेमनुनाप्रोक्ताःकाण्डपृष्ठास्त्रयस्तथा। कुलंकाण्डमितिख्यातंयस्मा
त्पृष्ठीकृतेजकः। तत्रज्येष्ठतरोयःस्यात्तम्मेकाण्डेविनिर्दिशेत्। स्वकुलंपृष्ठतःकृत्वायोवैपरकुलंव्रजेत्। तेनदुश्चरितेनासौ

काण्डपृष्ठ इति स्मृतः । वैश्यवीं शूद्रेति कल्पतरौ । उक्तोपसंहारमुखेन नियममाह द्वाभ्यां योगीश्वरः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्त
नयेषु मया विधिः । अयं पूर्वाभावे परः परो धनभागित्युक्तो यो मया विधिः स सजातीयेषूत्पादकसजातीयेष्वेव क्षेत्रजादिषु ज्ञे
यो न विजातीयेषु तत्र कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवानां सवर्णत्वञ्जनकद्वारेण न स्वरूपेण तेषु वर्णजातिलक्षणाभावात् वर्ण
जातिविवेकमभिधाय विभागस्य विशेषविधिः स्मृत इति योगीश्वरेणैवाभिधानात् । अनुलोमजानां मूर्द्धावसिक्तादीनामौरसेष्वेवा
न्तर्भावाच्चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युरित्यादिना भागक्लृप्तिरुक्ता । तेन तेषामप्यभावे क्षेत्रजादयः पित्र्यरिक्थहारिणः । शूद्रापुत्रस्य त्वौर
सत्वेऽपि न कृत्स्नपित्र्यधनभागित्वमन्याभावेऽप्यस्ति । यथाह मनुः । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्द
द्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः । यदि सत्पुत्रो विद्यमानः सवर्णापुत्रो यदि वाऽपुत्रोऽविद्यमानः सवर्णापुत्रो भवेत्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिः
पुत्रोऽन्यो वा रिक्थहारी शूद्रापुत्राय तद्धनाद्दशमांशादधिकं न दद्यात् । अस्मादेव वचनात्सवर्णापुत्राभावे क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः
सकलविप्रपितृधनग्रहणं गम्यते । यत्तु प्राक् चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युरित्यादिना शूद्रापुत्रस्यैकभागभागित्वं योगीश्वरादिभिरुक्तं तदिति
सद्वृत्तशूद्रापुत्रविषयं वेदितव्यमन्यथा मानवविरोधात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति मनुवचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । शूद्रधनवि
भागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः । जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् । अभ्रातृ
को हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुताद्दृते इति । शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरूर्द्ध्वन्तु भ्रातरः परिणीताः
शूद्रापुत्रास्तं दासीपुत्रं स्वभागार्द्धभागिनं कुर्युः । अत्र बहुवचनात्सर्वैः स्वस्वभागादर्द्धं देयमिति न भ्रमितव्यम् । तथा सति बहु
भ्रातृकस्य ततोऽप्यतिबहुधनत्वापत्तेरव्यवस्था स्यात् । किन्त्वेकपुत्रस्य यावान्भागस्तदर्द्धं भागं शूद्रापुत्रा लभन्ते व्यक्त्यभिप्रायेण
जात्यभिप्रायेण च बहुवचनैकवचने । परिणीतशूद्रापुत्रस्तत्पुत्राद्यभावे तु दासीपुत्रोऽपि कृत्स्नं शूद्रस्य पितुर्द्धनं लभत इत्यर्थाद्गम्य
ते । शूद्रग्रहणाद्द्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशमर्द्धभागं वा तदूर्द्ध्वं न लभते कृत्स्नन्तु धनग्रहणं दूरापास्तमेव किं त्वप्र

तिकुलस्त्रेर्जीवनमात्रमितिप्रतीयते । मुख्यगौणपुत्राभावे मृतपतितपरिव्राजकादिधनग्रहणाधिकारिण उच्यन्ते । तत्र योगी
श्वरः ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः
। स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति । अपुत्रस्य पूर्वोक्तद्वादशविधपुत्ररहितस्य स्वर्यातस्य मृतस्य पत्न्यादयः पूर्वपू
र्वाभावे पाठक्रमेणोत्तरोत्तरे धनं गृह्णीयुरित्यर्थः । अयं विधिः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्ताद्यनुलोमजप्रतिलोमजादिषु वर्णेषु च ब्राह्म
णादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । तत्र प्रथमम्पत्नी धनहारिणी ॥ पत्नीशब्देनैव विवाहसंस्कृता । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति पाणिनिस्म
रणात् । जात्यभिप्रायेणैकवचनं तेन बह्व्योऽप्येकस्य यदा सवर्णाः सजातीया विजातीयाः क्रमेण यथायथं भर्तृधनं विभज्य गृह्णी
युः । पत्नीशब्दादासुरादिविवाहोढाया धनग्रहणं धर्म्यविवाहोढपत्न्यन्तरसद्भावे नास्तीति गम्यते ॥ तथा च स्मृतिः । क्रयक्रीता तु
या नारी न सा पत्नी विधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपो विदुरिति ॥ अत्र च दासीत्वकथनमदृष्टार्थकर्म्मसु सहाधि
काराभावाभिप्रायेण न तु दासीवदगम्यत्वाभिप्रायेण । विवाहितात्वेन परदारत्वावाधात् । अत एव मनुर्धर्म्याधर्म्यविवाहान
नुक्रम्य सन्तानगतावेव गुणदोषावाह । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नॄणान्तस्मान्निन्द्यान्वि
वर्जयेदिति । प्रजाया निन्दितत्वमपि सद्वृत्तस्वभावत्वाभावो न तु वर्णजात्यभावः । परिणेतुः परिणीतायामुत्पन्नत्वमात्रस्य वर्णजा
तिव्यञ्जकत्वात् । विवाहस्तेषु विधिः स्मृतइत्युक्तेः । अत एव न सा दैवे न सा पित्र्ये इति सहाधिकार एव प्रतिषिद्धः । तथा चापि
त्र्यादिकर्म्मार्हतापि पतिदायहरत्वप्रयोजिकेति पत्नीपदेन ज्ञापितम् । अत एव श्रौतस्मार्त्तसहाधिकारिण्याः पतिव्रतैव भर्तृधन
भागिनीत्याह प्रजापतिः । पूर्वं मृताग्निहोत्रं मृते भर्त्तरि तद्धनम् । विन्देत्पतिव्रता नारी धर्म्म एष सनातनः ॥ वृद्धमनुरपि ।
अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति । अत्रोत्तरार्द्धे पाठक्रमस्यार्थक्रमेण
बाधात् प्रथमं कृत्स्नमंशं लभते । पश्चात्पिण्डं दद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं हेयम् । क्रमे तात्पर्य्याभावात् । उभयापि

कारप्रतिपादनमात्रपरत्वाद्वचनस्य । अन्यथा यावद्धनलाभमभर्त्तृत्वेष्टिविलम्बोऽपि प्रसज्येत । स चानेकस्मृतिनिषिद्धः । अ
दृष्टकल्पनापत्तिश्च । पत्न्यैवेत्येवकारेणापुत्रस्यान्त्यकर्म्मण्यपुत्रापुत्रवत्पत्नीत्यादिवचनाद्भ्रात्रादिसत्त्वेऽपि सैवाधिकारिणी
निर्दर्शितं । अयमेवार्थः प्रपञ्चितः प्रजापतिना । जङ्गमं स्थावरं हेमं कुप्यं धान्यं रसाम्बरं । आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मा
सिकादिकम् । पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान् ॥ पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः । कुप्यन्त्रपुसी
सादि । कव्यम्पित्रर्थं सङ्कल्पितमन्नादि । पूर्त्तं खातादि कर्म्माङ्गदक्षिणादि । एतदुक्तम्भवति । स्थावरेणापि सहितं सर्वं भ
र्त्तृधनमधिगम्य धनसाध्यं स्वाधिकारिकम्पत्युरात्मनश्च श्रेयःसाधनकर्म्म पतिपक्षीयपुरस्कारेण पत्न्या कार्य्यमिति । एवं वर्त्तमा
नायां ये पीडाकारिणस्तेषाञ्चोरवद्दण्डमाह स एव । सपिण्डा वान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः । हिंस्युर्द्धनानि तान्रा
जा चौरदण्डेन शासयेत् ॥ स्मृतिचन्द्रिकायां वार्हस्पत्यवचनेन पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं । यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादि विविधं
स्मृतम् । तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते मृतभर्त्तृकेति वचनं लिखितं । जङ्गमं स्थावरमित्यादिप्रजापतिवचनविरोधपरिहाराय
वृत्तविहीनपत्नीपरत्वमविभक्तपत्न्यंशविषयत्वम्वान्योक्तं । वृत्तस्थायिकृते पत्न्यंशेन स्त्री स्थावरमर्हतीति तच्छेषविरोधेनापास्य दुहि
तृरहितपत्नीविषयत्वेन व्यवस्थापितञ्च । तत्र मदनरत्नकारेण मिताक्षराकल्पतरुहलायुधादिसर्वग्रन्थान्तरेष्वलिखनान्नि
र्म्मूलत्वमस्य । जङ्गमं स्थावरमिति प्रजापत्यस्य च सर्वत्र लिखनात्समूलत्वमिति दूषणमुक्त्वा तदुक्तव्यवस्थायाश्च स्वोत्प्रेक्षामात्रक
ल्पितत्वेनायुक्तत्वमभिधाय समूलत्वेऽपि स्थावरादिसमग्रधनग्रहणम्ब्राह्मादिविवाहोढाविषयन्तद्वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात् ।
स्थावरग्रहणप्रतिषेधकवृहस्पतिवचनन्तु जायाशब्दमात्रप्रयोगादासुरादिविवाहोढाविषयमिति स्वयं व्यवस्था कृता । आ
सुरादिविवाहोढायाः पत्नीशब्देनाग्रहणाज्जायादिशब्दोपेतवचनानामपि तदेकमूलकतया तत्परत्वात्स्मृतिचन्द्रिकायामेव नि
रस्ता । यत्तु तदुक्तव्यवस्थायामौत्प्रेक्षिकत्वमुक्तन्तदपि न । दुहितृसत्वे तत्सन्तानद्वारेण स्थावरस्योपभोगधनस्वाम्युपकारयोः

सम्भवाद्दुहितृमपियाह्यन्तद्दुहितायास्तु तदभावान्न तद्ग्रहणमिति तत्रापि वीजसम्भवात्। अत एव पितुरपि स्थावरे स्वार्जितेपि पुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकारः प्रागुक्तः॥ यत्तु गृहीतधनायाः पत्न्यास्तद्धनेन जीवनमात्रं न्दानाधीकरणविक्रयेषु तु नाधिकार इति मृते भर्त्तरि भर्त्त्रंशं लभेत कुलपालिका। यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये इति कात्यायनवचनात्प्रतीयते। तदपि दृष्टार्थं नटनर्त्तकादिदानास्वातन्त्र्यपरम्। अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनोराधीकारणविक्रययोश्चातेनैवाधिकाराभिधानात्। व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता। दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेदिति॥ दिवं व्रजेदित्यनेन काम्येपि दानादौ तस्या अधिकारः प्रतीयते किमुत नित्ये नैमित्तिके च। जङ्गमं स्थावरं हेमेत्यादिपूर्वोदाहृतप्रजापतिवचनाच्च। तत्रापि पूर्त्तं यद्ग्रहणात्काम्येष्वप्यधिकार आयातीति स्मृतिचन्द्रिकाकारादयः। यच्चापरमपि कात्यायनवचनमेव। अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता। भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुरिति। तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकार आह। क्षान्ता। दायादकारितधनविनियोगप्रतिवन्धं सहमाना सत्यामरणाद्भुञ्जीतेत्यर्थः। इदञ्चारक्षणभरणाद्यसमर्थेषु कार्य्यान्तरव्ययेषु वा श्वश्रुरादिषु पत्न्या यत्स्वयमेव स्वजीवनार्थमुपात्तमविभक्तन्तद्विषयम्। विभक्तद्रव्यविषयत्वे मन्वादिपरिनिष्ठितार्थवाधापत्तेरिति। पौरस्त्यास्तु गुरौ श्वश्रुरादिसमीपे स्थिता भर्त्तृधनम्भुञ्जीतैव। ननु स्त्रीधनवद्यथेच्छन्दानाधानविक्रयादि कुर्वीत तस्या ऊर्द्ध्वं दायादा दुहित्रादयस्तद्धनाधिकारिणो गृह्णीयुर्न्न तु ज्ञातयः। तेषां दुहित्रादिभ्यो जघन्यत्वात् तद्बाधकत्वानुपपत्तेः। पत्नी हि तेषां वाधिका। तदधिकारप्रागभावप्रध्वंसयोरविशेषाद्बाधकाभावस्य तद्बाधानुपपत्तेः। नापि स्त्रीधनाधिकारिणो गृह्णीयुः। कात्यायनेनैव स्त्रीधनाधिकारिणां वचनान्तरैरुक्तत्वात्तेन रुक्तत्वापत्तेः। अतः पत्नी दुहितरश्चेत्यादिना ये पूर्वपूर्वस्याभावे परभूता अपुत्रासंसृष्टिविभक्तमृतधनाधिकारिणो निर्द्दिष्टास्ते यथा पत्न्यधिकारप्रागभावं गृह्णीयुस्तथा पत्न्या जाताधिकारायाः प्रध्वंसेपि भोगावशिष्टं गृह्णीयुः। तदानीं दुहित्रादीनामेवान्यापेक्षया मृतोपकारकत्वात्। दानधर्म्मेषु महाभारतवचनमप्येतदुपोद्बलकम्। स्त्री

णांस्त्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः । नापहारं स्त्रियः कुर्य्युः पतिवित्तात्कथञ्चनेति । उपभोगोपि न सूक्ष्मवस्त्रादिना । कि
न्तु पत्युरुपकाराय देहधारणमात्रोपयोग्युपभोगानुज्ञानम् । एवञ्च वृहस्पतिनापि पितृव्यगुरुदौहित्रानित्यादिना पितृव्यपदेन
भर्तृसपिण्डोपलक्षणाद्दौहित्रपदेन तद्दुहितृसन्तानोपलक्षणान्मातुलस्वस्रीयपदाभ्यां तन्मातृकुलोपलक्षणात्तेभ्य एवार्थानु
रूपम्भर्तुः श्राद्धाद्यौर्ध्वदैहिकोपकारकं दद्यात् । न तु स्वपितृकुलसम्बन्धिभ्यस्तदनुमत्या तु तेभ्योपि । तथा च नारदः । मृते भर्त
र्य्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः । विनियोगेषु रक्षासु भरणेषु च ईश्वरः । परिक्षीणे पतिकुले निर्म्मनुष्ये निराश्रये ॥ तत्सपि
ण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रिया इति । संमुखमेव वचनार्थमादाय नास्त्येव स्त्रिया भर्तृरिक्थे दानविक्रयाद्यधिकार इत्याहुः ।
तच्चेदम्वाच्यं । किन्नास्य तया कृतेपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव । न तावदेवं युक्तं । मन्वादिवचनैः सकलभर्तृधनग्रहणेन स्वा
स्वत्वे सति तस्याः स्वत्वसत्त्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्बाधितत्वात् । अत एव जीमूतवाहनेनैव स्थावरस्य समस्तस्य । विभक्तावाऽविभ
क्ता वा स्थावरं द्विपदञ्चैवेत्यादीनि स्थावरविषयाणि दानादिनिषेधवचनान्युपन्यस्याधर्मभागिताज्ञापनार्थमेतानि दुर्वृत्तं पुरु
षं प्रतिकुटुम्बदुःखदानार्थमेव दानविक्रयादिप्रवृत्तं प्रतिषेधकानि न तु दानादिस्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि । यथेष्टविनियो
गार्हत्वलक्षणस्वत्वस्य द्रव्यान्तर इव स्थावरेप्यविशेषाद्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्यात्तत्प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरू
पितम् । तदुक्तरीत्यात्रापि दुर्वृत्तया दायाददुःखदानार्थमेव भर्तृरिक्थदानादिप्रवृत्तायास्तु प्रतिषेधातिक्रमादधर्मः । धर्मा
र्थन्दानप्रवृत्तायाः स्वजीवनाद्यर्थं विक्रयाधाने कुर्वन्त्यास्तु नास्त्येवाधर्मोपि । न च भुञ्जीतैवेति नियमाद्दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरि
त्यभिधानाच्च दानाद्यनधिकार एव तस्याश्च विभक्तधन इव तत्रेति वाच्यम् । साधारणस्वत्वाश्रयाविभक्तधनेनासाधारणस्वत्वाश्र
यस्यास्य वैधर्म्यात् । न च स्वभोगस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्दानादिपरिसङ्ख्यार्थ एवं विधिस्तथा चानधिकारस्त्वागत एवेति वाच्य
म् । वस्तुन्यथाकरणाशक्तेर्नियमस्य वृथा दानादिना द्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थतयैवोपपत्तेरवश्यवाच्यत्वात् । अन्यथाऽनधिकारेद

मदानरता पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यामित्यनेन दानविधिना विरोधोऽपरिहार्य्यः। यच्च दायादाः पत्न्यनन्तराधिकारिणः पत्नीदुहित
रश्चेत्यत्र निर्द्दिष्टास्ते गृह्णीयुः प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतिबन्धकपत्न्यभावत्वस्याविशेषात्तदधिकारोद्भवादित्युक्तन्तदतिस्थवीयः।
दायादपदेन स्त्रीधनाधिकारिग्रहणे यथा वचनान्तरोक्तत्वात्पौनरुक्त्यं तथा तेषामपि कात्यायनेन वचनान्तरोक्तत्वात्पौनरुक्त्याविशे
षात्। वस्तुतस्तु जातस्वत्वे स्वामिनि मृते तत्प्रत्यासन्नानामेव तद्धनग्रहणमुचितम्। पत्न्यादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वेन द्रव्यस्वामित्वे
पत्न्याद्युपजाते पूर्वस्वामिदुहित्रादीनाञ्च प्रसङ्गः। तेन यद्यपि पूर्वाभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्चात्यन्ताभावश्च प्रतिबन्धकसंसर्गाभा
व उभयाभावश्च तुल्यस्तथापि यो द्रव्यस्वामी तस्मिन्मृते तत्सम्बन्धिपत्न्यादिकमपुत्रस्य तस्य धनं लभेतेत्येव वाक्यार्थः। अन्यथा दुहि
त्रादिभिरपुत्रपितृधने लब्धे तन्मरणे तत्सन्तत्यतिलङ्घनेन तद्धनं पूर्वस्वामिनः पितुर्यैः पित्रादयस्त एव लभेरन्निति महत्यव्यवस्था प्रस
ज्येत। तस्माद्भर्त्तृरिक्थम्पत्न्या लब्धन्तस्यां मृतायां तद्भोगावशिष्टमातुर्दुहितरश्चेत्यादिवचनाद्दुहित्रादिग्राह्यत्वेन प्रसक्तं दायादा
ऊर्ध्वमाप्नुयुरित्यनेनापोद्यते। अयञ्च वचनार्थः। दायादा इत्यत्र कस्येत्यपेक्षायां शयनान्वितम्भर्त्तुरित्येवोपस्थितत्वादनुषज्यते
। तथा चैवं वचनव्यक्तिः तस्या ऊर्ध्वम्भर्त्तुर्दायादाश्चाविभक्ततद्धनाधिकारिणो विभक्तभ्रातृधनमपि तत्पत्नीभोग्यावशिष्टं गृह्णीयुर्न
पत्नीरिक्थहराः दुहित्रादय इति एवञ्च पूर्वार्थत्वाच्चतुर्थचरणस्यार्थवत्त्वं भवति अन्यमते वचनान्तरोक्तार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्या
त्तस्माददृष्टार्थे दाने दृष्टादृष्टावश्यककार्यार्थमाधौ विक्रये चास्त्वेव पत्न्याः सकलभर्त्तृधनविषयोधिकारः नियमस्तु नटनर्त्तका
दिदानानावश्यकाधिविक्रयनिवृत्त्यर्थ इति सिद्धम्। अत एव क्षान्तेत्युक्तम्। द्रव्यप्राप्तुं विना वृथाद्रव्यव्ययकारिणी न भवेदि
त्यर्थः। दानधर्मस्थं महाभारतवचनन्तु सुतरामस्मदुक्तमेवार्थमुपोद्बलयति। तथाहि स्त्रीणां स्वपतिदायः स्वभर्त्तृरिक्थमु
पभोगफलः। उपभोगो धर्म्मप्रत्यासन्नो भोगो न त्वसद्भोगः फलम्प्रयोजनं यस्य तादृशः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः। उपराद्धं
नदेवव्ययन्ति। स्त्रियः पतिवित्तादपहारं वृथाव्ययं न कुर्युः। कथञ्चनेत्यनेनापहारस्य सर्वथैवाश्रेयस्करतामाह। अपहारो

हि चौर्य्यम्। नटनर्त्तकादौ वृथादानम्। सूक्ष्मवस्त्रादिपरिधित्सामृष्टभक्ष्यादिबुभुक्षयैवमाद्यपि सर्व्यं तायाश्चतौ चिकीर्षा र्य्यं तुल्यमित्यपहारशब्दगोचरः। धर्म्मार्थं यद्दानादिकन्तु न तथेति नापहारशब्देन बोधयितुं शक्यते। तस्मात्सर्वं सुस्थम्। पत्न्या अपुत्रविभक्तासंसृष्टिपतिस्वापतेयग्रहणे प्रथमाधिकारप्रतिपादकान्यपराण्यपि भूयांसि स्मृतिवचनानि तत्र बृहस्पतिः। आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः। शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा॥ यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य जीवति। जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात्॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः। अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति। योगीश्वरोपि पूर्वाभावे पराधिकारं वदन्सर्वप्राथम्येन पत्न्या एवाधिकारमभिधत्ते। विष्णुरपि। अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे बंधुगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामीति। बंधुरत्र पिण्डः सकुल्यः सगोत्रः। बंधुपदेन वक्ष्यमाणपितृबंध्वादिग्रहणे योगीश्वरोक्तक्रमविरोधापत्तेः। कात्यायनोपि। पत्नी पत्युर्द्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी। तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा। स्मृत्यन्तरमपि। अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि वा। तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्त्तिताः इति॥ एतैर्वचनैः सर्वतः पूर्वं पत्नी पतिधनभागिनीति प्रतिपादितम्। एतद्विरुद्धान्यपि वचनानि लक्ष्यन्ते। तथा च नारदः। भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा। विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥ भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्। रक्षन्ति शय्यां भर्त्तुश्चेदाच्छिंद्युरितरासु चेति। पत्नीसद्भावेपि भ्रातॄणां धनग्रहणं भरणमात्रं तत्पत्नीनामाह। मनुरपि। पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति। पितृभ्रात्रोर्विकल्पेनापुत्रधनग्रहणाधिकारं वदति न तु पत्न्याः॥ अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्। मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति च स्मृतिर्मातृपितामह्योरपुत्रधनाधिकारमभिदधाति। शङ्खलिखितपैठीनसियमोपि। अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभा

चेपितरौहरेयातांज्येष्ठावापत्नीतिभ्रातुःपित्रोश्चाभावेपत्न्यधिकारंसूचयन्ति । देवलोपि । ततोदायमपुत्रस्य विभजेयुः सहोद
राः । तुल्यादुहितरोवापिध्रियमाणःपितापिवा ॥ सवर्णाभ्रातरोमाताभार्य्याचेतियथाक्रममिति । सर्वपूर्वाभावेनयोगीश्वरेणाभि
हितायाःपत्न्याभ्रात्राद्यभावेऽधिकारमाचष्टेभ्रातृशब्देनात्र भिन्नोदराः । सहोदराणांपृथगुपादानात् । कात्यायनोपि । विभक्ते
संस्थितेद्रव्यंपुत्राभावेपिताहरेत् । भ्राताबाजननीवाथमाताबातत्पितुःक्रमादिति । पित्रादिषुयाहकेषुपत्न्यानिर्देशमपिनकरो
ति । एतेषामन्योन्यविरुद्धानांवचनानांधारेश्वरइत्थंव्यवस्थामाह । विभक्तासंसृष्टभ्रातुरपुत्रस्यपत्नीयदिनियोगमङ्गी
कुरुतेतदैवपतिधनंलभते । अनियोगार्थिन्यास्तुतस्यामविभक्तसंसृष्टपत्नीवद्दूरएवमात्रमेवनियोगद्वारैवापुत्रपत्न्याःपति
स्वापतेयस्वामित्वन्नचबीजमनेकस्मृतिष्वपत्यद्वारैवतस्याधनसम्बन्धबोधनम् । तथाचगौतमः । पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा
रिक्थम्भजेरन्स्त्रीवानपत्यस्यबीजंवालिप्सेतेति । अनपत्यस्यरिक्थम्पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धाभजेरन्तस्यस्त्रीवारिक्थम्भजेत् । य
दिबीजंचलिप्सेत ॥ वाशब्दोयदिशब्दार्थः अन्यथारिक्थग्रहणबीजलिप्सयोरतुल्यत्वेनविकल्पार्थकत्वानुपपत्तेः । तथामनु
रपि । धनंयोबिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्यस्त्रियमेववा । सोपत्यंभ्रातुरुत्पाद्यदद्यात्तस्यैवतद्धनमिति । विभक्तधनसम्बन्धमप्यपत्यद्वा
रेणैवपत्न्यादर्शयति । तथाविभागाभावेपि । कनीयान्ज्येष्ठभार्य्यायाम्पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्रविभागःस्यादितिधर्म्मो
व्यवस्थितइतिवदन्नपत्यद्वाराधनसम्बन्धोस्त्रीणामाह । तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामपत्यद्वारकएवपत्न्याधनसम्बन्धोनान्यथेतिसि
द्धम् । वशिष्ठोपि । रिक्थलोभान्नास्तिनियोगइतिरिक्थलोभप्रयुक्तंनियोगंप्रतिषेधन्नहीत्तनियोगायाएवधनसम्बन्धःनेत
रस्याइतिस्पष्टमेवाचष्टे । तथाचभ्रातृणामप्रजाइत्यादीनिनारदादिवचनान्यनियोगार्थिनीविषयाणिपर्य्यवस्यन्ति । अ
पुत्रायोषितस्त्वेषाम्भर्त्तव्याःसाधुवृत्तयः । निर्वास्याव्यभिचारिण्यःप्रतिकूलास्तथैवचेतियोगीश्वरेणापुत्राणामन्यादियोषितांभ
रणमाभाषमाणःपुत्रस्यैवधनसम्बन्धप्राधान्यात्तत्कृतएवतत्स्त्रीणांधनसम्बन्धइतिसूचयन्न्यायसाम्यात्सर्वत्रापत्यमूलकमेवस्त्री

॥वी०मि०॥
॥ व्य० ॥
॥ १८६ ॥

यां रिक्थग्रहणं ज्ञापयति। यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये। अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजना इति स्मृतिः। पुरुषाणामपि पुत्रादीनां यज्ञानधिकृतानां रिक्थानधिकारं वदन्तो दण्डापूपन्यायेन सुतरामभर्तृकाणां तदनधिकारिणीनां धनसम्बन्धं निरस्यति। तथा स्मृत्यन्तरमपि। यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत्। स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिष्विति। स्त्र्यादिषु धनविनियोगमपि प्रतिषेधत्साक्षात्तस्या एव कृत्स्नधनग्रहणं सुदूरं दूषयतीति। तदिदं विज्ञानेश्वरादयो नानुमन्यन्ते पत्नी दुहितर इत्यादिषु साक्षान्नियोगानुपादानात्। प्रस्तावाभावाच्च। किञ्च नियोग एव पत्न्या रिक्थसम्बन्धप्रयोजकस्तदुत्पन्नमपत्यं वा। प्रथमेनुत्पादितपुत्राया अपि स्त्रीकृतनियोगाया धनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्नपुत्रस्य च न स्यान्नियोगमात्रेणैव भर्तृधनस्वाम्यात्। द्वितीये वचनान्तरैरेवापत्यस्य धनसम्बन्धसिद्धेः पत्नीवचनमनर्थकम्। अथ स्त्रीणां पतिमात्रद्वारको धनसम्बन्धो न प्रकारान्तरेण जीवति पत्यौ तद्द्वारको मृते त्वपत्यद्वारक इति बोधनार्थं नियोगार्थिनी पत्नी परम्पत्नीवचनमिति मतम्। तदसत्। अध्यग्न्यध्यावाहनिकमित्यादिवक्ष्यमाणवचनैरन्यथापि तासां धनसम्बन्धबोधनात्। भर्तृधने द्वैधेव सम्बन्धो नियम्यत इति चेत्। तर्हि जीवति पत्यौ तद्धनसम्बन्धस्य पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमित्यादि गौतमवचनेनैव सिद्धेर्मृते तु तस्मिन्नियोगनिमित्ततद्धनसम्बन्ध उच्यमानः क्षेत्रजपुत्रस्यैवोक्तो भवति सोपि प्रागुक्त इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीग्रहणमनारभ्यमेव। यच्च गौतमवचनं बीजं वा लिप्सेतेति यदि बीजं लिप्सेत त्वर्थकतया नियोगद्वारक एव धनसम्बन्धोऽपुत्रपत्न्या इत्यत्र प्रमाणमित्युक्तं तदप्ययुक्तम्। वाशब्दस्य पक्षान्तरवाचित्वेन यद्यर्थाप्रतीतेः। धनग्रहणबीजलिप्सयोरतुल्यार्थतया विकल्पार्थकत्वासम्भवे निपातानामनेकार्थत्वात्प्रकृतान्वयोपयोगी यद्यर्थ एव कल्प्यत इति चेत्। न बीजस्यालिप्सेत सध्यं तावाभवेदिति प्रासङ्गिकधर्मान्तरोपदेशरूपतया विकल्पार्थकताया एव सम्भवात्। तथा च गौतमवचनस्यापि नियोगनिरपेक्षमेव भर्तृरिक्थग्रहणमुक्तं भवति। किञ्च विधवानियोगस्य निषिद्धत्वात् पुत्राश्रयं न भर्तुः पावयन्तीत्यादिमन्वादिवचनैः संयताया एव धनाधिकारप्रतिपादनान्निवेशस्याव्यभिचारिण्य इत्यादिनाभ

रणमात्रस्याप्यसंयतानामभावात् स्त्रीभर्तृरिक्थग्रहणन्तु रूपान्तमेव । यथाभिहितमनयोर्विभृयाद्भ्रातुः कनीयान् ज्येष्ठभार्य्या
यां रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति मन्वादिवचनैर्विभक्ताविभक्तधनसम्बन्धोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपत्यद्वारक एव पत्न्या आ यावज्जीवि
। तदपि वाचनम् । अविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्त्तरि प्रेते पुत्रद्वारक एव तस्यास्तद्धनसम्बन्ध इति । धनलोभेन नियोगो नाभ्युपेय इति
तन्नाव्यर्थ्यात् । अत एव संसृष्टानान्तु यो भागः तत्स्थानेषु तेषु धेरियभिधायतज्ज्ञोक्ताननपत्यानाम्भरणमात्रं नारदेन प्रति
पादितम् । न चैवं भ्रातृणामपुत्राः प्रेयादित्यस्यापि संसृष्टाविभक्तविषयत्वे संसृष्टं । ऽसंसृष्टानान्तु भाग इत्यनेन पौनरुक्त्यं
स्यादिति वाच्यम् । तदंशविवरणपूर्वकं स्त्रीधनाविभाज्यत्वद्वारणयोरपूर्वयोर्विधानात् । यत्तु पुत्रा योषितस्तेषामिति योगीश्व
रवचनन्तु क्लीबादीनां पुत्राणामेवामिति सर्वनाम्नाप समर्थानन्तरीविषयमिति विभागानधिकारिनिरूपणप्रसङ्गाद्वैवाच्य
ते । यदपि हिरण्यनिधनस्य यज्ञार्थत्वात्तदनधिकारिण्या प्रमीतपतिकया तद्ग्रहणमनर्हमित्युक्तन्तदप्ययुक्तं यज्ञग्रहणस्य दाना
द्युपलक्षकत्वात्तत्र च तस्या अप्यधिकारात् । यथाश्रुते यज्ञभिन्नदानहोमादिष्वप्यविनियोगप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु केवलधर्मार्थ
त्वमपि धनस्य नास्ति । धर्म्ममर्थञ्च कामञ्च यथाशक्ति न हापयेत् । तथा पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्य्याद्धर्मार्थकामेभ्य
इत्यादिभिरर्थकामयोरपि तत्साध्ययोरावश्यकत्वात् । यज्ञार्थत्वञ्च द्रव्यस्य यदि साक्षाद्धिरण्यधारणस्य काचनव्यभिचारिहिरण्यव
न्धेन कामार्थत्वे वस्त्रादिति पुरुषार्थत्वं यत्तस्य स्यापि तन्नैतद्विरुध्येत । न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादिवचनात्पारतन्त्र्यमात्रमस्तु
स्त्रियाः न तु धनग्रहणे कोऽपि विरोधः ॥ यज्ञार्थन्द्रव्यमुत्पन्नमिति तु धर्म्मविनियोगप्रशंसार्थम् । अत एव स्थानेषु धर्म्मयुक्तेषु न
स्त्रीमूर्खविधर्म्मिष्विनिकाचशेषः । मिताक्षराकृतस्तु यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेदिति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यवि
शेषेणापि श्रवणाद्यज्ञार्थमर्जितन्तत्पुत्रादिभिरपि तत्रैव विनियोज्यं नान्यत्रेत्येवंपरमेतदित्याहुः ॥ श्रीकरादयस्तु । भार्य्याभरण
मात्रपर्य्याप्तं यदि भर्तृधनन्तदा सर्वमेव गृह्णाति । अतिरिक्तञ्चेद्भ्रात्रादय इति विषयव्यवस्थामाहुः । कात्स्न्र्यमंशं लभेत चन्ये तद

ऽपितत्परमेव । वर्त्तनदानस्यावश्यकत्वात् । तेन सर्ववाक्यानामविरोध इति यत्तत्रोपपत्तिं कल्पयन्ति । वार्त्तमेतत् । सकृच्छ्रुतध
नपदस्य पत्न्यपेक्षञ्जीवनपर्य्याप्तधनपरत्वं मात्राद्यपेक्षञ्च धनमात्रपरत्वमिति तात्पर्य्यभेदस्यासति सारूप्यसम्भवेऽन्याय्यत्वात्
। मनुवचनेऽहत्वत्तपदवैयर्थ्यापाताच्च । सत्स्वपौरसेषु पुत्रेषु तत्समांशा यदृच्छया जीवदजीवद्विभागयोस्तु कार्यं यदि कुर्य्यात्समा
नंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः । पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदित्याभ्यां वचनाभ्याम् । असत्सु पुत्रेषु पत्नी भरणमा
त्रं लभत इति महान्व्यामोहः । तत्रापि जीवनपर्य्याप्तमेवांशशब्देन विवक्षितमिति चेन्न ॥ अंशशब्दसमशब्दयोरानर्थक्यप्र
सङ्गात् । दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्यत्रापि जीवनोपयुक्तपरत्वावश्यम्भावे सर्वथार्द्धपदार्थत्यागापत्तेश्च । अल्पधने पुत्रसमांशं
बहुधने जीवनोपयुक्तमात्रं विवक्षितमिति तु विधिवैषम्यापत्तेरप्ययुक्तम् । तथाहि । तावेव समांशशब्दौ वाक्यान्तरमपेक्ष्य बहुधने
जीवनमात्रपर्य्याप्तधनपरौ कदाचित् । अल्पधने तु यथाश्रुतार्थकाविति एकस्मिन्विधौ वाक्यार्थभेदेन वाक्यभेदापत्तेरयुक्तम् ॥ युग
पच्छक्तिलक्षणावृत्तिद्वयापाताच्च । यथा चातुर्मास्यप्रकरणे द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्येन पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशादुत्तरवे
दिमुपकिरन्ति न तु नासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधेऽप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगाद्धेतुत्वेनोक्ताद्वाक्यैकदेशिना नातिदेशप्राप्तायाः
सौमिकोत्तरवेदेरयम्प्रतिषेधः किन्तूपात्तवपन्तीति प्राकरणिकवचनप्राप्ताया इत्युपन्यस्ते प्राकरणिकं वचनम्प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः
प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीं प्राप्तिं मध्यमयोस्तु निःप्रतिपक्षमेव पाक्षिकामुत्तरवेदेः प्राप्तिं करोतीति विधिवैषम्यप्रसङ्गेन पूर्वपक्षिणा
मन्मते दूषिते परमसिद्धान्तिना पूर्वपक्ष्युक्तविधिवैषम्यभयादेव प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरप्राप्तप्रतिषेधायोगान्न वेम्हदे व इत्ययं नि
त्यानुवादः उपात्तवपन्तीति तु द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्यार्थवादः सहश्रुतं मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिविधा
ने न तु वचनातिदेशोऽयमिति प्रतिपादितम् । अत्र कश्चिदाह । भ्रातॄणामपुत्रधनग्राहित्वम्भरणमात्रस्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवन
क्षयादिति भरणोपयुक्तधनदानञ्च न तु स्त्रीणां मुख्यं यदाभरणमात्रोपयुक्तमेवापुत्रधनं ततोऽपि न्यूनं वा । तदापि किं भ्रातरश्च

वगृह्णन्ति पत्नी वेति विरोधे पत्न्या एव धनग्रहणम्पत्नी दुहितरइत्यादिना पूर्वपत्नीयस्त्वहापनायोच्यतइति । तदपि मन्दम् ।
पूर्वोक्तविधिवैयर्थ्यस्यात्रापि तादवस्थ्यात् । धनभागिति पदं वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधने जीवनमात्रपर्याप्तधनभाक्त्वम्पत्नी विषयं
ये व दत्ति पित्रादिषु तु सकलधनभाक्त्वमिति । कथन्तर्हि विरोधपरिहार इति चेत् । शृणु । पितामहरेदित्यादिषु क्रमाप्रतीतेरपु
त्रधनग्रहणाधिकारमात्रप्रदर्शकानि तानि । योगीश्वरवचसि तेषामभावे पर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर इति क्रमपरत्वात्पत्न्यादिग
णस्य निबद्धक्रमस्याभावे पितेषामर्थाविशेधात्पत्न्याद्यभावे पित्रादयो पुत्रधनग्राहिण इति । शङ्कितव्यभिचारयास्तु पत्न्याः ग्र
हीतेन धनग्रहणं निषिद्धम् । विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदेति । अस्मा
देव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलभर्तृधनग्रहणङ्गम्यते । अत एव शङ्खवचने ज्येष्ठा वा पत्नीत्युक्तं ज्येष्ठा गुणैः प्रशंस्या ।
न तु वयोज्येष्ठा । मनुनापि वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं कथितम् । यदाह । यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजाः । तासां वर्णक्र
मेण वै ज्यैष्ठ्यम्पूजा च वेश्म चेति । अतः परिणयनवयोभ्यां कनिष्ठापि सवर्णा वा सवर्णातो ज्येष्ठा सवर्णास्वपि गुणवती । तथा च
मनुः । भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् । स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥ यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या
स्थितयान्यया । यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः । योगीश्वरोपि । सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा । तथा च य
ज्ञसंयोगात्पत्नीशब्देनापि सैवोच्यते । सवर्णायाश्चाभावे तु यानन्तरवर्णा सैव । तथा च विष्णुः । सवर्णाभावे त्वनन्तरैवापदि न त्वेव
द्विजः शूद्रया धर्मकार्यमिति । अत्र कुर्यादित्यनुवर्तते । तथा च ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यभावे क्षत्रियैवापदि न तु वैश्या शूद्रे परिणी
तेष्वपि । क्षत्रियस्य क्षत्रियायाश्चाभावे वैश्यैव । वैश्यस्यानन्तरापि शूद्रा न किन्तु सैव । शूद्रायाः सर्वथा निषेधात् । तथा चानाश
ङ्कितव्यभिचारा सवर्णा क्रमेण भर्तृधनं गृहीत्वान्याः सपत्नीः परिपालयेत् । वपुःसादृश्यस्तु यथास्वं विभज्य गृह्णीयुः । अतः पत्नीत्ये
कवचनं तज्जात्यभिप्रायेण । तस्मादपुत्रस्यासंसृष्टिनो विभक्तस्य प्रमीतस्य साध्वी भार्या तत्तद्धनाधिकारिणी विभक्तासंसृष्टिनोर

पुत्रयोः साध्व्यपि भरणमात्रं भ्रातृदारा मपुत्रा इत्यादिनारदादिवचनाल्लभते । व्यभिचारिणी तु भरणमपि न । आकिञ्चकारित रास्त्वित्यभिधानात् । यत्तु व्यभिचारिणीनामप्यशनवसनदानमुक्तम् । एवमेवंविधं कुर्य्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नमात्रं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके इति । तन्नु । द्रुताधिकसम्पत्तिनामपि पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीमिति । भर्तारम्प्रत्युपयोगीश्वरेरणाभिधानात्तद्विसंवादेन भर्तृविषयकम् । तदपि प्रायश्चित्तावधि । अथैतद्व्यात्तद् कुर्वन्तीनां त्वनेनापि निष्कासनमित्यादि प्रायश्चित्तप्रकाशे विवेक्ष्यामः । पत्नी दुहितर इत्यस्य विभक्तासंसृष्टिविषयत्वं विभागस्य पूर्वमुक्तत्वात् संसृष्टिविभागस्य च सर्वापवादेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वाद् बोद्धव्यमिति तत् इति विज्ञानेश्वरलक्ष्मीधरस्मृतिचन्द्रिकाकारविश्वरूपमेधातिथिमदनरत्नकारादीनां समतम् ॥ अपुत्रपदम्पत्नीत्यादिसूत्रमध्यमपौत्रप्रपौत्राभावोपलक्षणम् । प्रपौत्रपर्य्यन्ताभाव एव पत्न्याधनग्रहणौचित्यात् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति वचने पौत्रस्यापि ऋणदानेऽधिकाराभिधानाद्रिक्थग्राहकान्तरसत्त्वे च कथयाच कदाचन्द्रापद्इति वचनात् सर्वपिण्डदानाधिकारे सर्वपि पौत्रे तत्प्राप्नुते तद्विधानासम्भवात् त्रिपुरुषपाचजत्वादिना ऋक्थग्रहणोरिक्थग्राह इत्यनेनैव तस्यापि तत्सिद्धेर्वैयर्थ्यं पौत्रविधेरतः पौत्रे च पिता महत्रऋक्थग्रहणेऽपि पुत्रवद्दृष्टान्तेयमित्युक्तेष्टव्याङ्गापूपिकयासतितद्विक्थग्रहस्यत्वसूत्रणाधिकारे दूरनिरस्तः । एवमेव प्रपौत्रेऽपिन्यायः । अत एव प्रपौत्रसंग्रहार्थम्पुत्रपौत्रैरिति बहुवचनमितरथा द्विवचनस्य स्वाभिप्रायकं बहुवचनमिति वा कल्प्यं स्यात् । एवञ्चायमर्थः । पुत्रस्य पौत्रस्य पुत्रस्य पौत्रः पुत्रपौत्रः स चेत्विद्यते तत्पुरुषे भरमावृत्तपुत्रपौत्रपदे पुत्रस्य पौत्रश्चनाविति द्वन्द्वे पुत्रपौत्रौ च पुत्रपौत्र इति द्वन्द्वे तत्पुरुषरूपपुत्रपौत्रपदे सरूपैकशेषे बहुवचनोपपत्तिः । पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरितियावत् । पौत्रपदं प्रपौत्रोपलक्षणम्वा । पुत्रापेक्षया पौत्रस्य तदपेक्षया प्रपौत्रस्य ऋणदाने । विशेषप्रकारविधिरप्यत एव सङ्गच्छते । अन्यथा प्रपौत्रे विशिष्टविधिकल्पनापत्तिः । त्रयाणामनुपकारित्व अपार्वणविधिनापिण्डदानेनास्पष्टम् । तथा च मनुः । त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः सम्प्रदा

तेषाम्पञ्चमेनोपपद्यते। बोधायनोपि। पुत्रपौत्रप्रपौत्राननुक्रम्याह प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्य्या भ्रातरः सवर्णा
याः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्र एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादांश्च सकुल्यानाचक्षते। सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्य
र्थो भवतीति। अस्यार्थः। पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्तत्पिण्डस्यैव दानात्। यो हि जीवन् पिण्डदाता स
मृतः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता। एवं मध्यस्थितः पुरुषो जीवन् पूर्वेषां पिण्डदाता मृतश्च तत्पिण्डभोक्ता परेषाञ्जीवतां पिण्डसंप्र
दानेन मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता च ते येषामयं पिण्डदाता ये वा तद्दत्तपिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तपिण्डरूपदायम
श्नन्तीत्यविभक्तदायादाः सपिण्डा एकपिण्डसम्बन्धात् पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदाता न च तत्पिण्डभोक्ता एवमधस्त
नोपि पञ्चमो न मध्यमस्य न पिण्डदाता नापि तद्भोक्ता। एतेन वृद्धप्रपितामहात्प्रभृति पूर्वपुरुषास्त्रयः प्रतिप्रणप्तृप्रभृत्यधस्तनपुरु
षास्त्रय एकपिण्डभोक्तृत्वाभावाद्विभक्तदायादाः पञ्चमप्रभृतय उभयतः सकुल्या इत्याचक्षते मुनिः कुलमात्रसम्बन्धात्। इदं सपि
ण्डत्वं सकुल्यत्वं दायग्रहणोपयोगित्वेनोक्तं तत्प्रकरणपाठात्। आशौचविवाहाद्यर्थं तु पिण्डलेपभुजामपि॥ लेपभाजश्चतुर्था
द्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति स्मरणात्। सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते इ
ति च। पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति योगीश्वरवाक्यैकवाक्यतया सप्तमे पुरुषे स्थितत्वादष्टमे विनिवर्त्तते इति व्याख्येयम्। ते
न यथा प्रत्तानान्तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञायत इत्याशौचप्रकरणपठितं तन्मात्रोपयोगि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं तथेदमपि भागमात्रो
पयोगीति ध्येयं। कात्यायनस्तु स्पष्टमेव। पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामन्वयग्रहणमाह। अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्थभागिनम्। कु
र्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात्। लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात्। स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत्।
लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत्। इति प्रपौत्रानन्तरमुक्तो यः प्रणप्तृप्रभृत्यनधिकारः स सपिण्डत्वेन ध्येयः। सकुल्य
त्वेन तत्स्यैव यथाप्रत्यासत्तिः। भ्रातॄणामेकजातानामित्यादि तु दायातिरिक्तश्राद्धादि पुत्रकार्य्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकर

णासम्भवेनान्यःपुत्रीकरणीयइतिनियमार्थम् ॥ अन्यथाभ्रातृपुत्रस्यभ्रात्रनन्तरमभिधानमपुत्ररिक्थहार्य्यभिधायकेवाक्येक्र
मपरेनसङ्गच्छेत । पुत्रादीनान्त्रयाणामपित्रादित्रिकमहोपकारकारित्वात्पुत्रादिभिर्गृहीतन्धनंस्वामिनएवोपकारकमुपका
रप्रत्यासत्यातदीयमेव । उपकारप्रत्यासत्तिश्चाभ्यर्हिता । यथाह । ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवः । पितॄणामनृण
श्चैवसतस्मात्सर्वमर्हति ॥ तस्मादितिहेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासाद्दायभागप्रकरणेधनस्वाम्युपकारकत्वातिशयोयत्रास्ति
तस्यतद्धनस्यभवतिसएवतद्धनग्राहीतिप्रत्यासत्तेरौत्सर्गिक्यभ्यर्हितात्वेतिसूचितम् । पुत्रादीनांमहोपकारकत्वञ्चानेकश्रु
तिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धम् । तत्रश्रुतिर्हरिश्चन्द्रोपाख्यानेवहृचब्राह्मणे । यंत्विमम्पुत्रमिच्छन्तियेविजानन्तियेचन । किं
स्वित्पुत्रेणविन्देततन्नआचक्ष्वनारदेतिगाथयाहरिश्चन्द्रेणपृष्टोनारदोदशभिर्गाथाभिःपुत्रमाहात्म्यपराभिःप्रबोधितवानि
त्युक्तम् । सएकयापृष्टोदशभिःप्रत्युवाच ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वञ्चगच्छति । पितापुत्रस्यजातस्यपश्येच्चेज्जीवतोमुखमि
त्यादिनास्मृतयश्च । मनुविष्णू । पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरन्त्रायतेसुतः । तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःस्वमेवस्वयम्भुवा । शङ्खलि
खितौ । पितॄणामनृणोजीवन्दृष्ट्वापुत्रमुखम्पिता । स्वर्गीसुतेनजातेनतस्मिन्संन्यस्यदृणम् । अग्निहोत्रन्त्रयोवेदायज्ञा
श्चैवसदक्षिणाः । ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्यकलांनार्हन्तिषोडशीम् । मनुविष्णुवसिष्ठहारीताः । पुत्रेणलोकाञ्जयतिपौत्रेणा
नन्त्यमश्नुते । अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रध्नस्याप्नोतिविष्टपम् ॥ याज्ञवल्क्यः । लोकानन्त्यन्दिवःप्राप्तिःपुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्त
स्मात्स्त्रियःसेव्याःकर्त्तव्याश्चसुरक्षिताइति । पुराणादिषुतूपाख्यानानिपुत्रादिप्रशंसापराणीनिबहूनि । तस्मात्प्रपौत्रपर्य्यन्ता
भावेविभक्तासंसृष्टपतिरिक्थहारिणीपत्नीतिसिद्धम् । अत्रजीमूतवाहनः । वृहस्पतिविरोधान्नेयंव्यवस्थायदाह । विभक्ताभ्रा
तरोयेचसम्प्रीत्यैकत्रसंस्थिताः । पुनर्विभागकरणेतेषाञ्ज्यैष्ठ्यंनविद्यते । यदाकश्चित्प्रमीयेतप्रव्रजेद्वाकथञ्चन । नलुप्यतेत
स्यभागःसोदर्य्यस्यविधीयते । यातस्यभगिनीसातुततोंशंलब्धुमर्हति । अनपत्यस्यधर्म्मोयमभार्य्यापितृकस्य च । संसृष्टा

नान्नु यः कश्चिद्विद्याशौर्य्यादिना धनम्। प्राप्नोति तत्सदा तत्र योद्धांशं शेषाः समांशिन इति। अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्ट
ष्टकीर्त्तनात्तन्मध्ये पठितमप्युत्तरं तस्य भागः सोदर्य्यस्य विधीयत इति वचनं संसृष्टिविषयमवश्यम्वाच्यन्नचानपत्यस्य धर्म्मा
थमभार्य्यापितृकस्य चेत्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नीपितृणामभावे संसृष्टसोदराधिकारः प्रतीयत इति कथमस्य पत्नीबाधकत्वम्।
किञ्चान्नुप्यमर्हति संसृष्टाविभक्तभ्रात्रन्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीभूतस्य लोपाशङ्कायामुपपद्यते। अविभक्तासंसृष्टधने तु विभक्तेका
लोपशङ्का न स्यात्संसृष्टविषयत्वमेवामीषां लिङ्गादपि। किञ्च। पत्नीतः पूर्वं भ्रात्रधिकारबोधकशङ्खादिवचनानां संसृष्टाविभ
क्तविषयत्वं विस्पष्टवचनान्तरन्यायाद्वा प्रबलादुच्यते। नाद्यः विस्पष्टविशेषवचनाभावात्। संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यादि वक्ष्य
माणवचनन्तु भ्रात्रधिकारावसरे विशेषकथकं नामुमर्थमवगमयति। बृहस्पतिवचनन्तु पुत्रादिपितृपर्य्यन्ताभावे संसृष्टसोद
राधिकारबोधकं प्रत्युतासंसृष्टविषयकतामेवावगमयति। न द्वितीयः। न्यायो ह्ययम्वाच्यः। अविभागसंसर्गयोर्य्यदेकस्य धन
न्तदेवापरस्यापीति मृतस्य तत्र स्वत्वेऽपगतेऽपि जीवतस्तत्स्वत्वात्तद्गामिता युक्ता न स्वाम्यन्तरकल्पनेति। न चासौ युक्तः। अविभागसं
सर्गवतामप्यविज्ञातैकदेशव्यवस्थितप्रतिनियताश्रयमेव स्वत्वं न त्वेकैकत्र सर्वेषां नापि समग्रे अनेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पना
प्रसङ्गात्। किञ्च। पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमित्यादि प्राग्लिखितगौतमादिवचनेभ्यः पत्न्याः परिणयादुत्पन्नम्पतिधने स्वत्वमविभ
क्तसंसृष्टभर्तृमरणे नश्यत्यन्यच्च न नश्यतीति कल्पनायाम्प्रमाणाभावः। पुत्रादिषु सत्सु तदधिकारशास्त्रबलादेव पत्नीस्वत्वना
शः कल्प्यते। अत्रापि संसृष्टाविभक्तभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तन्नाशः कल्प्यत इति चेत्। अन्यस्य तादृशशास्त्रस्यादर्शनात्। अस्य
चेतरथा अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः। सिद्धे हि संसृष्टाविभक्तभर्तृमरणे पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य तद्विष
यकत्वम्। सिद्धे च तस्मिन्पत्नीस्वत्वनाशकल्पनेति। अत एव योगीश्वरविष्ण्वादिवचने पुत्राद्यभावमेवोपात्तं न तु विभक्तत्वासं
सृष्टत्वे। विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनान्तु वक्ष्यमाणत्वादर्थादुपात्ते एवेति चेत्। तर्हि मुख्यगौणपुत्रेषु रिक्थग्राहितयोक्तेषु तद

द्दितविषयत्वमप्यर्थात्सिद्धमीत्यपुत्रत्वमपिनोपादेयम् । अपुत्रस्यैतएवानेनैवक्रमेणेतिनियमार्थतयातत्सार्थक्यमन्ययोरपितु
ल्यम् । विभागोक्तपर्यवसानन्तुनजानीमेव । संसृष्टिवचनंभ्रात्रधिकारावसरेविधानार्थन्नपत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेवकिञ्च
। शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तसंसृष्टभ्रातृपरत्वेनादृशस्यापुत्रस्यधनन्तद्विधभ्रातृगामितदभावेपितरौहरेतामित्यस्यचार्थः
र्थःतदाचविकल्पनीयम् । किमविभक्तासंसृष्टौपितरौगृह्णीयातामिति । उताविभक्तसंसृष्टाविति । तत्रप्रथमःकल्पः
। तादृशयोःपित्रोःपत्नीबाध्यत्वात्कथंभ्रात्रभावेपत्नीतःपूर्वन्तयोरधिकारबोधः । नापिद्वितीयः । अविभक्तसंसृष्टपितृयाद्य
प्रसिद्धेःसर्वैषामविवादाद्वचनवैयर्थ्यात् । अपिच । यथापित्राभ्रात्राचविभक्तासंसृष्टधनेशरीरदातृतयाआत्मावैजायतेपुत्रःय
थैवात्मातथापुत्रइत्येकत्वस्मृतेर्द्धनदेहयोरपौत्रयोःपितुःप्रभुत्वात्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डयोर्द्वयोरपिपिण्डनेनमृ
तस्यपुत्रस्यभोक्तृत्वाज्जीवतिचपितरिपुत्राणांपार्वणपिण्डदानाभावाद्भ्रातृभ्यःपूर्वम्पित्रोरधिकारस्तथेतरत्रापियुक्तः । अविभा
गसंसर्गयोरविशेषाद्भ्रातुस्याधिकारोयुक्तोनतुमात्रभावेपितुरिति । किञ्चपित्रोरविभक्तसंसृष्टत्वविशेषणमनुपपन्नंमात्रास
हविभागाभावेनाविभक्तविशेषणानर्थक्यात् । अतएवसंसर्गाभावोऽपि । विभागपूर्वकत्वात्तस्य । यथाहबृहस्पतिः । विभक्तो
यःपुनःपित्राभ्रात्राचैकत्रसंस्थितः । पितृव्येणाथवाप्रीत्यासतत्संसृष्टउच्यतइति । एतेनयेषामेवहिपितृभ्रातृपितृव्याणांपितृपि
तामहार्ज्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितःसम्भवतितएवविभक्तासन्तःपरस्परप्रीत्यापूर्वविभागध्वंसेनयत्तवधनन्तन्ममयच्च
ममतत्तवेत्यभिन्नतयैकपाकेनपूर्ववदेकगृहितयास्थिताःसंसृज्यन्ते । नपुनरनेवम्भूताद्रव्यसंसर्गमात्रेणावणिजामपिसम्भूय
समुत्थानेसंसृष्टत्वव्यवहारापत्तेः । प्रीतिपूर्वकाभिसन्धिरहितानांसौकर्य्यादिवशाद्द्रव्यमिश्रणेनव्यवहारादिकुर्वतांभ्रात्रा
दीनामप्यतएवनसंसृष्टिव्यवहारः । तस्मान्मातृगतोभ्रातृसद्भावाधिकारविरोधोदुःसमाधः । अतःप्रपौत्रपर्यन्ताभावएवावि
शेषेणापुत्रप्रमीतभर्तृधनेसमस्तेधिकारिणीपत्न्येवेत्यवगन्तव्यम्यम् । नत्वश्रुतासंसृष्टविभक्तगोचरत्वकल्पना । जितेन्द्रिया

द्वयोरप्येवमाहुः। प्रपौत्रपर्यन्ताभावे तस्या अपि भर्त्तुः श्राद्धादिनोपकारकत्वातिशयात्। पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं हरे
त्वेति मनुवचनादिभ्यः। व्यासोऽपि। मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता। स्नाता प्रतिदिनं भर्त्त्रे दद्यात्सलिलाञ्जली
न्। कुर्य्याच्चानुदिनं भक्त्या देवतातिथिपूजनम्। विष्णोराराधनञ्चैव कुर्य्यान्नित्यमनुव्रता॥ दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्य
विवृद्धये। उपवासांश्च विविधान्कुर्य्याच्छास्त्रोदितान्शुभे॥ लोकान्तरस्थम्भर्त्तारमात्मानञ्च वरानने। तारयत्युभयन्नारी नि
त्यन्धर्म्मपरायणेत्यादि। तस्मात्पत्न्या अपि पतिनिरकनिस्तारकत्वाद्धनहीनतया वाऽकार्य्यं कुर्वन्ती स्वीयापुण्येनार्द्धशरीरं संस्तपा
प्यत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्य्या सुराम्पिबेदित्यादिलिङ्गदर्शनात्पतिमपि पातयेदिति तया गृहीतं स्वाम्यर्थमेव तद्धनं भवतीति सर्वेभ्यो
न्येभ्यः पूर्वम्पत्न्या एव पतिधनग्रहणं युक्तम्॥ शङ्खादिवचने तु व्यवहितयोजना कार्य्या। अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्व
र्य्यातस्य धनं ज्येष्ठाप्रथमस्य तमा पत्नी लभते। तदभावे दुहितृदौहित्रयोश्चाभावे पितरौ लभेयातान्तदभावे भ्रातृगामीति। त
दभाव इति मध्यपठितम्पूर्वोत्तराभ्यामविरोधान्न्याय्यस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च सम्बध्यते। भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयादित्यादीनि नारदादि
वचनान्यपत्नीरूपपरिणीतस्त्रीविषयाणि। स्त्रीशब्दमात्रोपादानात्तत्र। अत्र च पत्नीशब्दोपादानात्। परिणीतानामपि पत्
नीत्वम्प्राक्प्रपञ्चितम्। अत एव नारदस्यैव वचनान्तरे। अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्म्मपरायणः। तत्स्त्रीणां जीवनं दद्या
देष दायविधिः स्मृत इति॥ स्त्रीशब्दश्रवणादपत्नीनामब्राह्मणस्त्रीणां वर्त्तनदानमाह। पत्नीनान्त्वब्राह्मणस्त्रीणामपि कृत्स्न
भर्त्तृधनाधिकारमाह बृहस्पतिः। येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः। तेषान्धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः
। पत्नीभ्रातृविवर्जिता इति सब्रह्मचारिपर्य्यन्ताभावोपलक्षकम्। तेषां वक्ष्यमाणत्वान्मध्ये राज्ञोऽननुप्रवेशात्। प्रदर्शितविष्णुव
चने सहाध्यायिपर्य्यन्तानभिधाय तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामीति कथनाच्चेति तत्त्वं विविनक्ति स्म। तत्रेदमालोचनीयं। ना
रदशङ्खादिवचनानामविभक्तसंसृष्टिविषयत्वेन या व्यवस्था तत्र न्यायविरोधो वा दूषणं वचनविरोधो वा। न तावन्न्यायविरोधः।

बाधकन्यायस्याभावात्। प्रत्युत साधकोन्यायोस्ति। तथाहि। अविभक्तप्रमीते तावत्तस्यांशएव नाभूक्तिमियं गृह्णातु संसृष्टे ज्ञा
तोप्यंशः पुनः साधारणस्वत्वात्पत्न्यापगतः। नच साधारणस्वत्वाश्रयोप्यविविक्तस्तद्भागोस्त्येवेति वाच्यम्। अस्तु तावत्तापि यत्प्रति
योगिकं साधारणं स्वत्वं तदपगमे विद्यमानस्वत्वकः संक्रमएवोचितो नत्वन्यस्वत्वोत्पत्तिकल्पना। पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु
तत्फलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु चेति गौतमवचनात्तत्पत्न्या अपि तद्भागेऽविविक्तेपि स्वत्वमुत्पन्नं तन्नाशः किमिति तत्स्वत्वे कल्प्यत इति चेन्न
। औपपत्तिकोस्ति न तु तात्त्विकः। पत्न्याः पतिद्रव्ये स्वत्वं क्षीरनीरवदेकलोलीभावापन्नं सहाधिकारिककर्मोपयोगि न तु भ्रात्रादीना
मिव परस्परं। ततएव तेषां विभागो न तु जायापत्योः। एतन्न्यायमूलकमेव जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति वचनम्। तथाच प
त्युः स्वत्वापगमे तस्याः स्वत्वापगमस्तत्रावश्यकः। एवञ्चाविभक्तसंसृष्टिपतिस्थापनेये पत्न्याः स्वत्वोत्पत्तिः कल्प्यतामविभक्तसंसृष्टि
स्वत्वस्य सतोः साधारणमेवेति वीक्षायामुत्तरपक्षकक्षीकरणमेवोचितं लाघवात्। नच पत्न्येव विभागप्रतियोगिनी॥ प्रापकप्रमा
णाभावात्। नचैतान्येव वचनानि प्रापकाणि। तेषां विषयविवादाद्विभक्तासंसृष्टिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। अतएवान्योन्याश्र
योपि दवीयान्। विमर्शदशायान्तदप्रसङ्गात्। सति विमर्शे तद्विषयत्वनिश्चयादेव। अविभागसंसर्गवतामपि पत्न्यादिचयदु
क्तन्न्यायास्मत्पक्षक्षतिभ्रमम्। प्रतिनियताविविक्तस्वत्वस्वीकारेपि संसृष्टाविषयतायान्न्यायान्तरविरुद्धत्वात्। नचाश्रुतविभक्त
संसृष्टविषयत्वम्पत्न्यादिवाक्यानामप्रमाणकम्। विरुद्धनारदादिवचनानां व्यवस्थान्तरासम्भवे पूर्वोपपादितन्यायोपष्ट
म्भार्थापत्तेरेव प्रमाणत्वात्। व्यवस्थान्तरसम्भवश्चवक्ष्यामः। नच यथा विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनाञ्च वक्ष्यमाणत्वादर्थाद्विभक्त
संसृष्टिधनपरत्वम्पत्न्यादेर्यातीति तदनुपादानं तथामुख्यगौणपुत्रविभागमुक्त्वा पत्न्यादिवचनारम्भात्पुत्रधनविषयत्व
त्वमपि सिद्ध्यति तेषामिव पुत्रसत्वेपि न वाच्यमिति वाच्यं। एकएवौरसः पुत्रः न भ्रातरो न पितरौ पुत्रा रिक्थहराः पितुरित्यस्यार्थस्य स्मृ
त्यन्तरोक्तस्य योगीश्वरेण वचनान्तरेणानुक्तेस्तदवबोधनार्थत्वात्। अन्यथा जीवदजीवद्विभागयोः सत्स्वपि पुत्रेषु पितृपत्नीनां यथ

अभावान्तथात्रापीति शङ्कास्यात् । पुनर्विभागपर्यवसानत्वज्ञानान्न तच्छङ्कावसर इति यदि तर्हि सूत्रान्तरेष्वेक एवौरसो तत्
भ्रातरेण नपि तर इति स्वतंत्रस्यमुख्यगौणपुत्रसत्वे पत्न्याधनाधिकारप्रतिपादकस्यास्य सूत्रस्यानर्थक्यं स्यात् स्पष्टीकरणा
र्थे अर्थन्यायसिद्धमपि निबध्यते व्यवहारशास्त्र इति समाधिः पदमात्रे सूत्रसंस्तुवदः । सत्यार्थे विभक्तासंसृष्टत्वेऽपि सु
तानेपान्तरेति चेत् । स्वतन्त्रेच्छत्वान्मुनीनाम् । आसेपेसति विभिन्नानुसरणमिति न्यायेन चयचन्यायार्थसिद्धत्वमतम
स्ति । तत्रासिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति रीत्या स्पष्टीकरणार्थं तथा वैयर्थ्यं परिह्रियते ननु तदभिधानमपादानं सर्वं वोचितम्
। यत्र संसृष्टिनस्तु संसृष्टीयस्य भ्रात्रधिकारप्रसरे विशेषविधानमात्रार्थत्वात् पत्न्याद्यपवादकत्वमित्युक्तमिति वार्त्तम् ।
तु शब्दविरोधात् । अन्यसोदर्य्यपूर्वापवादसन्दर्भाच्च । अत एव प्रतिवाक्यं तु शब्दोपादानम् । अतौचादिवाक्यमुत्रादिसकल
दायग्रहणाधिकारिसंज्ञीवत्वादिनाधिकारापवादकमिति । अत एवमिताक्षरायाम्विज्ञानेश्वरेणाचार्य्येण तत्र तत्रैवतानि वच
नान्यवतारितानि व्याख्यातानि च । यत्तु किञ्चेत्यादिना शङ्खलिखितवचनेभ्रातृभावेऽपि तोरधिकारेविकल्पस्यलिखनस्याद
प्यतिफल्गु । भवद्भन्मयापि व्युत्क्रमेण विभक्तासंसृष्टपितृपरत्वेन तस्य व्याख्यातुं शक्यत्वेनैकापर्य्यपनुयोगात् । यच्चापिचे
त्यादि । तदपि तुल्ययोगक्षेममित्युपेक्ष्यम् । यदपि किञ्चेत्यादि । तदपि मातृवंशेविशेषणासम्बन्धेऽपि योग्यतयापित्र
शेसम्बन्धादद्धेयम् । वस्तुतस्तु साक्षान्मात्रा विभागाभावेऽपि जीवद्विभागेऽपि निच्छया तस्या अपि भागसम्भवाज्जीवद्विभा-
गे तु साक्षादेव विभागोक्तेः प्रीत्याऽभिसन्धिविशेषपूर्वकम्पुत्रैः सह संसर्गासम्भवात् । नचैवं विभक्तो यइत्यादि बृहस्पतिवचन
विरोधः । अत एव मिताक्षराकृतापुत्रम् । संसर्गो यनयेन केनापि । किन्तु पित्रापितृव्येण वेत्यत्र सम्मतिमेनतद्वचनमुपन्यस्त
तेति वाच्यम् । यतस्तथा सति सकललोकव्यवहारसिद्धे दौहित्रादिसंसर्गोऽप्यन्याय्यः स्यात् । तस्माद्येषाम्परस्परविभागस्ते
षामेव तत्पूर्वकः परस्परसंसर्गोऽप्यभिसन्धिविशेषपूर्वको न परस्परद्रव्यमिश्रीकरणमात्रेणावर्णागादीनामिवेत्यत्र बृहस्पतिवच

ननानपत्यैन्नमात्रादिनिवृत्तौ । त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः । अत एवम्मात्रावापितृव्येणाथ वेत्यनास्थायां वादिशब्दस्त्वोपात्तः ।
रत्नाकरे चण्डेश्वरेणाप्युक्तम् । अनास्थायां वाकारः । तेन पितृव्यजेनांशिनाकृतविभाग एकत्र स्थितः संसृष्टः सर्वलोकगृहीतो
लभ्यत इति । वाचस्पतिरप्येवमेवाह । यत्तु तेनोक्तं पृथग्धनानामेकत्र मेलनमेव संसर्गो लाघवात् । ननु विभागपूर्वकत्वन्तत्र वि
शेषणम्परस्परानुमतिश्च तत्र हेतुरिति । तन्न । पुनःशब्दविरोधात् विभागेपि संसर्गशब्दप्रयोगापत्तेः । जन्मना स्वत्वानङ्गीका
रेण तत्रापि धनसम्बन्धाभावेन पुत्रद्वारैव तत्सम्बन्धात्प्रसक्तो रिक्थलोभेन नियोगस्वीकारः प्रतिषिध्यते । न चात्रापि पत्नीभिन्नाया
भार्य्याया भर्त्तुर्धनानधिकारात्तस्या एव रिक्थलोभेन प्रसक्तो निषिध्यते नियोगस्वीकार इति न भवदुक्तप्रसक्तिप्रतीक्षेति वाच्यम् ।
पत्न्या एव तत्र प्रस्तुतत्वात्तद्भिन्नभार्य्यापरत्वानुपपत्तेः । अत एव धारेश्वरादिभिर्न्नियोगार्थिपत्नीपरत्वे पत्नीत्यादिवाक्यस्येदमेव व
सिष्ठवचनम्प्रमाणतयोपन्यस्तम् । तस्मान्नारदवसिष्ठवाक्यबलात्संसृष्टिभर्तृधनग्रहणप्रतिषेधः पत्न्या बृहस्पतिवचने चानपत्य
स्य धर्म्मीय मभार्य्यापितृकस्य चेति कथनात्पत्न्यां सत्यां सोदरस्यापि संसृष्टिभ्रातृधनग्रहणप्रतिषेध इति विरोधश्चावश्यकः कथ
ञ्चिद्विषयव्यवस्थया परिहर्त्तव्यौ परिहृतौ नान्यैः परिह्रियते । सन्दंशोत्थितप्रकरणबलात्प्रसक्तमप्यभार्य्यापितृकस्य संसृष्टिवि
शेषणत्वमन्यथासिद्धनारदादिवाक्यानुरोधात्संसृष्टिपरत्वावश्यकतया बाध्यते । वाक्यविरोधे प्रकरणस्याप्रयोजकत्वात् । न
चायमिति सर्वनाम्ना संसृष्टिधनग्रहणरूपधर्म्मस्य प्रक्रान्तस्यानेन विशेषाभिधानादनपत्यस्येतिवद् भार्य्यापितृकस्येत्यस्यापि सं
सृष्टिप्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरैकवाक्यं विरोधः स वाक्यप्रकरणयोरिति वाच्यम् । सर्वनाम्नः संसृष्टिधनग्रहणपरामर्श
कत्वेपि सोयमनपत्यसंसृष्टिस्वामिकधनग्रहणरूपो धर्म्मो भार्य्यापितृरहितस्यासंसृष्टिनोप्यनपत्यस्य प्रमीतस्य । असंसृ
ष्टिविभक्तप्रमीतस्य धनन्तु भार्य्यापितृसहितस्यैवानपत्यस्य सोदरो गृह्णीयान्न भार्य्यापित्रन्यतरवदिति वाक्यार्थोपपत्तेः । चका
रोप्येवमनुक्तासंसृष्टिसमुच्चयार्थो व्याख्येयः अतश्चासंसृष्टविषयेणानेन प्रकरणविच्छेदे जाते संसृष्टानान्तु यः कश्चिदित्यपिम

वाक्ये संसृष्टपदोपादानमपि सार्थकं भवति ॥ अन्यथा प्रक्रमादेवात्रापि तल्लाभे तन्मन्दप्रयोजनं स्यात्। अत एव तार्त्तीये निवि
दधिकरणेऽसम्बद्धनिविद्विच्छिन्नसामिधेन्यवान्तरप्रकरणाग्राह्यमुपवीतं न सामिधेन्यङ्गमपि तु महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्ग
म्। ये तु पञ्चाम्नाता गुणास्ते पुनर्वचनादेव दूरस्थानुवादेनैव द्वादशोपसत्त्ववत्सामिधेन्यनुवादेन विधीयन्त इति भट्टमतेन सिद्धा
न्तितम्। वस्तुतस्तु यातस्य भगिनीत्यनेन सोदराभावे भगिन्यधिकारः संसृष्टिधने प्रतीयते। तस्यैवाव्यवहितस्यानपत्यस्येति
वाक्यशेषस्थेनायमिति सर्वनाम्ना परामर्षस्तत्र च न कोपि विरोधः। चन्द्रिकायामप्येवमेवोक्तम्। अविभक्तापुत्रपतिस्वामिकस्व
त्वधनग्रहणन्तु पत्न्याः कात्यायनवचनविरुद्धम्। यदाह। स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी। अविभक्ते धनांशे
तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम्॥ तुशब्दो वाशब्दार्थे न तथा चायमर्थः। या साच्छादनमेव साक्षाल्लभते आमरणान्तिकं यावज्जीवं या
वता धनेन जीवनं स्यादधिकारिकमावश्यकञ्च कर्म सिद्ध्यति तावन्तं धनांशं सा प्राप्नोति। धनांशमामरणान्तिकमित्युक्तेः कृत्स्नधन
मविभक्तस्य पत्न्युर्लभत इति निरस्तम्। न च स्त्रीशब्दस्वरसात्पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम्। अविभक्त इति विशे
षणानर्थक्यापत्तेः। विभक्तेपि भर्त्तरि पत्नीभिन्नाया अपुत्राया भरणमात्रोक्तेः। अत एव कृतेप्यंश इत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः। प्रदद्या
त्स्वैव पिण्डस्त्रक्षेत्रांशं वा यदीच्छति। अस्य व्याख्यानं स्मृतिचन्द्रिकायां। पिण्डग्रहणमशनाच्छादनोपलक्षणार्थं तात्पर्य्यान्नधन
न्तस्याम्यादेकं क्षेत्रांशं वा स्वरूप्यामं ग्राह्ये पत्नीव्यतिरिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तद्धनग्राही प्रदद्यात्॥ एवकारः प्रदानस्यावश्यक
त्वार्थ इति। एतद्विषयकमेव नारदवचनम्। यावन्त्यो विधवाः साध्व्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा। गोत्रजेनापि वान्येन भर्त्तव्याश्छा
दनाशनैरिति॥ भर्तृधनग्राहिणो नियमविशेषः। धनग्रहणनिमित्तत्वाद्भरणं स्यात्। साध्व्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरण
मसाध्वीनान्तु पत्नीनामपत्नीनाञ्च न तदपि। आच्छिंद्युरितरास्त्विति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादिभ्यः॥ अत एव साध्वीनां
जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्दत्तमन्यैरपि दायादैर्नापहरणीयमित्यप्याह वृहस्पतिः। स्थावरादिधनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु। न

तच्छ्रवयमपाहर्तुं दायादैरिहार्हति चेदिति ॥ अन्यादृशीनान्तु दत्तमप्यपहर्त्तव्यमित्याह कात्यायनः । भोक्तुमर्हति कृप्तांशं गुरुशु-
श्रूषणे रता । न कुर्य्याद्यदि शुश्रूषां चैलपिण्डे नियोजयेत् । अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका । व्यभिचाररता या च स्त्री
धनं न सार्हति ॥ नार्हतीत्यनेन न देयं जीवनपर्य्याप्तमपि । दत्तमपि च तादृश्याः सकाशादपहरणीयमिति द्वयमप्युक्तं भवति
। यत्तु तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया इति श्रुतिवचनं तन्मूलकञ्च अनिन्द्रिया ह्यदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिरिति मनुवचन-
न्तद्द्वयमपि यासां सम्पृक्तं धार्म्मिकया धनग्रहणं नोक्तं तद्विषयमवसेयं । गौतममिताक्षरायां हरदत्तोऽप्येवमेवाह । केचित्तु निरिन्द्रि-
यपदसमभिव्याहारान्निरिन्द्रियामात्रपरत्वादिव्याकुर्व्वन्ति । दायादत्वांशे निरिन्द्रियानिषेधकल्पनावश्यम्भावात् । सर्गाद्यायपदस्य
प्राप्तेर्नित्यानुवादासम्भवात् । अनिन्द्रियत्वन्तु पुम्पारतन्त्र्यात् कश्चिदनुवादः । वस्तुस्वभावविपरीतनिषेधकल्पनस्य बाधात् ।
तस्मात् पूर्व्वोक्त एव समाधिः । पराशरस्मृतिटीकायां विद्यारण्यादिना यद्वचनं प्राप्तं तदविभाज्यमिति व्याख्यातं खलुः पत्नीवतग्रहे पत्न्या अं-
शो नास्तीत्यदायादपदस्यार्थः । तत्र हेतुरनिन्द्रिया इति इन्द्रियम्वै सोमपीथ इति सोमपीथे इन्द्रियशब्दप्रयोगात् ततो निर्गता इति सोमपा-
नानधिकृता इति पत्नीवतग्रहप्रशंसेति । इति पत्न्यधिकारविचारः ॥०॥ पत्न्यभावे दुहितरोऽपुत्रविभक्तासंसृष्टिधनभाजः । त-
था च मनुः । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् । बृहस्पतिरपि । अङ्गादङ्गा-
त्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् । तस्मात् पितृधनन्त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः इति । अत्र पुत्रेण समा पुत्रवदिति च साम्याभिधा-
नेऽपि पुत्रे पित्रवयवानामाकुल्येन संक्रान्तेर्दुहितरि च पत्नीनां पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रिया इत्यादिवचनैः स्मृतिष्वायु-
र्वेदे च प्रतिपादनात् पुत्रतुल्यत्वन्दुहितुरुक्तमिति द्रष्टव्यम् । आत्मनि । आत्मा वै जायते पुत्र इत्यात्मभूतपुत्रतुल्यायामित्यर्थः ।
तिष्ठन्त्यामित्यनादरे सप्तमी तामनादृत्येत्यर्थः । यद्यप्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्द्धनग्रहणमित्ययमन्यायस्तथापि गौणपुत्र-
पत्न्योरभावे दुहितुर्द्धनग्रहणमिति को न्यायः । उच्यते । नारदेन मन्दानुग्रहाय सोऽपि स्पष्टीकृतः । यदाह । पुत्राभावे तु दु-

हितातुल्यसन्तानदर्शनादिति। विवृतञ्चैतदन्तेनैव। पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकाविति। अयमाशयः। पुत्रदुहितरावुभौ पितुः पौत्रदौहित्राख्यसन्तानकारकौ अतः सन्तानप्रवर्त्तकत्वस्य तुल्यत्वात् दुहितुरपि पुत्रवदधिकारः। पौत्रदौहित्राख्यसन्तानयोश्च स्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात्कार्य्येण तुल्यत्वमभिप्रेतम्। कार्य्यमपि तदृणापाकरणरिक्थग्रहणलक्षणम्पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्। पितामहद्रव्यमधिकृत्य च तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यम्पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति वचनाभ्याम्पौत्रे सति दौहित्रस्य तदनधिकारात्। तेनादृष्टमत्र कार्य्यं श्राद्धकर्तृत्वम्। पूर्व्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रका मता इति विष्णूक्तेः। एवञ्च दृष्टादृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारकपुत्रात्केवलादृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारिका दुहिता न्यूना। न चैवम्पत्न्यपेक्षयाप्रत्यासन्नाऽजन्यात् दुहितेति पत्नीतः पूर्व्वं सैव धनमर्हतीति वाच्यम्। यतः सहाधिकारेणाग्निहोत्रादिवैदिककर्म्मोपकारिका कामाख्यपुरुषार्थसाधनतया सन्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकर्त्री देहार्द्धसंस्तुता पत्न्येव ततोऽधिका ततश्च पुत्राभाव इति पत्न्यभावस्याप्युपलक्षकम्प्राग्लिखितविष्णुवचनात् स्मार्त्तयोगीश्वरवचनात्। यद्यपि पुत्रकर्तृकश्राद्धे सम्प्रदानतया स्वयमेवादृष्टोपकारकः पिता दुहित्रपेक्षयाप्यासन्न इति पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थमिति वचनस्यावसरस्तूचितो दुहितुः प्राक्। तथापि तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यामित्यनेन शारीरप्रत्यासत्त्या सैवाग्रेसरीति तदभावे तद्वचनस्यावसरः। बाधष्टोपादानेन तस्य क्रमपरत्वाभावात्। जीमूतवाहनस्तु दुहितुरधिकारे सन्तानकारकत्वस्य हेतोर्निर्द्देशात्सन्तानस्य च पिण्डदस्यैवोपकारकत्वात् पिण्डदस्यानुपकारकत्वे नान्यसन्तानात् सन्तानाच्चाविशेषात्पुत्रवती सम्भावितपुत्रा च दुहिता धनाधिकारिणी। विधवात्ववन्ध्यात्वदुहितृप्रसूत्वादिना विपर्य्यस्तपुत्रा पुनर्न्नाधिकारिण्येवेति दीक्षितमतमादरणीयमित्याह। तदपि चिन्त्यम्। प्राथमिककन्याधिकारस्य। अपुत्रमृतस्य कुमारी रिक्थं गृह्णीयात्तदभावे चोढा। हेतुनिर्द्देशस्य प्रत्यासत्त्यतिशयमात्रप्रदर्शकतयाप्युपपत्तेः। किञ्च। स्वयमेव कन्याया असम्भवे सम्भावितपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकार इति वदन्हेतोर्व्यभिचारितान्दर्शयति। तस्मादस्मद्गुरीयैव प्रत्या

सन्यर्थतया हेतुर्व्याख्येयः । धारेश्वरदेवस्वामिदेवरातप्रभृतयस्तु । पिताहरेदपुत्रस्येत्यादिवचनविरोधपरिहाराय दुहि-
त्रधिकारप्रतिपादकवचसां पुत्रिकाविषयत्वं तदभावे तु पित्रादय एव यथोक्तक्रमेणाधिकारिण इत्याहुस्तदतिपेलवम् ।
पुत्रिकायाश्चौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः तृतीयः पुत्रः पुत्रिका विज्ञायत इति योगीश्वरवसिष्ठादिवचनैर्गौणपुत्र-
कोटिनिविष्टायाः क्षेत्रजादिपुत्रवत् भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरिति गौणपुत्रविषयेण मानवेन वचनेन पत्न्यां सत्याम-
पि रिक्थग्राहिण्यास्तदभावे रिक्थग्राहित्वं दण्डापूपिकयैव सिद्धमिति वचनारम्भानर्थक्यापत्तेः । दुहितृमात्रवाचकानां वचना-
नां विनाकारणं विशेषपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । किञ्च । भवन्मते अङ्गादङ्गात्सम्भवतीत्यादिना पुत्रिकाविषयेणैव वचसा पु-
त्रिकाया धनग्रहणोक्तेः पुनः । सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ॥ कृताऽकृता वापुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सेत्यनेन पुन-
र्धनहरत्वप्रतिपादनं तेनैव मुनिना क्रियमाणं विवरणमात्रतयाऽपुनरुक्तं नैव स्यात् । सामान्यविशेषविषयतया तु स्पष्ट-
मेवापौनरुक्त्यं । सदृशोपि तु सवर्णा । सदृशेन सवर्णेनोढेति प्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्बन्धनिरासाय । तज्जातस्योत्तमवर्णमाताम-
हश्राद्धादिनिषेधादिति जीमूतवाहनोक्तमनादेयं । ऊढापदेनैवाधमवर्णसम्बन्धनिरासात् । न ह्यधमवर्णेनोढत्वमुत्तमव-
र्णायाः सम्भवति । तस्मादुत्तमवर्णनिरासार्थमेव सदृशग्रहणम् । ननु नारदेन कन्यारूपाणामपि भ्रातृरहितानां सर्वासामे-
व दुहितॄणामपि पितृधनाप्राप्तिरुत्सर्गतोऽभिहिता । यथाह । स्यान्नु चेत् दुहिता तस्याः पित्र्योंऽशो भरणे मतः । आसंस्काराद्भरेद्भा-
गम्परतो बिभृयात्पतिरिति । तस्या इति पतिपुत्रविहीनपत्नीमधिकृत्याह । तेन तादृश्या यदि दुहिता विद्यते तेन तस्या भरणनिमि-
त्तमात्रं पित्र्योंऽशस्तस्मात् विवाहसंस्काराङ्गरणार्थमेव सा पितृधनभागं हरेत्परतो विवाहादूर्ध्वं पतिस्तां बिभृयात् । तेन तावत्का-
लभरणावशिष्टमपि ततो गृह्णीयात् । यथेष्टविनियोगार्थं तु कन्यायाः पितृधनग्रहणं दूरापास्तमेव । ततश्चास्यापवादकानि दु-
हितुः पितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पुत्रिकाविषयाण्येव वाच्यानि । अन्यथा द्वयोरपि दुहितृसामान्यविषयतयो-

त्सर्गापवादत्वानुपपत्तेः । तस्माद्धारेश्वरादिमतमनुमन्तव्यमिति चेन्न । स्यादेवं यदि नारदवचनमविभक्तविषयं स्यात् । पौर्वा
पर्य्यपर्य्यालोचनया संसृष्टाविभक्तविषयन्तत्स्फुटमवगम्यते । ततश्चाविभक्तविषये दुहितृमात्रस्यापत्याभावे पितृधनेयं ग्रहणप्र
तिपादकानि प्रापकाण्येव नापवादकानीति न पुत्रिकामात्रविषयत्वे तेषां किमपि बीजम्पश्यामः । यत्तु सकलपितृधनग्रहणाधिका
रप्रतिपादकतया कन्याभ्यरित्यादि देवलवचनं स्त्रीमूलवाहनेनोपन्यस्तन्तत्पूर्वापरविरुद्धं । जीवद्विभागे कन्याभ्यः विवाहमा
त्रोपयुक्तधनेन तस्य प्रमाणतयोपन्यासात् । तदपि चास्माभिः प्राङ्निरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथममप्रत्ताः पितृधनं गृह्णीयुस्तदभा
वे प्रत्ताः । तासामपि मध्ये प्रागभावप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिताः । सर्वाः समानरूपास्तु समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः सिद्धम् ॥
तथा च कात्यायनः । पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तदेति । गौतमः स्त्रीधनन्दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठि
तानाञ्चेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । यद्यपि स्त्रीधनमित्युक्तन्तथापि तुल्यन्यायतया पितृधनविषयमप्येतत् । वंध्यत्वादिना सन्ता
नरहिताप्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः सन्तानमुखेनादृष्टोपकाराभावेन धनहारित्वायोगात् । सदृशी सदृशेनोढेति प्राक्प
ठितं बृहस्पतिवचनं स्मृतिचन्द्रिकाकार इत्थं व्याचख्यौ । अत्राद्यानि चत्वारि विशेषणानि पत्न्या ऊर्ध्वमर्थग्राहिणी दुहितृविषयाणि
। ततः प्राग्धनग्राहिणी दुहितृविशेषणे द्वे अवशिष्टे । कृताकृता वेत्यत्र पुत्रिकेति विशेष्याध्याहारः । इतरत्र दुहितेति विशेष्या
ध्याहारः । वाशब्दश्चाव्यवस्थितविकल्पार्थः । एवञ्चायमर्थः । औरसपुत्रविहीनस्य पितुर्धनं द्विविधापि पुत्रिका पत्न्याः पूर्वं गृ
ह्णीयात् । सवर्णादिविशेषणोपेतातु दुहिता तत ऊर्ध्वमिति । एवञ्च पत्न्या ऊर्ध्वं सवर्णादिविशेषणोपेतप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितो
ढानूढानां दुहितॄणां समवाये प्रागनूढैव गृह्णाति पित्रा भर्त्तव्यत्वात् । तदभावे ऊढाऽप्रतिष्ठिता । भर्त्राभर्त्तव्यत्वेपि भर्त्तुर्भरणासा
मर्थ्येनाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे प्रागुक्तया पत्न्या सवर्णादिविशेषणोपेता प्रतिष्ठितापि धनं गृह्णाति । अन्यैस्तु कृतेति पुत्रिका
परमकृतेति दुहितृमात्रपरमभ्युपेत्य वाशब्दश्चानास्थापरमास्थायाखिलं दुहितृमात्रविषयं विशेष्याध्याहारमन्तरेणैव व्याख्यातं ।

सेयमनेनदुहितृमात्रपरामर्शात्। दुहितरइतिबहुवचनंसजातीयानांसमांशेसमानजातीयानांवर्णक्रमेणविशेषांशइतिप्रतिपादनाय ॥०॥ इतिदुहितुरधिकारः ॥ दुहितुरभावेदौहित्रः। चशब्दादनुक्तसमुच्चयार्थात्। तथाचविष्णुः। अपुत्रपौत्रसन्तानेदौहित्राधनमाप्नुयुः। पूर्वेषान्तुस्वधाकारेपौत्रदौहित्रकाःसमाः। अपुत्रपौत्रेतिदुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम् ॥ मनुरपि। अकृतावाकृतावापियंविन्देत्सदृशात्सुतम्। पौत्रीमातामहस्तेनदद्यात्पिण्डंहरेद्धनमिति। पौत्रीत्यनेनयथापुत्राभावेपौत्रःपितामहधनाधिकारीतथादुहित्रभावेदौहित्रइत्युक्तम्। वृहस्पतिरपि। यथापितृधनेस्वाम्यन्तस्याःसत्स्वपिबन्धुषु। तथैवतत्सुतोपीष्टेमातृमातामहेधने ॥ यथायेनदौहित्रदेयपिण्डेनदुहितापितृधनाधिकारिणीतथैवतेनैवपिण्डदानेनदुहितृसुतोपिमातामहधनेस्वामीसत्स्वपिबन्धुषुपित्रादिष्वित्यर्थः। नचपुत्रिकापुत्रविषयमिदम्वचनम् ॥ तस्याइतितत्सुतइतिचसर्वनामभ्यांप्रकृतदुहितृमात्रपरामर्शात्। अतएवमनुरपिदौहित्रमात्रस्यैवमातामहधनाधिकारंदर्शयति। दौहित्रोह्यखिलंरिक्थमपुत्रस्यपितुर्हरेत्। सएवदद्याद्द्वौपिण्डौपित्रेमातामहायच। पौत्रदौहित्रयोर्ल्लोकेनविशेषोस्तिधर्म्मतः। तयोर्हिमातापितरौसम्भूतौतस्यदेहतइति। पितुरितिमातुःपितुरितिव्याख्येयम्। अतएवाग्रेमातामहायचेत्याह। अथवायथासस्वपितुरखिलंरिक्थंगृह्णातितथाऽपुत्रस्यमातामहस्यापि। स्वयमेवतत्पुत्रकार्य्यकारित्वात्। तदेवाहसएवेति। स्वपित्रेमातामहायचेत्यर्थः। मातापितराविति चनयथाक्रममन्वयः। किन्तु। पौत्रस्यपितादौहित्रस्यमाताधनस्वामिनोदेहतःसम्भूताविति यथायोग्यम्। केचिदपुत्रपौत्रेतियथाश्रुतविष्णुवचनात्पत्नीदुहितृतःप्राग्दौहित्रस्यधनाधिकारमाहुस्तद्योगीश्वरविरोधात्तथैवतत्सुतोपीतिवृहस्पतिवचनेपिदुहितृतस्तस्यजघन्यभावावगमाच्चहेयम् ॥०॥ इतिदौहित्राधिकारः ॥ दौहित्राभावेपितरौधनभाजौ। अत्रमिताक्षरा। यद्यपियुगपदधिकरणवचनतायांद्वंद्वस्मरणात्तदपवादत्वाच्चैकशेषस्यमातापित्रोर्द्धनग्रहणेक्रमोनप्रतीयते। तथापिविग्रहवाक्येमातृशब्दस्यपूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षेचमातापितराविस्यत्रमातृशब्दस्यपूर्वश्रवणात्पाठ

क्रमादेवार्थक्रमोवगम्यमानःक्रमाकांक्षायांसन्निधानंपरित्यक्तुमर्हतीतिप्रथमंमाताऽपुत्रपुत्रधनभाक्तदभावेपिता। किञ्चपितापुत्रा
न्तरेष्वपिसाधारणोमातात्वस्यैवासाधारणीतिप्रत्यासत्त्यतिशयात्तदनन्तरंसपिण्डाद्यस्तस्यतस्यधनंभवेदितिमनुनाप्रत्यासत्त्यति
शयेनधनग्रहणाधिकारस्यविनिगमितत्वात्सपिण्डसमानोदकादिष्वेवविनिगमनाकांक्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेरप्राप्यदण्डवारित
त्वादिति। अत्रस्मृतिचन्द्रिकाकारःप्रगल्भते। सारस्वतीभवतद्दृष्टत्वोत्पत्तिवाक्येऽक्रमावगम्यभावेनयाज्याक्रमेणप्रधानानुष्ठा
नक्रमःपञ्चमेनिरूपितोनत्वेकशेषतएवकाचित्क्रमानुगतिरूपपादिता। तद्वदत्रापिक्रमार्थमन्यत्प्रमाणमन्वेषणीयन्तद
भावइतरेतरयोगस्यद्वंद्ववदेकशेषेप्यवगतेर्विभज्यैवपित्रोस्तुल्यतयाधनग्रहणंयुक्तम्। यत्तुपितासपत्नीपुत्रेष्वपिसाधारणो
मातात्वसाधारणीतिप्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्याएवपितृतःप्राग्धनग्रहणंन्याय्यमित्युक्तन्तदप्यन्याय्यम्। नहिजननीजनकयोर्ज
न्यंप्रतिप्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति। पुत्रान्तरजनकस्यापितज्जनकतायामातृतुल्यत्वात्। नहिजनकतापिव्यासङ्गवर्तिनी॥
नचपितृगृहीतधनंभिन्नोदरेष्वपिसंक्रामति। मातृगृहीतत्वेतत्सहोदरेष्वेवेतिमातुरेवधनग्रहणमितिवाच्यम्। तस्याःप्र
त्यासत्तेर्भ्रातृभगिनीधनाधिकारविनिगमकतयाजनकाज्जनन्याधनग्रहणविनिगमकत्वासम्भवात्। द्वंद्वस्थानीयैकशेषा
त्तुल्यतावगतौप्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वाच्च। सत्यांहिक्रमाकांक्षायांसाक्रमनियामिकानत्वसत्यामपि। तस्मात्पित्रोस्तुल्यत्वा
न्याद्विभज्यैवानपविधुरपुत्रधनग्रहणमिति। श्रीकरस्तदयुक्तं। पिताहरेदपुत्रस्यरिक्थंसर्व्वोतस्यह्यपुत्रस्यमातादायमवा
प्नुयादित्यादिवचनेषुपितुर्मातुश्चनिरपेक्षस्वाम्यप्रतीतेर्युगपद्ग्रहणायोगात्। व्रीहियवयोर्न्निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतौमिश्रत्वायो
गवत्। केचित्तुमातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तोपकारित्वात्सहस्रन्तुपितुर्म्मातागौरवेणातिरिच्यतेइत्यादिस्मरणाच्चप्रथमंमा
तुर्द्धनाधिकारमाहुस्तदपितुच्छम्। पितुरपिसंस्कारवृत्तिसम्पादनादिनावक्तुंधार्यविधातृत्वात्तयोरपिपिताश्रेयान्बीजप्रधा
न्यदर्शनादित्यादिस्मरणेनसत्प्रतिपक्षत्वाच्चगौरवमात्रस्यधनग्रहणप्रयोजकत्वे। उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपिते

त्यादिस्मरणाच्च पितृतोऽपि पूर्वं मातुर्यस्याधिकारापत्तेर्भ्रातृभ्रातृपुत्रयोश्च सतोः पितामहपितृव्यादीनामेव प्रागधिकारापत्तेः ।
जीमूतवाहनस्तु । पितरौ विभ्यस्मात् पितृक्रम एवावगम्यते । तथाहि । पितृप्रातिपदिकात् प्रथमं पितुरवगतो द्विवचनाच्च तेनै-
कशेषकल्पनायां सरूपैकशेषासम्भवे विष्णुमन्वादिवचनसम्वादाच्च विरूपैकशेषकल्पनिश्चयेन मातुरवगमात् । अतः क्रमज्ञानं
क्रमाभिधानव्याप्तं क्रमाभिधाने व्यापके निवर्त्तमाने निवर्त्तत इति श्रीकरोक्तविपरीतक्रमोऽपि निरस्तः विज्ञानेश्वराद्यानुक्तोऽप्याह । न तस्मा-
न्नैयायिकक्रमस्यात्राव्यवस्थितत्वाद्बृहद्विष्णुवचनोक्तः क्रम आदरणीयः । तत्र च दुहितृगामीत्युक्त्वा तदभावे पितृगामी त-
दभावे मातृगामीत्युक्तम् । मिताक्षराकारस्य तु प्रथममेवतादृशपाठे नैव बृहद्विष्णुवचनं लिखितं स्यात्तर्हि हद्धन्यायमात्रावलम्बने-
न पितरौ विभ्यत्र पितृतः प्राङ्मातुः पुत्रधनाधिकारं सिद्धान्तयतो महत्येव हृदयशून्यता प्रतिभाति । दौहित्रस्यापि दुहित्रस्यापि
दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद्बृहद्विष्णुना पृथगनभिधानेऽन्तेन दौहित्राभावेऽपि दुहित्रभावेनोपलक्ष्यत इति मन्तव्यम् । तस्मात्स्मृ-
तिचन्द्रिकामदनरत्नकारकल्पतरुरत्नाकरपारिजातकारप्रभृतीनाम्बहूनां पितुरभावे मातुः पुत्रधनाधिकार इत्येव सिद्धान्तः ।
वाचस्पतिना तु तदभावे मातृगामिनि तदभावे पितृगामीति बृहद्विष्णुवचनम्पठित्वा यथा मिताक्षरामेव सिद्धान्तितं तत्तु कुत्रापि तदति-
रिक्तग्रन्थे तथा पाठस्यालिखनाद्भ्रान्तिविलसितमेव । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादित्यपि मिताक्षराग्रन्थो दुष्टः विग्रह-
वाक्ये पूर्वनिपातनियमाभावात् । समासे हि तन्नियमः शाब्दिकैः स्मर्य्यते न तु विग्रहवाक्य इत्यादि विज्ञानेश्वरोक्तन्यायेषु दूषणमन्ये-
रुक्तं तत्परिहाराय पराक्रम्यते । युगपदधिकरणवचनतातावद्द्वन्द्वस्य वचनाधिकरणेवार्त्तिकेनेत्थं रत्ने च महता प्रबन्धेन निरस्ता
। इतरेतरयोगोऽपि पदान्तरान्वये द्वन्द्वाच्छाब्दरीत्या प्रतीयते तेन न पितरौ धनभाजाविति वचने न युगपदन्वयोऽपि वस्तुगत्या तयोः क्रमेऽपि
न वाक्यदोषः । सर्वैश्च श्रीकरभिन्नैस्तदभ्युपगमात्सर्वैः समाधेयमिदम् । एकशेषाभावपक्षे च मातापितरौ मातरपितरौ विभ्यत्र मा-
तृशब्दस्य पूर्वश्रवणात् समासैकशेषयोश्च तुल्यप्रतीतिजनकत्वाभावे विकल्पायोगादत्रापि तथाप्रतीतेरभ्युपेया विग्रहवाक्येष्वपि पू-

वैनिपातनियमो नानुशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातृसम्प्रदायसिद्धोऽस्त्येव । नहि कोऽपि पिता च माता च पितराविति विग्रहं दृश्यते
किन्तु माता पिता च पितराविति वेत्यणुरपि विशेषो व्यवसायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता सम्भवतीत्यनेनाशयेन तथोक्तः
सम्भवः । पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यं मातुस्त्वसाधारण्यमिति प्रभावस्त्विति पिजनकतायाश्चाव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदभिप्रायेणैवोक्ता
। साधारण्यासाधारण्ये हि सम्बन्धकृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बने भवत एव तथानुभवात् । वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे किमि
ति वस्तुक्रम आश्रीयत इति श्रीकरेः किन्तु वचनान्तरे निरपेक्षस्वाम्यावगत्या क्रमापेक्षया स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरप्यवश्यमि
ष्टैव । पूर्वद्विस्तु वचनविरोधः परं दुरुत्तरो वक्ष्यते तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गौरवप्रतिपादकानि वचनानि तावन्मा
तापितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते । तानि विषयव्यवस्थयावश्यमविरोधं नेयानि । तथाहि । उपाध्यायाद्दशाचार्य्य आचा
र्य्याणां शतं पिता । सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते । गर्भधारणपोषाभ्यान्तेन माता गरीयसीत्यादीनि मातुरभ्यर्हित
त्वप्रतिपादकानि । तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनादित्यादिस्मृतिवचनानि पित्राज्ञया परशुरामेण मातुः शिरश्छिन्नं
। रघुनाथेन कौशल्यया निवारितेनापि पित्राज्ञया राज्यं विहाय वनवास आदृत इत्यादिपौराणिकान्यार्थदर्शनानि च पितृपूज्यता
प्रत्यायकानि । तेषाञ्चायमविरोधप्रकारो यः पिता महागुरुलक्षणोपेतः स गुरुर्य्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छतीत्यादियोगी
श्वरादिवचोभिः प्रतिपादितो माता च तदाज्ञावशवर्तित्वादिपतिव्रताप्रयोजकसमस्तलक्षणरहिता । तयोर्मध्ये मातुरपेक्ष
यापितैवाधिकाभ्यर्हितः । यत्र तु माता रुन्धत्यादिवत्समस्तपतिव्रतागुणोपेता पिता तु जन्ममात्रप्रदः स तत्र मातैव पितुरपेक्षयाभ्य
धिकमान्या । चिरकारिकोपाख्यानादौ महाभारतादप्येवमुपाख्यानस्वरसादयमर्थ उन्नीयते न तत्रापि मन्वादिवचनेष्वपुत्र
पुत्रधनग्रहणाधिकारः क्वचिन्मातुः प्रथमम् । क्वचित्पितुः प्रतीयमान एवमेव व्यवस्थापयितुमर्हः ॥ तथाहि । अनपत्यस्य पु
त्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति मनुः । भार्य्यासुतविहीनस्य तनयस्यामृतस्य च ।

मातारिक्थहरीज्ञेयाभ्रातावातदनुज्ञयेतिबृहस्पतिः । पुनर्मातुरेव । पिताहरेदपुत्रस्यरिक्थंभ्रातरएववेति । तदभावेपिता
तदभावेमातेतिप्राग्दर्शितंवृहद्विष्णुवचनानि । योगीश्वरवचनेतुपितरावित्यत्रविज्ञानेश्वरोक्तरीत्याप्राङ्मातातदनुपिता । अ
न्यमतेसम्भूयविभागःपितुर्वाप्राथम्यमितिविप्रतिपत्तौपितुरधिकमान्यायामातासापितुरपेक्षयाप्रथमाधिकारिणी । यातुपितु
रपेक्षयान्यूनमानभाक्सापितुःपश्चात् । युक्तञ्चैतत् । वृत्त्यादिसन्निधानमकुर्वतःपितुरपेक्षयामातुरेवाधिकोपकारकत्वाद्ध
नग्रहणम् । वृत्त्यादिसन्निधानकर्त्तुस्तुतस्ययावज्जीवम्भरणपोषणादिनातिशयितोपकारकस्यधनग्रहणमितिसर्वस्मृती
नांसर्वनिबन्धानाञ्चादुस्थानाभवतीत्यादिसुधीभिर्विभाव्यम् ॥*॥ पित्रोरभावेभ्रातरोधनभाजः ॥ यद्यप्यपुत्रधनंभ्रातृगामि
अपुत्रस्यस्वर्यातस्यभ्रातृगामिद्रव्यन्तदभावेपितरावित्यादिशङ्खपैठीनसिवचनयोःभ्रातरएवेति । मनुश्च । पितृतःप्राक्भ्रातृ
णान्धनग्रहणम्प्रतीयते । मातर्य्यपिचवृत्तायांपितुर्माताहरेद्धनमितिचमनुवचनेभ्रातृतःप्राक्पितामह्यास्तथापिक्रमपरयोगी
श्वरबृहद्विष्णुवचनाविरोधायतेषान्धनाधिकारमात्रपरत्वमेतत्क्रमाविरोधस्तुवचनार्थमेवमनुनाभ्रातरएववेतिपैठीनसिनापिज्येष्ठा
वापत्नीतिवाशब्दःप्रयुक्तोऽन्यथातुल्यकक्ष्याधिकारिषुतत्प्रयोगोऽत्यन्तमयुक्तःस्यादितिमिताक्षराकारादयोबहवः । कल्पतरुका
रस्तुपत्नीभ्रातृस्थलेश्राद्धाद्यधिकारिणीसाध्वीपत्नीप्रथमाधिकारिणीतदन्यातुभ्रातृपितृतोनन्तरम् । पितृभ्रातृस्थलेतुपितृ
पितामहाद्युपार्ज्जितंयद्विभागेनपुत्रेसंक्रान्तंधनन्तस्मिन्नपुत्रेप्रमीतेपित्रोःपितृद्रव्याविरोधेनयत्नेनोपार्ज्जितन्तत्पित्रोःसत्वे
ऽपिभ्रातृगामेवेत्याहममतुप्रतिभातिमातर्य्यपिचवृत्तायामितिमनुवाक्ये । तदभावेमातापितरावितिशङ्खपैठीनसिवचनयोस्तु
तोदायमपुत्रस्यविभजेरन्सहोदराः । तुल्यादुहितरोवापिध्रियमाणःपितापिवा । सवर्णाभ्रातरोमाताभार्य्याचेतियथाक्रमम् ।
तेषामभावेगृह्णीयुःकुल्यानांसहवासिनइतिदेवलवचने । सर्वत्रापिवृत्तायान्तदभावे । यथाक्रममित्यादिपदैःक्रमप्रतीते
र्योगीश्वरबृहद्विष्णुवचनयोरेवक्रमपरत्वमितरेषान्त्वधिकारमात्रपरत्वेनतदविरोधेनतत्तत्स्थाननिवेशेऽप्यक्षतिरितिसमाधि

नैवं साधुः किन्तु क्षेत्रजादिपुत्रस्येव यथास्मृतिवचनक्रमविपर्य्यासश्चौरसानुकूल्यप्रातिकूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्था
पितस्तथात्रापि दायभागप्रकरणे पुत्रादीनाम्पित्राद्युपकारकत्वकीर्त्तनस्य गुणवत्त्वादिकीर्त्तनस्य वानन्यप्रयोजनत्वात्प्रत्यास
त्तितारतम्यवत्। धनस्वाम्युपकारातिशयानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथा वचनं स सर्वोऽपि क्रमविपर्य्यासः समाधेयोऽन्ये तु
समाधयः कुशकाशावलम्बनमात्रतुल्या अनुपादेया इति। एवमग्रेऽपीति सर्वं सुस्थम्। भ्रातृष्वपि प्रथमं सहोदराः। अनन्त
रः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेदिति मनुना बहवो ज्ञातयो यस्य सकुल्या बान्धवास्तथा॥ यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं ह
रेदिति बृहस्पतिना च प्रत्यासत्त्यतिशयस्यैवासत्तिविशेषवचने विनिगमकत्वेनोक्तेः। भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात्। भ्रातर
इति सामान्यग्रहणात्सोदराभावे भिन्नोदराः। इदमेव व्यक्तमुक्तं संग्रहकारेण। सोदर्याः सन्त्यसोदर्य्या भ्रातरो द्विविधा यदि।
विद्यमानेष्वसोदर्य्यैः सोदर्य्या धनभागिन इति॥ इति भ्रात्रधिकारः॥०॥ भ्रात्रभावे तत्सुताः भ्रातृसुता धनभाजः। तच्च तथाम
त्सुता इति तथाशब्देन भ्रातृपुत्रयोः सादृश्यप्रतिपादनात्। अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पनेति वचनाच्चानयोः पित्रभावे वि
भज्यधनग्रहणमस्तीति वाच्यम्। विष्णुवचनाविरोधात्तथाशब्दस्य च शब्दार्थत्वात्। अन्यथा तथापदस्य पूर्वत्राप्यन्वयसम्भवेन
पित्रोर्भ्रातृणाञ्च विभज्यग्रहणमित्यपि कुतो न स्यात्। न चेद्विष्णुवचनविरोधान्नेष्यते सोऽत्रापि तुल्यः। अनेकपितृकाणान्त्विति
वचने भ्रात्रभावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्यपुत्रे भ्रातरि प्रमीते विद्यमानानां भ्रातृणां सर्वेषान्तद्धनसम्बन्धे जाते तद्विभा
गात्प्रागेव तन्मध्येऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणाम्पितृव्यैः सह समविभागे प्रसक्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वेऽपि पि
तृव्यसममित्येतदर्थम्॥ भ्रातृसत्त्वे तत्पुत्राणाम्पितृव्यधनेऽनधिकारात्। पूर्वाभावे परः पर इति योगीश्वरवचनात्तदभावे भ्रा
तृपुत्रगामीति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन भ्रात्रभावाभिधानाच्च। भ्रातृपुत्रेष्वपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पूर्वं सोदरभ्रातृजास्त
दभावे भिन्नोदरजाः युक्तञ्चैतत्। असोदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनो मातरम्विहाय स्वपितामहीं विशिष्टस्य धनिपितुः पिण्डन्ददाती

निसोदरभ्रातृपुत्राद्धनग्रहस्तदनन्तरमेवाधिकारीति। नचसपत्नीकत्वेनत्र्याणांश्राद्धदेवतात्वात्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति
तत्रानुप्रवेशइतिवाच्यम्। मात्रादिश्राद्धानांस्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेवमुख्यत्वात्तेनैवचरूपेणश्राद्धानुप्रवेश
स्मरणात्। यथास्मरन्ति। स्वेनभर्त्रासहश्राद्धंमातामुंक्तेस्वधाकरं। पितामहीचस्वेनैवस्वेनैवप्रपितामहीति। सपत्नमात्रादी
नामनुप्रवेशःप्रत्युत। अपुत्रायेमृताःकेचित्पुरुषावास्त्रियोपिवा। तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्दिष्टन्नपार्वणमितिस्मरणाद्दायाति
। किञ्च। सपत्नीकदेवताकश्राद्धविधेःपुत्रादिसर्वजनाधिकारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनाञ्चानित्यत्वान्नित्यानित्यसंयोगाविरोधान्मा
त्रादिसापेक्षमेवसपत्नीकत्वविधायकत्वंयुक्तं॥ इतिभ्रातृपुत्राधिकारः॥०॥ भ्रातृपुत्राभावेगोत्रजाः। पूर्वोक्तपितृभ्रातृतत्सुत
भिन्नागृह्यन्तेगोत्रजीवहुन्यायात्। तेचपितामही। सपिण्डाःसमानोदकाश्च। तत्रप्रथमम्पितामहीधनभाक्॥ मातर्य्यपिच
मृतायांपितुर्म्मातापहरेद्धनमितिमानवान्मात्रनन्तरम्पितामह्याधनग्रहणेप्रसक्तेपित्रादीनांभ्रातृसुतपर्य्यन्तानान्वक्ष्यमाणक्रमाणाम
न्तस्तदनुप्रवेशासम्भवादुक्तपर्य्यन्तदुत्कालनकारणाभावात्तदनन्तरम्पितामहादयोन्येगोत्रजाइतिविज्ञानेश्वरः॥ अत्रस्मृ
तिचन्द्रिकायांगोत्रजाइत्यत्रसरूपैकशेषेणपुमांसएवगोत्रजानतुस्त्रीरूपाः। विरूपैकशेषोहिकुक्कुटावानरमिथुनञ्चरिष्या
मइत्यादिवाक्यशेषादिसमभिव्याहारादिप्रमाणान्तरावगततात्पर्यग्रहनिवन्धनीनचात्रप्रमाणमस्ति। प्रत्युतभ्रातृसुतादिग्रह
स्वर्य्येपुङ्गोत्रजग्रहणमेवसाधकमस्ति। किञ्चपत्नीदुहित्रादीनाम्पृच्छयाहीकयाधनग्रहणाधिकारोक्तेस्तस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रि
याअदायादाइतिश्रुतेरस्तुतच्छ्रुतिरिक्तविषयतागोत्रजादिस्थलेतद्विरोधादिरूपैकशेषकल्पनैवहातुमर्हा। अतएवजीव
त्पुत्रेभ्यःपितादायंविभजेदित्यापस्तम्बसूत्रव्याख्यानेतज्ज्ञाप्यकारेणपुत्रेभ्यएवदायंविभजेतनस्त्रीभ्योदुहितृभ्यइत्युक्तार्थं
यद्यपिभ्रातृपुत्रैःस्वसृदुहितृभ्यामितिपाणिनिस्मरणात्पुत्रेभ्यइत्यत्रपुत्राश्चदुहितरश्चेतिविगृह्यविरूपैकशेषेणदुहितृणाम
प्यत्रपुत्रेनुप्रवेशःशक्यतेकर्त्तुन्तथापिपुमांसोदायादानस्त्रियः। तस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रियाअदायादाइतिश्रुतेरिति। श्रुति

विरोधात्तात्पर्य्यग्राहकमानाभावाच्च विरूपैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र नग्राह्य इति भाष्यकाराभिप्रायः। जीमूतवाहनेऽपि याज्ञव
ल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदानानन्तर्य्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजपदग्रहणं कृतं। सपिण्ड
स्त्रीणाञ्च युदासार्थञ्च तासामतद्गोत्रजातत्वात्। अतएव अर्हतिस्त्रीत्यनुवृत्तौ बौधायनः॥ नदायन्निरिन्द्रिया अदायादा स्त्रि
योमता इति श्रुतेरिति। नायमर्हतिस्त्रीत्यन्वयः। पत्न्यादीनान्त्वधिकारो विशेषवचनादविरुद्ध इति। तन्नसाधुः। मन्वादि
वचनेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्या धनाधिकारस्य शृङ्गग्राहिकयैव विधानात्तदेकवाक्यतया योगीश्वरवचनस्यापि विरूपैकशेषेण
तत्संग्रहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात्। जीमूतवाहनस्य तु मात्रधिकारविचारप्रस्तावे पितामहसन्तानात्पूर्वम्पितामह्याश्च
परतः पितामह्या धनाधिकारः। पितृतः परतो मात्रधिकारवत्। याज्ञवल्क्येन मात्रधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वम्पि
तामह्या अधिकारस्य सूचितत्वात्पृथङ्नोक्त इति वदतो न च सपिण्डस्त्रीषु दासार्थे गोत्रजग्रहणमतः पूर्वापरविरोधानुसन्धान
मपि नास्ति। शृङ्गग्राहिकया योगीश्वरवचने पितामह्याः पितृव्यादिपत्नीवदनभिधानस्य तुल्यत्वात्तद्ददेवादायादश्रुतिप्रवृत्तेर
विरोधात्। विद्यारण्यश्रीचरणोक्तप्राग्लिखिततन्त्रान्निरिन्द्रिया इत्यादिश्रुतिव्याख्यानेन तु स्त्रीणान्दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमेवा
स्याः श्रुतेर्नास्तीति नवाशङ्कानचोत्तरं। परन्तु बौधायनमुनिवचनविरोधेन तद्व्याख्यानङ्कथमुपपद्यतां। अस्तु वा इन्द्रियपदस्य वा
क्यशेषात्सामान्यपरता तथापि दायादत्वाभावाभिधानावलम्बनस्यान्यस्यासत्वान्निरालम्बनश्रुतेश्चासम्भवात्सिद्धवत्कीर्त्तनानुपप
त्तिप्रसूतप्रतिषेधकल्पनावश्यम्भावात्। तस्माद्भ्रैणाविज्ञानेन हतेन ब्रह्महेत्यत्रेवेति ध्येयं। पितामह्या अभावे पितामहादयः
सगोत्राः सपिण्डा धनभाजः। भिन्नगोत्राणां सपिण्डानाम्बन्धुशब्देन ग्रहणात्। तत्रापि पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पि
तृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः। पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तज्ज्ञातास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगो
त्राणां सपिण्डानामपुत्रधनभाक्त्वं॥ सपिण्डाभावे समानोदकानाम्। ते च सपिण्डानामुपरि सप्त। जन्मनामज्ञानावधिकावा।

यथाह मनुः । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्द्दशात् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं
गोत्रमुच्यत इति । विष्णुवचने बन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्येते इति प्रागेव प्रतिपादितं । समानोदका अपि प्रत्यासत्ति
क्रमेण धनभाजः । समानोदकाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्च । तथा च स्मृतिः ।
आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्म्मातृष्व
सुः सुताः । पितुर्म्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः । मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्म्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञे
या मातृबान्धवा इति । तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथमं आत्मबन्धवस्तदनन्तरम्पितृबन्धवस्तदनु मातृबन्धव इति क्रमः ॥ मनुस्मृतौ तद
भावे सकुल्यः स्यादाचार्य्यः शिष्य एव वेत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुत्वस्य च ग्रहणं योगीश्वरवच
नेपि बन्धुपदेन मातुलस्य ग्रहणमन्यथा मातुलादीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानान्तेषामेव सन्ते
तिमद्दनैर्विषयमापद्येत । बन्धूनामभावे आचार्य्यो धनभाक् यद्यपि योगीश्वरवचस्याचार्य्येनोपात्तस्तथापि शिष्यस्योपात्तत्वात्तस्य प्र
धानतमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्य्यश्चेत्यादुपलक्षणीयः । आचार्य्यः शिष्य एव वेति मनुना । पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभा
वे आचार्य्यस्तदभावेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बेन च स्पष्टमेवाचार्य्याभावे शिष्यस्याधिकारबोधनाच्च । शिष्याभावे सब्रह्मचारी सहाध्या
यी धनभाक् । यस्यैकस्मादाचार्य्यादुपनयनाध्ययने । सब्रह्मचारिणोऽभावे ब्राह्मणद्रव्यव्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात् । सहा
ध्यायिपर्य्यन्तमधिकारमुक्त्वा तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति प्रागुदाहृतवशिष्ठवचनात् । सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा
रिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयते । अहार्य्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषान्तु व
र्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप इति मनुवचनाच्च । ब्राह्मणद्रव्यं सब्रह्मचारिपर्य्यन्ताभावे श्रोत्रियो ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णाति । तदभावे
ब्राह्मणमात्रम् । यथाह गौतमः । श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थम्भजेरन्निति । ब्राह्मणमात्रन्तु मनुवचने ब्राह्मणमात्रग्रह

ण्यात् । नारदोऽपि । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन । ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथेति । पुत्रादीनां पत्नी
पर्य्यन्तानामभावे तु सर्वं वानप्रस्थादिविषयेऽपवादमाह योगीश्वरः । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः । क्रमेणाचा
र्य्यसच्छिष्यधर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिन इति । ब्रह्मचार्य्यत्र नैष्ठिको यतिश्चाह वर्ज्यात् । तेनोपकुर्वाणस्य धनं पुत्रादिदायादाना
मसम्भवात् पित्रादय एव क्रमेण गृह्णीयुः । क्रमश्चात्र प्रतिलोमो ज्ञेयः । तथाच नैष्ठिकस्य मृतस्य धनमाचार्य्यस्य यतेः सच्छिष्य
स्य वानप्रस्थस्य धर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिनः । धर्म्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । तीर्थशब्दस्याश्रमवाचित्वादेकतीर्थ्य एकाश्रमी । धर्म्मभ्राता
चासावेकतीर्थी चेत्यर्थः । शिष्यस्य सच्छब्दस्तु सद्वृत्तत्वम् । इदं च पुत्रादीनामपि धनानधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात् ।
न चावक्ष्यते । किन्तु क्रमेणाश्रमसम्बन्धाधारण तत्तदर्थानुष्ठानक्षमत्वं ग्राह्यम् ॥ मदनरत्नकारस्तु । वानप्रस्थधनमाचार्य्यो गृ
ह्णीयाच्छिष्यो वेति विकल्पस्य च निरस्यानुक्रमेणैव क्रमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्य्याभावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह । नन्वन्या
श्रमान्तरगताङ्गतिर्वचनवैयर्थ्यं नैष्ठिकादीनां धनसम्बन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदुत्पन्नधनहरणाधिकारिकथनमयानुप
पन्नं परिकथयत्वागस्त्येनेषां व्यवसिष्ठादिभिर्निषेधेऽपि प्रमादसम्भावनाशङ्क्य तदीयधनाधिकारप्रतिपादनमिदं सम्भवितज्ञानोपायम् ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव पक्षान्तरस्वामिनावुभौ वितिस्पृहैः ब्रह्मचारिणश्च प्रतिग्रहादिनिषेधात् । धनिषेधाद्धनमिति चेत् । नवान
प्रस्थस्य तावत् । अह्नो मासस्य षण्मासस्य तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य निचयं कुर्य्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेदिति वचनादिवर्षा
न्नयत्किञ्चिद्धनसंग्रहो ह्यस्त्येव । यतेरपि । कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै बिभृयाद्यतिः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके
तथेति वचनाद्वस्त्रपुस्तकादि किञ्चिद्द्रव्यमस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादि द्रव्यमावश्यकः । तेन मृतानामेषां
तद्धनेन न्याय्यमित्यपेक्षायां अन्यायादान्तरापवादेनैतेऽधिकारिणो वचनादिति ॥ ॥ अथ संसृष्टिधनविभागः । तत्र मनुः । विभक्ताः
सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यत इति ॥ अत्र समविभागनिषेधादेव विषमविभाग

प्रकारनिरासे सिद्धे ज्येष्ठस्यान्तरेण विद्यातद्दितिपुनर्वचनं ज्येष्ठस्याद्युद्धृत एव विषमविभागो न भवति। बह्वल्पधनसंसर्गानुरोधेनानु
विषमविभागो भवत्येवेति सूचनार्थम्। केचित्तु संसृष्टद्रव्यापचयाय ज्येष्ठस्यादि हृतो विषमविभागो भवत्येव। संसृष्टद्रव्यवि
भागस्तु सम एवेत्येतज्ज्ञापनाय ज्येष्ठस्येति वाक्यशेष इत्याहुः। न चैवमादृशव्याख्याया अस्मादप्रतीतेः। समस्तत्र विभागः
स्यादित्युक्त्या द्रव्योपचयेपि साम्यनियमप्रतीतेः। संसृष्टिविभागेप्यविभक्तविभागकर्तृसंसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादिलब्धस्यावि
भाज्यत्वन्तु स्वयमेव प्राप्तमपवदति बृहस्पतिः। संसृष्टिनामनु यः कश्चिद्विद्याशौर्य्यादिनाधिकम्। प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः
शेषाः समांशिनः॥ संसृष्टिनां पित्रादिनैव कर्त्तव्यता नान्येन विभक्तो यः पुनः पित्रेत्यादि प्राक्लिखितबृहस्पतिवचनादिति बहवः।
वयन्तूपलक्षणम्पित्रादिग्रहणमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम्। अविभक्तविभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग्ये मृतस्त
स्य पुत्राः प्रमीतपितृकाः पुत्रास्तु पितुर्नेभागकल्पनेति वचनात्स्वपित्र्यंशमविभज्य गृह्णीयुः। यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो
न सन्ति तद्धनग्रहणे पत्नीत्यादिवचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्येत्यनुवृत्तौ वाह योगीश्वरः। संसृष्टि
नस्तु संसृष्टीति। तुशब्दात्पूर्वापवादः। अपुत्रस्य संसृष्टिनो मृतस्य धनं संसृष्ट्येव गृह्णीयान्न पत्न्यादिरित्यर्थः। एतेन पत्न्याद्य
पुत्रधनग्रहणाधिकारिगणेऽभ्रात्रधिकारावसरे वचनमिदं प्रवर्त्तत इति व्याचक्षाणो जीमूतवाहनो भ्रान्त एवेत्यवसेयम्। अस्याप्य
पवादः सोदरस्य तु सोदरः। दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य चेति। संसृष्टिनः संसृष्टीत्यस्यायमपि सम्बन्धः। तथा चा
यमर्थः। सोदरः संसृष्टी संसृष्टिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्यांशं दद्यात्तत्पुत्राय दद्यादित्यावत्। मृतस्य पुत्रादि
क्षयरूपेणाप्यजीवतो रंशमपहरेदात्मसात्कुर्य्यात्स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः। पदद्वयानुषङ्गं विनैव व्याख्याने तु शब्दबलायात
मस्य पूर्वापवादत्वं भज्येत। एवञ्च सोदरासोदरसंसृष्टिसद्भावे सोदर एव संसृष्टी सोदरसंसृष्टिधनग्रहणाधिकारी न भि
न्नोदर इति पूर्वस्यापवादः। यत्र तु भिन्नोदर एव संसृष्टी सोदरश्च। तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रादिरहितभ्रातृधनग्रहणमित्याह

। अन्योदर्य्यस्तुसंसृष्टीनान्योदर्य्योधनंहरेत् । असंसृष्ट्यपिचाददद्यात्संसृष्टोनान्यमातृजइति । अत्रासंसृष्टिपदद्वा
काक्षिवत्पूर्वोत्तरार्द्धयोरपिसंवध्यते । तथासंसृष्टइत्यपि । तच्चपूर्वार्द्धे एकोदरसंसृष्टःसोदरइत्यर्थकः ॥ उत्तरार्द्धेतुसंसृ
ष्टित्वार्थकंअन्यमातृजइत्यनन्तरश्चैवकारोध्याहार्य्यः । ततश्चायमर्थः । अन्योदर्य्योसोदरोपिसंसृष्टीचेद्धनंहरेत् । असं
सृष्टीचेद्धनंहरेत् । असंसृष्टीचेदन्योदर्य्योनहरेत् । तथाचान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेनभिन्नोदरस्यसंसृष्टित्वमेवैकधन
ग्रहणकारणंनभ्रातृत्वमात्रमित्युक्तम्भवति । तथासंसृष्टःसोदरोसंसृष्टस्यापिचेद्धनंहरेत्किमुतसंसृष्टी । संसृष्टःसंसृष्ट्य
प्यन्यमातृजएवैकोधनन्नहरेत् । किन्तुसोदरेणसंसृष्टिनापिसहविभज्यगृह्णीयात् । अत्रायम्पर्य्यवसितोऽर्थः । असंसृ
ष्टिसोदरेसंसृष्टिभिन्नोदरेचसत्यपुत्रभ्रातुर्द्धनंसोदरत्वसंसृष्टित्वरूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात्समंविभज्यगृह्णीयाता
म् । सोदरोपिचेत्संसृष्टीकारणद्वययोगेनबलवत्त्वात्सर्वंसएवगृह्णीयादिति । अत्रचैकैकनियमेनार्थदपरकारणनिरस
सिद्धावपिदृढीकरणायपुनस्तन्निरासः । उभयथापिवाक्यव्युत्पत्तेः । पुल्लिङ्गञ्चसंसृष्टीत्यादावविवक्षितमतएवमनुनासोद
रभगिनीनामपितद्धनग्रहणमुक्तम् । यथाह । विभक्ताःसहजीवन्तोविभजेरन्पुनर्य्यदीतिसंसृष्टिविभागम्प्रक्रम्य । येषां
ज्येष्ठःकनिष्ठोवाहीयेतांशप्रदानतः । म्रियेतान्यतरोवापितस्यभागोनलुप्यते । सोदर्य्याविभजेयुस्तंसमेत्यसहिताःसमम् ।
भ्रातरोयेचसंसृष्टाभगिन्यश्चसनाभयइति । येषांसंसृष्टिनांमध्येऽन्यतरःसंसृष्टीज्येष्ठःकनिष्ठोपिमध्यमोवांशप्रदानतो
हीयेतानधिकार्य्येणांशप्रदानेस्यात् । सार्वविभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थेतसिः । विभागकालेपातित्येनाश्रमान्तरपरिग्रहेणवाम्रियेतवा
ऽगृहीतभागएव । तर्हितस्यभागोनलुप्यतेपृथगुद्धरणीयः । सचप्रथमन्तत्पुत्रादिभ्योदेयः । तदभावेसोदर्य्याभ्रातरोसंसृ
ष्टाअपि । समेत्यदेशान्तरगतास्तत्रागत्यसहितामिलिताः । येचभ्रातरोभिन्नोदराअपिसंसृष्टाःसंसृष्टिनःसनाभयोमृतस्यस
होदराभगिन्यश्चसममवैषम्येणविभजेयुर्विभज्यगृह्णीयुरित्यर्थः । अत्रसोदरभ्रातरभगिनीनामसंसर्गेपिसंसर्गेचभिन्नोदरा

स्वामपि धनाधिकारमभिदधता मनुना योगीश्वरोक्त एवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति। अत्र श्रीकरः। संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यासो
दरसंसृष्टिमात्रविषयत्वेऽन्यानपेक्षत्वात्सोदरस्य तु सोदर इत्यस्याप्यसंसृष्टसोदरमात्रविषयत्वे तथात्वात् सोदरे संसृष्टिनि
सोदरे चासंसृष्टिन्युभयोः प्राप्तौ यदि द्वयमेव प्रवर्त्तेत तदान्योन्यसापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वं स्यात्। न चैकस्य सापेक्षनिरपे
क्षोभयरूपतया विधायकत्वं विधिवैषम्यादापादकमुचितं। पर्वद्वये विकल्पसापेक्षं विधानं। पर्वद्वये च निरपेक्षमिति उत्तरवे
दिविधिवैषम्यापत्तेः यथा द्वयोः प्रणायन्तीत्यस्य न वैश्वदेव उत्तरवेदिमित्यादिनिषेधकृतविकल्पसापेक्षं पर्वद्वये विधानमन्य
पर्वद्वये तु निरपेक्षमिति सप्तमाधिकरणे विधिवैषम्यभयादन्यथा सिद्धान्तितं। तथा सिद्धान्तितम्। तथा चासोदरे संसृष्टिन्य
संसृष्टिनि च सोदरे उभयोरप्रवृत्तौ न कोपि तद्धनं गृह्णीयादित्यापतेत्। अतः संसृष्टिनस्त्वित्यनेन संसृष्टिधने संसृष्टिनोऽधि
कार उक्तो तदपवादोऽयं सोदरस्य त्विति। तथा च संसृष्टिनोप्यसोदरस्य सोदरे संसृष्टित्वरहितेपि सति नाधिकार इत्याह। तन्मी
मांसानयतत्त्वानालोचननिबन्धनमभिधाने हि द्वयोः क्वचिन्निरपेक्षयोः प्रवृत्तयोः शास्त्रयोः क्वचिदुभयविषयसमावेशवशादेकत्र प्र
वृत्तिमात्रेण वैरूप्यम्भवति तथा सति केवलोद्गातृप्रतिहर्त्रपच्छेदे निरपेक्षयोः सर्वस्वदाक्षिण्यशास्त्रयोर्युगपदुभयापच्छेदे प्रवृ
त्त्यभावाद्विरोधाभावेन किं केन बाध्यत इति विचारो निर्मूलः स्यादपच्छेदनये। तस्मात् क्वचिद्विध्यन्तरबाधनिरपेक्षविधानं क्वचित्त
द्बाधसापेक्षत्वं तदा वैरूप्यं यथोपात्रवपन्तीत्यत्र प्राङ्निरूपितं। अन्यथा चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामि
त्यनयोरुपांशुयागाग्नीषोमीयविषयत्वे ऐन्द्रदध्यैन्द्रपयोविषये चैकैकशः प्रवृत्तयोरुभयसाधारणयोर्द्वे विधिविषयसमावेशेप्येक
मपि न प्रवर्त्तेत। यदपि स्वयमुपवर्णितं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यापवादः। सोदरस्य त्वित्यादिरिति। तदत्यसम्बद्धम्। विनिगम
काभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्। पौर्वापर्य्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्॥ यच्चान्योदर्य्यवचनं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यैव विवरणार्थ
मित्युक्तन्तेन वचोभङ्ग्यानर्थक्यमेव तस्योक्तं। किञ्च सोदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टासोदरापवादार्थे सोदरवचनस्य वर्णनात्सोदरासोद

रयोरुभयोरप्यसंसृष्टित्वे प्रवृत्त्यभावात्तुल्याधिकारो वा द्वयोरपि स्यात्। अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तते तर्ह्येकत्र संसृष्टित्वव
चनबाधसापेक्षमन्यत्र तु स्थिरपक्षमिति प्रत्युत तत्रैव विधिवैरूप्यम्॥ यथा सौमिकी वेदिपादि दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्श
पौर्णमासिकवेदिबाधेन विधीयेत तर्हि न चातिदेशबाधसापेक्षस्तद्विधिरन्यत्र तन्निरपेक्ष इति वैरूप्यात् वेदिमद्विषयकत्वमेव
तस्य व्यवस्थापितं तद्वत्। अस्मन्मते तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषयत्वेनानर्थक्यवैरूप्ययोर्न्न प्रसक्तिरिति कृतं विस्तरेण। स्मृति
चन्द्रिकाकारस्त्वाह येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वेत्यादि मनुवचने च शब्देन सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरसंसृष्टभ्रातॄणामितरेतरयुक्ता
नां विभागकर्त्तृतायाः समेयुस्सहित शब्दाभ्यामवगतेर्य्योगीश्वरवचः संसृष्टिसोदरसद्भावे भिन्नोदरस्यानधिकारावगतेरस्ति
तावदनयोर्विरोधस्तद्विरोधपरिहारार्थं केचिदेवं मानवं व्याचक्षते। तमनुप्रभागं सोदरा यदि संसृष्टास्तदा त एव गृह्णीयुर्नासं
सृष्टिनः सोदरा अपि। संसृष्टसोदराभावे सर्वे सोदराः समेयुरिति त्वसहिताः समप्रधानभावेन सममन्यूनाधिकं विभजेरन्
। सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासामप्यभावेऽन्योदर्य्या इति। तदेतदनेकाध्याहारदोषादतिक्लिष्टत्वाच्चोपेक्षणीयं।
विज्ञानेश्वरेणापि मानवसंवादायान्योदर्य्यस्तु संसृष्टि नान्योदर्यो धनं हरेदिति पाठेन योगीश्वरवचनस्य यत्तदप्यावृत्त्यध्या
हारादिनाक्लिष्टमत्यन्ताप्रतीयमानार्थकं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम्। तस्मादुभयाप्रतीयमानार्थकयोरेवमनुयोगीश्वरवाक्ययोर्वि
षयव्यवस्थयैवाविरोधो वाच्यो नातिक्लिष्टैकार्थ्येनेति सेवोच्यते स्थावरजङ्गमात्मकोभयविधधनसद्भावे मनुवचनं संसृष्टासंसृष्टा
नां भ्रातॄणां भगिनीनाञ्च विभज्य ग्रहणं बोधयति। योगीश्वरवचस्तु केवलस्थावरसद्भावे केवलतदितरद्रव्यसद्भावे वा तद्विषय
म्। अन्तर्द्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानान्तु तद्भवेत्। भूमिं गृह्णन्त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्य्यथांशत इति प्रजापतिस्मृतेः। द्रव्यमिति
गोबलीवर्द्दन्यायेन प्रकटस्य द्विपदचतुष्पदादिरूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम्। संसृष्टानाम्भिन्नोदराणामिति शेषः। योगी
श्वरवचसि नान्योदर्यो दिति पाठः। तस्मात्केवलस्थावरसद्भावे केवलजङ्गमसद्भावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टेऽपि सोदर

सएवगृह्णीयान्नतुसंसृष्टोपिभिन्नोदरः। उभयविधधनसद्भावेतुप्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थायाःसंसृष्टाःसोदरभ्रातृभगिन्यः
संसृष्टाभिन्नोदराश्चविभज्यगृह्णीयुः। मनुवचनस्याप्येतदर्थकत्वमेवेति। नतत्सत्। अध्याहारक्लिष्टतादिदोषस्यतत्राप्यन
पायात्। प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थायाविज्ञानेश्वरीयव्याख्यानेप्यविरोधात्। अतएवमदनरत्नकृतातद्व्याख्यानमभ्युपेत्यैवप्र
जापतिवचनमपिव्यवस्थापकतयापठित्वाप्रत्युतभवद्व्याख्यानेयोगीश्वरवचनेपौनरुक्त्यंदुष्परिहरमापद्यते। अन्योदर्य्यस्तुसं
सृष्टीनान्योदर्य्याधनंहरेदित्यनेनोक्तस्यैवार्थस्यसंसृष्टोनान्यमातृजइत्यनेनान्यूनानतिरिक्तस्यप्रतिपादनात्। मानवसंवा
दिनोपुनरुक्तस्यार्थस्यांशेनापिवक्तुमशक्यत्वेमूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनागौरवापादकस्यार्थान्तरस्यकल्पयितुमनुचितत्वाच्च। या
ज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायांशूलपाणिः। अन्योदर्य्यःसंसृष्टीनान्योदर्य्यधनंगृह्णीयात्। असंसृष्ट्यपिसोदरएवगृह्णीयात्। ननुसं
सृष्टःसापत्नभ्राता॥ नान्योदर्य्याधनंहरेदितिपाठेअन्योदर्य्यःसन्संसृष्ट्यपिधनंनगृह्णीयादितिव्याख्या। असंसृष्टिसोदरस
धिकारार्थमिदंवचनमतोनपुनरुक्ततेत्याहतन्नुश्रीकरमतसमानयोगक्षेमं। रत्नाकरकृत्त्वाहयस्तुकल्पतरौनान्योदर्य्यधनंह
रेदितिपाठोदृश्यतेसमूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरापारिजातहलायुधग्रन्थेषुनान्योदर्य्याधनंहरेदितिपाठदर्शनात्तदनुसारि
व्याख्यानदर्शनाच्चलिपिप्रमादएवेति। दायतत्त्वकारस्तुसोदरेसंसृष्टिनिसंसृष्टिन्यसोदरेचैकतरस्तावद्गृह्णीयात्। एवं
सोदरासोदरयोःसंसृष्टिनोःसद्भावेकतरइत्यत्रप्रथमश्चाहअन्योदर्य्यस्त्विति। अन्योदर्य्यःपुनःसंसृष्टीसन्गृह्णीयान्नान्यो
दर्य्यमात्रः। किन्त्वसंसृष्ट्यपिपूर्ववचनस्थसोदरपदानुषङ्गात्सोदरोगृह्णीयात्। तेनैकत्रविषयेपूर्ववचनोक्तसोदरत्वसंसृ
ष्टित्वयोरेकशःसम्बन्धेनतुल्यत्वाद्विभज्यग्रहणमेतदुभयसत्त्वेवासोदरस्यासंसृष्टिनोतुल्यरूपत्वान्नेति। द्वितीयश्चाहसंसृष्टो
नान्यमातृजइति। सोदरेसंसृष्टेसत्यन्यमातृजःसंसृष्टोपिनगृह्णीयात्। अर्थात्तत्रसंसृष्टीसोदरएवगृह्णीयात्। संसृष्ट
त्वाविशेषेपिसोदरत्वेनतस्यैवबलवत्त्वादित्याहतदपिमिताक्षरादिसम्मतव्याख्यानाकौशलंत्वधिकं। यदातुसंसृष्टःपितापितृ

द्योवानास्तितदाऽसंसृष्टभिन्नोदरोगृह्णीयात्। तदभावेत्वसंसृष्टःपिता। तदभावेतत्पत्नी। तथाचशङ्खः। स्वर्य्यातस्यह्य
पुत्रस्यभ्रातृगामिद्रव्यन्तदभावेपितरौहरेयातांज्येष्ठावापत्नीति। स्वर्यातस्यापुत्रस्यसंसृष्टस्यसंसृष्टस्यभावेभिन्नोदरसंसृष्ट
भ्रातृगामिद्रव्यमित्यर्थः। तेनसंसृष्टधनविषयेयथास्थितमेवेदम्बचनमितिस्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नकारावाहतुः। संसृष्टभ्रा
तृविषयमेवैतत्तेनपितृपत्न्योस्तदभावइतिनविरुद्धमितिमिताक्षराकारादयः॥ स्मृतिचन्द्रिकायांशङ्खवचनेज्येष्ठयहणंतुसंच
त्वादिगुणवाचकयनार्थेनतुमध्यमादिनिवृत्त्यर्थम्। पुनरपितदभावइतिवक्तव्येवाशब्दःप्रयुक्तफलसाम्यात्। तथाहि। वा
शब्दाद्विकल्पःप्रतीयते। नचात्रसाम्यरूपेवस्तुनितुल्यावगतेःफलसाम्यमस्त्येव। एवंचायंक्रमःभ्रात्रभावेपिता। तदभावेमा
ता। तदभावेज्येष्ठापत्नीति। मदनरत्नेतुमातापित्रोर्विपरीतक्रमः। मिताक्षरोक्तन्यायाद्विभक्तासंसृष्टविषयविष्णुवचनवद्
न्यायबाधकवचनाभावादितितदाशयः। अतएवपत्नीदुहितरइतिवचनेविष्णुवचनानुरोधेनस्मृतिचन्द्रिकाकल्पितराविन्य
प्राक्षिप्ततातदभावेमातेत्येवतत्रोक्तम्। प्रपञ्चितश्चैतद्विस्तरेणास्माभिःप्रागेव। ततश्चमदनरत्नदुहित्रादिक्रमविरोधाद्वि
रोधायैतत्संसृष्टभामविषयमितिकल्प्यते॥ विभक्तोक्तनैयायिकपत्नीदुहित्रादिक्रमोत्रवाचनिकक्रमेणबाध्यते। अस्मिन्क्रमेक
स्यचिन्न्यायस्याभावाद्वाचनिकएवायंक्रमः। नारदोपि। मृतेपत्यौतुभार्य्यास्तुअभ्रातृपितृमातृकाः। सर्वेसपिण्डास्तुधनंविभ
जेयुर्यथांशतइति। अस्यार्थः। भार्य्याःपत्न्यः। अभ्रातृपितृमातृकाः। याःपत्युर्भ्रातृपितृमातरस्तद्रहिताववशिष्टाइत्यर्थः। अ
त्रद्वन्द्वसमासेभ्रात्रपेक्षयाभ्यर्हितत्वेपित्रादिपदपूर्वनिपातंपरित्यज्यवैपरीत्येनसमासरचनांकुर्वतानारदेनसंसृष्टापुत्रद्रव्यंप्रथ
मंभ्रातृगामितदभावेपितृगामितदभावेमातृगामितदभावेपुत्रस्यपत्न्यभिगामीतिदर्शितम्। एवञ्चसंसृष्टपत्नीनांमुख्यगौणापु
त्राभावेनप्रथमन्दायहरत्वंकिन्तुसंसृष्टिसोदरभिन्नोदरभ्रातृपितृमातृणामप्यभावेइतिद्रष्टव्यम्। सर्वेसपिण्डास्त्वित्यादे
रयमर्थः। संसृष्टापुत्रस्ययेभ्रातृपितृमातृव्यतिरिक्ताःसपिण्डाभ्रातृपुत्रादयस्तेतद्धनम्पूर्वमपुत्रधनेनसहस्वपित्रादिनासं

संसृष्टस्तदूर्ध्वं तत्पत्नीभिः सह यथांशतो भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रंशे भार्य्यायाश्च भर्त्रंश इत्येवमंशानतिक्रमेण विभजेयुरिति । पत्न्य
भावे संसृष्टापुत्रांशं तद्भगिनी लभते । तथा च बृहस्पतिः । या तस्य भगिनी सा तु ततोंऽशं लब्धुमर्हतीति । अनपत्यस्य धर्म्मोऽयम
भार्य्यापितृकस्य च । अमातृकस्य चेति च शेषः । भगिन्यभावे तु केवलाः सपिण्डा अनन्तराः सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् यथां
शतः । तदापन्नस्य तस्य धर्म्मस्यार्थादिति मनुक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् । प्रतिपदोक्तानामभावात् । तथा च स एव । मृतोऽनपत्यो
ऽभार्य्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः । सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् यथांशतः । तद्दायं संसृष्टिदायम् । मृतोऽनपत्य इत्यादेः
प्रतिपदोक्तसंसृष्टधनग्राहिरहितश्चेदित्यर्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तमृतधनवदेव संसृष्टः सख्यौ तद्द्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण
प्रत्यासत्तितारतम्येन समानोदकादिगामीति द्रष्टव्यम् । संसृष्टे द्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषास्मृतिरिति । ननु सव
विभक्त्यादौ वचनान्मृतसंसृष्टिधनस्य संसृष्टिभ्रात्रादिग्राह्यत्ववत्संसृष्टासंसृष्टपुत्रसद्भावेऽपि पितृधनस्यापि तद्वचनबलात्सं
सृष्टिपुत्रमात्रग्राह्यत्वमस्त्विति चेत् । न अपुत्रस्येति पूर्ववचनस्थस्यानुषङ्गादपुत्रसंसृष्टिमरणस्य धनग्रहणकारणत्वात्सं
सृष्टिनश्च पुत्रेणापुत्रत्वाभावात्संसृष्टिर्नास्तीत्यस्याप्रवृत्तेर्विभजेरन्सुताः पित्रोरिति वचनात्पित्रंशे पुत्रयोर्द्वयोरपि समभा
गभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः परं संसृष्टपुत्रेणाभुक्तावशिष्टः पृथगुद्धरणीयः । पितुर्य्यावांस्तदानीं विद्यमानोंऽशः स संसृष्टा
संसृष्टाभ्यां विभज्य ग्राह्यः । न च संसृष्टिर्नास्तीत्यत्रापुत्रपदानुषङ्गो मास्त्विति वाच्यम् । सपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादिधनेऽपि पुत्रा
दिबाधेन तदंशस्य भ्रात्रादिग्राह्यतापत्तौ सकलदेशीयानादिव्यवहारविरोधाय । अन्यथा पुत्रवदपुत्रसाधारणस्यापुत्रमा
त्रविषयपत्नीत्यादिवाक्यापादकत्वानुपपत्तेस्तद्बाधकतुल्यविरोधापत्तेश्च ॥ न च भ्रात्रादिसंसृष्टिन एवायं विशेषणांशव्यावर्त्तक
त्वापुत्रसंसृष्टिनस्तु तद्व्यावर्त्याभावात् । असम्भवाच्च सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तोक्तेरिति वाच्यम् । पृ
थग्वाक्यद्वयाभावादेकत्र च वाक्ये क्वचिद्विशेषणपुरस्कारेण क्वचिच्च तदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिताघटितवा

क्यार्थद्वयनिबन्धनविधिवैषम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः । किञ्च पित्रादिद्रव्यस्वाम्ये पुत्रत्वादिकमेवापतितत्वादि विशिष्टम्प्रयोजक
न्तु संसृष्टत्वविशिष्टमपि गौरवात् । न चैवं सर्वेषां संसृष्टानामसंसृष्टानाञ्च तुल्यमिति सर्वेषामेव पुत्रादीनां विशेषेण तद्धनग्र
हणमुचितम् । न च विभागेन पित्रादिद्रव्यार्हत्वापगमः । सर्वेषु पुत्रेषु विभक्तासंसृष्टिषु पुत्रवद्भार्यादीनामेव तत्तद्धनाधिका
रप्रसक्तेः । प्रत्युत पत्न्या न हारीतेन च विभागोत्तरमपि पितापुत्रयोः परस्परधनाधिकारप्रतिपादनाच्च । यथाहतुस्तौ । जीवन्ने
वा विभज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदृश्येत् । पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् क्षीणांश्च
विभजेदिति । वृद्धाश्रमं पारिव्राज्यम् । उपदृश्येत् इच्छाभावेन क्षीयेत् । विभक्तजे तु सति पूर्वविभक्तानाम्पुत्राणाम्प्राप्नोति पि
तृधनाधिकारो वृहस्पतिवचनेनापोद्यते । यथाह सः । अनीशाः पूर्वजाः पित्र्ये भ्रातुर्भागे विभक्तजः । पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्व
यमर्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः । यथा धने तथा र्णे च दानाधानक्रयेषु च । परस्परमनीशास्ते मुक्त्वा शौ
चोदकक्रियामिति । संसृष्टी धनहारकेण तत्स्त्रियः परिपालनीयाः तत्कन्याश्च विवाहपर्यन्तं पोषणीयाः संस्कर्तव्याश्चेत्याह
तुः शङ्खनारदौ । संसृष्टिनम्प्रकम्य भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत वा । विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥ भ
रणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिंद्युरितरासु च ॥ या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योंशो भ
रणे मतः । आसंस्काराद्धरेद्भागम्परतो बिभृयात् पतिरिति । इतरासु भर्तृशय्यामरक्षन्तीषु दुर्वृत्तास्वितियावत् । आसंस्कारादि
त्यभिविधावाङ् तेन विवाहकरणमपि लभ्यते । इति संसृष्टविभागः ॥ ॥ अथ स्त्रीधनविभागम्वक्तुं तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते
तत्र मनुः । अध्यग्न्यध्यावाहनिकन्दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥ षड्विधमिति न्यूनसंख्या
व्यवच्छेदपरम्, नाधिकनिरासाय । अत एव योगीश्वरेण । पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीध
नम्परिकीर्त्तितमित्याद्यग्रहणादुपात्तः । विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि स यथाह । पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपाग

तं। आधिवेदनिकमभ्युदत्तंशुल्कमन्वाधेयकमितिस्त्रीधनमिति। नारदः। अध्यग्न्यध्यावहनिकंभर्तृदायस्तथैवच। भ्रातृ
दत्तंपितृभ्याञ्चषड्विधंस्त्रीधनंस्मृतमिति। षड्विधत्वम्मानववद्व्याख्येयम्। स्त्रीधनशब्दश्चायंयौगिकः। स्त्रीस्वामिकंधनमिति
ननुपारिभाषिकः। योगसम्भवेपरिभाषायाअन्याय्यत्वात्। अतएवयोगीश्वरेणरिक्थक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसंग्रहाया
द्युपदम्प्रयुक्तम्। ननुचक्वचित्स्त्रीधनत्वनिषेधोनुपपन्नएवंसतिस्यात्। नहिस्त्रीस्वामिकत्वंतत्रनिषेद्धुंशक्यते। बाधात्। य
थाहकात्यायनः। ततसोपधियद्दत्तंयच्चयोगवशेनवा। पित्राभ्रात्राथवापत्यानतत्स्त्रीधनमुच्यतइति॥ उपधिरुत्सवादावेवेद
मस्यदत्तंत्वयाधार्य्यमलङ्कारादिनान्यदेतिनियमस्तत्पूर्वकदत्तंसोपधि। योगोवशश्छन्दायादानं। कन्यायैदत्तमिदन्तद्धनञ्च
यन्विभाज्यमिति। शिल्पप्राप्तंसख्यादिभ्यःप्रीत्याप्राप्तन्तदपिनस्त्रीधनमित्यप्याहसएव। प्राप्तंशिल्पैस्तुयत्किञ्चित्प्रीत्याचैवय
दन्यतः। भर्तुःस्वाम्यंतदातत्रशेषन्तुस्त्रीधनंस्मृतमिति। पारिभाषिकत्वेभ्रात्रादिदत्तत्वेनप्राप्तंस्त्रीधनम्प्रतिषिध्यते। तेनैतस्मा
द्भिन्नमेवपित्रादिदत्तंशिल्पादिप्राप्तभिन्नंवास्त्रीधनमितिपरिभाष्यतइतिचेत्। उच्यते। नात्रस्त्रीधनत्वनिषेधः। किन्तुतत्का
र्यविभागादिनिषेधः। अतएवोत्तरश्लोकेतत्रभर्तुःस्वाम्यमित्युक्तम्। भर्तुस्तद्धिनियोगेस्वातन्त्र्यन्नस्त्रियाइत्यर्थः। प्रथमश्लो
केतुस्त्रीस्वत्वनिषेधोपिसम्भवति॥ उपधियोगपदयोरूणादानात्। तादृशदानेचस्वत्वाभावस्यप्रसिद्धत्वात्। योगाधम
नविक्रीतयोगदानप्रतिग्रहम्। यत्रचाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वंविनिवर्त्तयेदितिमनुवचनात्। भार्यापुत्रश्चदासश्चत्रयएवाधनाः
स्मृताः। यत्तेसमधिगच्छन्तियस्यतेतस्यतद्धनमित्यपिवचनम्भार्य्याविषयेशिल्पादिप्राप्तपरमेव। एकमूलकल्पनालाघवात्
। अध्यग्न्यादिस्वरूपन्निरूपितङ्कात्यायनेन। विवाहकालेयत्स्त्रीभ्योदीयतेह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतंसद्भिःस्त्रीधनंपरि
कीर्तितम्। यत्पुनर्लभतेनारीनीयमानापितुर्गृहात्। अध्यावहनिकन्नामस्त्रीधनन्तदुदाहृतम्। प्रीत्यादत्तंतुयत्किञ्चिच्छ्व
श्र्वावाश्वशुरेणवा। पादवन्दनिकञ्चैवप्रीतिदत्तन्तदुच्यते। विवाहात्परतोयत्तुलब्धंभर्तृकुलात्स्त्रिया। अन्वाधेयन्तुतत्प्रोक्तं

लब्धं स्वकुलात्तथा। गृहोपस्कारवाह्यानां दोह्याभरणकर्म्मिणाम्। मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित् शुल्कं परिकीर्त्तितम्। ऊढया
कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा। भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्। भर्त्तुः सकाशादिति कल्पतरौ पाठः। अध्य
ग्न्यादिशब्दानां योगरूढत्वात्तादृशस्त्रीधनादावप्रयोगात्। गृहोपस्करणादीनामर्प्यं यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्या
भरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्यातम्। मिताक्षरायान्तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम्। उभय
थापि पित्रादीनां कन्यायाः इदमित्युद्देशो विवक्षितः। अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्तेः। जीमूतवाहनेन तु क
र्म्मिणामिति पठित्वा गृहादिकर्म्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्म्मकरणे भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छुल्कं तदेव मूल्यमुत्कोचा
र्थत्वादिति व्याख्यातम्। पुनश्चोक्तं। यदानेतुम्भर्त्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्त्तितमिति व्यासोक्तं वा। भर्त्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि
यद्दत्तं शुल्कमित्यर्थ इति। तदुभयमपि स्त्रीस्वामिकं भवत्येव तस्या एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्रीधनत्वव्यपदेशोऽन्यस्त्रीधनवदनुग
मएव। आधिवेदनिकं त्वन्तरविवाहकाले पूर्वभार्य्यायै यद्दीयते। यदाह याज्ञवल्क्यः। अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनि
कं समम्। न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदिति। पित्रादिभिर्ज्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः।
पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै। यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावराद्दृते॥ स्थावरेतरद्धनं यथाशक्तिकार्षापणसह
स्रद्वयपर्य्यन्तं देयमित्यर्थः। व्यासोऽपि। द्विसहस्रःपरोदायः स्त्रियै देयो धनस्य तु। आद्विसहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च
व्यासेनोक्तेरितोऽधिकमिति धनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम्। अयञ्च नियमः प्रतिवत्सरमसङ्कटपेणोज्ञेयस्तेनानेकवत्सरेषु
जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः। जीवनाद्यर्थत्वाद्दानस्य यावज्जीवं द्विसाहस्रमात्रेण तन्निर्वाहासम्भवा
त्। स्त्रीधनेऽपि भर्त्रानुमतिमन्तरेण स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यमित्याह मनुः। न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यकात्। स्वकादपि च
वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञयेति। निर्हारो व्ययः। क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति। यदाह सौदायिकस्वरूपमुक्त्वा कात्याय

नः । सौदायिकन्धनम्प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते । यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥ सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यम्परिकीर्त्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि । भर्तृदत्ते तु स्थावरेतर एव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः । भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते । स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानविक्रयादिकमित्यर्थः । अपुत्रा शयनम्भर्त्तुरित्यादिकात्यायनवचोऽपि भर्तृदत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यत्वेनेति केचित् । अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयम्प्रपञ्चितं । पुरुषाणामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वाम्याभावादित्याह कात्यायनः । न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः । यदि त्वेकतरोऽप्येषां स्त्रीधनम्भक्षयेद्बलात् । सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डञ्चैव समाप्नुयात् । तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् । मूलमेव स दाप्योऽसौ यदा सधनवान्भवेत् । अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः । प्रीत्या विसृष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद्बलात् । ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः । तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा । स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्यया सह वसन्नेनाद्रियमाणी तेन तदा गृहीतन्तद्धनं राज्ञा बलाद्दाप्यः । भक्ताच्छादननिवासान्यदि भर्त्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रिया बलाद्ग्राह्याः स्वत्वर्थ्याप्तन्धनम्वा ग्राह्यमिति श्लोकद्वयस्य यथेदित्यस्यार्थः । इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनन्न लभत इत्याह स एव ॥ अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सार्हति । वार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य ग्राह्यमिति सूचितम् । अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तृप्रतिकूलाचरणपरा । निर्म्मर्य्यादार्थनाशिकेत्यपि पाठः । देवलः । वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् । भोक्त्री तत्स्वयमेवेदम्पतिर्नार्हत्यनापदि । वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकमिति । वृद्धिर्वर्द्धनार्थं पित्रादिनादत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । मदनरत्ने तु वृत्तिरिति पठितम् । वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातञ्च । वा भोगोर्थ्यादिप्रीत्यर्थं व्ययं स्वभ्यने कुतश्चित् । वृथा आपदमन्तरेण । मोक्षस्त्यागो दा

नमितियावत्। अननुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत्। तदनुज्ञयात्वनापद्यपि न दोषः। स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः। भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात्। भर्तृव्युदासेनतो बहिरंगानां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूपिकया सिद्धत्वात्। अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः। अत एव पुत्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनम्भोक्तुमर्हतीति तत्रस्यैव वाक्यशेषः। पतिरित्यनुषङ्गः। पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षकं तस्यार्त्तिर्भिक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे। चशब्दादन्यस्मिन्नपि धनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुम्भोक्तुञ्चार्हतीत्यर्थः। ननु परधने त्यागभोगयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितानेन वोध्यते। अनुज्ञायान्त्वनापद्यपि न विरोधः। उच्यते। वचनबलात् दृष्टविषये व्यये स्वत्वमेव तस्य तत्रेत्यदोषः। अत एव योगीश्वरोपि॥ दुर्भिक्षे धर्म्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनम्भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति। धर्म्मकार्य्ये आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च। सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते। वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं शास्त्रार्थ्यानुष्ठानवाधक इति च तदर्थं इत्याह। नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये वोध्यं सतितु सामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमप्यवश्यन्देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्ये प्रदानमिच्छयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात्। पतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारो प्रतिदानञ्चेच्छया नान्यस्येति ज्ञेयम्। भर्त्रा दातुम्प्रतिश्रुतम्भार्य्यायै तस्मिन्मृते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमित्यप्याह स एव। भर्त्रा प्रतिश्रुतन्देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैरिति। सुतग्रहणम्पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात्। अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्तस्यां सुतानाञ्जन्मना स्वत्वेपि नास्ति विभाग इति गम्यते। एवं स्त्रीधनमुक्तम्॥●॥ अथ तद्विभागो निरूप्यते। तत्र मनुः। जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थम्भगिन्यश्च सनाभयः॥ अत्र द्वंद्वसमानार्थकचशब्दोपादानात्सोदरभ्रातृभगिनीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते। सोदरग्रहणम्भिन्नोदरव्यावृत्त्यर्थं। देवलः। सामान्यम्पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम्। अप्रजायां हरेद्भर्त्ता माता भ्राता पितापि वा॥ अत्रतु द्वंद्वस्यैवाश्रवणात् पुत्राणां कन्यानाञ्च सहाधिकारः

प्रतीयते। इदञ्चान्वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विविधस्त्रीधनविषयम्। यथाह मनुरेव। अन्वाधेयञ्च यद्दत्तम्पत्या प्रीतेन चैव यत्। पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनम्भवेत्। अन्वाधेयम्पूर्वं लक्षितं यच्च पत्या प्रीत्या दत्तं तत्स्त्रीधनं वृत्तायाः मृतायाः स्त्रियाः प्रजा पुत्रदुहितृरूपा तस्याः स्वम्भवति। पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी। जीवन्तमपि पतिमनादृत्येत्यर्थः। तस्यानधिकारस्त्वत्रेति यावत्। अत्र च प्रजाया इति सामान्याभिधानात्स्त्रीपुंसप्रजायाः समसाम्यावगतेस्तुल्यवद्विभज्य मातृधनग्रहणं न पुनः पूर्वम्भगिनीनान्तदभावे भ्रातृणामिति। भगिन्यश्च मनुवचनेऽनूढा ग्राह्याः। तथा च वृहस्पतिः। स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम्। अपत्यानां पुत्राणाम्। दुहितुः पृथगुपादानात्। तदंशिनी पुत्रसमांशिनी। मानमात्रकमिति गौरवार्थं तदनुसारेण किमपि लभते न तु पुत्रसमांशमित्यर्थः। अप्रत्तानामभावे प्रत्तानामपि सभर्तृकाणां भ्रातृसमभागित्वमित्याह कात्यायनः। भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेरन्सभर्तृकाः। विभागकाले दौहित्रेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम्। तथा च मनुः। यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः। मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयम्प्रीतिपूर्वकम्। यथार्हत इत्युपयोगदारिद्र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः। न च दौहित्रीणान्तद्धनस्वाम्याभावात्किमिति दानमिति वाच्यम्। यथा पैतृके पुत्रसत्त्वे कन्यानां दायार्हत्वेऽपि वचनबलात्तुरीयांशदानमेवमत्राप्युपपत्तेः। अत एव प्रीतिपूर्वकमित्युक्तम्। प्रीतिपूर्वकत्ववचनादेवानावश्यकत्वमपि सूचितमत्र। तत्र तु पतिताः स्युरदित्सव इति दोषकीर्त्तनादावश्यकत्वमिति भेदः। यौतकन्तु कुमारीणामेव मातृधनम्। न पुत्राणां नापि प्रत्तदुहितॄणामित्याह मनुरेव। मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव स इति। यु मिश्रणे इति धात्वनुसाराद्विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवरयोर्यद्दीयते तद्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते। केचित्तु विवाहे स्त्रीपुंसयोरेकशरीरतया मिश्रता भवति। अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः। भर्तुर्वध्वस्थ्यादिभिरस्थ्यादीन्येकीभवन्तीत्यर्थ इत्याहुः। यदेतद्धृदयन्तव तदस्तु हृदयं मम तदस्तु हृदयन्तवेति मन्त्रलिङ्गाद्विवाहे मिश्रतेत्यन्ये

। युतयोर्य्यौतकमिति निघण्टौ । यौतकं यौतुकञ्चेत्यादितिकोषात् यौतुकमित्यपि पाठः । भर्तृगृहलब्धात् पृथग्धनं तथा पितृगृहलब्धं
मातृधनं यौतुकम् । यौतशब्दस्यामिश्रणमप्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयोरिति धातुपाठात् । युतसिद्धावितिप्रयोगाच्चेति देव
स्वाम्याह । तदसत् पितृगृहलब्धात् पृथग्धनं तथा भर्तृगृहलब्धं यौतकमित्यस्यापि विनिगमकाभावे वक्तुं शक्यत्वे नास्य कल्पनामात्रत्वात्
। कुमारीणामनेकत्वे समं स्यादप्रत्तत्वादितिन्यायेन स एव विभागो विशेषाश्रवणात् । एतत्त्रिविधमपि मातृधनं दुहितॄणाम् । त
त्रापि प्रथममप्रत्तानां तदभावे प्रत्तानां तत्रापि प्रथममप्रतिष्ठितानां तदभावे प्रतिष्ठितानां सधवानां तदभावे विधवानाम् । त
थाच गौतमः । स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्द्धना दुर्भगा विधवा वेत्यपरार्ककल्प
तरुकारेण च व्याख्यातम् । प्राक्तनं द्वयमेव विज्ञानेश्वरादिभिः । अत्र च स्त्रीधनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविधप्रागुक्तस्त्रीधन
भिन्नविषया । स्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नयोरेवमुक्तम् । जीमूतवाहनस्मार्त्तभट्टाचार्य्याभ्यान्तु प्रागुक्तङ्गौतमवचनं मातुर्दुहि
तुरभावे दुहितॄणान्तदन्वय इति नारदवचनम् । दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रस्य तद्भवेत् । इति कात्यायनवचनम् । मातु
र्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वय इति योगीश्वरवचनम् । एवमन्यान्यपि स्त्रीधनस्य दुहितृग्राह्यत्वपराणि स्मृतिवचनानि
प्रागुक्तमन्वादिवचनविरोधान्मातुस्तु यौतुकमिति प्रागुक्तमनुवचनानुरोधान्मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन्निति वाशिष्ठानुसा
राच्च यौतकमात्रविषयाण्युक्तम् । पारिणाय्यं परिणयनलब्धं यौतकमिति याबद्दितिताभ्यां व्याहृतम् । कल्पतरौ विवादचिन्ता
मण्योश्च पारिणाय्यमिति पठित्वा स्त्रीपरिच्छददर्पणकङ्कतिकादीति व्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तु सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादिसत्त्वेऽपि प्र
थमं दुहितृदौहित्रीदौहित्रगामि । तदभावे पुत्रादिगामि । अप्रजःस्त्रीधनन्तु व्यवस्थापयिष्यते । मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ता
भ्य ऋतेऽन्वय इति योगीश्वरवचने दुहितृमात्रन्ताभ्य इत्यनेन न परामृश्यते किन्तु दौहित्रीदौहित्रावपि । मातुर्दुहितरोऽभावे दु
हितॄणान्तदन्वय इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तराः परामृश्यन्ते । तथाच दुहित्रन्वयो दौहि

त्रीदौहित्ररूपः । तत्रापि प्रथमं दौहित्री तदभावे दौहित्रः । दुहितॄणामप्रसूतानां चेदिति वक्ष्यमाणयोगीश्वरवाक्ये दुहितृश
ब्देन दुहितरो गृह्यन्ते । साक्षाद्दुहितॄणां मातुर्दुहितर इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात्पुत्रत्वात्पुनरुक्त्यापत्तेः । दुहितॄणामन्वय इति सामा
न्योक्तेर्दौहित्राधिकारेऽपि । पुत्राधिकारस्तु विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं सममित्यत्र पित्रोरित्येकशेषाल्लभ्यते तच्च प्रागेव
प्रपञ्चितम् । ताभ्य ऋतेऽन्वय इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया षष्ठ्यन्तमातृपदान्वयात् दुहितॄणाञ्चापृथगुपादानात्पुत्रादिरेव गृ
ह्यते । दुहित्रभावे तदधिकारप्रतिपादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यम् । जनन्यां संस्थितायामिति मनुवचनस्याप्ययमर्थः । सर्वे स
होदरा मातुः रिक्थं स्वाधिकारावसरे समम्भजेरन् सनाभयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकारावसरे । ननु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्नि
त्यर्थः । इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतेः । चशब्दस्य तु विभागकर्तृत्वान्वयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं
कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेत्युक्ते नेतरेतरयोगप्रतीतिः । वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनात्रोद्धारादिवि
षमविभागनिवृत्त्यर्थं वचनम् । सोदरसनाभिग्रहणमसोदरभ्रातृभगिनीनिवृत्त्यर्थम् । अत एवाधमजातिस्त्रीधनं भिन्नो
दराऽपि प्रकृष्टजातीयसपत्नीपुत्री तदभावे च तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तं मनुना । स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्रा
ह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति । अत्रानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितं ब्राह्मणीपदञ्चोत्तमजात्युप
लक्षणम् । अप्रजस्त्रीधनं भर्तुरित्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहिता अनपत्यशूद्राधनञ्च वैश्यादुहि
ता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यानि । तदभावेऽप्रजस्त्रीधनमित्यस्यैव प्रवृत्तिः । तस्मात्स्त्रीधने सापत्न्यप्राग्दुहित्राद्यधिका
रस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः । अत्र जीमूतवाहनः । मनुबृहस्पतिसंखलिखितवचनेषु द्वन्द्वाश्रवणेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन
तदर्थलाभाद्देवलवचने तु पुत्रकन्यानामिति द्वन्द्वस्यापि श्रवणात्संवादेन तत्रापि चशब्दस्येतरेतरयोगार्थकत्वौचित्याद्भ्रातृभगिनी
नां सोदराणां विभज्य सहैव धनग्रहणं युक्तम् । किञ्च । केवलदुहितॄणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतकेविशेषवचनमनर्थ

कं । न च कुमारीपदोपादानात्प्रत्तदुहितृव्यावृत्त्यर्थन्तदिति युक्तम् । तद्व्यावृत्तेः सर्वस्त्रीधन एव गौतमादिवचनेषूक्तत्वात् । कुमा
र्य्यभावे प्रत्ताद्यधिकारस्यावाप्यवर्ज्जनीयत्वात् । तस्मात्पुत्रपत्न्योस्तुल्यवदधिकार एव मन्वाद्यभिप्रेतोऽध्यग्न्यादिस्त्रीधनविष
ये । यौतकविषये तु पुत्रीमात्राधिकार इत्येव व्यवस्था । अन्वाधेयपतिप्रीतिदत्तमात्रग्रहणन्तु मनुवचनान्तरेऽध्यग्न्याद्युपलक्ष
णमितरथा यौतके पृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह । दायतत्त्वकृदादीनामप्येतदेव मतं । अत्रेदम्प्रतिभाति । अन्वाधेयादि
ग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तदुभयव्यतिरिक्तसर्वमातृधने दुहित्राधिकारः प्रथमन्तदनु पुत्राधिकारः । यौतके विशेषव
चनन्तु प्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथापि साम्यमेवेति चेत्सत्यम् । किन्तु । न नियता यौतके तु नियता । तेन यौतकं कुमार्य्यभा
वे विवाहभेदेन स्त्रीधनं भर्त्रादीनामेव भवति न प्रत्तादीनामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारादीनामाशयः । विज्ञानेश्वराचार्य्याणान्त्वय
मभिप्रायः । सामान्यतः स्त्रीधनमात्रस्य दुहितृगामित्वबोधकमनन्यथासिद्धवचनानुरोधेन सङ्कोचः कर्त्तव्यो न च मन्वादिवचन
मनन्यथासिद्धपुत्रकन्यानां सहाधिकारप्रतिपादकम् । पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनमात्रपरत्वात् । न च चशब्दद्वन्द्वाभ्यां स
हाधिकारः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि तदुपपत्तेः । अन्यथापि नरविन्यादौ मातापित्रोस्तदिच्छत इत्यादौ च द्वन्द्वैकशेषश्रवणे
सकलनिबन्धसम्मतः क्रमो मातापित्रोर्न स्यात् । विष्णुवचनाद्यनुरोधात्तत्र शाब्दान्वयसाहित्यमात्रेण तदुपपत्तिरर्थक्रमस्त्वन्यथा
प्यविरुद्ध इत्युच्यते । तर्ह्यत्रापि ताभ्यच्छतेऽन्वयः दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्भवेदित्यादियोगीश्वरकात्यायनवचनावग
तार्थक्रमान्यथाभावे द्वन्द्वचशब्दादीनां शाब्दान्वयः साहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषामेवान्यविषयत्वम् । सिद्धे स
हाधिकारे तेषां सङ्कोचस्तत्सङ्कोचे चैषां सहाधिकारपरत्वनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वञ्चेति । अन्वाधेयादौ विशेषवचनमनर्थक
मिति चेत् । नायौतके चन्द्रिकाकारादिमतवदेव सार्थकत्वात् । अन्वाधेयग्रहणस्योपलक्षणतया प्रजामात्राधिकारे तेन प्रतिपा
दिते जनन्यां संस्थितायामित्यादिवचनैः साम्यादिविधानमित्येवं सर्वेषां सार्थकत्वात् । तस्मात्सर्वं सुस्थमिति । श्रीविद्यारण्य

श्रीचरणैस्तु स्मृतिचन्द्रिकामिताक्षरयोर्द्वयोर्द्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिखितमन्नतु विविक्तम् । पुत्रादिभ्यः प्राग्दुहितृदुहितु
स्तदनु दौहित्राणामधिकार इति तु मिताक्षराचन्द्रिकामदनरत्नकारसम्मितं द्वारत्रयश्रीचरणानां च विसम्वादेन सम्मतः । जीमू
तवाहनदायतत्त्वकारौ तु दुहित्रभावे पुत्राणामेवाधिकारेण तु दौहित्र्याद्यधिकारानन्तरम् । तथा हि नारदवचने दुहितृणामन्तद
न्वय इत्यत्र दुहितुरन्वयपदेनान्वयपुत्रादिवाचकेन नान्वयः सम्भवति । दुहितृपदस्य जन्यविशेषवचनस्य जन्यान्तरे समन्वे
न निराकांक्षतयान्वयासम्भवात् । तच्छब्दस्यापि दुहितृत्वरूपेणैव तदुपस्थापकस्य नैराकांक्ष्याविशेषात् । किञ्च । याज्ञवल्क्य
वचने तावत् । दुहितर इति प्रथमान्तस्य ताभ्य इति च पञ्चम्यन्तस्य च षष्ठ्यन्तान्वययोग्येनान्वयपदेनान्वयासम्भवे हि तस्यापि मातु
रित्यस्यैवान्वयस्तदेकवाक्यतया त्रापि मातुरन्वय एव पुत्रादिर्गृह्यते न तु दुहित्रन्वयः । किञ्च । सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति
बौधायनवचनादनन्तराङ्गजपुत्राधिकार एव प्रत्यासत्त्या सूचितो न तु व्यवहिताङ्गजदौहित्रादेरित्याहुस्तन्मन्दम् । जन्यवाच
कस्य जन्यान्तरेणान्वये पुत्र इत्यादावप्यन्वयो न स्यात् । तज्जन्यप्रतिसम्बन्धितयान्वयाविरोधस्त्वत्रापि तुल्यः । अन्यथा दुहितुः
पुत्र इत्यत्राप्यन्वयो न स्यात् । तस्माच्छब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमेवेदम् । याज्ञवल्क्यवचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेवोक्तस्तथापि
विभजेरन्सुताः पित्रोरित्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव चरणदानदुहित्रभावे पाधिकत्वज्ञापनार्थो नुवादस्तच्च दौहित्रानन्तरमप्य
विरुद्धः । सत्स्वङ्गजेष्विति बौधायनवचनन्तु मातृसाधारण्येन पुत्राणां धनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चापत्यमात्रवाचकत्वा
त्पुत्रदुहितृसाधारणमधिकारं प्रतिपादयद्वचनान्तराविरुद्धं प्रत्यासत्त्यैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत् ॥ सन्तानाभावेत्वा
ह योगीश्वरः । अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः । अप्रजसि दुहित्रादिप्रपौत्रपर्य्यन्तरहितायामतीतायां मृतायां
बान्धवा वक्ष्यमाणाः स्त्रीकोक्तास्तत्स्त्रीधनमवाप्नुयुः । विवाहभेदेन व्यवस्थया बान्धवानामधिकारमाह स एव ॥ अप्रजाः स्त्रीधन
म्भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तद्दिति । चतुर्षु ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु । अपि शब्दाद्गान्धर्वे

परिग्रहः । यद्वाअतद्गुणसंविज्ञानबहुब्रीहिणाब्राह्मभिन्नादैवार्षप्राजापत्यगान्धर्वाश्चत्वारः । तेनब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजाप
त्येषुयद्धनम् । अप्रजायामतीतायाम्भर्त्तुरेवतदिष्यतइतिमनुवचनाविसंवादः । ब्राह्मादिविवाहोढायाधनमनपत्यायाभर्त्तुर्भव
ति । तदभावेभर्त्तुःप्रत्यासन्नानाम् । स्वामिप्रत्यासत्तेर्भर्त्तैवान्तरायेभर्त्तृप्रत्यासत्तेरेवपुरस्करणीयत्वात् । शेषेष्वासुरादिषुप
रिणीतायास्तुपितृगामि । एकशेषेणमातापितृगामि । तत्रापिप्राङ्मातृगामितदनुपितृगामि । पितरावित्यत्रोक्तान्न्यायात् ।
विरुद्धवचनान्तरभावाच्च । अतएवमनुना । यत्त्वस्याःस्याद्धनन्दत्तंविवाहेष्वासुरादिषु । अतीतायामप्रजसिमातापित्रोस्तदि
ष्यतइतिद्वन्द्वेमातृशब्दपूर्वनिपातेनमातुःप्राथम्यमवगमितम् । कन्याधनेचमातुरभावेपितुरधिकारश्रवणात्तत्रापितथैवौ
चित्यात् । यथाहबौधायनः । रिक्थम्मृतायाःकन्यायागृह्णीयुःसोदराःस्वयम् । तदभावेभवेन्मातुस्तदभावेभवेत्पितुरिति ।
मातापित्रोरभावेतत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषुसर्वेष्वेवविवाहेषुप्रसूतापत्यवतीचेत्दुहितॄणान्तद्धनम् । दुहितृशब्देनचा
त्रदुहितृदुहितरोलक्ष्यन्तइतिप्रागेवोक्तम् । तत्राप्यनूढादिक्रमोगौतमादितोदुहितृधनग्रहणकालेदौहित्रीभ्योपिप्रीत्या
किंचिद्दानमितिचप्रागेवनिरूपितम् । दौहित्रीणाञ्चमातामहीधनग्रहणम्भिन्नमातृकाणामिषममातृद्वारेण । पौत्राणा
म्पितृद्वारेणैव । प्रतिमातृवास्ववर्गेभागइतिगौतमस्मरणात् । जीमूतवाहनस्तु ॥ ब्राह्मादिविवाहेषुयद्धनन्तद्वानेनव्य
वस्थाप्यतेनतुतत्तद्विवाहोढायाःसर्वेधनम् । ब्राह्मादिषुयद्धनमितिसम्बन्धेवर्त्तमानसम्बन्धेक्तकाललक्षणानस्तदूढस्त्री
परत्वेऽतीतविवाहक्रियाद्वारकसम्बन्धेक्तलक्षणायाजघन्यत्वादित्याह । तदनुगामीदायतत्त्वकृदप्येवम् । तदपेशलम् ।
पूर्ववचनेअप्रजःस्त्रीधनम्बान्धवागृह्णीयुरितिसामान्यतउक्तेःकीदृश्याअप्रजसःकेवान्धवागृह्णीयुरित्येवाकांक्षोदयाद्ब्राह्मा
दिपदानान्तद्विशेषणत्वस्यौचित्यात् । यच्चवर्त्तमानभूतसम्बन्धक्तर्तविनिगमकमुक्तन्तदपितुच्छम् । विभागकालेऽतीतत्व
स्योभयत्राविशेषात् ॥ धनलाभकालेवर्त्तमानत्वस्यचाप्रयोजकत्वात् । विवाहजन्यभार्य्यात्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च । यत्तु

सर्व्वेष्वपि विवाहेषु पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तम्विवाहोत्तरन्तद्भ्रातॄणामेव । यदाह कात्यायनः । पितृभ्याञ्चैव यद्दत्तं दुहितुः स्था
वरन्धनम् । अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा । विश्वरूपजीमूतवाहनौ तु कन्यादशायाय्यँत्पितृभ्यान्दत्तन्तद्भ्रातृगा
मि । विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात् । विवाहकाललब्धस्य च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्मातापितृगामित्वाच्चेत्याहतुः । त
न्न । स्थावरविषयत्वादस्याविरोधात् । न च दण्डापूपिकया स्थावरग्रहणे जङ्गमग्रहणं भ्रातॄणामायात्येवेति वाच्यम् । अपवादे
तन्न्यायाप्रवृत्तेः । शुल्कन्तु सोदराणामेव । भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणामिति गौतमवचनात्सोदराभावे मातुः । ऊर्द्ध्वं मातुरिति त
द्वचनादेव । पूर्वं चैक इति तु परमतम् । बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसो मृतायाबन्धूनान्तदभावे भर्त्तुः । बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भ
र्तृगामि तदिति कात्यायनवचनात् । पूर्व्वोक्ताप्रजः स्त्रीधनाधिकार्य्यभावेऽत्वाह बृहस्पतिः । मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृ
ष्वसा । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः । यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनन्तासां स्वस्त्री
याद्याः समाप्नुयुः । अत्रौरसपदे नपुत्रपुत्र्योरुपादानन्तयोः सर्वापवादकत्वात् । अपवादक्रमश्च प्रागुक्त एव । सुतपदेन
च सपत्नीपुत्रस्य । सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्म्मनुरिति मनुवचनात् । न
तु सुतपदमौरसविशेषणमानर्थक्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावेपि स्वस्त्रीयाद्यधिकारापत्तेरनादिव्यवहारविरोधाच्च । तथा च दौ
हित्राभावे औरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः । तत्सुत इति तच्छब्देन व्यवहितयोरौरससपत्नीपुत्रयोरुपादानन्नानन्तर
स्यापि दौहित्रस्य दौहित्रपुत्रस्य तस्य पिण्डदानेवहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्य्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तत्सुतस्तत्पुत्रपौत्रा
। पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति ऋणापाकरणाधिकारिणाम्पिण्डदानाधिकारिणाञ्च तेषामेव रिक्थग्रहणौचित्यात् । तदभावे सप
त्नीपुत्रतत्पुत्रतत्पुत्राणाम् । तेषामेव तदापिण्डदातृत्वादृणापाकर्तृत्वाच्च । प्रागुक्तमनुवचनाच्च । तदेषामभावे स्वस्त्रीयश्वश्रु
रादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिकैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्राद्यानामेव मातृष्वस्रादिधने प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः । स्नुषादीनां

नुयायाच्छादनमात्रभाक्तं । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् । तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा इति श्रुतेः
। अनिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिरिति तन्मूलकमनुवचनाच्च । शृङ्गग्राहिकया यत्र कण्ठोक्तः पत्नीदुहितर इ
त्यादौ यासां स्त्रीणां धनाधिकारस्तासामेव । अन्यासान्तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां दायग्रहणनिषेध एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरद
त्तादीनां दाक्षिणात्यनिबन्धृणां जीमूतवाहनादिपौरस्त्यसर्वनिबन्धृणां सिद्धान्ताच्च । इति स्त्रीधनविभागः ॥ ● ॥ अथ विभा
गकाले केनचिदपह्नुतस्य पश्चाज्ज्ञातस्य विभागप्रकारः । तत्र मनुः । ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि । पश्चाद्दृश्येत
यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् । योगीश्वरः । अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्तैर्यत्र दृश्यते । तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः
। अत्र समपदादुद्धारविभागो निषिद्धः विभजेरन्निति वचनाद्येनैव दृष्टं तेनैव न ग्राह्यं नाप्यपहर्त्रेऽल्पत्वात्तद्भागमिति बोध्यते ।
एतावता वचनार्थं वक्तुं स्तेयदोषाभावः समुदायद्रव्यापहारे । स्वबुद्ध्यागृहीतत्वादिति केषाञ्चिद्वचनम्प्रलापः । साधारणद्रव्ये पर
स्वत्वस्यापि सत्त्वेन परस्वापहारस्य स्तेयपदार्थस्यावारणीयत्वात् । अथ परकीयबुद्ध्यानगृहीतमिति न स्तेयमित्युच्यते । तत्राप
हृते परकीयबुद्धेरावश्यकत्वात् । अत एवापहृतमित्युक्तम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनी
यसाम् । यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरिति । सत्यम्परन्तु स
म्भावितस्यास्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषश्रुतेस्तत्परतन्त्राणाम्पुत्रस्थानीयानान्दण्डापूपन्यायेन दोषः सुतरामेव भव
तीति । अत एव समुदायद्रव्यापहारे समविभागवचनस्य स्तेयदोषाभावपरत्वमाचक्षाणा अनेन मनुवचनेन दूरापास्ताः । अपि
च येन दोषप्रतिपादिकया श्रुत्या च । यथा । यो वै भागिनम्भागान्नुदते चयते न सः । अथ वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत
इति । यो भागिनम्भागार्हं भागान्नुदते निरस्यति । भागन्तस्मै कथञ्चिच्छलाद्वञ्चनया वा न प्रयच्छतीति यावत् । स भागान्नुदन्न एवं
लोकान्तरे च्यवते नाशयति दोषवशात् । यद्येनं न नाशयति तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति श्रुतेरर्थः । श्रुत्यज्ञास्तु प्रलपन्तु नाम साधारण

द्रव्यस्यापिपरस्वत्वेनापहारपदार्थेनपाथादिवयुक्तमेव। यथामौद्गेचरौविपन्नेमाषादृश्यात्प्रतिनिधितयामाषेषुगृह्यमाणेषुमुद्गा
वयवबुद्ध्यागृह्यमाणत्वादयज्ञियावैमाषाइतिनिषेधेनप्रवर्त्ततेमुद्गावयवबुद्ध्यागृह्यमाणत्वादितिपूर्वपक्षितेनिषेधस्यप्राप्ति
मात्रापेक्षित्वात्तत्रापिमाषावयवानामप्यवर्जनीयग्रहणंयज्ञसाधनत्वञ्चेतिनिषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधितयापितदनुपादानं
सिद्धान्तितम्। राज्ञेतुभागिभिर्न्ननिवेदनीयंराज्ञेनिवेदितमपितेनसामादिनैवदापनीयमितिप्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजन
कमेवकात्यायनश्चाह। बन्धुनापहृतन्द्रव्यम्बलान्नैवप्रदापयेत्। अविभागकालेऽनेनवस्त्रभुक्तमित्यपिनवक्तव्यंभुक्तमपिराज्ञान्या
ह्यमित्याशयेनाहसएव। बन्धूनामविभक्तानाम्भोगन्नैवनिवर्त्तयेदिति। नहिन्यूनाधिकभोगोवारयितुंशक्योऽवर्जनीयत्वा
दितिभावः। एवंदृष्टार्थतयैवोपपत्तौनास्यापिस्तेयदोषाभावपरत्वमदृष्टार्थत्वापत्तेस्तस्मादत्रापिस्तेयप्रायश्चित्तंराजदण्ड
श्चभवत्येवेत्यवधेयम्॥०॥ अथाविभाज्यम्। तत्रयोगीश्वरः। पितृद्रव्याविरोधेनयदन्यत्स्वयमर्जितं। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैवदा
यादानान्नतद्भवेत्। क्रमादभ्यागतन्द्रव्यंहृतमभ्युद्धरेत्तुयः। दायादेभ्योनतद्दद्याद्विद्ययालब्धमेवच। पितृद्रव्याविरोधेने
तिसर्वशेषः। स्वातंत्र्येपितृद्रव्योपघातेनयन्मैत्रादिकन्तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौमहाजनाचारविरोधोविद्यालब्धेनारदवचन
विरोधश्च। कुटुम्बम्बिभृयाद्भ्रातुर्य्योविद्यामधिगच्छतः। भागंविद्याधनात्तस्मात्सलभेताश्रुतोपिसन्निति। कात्यायनस्तुविभा
ज्यविद्याधनलक्षणमुखेनैतदेवदृढयतियथाह। परभक्तोपयोगेनविद्याप्राप्तान्यतस्तुया। तयाप्राप्तन्धनंयत्तुविद्याप्राप्तंतदुच्य
तइति। मनुरपिस्पष्टमाह। अनुपघ्नन्पितृद्रव्यंश्रमेणयदुपार्जयेत्। दायादेभ्योनतद्दद्याद्विद्ययालब्धमेवच। श्रमेणसेवादि
ना। क्रमादभ्यागतायाम्पितृद्रव्याविरोधेनोद्धृतायामपिभूम्याम्विशेषउक्तःशङ्खेन। पूर्वनष्टान्तुयोभूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमा
मात्। यथाभागंलभन्तेभ्योदत्त्वांशन्तुतुरीयकमिति। उद्धर्त्तैचतुर्थांशमुद्धरणमूल्यमधिकन्दत्त्वांशत्रयंसर्वैसमंविभजेरन्नि
त्यर्थः। यद्यप्येतादृशाविभाज्यत्वंयद्येनलब्धन्नतत्तस्यैवेतिन्यायादेवप्राप्तंतथापिप्रायोव्यवहारशास्त्रेन्यायसिद्धानुवादकान्येव

वचनानीतिपरिभाषाप्रकारोक्तप्रायश्चित्तमिति न दोषः। अविभाज्यान्तरमप्युक्तं मनुना। वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रि
यः। योगक्षेमं प्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते॥ प्रचक्ष्यते पत्रं वाहनम्। वस्त्रादि यद्येन धृतं तत्तस्यैव। अधृतन्तु विक्रयाद्यं
विभाज्यमेव। कृतान्नं पक्वान्नं सर्वैर्यथाप्रतिभोक्तव्यं न तु तोलयित्वा विभाज्यम्। उदकमुदकाधारः कूपादिः सर्वैर्यथोपयोग
मुपभोज्यः। स्त्रियो दास्यो विषमा न विभाज्याः। पर्यायेण कर्म्म कारयितव्याः पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः। स्त्रीष्ववरु
द्धासु न विभाग इति गौतमवचनात्। योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्ते उच्येते। तयोरविभाज्यत्वम्पितृद्रव्यविरोधेनार्जितयोरपि दृ
ष्टान्ततयोच्यते। न हि स्वतः फलतो वा तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतरां। तथा चाह लौगाक्षिः। क्षेमं पूर्त्तं योगमिष्टमि
त्याहुस्तत्त्वदर्शिनः। अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च इति योगक्षेमशब्देन तत्कारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्त इ
ति केचित्। शस्त्रचामरोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये। प्रचारो गृहारामादिप्रवेशनिर्गममार्गाः। तस्याप्यविभाज्यत्वम्। पितृधृतं वस्त्रा
दिकं श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम्। यथाह बृहस्पतिः। वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्य्यद्वाहनादिकम्। गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभो
क्त्रे तदर्पयेदिति। स्त्रीधृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः। पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न तं भजेरन्दायादा भजमानाः
पतन्ति ते इति। धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव। पत्यौ जीवतीत्यनेन पतिजीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्य्यते स न विभाज्य इ
ति सूचितं। पितृप्रसादलब्धस्यापि न विभागः। पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च। भुज्यन्त इति वचनाद्विभाज्यत्वं। त
था पितृदत्तस्यापि पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेदिति वचस्मरणात्। पितृप्रसाददानप्रीतिदाने अयौतकत्वानुरोधेनैव ज्ञेये
न तु यथाकामं। महाजनाचारविरोधात्। पितृद्रव्याविरोधोपार्जितप्रपञ्चो भूयस्तु शौर्य्यादिविषयमादाय स्मृतिवचस्तु दृश्य
ते स ग्रन्थविस्तरभियान लिख्यते। अथ विभागानधिकारिणः॥ ०॥ तत्र योगीश्वरः। क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः
। अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः। तज्जः। पतितजः। क्लीबान्धौ यदि जन्मतआरभ्य तदा विभागानर्हौ वे

वयदित्वन्तरा । नष्टान्तदपगमस्तु दोषघातादिना । तर्हि दृश्यातद्विभागः स्यादायविशोधितादितिरीत्या विभागार्ह एवेति ध्येय
म् । आद्यग्रहणेनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह वसिष्ठः । अनंशास्त्वाश्रमान्तर
गता इति । नारदोऽपि । पितृद्विट्पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन्क्षेत्रजाः कुत इति । मनुरपि
अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति । व्याधिना निर्गतमिन्द्रियं यस्य स निरि
न्द्रियः ॥ तेन क्लीबाद्युद्देशः । कश्चित्तु निरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना इत्याह । एते क्लीबादयोंऽशभाजो न भवन्ति किन्तु ग्रासा
च्छादनदानादिना भर्तव्याः पोषणीयाः । अभरणे तु महान्दोषः । यथाह मनुः । सर्वेषामपि चैतेषान्दातुन्न्याय्यं मनीषिणा ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तम्पतितो ह्यददद्भवेदिति । अत्यन्तं यावज्जीवम् । तत्रापि पतितोपपातकिनोर्व्यावृत्तप्रायश्चित्ताचरणमनं
शित्वम् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोस्तु निपतनमेव । एतेषां च विभागात्प्रागेव दोषभाक्त्वेऽनंशित्वम् । न पुनर्विभागोत्त
रमपि दत्तविभागापहरणे प्रमाणाभावात् । पश्चाद्दोषघातादिना दोषनिर्हरणे स्वेंऽशभागितेति विज्ञानेश्वराचार्याः । यु
क्तञ्चैतत् । दोषप्रयुक्तत्वाद्विभागानर्हतायाः । विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभागिति न्यायसाम्यात् । पतितादिषु लि
ङ्गमविवक्षितमनुपादेयत्वात् । ब्राह्मणो न सुरां पिबेदित्यादिवत् । तेन यथासम्भवं पत्नीदुहितर इत्यादेरप्ययमपवादः ।
क्लीबादीनामनंशत्वेऽपि तत्पुत्राणामंशोऽस्तीत्याह योगीश्वरः । औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः । निर्दोषाः पूर्वोक्तानं
शत्वप्रयोजकदोषशून्याः । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजपुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसोऽपि पुत्रद्वयग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थं । पतितस्तु
तयोर्न भरणम् । तथा च देवलः । मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः । पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः । तेषां प
तितवर्ज्येभ्यो भक्तं वस्त्रं च दीयते । तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन्दोषवर्जिता इति । लिङ्गी प्रव्रजितादिः । पतितपदेनात्र पतित
सुतस्यापि ग्रहणम्पतितेनोत्पन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात् । पतितापत्यम्पतितमेवान्यत्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी भवतीति स्मृतेः ।

मृतइति विभागकालोपलक्षणं क्लीबवद्विभागेप्यनर्हत्वात्। कात्यायनोपि। अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते। प्रव्रज्यावसि
तश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति। हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमुत्तमस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढात्वं तयोः सगोत्रात् नियोगोत्पन्नः क्षे
त्रजः पुत्रो नार्हति धनं। अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः। असवर्णप्रसूतस्तु क्रमोढायाश्च यो भवेत्। प्रतिलोमप्रसूतः
मातास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक्। ग्रासाच्छादनमात्रन्तु देयन्तद्बन्धुभिर्म्मितम्। बन्धूनामप्यभावे तु पित्र्यन्द्रव्यन्तदाप्नुयात्।
स्वपित्र्यन्तद्धनम्प्राप्नुन्दापनीया न बान्धवाः। क्लीबादीनामपि दारपरिग्रहे सपुत्रसम्भवश्चोक्तो मनुना। यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्
क्लीबादीनां कथञ्चन। तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यन्दायमर्हति। तन्तुरपत्यं। न च क्लीबादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथन्दा
रसम्बन्ध इति वाच्यम्। उपनयनानर्हतया उपनीतस्य शूद्रवत् पतितत्वात्। एतेषां क्लीबादीनां दुहितरो विवाहपर्यन्तं भर्त्तव्याः
संस्कर्त्तव्याश्च। नार्य्यस्तु पुत्ररहिताः साध्व्यो भरणीया अप्रतिकूलाश्चेत्। अन्यथा वहिष्कारणीयाः। तदाह योगीश्वरः।
सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः। अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः। निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथै
व च। आपस्तम्बः। अवृषणितस्त्वरिक्थपिण्डोदकास्ति निवर्त्तन्ते। अवपावितोभिन्नोदकोक्तः। तथा बृहस्पतिः। सवर्णाजोप्य
गुणवान्नार्हः स्यात् पैतृके धने। तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषान्तदभिधीयते। उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरन्त्रायते सुतः। अतस्त
द्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम्। तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न्न गर्भिणी। कोर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्म्मिकः। शा
स्त्रशौर्य्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्ज्जितः। आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमः स्मृतः। अयमर्थः। पित्रादेरौर्ध्वदेहिककर्म्म
णः कर्त्ता सुतोऽसंस्कृतोपि वरः श्रेष्ठः। ज्येष्ठो वेदपारगोप्यपरेण वर इति। पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरन्त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवेति स्मृतेः पुत्रकर्म्मकर्त्तुः पितृधनस्वाम्यमेव चेतनमतस्तदकुर्वतः कुतो वेतनाधिकार इ
ति भावः। मनुरपि। सर्व्व एव विकर्म्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनमिति। श्रौतस्मार्त्तकर्मानधिकारिणो विकर्म्मस्थाश्च भागानर्हाः।

इतिभावः । इतिविभागानधिकारिणः ॥७॥ अथविभक्तकृत्यम् । तत्र नारदः । यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः । पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्य्येषु संमताः । स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ॥ कुर्युर्य्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हीति । अस्यार्थः । एकस्माज्जाता बहवो भ्रातरो यदि विभक्ताः इतिशेषः इति केचित् वयन्तु पृथग्धर्मा इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः । तद्विधानस्यात्राप्रतीतेरानर्थक्याच्च । पृथग्विभिन्ना धर्मा दैवपितृद्विजार्चनरूपा येषां नत्वग्निहोत्रादिरूपः । तस्य द्रव्यसाध्यत्वेप्यविभागेपि पृथक्त्वात् । तथा च बृहस्पतिः । एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् । एकम्भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे । एतच्च प्राङ्निरूपितम् । पृथक्क्रिया लौकिककृष्यादिरूपा येषां पृथग्विभिन्ना ये कर्मणाङ्कण्डनपेषणादीनां गुणा उपसर्जनभूता मुसलोलूखलदृषदुपलादयस्ते येषाम् । ते चेत्कार्य्येषु न संमताः परस्परमनुमतिं यद्यपि न कुर्वन्ति । तथापि ते स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा । तत्सर्वमन्यदप्याधीकरणक्रयणादानादि यथेष्टं स्वेच्छया कुर्य्युः । विभक्ता यद्यनुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौकर्य्यमात्रं भवति । अथ न कुर्वन्ति । तथापि न दानाद्यनिष्पत्तिः । तत्र हेतुः हि यस्मात्ते स्वधनस्यासाधारणस्वत्वापन्नस्य धनस्येशाः स्वामिनः । साधारणे स्वत्वे हि परस्परानुमत्यपेक्षा न त्वसाधारणेपीति भावः । यत्तु बृहस्पतिनोक्तम् । विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये इति । तदप्यविभक्तानुमतिं व्यवहारसौकर्य्यार्थमेव प्रतिपादयति ग्रामाद्यनुमतिवदित्यवसेयं स्थावरे हि चिरकालस्थायिनि यतसाक्ष्यादिविगमे विभागाविभागनिर्णयो दुःशंकः स्यात्कालान्तरे । सर्व्वान्त्वनुमतौ विभागनिर्णयानपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यतीति सर्वानुमत्या दत्वादित्याशय इति विज्ञानेश्वरादयो बहवश्चाहुः । स्मृतिचन्द्रिकारस्तु यदि विभक्ता अपि स्थावरविभागं दुष्करं मन्यमानास्तत्फलमेव फलकाले विभज्य भोक्ष्याम इत्यभिसन्धिना तदितरधनमेव पृथक् विभज्य गृहीत्वा स्थावरं मध्यकमेव स्थापयन्ति तादृशस्थावरविषयमिदमित्याह । तत्कल्पनामात्रम् । अविभक्तत्वादेव तत्रानुमत्यपेक्षणात् । स एव येनांशो यादृशो लब्धः प्राप्य

तन्नविचालयेदिति। प्राप्यस्वीकृत्य। विभागकाले मत्वा पश्चाद्विप्रतिपद्यमानो राज्ञा वारणीयोऽन्यायवृद्धे दण्ड्यश्चेत्याह स एव। स्वेच्छागतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत्। स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत्। अनुबन्धो निर्बन्ध आग्रह इति यावत्। इति विभक्तकृत्यम् ॥●॥ अथ विभागप्रकारेऽउक्ते तत्सन्देहे निर्णयप्रकार उच्यते। तत्र याज्ञवल्क्यः॥ विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः। विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः। विभागस्य निह्नवेऽपलापे विभक्तमध्ये केनचित्कृते ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिः। बन्धुभिर्मातुलादिभिः साक्षिभिश्चोदासीनैः साक्षित्वलक्षणलक्षितैः। यद्यपि ज्ञातिबन्धवोऽपि साक्षिविधयैव निर्णयकारणान्यथापि वहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षया अन्तरङ्गास्ते श्राद्धादि पृथग्भावरूपविभागचिह्नं तत्त्वज्ञातिभागकर्त्तारश्चेति गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुपात्ताः। लेख्येन विभागपत्रेण च विभागस्य भावना निर्णयो ज्ञातव्यः। तथा यौतकैः पृथक्कृतैः। युमिश्रणामिश्रणयोरिति धात्वनुसारात्। गृहैः क्षेत्रैश्च। नारदः। विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः। ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्य्यप्रवर्त्तनात्। ज्ञातिग्रहणानेषु सत्स्वन्यसाक्षिपुरस्कार इत्येतदर्थम्। कार्य्यं कृष्यादि तस्य पृथक्प्रवर्त्तनात्। शङ्खः। गोत्रभागविभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते। गोत्रजैश्चाप्यविज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति॥ कुलं बन्धवो मातुलादयः। अत एव नारदेन मुख्यत्वाज्ज्ञातय एव निर्दिष्टाः। ज्ञातृभिरिति पाठस्तु रत्नाकरः पुरातनपुस्तकेषु निबन्धेषु चादर्शनात्। लिखितन्तु साक्षिभ्यो बलवदिति परिभाषायां निरूपितम्। नारदः। दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः। विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्म्मागमव्ययाः। साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन। येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः। विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्। धर्म्मो वैश्वदेवादिः एकपाकेन वसतामिति प्रागुक्तवचनात्। भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते। विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथगिति नारदेनैवोक्तत्वाच्च। बृहस्पतिः। साहसं स्थावरं न्यासः प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम्। अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां यत्र साक्षिणौ। न स्यातामित्यत्र यदीत्यध्याहारः। पृथगायव्ययधनाः कुसीदञ्च परस्परम्।

वणिक्पथश्चये कुर्य्युर्विभक्तास्ते न संशयः। अयोऽथयोधनञ्च पृथग्येषामिति विग्रहः। कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः। वणिक्पथो वाणिज्यम्। परस्परमिति। एकोऽभ्रातोत्तमर्णः परश्चाधमर्णः। एको विक्रीणीते परश्च क्रीणाति। इत्येवमादिभिर्लिङ्गैर्विना विभागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य इत्यर्थः। एताः क्रिया इति बहुवचनान्मिलितानामेवैषां लिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम्। व्यस्तसमस्तानामपि तद्विधानात्। न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैः शपथैर्वा विषयाल्पत्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः। युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेदिति परिभाषायां निरूपितत्वाच्च तु मानुषं निर्णायकमस्ति युक्त्यश्चाभावाः। दिव्यशपथाध्यवसायश्चान्यतरस्य न भवति। तत्र पुनर्विभागः कार्य्य इत्याह मनुः। विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम्। पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपीति। स च परिशेषोऽप्युभयव्ययमित्यादि संसृष्टिविभागादिरीत्यानुसन्धेयम्। यच्च मनुनैवोक्तम्॥ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते। सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृदिति। तत्प्रवृत्तिकारणाभावे। कन्यादानदानान्तरयोरप्येवम्। इति विभागसन्देहे निर्णयः॥ समाप्तञ्चेदं दायभागाख्यं विवादपदम्॥ ● ॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदम्। तस्य स्वरूपमाह नारदः। अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्। पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयमिति। अक्षाः पाशाः। वध्रश्चर्म्मपट्टिका। शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः। आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते। तैरप्राणिभिर्य्या पणपूर्विका क्रिया। तथा वयोभिः पक्षिभिः पारावतादिभिश्चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः। द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम्। अत एव मनुः। अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वय इति। तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः। सभिकः कारयेद्द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्। दशकन्तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्द्यूतकारिता॥ अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम्। प्रकाशं देवनं कुर्य्यादेवं दोषो न विद्यत इति। तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः। ग्ल

हेशतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितरद्दशकं शतमिति। परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः पणो ग्लहः तत्र ग्लहे शताद्या शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः तस्मात्कितवात्पञ्चशतं जितस्य ग्लहस्यात्मवृत्त्यर्थं विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः। पञ्चकं शतं पञ्च पणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं तदस्मिन्वृद्ध्येति कन्॥ सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ सभिकः सभापतिः स तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी। इतरस्मात् पूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जितस्य दशमभागं गृह्णीयादित्यर्थः। एवं कॢप्तवृत्तेः सभिकस्य यत्कर्तव्यं तदाह स एव। स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम्। जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमीति। यः कॢप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी सभिकः स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात्। तथा जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिनोद्ग्राह्य जेत्रे जयिने दद्यात्। तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणां विश्वासार्थं सत्यं वचो वदेदित्यर्थः। नारदोऽपि। सभिकः कारयेद्द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति। बृहस्पतिरपि। सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे न्तपायवेति द्यूतपराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत्। पणञ्च दद्यात्प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं चन्तपाय च यथाभागं सभिको दद्यादित्यर्थः। तथा च कात्यायनः। जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम्। सद्यो वा कितवेनैव सभिकान्न संशय इति। त्रिपक्षिकमित्यनेन यथासामर्थ्यमा त्रिपक्षात्कालो देय इति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। यदा तु जेता जितं द्रव्यं सभिको दापयितुमशक्तस्तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः। प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले। जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न त्विति। प्रसिद्धे त्वन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जितपणो जेत्रे न दापयेदित्यर्थः। प्राणिद्यूते प्राणिनाञ्जयपराजये तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः। द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात्। तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पित इति। पणापरिकल्पनं कृताकृतमित्याह नारदः। परिहासकृतं यच्च यच्चाप्रविदितं नृपे। तत्रापि तानुयात्काममथवानुमतं तयोरिति। काम्यत इति कामः पणः। जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयप्र

कारमाह याज्ञवल्क्यः । द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हीति । द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव नियोक्तव्या रा
ज्ञा । न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्नादिव्याद्युक्तनियमोऽस्ति । साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्याः न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादि
साक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्तीत्यर्थः । विष्णुरपि । कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति । य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषान्तु सा
क्षिण इति । साक्षिणाम्परस्परविरोधे त्वाह बृहस्पतिः । उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः । यदा विद्वेषिणस्ते तु
तदा राजा विचारयेदिति । अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः । अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञो द्यूतं कुर्वीत मानवः । न स तत्प्राप्नुया
त्कामं विनयञ्चैव सोऽर्हतीति । ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविन इति
। कूटैरक्षादिभिः उपधिना मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चनेन ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेदि
त्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह नारदः । कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत इ
ति दण्डने विशेषमाह विष्णुः । द्यूते कूटाक्षदेविनाङ्करच्छेदः । उपधिदेविनां हस्तच्छेद इति । यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवच
नानि । द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः । प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवन
समाह्वयौ । तयोर्नित्यम्प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् । द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रे निवारयेदित्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनवि
षयतया राज्ञाध्यक्षसभिकरहिततया वा योज्यानि । अत एव बृहस्पतिः । द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अभ्यनु
ज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्य्यं तस्करज्ञानहेतुनेति । याज्ञवल्क्योऽपि । द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्क
रज्ञानकारणादिति । राज्ञा द्यूतमेकंमुखम्प्रधानं यस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । त
स्करज्ञानकारणात् । ल्यपलोपे पञ्चमी । तस्करज्ञानरूपम्प्रयोजनम्पर्यालोच्येत्यर्थः । प्रायशश्चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भ
वन्ति तस्माच्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यमित्याशयः । द्यूते विहितन्धर्म्मजातं समाह्वयेऽतिदिशत्येव । एष एव विधिर्ज्ञेयः प्रा

णिद्यूते समाह्वये इति । सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्वयेपीत्यर्थः । इति द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदम् ॥ इ
ति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्म
हाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवो
द्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रवि
द्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे समाप्तमष्टादशविवादपदनिरूपणाख्यन्तृती
यम्प्रकरणम् ॥ ● ॥ अथ प्रकीर्णकाख्यञ्चतुर्थम्प्रकरणमारभ्यते ॥ तत्र बृहस्पतिः । एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समास
तः ॥ नृपाश्रयम्प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकमिति । तल्लक्षणभेदावाह नारदः । प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः
॥ राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्म्मकरणन्तथा । पुरःप्रमाणं सम्भेदः प्रकृतीनान्तथैव च । पाषण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्य
याः । पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि । वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियम
स्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकमिति । प्रतीघातो भङ्गः । तत्कर्म्म । सिंहासनारोहणादि राजकर्म । पाष
ण्डादयः पूर्वमेव व्याख्याताः । प्रकीर्णके विवादपदेष्वेवं विवादा राजाज्ञोल्लङ्घनतदाज्ञाकरणतत्कर्मरक्षणादिविषयास्ते नृपस
मवायिन एव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण वर्तमानानाम्प्रतिकूलतामासाद्य नृप एव व्यवहारनिर्णयं कुर्य्यात् । एवं वदता
न्नृपाश्रये यो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्युक्तम्भवति । विषयविशेषे दण्डविशेषमाह याज्ञवल्क्यः । न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो
राजशासनम् । पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः । यो राजदत्तभूमिनिबन्धयोर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणान्न्यूनत्वाधि
क्यान्यतराप्रकाशयन् राजशासनत्वेन लिखति । यश्च पारदारिकचौरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति तावुभावप्युत्तमसाहसं
दण्डनीयावित्यर्थः । व्यासोपि । न्यायस्थाने गृहीत्वार्थमधर्मेण विनिर्णयम् । कुर्वन्नियुक्तो [illegible] । द

क्रोधजीविनोद्रव्यहीनान्कुर्य्याद्विवासयेदिति । राज्ञः कोशापहरणे दण्डमाह मनुः । राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् । सर्वस्वहरणमिति । सर्वस्वहरणं साधारणायद्व्यस्यजीवनोपकरणान्तद्व्यतिरिक्तविषयम् । अतएव नारदः । आयुधान्यायुधीयानां वाह्यानि कृषिजीविनाम् । यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति जीविकाम् । सर्वस्वहरणेप्येतन्न राजा हर्त्तुमर्हतीति । वधस्थाने मौण्ड्यं ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्याह मनुः । ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनं तथा । ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन चेति । तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसमिति । कात्यायनोपि । राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः । अप्रियश्रावणे वक्ता वधन्तेषां प्रकल्पयेदिति । शूद्राणां प्रव्रज्यादिकरणे दण्डमाह स एव । प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरं तथा । वधेन शासयेत्पापं राज्ञो वाहिगुणं दममिति । धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह यमः । एवं धर्मे प्रवृत्तस्य सद्भावदण्डधरस्य च । यशोस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाक्षय इति ॥ ● ॥ इति प्रकीर्णकाख्यञ्चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ● ॥ प्रत्याशम्पारवर्द्धितेऽर्थिजनतानन्द्यान्धकारापहे श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये । राज्ञादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते यन्थेस्मिन्व्यवहारजातविषयः पूर्णः प्रकाशोभवत् ॥ ● ॥ इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशः पूर्त्तिमगमत् ॥ ● ॥ इति श्रीव्यवहारकाण्डं समाप्तम् ॥ ● ॥ शुभमस्तु ॥ * ~~~ * ॥

शाकेमुन्यग्निसप्तेन्दुसम्मितेवत्सरेशुभे । पक्षाङ्गवसुभूमानेविक्रमादित्यवत्सरे ॥ शाके १७३७ ॥ सम्बत १८७२ ॥

भूयुग्मदृष्टिधरणीसम्मितेयवनाब्दके । चैत्रिकस्यासितेपक्षेपञ्चम्यांगुरुवासरे ॥ सन १२२१ साल ॥

साल धरावसुचन्द्रले योमनेमतारीख । मारिचमाहबखानियेईसवीगुरुसोशीख ॥

सन १८१५ ईसवी ॥ तारिख ३० मार्च ॥

श्रीमत्सम्राटमहाधिराजजह्नुपतेराज्ञांसमादायतम् । सद्व्याख्यासहितम्मिवेकनिपुणंश्रीवीरमित्रोदयम् ॥

श्रीचूडामणिमैथिलाकृतिवरान्संशोध्यसूचीयुतंवावूरामसुधीर्हितायविदुषाम्मुद्राक्षरैर्लेखयत् ॥ ३ ॥

॥ संस्कृतयन्त्रे खिदिरपुरे श्रीमदनपाले नाङ्कितम् ॥

॥ अथमित्रमिश्रकृतवीरमित्रोदयस्यसूचीपत्रम् ॥

J 5

॥ इतिवीरमित्रोदयस्यसूचीपत्रम् ॥

——*

॥ अथवीरमित्रोदयस्याशुद्धिपत्रम् ॥

॥अ॰प॰॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२	१	५	इथं	इदं
२	२	८	लेखप्	लेखाप्
३	१	१३	केस्यर्थः	केष्यर्थः
३	२	७	न्याप्य	न्याय्य
४	१	१	विहबे	विशे
४	२	५	वृत्त	वृत्त
५	१	१०	गक्ष	गच्छ
५	२	६	मम्ि	अग्नि
६	१	५	योक्या	योया
६	२	१२	सान्य	सामान्य
८	२	१२	वर्शी	वर्णी
९	१	१३	स्यदा	न्यदा
१०	२	१३	नपे	नृपे
११	१	१०	अप्वे	अवे
११	१	१४	गृकु	गृह्णकु
१३	१	१	तद्रष्ट	तद्रष्ट
१४	१	२	धिक्छद	धिकृद
१४	२	७	रज्ञा	रज्ज्वा

१५	२	१०	मति	मनि
१६	१	४	युत्वा	युक्त्वा
१६	१	११	राधान्य	राधप
१६	२	१६	डसोर्मु	कन्मुखो
२१	१	३	चतुभि	चतुर्भि
२२	१	१३	शाव	श्राव
२४	२	१	कारणोन्त	कारणोन
२५	१	८	योः	योऽर्थः
२५	१	१६	कमसन्त	कमरोन
२६	१	८	ह्याधार	ह्याधार
२९	१	१३	नूप्रति	नुप्रति
३१	१	१६	सम्यादी	सभ्यादी
३१	२	६	र्दिशेत्	निर्दिशेत्
३२	१	७	आरोया	आरोप्या
३३	१	८	यादि	याहादि
३८	२	१०	कायनै	कात्यायनै
३९	१	४	स्वपगा	स्वपगा
३९	२	३	नियतह्या	नियताह्या
४२	२	९	संभवना	संभावना
४३	२	११	सद्यःतते	सद्योनीते
४४	१	३	वष्टस्ते	वष्टम्भस्ते
४४	१	१०	साहसेषु	साहसेषु
४४	२	१६	दर्षनं	दर्शनं
४५	१	९	दृच्छया	यदृच्छया
४५	१	१३	प्रवगा	अवगा
४०	२	२	याचि	याचितम्
४९	१	१०	श्रुतृ	श्रुतृ
५०	१	५	व्याख्यानस्य	व्याख्यानस्य
५१	१	२	न्यपिके	न्यधिके
५२	१	१०	वासस्व	वासस्व
५२	२	७	यद्वयो	यद्वयो
५४	२	३	रिंशके	रिंशत्के
५५	१	२	प्रत्यार्थे	प्रत्ययार्थे
५६	२	६	ननुद्वै	ननुतद्वै

५७	२	१०	निगदस	निगदनव
५८	२	१	नधर्म्मौ	योऽधर्म्मौ
५९	१	७	त्वेड्या	त्वेदंड्या
६१	१	१२	कश्चैव	कश्चैव
६१	२	१३	दृष्ट्ट	द्रष्ट्ट
६१	२	१४	दृष्टारः	द्रष्टारः
६९	१	७	विरूणां	विरुद्धं
७०	१	११	भिधया	विधया
७०	२	१	बाक्या	बाक्पा
७०	२	४	बोप्त	बोप्तं
९७	१	५	न्यगन्त	न्ववगन्त
११२	२	९	पिशः	पिसः
१२२	२	५	याज्ञाल्क्यः	याज्ञवल्क्यः
१२९	१	८	नश्येनु	नश्येमु
१३४	२	११	विक्रिया	विक्रीया
१४८	१	११	रज्वा	रज्ज्वा
१५९	१	९	भार्याया	भार्या
१६२	२	१	स्वाम्य	स्वार्थे
१६२	२	१६	भत्राद	भत्राद्य
१६५	१	५	वियोगज्य	विनियोज्य
१६६	२	१६	द्वानेहि	दानेहि
१७०	१	११	पादि	पाति
१७१	१	१४	केषाञ्चि	कैषाञ्चि
१७२	२	३	सम्नि	समम्नि
१७५	१	१६	स्वस्ये	स्वावस्थे
१७७	२	१४	दिष्टं	दिव
१८८	२	१६	पारंत्र्य	पारतन्त्र्य
२१३	२	१४	धात्रा	भ्रात्रा
२२०	२	११	ज्ञातु	ज्ञातु
२२१	१	१०	अएव	अतएव

॥ इतिवीरमित्रोदयस्याशुद्धिपत्रं समाप्तम् ॥

~~*~*